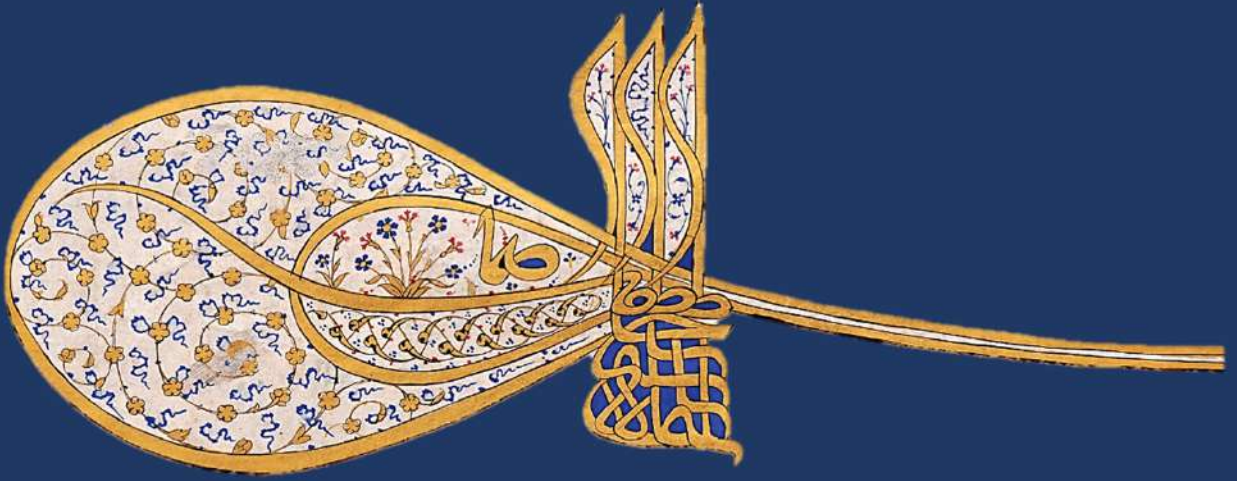

Eylül-September 2024

OSMIED

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi
Journal of Ottoman Civilization Studies

Sayı: 22 & Issue: 22

www.ottomancivilization.com

2015 yılında yayın hayatına başlamış Osmanlı Tarihi ve Osmanlı Medeniyeti alanında özgün araştırmalara yer veren hakemli bir dergidir.

OSMED Mart, Haziran, Eylül ve Aralık aylarında olmak üzere yılda dört defa yayınlanmaktadır. Dergimizde Türkçe ve İngilizce bilimsel makalelere yer verilir. Yıl içerisinde gerekli görüldüğü takdirde özel sayı(lar) da yayımlanmaktadır.

OSMED’de yayımlanan bilimsel makalelerde belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen makaleler, alanlarında uzman en az iki hakeme çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle gönderilir. Hakemlerden birini olumsuz olması durumunda yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Son karar dergi danışma ve yayın kurulunda verilir.

Yazılarını dergiye gönderen yazarlar yazılarının telif haklarını dergimize vermeyi kabul etmiş sayılırlar. Kabul edilen yayınların tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi(OSMED)’ne aittir.

OSMED, yurtiçi veya yurtdışında akademik konferans, sempozyum, çalıştay vb. düzenler veya bunlara destek olur. Bu tür çalışmalarda sunulan bildirilerin tam metinlerine başka yerde yayımlanmamış olması kaydıyla yer verir.

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen her makale, editörler tarafından iThenticate, Turnitin ve İntihal.net gibi benzerlik programları ile benzerlik ve intihal kontrolünden geçirilir. % 25'in üzerinde benzerliğe rastlanan makaleler yazarına değerlendirme sürecine alınmadan iade edilir. Makalelerde ve diğer çalışmalarda intihale ve %25 üzerinde benzerliğe rastlanmazsa çalışmalar alanında uzman iki hakeme gönderilir. İki hakemin olumlu rapor vermesi durumunda makale yayımlanır. Hakemlerden birinin olumsuz rapor vermesi durumunda raporun içeriğine göre editör tarafından gerek görülür ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporu olumluysa makale yayımlanır, değilse yayımlanmaz. Hakeme tanınan süre içerisinde makale değerlendirilmezse makale yeni bir hakeme gönderilir.

Published by Ottoman Civilization Studies, İstanbul, Türkiye
This is an open access article under the CC BY 4.0 license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

İndeksler / Indexes

SCOPUS, ULAKBİM TR DİZİN SBV
Index Copernicus, IdealOnline, ISAM [İslam Araştırmaları Merkezi], SOBIAD, Scilit

Baş Editör / Chief Editor

Prof. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN

Alan Editörleri / Area Editors

Prof. Dr. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Prof. Dr. Fatih DEMİREL

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ahmet KÖÇ	Akdeniz Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Chouki El Hamel	Arizona State University	ABD
Prof. Dr. Hasan BABACAN	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. İsmail KIVRIM	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL	Pamukkale Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ÖZKAN	Balıkesir Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ÖZMENLİ	Giresun Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Neeta KHANDPEKAR	University of Mumbai	Hindistan
Prof. Dr. Nurgül BOZKURT	Dumlupınar Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ouddène BOUGHOUFALA	University Ibn Khaldoun ff Tiaret	Cezayir
Prof. Dr. Osama ABU NAHEL	Al Azhar University - Gaza	Filistin
Prof. Dr. Remzi KILIÇ	Erciyes Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Recep KARACAKAYA	İstanbul Medeniyet Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Stefan DİMİTROV	Bulgarian Academy of Sciences	Bulgaristan
Prof. Dr. Sıtkı ULUERLER	Bingöl Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Şaban ORTAK	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Yaşar BAŞ	Bingöl Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Yılamaz KARADENİZ	Amasya Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Abdülaziz KARDAŞ	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Ensar KÖSE	İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa	Türkiye

Doç. Dr. Haydar ÇORUH	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ	Necmeddin Erbakan Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Osman KARLANGIÇ	Batman Üniversitesi	
Doç. Dr. Raşit GÜNDOĞDU	Sağlık Bilimleri Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Saim YÖRÜK	Çankırı Karatekin Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Şefaattin DENİZ	İstanbul Üniversitesi	Türkiye
Dr. Ayman HARB	University of Jordan	Ürdün
Dr. Hasan ASADİ	University of Mohaghegh Ardabili	İran
Dr. Mehmet AYHAN	Kocaeli Üniversitesi	Türkiye
Dr. Samir ALABDULLAH	Ortadoğu Araştırma Merkezi	Türkiye

Yazar Rehberi

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne yayımlanmak üzere gönderilen çalışmalar ilk önce editör veya bölüm editörleri tarafından derginin yayın ilkelerine uyup uymadığı incelenir. Eğer çalışma derginin yayın ilkelerine uyuyor ise en az iki hakeme değerlendirilmek üzere gönderilir. Hakemlerden birisinin olumsuz görüş bildirmesi halinde üçüncü bir hakeme gönderilir. Eğer üçüncü hakeminde kararı olumsuz ise yazı yazarına iade edilir.

Değerlendirme Süreci

Dergimize makale başvurusunda bulunmayı düşünüyorsanız, dergi yayın politikasını ve yazar rehberini incelemenizi öneririz. Yazarlar dergiye gönderi yapmadan önce kaydolmalıdır. Kaydolduktan sonra, giriş bağlantısı aracılığıyla 3 basamaklı gönderi işlemine başlayabilir. Sisteme yüklenecek yazılarda hiçbir şekilde isim ve diğer bilgiler yer almamalıdır. Bu bilgiler yayın öncesinde yayın ekibi tarafından ilave edilmektedir.

Yazılarda belirtilen düşünce ve görüşlerden yazar(lar)ı sorumludur. Yayımlanmak üzere gönderilen ve yayın kurulunca kabul edilen makalelerin tüm yayın hakları Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne aittir. Ulusal ve uluslararası sempozyumlarda sunulan bildiriler belirtilmek şartı ile yayın için gönderilebilir. Sempozyumlarda sunulan bildirilerin basılmaması gerekmektedir.

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi [OSMED]'ne gönderilen her makale, editörler tarafından iThenticate, Turnitin ve İntihal gibi benzerlik programları ile benzerlik kontrolünden geçirilir. %25'in üzerinde benzerliğe rastlanan makaleler yazarına değerlendirme sürecine alınmadan iade edilir. Makalelerde ve diğer çalışmalarda %25 üzerinde benzerliğe rastlanmazsa çalışmalar alanında uzman iki hakeme gönderilir. İki hakemin olumlu rapor vermesi durumunda makale yayımlanır. Hakemlerden birinin olumsuz rapor vermesi durumunda raporun içeriğine göre editör tarafından gerek görülür ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin raporu olumluysa makale yayımlanır, değilse yayımlanmaz. Hakeme tanınan süre içerisinde makale değerlendirilmezse makale yeni bir hakeme gönderilir. Kitap incelemeleri için tek hakem raporu yeterli kabul edilir.

Makaleler yalnızca açık dergi sistemi üzerinden gönderilir.

* Yazar adından yapılan yaygın/atıf taramalarında isim benzerlikleri, soyadı değişikliği, Türkçe harf içeren isimler, farklı yazımlar, kurum değişiklikleri gibi durumlar sorun oluşturabilmektedir. Bu nedenle araştırmacıların tanımlayıcı kimlik/numara [ID] edinmeleri önem taşımaktadır. Bunun için tüm yazarlarımızın ORCID kaydını gerçekleştirmeleri gerekmektedir. Standardizasyonun sağlanabilmesi ve YÖK ile birlikte yürütülecek ortak çalışmalarda ORCID kullanılacağı için, yazarlarımızın ORCID bilgilerini talep etmeleri ve dergide/makalelerde bu bilgiye yer vermeleri tavsiye edilmektedir.

* ORCID, Open Researcher ve Contributor ID'nin kısaltmasıdır. ORCID, Uluslararası Standart Ad Tanımlayıcı (ISNI) olarak da bilinen ISO Standardı (ISO 27729) ile uyumlu 16 haneli bir numaralı bir URI'dir. <http://orcid.org> adresinden bireysel ORCID için ücretsiz kayıt oluşturabilirsiniz.

* Yazarların, makalelerini dergi makale şablonuna bağlı kalarak yazdıktan ya da düzenledikten sonra sisteme yüklemeleri gerekmektedir.

* Dergiye yollanan çalışmaların mümkünse 12.000, kitap ve diğer tanıtımlar 1.500 kelimeyi geçmemelidir. Makaleler için ise 5.000 kelimenin altında olmamasına da dikkat edilmelidir. Özet, Türkçe için 150-180 kelime; İngilizce için 200 kelimeyi geçmeyecek şekilde yazılmalıdır.

* Yazarlar tarafından sisteme yüklenen makaleler ilk önce yayın kurulu tarafından incelenerek makalenin değerlendirilmeye alınıp alınmamasına karar verilir. Daha sonra editör ve hakem süreci başlatılır.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Yunus Özger	1-22
Osmanlı'da Taziye Diplomasisi Aracılığıyla Tesis Edilen Uluslararası İlişkiler <i>International Relations Established through Condolence Diplomacy in the Ottoman Empire</i>	
Yusuf Sabri Şimşek	23-37
II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Olayı Arasında Toplumsal Karşıtlığın Oluşumu <i>Formation of Social Opposition Between the Proclamation of the Second Constitutional Monarchy and the March 31 Incident</i>	
Leyla Aksu Kılıç	38-79
Dünden Bugüne Defteroloji: Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Tahrir Defteri Çalışmalarında Metodolojik Arayışlar <i>Defterology from Yesterday to Today: Methodological Quests in Tahrir Register Studies in the Field of Ottoman History [On Graduate Dissertations]</i>	
Metin Çınaroğlu	80-103
Mental Health and Healing Practices in the Ottoman Empire <i>Osmanlı İmparatorluğu'nda Ruh Sağlığı ve Şifa Uygulamaları</i>	
Mehmet Güneş	104-130
Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nde Görev Yapan Akşehir Doğumlu Memurlar [1879-1913] <i>Akşehir-born Officers Serving in the Ottoman Empire according to Sicill-i Ahvâl Records [1879-1913]</i>	
Nazenin S. Güler	131-149
Arşiv Belgeleri Işığında Şeyhülislâm Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi <i>The Library of Shaykh al-Islam Veliyyuddin Efendi in Light of Archive Documents</i>	
Mustafa Kaan Sağ	150-168
Yıldız Hamidiye Camii Tavan Süslemesinin İzleri: Gök Mavisi Üzerine Altın Renginde Yıldızlı Kalem İşi Bezeme <i>The Traces of the Ceiling Decoration at Yıldız Hamidiye Mosque: Azure Painting with Gilded Stars</i>	

Ahmet Gülenç	169-199
Osmanlı Devleti'nde Eğitimdeki Modernleşmenin Taşraya Yansıması: Akçaâbad Mekteb-i Rüşdiyesi Örneği <i>Reflection of Modernization in Education in the Ottoman Empire to the Province: The Case of Akçaâbad Rushdiye School</i>	
Serkan Erdoğan	200-224
Van Merkez Hapishanesi [1852-1919] <i>Van Central Prison [1852-1919]</i>	
Biray Çakmak	225-245
Payitaht İstanbul'da Modern Eğitimin İzini Sürmek: Eyüp Kız Rüşdiye Mektebi [1875-1914] <i>Tracing Modern Education in the Capital Istanbul: Eyüp Girls' Rushdiye School [1875-1914]</i>	
Rahman Şahin	246-263
XVI. Yüzyılda İlbasan Şehri Sâkinleri ve Meslekleri <i>Residents of Ilbasan City in the 16th Century and Their Professions</i>	
Resul Yavuz	264-285
Sykes-Picot Antlaşması'ndan Sonra İngiltere ve Fransa'nın Ortadoğu'nun Paylaşım Planlarında Şerif Hüseyin'in Rolü ve Önemine Dair Bir Değerlendirme <i>An Assessment of the Role and Importance of Sharif Hussein in the Middle East Partition Plans of England and France After the Sykes-Picot Treaty</i>	
Ruhat Alp	286-315
Osmanlı'da Modern Kimya Sanayisinin İnşasına Yönelik Bir Girişim: Hâmız-ı Karbon İmaline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi <i>An Initiative towards the Construction of a Modern Chemical Industry in the Ottoman Empire: The Hâmız-ı Karbon İmaline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi</i>	
Abdelqader Steih	316-332
Osmanlı Devleti'nin Şam Hac Kafilesinin Güvenliğini Sağlamaya Yönelik İcraatlarını Gözden Geçirmesi (1700-1725) ve Güney Şam Sancakları Yöneticileri <i>Review of the Ottoman Empire's Actions to Ensure The Security of the Damascus Hajj Caravan (1700-1725) and the Governors of Southern Damascus Sanjaks</i>	
Ali Fuat Arıcı & Yusuf Günaydın	333-349
II. Abdülhamid Döneminde Türkçe Öğretimi <i>Turkish Language Education during the Abdulhamid II Era</i>	

Derleme & Compilation

Hasan Cankurt 350-371

Studies on Ottoman Sherbets from the Past to Present

Geçmişten Günümüze Osmanlı Şerbetleri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Kitap İncelemesi & Book Review

Ayşe Hilal Kalkandelen 372-378

Benedek Péri, [Haydar H̄ārizmī, “Maḥzan-al-asrār”- The Treasury of Secrets], Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest 2020

Osmanlı'da Taziye Diplomasisi Aracılığıyla Tesis Edilen Uluslararası İlişkiler

International Relations Established through Condolence Diplomacy in the Ottoman Empire

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Yunus Özger

Yozgat Bozok Üniversitesi
yunusozger@yahoo.com

Başvuru / Submitted:
5 Şubat 2024

Kabul / Accepted:
3 Nisan 2024

DOI: [10.21021/osmed.1431847](https://doi.org/10.21021/osmed.1431847)

Atıf / Citation:

Özger, Y. "Osmanlı'da Taziye Diplomasisi Aracılığıyla Tesis Edilen Uluslararası İlişkiler", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 22 (2024): 1-22.

Benzerlik / Similarity: 11

Öz

Diplomasi, geçmişten günümüze uluslararası ilişkilerin en etkin güçlerinden biri olarak işlev görmektedir. Kullanılan enstrümanlara göre diplomasi, sert ve yumuşak güç olmak üzere iki ana kategoride ele alınmaktadır. Sert güç diplomasisi, daha çok askeri nitelikli ve ekonomik işlevlidir. Son dönemlerde etkisi daha da artan yumuşak güç diplomasisi ise kültür, eğitim ve bilim gibi askeri niteliği olmayan öğelerle gerçekleştirilir. Osmanlı diplomasinin tarihi beyliğin kuruluşuyla başlar. Hükümdarlar, çağın ihtiyaçlarına göre diplomasinin alt dallarından faydalanarak uluslararası ilişkileri tanzim etmeye çalışmışlardır. Makalede ele alınan taziye diplomasisi de bir kamu ve yumuşak güç diplomasisidir.

Taziye diplomasisi, komşu veyahut müttefik bir devletin hükümdarı ya da aile üyelerinden birinin vefatı halinde hükümdarlar arasında taziye mektupları üzerinden gerçekleşen diplomasi türüdür. Osmanlı taziye diplomasisinin kökleri beyliğin kuruluşuna kadar gitmektedir. Klasik dönemde mektuplar üzerinden tesis edilen münasebet, modern dönemde telgraflarla sürdürüldü. Padişahın başsağlığı mesajı, doğrudan seçili bu heyetler vasıtasıyla muhatap ülke liderine sunuldu. Mütekabiliyetin esas olduğu bu diplomasi türünde, Osmanlı padişahının taziye mesajına ilgili ülke hükümdarı tarafından teşekkür içerikli cevaplar gönderilirdi. Bu yönüyle taziye mesajları, sadece bir başsağlığı dileme aracı olmamıştır. Aynı zamanda ve özellikle ülkeler arası iyi ilişkilerin devamı için araçsallaştırılmıştır. Bu makalede, klasik dönemden yıkılışa kadar Osmanlı Devleti ile komşuları ve Batılı ülkeler arasında gerçekleşen taziye diplomasisinin serencamı ele alındı.

Anahtar Kelimeler: Diplomasi, uluslararası ilişkiler, kamu diplomasisi, yumuşak güç, taziye diplomasisi.

Abstract

Diplomacy has been functioned as one of the most effective forces of international relations from past to present. According to the instruments used, diplomacy is divided into two main categories: hard and soft power. Hard power diplomacy is more of a military nature and economic function. Soft power diplomacy, whose influence has increased recently, is carried out with non-military elements such as culture, education and science. The history of Ottoman diplomacy begins with the establishment of the principality. Rulers have tried to regulate international relations by making use of the sub-branches of diplomacy according to the needs of the age. Condolence diplomacy discussed in the article is also a form of public and soft power diplomacy.

Condolence diplomacy is a type of diplomacy that takes place through letters of condolence between rulers in case of the death of a ruler of a neighboring or allied state or a family member. The roots of Ottoman condolence diplomacy go back to the establishment of the principality. The relationship having been established through letters in the classical period was retained through telegrams in the modern period. The Sultan's condolence message was presented directly to the leader of the addressee country through these selected delegations. In this type of diplomacy where reciprocity is essential, the ruler of the relevant country would send thank you replies to the Ottoman sultan's condolence message. In this respect, condolence messages are not just only a means of expressing condolences but at the same time, it has also been instrumentalized especially for the continuation of good relations between countries. In this article, the context of condolence diplomacy between the Ottoman Empire, its neighbors and Western countries from the classical period to the collapse was discussed.

Keywords: Diplomacy, international relations, public diplomacy, soft power, condolence diplomacy

Giriş

Fransızca kökten gelen diplomasi kavramının sözlüklerdeki ilk anlamı, uluslararası ilişkileri düzenleyen antlaşmalar bütünüdür. Mecazi manası ise zor bir görüşme esnasında sergilenen maharet ve beceri kabiliyeti olarak gösterilir. Öte yandan diplomasi terimi, bazı ansiklopedilerde “uluslararası ilişkileri yönetme bilgisi ve mesleği” olarak karşılık bulur. Diplomasi kavramı, genelde uluslararası politika veyahut dış politika kelimeleriyle aynı manada kullanılır. Gerçekte diplomasi, sözü edilen kavramların muhtevassından ziyade bunların icra ediliş biçimiyle ilgilidir. Yaygın bir tanıma göre diplomasi, hükümetin herhangi bir konuda karar verdiği fikir ve düşüncelerini doğrudan muhatap ülkelerin karar verici birimlerine ulaştırma sürecidir.¹ Diplomasinin bir alt dalı olan kamu diplomasisi, diğer ülkelerin iktidarlarından ziyade hükümet dışı aktörleri ve muhatap ülke kamuoyunu etkilemek için yürütülen faaliyetler olarak kabul edilir.² Hükümetler ve yurt dışındaki halklar arasında çeşitli etkileşim kurulmasını da ön gören kamu diplomasisi teriminin tarihi geçmiş çok eskilere gitmez. Amerikalı akademisyen Edmund Guillon, propaganda kavramından kaçınmak için 1965’te ilk defa bu terimi kullandı. Kültürel diplomasi ise devlet altı kurumların kültürel faaliyetlerini ihtiva eder. Ancak Milton Cummings bunun aynı zamanda karşılıklı anlayışı geliştirmek için milletler ve halklar arasındaki bilgi, fikir, sanat ve kültürün diğer yönlerinin değiş tokuşu olduğunu söyler. Luis Belanger de benzer biçimde kültür, eğitim ve bilimle ilgili dış politika faaliyetlerini, kültürel diplomasi şeklinde tanımlar ve bunları manevi faaliyetler olarak tasnif eder.³

Uluslararası diplomasiye bakıldığında diplomasinin temel unsurunun güç olduğu aşikârdır. Güç, tercih edilen sonuçları elde edebilmek için başkalarını etkileme yeteneğidir. Bu da baskı (askeri güç) ve para (ekonomik güç) veyahut da cazibe ve ikna yoluyla elde edilebilir.⁴ Sert güç diplomasisi, bir devletin başka bir devletin politikalarını değiştirmek için askeri ve ekonomik gücünü kullanması olarak tanımlanır. Tehdit ve teşvik içerikli bu güçler aynı zamanda sopa ve havuç olarak da bilinir.⁵ Batı literatüründe *soft power* şeklinde yer edinen yumuşak güç kavramı ise tarihsel olarak daha yenidir. Yumuşak güç kavramı, ilk defa bir Amerikan yazar (Joseph Nye) tarafından 1990 tarihli *Bound to Lead* adlı kitapta kullanıldı. Nye, ABD’nin ekonomik ve askerî açıdan güç kaynaklarının varlığını ortaya koyduktan sonra eksik kalan bir şey olduğuna dair fikirlerini ileri sürdü. Nye, sert gücü *başkalarına istediğini yapmalarını emretmek* olarak tanımlarken; yumuşak gücü ise *herhangi bir zorlama veya ödeme olmaksızın cazibe yoluyla bir devletin ötekilere istediğini yaptırma, başkalarının tercihlerini şekillendirme, kültürel cazibelerle başkalarının sizin istediğiniz sonucu istemesini sağlama yeteneği* olarak izah eder. O’na göre, sadece baskı, zorlama ve ekonomik teşviklerin güç olarak kullanılmaması aynı zamanda cazibe ve ikna yoluyla ötekini etkilemek ve tercih edilen sonuçları elde etmek gerekmektedir.⁶ Diğer taraftan yumuşak güç, *politikacıları ortak değerlere çekme ve bunlara katkı sağlama sorumluluğunu hissettirme*⁷ olarak da görülmektedir. Kavramın siyasi literatürde kullanımı her ne kadar yeni sayılabilecek durumda ise de teorinin

¹ Gökhan Kömür, “Yumuşak Güç Unsuru Olarak Kamu Diplomasisi,” *International Journal of Politics and Security*, 2/3 (2020): 92.

² Erhan Doğan, “Kamu Diplomasisinin Sunduğu Fırsatlar ve Kısıtları Üzerine,” *Kamu Diplomasisi*, ed. Abdullah Özkan ve Tuğçe Ersoy Öztürk, (Ankara: TASAM Yayınları, 2012), 13.

³ Mariano Martín Zamorano, “Reframing Cultural Diplomacy: The Instrumentalization of Culture under the Soft Power Theory,” *Culture Unbound* 8 (2016): 68-169.

⁴ Joseph Nye, “Soft Power: The Origins and Political Progress of a Concept,” *Palgrave Communications* 3 (2017): 1.

⁵ Cengiz Özel, “Yumuşak Güce Bütünsel Bakış,” *Güvenlik Bilimleri Dergisi* VII/1 (2018): 6, 10.

⁶ Nye, “Soft Power: The Origins and Political Progress of a Concept,”:1; Ying Fan, “Soft Power: Power of Attraction or Confusion?,” *Place Branding and Public Diplomacy* IV/2 (2008): 148.

⁷ Özel, “Yumuşak Güce Bütünsel Bakış”: 6, 10.

muhtevası ve kapsadığı düşünsel alt yapının köklerini çok eskilere götürmek pekâlâ mümkündür. Nitekim Ying Fan, yumuşak güç teriminin arkasındaki izlerin 2000 yıldan daha önceye gittiğini dile getirir. Fan, yumuşak gücün sert güçten daha fazla etkisi olduğunu söyler. Eski Çin’den örneklerle görüşünü teyit eder, bunun atasözlerine yansıdığını söyler ve sert gücün üstesinden gelmek için yumuşak ve nazik araçlar kullanmanın zorunluluğuna vurgu yapar. Konfüçyüs’ün “hükümdarlar insanların sadakatini zorla değil (sert güç) erdemle (yumuşak güç) kazanmalı” sözünü buna örnek verir. Ying Fan, aynı zamanda kavramın anlam genişlemesini de eleştirir ve “nerdeyse her şeyi içine aldığı” gibi bir algının oluşmasını doğru bulmaz. Kültürel gücün yumuşak güç kabul edilmesi halinde, haklı olarak 7000 yıllık tarihi geçmişe sahip Mısır’ın, 200 yıllık ABD’ye oranla yumuşak güç olarak neden daha zayıf olduğunu sorgular. Nihayetinde yumuşak gücün de sert gücün ayrılmaz bir parçası olduğunu, sert güç olmadan diğerinin düzgün çalışamayacağını belirtir.⁸ Gerçekte Fan’ın tespitleri isabetlidir. Ülkelerin başka ülkeleri cezbedecek kültürel politikalar üretebilmesi özellikle ekonomik güçle doğru orantılıdır.

Dünyada 1990’larda konuşulmaya başlanan yumuşak güç politikası kavramı, Türkiye’de Batı’dan on yıl kadar sonra tartışmaya açıldı. Konuyla ilgili çok sayıda yayınlar hazırlandı. Bazı araştırmalarda Osmanlı dönemi kimi uygulamaların bu meyanda değerlendirilebileceği ileri sürülmeye başlandı. Bu bağlamda aşağıda Osmanlı’da yumuşak güç uygulamalarına değinilecek ardından taziye geleneğinin teşekkülü ve serüvenine yer verilecektir.

1. Osmanlı’da Yumuşak Güç Diplomasinin Kökleri

Terminolojinin muhtevası yönünden meseleye bakan bazı araştırmalar, Osmanlı diplomasisinde yumuşak güç uygulamalarının daha beyliğin kuruluşundan itibaren kullanıldığını ileri sürerler.⁹ Kuruluş döneminde Osmanlı şehzadelerinin diğer Anadolu beylerinin veyahut Sırp kralının kızıyla siyasi evliliklerini birer yumuşak güç unsuru olarak görürler. Osmanlı’nın erken dönemde hem Müslüman komşularıyla hem de Hristiyan krallıklarıyla soy bağı kurmak yoluyla yayılma politikasında bu güçten yararlandığını ifade ederler. İstanbul’un fethi sonrasında Fatih’in Rum ve Ermeni patrikleriyle kurduğu iletişim ve onlara verdiği desteği de dönemin dini diplomasinin örnekleri olarak sunarlar.¹⁰

Osmanlı’nın yumuşak güç diplomasisi kullanımı XIX. yüzyılda artarak devam etti. 1848 ihtilalleri ardından Osmanlı’ya sığınan Macar mültecilerine karşı geliştirilen kucaklayıcı politika özellikle İngiliz kamuoyu üzerinde büyük etki bıraktı. Sultan II. Abdülhamid de Panislamizm’i yumuşak güç olarak kullandı. Esasen bu bakış açısı, teorinin mucidinin yumuşak gücün sadece liberal demokrasiler tarafından üretileceği ve doğasının Batı merkezli olduğu fikrine karşı bazı analistlerin geliştirdiği eleştiriye de katkı sağlar. Aynı şekilde Nye’in yumuşak güç diplomasisinin düşünsel köklerinin çok eskilere kadar götürülebileceği fikriyle de örtüşür. Yumuşak güç diplomasisi, Nye’in tanımıyla ötekini yanına çekme olarak ele alındığında, Osmanlı kuruluş devrinde sadece evlilik ya da dini diplomasi uygulamaları değil aynı zamanda ve özellikle Bizans

⁸ Fan, “Soft Power: Power of Attraction or Confusion?": 152.

⁹ Genel olarak Osmanlı diplomasisi hakkında bilgi için bkz. Selim Hilmi Özkan, *Osmanlı Devleti ve Diplomasi* (İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2017); Alaaddin Yaşınkaya, “Kuruluştan Tanzimat’a Osmanlı Diplomasi Literatürü,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1 / 2, (2003): 423-489.

¹⁰ Fulya Özkan, “Ottoman soft power and its place in the international system,” *Trends in Business and Economics XXXVI / III* (2022): 225.

sınırına yakın alanlara yerleşen Barkan'ın ifadesiyle kolonizatör gibi çalışan Türk dervişlerinin¹¹ faaliyetlerini de buna ilave etmek gerekir.

Çağdaş araştırmalarda “diplomatic condolences /diplomatik taziye” biçiminde de ele alınan,¹² taziye mektuplarının veya heyetlerinin gönderilmesi veyahut taziye telgraflarının çekilmesi yoluyla kurulan uluslararası ilişkiler de öyle anlaşılıyor ki yumuşak güç diplomasinin unsurlarından biri olarak kabul edilebilir. Gerek Osmanlı padişahlarının gerek muhatap hükümdarların acılar karşısında duygu birliğiyle hareket etmek suretiyle keder ve üzüntüyü paylaşmaları ve bu vesileyle ülkeler arası dostluğu pekiştirmeye, sorunlu dönemlerde siyasi havayı yumuşatmaya yönelik çabaları yumuşak güç enstrümanları olarak görülebilir. Öyleyse söz konusu geleneğin dünyada ve Türkiye’de inşa sürecinin bilinmesi gerekir.

2. Dünyada ve Osmanlı’da Taziye Diplomasinin Teşekkülü ve İcrası

Arapçadan Türkçeye geçmiş olan “taziye”¹³ kelimesi sözlükte; başsağlığı dileme anlamına gelir. Bundan türetilen taziyet-name ise başsağlığı dileyen yazı ve mektup şeklinde tanımlanır.¹⁴ Aynı kelimeyi Şemseddin Sami, Kamus-ı Türkî adlı sözlüğünde “*bir hısımlı vefat edene teselli verme, başın sağ olsun deme*” biçiminde izah eder. Taziyet kelimesinin bunun Farsça söyleniş biçimi olduğunu dile getirir.¹⁵ Pakalın da taziyetname terimini Kamus-ı Osmanî’ye istinaden “*musibettede olan bir adamı sabr u tahammüle dair sözlerle teselli etmek, Türkçesi başınız sağ olsun demek*” şeklinde yukarıdakilerle benzer biçimde açıklar. Muallim Naci’nin bir dizesini de örnek verir:¹⁶

Görüldüğü üzere taziye olgusu, sosyal yaşamın vaz geçilmez öğelerindendir. Toplumsal bir varlık olan insanın başına gelen ölüm vakiasında yakınlarının ya da komşu ve arkadaş çevresinin acıyı hafifletme araçlarıdır. Acıyı paylaşma geleneğinin köklerinin çok eskiye dayandığı, geleneğin zamanla kökleştiği ve bu süreçte farklı toplumlarda ya da aynı toplumun farklı kesimlerinde muhtelif taziye ritüellerinin teşekkül ettiği anlaşılmaktadır. Bu yönüyle taziye konusu, tarih disiplininin ilgi alanına girdiği kadar folklor, sosyoloji ve teoloji sahasının inceleme alanına dâhil edilebilir. Modern dönem öncesi toplumlarda yerleşim birimlerinin coğrafî ve demografik niteliklerine bağlı olarak gelişen yüz yüze ilişkiler, taziye kültürünün oluşumunda başat rol oynamıştır. Nitekim biraz da zorunluluktan kurulan bu tür iletişim ağı Durkheim tarafından mekanik ilişkiler olarak tanımlanır. Böyle toplumlarda ölüm, kaçınılmaz bir hakikat olarak görülür ve bireyin hastalık süreci, ölüm döşeği safahatı, ölüm anı ve sonrasında yapılan bütün merasimlerde zorunlu bir paylaşma kültürü egemendir. Ancak şehirleşmenin gelişimi ve modern kent toplumun ortaya çıkışıyla beraber, hastanelerin yaygınlaşması, insanın hekimler tarafından hasta olarak tanımlanması

¹¹ Bkz. Ömer Lütfi Barkan, “İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler,” *Vakıflar Dergisi* 2 (1942): 279-304.

¹² Ben Fenton Smith, “Diplomatic condolences: ideological positioning in the death of Yasser Arafat,” *Discourse & Society* XVIII /VI (2007): 697-718.

¹³ Kelimenin Arapçadan Farsçaya oradan Türkçeye geçişiyle ilgili olarak bkz. John R. Perry, “Turkicisms in Persian as Indices of Social and Cultural History,” *Türk Dilleri Araştırmaları* XXI/II (2011): 175-176.

¹⁴ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 2011), 1218.

¹⁵ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989), 416.

¹⁶ *İlahi değıldir sözüm iftihar*

Teselli-i mader için bir medar

Bu üslup ile maksadım ta'ziyet

O mahzune kalbini takiyet

Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 428.

ve mezarlıkların belediyeler eliyle kurumsal kimliğe bürünerek şehir dışına taşınması, ölüm olgusunu toplumsal olmaktan çıkarıp bireyselleştirmiştir. Modern toplumda hastalıktan mezara giden süreçte önceden sosyal katılımı gerçekleştiren bütün hizmetler, profesyonel mesleklerin icrasıyla kurumsal olarak yapılmaktadır.

Toplumsal ilişkilerin vazgeçilmez ritüellerinden biri olan taziye kültürü, aynı zamanda bireylerin bir yansıması olan devlet katında da büyük öneme sahiptir. Osmanlı sarayında üst düzey devlet adamlarının kaybedilen yakınlar dolayısıyla birbirlerine taziye verdikleri ve acılarını teselli cümleleriyle paylaştıkları bilinmektedir. Örneğin Sultan I. Abdülhamid, ölü doğan kızından ötürü sadrazama bir hatt-ı hümayunla taziyelerini ilettili.¹⁷ Padişah, en yakın çalışma ekibinin başı olan sadrazamına teselli verirken hadisenin dini boyutuna değindi, *yaşamın ve ölümün Allah'ın takdirinde olduğunu* söyleyerek sabır tavsiyesinde bulundu.

Osmanlı'da olduğu gibi dünyada da taziye diplomasisi geleneğinin kökleri çok eskilere dayanır. Örneğin Papa IV. Eugene, Kıbrıs Kralı Janus 29 Haziran 1432'de vefat ettiğinde, halefi ve oğlu yeni Kral II. John'a bir taziye mektubu gönderdi. Papa, sadece taziyelerini iletmekle kalmadı aynı zamanda bu vesileyle 1425'te adayı işgal eden Memluk Hükümdarı Baybars'tan burayı kurtarmak için yeni kralın tıpkı babası gibi mücadele vermesini talep etti.¹⁸ Papalığın Batı'yı Osmanlı'ya karşı birleştirme çabalarında taziye mektuplarının araç olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Osmanlıların 1526'da Macaristan'a sefer hazırlığı esnasında Papa VII. Clement, Macaristan'ı tehdit eden Türk tehlikesine karşı ülke liderlerine mektuplar yazdı. Papalık donanmasının kaptanı olarak görevlendirilen Paolo Vettori, Floransa'da beklenmedik şekilde öldüğünde, Papa Mart 1526'da Vettori'nin kardeşi Francesco'ya bir taziye mektubu gönderdi.¹⁹ Benzer diplomatik ilişki örneklerine Kore'de de rastlanıyor. 1890'da Joseon Kraliçesi vefat ettiğinde, Qing (Mnaçu) hanedanının imparatoru Guangxu taziye mektubu ile bir heyeti Seul'e gönderdi. Kral Gojong, geleneğin dışına çıkarak gelen heyeti şehrin dışında karşıladı ve taziye mektubunun önünde eğilerek saygı gösterisinde bulundu. Batılı akademisyenler yaşanan taziye diplomasisini, Kral Gojong'un Qing imparatorluğuna istekli olarak boyun eğişi şeklinde değerlendirmektedirler.²⁰

3. Osmanlı'da Klasik Dönemde Taziye Diplomasisinin Uygulanması

Osmanlı bürokrasisinde devlet adamları arasında doğum, sünnet, evlilik gibi sevincin paylaşılması üzerinden tesis edilen ya da pekiştirilen iletişimin bir benzeri taziye üzerinden bu defa acının paylaşılması şeklinde tezahür eder. Aynı ilişki biçimi hükümdarlar arasında uluslararası boyutta da sürdürülür. Böylece taziye, iç bürokraside devlet ricalinin yeniden bir araya gelişine zemin hazırladığı gibi, uluslararası diplomaside de devletlerarası ilişkilerin iyi niyet göstergelerinden biri olarak değer kazanır. Bu yönüyle taziye olgusu, uluslararası yumuşak diplomasiinin vazgeçilmez öğelerinden biri haline gelir.

Osmanlı padişahlarının ölümü nedeniyle yaşanan taht değişikliği eskiden beri komşu ve dost devletlere bildirilirdi. Başa geçen yeni padişahın, öncekilerin politikalarını sürdüreceği, ülkesine

¹⁷ "Benim vezir-i sadakat-semirim... kâfe mahlûkâtın hayât ve memâtı..." BOA (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi), TS. MA. E (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı), 807/24, 10 Recep 1203 /6 Nisan 1789.

¹⁸ Thaddeus Vincent Tuleja, "The Anti-Ottoman Policy of Eugenius IV" (yüksek lisans tezi, Rutgers University 1948), 7.

¹⁹ Gábor Nemes, "Instead of Anti-Ottoman Help And Anti-Imperial League Papal Nuncio Giovanni Francesco Capi's Mission of 1526," *Eastern European History Review* V (2022): 76.

²⁰ Joshua Van Lieu, "The Politics of Condolence: Contested Representations of Tribute in Late Nineteenth Century Chosön-Qing Relations," *The Journal of Korean Studies* XIV/I (2009): 83.

herhangi bir saldırı olmadığı sürece eskiden yapılan anlaşmalara sadık kalınacağı muhataplarına duyurulurdu. Onlar da kendilerine gönderilen nemelere karşılık, saygın adamlarıyla padişaha tebrik mektubu gönderirlerdi. Bu, esasen uluslararası ilişkilerin vazgeçilmez teamülü ve hukukun da gereği olarak kabul edilirdi.²¹ Hükümdarlar arası taziye diplomasisi, aslında çift işlevlidir. Bir yandan ölen hükümdar için başsağlığı dilekleri ifade edilirken öte yandan yerine geçen kişinin de cülusu tebrik edilirdi. Klasik devirde bu türden diplomatik ilişki örneklerinden birisi I. Selim dönemine aittir. Babası II. Bayezid'in 1502'de vefatı üzerine tahta çıkan Sultan I. Selim'e Dulkadir Bey'i Alaüddevele taziye dileği ve cülus tebriki gönderdi. Yavuz Sultan Selim vefat edip Kanuni Sultan Süleyman tahta çıktığında ise Şirvanşah tarafından taziye ve cülus tebriki gönderildi.²² 1548'de Polonya Kralı I. Sigismund vefat ettiğinde, Osmanlı padişahı Sultan Süleyman, yeni Polonya kralı ve Litvanya dükü oğul Sigismund Augustus'a taziye mektubu gönderdi. Başsağlığı mesajını sadece padişah değil aynı zamanda eşi Hürrem Sultan ve kızı Mihrimah Sultan da ilettiler. Sultan Süleyman vefat eden kral ile adeta iki kardeş gibi olduklarını ifade etti ve yeni krala *ata ile oğul gibi olalım* diye öneride bulundu.²³ Kral Augustus, Osmanlı padişahının taziyelerinden memnuniyetini, teşekkür içerikli bir mektup göndererek gösterdi. Ayrıca hediyeler de takdim etti.²⁴ Polonya ile kurulan taziye diplomasisi Kral Sigismund'un 1572'de vefatı ardından da sürdürüldü. Osmanlı padişahı II. Selim hem başsağlığı mesajı gönderdi hem de ülkenin başına geçecek kişinin seçimiyle ilgili önerilerini sundu. Osmanlı-Polonya dostluğunu sürdüreceğini birinin gelmesini istedi ve ihtiyaç halinde askeri destek verebileceklerini ifade etti.²⁵ Böylece daha ilk başlardan itibaren taziye mektupları, ülkeler arası yumuşak diplomasi birer unsuru olarak kullanılmaya başlandı. Mektubun görünürdeki amacı taziye dileği sunmak olmakla beraber esas gönderiliş gayesi ülkeler arasındaki dostluğun devamını sağlamaya çalışmaktı.

Uluslararası diplomaside yeni padişahın cülusunu tebrik ve selefinden ötürü başsağlığı dilenmesine son derece önem verilirdi. Gönderilen mektupların muhtevası, Osmanlı Devleti'nin temas kurduğu diğer devletlerle olan ilişkisinin boyutuyla doğrudan ilgiliydi.²⁶ III. Murat 27 Aralık 1574'te tahta çıktığında, cülus haberi göndermediği halde İran Şahı Tahmasp, Osmanlı ile iyi ilişkiler kurmak istedi. Bunun için 5 Mayıs 1576'da bir elçilik heyeti göndererek, yeni padişahı tebrik etti ve selefinin vefatı nedeniyle taziyelerini ilettiler. İran elçisi Tokmak Han, gecikmeyi hava şartları ve yolun uzaklığına bağladı.²⁷ Nitekim Sultan III. Murat 1595'te vefat ettiğinde yerine geçen III. Mehmed (1595-1603), İran'a bir mektup göndererek babasının vefatını ve kendisinin yeni padişah olduğunu bildirdi. Ancak aradan uzun bir süre geçmesine rağmen İran'dan herhangi bir cevap gelmedi. Bu durum İstanbul'da endişeye sebep oldu ve diplomasideki mütakabiliyet esasının gereğinin yapılması beklendi. Bu nedenle Nisan 1596'da Sadrazam Sinan Paşa, İran Şahı Abbas'a bir mektup yazdı. Yeni padişahı tebrik ve önceki padişahın ölümü nedeniyle taziyelerini sunmak

²¹ Ali Akyıldız, *Kral Öldü Yaşasın Kral Osmanlı'da Cülus, Veraset ve Meşruiyet* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2021), 224.

²² Zeynep Tarım Ertuğ, "Osmanlı Devleti'nde XVI. YY. Cülus ve Cenaze Törenleri" (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi 1995), 81.

²³ Krzysztof Wawrzyniak, "Ottoman-Polish Diplomatic Relations In The Sixteenth Century" (yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 2003), 36.

²⁴ Mektuplar için bkz. Nejat R. Uçtım, "Hürrem ve Mihrimah Sultanların Polonya Kralı II. Zigmund'a Yazdıkları Mektuplar," *Belleten* XLIV /176 (1980): 711-715.

²⁵ Wawrzyniak, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations In The Sixteenth Century*, 50.

²⁶ Akyıldız, *Osmanlı'da Cülus, Veraset ve Meşruiyet*, 226.

²⁷ Ertuğ, *Osmanlı Devleti'nde XVI. YY. Cülus ve Cenaze Törenleri*, 80.

üzere bir elçi göndermesini istedi. Bunun üzerine Şah Abbas, Erdebil Valisi Zülfükar Han'ı 1596 Mayıs sonunda elçi göndererek krizi çözdü.²⁸

1725'te Rus Çarı I. Petro vefat etti ve yerine Çariçe Katerina geçti. Taht değişikliği nedeniyle Katerina, mevkidaşı Osmanlı padişahı III. Ahmed'e elçi General Mayor Aleksandr Romanof ve kapı kethüdası Yovan Silof aracılığıyla bir mektup gönderdi. Mektupta Petro'nun vefat ettiği ve Katerina'nın Rus Çarı olduğu bildirildi. Diplomatik teamül gereği III. Ahmed de bu mektuba cevap verdi. Burada ilk defa sabık Rus Çarı Petro'nun vefatından duyduğu üzüntüyü dile getirerek, başsağlığı diledi. Yeni Rus Çarını da üstlendiği görevden ötürü tebrik etti.²⁹ III. Ahmed mektubuna, “*Moskov vilayetlerinin Çariçesi ve ona tabi nice yerlerin hâkimi ferman-ı ferması dostumuz Katerina*” cümleleriyle başladı ve birçok övgü dolu sözler sarf etti. İleriki cümlelerde ise önceki dönemdeki dostane ilişkilere değindi ve bunu “*mabeynde olan dostluk ve sulh-ı müebbed ve hemcivarlık*” kelimeleriyle dile getirdi. Böylece iki ülke arasındaki ebedi dostluğa ve sınır komşuluğuna vurgu yaptı. Petro'nun ölümü nedeniyle eşi Katerina'yı teselli etmek için Petro'nun *Allah'ın takdir ettiği ecel nedeniyle dünyadan ayrıldığını bunun Allah'ın bir takdiri olduğunu* söyleyerek,³⁰ hadiseyi kendi inancı doğrultusunda yorumladı. Sonrasında Katerina'yı tebrik etti ve Petro döneminde yapılan antlaşmaların ve iyi ilişkilerin bu dönemde de sürdürülmesi arzusunu dile getirdi. Böylece Petro'nun ölümü ve Katerina'nın cülusu nedeniyle gerçekleşen mektup diplomasisi iki ülke arasında oluşan dostluğun sürdürülme arzusunun beyanı için bir araç kılındı. 1728'de Fas hâkimi Şerif İsmail'in ölümü nedeniyle yine III. Ahmed ile yeni Fas hâkimi Şerif Abdülmelik arasında mektup diplomasisi gerçekleşti. Padişah, yeni Fas hâkimine babasının ilahi takdir nedeniyle vefat ettiğini bildirerek üzüntüsünü paylaştı ve kendisinin yeni hâkim oluşunu tebrik etti.³¹

Sultan III. Mustafa (1757-1774) İsveç Kralı Adolf Frederic'in (1751-1771) vefatı ardından kral olan oğlu III. Gustav (1771-1792) ile mektup teatisinde bulundu. Osmanlı padişahı, kralın vefatını İslami literatürde karşılığı olan *dâr-ı fenâ (dünya)* ve *dâr-ı bekâ (öteki dünya)* anlayışıyla izaha çalıştı. Kralın bu dünyadan ayrılışını fani-geçici dünyadan esas âleme geçiş (*terk-i dâr-ı fenâ*) olarak açıkladı. Üzüntü ve teselli cümleleri ardından asıl konuya temas etti ve iki ülke arasındaki antlaşmaların aynen sürdürülmesi isteğinden duyulan memnuniyet bildirildi.³² Sultan III. Mustafa vefat ettiğinde komşu devlet İran'dan taziye mektubu geldi. Şah'ın vekili Zend Kerim Han tarafından gönderilen mektupta hem başsağlığı dilekleri sunuldu hem de sınırda yaşanan bazı hadiseler ve çözüm önerilerine değinildi.³³

Sultan III. Selim (1789-1807) Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşlarının (1787-1792) hengâmında 1792'de hayatını kaybeden Macar Kralı II. Leopold'un yerine tahta geçen yeni kral II. Franz ile mektuplaştı. Babasının vefatı nedeniyle taziye dileklerini, tahta çıkışı nedeniyle de

²⁸ Sinem Arcak, “Gifts in Motion: Ottoman-Safavid Cultural Exchange, 1501-1618,” (doktora tezi, Minnesota University, 2012), 209.

²⁹ BOA, A. DVNS.NMH. d (Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Nâme-i Hümâyûn Defterleri), 7/67, s.105-106, 10 Şevval 1137/22 Haziran 1725.

³⁰ “Ez-cümle zevciniz Petro-ı evvel bi-irâdetu'llahi'l-melikü'l-ecel dünyadan intikâl etmekle...” BOA, A. DVNS.NMH. d, 7/67, s.105-106, 10 Şevval 1137/22 Haziran 1725.

³¹ “vâlid-i mâceddiniz Mevla İsmail icâbet-i hitâb-ı ırci'i ile dâr-ı bekâyâ rihlet etmekle...” BOA, A. DVNS.NMH. d, 7/115, s.175, 10 Rebiyülevvel 1141/14 Ekim 1728.

³² “Devlet-i aliyye-i ebediyyü'd-devâm ile mün'akid olan rabıtâ-ı ri'âyetine ...” BOA, A. DVNS.NMH.d, 17/133, s.93, 29 Zilhicce 1185/3 Nisan 1772.

³³ BOA, A. DVNS.NMH. d, 9/77, s.80, 10 Şaban 1189/6 Ekim 1775.

kendisine tebriklerini bildirdi. III. Selim, yeni kral II. Franz'a babasının güzel ahlakından söz etti. Böylesi *ahlak-ı memduha* sahibi³⁴ birinin yokluğundan ötürü üzülmemenin mümkün olamayacağını söyleyerek onu teselliye çalıştı. Devamında halefi olarak yeni kralın bu boşluğu dolduracağına olan inancına atıf yaparak esas diplomatik gayesini açık etti. Osmanlı padişahı, bu taziye ve tebrik mektubunu yine devletlerarası ilişkilerin iyi niyet araçlarından biri olarak kullanmış oldu. Sultan III. Selim, yeni kralın iki devlet arasında daha önce imzalanmış barışın devamından yana politika izleyeceğine dair halis niyetler taşıdığına kendi tarafından bilindiğini dile getirerek dostluğun devamı mesajını verdi. Böylece taziye aracılığıyla yeni kralla kurulan ilk temasta ülkeler arası ilişkilerin önceki barış antlaşmaları çerçevesinde sürmesinin gerekliliğine olan inanç paylaşılmış oldu.

Kısa süre tahtta kalan Sultan IV. Mustafa'nın saltanatı zamanında meşhur Fransız Elçisi Sebastiani'nin eşi vefat etmişti. Haberi duyan ve üzüntüsünü *acıdım* kelimesiyle ifade eden padişah, derhal Sadaret Kaymakamına emir verdi ve reis efendinin tercümanını yanına alarak elçiye gitmesini ve padişah adına taziye vermesini istedi.³⁵ Osmanlı modernleşmesinin mimarlarından Sultan II. Mahmud da taziye mektubu geleneğini sürdürdü. İsveç Kralı XIII. Karl'ın 5 Şubat 1818'de ölümü nedeniyle padişah ile yeni kral XIV. Karl arasında taziye ve cülus tebriki yazışmaları yapıldı. Yeni İsveç kralı, sefelinin ölüm ve kendisinin cülus haberini elçisi aracılığıyla Osmanlı padişahına bildirmiş ve iki ülke arasında var olan iyi ilişkilerin sürdürülmesi niyetini iletti. XIV. Karl, sefelinin vefatı nedeniyle yaşadıkları üzüntünün Osmanlı padişahınca da paylaşıldığını umduğunu ifade etti.³⁶ Yeni İsveç Kralı Jean Bernadotte'nin daha önce Napolyon ile çalışması ve onun generallerinden biri olması, Osmanlı padişahını tedbirli harekete sevk etmişti. Padişah, ilgili devlet adamlarını İstanbul'daki büyük devletlerin elçilikleriyle temasla görevlendirdi ve söz konusu şahsın bu devletler tarafından krallığının kabul edilip edilmediği hususunun araştırılmasını istedi. Neticede diğer devletler tarafından krallığının kabul edildiği anlaşılınca kendisiyle diplomatik teması sürdürdü.³⁷ Bunun üzerine Sultan II. Mahmud da taziye ve tebrik dileklerini ihtiva eden bir mektup gönderdi. Padişah, vefat eden kral için *hürmetlü dostumuz Karlos* ifadelerini kullandı, ölümünü *ilahi takdir ve vadesinin yetmesi* şeklinde okudu. Ardından iki devlet arasında öteden beri süregelen dostane ilişkilere vurgu yaptı³⁸ ve devamlılık beklentisini beyan etti. Böylece Sultan II. Mahmud da selefleri gibi taziye üzerinden İsveç ile yumuşak diplomasi geleneğini devam ettirmiş oldu. Yine aynı padişah, İngiltere kralı IV. George'nin gelini ve York Eyaleti dukasının eşi hastalıktan ötürü vefat edince³⁹ İstanbul'daki İngiliz Elçiliği aracılığıyla bir taziye mektubu gönderdi.⁴⁰

³⁴ "Pederiniz müşârûnileyh misillü ahlak-ı memdûha-ı munsifâne ile mevsûf muhibb-i sâf-ı mu'berin fikdânından müteallim olmamak egerçe ba'id-i ale'l-ihimâldir..." BOA, A. DVNS.NMH. d, 9/293, s.295-296, 5 Şevval 1206/27 Mayıs 1792.

³⁵ "Françe elçisi Sebastiyân ceneralin mâdâmesi müteveffiyeye olduğunu işidüb acıdım tercümânını çağırıp re'is efendi tarafımdan ta'ziye eylesün..." BOA, HAT (Hatt-ı Hümayûn), 174/7552, 29 Zilhicce 1222/27 Şubat 1808.

³⁶ "İrâd ettiği keder ile mükedder oldukları melhûzumuz..." BOA, A. DVNS.NMH.d, 10/315, s.251, 20 Cemaziyelahir 1234/16 Nisan 1819.

³⁷ "Düvel-i müşârûnileyhânın cümleten kabul-kerdeleri olmuş idüğü süferâ-yı merkûme tarafından hidmet-i riyâsete resmen ihbâr kılınmış..." BOA, A. DVNS.NMH.d, 10/315, s.253, 20 Cemaziyelahir 1234/16 Nisan 1819.

³⁸ "Devlet-i ebed-i makrûnumuz ile İsveç devleti beyninde öteden berü pâyidâr olan safvet u müsâfâta tarafımızdan ri'âyete mademki taksir olunmaya..." BOA, A. DVNS.NMH.d, 10/315, s.252, 20 Cemaziyelahir 1234/16 Nisan 1819.

³⁹ "Bu esnâda mübtelâ olduğı 'illet-i müzemmine sebebiyle hâlike olmuş..." BOA, HAT, 1178/46526, 29 Zilhicce 1238/6 Eylül 1823.

⁴⁰ "Taraf-ı eşref-i mülûkânelerinden İngiltere kralına min-gayr-i resm cevâb-ı ta'ziyeti hâvî yazılacak nâme-i mahsûs-ı hümayûnları" BOA, HAT, 1176/46469, 29 Zilhicce 1238/6 Eylül 1823.

Böylece klasik dönemden itibaren başlayan gelenek iyice yerleşti ve kültürel miras Tanzimat Dönemine intikal etti. Yeni dönemde ise iletişimin formları modernize edildi.

4. Tanzimat Sonrası Taziye Mektuplarının Yeni Formu

Taziye üzerinden kurulan yumuşak diplomaside klasik devirde gönderilen mektuplarda doğrudan taziye sözcüklerinin kullanımına rastlanılamadı. Onun yerine hüznün, keder ve elem gibi aslında birbiriyle aynı anlama gelen kelimelerden kurulan cümlelerle acılar paylaşıldı. Tanzimat sonrasında ise mektup muhtevasında bazı değişiklikler yapıldı ve özellikle II. Abdülhamid döneminde oluşturulan yeni form çok küçük değişikliklerle devletin yıkılışına kadar sürdürüldü.

Osmanlı Arşivinde *nâme-i hümayun müsevvedâtı vefâyâta dâir* isimli defterde⁴¹ toplanan onlarca taziye mektubunun yeni formunda dikkat çeken bazı hususlar vardır. Evvela mektubun başlık kısmında, mektubun kime gönderildiği bilgisi “*İtalya Kralı Hazretlerine Cevabnâme-i Hümayûn*” şeklinde yer aldı. Toplamda altı ila sekiz satır aralığında dizayn edilen mektubun giriş kısmında vefat eden kişiyi tanıtıcı bir cümle ve onun hükümdarla akrabalık bağı, *mahdûm-ı muhteremleri fehâmetlü* şeklinde ifade edildi. Devamında padişahın söz konusu ölüm haberini, ilgili hükümdarın kendisine gönderdiği mektuptan öğrendiği hususu önceden olduğu gibi tekrar edildi. Bu dönem mektuplarının neredeyse tamamında anılan ölüm haberi, *vak’a-yı müellime* olarak tanımlandı. Yaşanan hadisenin ilgili hükümdar ve ailesinde oluşturduğu hüznünden söz edildi ve bu cümleden sonra padişah, kendisinin de bu acıdan hissedar olduğunu beyan etti. Ardından aynı acının bir daha yaşanmaması temennisi *hanedân-ı hükümdârîlerinin dâ’imâ mahfûz-ı Avn-ı Bârî* cümleleriyle dile getirildi. Son satırında ise mektubun yazılış amacına vurgu yapıldı.⁴² Sultan II. Mahmud devrinde bir yenilik olarak ilk defa “taziyet” kelimesi ilave edilmişti.⁴³ Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemi mektuplarında ise bu husus; “*te’yîd-i revâbit-ı muhabbet ve te’kîd-i mebân-i meveddet*” cümleleriyle ifade edilir oldu.⁴⁴ Aynı usul II. Abdülhamid döneminde de sürdürüldü. Bunun için mektuplarda *hassaten ifâ-yı ta’ziyyet ve te’yîd-i revâbit-ı müverres siyâkında iş bu nâme-i muhibbî terkîm kılındı* ifadeleri yer aldı.⁴⁵ Böylece mektubun başsağlığı ve taziye dileklerinin ifade aracı olmasının yanı sıra ülkeler arası dostluk bağlarının teyit edici fonksiyonuna tekrar dikkat çekilmiş oldu.

Tanzimat Devri’nin ilk padişahı Sultan Abdülmecid, 1851’de Prusya Kralı IV. Frederick William’a gönderdiği bir mektupla vefat eden amcası Kral Büyük Frederick II’den ötürü başsağlığı diledi. Osmanlı padişahı, mezkûr kralın ölüm haberini *haber-i melalet*⁴⁶ yani hüznün ve keder verici haber olarak niteleyerek acısını paylaştı. Ölümü, ömrün tükenişi olarak tanımlayan Osmanlı padişahı, bunu *tekmil-i enfâs-ı hayat* şeklinde İslami anlayışla dile getirdi. Ölümün zahir ettiği

⁴¹ “Ecnebi kralların akrabalarının vefatları dolayısıyla başsağlığı dilekleri” başlığıyla kayıtlı defterde muhtelif hükümdarlara gönderilen yaklaşık 100 name-i hümayun bulunmaktadır. Detaylar için bkz. BOA, A.d (Sadaret Defterleri), 3019, 19 Rebiyülevvel 1293/14 Nisan 1876.

⁴² BOA, A. d, 3019, s.3, 28 Safer 1300/8 Ocak 1883.

⁴³ “taraf-ı eşref-i mülükânelerinden İngiltere kralına min-gayr-ı resm cevâb-ı ta’ziyyeti havî yazılacak...” BOA, HAT, 1176/46469, 29 Zilhicce 1238/6 Eylül 1823.

⁴⁴ “te’yîd-i revâbit-ı muhabbet ve te’kîd-i mebân-i meveddet siyâkında iş bu nâme-i muhibbî...” BOA, HR. SFR. 3 (Hariciye Nezareti Londra Sefareti), 103/27, 5 Temmuz 1865.

⁴⁵ BOA, A.d. 3019, s.3, 28 Safer 1300/8 Ocak 1883.

⁴⁶ “bu keyfiyet-i müessirenin vukû’uyla taraf-ı fehîmânelerine ve hanedân-ı asâlet-nişân-ı hükümrânîlerine hâsıl olan hüznün ve teessüfden hasbe’l-muvâlât müteessir olarak hanedân-ı asilânelerinin min-ba’d bu misillü âsâr-ı mükedderden masun olması temennisinde bulunduğumun...” BOA, A. AMD (Sadaret Amedî Kalemi Defterleri), 34/9, 10 Safer 1268/5 Aralık 1851.

elemli hali ise yine benzer biçimde *keyfiyet-i müessire* olarak niteledi. Kralın acısını bu şekilde paylaşan Sultan Abdülmecid,⁴⁷ iki hükümdar ve iki devlet arasında var olan muhabbet bağlarının kuvvetlenmesi temennisinde bulundu ve taziye mektubunu iki ülke dostane ilişkilerinin kuvvetlenmesine aracı kıldı. Aynı padişah, Kırım Savaşı hengâmında İsveç-Norveç prensi vefat ettiğinde bile taziye mektubu göndermeyi ihmal etmedi ve yumuşak güç diplomasisini sürdürdü. Prens Karl'ın ölümü nedeniyle Kral I. Oscar'a (1844-1859) gönderdiği mektupta, prensin ölümünü *keyfiyet-i müellime* yani üzüntü verici durum olarak nitelendirdi. Yaşanan elim vakadan ötürü aynı hüznün ve üzüntüyü duyduğunu dile getiren ve bunu *müteessir ve gamnâk* kelimeleriyle ifade eden Sultan Abdülmecid, İsveç hanedanının bu tür kederli hadiselerden muhafazası temennisinde bulundu.⁴⁸

Sultan Abdülmecid, XIX. yüzyılın ikinci yarısına damga vuran hükümdarlardan biri olan ve çok uzun süre tahtta kalan Avusturya İmparatoru Franz Joseph (1848-1916) ile de taziye mektupları üzerinden yumuşak güç diplomasisi tesis etti. Mesela 1856'da imparatorun amcasının eşi Prenses Fransiska'nın vefatı nedeniyle taziye mektubu gönderdi. Hüznün ve kederi paylaştığını, durumdan *kemâliyle müteessir ve gamnâk* olduğunu söyledi.⁴⁹ 1858'de imparatorun kardeşi Arşidük Şarl Lui'nin vefat eden eşi Margaret için başsağlığı dileklerini ihtiva eden bir taziye mektubu yolladı.⁵⁰ Sultan Abdülmecid, İngiltere kraliçesiyle Gloucester düşesinin vefatı nedeniyle mektuplaştı. Kraliçe Victoria, Düşes Mary'nin ölüm haberini bir mektupla padişaha bildirince Sultan Abdülmecid de üzüntüsünü ve başsağlığı dileklerini kraliçeye ilettiler. Klasik taziye sözcüklerinin ardından padişah, *hassaten te'yîd-i revâbit-ı hâlise ve te'kid-i mebânî-i meveddet* cümlesiyle⁵¹ iki ülke arasında var olan dostane ilişkilerin bu vesileyle tekrar güçlendirilmesi umudunu dile getirdi.

Taziye üzerinden teşekkür eden uluslararası diplomatik temas Sultan Abdülaziz devrinde de sürdürüldü. Hollanda kralının annesinin vefatı haberini duyan padişah 5 Temmuz 1865'te krala taziye mektubu yolladı. Mektubun hitap kısmı *Haşmetlü Felemenk Kralı Hazretlerine* şeklinde başlatıldı, giriş bölümü ise *valide-i muhteremleri* şeklinde devam ettirildi ve ölüm hadisesi *tekmil-i enfâs-ı hayat* olarak verildi. Mektubun formu önceki padişah döneminde yazılanlarla birebir aynıydı.⁵² Yine üzüntüyü paylaşma ifadesine yer verildi ve taziye mektubu iki ülkenin dostane ilişkilerinin teyit edici bir ögesi olarak değerlendirildi.

Sultan II. Abdülhamid 8 Ocak 1883 tarihinde İtalya Kralı I. Umberto'ya oğlunun eşinin vefatı nedeniyle gönderdiği mektupta *taziyet* kelimesini kullandı. Vefat hadisesini elim bir olay (*vaka-yı müellime*) olarak niteledi, hanedana bıraktığı hüznün ve kederden hissedar olduğunu beyan etti. Devamında bilhassa taziye dileklerini ifa etmek ve iki ülke arasındaki bağları tekrar kuvvetlendirmek amacıyla bu mektubu gönderdiğini açıkça yazdı. Bunun için de *îfâ-yı levâzım-ı*

⁴⁷ "hassaten te'yîd-i râbita-ı muhabbet ve te'kid-i mebânî-i meveddet siyâkında..." BOA, A. AMD, 34/9, 10 Safer 1268/5 Aralık 1851.

⁴⁸ "hâsıl olan hüzn u esefden... müteessir ve gamnâk olarak hânedân-ı fehîmânelerinin min-ba'd bu misillü asâr-ı mükeddereden masûn olması temennisinde bulunduğumun..." BOA, A. AMD, 51/42, 10 Şevval 1270/6 Temmuz 1854.

⁴⁹ "hâsıl olan hüzn u esefden hasbe'l-muvâlât kemâliyle müteessir ve gam-nâk olarak ..." BOA, A. AMD, 66/71, 14 Recep 1272/21 Mart 1856.

⁵⁰ "Arşidük Şarl Lui cenâblarının zevcesi Arşidones Margiret cenâblarının tekml-i enfâs-ı hayât etmiş olduğu..." BOA, A. AMD, 90/36, 22 Rebiyülahir 1275/29 Kasım 1858.

⁵¹ BOA, HR. SFR.3, 34/12, v. (varak) 2, 17 Ağustos 1857.

⁵² "te'yîd-i revâbit-ı muhabbet ve te'kid-i mebânî-i meveddet siyâkında iş bu nâme-i muhibbi..." BOA, HR. SFR.3, 103/27, 5 Temmuz 1865.

*ta'zîyet ve te'yîd-i revâbit-ı müverres*⁵³ kelimelerini kullandı. Sultan II. Abdülhamid devrinde şekillendirilen taziye mektup formu sonraki iki padişah devrinde de aynen kullanıldı. Mektuplar neredeyse birbirinin aynısıdır. Aralarındaki tek fark, giriş kısmındaki vefat öznesi ve muhatap hükümdarlardır.

Mesela Sultan V. Mehmed Reşad'ın ecnebi kralların akrabalarının ölümleri nedeniyle gönderdiği 21 Ocak 1914 tarihli mektuplarında da aynı şekilde doğrudan *taziyet* kelimesi kullanıldı. İspanya kralı XIII. Alfonso'nun kız kardeşi Prenses Infanta Maria Teresa'nın vefatını gönderilen mektupla öğrenen padişah, kralı teselli etmek için başsağlığı mektubu yolladı. Padişah mektubunda iki ülke dostluğuna değindi, ölümü *vaka-yı elime* olarak niteledi ve prensesin kaybindan ötürü İspanya hanedanının duyduğu acıya *hissemend* olduğunu beyan etti.⁵⁴ Devamında bilhassa taziye dileklerini ifa etmek ve iki ülke arasındaki bağları tekrar kuvvetlendirmek amacıyla bu mektubu gönderdiğini bildirdi.

5. Taziye Mektubundan Telgrafla Başsağlığı Dileğine

Klasik dönemden itibaren varlığına rastlanılan taziye mektubu geleneğinde Sultan Abdülaziz döneminden itibaren bir değişim yaşandı. Hükümdarlığının ilk dönemlerinde başsağlığı dileklerini eskiden olduğu gibi mektuplarla ileten padişah, bir süre sonra mektubun yerine bazen de mektubun yanı sıra telgraf göndererek taziye mesajı sunmaya başladı. Bu bağlamda telgrafla başsağlığı çekilen ilk mesaj 1865 tarihlidir. Sultan Abdülaziz, veliaht Grandük Nicolas Alexandrovitz'in vefatı nedeniyle Rus imparatoru II. Aleksandr Nikolayeviç'e taziye telgrafı gönderdi. Bir süre sonra da prens Gortchakoff, padişaha cevabi bir mektup göndererek mesajın imparatora iletilmiş olduğunu bildirdi.⁵⁵ İmparator, padişaha mesajından ötürü teşekkür etti.⁵⁶ Rusya ile diplomatik ilişkileri sıkı düzeyde tutmaya çalışan Sultan Abdülaziz maslahatgüzarı Conemenos Bey'i, veliaht Nicolas'ın cenaze merasimine katılması için görevlendirdi. İmparatorun acısını paylaştığı bilgisini elçi aracılığıyla direkt iletmeye çalıştı.⁵⁷ Sultan Abdülaziz hükümdarlığı süresince müttefik devletlerin liderlerinin yakınlarının vefatları nedeniyle telgraf ya da mektup yoluyla taziye mesajlarını iletme hususuna büyük önem verdi. 1866'da Prens Antoine de Hohenzoller'in ölümü haberini aldığı Prusya kralına taziye mesajı gönderdi.⁵⁸ Avrupa seyahatine çıktığı sene ise Danimarka Kraliçesi Madam Düşes Louis Caroline'nin ölümü nedeniyle krala mesajla başsağlığı diledi. Taziye dileklerinin ardından diğer mektuplarda olduğu gibi yine iki ülke ilişkilerindeki dostane tavrın devamlılığına vurgu yaptı.⁵⁹ Bunu ifade için öncekilerde olduğu gibi *te'yîd-i revâbit ve dost-ı muhabbet* kelimeleri tercih edildi. II. Abdülhamid devrinde ise yeni gelenek artık yerleşmiş oldu. Bundan böyle artık *name-i hümayun* teriminin yerini mesaj kelimesi aldı.

6. Sultan II. Abdülhamid Devrinde Taziye Diplomasisi

1876 yılında Osmanlı tahtına çıkan Sultan II. Abdülhamid döneminde ise taziye mektubu veyahut başsağlığı telgrafı üzerinden geliştirilen diplomatik ilişkiler daha da sistematik hale

⁵³ “bi'l-hassa ifâ-yı lâzime-i ta'zîyet ve te'yîd-i revâbit-ı müverres siyâkında iş bu nâme-i muhibbî terkîm kılındı ...” BOA, A.d. 3019, s.3, 28 Safer 1300/8 Ocak 1883.

⁵⁴ “bi'l-hassa ifâ-yı lâzime-i ta'zîyet ve te'yîd-i revâbit-ı müverres siyâkında ...” BOA, A.d. 3019, s.90, 23 Safer 1332/21 Ocak 1914.

⁵⁵ BOA, HR. SFR.1 (Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti), 11/64, v.1, 12 Mayıs 1865.

⁵⁶ BOA, HR. SFR.1, 11/88, v.1, 24 Mayıs 1865.

⁵⁷ BOA, HR. SFR.1, 12/8, v.1, 8 Mayıs 1865.

⁵⁸ BOA, HR. SYS (Hariciye Nezareti Siyasi), 9/43, v.1, 27 Kasım 1866.

⁵⁹ BOA, HR. SFR.3, 124/28, 3 Muharrem 1284/7 Mayıs 1867.

getirildi. 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi arifesinde taziye üzerinden ilk temas İngiltere ile gerçekleştirildi. Ocak 1877'de damatlarından birisi vefat eden Kraliçe Victoria'ya taziye telgrafi gönderdi. Kraliçe de padişaha acısını paylaşmasından⁶⁰ ve taziye dileklerinden ötürü teşekkür telgrafıyla karşılık verdi.⁶¹ Savaşın bitimi dönemi ve Ayastefanos Antlaşmasının (3 Mart 1878) imzalanmasının arifesinde Papa IX. Pius 7 Şubat 1878'de Roma'da vefat etmişti. Bu haber üzerine padişah II. Abdülhamid, Roma ruhani meclisine bir taziyetname göndererek acı ve üzüntülerini paylaştı. Roma Meclis-i Ruhani, bundan duyulan memnuniyeti ve teşekkür dileklerini padişaha sunmak için Roma kilisesinden Monsignor Gracelli'yi görevlendirdi. Mezkûr şahıs aynı zamanda XIII. Leo'nun yeni papa olarak göreve başladığı bilgisini padişaha verdi.⁶² Böylece padişah, Katolik dünyasının manevi liderinin vefatı üzerinden Roma ile diplomatik bir temas gerçekleştirerek barış antlaşması öncesi iyi niyet ilişkisi kurmaya çalıştı. Ayastefanos Antlaşmasının ağır maddelerini kabul etmek istemeyen II. Abdülhamid bu dönemde İngiltere ile yakın ilişki kurdu ve alınan destekle 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmadan yaklaşık iki hafta sonra İngiltere kraliçesi Victoria'nın amcasının oğlu olan Hannover Kralı vefat etti. Padişah bunu kendisine iletilen mektupla öğrenince kraliçeye taziye mektubu göndererek diplomatik teması sürdürdü.⁶³ Mesajında İngiliz hanedanının bu gibi hüznü yeni vakalardan (*asar-ı mükeddereden*) korunması temennisinde bulundu. Selefleri döneminde taziye mektuplarında ifade edilemediği üzere II. Abdülhamid de bu mektubun aynı zamanda iki ülke arasındaki bağların kuvvetlenmesine (te'yid-i revâbıt-ı dostî ve meveddet siyâkında) ve ilişkilerin devamına vesile olmasını diledi. Bir süre sonra Lord Beaconsfield, taziye mektubunun alındığına dair bir mektubu padişaha gönderdi.⁶⁴ 1878'de yakalandığı difteri hastalığından kurtulamayarak hayatını kaybeden Prenses Alice Maud Mary'den ötürü yine padişah, Osmanlı Elçisi Musurus Paşa aracılığıyla başsağlığı mesajı gönderdi.⁶⁵ Musurus Paşa, düzenlenen taziye merasimine katıldı. Kraliçe Victoria, padişahın mesajına teşekkür mahiyetli cevap gönderdi. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, Osmanlı'nın Londra Sefaretine bir yazı göndererek teşekkürlerini bildirdi.⁶⁶ Prensesin vefatı nedeniyle padişahın üzüntülerini ifade edişinden kraliçenin memnuniyet duyduğunu bildirdi.⁶⁷ Daha sonra Kraliçe Victoria da padişahın halisane duygularla acısını paylaşmasından ötürü ayrıca teşekkürlerini ilettili.⁶⁸ 1888'de Alman İmparatoru olan ve gırtlak kanseri nedeniyle yaklaşık üç ay kadar tahtta kalabilen III. Friedrich, aynı zamanda İngiltere kraliçesinin damadı idi. Vefatı nedeniyle padişah II. Abdülhamid hem yeni Alman imparatoruna hem de İngiltere kraliçesine aynı içerikli telgraf gönderdi.⁶⁹ 1895'te kraliçenin diğer damadı Prens Henry vefat ettiğinde de benzer metinli taziyeler sunuldu ve kraliçe de teşekkür cevabı gönderdi.⁷⁰

⁶⁰ "Sevgili damadımın be-gâyet elim olan ziyâ'ından dolayı taraf-ı eşref... kelimât-ı muhabbet ayâtdan ziyâdesiyle memnûn ve müteşekkîr oldum" BOA, *Y.PRK.NMH (Yıldız Perakende Evrakı Name-i Hümayunlar)*, 1/9, 29 Zilhicce 1293/15 Ocak 1877.

⁶¹ BOA, *Y.PRK. NMH*, 1/6, 29 Zilhicce 1293/15 Ocak 1877.

⁶² "iş bu Mart'ın on altıncı pençşenbe günü saat yedide min-gayr-ı resm mâbeyn-i hümayûn-ı cânib-i âlisine azimeti..." BOA, *İ.HR*, 276/16813, v.2, 16 Rebiyülevvel 1295/20 Mart 1878.

⁶³ "ammizâde-i muhteremleri... keyfiyet-i irtihâline dâ'ir..." BOA, *HR. SFR.3*, 258/99, v.3, 31 Temmuz 1878.

⁶⁴ BOA, *HR. SFR.3*, 258/100, 16 Ağustos 1878.

⁶⁵ BOA, *HR. SFR.3*, 264/2, 9 Ocak 1879.

⁶⁶ "Musurus Paşa hazretleri vâsitasıyla ifâ buyrulan merâsim-i mahsûsa-ı ta'ziyede kraliçe hazretleri tarafından verilen cevâbın tebliğini..." BOA, *HR. TO (Hariciye Nezareti Tercüme Odası)*, 59/55, v.1, 9 Ocak 1879.

⁶⁷ BOA, *HR. TO*, 59/55, v.2, 9 Ocak 1879.

⁶⁸ BOA, *HR. TO*, 254/55, v.1, v.2, 15 Aralık 1878.

⁶⁹ BOA, *Y.PRK. NMH*, 4/7, v.2, 5 Recep 1305/18 Mart 1888.

⁷⁰ "damad-ı vâlâ-yı haşmetâneleri Prens Hanry..." BOA, *Y. PRK. NMH*, 6/74, v.1, 12 Kânunusani 1311/24 Ocak 1896.

Sultan II. Abdülhamid'in taziye diplomasisi kurduğu ülkelerden biri de Almanya idi. 1885'te Alman Prensi Frederick Karl de Prusse vefat ettiğinde padişah derhal taziyetname gönderdi. Amcazadesi diğer prens Frederic Guillaume de padişahın samimi mesajından duyduğu memnuniyeti havi bir cevap gönderdi.⁷¹ Alman İmparatoru I. Wilhelm'in 9 Mart 1888'de vefatı nedeniyle oğlu III. Friedrich, Sultan II. Abdülhamid'e 15 Mart 1888'de bir mektup göndererek, pederinin ölümünü ve kendisinin tahta çıkışını bildirdi.⁷² Bunun üzerine padişah taziye dileklerini 18 Mart 1888'de telgrafla ilettili.⁷³ III. Friedrich yakalandığı hastalıktan kurtulamayıp yaklaşık üç ay sonra vefat edince Almanya'da II. Wilhelm (Friedrich Wilhelm Viktor Albert von Preußen) (1888-1918) dönemi başladı. Sultan II. Abdülhamid'in iktidarı boyunca iki hükümdar arasında taziye diplomasisi sürdürüldü. 7 Aralık 1890'da imparatorun büyük annesi imparatoriçe Augusta'nın vefat haberi imparator tarafından bildirilince padişah derhal Berlin Sefiri Tevfik Paşa'yı taziye için görevlendirdi. Tevfik Paşa, talimat doğrultusunda cenaze törenine katıldı ve padişah adına taziye dileklerini sundu.⁷⁴ 1900 senesinde Oldenburg Grandükü vefat ettiğinde padişah yine taziye telgrafi göndererek imparatorun acısını paylaştı. İmparator II. Wilhelm de hüznünü samimi dileklerle paylaştığından ötürü Sultan Abdülhamid'e teşekkür etti.⁷⁵

Taziye diplomasisi kurulan bir diğer Avrupa devleti Fransa'dır. Cumhurbaşkanı Marie François Sadi Carnot'un babası 1888'de vefat ettiğinde, Sultan II. Abdülhamid hemen taziye telgrafi göndererek acısını paylaştığını ifade etti. Son derece sade ve iki satırdan ibaret telgraf metninde padişah, cumhurbaşkanının üzüntüsünü paylaştı ancak diğer taziye metinlerinde olduğu gibi burada ülkeler arası ilişkilere dair herhangi bir cümleye yer verilmedi.⁷⁶ Sultan II. Abdülhamid, aynı politikayı Avusturya ile de sürdürdü. İmparator Franz Joseph'in vefatı prensi Arşidük Rudolf Ocak 1889'da vefat etti. Prensın ölüm haberi bir mektupla padişaha bildirildi. Bunun üzerine II. Abdülhamid, başsağlığı dileklerini ihtiva eden bir cevap yazdı ve Avusturya Elçiliği aracılığıyla mektubu imparatora ulaştırdı.⁷⁷ Taziye diplomasisi, Franz Joseph'in 1898'de eşi Kraliçe Elisabeth'i kaybettiğinde de sürdürüldü.⁷⁸

İsveç ve Norveç Kralı Oscar'ın vefat eden kız kardeşi nedeniyle padişah II. Abdülhamid taziye telgrafi gönderdi, kral da duyduğu memnuniyeti yine bir telgrafla padişaha ilettili.⁷⁹ Monako prensinin babasının ölümü dolayısıyla başsağlığı dileyen padişah II. Abdülhamid'e bir süre sonra Monako prensi Osmanlı'nın Paris elçiliği aracılığıyla teşekkür telgrafi gönderdi.⁸⁰ Sultan II.

⁷¹ "hâsıl olan keder-i aziminde taraf-ı eşref-ı mülükânelerinden dahi lütfen iştirâk buyurulmasından nâşî an-samîmü'l-kalb minnetdârım..." BOA, Y. PRK. NMH, 3/17, v.2, 18 Haziran 1885.

⁷² "hazret-i pâdişâhîye fi 15 Mart sene [12]88 târihiyle haşmetlü Almanya imparatoru hazretleri tarafından irsâl olunan nâmenin tercümesi suretidir". Bkz. BOA, Y. PRK. NMH, 4/7, v.2, 5 Recep 1305/18 Mart 1888.

⁷³ "sevgili peder-i âli-i haşmetânelerini vefâtı vak'a-ı müellimesinin ihbârına dâ'ir telgrâfnâme-i haşmetâneleri senâverlerini keder-i azime ilkâ eylemiştir. Hissiyât-ı samîmiye-i teselliyetkârâneme i'timâd buyurulmasını ricâ ve zât-ı âli-i haşmetânelerini mazhar-ı sabr-ı cemîl olmaları hakkındaki temenniyâtı ref'-i bârgâh-ı kibriyâ eylerim" BOA, Y. PRK. NMH, 4/7, v.1, 5 Recep 1305/18 Mart 1888.

⁷⁴ BOA, Y. PRK. NMH, 4/56, 16 Cemaziyelevvel 1307/8 Ocak 1890.

⁷⁵ "hisseylediğim teessürâta sûret-i samîmiyede iştirâk buyurulmuş olmasından pek ziyâde memnûn oldum..." BOA, Y. PRK. NMH, 8/25, v.3, 21 Safer 1318/20 Haziran 1900.

⁷⁶ "muhterem pederlerinin zât-ı fehîmânelerine bâ'is-i hüzn u keder olan vefâtı haber-i elemîni kemâl-i teessüfle aldım hissiyât-ı samîmiye-i ta'ziyetkârânemin kabûlünü ricâ ederim" BOA, Y. PRK. NMH, 4/8, v.2, 6 Recep 1305/19 Mart 1888.

⁷⁷ BOA, HR. TH (Hariciye Nezareti Tahrirat), 87/78, 13 Mart 1889.

⁷⁸ BOA, Y. A. HUS (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı), 389/133, v.2, 28 Cemaziyelevvel 1316/14 Ekim 1898.

⁷⁹ "haşmetlü İsveç ve Norveç kralı Oscar hazretlerinden cevaben vârid olan telgrâfnâmenin tercümesidir". BOA, Y. PRK. NMH, 4/33, v.1, 28 Şaban 1306/25 Nisan 1889.

⁸⁰ BOA, HR. TH, 92/99, 12 Eylül 1889.

Abdülhamid, Grandüşes Paul'un vefatı nedeniyle Rus imparatoru ve Yunan kralına 27 Eylül 1891'de taziye mesajları gönderdi. Vefat haberinden ziyadesiyle kederlendiğini ve hüzünden hissedar olduğunu ifade eden padişah bu şekilde taziye dileklerini sundu.⁸¹ Padişahın mesajına Rus imparatoru III. Aleksandr 30 Eylül 1891'de cevabi telgraf çekti.⁸² Gönderilen mesajı samimi ilişkilerin bir delili olarak gördüğünü ifade edip teşekkür etti.

Böylece Sultan II. Abdülhamid, dost ve müttefik devletler başta olmak üzere çağdaşı bütün hükümdarlarla taziye üzerinden başlatılan yumuşak güç diplomasisini artırarak devam ettirdi. Yine bu dönemde önceki padişahlar zamanında taziye için oluşturulan heyetler daha da etkin hale getirildi.

7. Yumuşak Diplomaside Taziye Heyetlerinin Kullanımı

Osmanlı bürokrasisinde uluslararası taziye geleneğinde önemli bir dönüşüm Sultan Abdülmecid devrinde yapılmıştı. 1861'de İngiltere Kraliçesi Victoria'nın annesinin vefatı, İngiliz sefaretı vasıtasıyla öğrenilmişti. Sultan Abdülmecid, mektup yazarak ya da telgraf çekerek taziyede bulunmak yerine ilk defa taziye için bir görevlendirme yaptı. Emin Bey'e İngiliz Elçiliğine giderek, hükümeti adına taziyelerini sunması için talimat verdi.⁸³ Sultan Abdülaziz devrinde Balkanlarda yaşanan gerginlik ardından vuku bulan Selanik Vakasında Almanya ve Fransa konsolosları öldürülmüş ve ülkeler arası diplomatik kriz çıkmıştı. Padişah, bu krizi derinleşmeden çözebilmek için taziye diplomasisine başvurdu ve bu bağlamda Sadrazamı İstanbul'daki iki ülkenin elçilik binasına göndererek başsağlığı dileklerini ilettiler. Sorumluların cezalandırılacağını bildirerek sükûneti temin etmeye çalıştı.⁸⁴ Nihayetinde hızlıca soruşturma yapıldı ve suçlular cezalandırıldı. Böylece Avrupa'nın güçlü iki ülkesiyle gerilen ilişkilerin yumuşatılmasında taziye heyeti, yumuşak diplomaside bir araç olarak kullanılmış oldu.

Sultan II. Abdülhamid döneminde İspanya kralının eşi 1878'de vefat ettiğinde, bir yaverini İstanbul'daki İspanyol elçiliğine göndererek padişah adına resmi taziyet vermesi için görevlendirdi.⁸⁵ Böylece geleneğe yeni usuller eklenmiş oldu. Mektup ve telgrafın ardından bu defa taziye mesajı doğrudan taziye heyetleriyle gönderilmeye başlandı. Bunun için genelde ülkedeki Osmanlı elçisi görevlendirildi. Tespiti yapılan bu türden uygulamalardan biri 1898 tarihlidir. Avusturya İmparatoru Franz Joseph'in eşi İmparatoriçe Elisabeth 1898'de vefat ettiğinde Osmanlı'nın Viyana Elçisi, kraliçe için düzenlenecek cenaze alayına katılması için görevlendirildi. Padişah aynı zamanda taziye telgrafı da gönderdi.⁸⁶ İmparatoriçenin vefatı nedeniyle yapılan cenaze törenine Avusturya'nın müttefiki ülkeler ya hükümdar düzeyinde veyahut vekâleten gönderilen taziye heyetlerince temsil edildiler.⁸⁷ Osmanlı Elçisi, imparator tarafından kabul edilmesini ve

⁸¹ "ziyâdesiyle mükedder eyledi elem-i haşmetânelerinden hissedâr olduğuma i'timâd ve en ziyâde samimî ve müteessirâne olan râsime-i ta'ziyemin ..." BOA, Y. PRK. NMH, 5/2, v.1, 22 Safer 1309/27 Eylül 1891.

⁸² "zât-ı şevketsimât-ı hükümdârîlerinin hakk-ı senâverimdeki meveddet-i samimiyelerinin bir delil-i alenîsi olduğundan an-samimü'l-kalb teşekkürâtını beyân eylerim" BOA, Y. PRK. NMH, 5/2, v.2, 30 Eylül 1891.

⁸³ "mâbeyn-i hümayûn-ı taraf-ı âlisinden cânib-i sefârete izzetlü Emin Bey i'zâm buyrulmuş..." BOA, İ.HR (İrade Hariciye), 183/10189, 5 Şevval 1277/16 Nisan 1861.

⁸⁴ Fikretin Yavuz, "Gunboat Diplomacy of the Great Powers on the Ottoman Empire: With Particular Reference to the Salonika Incident (1876) and Armenian Reform Demands (1879-80)," *Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi II*, (2020): 580.

⁸⁵ "haşmetlü İspanya kralı hazretlerinin zevcesinin vukû'-ı irtihâli cihetiyle taraf-ı eşref-i hazret-i pâdişâhîden sefârethâneye beyân-ı ta'ziyet için yâver-i mahsûs irsâl buyrulduğu..." BOA, İ. HR, 277/16910, 16 Recep 1295/16 Temmuz 1878.

⁸⁶ BOA, Y. A. HUS, 389/133, v.2, 28 Cemaziyelevvel 1316/14 Ekim 1898.

⁸⁷ "Avusturya imparatoriçesinin cenâze alâyında hükümdârân ve hükümât-ı ecnebiye tarafından vekâleten gönderilen hey'et-i meb'ûsa erkânını..." BOA, Y. A. HUS, 389/133, v.1, 3 Teşrinievvel 1314/15 Ekim 1898.

aralarındaki diyalogu padişaha bildirdi. Franz Joseph'in son derece deruni bir teessürle kabul salonuna girdiğini, törene katılan heyetin her birini ayrı ayrı kabul etme düşüncesinde olduğunu ancak vakit darlığından toplu kabul töreni yapıldığından söz etti. İmparator, Papa'nın elçisinden sonra Osmanlı elçisiyle ayakta görüştü. Franz Joseph bu sırada elçiye, Osmanlı padişahının gönderdiği taziye telgrafında kendisi için kullandığı teselli cümlelerinden ziyadesiyle memnuniyet duyduğunu ve teşekkür ettiğini söyledi.⁸⁸ Viyana Elçisi Mahmud Nedim Bey, diğer devlet başkanları, prensler ve özel heyet reisleriyle birlikte İmparatoriçenin cenaze alayına katıldı. Bir gün öncesinden aldığı talimatla imparatoriçenin tabutu üzerine son derece mükellef bir çelenk bıraktı.⁸⁹

İran'da Nasireddin Şah suikast sonucu 1 Mayıs 1896'da öldürüldüğünde yerine Muzaffereddin Şah başa geçti. Suikastçı Mirza Reza Kermani'nin yakın bir tarihte Osmanlı topraklarında bulunmuş olması, buradaki İranlı göçmenlerle yakın bağlarının varlığı, suikastın ardından Osmanlı sınırına doğru giden İranlı bir grup tarafından yakalanması, sanki Osmanlı topraklarına giderken yakalanmış algısı oluşması iki ülke arasında diplomatik bir krize yola açabilirdi.⁹⁰ İstanbul'da ikamet etmekte olan Cemaleddin Efgani ise Nasirüddin Şah suikastının azmettiricisi olarak görülüyor ve Osmanlı'nın bu şahsı İran'a iade etmesi talep ediliyordu.⁹¹ İstanbul'da ise İran'da böylesi elim bir hadise yaşandığından habersiz diplomatik hazırlık yapılmaktaydı. Sultan II. Abdülhamid, maktul şahın tahttaki ellinci yıl dönümünü kutlamak üzere daha önce Tahran elçiliği yapmış olan Münif Paşa başkanlığında bir heyet oluşturup İran'a göndermişti. Tahran'a varmak üzereyken şahın ölüm haberi heyete ulaştı. Bu gelişme İran şahını tebrik için gidip dönmek üzere görevlendirilen Münif Paşa'nın tekrar Tahran Elçisi olarak atanmasıyla neticelendi. Komşu hükümdarın vefatını öğrendiğinde Sultan II. Abdülhamid, Münif Paşa'ya yeni emirler gönderdi. Paşa'nın yeni görevi, padişahın taziyelerini sunmak ve aynı zamanda yeni İran şahı ile uzlaşma sağlayarak onu padişah II. Abdülhamid ile görüşmesi için İstanbul'a davet etmekte.⁹²

Böylece konjektürel gelişme taziye diplomasisi için yeni bir diplomatik araç geliştirilmesine yol açtı. Daha önce mektup, telgraf ve elçi aracılığıyla verilen taziye geleneğine yenisi eklenmiş oldu. Heyetin misyonu yeni İran şahının cülusunu tebrik ve selefinin vefatı nedeniyle taziyelerini sunmak şeklinde güncellendi. Yirmi kişiden oluşan heyet İstanbul'dan Batum yoluyla Tahran'a yol boyu izlenimlerini, temaslarını, bu tarihlerde Kafkasya'da baş gösteren Ermeni olaylarıyla ilgili bölgedeki gözlemlerini ve cülus tebriki ve taziye dileklerini iletmiş süreçlerini detaylı bir şekilde padişaha rapor etti. Taziye heyeti bir anda tebrik ve taziye dileklerini sunan fonksiyondan ziyade bölgenin nabzını tutan, İran'ın mali, idari ve diğer kurumsal yapıları hakkında bilgi veren, sorunları gözlemleyip çözüm önerileri de aktaran bir işlevsellik kazandı. İran yönetimi Türk heyetini karşılamada oldukça nezaketli davrandı. İkametleri için Bahariye Köşkü hazırlandı, kaldıkları süre boyunca yirmi kişilik sofraya, binek için iki araba tahsis edildi. Görüşmede Türk heyetinden Münif Paşa, padişah adına bir konuşma yaparak taziye dileklerini sundu. Bu konuşmada Sultan II.

⁸⁸ "Zât-ı şevketsimât hazret-i pâdişâhînin ta'zîyeti hâvî irsâl buyurdıkları telgrâfnâmeye münderec elfâz ve ta'birâtın pek ziyâde müteessir oldum..." BOA, Y. A. HUS, 389/133, v.3, 14 Ekim 1898.

⁸⁹ "Aldığım evâmire imtisâlen imparatoriçenin tabutu üzerine gayet mükellef bir çelenk dahi vaz'eylemiştım..." BOA, Y. A. HUS, 389/133, v.3, 14 Ekim 1898.

⁹⁰ Tanya Elal Lawrence, "An Ottoman mission to Tehran: Mehmed Tahir Münif Paşa's second ambassadorship to Tehran and the re-making of Perso-Ottoman relations (1876-1897)," *British Journal of Middle Eastern Studies* 49 (2022): 1-17.

⁹¹ Azmi Özcan, "Muzaffereddin Şah", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDV), XXXI (İstanbul 2020), s.419.

⁹² Lawrence, "An Ottoman mission to Tehran": 1-17.

Abdülhamid'in temel arzusunun iki İslam toplumunun birliğinin devamı olduğu mesajı birinci elden iletmiş oldu.⁹³ Neticede taziye diplomasisiyle başlayan yeni dönem ilişkileri, Efgani'nin 1897'de ölümü ardından iadesi meselesinin kapanması, Abdülhamid'in Muzafferüddin Şah'a 1898'de imtiyaz nişanı vermesi ve nihayetinden Şahın 1900'de İstanbul'u ziyaretiyle⁹⁴ gerginlikten dostluğa evirildi. Benzer bir dönüşüm Rusya ile yaşandı.

Rusya'nın Manastır konsolosu Aleksey Lobanov-Rostovsky'nin 1903'te Manastır'da Nüzhetiye Karakolu önünde nöbet tutan bir Osmanlı askeri ile girdiği tartışma esnasında öldürülmesi olayı üzerine Türk-Rus ilişkileri oldukça gerildi.⁹⁵ İlişkileri yumuşatmak isteyen padişah derhal diplomatik adımlara başvurdu. Bu bağlamda Manastır Valisini azletti ve Hüseyin Hilmi Paşa'yı Üsküp'e gönderdi. Sultan II. Abdülhamid bunun yanı sıra Sadrazam Ferid Paşa ve Hariciye Nazırı Ahmet Tevfik Paşa'yı taziye ziyareti için Rusya'nın İstanbul Sefaretine gönderdi.⁹⁶ Elçi Zinovyev, ziyaretin hemen ardından Rusya Hariciye Nazırına telgrafla durumu bildirdi ve Sadrazam ile Hariciye Nazırının gösterdikleri hassasiyete dikkat çekti.⁹⁷ Anılan dönemde Orman ve Maadin Nazırı olarak görev yapan Selim Melhame Paşa, Rus kamuoyundaki baskının azaltılması için konsolosun katli meselesinde padişaha birçok öneri sundu. Padişah adına taziyede bulunmaları için şehzadelerden birinin Rusya Elçiliğine gönderilmesinin isabetli olacağını söyledi.⁹⁸ Ancak Padişahın Rusya ile diplomatik ilişkilerin kopmaması için yoğun çaba sarf etmesi bazı devlet adamları tarafından aşırı bulundu. Örneğin Tophane-i Amire Müşiri Zeki Paşa, konsolosun katli olayından dolayı hükümetin Rusya'ya karşı gösterdiği özür nitelikli davranışın yeterli olduğunu ve daha fazla bir şey yapılmamasını istedi. Rus Elçisi Zinovyev'in bu husustaki ağır davranışlarında ise Selim Melhame ve Necip Melhame paşaların etkisi olduğunu ifade etti.⁹⁹ Hariciye Nazırı Tevfik Paşa ve Sadrazam Ferid Paşa da esasen bir şehzadenin elçiyi ziyaret etmesi taraftarıydı. Ancak padişah durum değerlendirmesi yaptıktan sonra şehzadelerini taziye için göndermedi onun yerine Rus imparatoruna taziye telgrafı yollamakla yetindi.¹⁰⁰ Konsolosun vefatını üzüntüyle öğrendiğini ve bundan ötürü çok müteessir olduğunu söyleyen padişah, imparatorun buna itimat etmesini istedi. Konunun aydınlatılması için gerekli bütün adımları atacağını bildirdi.¹⁰¹ 1903'te konsolosun ölümüyle başlatılan yumuşak diplomasi 1904'te Rusya Dâhiliye Nazırının vefatı haberi alındığında aynı şekilde sürdürüldü. Sultan II. Abdülhamid, Petersburg Elçisi Hüsnü Paşa'ya talimat verince elçi Rusya Hariciye Nazırının makamına giderek imparatora iletmek üzere padişahın taziye

⁹³ "arzû-yı şehriyâriyelerinin iki devlet-i İslâmîye ittihâdi olduğunu beyân ediyordu..." BOA, Y.PRK. MYD (Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi), 17/73, v.3, 18 Muharrem 1314/29 Haziran 1896.

⁹⁴ Akın Kiren, "Osmanlı-Kaçar Münasebetlerine Nişânlar Üzerinden Bakmak: II. Abdülhamid Dönemine Dair Bir Deneme", OTAM 45 (2019): 149, 164. Özcan, "Muzafferüddin Şah": 419.

⁹⁵ Konsolosun öldürülmesi olayı hakkında detaylı bilgi için bkz. BOA, Y.PRK. UM (Yıldız Perakende Evrakı Umumi), 66/4, BOA, Y.MTV (Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı), 249/108, BOA, Y.MTV, 249/150, BOA, HR. SFR.1, 132/13. Olayın tahkikatı için bkz. BOA, YA.HUS, 453/153, Konsolosun ölüm raporu için bkz. BOA, TFR. I. AS (Rumeli Müfettişliği Jandarma Müşiriyet ve Kumandanlığı Evrakı), 6/512, Katillerin cezalarına dair divan-ı harp kararı için bkz. BOA, Y.EE (Yıldız Esas Evrakı), 50/64.

⁹⁶ "iş bu teessüf-i hümayünlerini beyân için bu akşam sadrâzam ile hâriciye nâzırı paşalar hazerâti sefârethâneye i'zâm buyrulmuştur..." BOA, Y. PRK. A, 13/78, 29 Zilhicce 1321/17 Mart 1904.

⁹⁷ BOA, Y. PRK. PT, 22/115, 14 Cemazıyelevvel 1321/8 Ağustos 1903.

⁹⁸ "şehzâde civânbahtlardan biri sefârete zât-ı akdes-i hazret-i hilâfetpenâhilerinin ta'zîyetini beyân eylemek üzere..." BOA, Y. PRK. OMZ (Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı), 3/35, 15 Cemazıyelevvel 1321/9 Ağustos 1903.

⁹⁹ "evvela Manastır hâdisesinden dolayı Rusya devletine tarziye-i kâfiye verilmiştir..." BOA, Y.PRK. ASK (Askerî Maruzat), 200/62, 23 Cemazıyelevvel 1321/17 Ağustos 1903.

¹⁰⁰ BOA, Y. PRK. A (Sadaret Maruzatı), 13/78, 29 Zilhicce 1321/17 Mart 1904.

¹⁰¹ "zât-ı haşmetsimât imparatorîyelerinin bu vak'a-ı elimeden senâverlerince de husûle gelen ve fevkâ'l-âde olan te'essürâta i'timâd buyuracaklarına kat'iyen eminim..." BOA, Y.PRK.NMH, 9/42,v.1, 15 Cemazıyelevvel 1321/9 Ağustos 1903.

dileklerini sundu.¹⁰² Osmanlı padişahı konsolosun ölümü nedeniyle Rus imparatoru II. Nikolay Aleksandroviç ile aralarının bozulmaması için çok çaba sarf etti. Ancak konsolosun vefatından bir süre sonra önceki padişah ve Abdülhamid'in biraderi V. Murat 29 Ağustos 1904'te öldüğünde arşiv araştırmasında Rus imparatorunun gönderdiği herhangi bir taziye telgrafına rastlanılmadı.

Taziye diplomasisi geleneği, II. Abdülhamid sonrasında da sürdürüldü. 6 Mayıs 1910'da İngiltere Kralı VII. Edward vefat ettiğinde Osmanlı tahtında V. Mehmed Reşad vardı. Padişah, ölüm haberi ardından taziye mesajı gönderdi. Yeni İngiliz Kralı V. George, bundan memnuniyet duydu. İstanbul'daki İngiliz elçisi, padişahla görüşerek hükümeti adına teşekkür etti.¹⁰³ Danimarka Kralı VIII. Frederik 14 Mayıs 1912'de vefat ettiğinde Osmanlı Padişahı V. Mehmed Reşad, kraliçeye taziye telgrafi gönderdi.¹⁰⁴ 5 Eylül 1911'de Rusya Başvekili Pyotr Arkadyeviç Stolipin, suikast sonucu vefat ettiğinde padişah V. Mehmed Reşad telgraf göndererek taziye dileklerini ilettiler.¹⁰⁵ Haberi *vaka-yı elim* olarak tanımlayan padişah, Rus imparatoru II. Nikolay'a, Stolipin gibi sadık bir vekili kaybettiğinden ötürü başsağlığı diledi.¹⁰⁶ Son Osmanlı padişahı VI. Mehmed Vahdeddin San Remo'da 16 Mayıs 1926'da öldüğünde, San Remo Valisi, İtalyan Başbakanı Mussoloni adına taziyelerini sundu.¹⁰⁷

Klasik dönemden itibaren rastlanılan taziye diplomasisi, geçmişten günümüze varlığını sürdürmektedir. 1936'da Mısır Kralı I. Fuad öldüğünde yerine geçen oğlu kral Faruk'a İngiltere kralı, Japon hükümdarı, ABD başkanı ve Almanya başbakanı Adolf Hitler gibi çok sayıda devlet yöneticisi taziye telgrafi gönderdi.¹⁰⁸

Verilen pek çok örnek olaydan da açıkça anlaşılacağı üzere, taziye diplomasisi Osmanlı dış politikasında özellikle XIX. yüzyılda etkin biçimde kullanıldı. Söz konusu yumuşak diplomasi unsuruyla, bir yandan var olan iyi komşuluk ve dostluk ilişkilerinin pekiştirilmesi sağlanırken, diğer yandan sorunların krize dönüşmeden çözülmesi hedeflenmiş oldu.

Sonuç

Geçmişten günümüze uluslararası ilişkilerde en önemli enstrüman diplomasisidir. Küreselleşen günümüz dünyasında diplomasinin gücü inkâr edilemez bir gerçektir. Para ve askeri kaynakla beslenen sert güç diplomasisi daha çok klasik evrede kendini göstermiştir. Modern dönemde ise yumuşak güç diplomasisinin etkin olduğu gözlenmektedir. Uluslararası ilişkiler açısından derin tarihi köklere sahip olduğu anlaşılan taziye diplomasisi de yumuşak güç diplomasisinin unsurlarından biri olarak kabul görmektedir. Osmanlı taziye diplomasisini, biri saray ve üst düzey devlet adamları çevresinde gelişen ve iç politika işlevi icra eden; diğeri devletlerarası ilişkilerin

¹⁰² BOA, Y. PRK. EŞA (Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik), 46/30, 11 Ağustos 1904.

¹⁰³ BOA, MB. İ (Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri), 142/60, 2 Cemaziyelevvel 1328/12 Mayıs 1910.

¹⁰⁴ BOA, MB. İ, 161/20, 29 Cemaziyelevvel 1330/16 Mayıs 1912.

¹⁰⁵ "Birkaç gün akdem giriftâr olduğu su'î-kasd neticesi olarak aldığı yaradan müteessiren vefâtından dolayı..." BOA, İ.MBH (İrade Mabeyn-i Hümayun), 7/13, v.1, 26 Ramazan 1329/20 Eylül 1911.

¹⁰⁶ "Mösyö Stolipin'in vefâtı haber-i eliminden pek ziyâde müteessir oldum. Müşârûnileyh gibi âli-kadr ve sâdık bir başvekilin ziyâ'edilmesinden dolayı zât-ı haşmetânelerine kemâl-ı ihlâs ile beyân-ı ta'ziyet eylerim" BOA, İ.MBH, 7/13, v.1, 26 Ramazan 1329/20 Eylül 1911.

¹⁰⁷ Servet Yanatma, "The Deaths And Funeral Ceremonies Of Ottoman Sultans From Sultan Mahmud II To Sultan Mehmed VI Vahideddin" (yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2007), 93.

¹⁰⁸ Mona Molatam, Ashraf Mounes, Samah Abdelrahman, "The Royal Condolences and Marriage Letters at the Museum of Historical Archives in Abdeen Palace," *Minia Journal of Tourism and Hospitality Research* 14/3 (2022): 137-152.

tanzimi ve sürdürülmesinin aracı olmak üzere dış politika fonksiyonu üstlenen şekilde iki kategoriye ayırmak mümkündür.

Devletlerarası taziye diplomasisi belirli kural ve teamüllere göre yürütülmüştür. Dost ya da müttefik veya komşu devlet hükümdarı vefat ettiğinde, evvela ölüm haberi dönemin iletişim araçlarıyla ilgili devletlere bildirilirdi. Haberi alan hükümdar, aynı usulle yeni hükümdarı tebrik ve selefinden ötürü başsağlığı dileklerini sunardı. Osmanlı Devleti'nin klasik devirden itibaren bu türden diplomatik teması başta komşu ülkeler Rusya ve İran olmak üzere İngiltere, Fransa ve Avusturya ile sürdürüldü. Uluslararası ilişkilerdeki müteakabiliyet esasına azami dikkat edilirdi. Osmanlı padişahları, makale metninde bolca örneği sunulduğu üzere ilgili hükümdarlara taziye mesajı gönderdikleri gibi, muhatap ülke liderleri de aynı şekilde başsağlığı mesajı iletirlerdi. Örneğin Sultan II. Mahmud vefat ettiğinde, İstanbul'daki Amerikan orta elçiliği bir taziye mektubu sundu.¹⁰⁹ Sultan Abdülmecid'in sekiz oğlundan yedincisi olup, Enver Paşa'nın kayınpederi olan Şehzade Süleyman Efendi 16 Haziran 1909'da vefat ettiğinde pek çok Avrupa ülkesi hükümdarı taziye telgrafi çekti. İngiltere, Avusturya ve İtalya'nın İstanbul'daki elçileri ölüm haberi ardından Osmanlı Hariciye Nazırına telgraf çekerek, Şehzadenin ağabeyi olan Sultan V. Mehmed Reşad'ın acısını paylaştılar. Padişah da gelenek üzere telgrafla teşekkür cevabı gönderdi.¹¹⁰ Yine aynı şekilde Alman imparatoru ve İran saltanat naibi¹¹¹, Sırbistan krallığı, İtalya kralı ve Karadağ prensi tarafından taziye telgrafi çekildi. Padişah da kendilerine teşekkür telgrafi gönderdi.¹¹² İtalya sefiri ve Rusya maslahatgüzarı da hükümetleri adına padişaha başsağlığında bulundu.¹¹³ Yunanistan ve Bulgaristan hükümetleri ise hariciye nazırları aracılığıyla taziyede bulundular.¹¹⁴ Teamülün dışına çıkılması, bazı dönemlerde İran ile yaşandığı şekliyle taziye ve tebrik gecikmesi nedenli diplomatik krizlere yol açabilirdi. Bu yönüyle söz konusu cülus tebriki ve taziye mesajı diplomatik bir nezaketten ziyade uluslararası ilişkilerin gereği olarak görülürdü. Fakat yine de teamül dışı örnek hadiseler yok değildi.

Klasik ya da modern dönem padişahları, Osmanlı dış politikasının vazgeçilmez öğelerinden biri haline gelen taziye diplomasisinin sürekliliği için azami gayret serf ederlerdi. Taziye mesajlarını sadece mevkidaşı hükümdarların ölümleriyle sınırlı tutmazlardı. Komşu ya da dost bir devletin liderinin eşi, çocukları, damadı, kardeşi, gelini ve hatta İngiliz kraliçesi örneğinde olduğu gibi kuzenlerinin vefatı nedeniyle de başsağlığı mesajı göndererek diplomatik teması sürdürürlerdi. Bazı dönemlerde Osmanlı hükümdarlarının gösterdiği hassasiyet aynı oranda karşılık bulmayabilirdi. Örneğin Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı sırasında Sultan Abdülmecid'in oğlu ve II. Abdülhamid'in de kardeşi olan Şehzade Ahmed Kemaleddin Efendi 26 Nisan 1905'te vefat ettiğinde,¹¹⁵ yabancı ülkelere gelen herhangi bir taziye mesajına rastlanılamadı. V. Mehmed Reşad iktidarda iken 27 Haziran 1913'te oğlu Şehzade Mehmed Necmeddin Efendi vefat ettiğinde, yurt içinden birçok başsağlığı mesajı gelmesine rağmen,¹¹⁶ yabancı ülke devlet başkanlarından herhangi bir taziye mesajı gönderildiğine tesadüf edilemedi. 26 Şubat 1915'te Sultan Abdülmecid'in

¹⁰⁹ BOA, HR. MTV (Hariciye Nezareti Mütenevvia Kısmı Belgeleri), 744/6, 3 Temmuz 1839.

¹¹⁰ BOA, MB. İ, 134/77, 15 Temmuz 1909.

¹¹¹ BOA, İ. DUİT (İrade Dosya Usulü), 3/77, 4 Recep 1327/22 Temmuz 1909.

¹¹² BOA, MB. İ, 134/81, 16 Temmuz 1909; BOA, MB. İ, 134/85, 18 Temmuz 1909.

¹¹³ BOA, MB. İ, 135/3, 4 Recep 1327/22 Temmuz 1909.

¹¹⁴ BOA, İ. DUİT, 3/76, 7 Temmuz 1325/20 Temmuz 1909.

¹¹⁵ BOA, HR. SFR, 3, 549/36, 26 Nisan 1905.

¹¹⁶ BOA, DH. MTV (Dahiliye Nezareti Mütenevvia Kısmı Belgeleri), 38/49, 3 Şaban 1331/8 Temmuz 1913.

kızı ve o tarihte hükümdar olan V. Mehmed Reşad'ın kız kardeşi olan Cemile Sultan vefat ettiğinde¹¹⁷ de herhangi bir yabancı ülkeden taziye mesajına rastlanılmadı.

Osmanlı özelinde bakıldığında, uygulanan taziye diplomasisinin çok yönlü ve fonksiyonel olduğu aşikârdır. Taziye mektupları veyahut telgrafları, sadece birer başsağlığı dileme aracı olarak görülmezdi. Ülkelerarası var olan iyi ilişkilerin sürdürülmesi, varsa problemler alanların bu vesileyle giderilmesi amacına hizmet ederdi. Osmanlı padişahları, mesajlarında geçmiş döneme iyi niyetli atıfta bulunup, geleceğe dair olumlu beklentilerini bu mesajlarla muhataplarına iletirlerdi. Padişahlar, ölen hükümdarlar için övgü dolu sözler sarf eder, yerine geçen kişiden mevcudu daha ileriye götürecekti ya da ilişkileri eskisinden daha kötü duruma düşürmeyecek politikalar üretmesini beklerlerdi. Hükümdarlar arası taziye mesajları bazı dönemlerde hediyelerle taçlandırılırdı.

Klasik dönemde sadece mektuplar aracılığıyla tesis edilen taziye diplomasisi, Tanzimat döneminde gelişen iletişim ve ulaşım araçlarına bağlı olarak değişiklik gösterdi. Yeni dönemde mektubun yanına telgraf mesajı eklendi. Geleneksel Osmanlı teşrifatı ve bürokrasisinde geliştirilen taziyetname usul ve esasları imparatorluğun yıkılışına kadar sürdürüldü. Tanzimat devrinde taziye mektuplarına adeta bir standart getirildi. Hemen her mesajda iki ülke arasındaki dostluk münasebetinin teyidi ve bağların güçlendirilmesine özel vurgu yapıldı. Zamanla mektupların yerini sadece telgraf mesajları almaya başladı. Yine bu dönemde bazen de taziye mesajları, doğrudan görevli diplomatlar aracılığıyla sunuldu. Bunun için ilgili ülke başkentindeki Osmanlı elçiliğinde görev yapan bürokratlar, padişahın talimatıyla cenaze törenlerine katılıp taziye dileklerini yüz yüze takdim ettiler. Diplomasideki müteakabiliyet gereği muhatap devletin hükümdarı da Osmanlı padişahına taziye dileklerinden ötürü teşekkür etmesi için bir bürokrat görevlendirirdi. Yine bu esas doğrultusunda hareket eden hükümdarlar, Osmanlı padişahının taziye mesajına, teşekkür içerikli cevap göndererek karşılık verirler ve böylece dostane münasebetlerin sürdürülmesini sağlarlardı.

Osmanlı padişahları, muhataplarının dini inancına bakmaksızın, mesajlarını kendi İslami inancını yansıtacak biçimde dizayn ederlerdi. Bir Avrupa ülkesi hükümdarının vefatı öğrenildiğinde gönderilen taziye mesajında ölüm hadisesi, *hayat nefesinin tekmili, vadenin bitimi, fani dünyadan ebedi âleme göç* ve *ilahi takdir* olarak değerlendirilir ve yeni hükümdar teselli edilmeye çalışılırdı. Ayrıca padişahlar, hükümdar ailesinin hüznünü *hissemend* ve *hissedar* kelimeleriyle paylaşırlardı.

¹¹⁷ BOA, DH. KMS (Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri), 31/15, 22 Rebiyülahir 1333/9 Mart 1915.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, *Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri (DH. KMS)*, 31/15.

BOA, *Dahiliye Nezareti Mütenevvia Kısmı Belgeleri (DH. MTV)*, 38/49.

BOA, *Dîvân-ı Hümayûn Sicilleri Nâme-i Hümayûn Defterleri Nâme-i Hümayûn Defterleri (A. DVNS. NMH.d)*, 7/67; 7/115; 9/77; 9/293; 10/315; 17/133.

BOA, *Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3)*, 34/12; 103/27; 124/28; 258/99; 258/100; 264/2; 549/36.

BOA, *Hariciye Nezareti Mütenevvia Kısmı Belgeleri (HR. MTV)*, 744/6.

BOA, *Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti (HR. SFR.1)*, 11/64; 11/88; 12/8; 132/13.

BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS)*, 9/43.

BOA, *Hariciye Nezareti Tahrirat (HR. TH)*, 87/78; 92/99.

BOA, *Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO)*, 59/55; 254/55.

BOA, *Hatt-ı Hümayûn (HH)*, 174/7552; 1176/46469; 1178/46526.

BOA, *İrade Dosya Usulü (İ. DUİT)*, 3/76; 3/77.

BOA, *İrade Hariciye (İ.HR)*, 183/10189; 276/16813; 277/16910.

BOA, *İrade Mabeyn-i Hümayun (İ.MBH)*, 7/13.

BOA, *Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri (MB. İ)*, 134/77; 134/81; 134/85; 135/3; 142/60; 161/20.

BOA, *Rumeli Müfettişliği Jandarma Müşiriyet ve Kumandanlığı Evrakı (TFR. I. AS)*, 6/512.

BOA, *Sadaret Amedî Kalemi Defterleri (A. AMD)*, 34/9; 51/42; 66/71; 90/36.

BOA, *Sadaret Defterleri (A.d)*. 3019.

BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA. e)*, 807/24.

BOA, *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)*, 50/64.

BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)*, 249/108; 249/150.

BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK. ASK)*, 200/62.

BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y. PRK. EŞA)*, 46/30.

BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Name-i Hümayunlar (Y. PRK. NHM)*, 1/6; 1/9; 3/17; 4/7; 4/8; 4/33; 4/56; 5/2; 6/74; 8/25; 9/42.

BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK. MYD)*, 17/73.

BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Orman, Maadin ve Ziraat Nezareti Maruzatı (Y. PRK. OMZ)*, 3/35.

BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Posta Telgraf Nezareti Maruzatı (Y. PRK. PT)*, 22/115.

BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı (Y.PRK.A)*, 13/78.

BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK. UM)*, 66/4.

BOA, *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)*, 389/133; 453/153.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akyıldız, Ali. *Kral Öldü Yaşasın Kral Osmanlı'da Cülus, Veraset ve Meşruiyet*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.

Arcak, Sinem. "Gifts in Motion: Ottoman-Safavid Cultural Exchange 1501-1618." Doktora tezi, Minnesota University, 2012.

Barkan, Ömer Lütfi. "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler." *Vakıflar Dergisi* 2 (1942): 279-304.

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları 2011.

Doğan, Erhan. "Kamu Diplomasisinin Sunduğu Fırsatlar ve Kısıtları Üzerine." *Kamu Diplomasisi*. Ankara: TASAM Yayınları, 2012.

Ertuğ Tarım, Zeynep. "Osmanlı Devleti'nde XVI. YY.Cülus ve Cenaze Törenleri." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995.

Fan, Ying. "Soft Power: Power of Attraction or Confusion?." *Place Branding and Public Diplomacy* IV/2 (2008): 147-158.

Kiren, Akın. "Osmanlı-Kaçar Münasebetlerine Nişânlar Üzerinden Bakmak: II. Abdülhamid Dönemine Dair Bir Deneme." *OTAM* 45 (2019): 147-185.

Kömür, Gökhan. "Yumuşak Güç Unsuru Olarak Kamu Diplomasisi." *International Journal of Politics and Security* II/3 (2020): 89-115.

Lawrence, Tanya Elal. "An Ottoman mission to Tehran: Mehmed Tahir Münif Paşa's second ambassadorship to Tehran and the re-making of Perso-Ottoman relations (1876-1897)." *British Journal of Middle Eastern Studies* 49 (2022): 1-17.

Lieu, Joshua Van. "The Politics of Condolence: Contested Representations of Tribute in Late Nineteenth Century Chosön-Qing Relations." *The Journal of Korean Studies* XIV/1 (2009): 83-115.

Molatam, Mona M. Mounes, Ashraf. Abdelrahman M, Samah. "The Royal Condolences and Marriage Letters at the Museum of Historical Archives in Abdeen Palace." *Minia Journal of Tourism and Hospitality Research* XIV/3, (2022): 137-152.

Nemes, Gábor. "Instead of Anti-Ottoman Help And Anti-Imperial League Papal Nuncio Giovanni Francesco Capi's Mission of 1526." *Eastern European History Review* V (2022): 71-83.

Nye, Joseph. "Soft Power: The Origins and Political Progress of a Concept", *Palgrave Communications* III (2017): 1-3.

- Ortak, Şaban. “I.Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Ve Habsburg Hanedanları Arasındaki İlişkiler.” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]* 56 (2016): 1309-1338.
- Özcan, Azmi. “Muzafferüddin Şah”, TDV İslam Ansiklopedisi, XXXI (İstanbul 2020), ss. 419.
- Özel, Cengiz. “Yumuşak Güce Bütünsel Bakış.” *Güvenlik Bilimleri Dergisi VII/1* (2018): 1-27.
- Özkan, Fulya. “Ottoman soft power and its place in the international system.” *Trends in Business and Economics* XXXVI/3 (2022): 224-234.
- Özkan, Selim Hilmi. *Osmanlı Devleti ve Diplomasi*. İstanbul: İdeal Kültür Yayınları, 2017.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Perry, John R. “Turkicisms in Persian as Indices of Social and Cultural History.” *Türk Dilleri Araştırmaları* 21/ 2 (2011): 171-182.
- Smith, Ben Fenton. “Diplomatic condolences: ideological positioning in the death of Yasser Arafat.” *Discourse & Society* XVIII/6 (2007): 697-718.
- Şemseddin Sami: *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989.
- Tuleja, Thaddeus Vincent. “The Anti-Ottoman Policy of Eugenius IV.” Yüksek lisans tezi, Rutgers University, 1948.
- Uçtum, Nejat R. “Hürrem ve Mihrümah Sultanların Polonya Kralı II. Zigmund’a Yazdıkları Mektuplar.” *Bellekten XLIV/ 176* (1980): 697-716.
- Krzysztof Wawrzyniak. “Ottoman-Polish Diplomatic Relations In The Sixteenth Century.” Yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 2003.
- Yalçinkaya, Alaaddin. “Kuruluştan Tanzimat’a Osmanlı Diplomasi Literatürü,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1 / 2, (2003): 423-489.
- Yanatma, Servet. “The Deaths And Funeral Ceremonies Of Ottoman Sultans (From Sultan Mahmud II To Sultan Mehmed VI Vahideddin.” Yüksek lisans tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2007.
- Yavuz, Fikretin. “Gunboat Diplomacy of the Great Powers on the Ottoman Empire: With Particular Reference to the Salonika Incident (1876) and Armenian Reform Demands (1879-80).” *Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi II* (2020): 574-593.
- Zamorano, Mariano Martín. “Reframing Cultural Diplomacy: The Instrumentalization of Culture under the Soft Power Theory.” *Culture Unbound* 8 (2016): 166-186.

II. Meşrutiyet'in İlanı ve 31 Mart Olayı Arasında Toplumsal Karşıtlığın Oluşumu

Formation of Social Opposition Between the Proclamation of the Second Constitutional Monarchy and the March 31 Incident

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Yusuf Sabri Şimşek

İstanbul Medeniyet Üniversitesi
yusufsabrisimsek87@gmail.com

Başvuru / Submitted:
12 Şubat 2024

Kabul / Accepted:
13 Nisan 2024

DOI: [10.21021/osmed.1435913](https://doi.org/10.21021/osmed.1435913)

Atıf / Citation:

Şimşek, Y. S. "II. Meşrutiyet'in ilanı ve 31 Mart Olayı Arasında Toplumsal Karşıtlığın Oluşumu", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 22 (2024): 23-37.

Benzerlik / Similarity: 14

Öz

II. Meşrutiyet'in ilanı ve 31 Mart Olayı arasındaki sürede birçok toplumsal olay meydana gelmiştir. Bu olaylar ilgili literatürde 31 Mart Olayı'nın hazırlayıcıları olduğu şeklinde sunulmuştur. Bu literatürün eksik bıraktığı noktalardan biri ise meşrutiyet karşıtlığının oluşumunda toplumsal olayların ve grupların muhalefeti ve bu muhalefetin oluşumudur. Çalışmamızda, dönemin toplumsal olaylarıyla sonuçlanan karşıtlığına neyin sebep olduğu anlamaya çalışıldı. Toplumsal gruplar ve karşıtlıklarının kökenleri incelendi. II. Abdülhamid döneminde şekillenmiş siyaset ve toplum ilişkilerinin, meşrutiyet döneminde geçirdiği değişiklikler üzerinden toplumsal karşıtlık ele alındı. Muhalif toplumsal grupların basındaki faaliyetleri incelendi. Toplumsal çatışmayı doğuran sebeplerin neler olduğunu ve hangi mekanlarda çatışma ihtimalinin yükseldiği ele alındı. Birçok toplumsal grubun süreç içerisinde farklı sebeplerle karşıt hale geldiği ve bunun çoğu grupta meşrutiyet karşıtlığı olarak ortaya çıkmadığı anlaşıldı. Türkiye siyasal ve toplumsal hayatı üzerinde uzun soluklu etkileri olan dönemin olaylarının, ilericilik-gericilik ikileminin düğüm noktası olduğu tespit edildi. Bugüne miras kalan birçok kavramın ve toplumsal gruplar arası karşıtlığın kökenleri, modern siyasal ortamda oluşan karşıtlık üzerinden anlamaya çalışıldı. Nitel çalışma yöntemi kullanarak hazırladığımız çalışmamızda arşiv kaynakları ve dönemin gazetelerinden faydalandı.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Kitle Hareketleri, Karşıtlık, Çatışma.

Abstract

Numerous social events took place between the declaration of the Second Constitutional Monarchy and the March 31 Incident. These events have been portrayed in the literature as precursors to the March 31 Incident. However, one aspect that the literature fails to address is the role of social events and groups in the formation of anti-constitutional sentiment and the development of this opposition. This study aims to understand the underlying factors that led to the opposition manifested through the social events of the period. It examines the origins of social groups and their conflicts, exploring how the political and societal relationships shaped during the reign of Abdulhamid II underwent changes during the constitutional monarchy era. The study delves into the activities of oppositional social groups within the press and discusses the causes of social conflict and the environments in which the likelihood of conflict escalated. It becomes apparent that various social groups became opposing forces for different reasons, and anti-constitutionalism was not the primary driver for most groups. The research identifies the events of this period as a critical juncture in the dichotomy between progressivism and reactionism, leaving a lasting impact on Turkey's political and social landscape. Additionally, it seeks to unravel the origins of many concepts inherited to this day and the opposition between social groups through the lens of contemporary political opposition. Drawing on archival sources and newspapers from the era, this qualitative study sheds light on the subject.

Keywords: Second Constitutional Monarchy, Mass Movements, Opposition, Conflict.

Giriş

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Osmanlı Devleti'nin yönetiminde bir boşluk meydana gelmiştir. Bu boşluğun sebebi devlet gücünün hangi legal güç tarafından yönetileceği sorunundan kaynaklanmıştır. Bu legal güçlerin bir tarafında 19. yüzyılın sonlarından itibaren iktidarını güçlendirmiş ve devlet yönetimini Yıldız Sarayı'nda toplamış olan II. Abdülhamid ve sultan imgesi, diğer tarafında ise II. Meşrutiyet'in ilanı öncesi ve sonrasında yaşanan olaylarla varlığını ve askeriyedeki gücünü iyiden iyiye belli eden İttihad ve Terakki Cemiyeti konumlanmıştı. Meşrutiyetin ilanından sonra anayasa(Kanûn-i Esâsî) tekrar yürürlüğe girmiştir.¹ Ne var ki nâzırların ve sadrazamın oluşturduğu kabinelerin farklı sebeplerle istifaları veya Meclis-i Mebusanda güvenoyu alamaması sonucunda iktidarın temsili bir türlü netleşmemiştir. Bu ve daha birçok sebeple farklı toplumsal kesimlerde meydana gelen karşıtlık, bazen meşrutiyet bazen ise İttihad ve Terakki karşıtlığı şeklinde görünürlük kazanmıştır. Asıl tartışmalar ise 31 Mart Olayı etrafında meydana gelmiştir. Bu olay esnasında yaşananlar ve olayın bitişinden sonraki Divan-ı Harb-i Örfi yargılamalarında ileri – geri, medeni – mürteci² gibi kavramların daha bir görünür hale gelmesi, olayın bir rejim değişikliği talebini yansıttığı ve dolayısıyla modern anlamda bir irtica hareketi olduğu anlatısını güçlendirmiştir.³ Çalışmamızın da odaklandığı bir başka nokta ise 31 Mart Olayı'ndan önce farklı toplumsal kesimlerin eylemlerinin veya huzursuzluklarının da doğrudan 31 Mart Olayı ile ilişkilendirilmesidir. Bu anlatı II. Meşrutiyet'in ilanı ve 31 Mart Olayı arasında meydana gelen birbirinden farklı toplumsal olayları amaçsal bir yaklaşımla birleştirmekte ve olayın öncülleri olarak kabul etmektedir.⁴ Bu anlatı zaman zaman Lale Devri'yle başladığı iddia edilen bir modernleşme anlatısının karşısına çıkartılan Patrona Halil İsyanı veya III. Selim dönemi reformlarına bir tepkiyi ve gericiliği ifade ettiği düşünülen Kabakçı Mustafa İsyanı'yla türdeş görülmüştür. Diğer bazı anlatılarda olay, doğrudan irtica ile özdeşleştirilip, olaydan önceki bazı gelişmelerin *isyani örgütlenme* faaliyetleri olduğu iddia edilmiştir.⁵

31 Mart Olayı'nı, süreklilik kazandığı varsayılan olayların bir parçası olarak gören anlatılar da vardır. Bunlardan bazıları Fatih Sultan Mehmet dönemindeki *Buçuk Tepe* olayını örnek verirken, diğerleri Yavuz Sultan Selim'in babası II. Bayezid'e baş kaldırmasını, Genç Osman'ın katledilmesini, Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesini ve yine *Patrona Halil* ve *Kabakçı Mustafa* isyanlarını örnek göstermektedirler. Bu iddialara göre saydığımız bu olaylar bir devamlılık içerisinde iktidara müdahalenin farklı görünümünü sergilemektedirler.⁶ Anlatıların pek çoğu II. Abdülhamid iktidarına karşı kalkışma niteliğindeki *Çırağan Olayı* ve Skalyeri-Aziz Bey komitesinin başarısız girişimlerini saydıktan sonra, ülkeyi istibdat rejiminden kurtarmak isteyen Jön

¹ *İkdam*, no.5078, 24 Temmuz 1908, 1.

² 31 Mart Olayı, sonrası dönemin siyasetini ve kültürel yatkınlıklarını etkilemesinin yanında, uzun yıllar siyasi bir referans noktası olarak kullanılmıştır. Soner Tursun, "II. Meşrutiyet'in ilanı ve 31 Mart olayı" (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2013), 3-7.

³ Mürteci kavramı sadece İTC'ye yakın basında değil, İslami-dini hassasiyetleri yüksek olan basın içerisinde de kullanılmaktaydı. Kavramın 31 Mart Olayı öncesindeki görüntüsü "dini" bir anlam ifade etmekten öte; bir siyasi durum ya da önceki monarşi/saltanat rejimini ifade etmek için kullanılıyordu. Dönemin irtica kavramını anlamak için Firzovik öğretmeni Hasan Efendi hakkındaki rapora için Bkz. BOA, *TFR.I.A.S.*, 72/7144 (H-19-07-1327).

⁴ Mustafa Ünal, "Volkan ve Mecmua-i Ebu'z-Ziya Dergilerindeki Yahudilik ve Masonlukla İlgili Yazıların Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi" (Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII, Bütün Yönleriyle Yahudilik Sempozyumu Basılı Bildiri, Ankara, 2012).

⁵ Necdet Aysal, "Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı", *Atatürk Yolu Dergisi* 10, sy 37 (01 Temmuz 2006): 15-53, https://doi.org/10.1501/Tite_00000000064.

⁶ Soner Tursun, "II. Meşrutiyet'in ilanı ve 31 Mart olayı", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (2013), 2-5.

Türkler anlatısına yönelerek, II. Meşrutiyet'in ilanına sebep olan süreçte yaşanan şiddet olaylarının haklılığı üzerine bir anlatı geliştirmiştir. Bu hakim anlatının doğru veya yanlışlığı bir yana, II. Meşrutiyet ve 31 Mart Olayı arasındaki farklı olaylar üzerinde baskı unsuru oluşturmaktadır. Bu dönemde gazeteler, hamallar, aşiretler, talebeler, cemiyetler gibi farklı toplumsal kesimlerin, yapıların ya da meslek gruplarının, meşrutiyetin ilanının sağlamış olduğu özgürlük ortamındaki farklı türde eylemleri, yukarıda bahsi geçen anlatı tarafından *isyani hazırlayan unsurlar* şeklinde tanımlanma eğilimi göstermiştir.⁷ Bahsi geçen dönemde hükümetin kurulması sorunu, güvenoyu problemleri, seçim demokrasisinde yaşanan aksaklıklar, toplumsal temsil sorunu, devletin çok dilli, ırklı, dinli ve renkli insan yapısı düşünüldüğünde, 31 Mart Olayı öncesinde yaşanan toplumsal olayların meşrutiyet karşıtlığı dışında bir takım gerekçelere dayandığı hesaba katılmalıdır.

Çalışmamızın zaman sınırlarını II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 24 Temmuz 1908 ve 31 Mart Olayı'nın başlangıç tarihi olan 13 Nisan 1909 aralığı olarak belirledik.⁸ Belirtilen dönem aralığında karşıtlığın toplumsal kesimlerde hangi şekillerde ve kime karşı görünürlük kazandığını inceleyeceğiz.

1. Meşrutiyet Karşıtlığının Oluşumu

II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren ilk iki aylık süreç, sonrasında meydana gelen olaylar düşünüldüğünde toplumsal anlamda sakin geçmiştir. Buna karşın iktidarın paylaşımına dair İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Sultan II. Abdülhamid'i temsil eden iktidar çevresi arasında tartışmalar yaşanmış ve bu basına da bir şekilde yansımıştır.⁹ İki aylık süreçten sonra ise hem seçimlerin yapılamaması hem de bazı toplumsal kesimlerin çıkarlarının meşrutiyetin ilanından sonraki bazı uygulamalardan zarar görmesi, meşrutiyet karşıtlığının oluşumunda etkili olmuştur. Bir başka sebep ise seçimlerden sonra meclisteki temsil sorunudur. Örgütlenme becerisine sahip olan Gayrimüslim cemaatler ve İTC¹⁰ meclisin hemen hepsini doldurmuşlardır. Farklı talepleri ve sorunları olan aşiretler, hamallar, gazeteciler, askerler ve talebeler vb. grupların mecliste temsilinde yaşanan sorunlar da muhalefet eğilimlerini desteklemiştir. Sonuç olarak farklı toplumsal kesimlerde farklı karşıtlık türleri ortaya çıkmıştır. Bu bölümde karşıtlığın farklı toplumsal kesimlerde niye ortaya çıktığını anlamaya çalışacağız.

1.1. Otorite Boşluğu

Dönemin toplumsal olayları incelendiğinde en rahat fark edilecek durum devlet otoritesinin sarsılmış olduğu gerçeğidir. Bu durum devletin vilayetlerinde isyanlar şeklinde ortaya çıkabildiği gibi, payitaht olan İstanbul'da ise asayiş problemleri ve devleti temsil eden kurumların yetki karmaşası şeklinde ortaya çıkmıştır. Asayışı etkileyen bir başka sebep ise meşrutiyetin ilan edilmesi sürecinde İTC ileri gelenlerinin başta İzmir, Selanik ve İstanbul olmak üzere farklı birçok vilayette ve sancakta organize ettikleri meşrutiyet kutlamalarıdır. Bu kutlamalar, sultanın anayasayı tekrar yürürlüğe koymasına ve meclisi açması için bir baskı unsuru şeklinde başlamış, meşrutiyet ilanı sonrasında ise kutlamalara, alayış ve nümayışlere dönüşmüştür. Konumuz itibarıyla dikkate alınması gereken önemli noktalardan birisi de budur. Zira özellikle İstanbul'da kutlamalar uzun

⁷ Sina Akşin, *31 Mart Olayı* (Ankara: Sinan Yayınları, 1972), 13-53.

⁸ 31 Mart Olayı'nın ismi Rumi takvimdeki 31 Mart 1325 tarihinin isminden gelmektedir. Olayın gerçekleştiği tarih Miladi olarak 13 Nisan 1909'dur.

⁹ *İkdam*, no.5102, 8 Temmuz 1908, s. 1.

¹⁰ Bundan sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti "İTC" şeklinde yazılabilecektir.

sürmüş ve İTC'ye yakın gazetelerde gösterilerin durdurulmasına yönelik duyurular yapılmıştır.¹¹ Ne var ki meşrutiyetin getirdiği yenilik ortamına farklı toplumsal kesimlerin uyum sağlaması süre almıştır. Bundan dolayı bahsi geçen süreçteki olaylardan bazılarını bu kutlamalara dahil etmek mümkündür.

Otoriteyi etkileyen sebeplerden birisi de İTC'nin meşrutiyetin ilanından sonraki durumuna dair tartışmalardır. Osmanlı Devleti'nin Rumeli ve Batı Anadolu vilayetlerinde teşkilatlanmış olan İTC'nin, İstanbul'da üye sayısı düşüktü.¹² Bunun sonucu olarak Osmanlı entelektüel çevrelerince İTC'nin *meşrutiyetin ilanına hizmet etmemiş olması* yeterli görülmekte ve kendisini feshetmesi beklenmekteydi. Bazıları ise İTC'nin meşrutiyetin korucusu pozisyonunda bulunmasını ve Meclis-i Mebusan'ın faaliyetlerine ve kabineye karışmaması tavsiyesinde bulunuyordu.¹³ İlerleyen süreçte özellikle 31 Mart Olayı sonrasında İTC'nin ve askerlerin iktidardaki etkisi giderek artacak ve Babıali Baskını olaylarına giden sürecin alt yapısı oluşacaktır.

Bunların bir sonucu olarak II. Abdülhamid döneminde siyasetin merkezi olan Mabeynin yerine Meclis-i Mebusan'ın geçmesi beklenirken, meclisin bir türlü düzene girememesi sonucunda meydanlar ve bunları temsil eden kalabalıklar ve toplumsal kesimler, siyasetin merkezine dönüşmüştür. Toplumsal nefreti destekleyen bir başka sebep ise dönemin gazetelerindeki isimle *şahsiyat* denilen, dönemin meşhur insanların özel yaşamlarının irdelenmesiydi. Bu suretle özellikle İTC'ye yakın duran gazeteler tarafından hedef gösterilen meşhur insanlar, gazeteciler vs. toplumsal huzursuzluğu artırmaktaydı.¹⁴

1.2. İdeolojik Sebepler

Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı başkentinde, özellikle konak sohbetlerinde Avrupa siyasi düşüncesi, dilin sadeleşmesi, bürokrasinin önemi, hukukun kökeni ve meşruiyeti vb. kavramlar dolaşıma girmeye başlamıştır. *Yeni olana ait* bu kavramlar hem devlet bürokrasisi içerisinde hem de entelektüel kesimde rağbet görmüştür. Osmanlı yöneticilerinin Avrupa seyahatlerinin ve sefaretlerin çoğalması sonucunda Avrupa'yla olan etkileşim artmıştır. Bu durum siyasi görüşlerin yanında Avrupa bilimi, ideolojileri ve kavramlarının da Osmanlı coğrafyasına transfer edilmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁵

Jön Türkler ve İTC üyelerinin ideologları olan Yeni Osmanlılar, meşrutiyetin kökenlerini İslami gelenekte aramışlardır. İTC üyelerinin bir kısmı ise Yeni Osmanlılar gibi Avrupa'ya kaçtıkları sırada burada tartışılan siyasi ve popüler-bilimsel düşüncelerden etkilenmişlerdi. Bu etki sonucunda İTC üyeleri arasında siyasi meşruiyet, parlamento-meşrutiyet, düşünce ve anayasa gibi kavramlar İslami meşruiyet zemininde değerlendirilmemekteydi. II. Meşrutiyet'in ilanına *adalet, hürriyet, meşveret ve uhuvvet* gibi Fransız İhtilali'nde ortaya çıkmış kavramların sloganlaştırılması, meşrutiyetin kaynaklarının nerede arandığını da göstermektedir.¹⁶

¹¹ *İkdam*, no.5088, 25 Temmuz 1908, s. 1.

¹² Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, ed. İsmail Kara, 1. baskı, İletişim yayınları Anı dizisi, 5 = 125 [d. Gesamtw.] (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991).

¹³ Akşin, *31 Mart Olayı*, 48.

¹⁴ Ali Birinci, "31 Mart Vakası'nın Bir Yorumu", *Türkler*, nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr (Ankara 2002), XIII:193-211.

¹⁵ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 22-23.

¹⁶ Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön*

İTC üyelerinin fikirlerinin eğitim yıllarında oluşmaya başladığı düşünüldüğünde Osmanlı modernleşmesi döneminde kurulan okullar öne çıkar. Bu okullardaki öğretmenlerin Avrupa eğitimi olmaları ve Avrupa siyaseti ve bilimi hakkındaki bilgileri, öğrencilerin ilgisini çekmekteydi. Modern mekteplerin sayıları Tanzimat döneminden sonra hızla artmış ve Maârif-i Umûmiye Nezareti altında eğitim idaresi birleştirilmiştir. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yayımlanmasından sonra okul sayıları hızla artmış ve vilayetlerde maarif idareleri kurulmuştur.¹⁷ Bunun sonucu olarak sivil eğitime ulaşmak kolaylaşmıştı. Mektep sayılarının artması yeni ideolojilerin yayılmasını kolaylaştırmıştır. Özellikle Tıbbiye, Harbiye ve Mülkiye mekteplerindeki öğrenciler öğretmenlerinden ve İTC'nin siyasi propagandasından etkilenmişlerdir.¹⁸ Öğrenciler ve İTC üyelerinin arasında materyalizm, sosyal Darwinizm, pozitivizm, biyolojik materyalizm, ilerlemecilik, realizm vb. ideolojiler ve kavramların yaygınlık kazanması toplumsal muhalefete zemin hazırlamıştır. II. Abdülhamid rejiminin dini sembolleri öne çıkaran politikaları ve basına sansür gibi uygulamalarının devamında II. Meşrutiyet'in ilanı ve bu kavramların toplumsal kesimlerin gündemine girmesi, hem hazırlıksız olmuş hem de huzursuzluk doğurmuştur.¹⁹

1.3. Tensikat

II. Meşrutiyet döneminde toplumsal bir soruna dönüşmüş olan ve tensikat²⁰ olarak isimlendirilen bir uygulama ve kavram karşımıza çıkar. İTC tensikat uygulamasıyla, atıl hale gelen devlet adamlarını ve hafiyelik sistemindeki memurları işten çıkarmayı hedefliyordu. Ne var ki iş uygulamaya gelince tensikat uygulaması memurlar için tedirgin edici bir şekle dönüştü. Kimin tensikat listelerine girip girmeyeceği korkutucu bir şekle dönüşmüştü.²¹ II. Abdülhamid dönemi memurları jurnalci, rüşvetçi ve hırsız suçlamalarıyla memuriyetten uzaklaştırılıyorlardı. Bu durum bir mağdur kitlesinin (tensikatzedegan) oluşumuna yardımcı olmuştu.²² Tensikat mağduru olduğunu düşünen bu kitle, bir süre sonra Derviş Vahdeti'nin Volkan Gazetesi'nde şikâyet mektupları köşesi oluşmasına neden oldu. Mağdur telgraf ve mektuplarının yayımlandığı *mağdurlar köşesinde* yazanlardan bir kısmı, 31 Mart Olayı sonrasında tutuklanacaktır.²³

Tensikatın yaşandığı bir başka kurum ise askeriye olmuştu. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İTC'nin asker üyelerinin hemen hepsinin Harbiye Mektebi mezunlarından oluşması, istibdat dönemi yadigarı olarak görülen alaylı subayların ordudan tasfiye edilmesinin önünü açmıştı. Özellikle 1. Ordu mensubu alaylı subaylardan 1400 kadarının kadro dışına çıkarılması askeri ve toplumsal huzursuzluğu artırmıştır. Alaylı askeri birliklerin başında bulunan Ferik Refik Paşa'nın

Türklük (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 51-52.

¹⁷ Yusuf Sabri Şimşek, "Osmanlı Maârifini Yönetenler: Nâzırlar ve Maârif İdaresi 1857-1921" (Doktora Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2023), 225.

¹⁸ Adem Ölmez, *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 243; Yusuf Sabri Şimşek, "Osmanlı Maarif Nazırlarının Eğitimlerine Dair İstatistik Veriler", *Osmanlı'da Maarif* içinde, haz. Adem Ölmez, İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2024, 1.

¹⁹ Ölmez, *Alaylılar ve Mektepliler*, 231

²⁰ Bu uygulama Tahdid-i Sin, Tasfiye-i Rütüb, ve Tensikat isimleri altında yayımlanabiliyordu.

²¹ Ali Birinci, "31 Mart Vakası'nın Bir Yorumu", *Türkler*, nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr (Ankara 2002), XIII:193-211.

²² Faruk Çakır, "Hüseyin Cahit'in Tanin'deki Makalelerine Göre 31 Mart Olayı" (Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmış Doktora Tezi*, 2014), 19.

²³ Ali Birinci, "31 Mart Vakası'nın Bir Yorumu", 193-211.

tutuklanarak(zapt u rapt) hapsedilmesi bu huzursuzluğun meşrutiyet ve İTC karşıtlığına dönüşümünde etkili olmuştur.²⁴

1.4. Nüfusun Artması ve Asayiş Sorunu

Meşrutiyetin ilanından sonraki bir başka sorun ise İstanbul'da nüfusun hızla artmasıdır. Hem meşrutiyet kutlamalarına katılmak için Osmanlı vilayetlerinden gelenler hem de Abdülhamid döneminde yurt içine veya dışına sürgüne gönderilmiş veya kaçmış olan Jön Türkler'in gelmeleri sonucunda nüfus bir hayli artmıştır.²⁵ Nüfus artışına sebep olan bir başka sebep ise genel (aff-i umumi)ilan edilmesinden sonra hapisten çıkan mahkumlardır. Sayıları on bini bulan bu mahkumlar İstanbul'da asayiş bozan önemli sebeplerden biri olmuştur. Dönemin polis güçleri(Zaptiye) serserilik ve yankesicilik yapan bu eski mahkumlarla mücadelede zorlanmaktaydı.²⁶ Medrese talebeleri ise nüfus artışında ve dönemin olaylarında etkili olan bir başka toplumsal kesimdir. II. Abdülhamid iktidarının son yıllarında sisteme sokulmaya çalışılan medrese talebelerinin imtihanları uzun süredir yapılmamıştı. Meşrutiyet'in ilanı da sınavların yapılamamasındaki sebeplerden biriydi. İcazet alamayan ve göreve başlayamayan talebeler huzursuz durumdaydılar. Ayrıca talebeler bir üst sınıfa da geçememişlerdi. Talebelerin sınav sebebiyle İstanbul'da birikmesi, zaten son dönemde artmış olan nüfusu daha da kalabalıklaştırmıştı.²⁷

Birden fazla sebep sonucunda İstanbul'un nüfusunda meydana gelen nüfus artışı sonucunda oteller ve lokantalarda yer kalmadığı gibi meydanlar büyük kalabalıklarla dolmaya başlamıştı. Meşrutiyetin ilanından sonra toplum üzerindeki baskı dağılmıştı ve toplanma hakkı tanınmıştı. İstanbul nüfusunun artmasının da etkisiyle meydanlarda kalabalıklar sık sık görünür olmuştur. Bazı cemiyetler ve siyasi fırkalar ise bu durumdan istifade etmişlerdi. Dönemin hatıraları ve tanıklıklarında bu kargaşa ortamının tasviri açıkça görülmektedir. Bu karışık ortam sebebiyle toplumsal olayların yaşanmasının doğal olacağını ifade edenler de olmuştur.²⁸

1.5. Hamidiye Alayları

II. Abdülhamid döneminde, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ve Rumeli'deki toprakları üzerinde Rus Çarlığı'nın tehdidini dengelemek ve devletin güney sınırlarının geçirgen yapısını güçlendirmek için doğu vilayetlerindeki Kürt aşiretlerinden düzenli milis birlikleri oluşturulmuştur.²⁹ Zeki Paşa'nın denetiminde olan bu kuvvetler, buldukları aşiretin reisleri tarafından idare edilmekteydiler. Ne var ki II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Zeki Paşa azledilmiştir. Yerleşik çıkarlarını kaybetme tehlikesiyle karşılaşan aşiret reisleri için belirsiz bir ortam oluşmuştur. Meşrutiyetin ilanından kısa süre sonra aşiretlerin durumlarındaki düzensizlik ve bölgedeki asayiş tehditleri basında tartışılmaya başlanmıştır.³⁰ Bunun üzerine en büyük alaylardan Milli Aşireti Reisi

²⁴ Soner Tursun, "II. Meşrutiyetin İlanı ve 31 Mart Olayı" (Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, 2013), 24.

²⁵ Necmettin Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2011), 75.

²⁶ *İkdam*, no.5102, 8 Ağustos 1908, 1.

²⁷ Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı*, 76.

²⁸ *İkdam*, s.5104, 10 Ağustos 1908, 1; Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı*, 76-79.

²⁹ 19.yüzyılın sonlarından başlayarak artan Ermeni iğtişasına karşı Osmanlı iktidarı tarafından korunan Hamdiye Alayları , saltanat ve hilafet makamına bağlılıkları artmıştı. Bayram Kodaman, Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu, *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty*, 1(1) (2014):3-20.

³⁰ Janet Klein, *Hamidiye Alayları*, 2.Baskı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 218-219.

İbrahim Paşa, aşiretlerin ıslahı meselelerini görüşmek üzere İstanbul'a davet edilmişti.³¹ Aşiretleri rahatsız eden bir başka durum bölgedeki vatandaşlar ve Hamidiye Alayları arasındaki anlaşmazlıklar ve adli davaların aşiretlerin sorumluluğundan alınarak adliye mahkemelerine devredilmesi idi. Aşiret reislerini oldukça rahatsız eden bu uygulama, aşiretlerin meşrutiyet rejimine yönelik endişelerini artırıyordu.³² Zamanla meşrutiyete ve onun getirdiği yeniliklere karşı huzursuzlukları artan aşiret reisleri, muhalefet ve şikayetlerini Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi'nde yayınlıyorlardı. Özellikle Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'nın bir operasyonla tutuklanması şikayetleri artırmıştı. Örneğin Karakeçili Aşireti Reisi Halil Paşa, İbrahim Paşa'nın tutuklanmasında kendisinin kullanıldığını şikayet etmiştir. Birçok aşiret mensubunun bu tutuklama sırasında öldüğünü ve üzerinde resmi elbise olduğu halde tutuklamanın yapıldığını ekleyen Halil Paşa, gazeteler yoluyla tepkisini dile getirmiştir.³³

Hamidiye Alaylarıyla ilgili meşrutiyetin ilanı ile birlikte oluşan belirsizlik havası, önemli bir takım aşiret reislerinin tutuklanmasıyla sonuçlanmıştır. Bu süreçte sahip oldukları yerleşik çıkarların bir kısmını kaybeden aşiretlerin, hukuki ve askeri alanda da güçleri sınırlanmaya başlamıştır. Bu dönemde aşiretler üzerinde etkili olduğu bilinen kanaat önderleri bölgeye gönderilmiş ve aşiretlerin muhalefetlerinin önü alınmaya çalışılmıştır.

1.6. Ulema ve Talebeler

II. Meşrutiyet'ten 31 Mart Olayı'na kadar meydana gelen toplumsal olayların yanı sıra, 31 Mart Olayı sırasında meydana gelen olaylar da konu ile ilgili çalışmalarında genellemeci bir tavırla, ulema ve medreseler merkeze alınarak açıklanmaktadır. Meşrutiyetin getirdiği toplanma ve gösteri özgürlüğü, özgürlük ortamı, kamu ödemelerinde yaşanan aksaklık, asayişin bozulması, İTC'nin Meclis-i Mebusan sandalye sayısının neredeyse tamamını doldurması, toplumsal kesimlerin temsil sorunu, ulema ve talebelerin biriken sorunları, asker ve ulemanın Osmanlı tarihinde oynadıkları geleneksel muhalefet rolü, kışkırtıcılar, zorla gösterilere götürülenler, provokasyonlar ve sahte medreseliler hesaba katılmadan yapılan bu yorumlar tek taraflı bakış açısına yol açmıştır. Toplumsal istekleri gölgeleyerek ve mecliste yaşanan olayları öne çıkararak

Medreselerin ıslahı projelerinin basında gündeme gelmesi ilk defa Tanzimat döneminde Islahat Fermanı sonrası dönemde olmuştur. Özellikle Yeni Osmanlılar tarafından gündeme getirilen sorunlar ve çözüm önerileri, II. Abdülhamid döneminde medreselerin modernleştirilmesi yönünde bir temayülün oluşmasıyla sonuçlanmıştır. Ancak medreselerle ilgili gerçek atılımlar II. Meşrutiyet döneminde gerçekleşmiştir.³⁴ Ne var ki meşrutiyetin ilanı ve 31 Mart Olayı arasındaki dönemde bu düzenlemeler yapılmış değildi. Bir başka huzursuzluk ise medrese eğitiminde yapılması kararlaştırılan yıl sonu sınavlarının uzun süredir yapılamıyor olmasıdır. Bu sebeple talebeler eğitimlerine devam edemiyor ya da icazet alarak maaşlı bir işe başlayamıyordu. Bu durum ise talebelerin ekonomik olarak sefalet içinde kalmasına sebep oluyordu.³⁵ Bunun dışında klasik dönem İslam fihhi ve meşrutiyet idaresi arasında bir orta yolun bulunamaması bir başka sorun kaynağıydı. Yeni Osmanlılar meşrutiyet idaresinin kökenlerini İslam'da aramışlar ve İslam'ın meşrutiyet dini

³¹ BOA, *BEO*, 3379/253384, H-23-07-1326.

³² BOA, *DH.MKT.*, 2704/8, H-18,12,1326.

³³ Klein, *Hamidiye Alayları*, 219

³⁴ Oğuz Kaan, "II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008), 143.

³⁵ Alkan, *Selanik İstanbul'a Karşı*, 76

olduğunu, zorbalık, usulsüzlük, liyakatsizlik ve istibdat idaresinin Emevi iktidarı döneminde İslam'a girdiğini savunmuşlardır. Ne var ki ulema içerisinde yeterince sahiplenilmeyen bu görüşler daha çok Jön Türkler içerisindeki Müslüman üyelerin ideolojilerine bir meşruiyet sağlamıştı.³⁶

Meşrutiyetin ilanı sonrasında kurulan kabineler, güvenoyu alamamaktan ya da diğer sebeplerden dolayı sık sık değişmiştir. Bu durum devletin düzenin ve toplumsal yapının etkilenmesine yol açmıştır. Meşrutiyet döneminde yaşanan bu karışıklıklar, medreselileri II. Abdülhamid döneminde etkin olmuş devlet adamlarını desteklemeye yöneltmiştir. Medreseliler Kamil Paşa'nın sadrazamlığını desteklemişlerdi. Ancak Kamil Paşa ve kabinesine meclis tarafından güvensizlik önergesi verilmesi ve kabinenin düşmesi, ulema ve medreselilerin tepkilerini artırmıştır.³⁷ Ayrıca medreselileri temsil ettiğini iddia eden gazeteler, sakinleştirici değil de sorunları büyütücü etki yapmaktaydı. *El-İslam Cemiyeti* ve *El-İslam Gazetesi* talebelerin örgütlendiği alanlardan biriydi. Talebenin bir başka toplanma alanı Tokatlı Mustafa Sabri Efendi'nin kurucusu olduğu *Cemiyet-i İttihadiye-i İslamiye* idi. Yine meşrutiyetin ilanından sonra kurulan cemiyetlerden birisi de *Cemiyet-i Naciye-i İslamiye*'dir.³⁸ Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye ve *Volkan Gazetesi*'ni yayınlayan İttihad-i Muhammedi Cemiyeti de talebelerin etkin oldukları cemiyetler arasındaydı. Saydığımız bu cemiyetlerden sadece *El-İslam Cemiyeti* 31 Mart'a açık destek vermiştir.³⁹ Diğer cemiyetler olayı anlamaya çalışmış veya talebelerin katılımlarını engellemeye çalışmışlardır.

Meşrutiyetin sağlamış olduğu toplanma, gösteri ve basın özgürlüğü ortamında kurulan bu cemiyetler, Meclis-i Mebusan'da temsil edilemediğini düşünen ulema ve talebe için bir çeşit sivil toplum kuruluşu işlevi görmekteydi. Medrese talebeleri farklı sebeplerle Ayasofya ve Beyazıt meydanlarında toplanarak gösteriler düzenliyorlardı. Nisan 1909'a gelindiğinde ise İTC ve farklı toplumsal kesimler arasındaki fikri muhalefet şiddete dönüşmüştür. Hasan Fehmi Bey'in öldürülmesi olayı bunlara bir örnektir. Hasan Fehmi Bey, bir Jön Türk olarak uzun yıllar Paris ve Mısır'da basın yoluyla II. Abdülhamid'e muhalefette bulunmuştu. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'a dönmüş, ne var ki aradığı özgürlük ortamını bulamamıştı. Bu ve benzer sebeplerle *Serbesti Gazetesi*'ndeki köşesinde İTC'ye yoğun eleştiriler yönelten Fehmi Bey Galata Köprüsü'nde öldürülmüştür. Bu durum zaten birçok farklı sebeple gerginleşen ortamın fitilini ateşlemiştir. Hasan Fehmi Bey'in öldürülmesi olayının hemen sonrasında *Basın Mitingi* düzenlenmiştir. Bu mitinge medrese talebelerinin yanı sıra mektepli öğrenciler de yoğun bir şekilde katılmışlardır. Özellikle Darü'l-Fünun talebeleri kitle halinde katılım sağlamışlardır.⁴⁰ Bu gösteriler İTC tarafından tepkiyle karşılanmıştır.⁴¹ Meşrutiyetin ilanından sonraki otorite boşluğundan yararlanmak isteyen talebeler arasında Mekteb-i Harbiye öğrencilerini de sayabiliriz. Yabancı dil dersleri başta olmak üzere *hürriyet var* diyerek birçok derse itiraz ederek bir gösteri düzenlemişlerdir. Bu olay sonrası yüz kadar öğrenci okuldan uzaklaştırma almıştır. Medrese talebeleri de bu sırada yıl sonu imtihanlarındaki belirsizlikleri gerekçe göstererek 27 Şubat 1909'da Beyazıt'ta bir miting organize etmişlerdi.⁴²

³⁶ Ömer Duman, "II. Meşrutiyet'e tepkiler" (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2008), 80.

³⁷ Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz Bir Mart Hadisesi*, haz. Faik Reşit Unat (Ankara: TTK, 1985), 232.

³⁸ Duman, "II. Meşrutiyet'e tepkiler", 63.

³⁹ *El-İslam*, S.5, 4 Nisan 1335/17 Nisan 1909, 1.

⁴⁰ Muhammet Emin Çaycı, "Osmanlı Basınında 31 Mart Olayı" (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009), 8.

⁴¹ Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz Bir Mart Hadisesi*, 233.

⁴² *Volkan*, no.36, 5 Şubat 1909, 1.

Sonuç olarak medrese talebeleri, farklı gerekçelerle mitinglere katılarak veya doğrudan miting organize ederek tepkilerini ortaya koymuşlardır. Medrese talebelerinin yanı sıra modern mekteplerde eğitim gören talebeler de bu mitinglerin bazılarında iştirak etmişler veya müstakil olarak miting organize etmişlerdir. Medrese talebeleri şartlarının iyileştirilmesi, yıl sonu imtihanlarının yapılması, faili meçhul cinayetlerin ortaya çıkartılarak sorumluların tutuklanması ve basın özgürlüğünün sağlanması vb. taleplerde bulunmuşlar ve bunları farklı ortamlarda görünür kılmışlardır.

1.7. Hamallar

Osmanlı Devleti başkentinde ticari yük taşımacılığı sayıları on binleri bulan hamallar tarafından yapılmaktaydı. Dış ticaret için kritik öneme sahip olan hamallar, ev taşımacılığından insan taşımacılığına kadar birçok alanda hizmet vermekteydiler. Hamallık mesleğinin bu kritik konumu, bu alanı Osmanlı Ermeni ve Kürt vatandaşları arasında çekişme alanı haline getirmişti. 19. yüzyılın sonlarına doğru Ermeni hamalların önüne geçen Kürt hamallar, bu sektörü ele geçirmişlerdi.⁴³ Hamalları toplumsal ve ticari açıdan önemini daha da artıran durum ise dış ticaret taşımacılığını bunların yapmasıydı. Bu durum, doğası gereği siyasetle doğrudan alakası olmayan hamalların siyasetin içine çekilmesine sebep veriyordu.⁴⁴

Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanının ortaya çıkardığı otorite boşluğu Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgal etmesi için fırsat vermiştir. Aynı dönemde Yunanistan'ın özerk yönetime sahip olan Girit'i topraklarına katması gibi olaylar, Osmanlı Devleti'nin belki de ilk defa boykot kavramıyla tanışmasıyla sonuçlanmıştır. Avusturya Devleti'nden gelen mallara boykot kampanyaları başlatılarak, Avusturya cezalandırılmaya çalışılmıştır.⁴⁵ Boykot sırasında neredeyse farklı görüşten tüm siyasi çevreler birleşmiştir. Bu eylemlerde öne çıkan aksiyoner kesim ise hamallardır. Rıhtım hamalları, Varna'dan gelen gemilerdeki insanları limana indirmeyecek kadar boykotun sınırlarını genişletmişlerdi.⁴⁶ Tüm bunlar yaşanırken boykot sınırlarını aşmaya ve İTC muhalefetine dönüşme eğilimi göstermeye başlamıştır. Özellikle hamalların kahvehanelerinde siyasetin ana gündem maddesi olarak konuşuluyor olması, sayıları kırk bine ulaşabilen bu insanları istismara açık hale getirmiştir. Bu olayın sonrasında da toplumsal olaylarda görünmeye başlanan hamallar dönemin etkin toplumsal kesimlerinden biri olmuşlardır.

1.8. Gazetelerdeki Tartışmalar

Meşrutiyet dönemi basın hayatı oldukça hareketlidir. Osmanlı toplumu Basınla Tanzimat döneminde tanışmıştı. Basının topluma etkisi giderek artmıştı. Meşrutiyet döneminde ise 1908-1909 yılları arasında sadece İstanbul'da 353 gazete yayın hayatına başlamıştır. Bunların yanında Osmanlı vilayetlerinde toplamda yüzlerce gazete yayınlanmaya başlamıştır.⁴⁷ Meşrutiyetin ilanından sonra İTC'nin iktidardaki gücü arttıkça, gazetelerdeki taraftarları da çoğalmıştır. İTC'nin doğrudan yayınladığı gazeteler olduğu gibi, bir kısım gazete sahipleri ise İTC'ye uyumlu bir yayım dili kullanmaya başlamıştır. Yayın hayatına ilk giren gazeteler arasında *Yeni Gazete* ve *Tanin*'i sayabiliriz. Bunların dışında *Volkan*, *Mizan*, *Serbesti*, *Şuray-ı Ümmet*, *Sırat-ı Müstakim*,

⁴³ Rohat Alakom, *Eski İstanbul Kürtleri* (İstanbul: Avesta Yayınları, 1998), 145.

⁴⁴ Alakom, *Eski İstanbul Kürtleri*, 145-155.

⁴⁵ *Tanin*, no.34, 21 Ağustos 1324, 1.

⁴⁶ *Volkan*, no.1, 11 Aralık 1908, 3.

⁴⁷ Mustafa Özbek, *Basın Yönetiminde Sansür*, Ankara: Minel Yayınları, 2008, 17.

Sebilürreşad, Saday-ı Din, Tarik-i Hidayet, Genç kalemler, Yeni mecmua ve *Türk Yurdu* gibi gazeteler de yayın hayatına yeni girenler arasındaydı. Halihazırda yayınlanmakta olan *Sabah, İkdam* ve *Tercüman-ı Hakikat* gibi gazeteler ise baskı sayılarını artırmışlardır.⁴⁸

Meşrutiyetin ilk aylarında gazeteler arasında bir çatışma görülmezken, toplumsal olayların artmasıyla köşe yazarları ve gazeteler arasındaki çatışma da artmıştır. Meşrutiyetin ilanından yaklaşık üç ay sonra, basın İTC taraftarları ve karşıtları olarak kamplaşma eğilimi göstermeye başlamıştı. *Neyyir-i Hakikat* ve *Şuray-i Ümmet* gazeteleri koyu bir İTC'yi desteklerken; Ahrar Fırkası taraftarları, İTC ile ters düşmüş Jön Türkler, bir kısım ulema ve medreseliler, işlerinden istifa ettirilen alaylı askerler ve bir kısım memurlar gibi toplumsal gruplar ise *Volkan, İkdam, Serbesti* ve *Mizan* gibi gazeteleri destekliyorlardı.⁴⁹

Gazeteler arasındaki çatışmanın görünürlüğü bazı olaylar sonucunda artmıştır. Pera Palas'ta İTC tarafından Şubat 1909'da organize edilen ziyafette İTC'nin lideri konumunda ve Meclis-i Mebusan başkanı olan Ahmet Rıza Bey'in İTC muhalifi basın ve toplumsal grupları vatan hainliğiyle suçlaması, basında çatışmayı oldukça artırmıştı. Aralık 1908'de yayınlanmaya başlayan *Volkan Gazetesi*, Derviş Vahdeti tarafından çıkarılmaktaydı. Gazetenin ilk sayılarının neredeyse tamamındaki yazıları tek başına yazan Vahdeti, aynı zamanda dağıtım işlerini de yapmaktaydı.⁵⁰ Yayın politikası meşrutiyete, Jön Türkler'e, Enver ve Niyazi beylere taraftardı. Karşıtlığı ise İTC'ye, cemiyetlere, kabineye ve siyasi cinayetlere idi. Özellikle ordudan atılarak işsiz kalan alaylı askerlerin ve hali hazırda orduda askerlik hizmetinde bulunan askerlerin ve işçilerin şikayet mektuplarını yayınladığı için İTC taraftarı basın tarafından hedef gösterilmiştir.⁵¹

Toplumsal olaylar gazetelerdeki çatışmayı körükleyebiliyordu. 3 Nisan 1909'da Ayasofya Camii'nde *İttihad-i Muhammedi Cemiyeti*'nin kuruluşu için mevlit okutulması buna örnektir. Medrese öğrencilerinin topluca katılımına sahne olan bu olaydan özellikle *Tanin* gazetesi şiddetli rahatsız olmuştu.⁵² Hemen sonrasında ise Derviş Vahdeti *tehdit içerikli bir mektup* almıştı.⁵³ *Volkan*'ın özellikle *Tanin*'le girdiği tartışmalar, gazetelerdeki çatışmanın toplumsallaşmasına yardımcı olmuştur. *Tanin* tarafından istibdat ve irtica taraftarlığıyla suçlanan *Volkan Gazetesi* ve başyazarı ise, kendisinin ve taraftarlarının şeriat talebinin esasında meşrutiyet ile eş anlamlı olduğunu söylüyordu.⁵⁴

Tanin Gazetesi'nin çatıştığı bir başka gazete ise *İkdam*'dır. II. Abdülhamid döneminde yurt dışına kaçmış ve meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'a dönmüş olan Ali Kemal Bey gazetenin başyazarlığını yapıyordu. Sultana yakın bir duruş sergileyen ve meşrutiyetin ilanından dolayı onu öven *İkdam Gazetesi* yazarı Ali Kemal Bey, Hüseyin Cahit Bey tarafından casuslukla ve hainlikle suçlanıyordu. Ali Kemal Bey buna cevap olarak *Mısır ve Avrupa*'daki hayatını örnek gösteriyordu.⁵⁵ Gazeteler arasındaki çatışmayı artıran en önemli olay ise *İkdam Gazetesi*'nde 12 Mart 1909 günü

⁴⁸ Özbey, *Basın Yönetiminde Sansür*, 16-17.

⁴⁹ Adem Ayten, "Türkiye'de Basın ve Rejimi" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011), 20.

⁵⁰ *Volkan*, no.3, 13 Aralık 1908, 1.

⁵¹ *Volkan*, no.1, 11 Aralık 1908, 1.

⁵² *Volkan*, no.93, 3 Nisan 1908, 1.

⁵³ Sina Akşin, *100 soruda jön Türkler* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980), 122.

⁵⁴ Azmi Özcan, "İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti", TDV İslam Ansiklopedisi, c.23 (İstanbul 2001), s. 475. 2001, c.23, s. 475-476.

⁵⁵ *İkdam*, S.5104, 10 Ağustos 1908, s. 1.

yayınlanan *görüyorum ki durum fena* başlıklı yazıdır. Rıza Nur tarafından kaleme alınan bu yazı, gazetecilerin hakaretlerini, matbuat nizamnamesi baskısını, gösteri ve toplanma kısıtlamalarını ve İTC'nin hükümet içinde hükümet oluşunu eleştiriyordu. Buna karşın İTC'nin meşrutiyetin koruyucusu konumunda olmasını savunuyor bu sebeple Manastır ve Selanik şubelerinin devam etmesini teklif ediyordu. Buna karşın İTC'nin Anadolu ve İstanbul'daki varlığı son bulmalıydı. Bu yazı uzun süre gündem olmuştu. The Times dahi yazının bir kısmını alıntılamıştır.⁵⁶

Gazetelerin toplumsal grupların sözcülüğünü yapması ve onların mektuplarını ve telgraflarını yayınlamaları Osmanlı basınında ilk defa karşılaşılan bir durumdu. Buna karşın bu grupların İTC tarafından mağdur edilmiş olması veya cemiyete muhalefeti ise, mevcut durumun siyasallaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu sırada gazeteler arasında *refikamız* ifadesiyle kamplaşmalar başlamıştır. 1908 yılı sonlarında görünürlük kazanmaya başlayan bu kamplaşmalar, Şubat 1909'dan itibaren çatışmaya dönüşmüştür. 31 Mart Olayı'ndan bir iki hafta önce gazetelerdeki çatışman dili şiddetlenmiştir.

1.9. Alaylı – Mektepli Askerlerin Çatışması

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra hızlanan Osmanlı askeri modernleşmesinde alaylı askerler varlığını sürdürmeye devam etmişlerdi.⁵⁷ Buna karşın Mekteb-i Harbiye'nin(1827) kurulmasından sonra, ordudaki mektepli asker(zabitan) sayısı artmaktaydı. Ulemanın modern mekteplere karşı direnç göstermesine benzer olarak alaylı askerler de mektepli askerlere karşı bir direnç geliştirmişti.⁵⁸ Meşrutiyet döneminde ise alaylı askerlerle özdeş görülen bir sembole dönüşen II. Abdülhamid'in mektepler hakkındaki düşüncesi ise düşünüldüğünden farklıydı. Mektepli askerlerin büyük kısmının *müstebit* olarak adlandırdığı II. Abdülhamid *terakki, ulum ve fünun ile mektep diplomalı efendilerin çabalarıyla ortaya çıkacaktır* sözüyle modern mektepleri ve modern askerliği desteklemekteydi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise *alaylı* askerlerin durumu tartışılır olmuştu. Bazı yazarlara göre alaylı askerlere eğitim verilerek ıslah olmaları sağlanabilirdi. Buna karşın sorunun kaynağı sadece teknik eğitim değildi. *Alaylı* askerler, mektepli askerlerin okuduklarını da bilmiyor, onların sahip oldukları fikirleri ve değerleri anlamıyorlardı.

Bu dönemde çatışmayı artıran sebepleri mektepli askerler ve alaylı askerinin özellikleri açısından iki başlıkta inceleyebiliriz. Alaylı askerlerin dini hassasiyetleri, muhafazakarlıkları, tensikatları ve İTC muhalifi basını ilgiyle takip etmeleri muhalefetlerinin oluşumunda etkili olmuştur. Mektepli askerler ise bir süredir Mekteb-i Harbiye'deki Arapça, Farsça ve dini içerikli derslerin kaldırılarak askeri rüştiye ve idadilere devredilmesinden dolayı oldukça seküler bir eğitim görmekteydiler. Tanzimat dönemiyle aşık hale gelen Avrupa ile yakınlaşma mektepli askerlerin kültürlerini de etkilemiştir.⁵⁹ Bir başka sorun ise meşrutiyetin ilanı sürecinde ordudaki emir komuta zincirinin bozulmasıdır. İTC subaylarının pek çoğunun yaşı 30'a ulaşmamışken, ordu müfettişi veya ferik

⁵⁶ Akşin, *31 Mart olayı*, 48.

⁵⁷ Konumuzun açısından toplumsal çatışmanın belki de en büyük kaynağı askerlerdir. Osmanlı ordusunda alaylı ve mektepli olmak üzere iki cins asker bulunmaktaydı. Alaylı kelimesi Yunanca'daki *allagion* kelimesinden türetilmiştir. Kelime anlamı olarak Bizans imparatorunun maiyetindeki asker anlamına gelmektedir. Arapça ve Farsça'ya *alay* şeklinde geçen kelime Türkçe'ye yapım eki alarak *alaylı* şekline dönüşmüştür. 19. yüzyılda ise bu kelimeye ideolojik anlamlara yüklenerek zenginleşmiştir. Arapça ke-te-be kelimesinden türeyen *mektepli* kelimesi ise, *okullu, yazacak, okuyacak yer* anlamında kullanılmıştır. 19. Yüzyılda kelime *modern mekteplerde eğitim görenler* için kullanılmaya başlanmıştır. Ölmez, *Alaylılar ve Mektepliler*, 26.

⁵⁸ Ölmez, *Alaylılar ve Mektepliler*, 19.

⁵⁹ Ölmez, *Alaylılar ve Mektepliler*, 232.

rütbesindeki üstlerine isyan etmişlerdir. Bu durum İTC eğilimli veya üyesi subaylar arasında emir komuta zincirine zarar vermekle kalmamış, alaylı askerlerin belirsizliklerini artırarak, uzun süredir saygı duydukları komutanlarını ya emekli etmiş ya da tensikat ile ordudan uzaklaştırmıştı.⁶⁰

Tensikat uygulamaları, alaylı askerlerin hem sorunu hem de ana gündem maddesini oluşturmaya başlamıştı. Tensikattan etkilenen alaylı askerlerin şehrin belli bölgelerinde toplanmaları, orduda aktif görev yapmakta olan alaylı askerlerle ilişkilerini canlı tutmuştur. Bu süreçte kadro dışına çıkarılan alaylı askerler Şehzadebaşı'ndaki Fevziye kiraathanesinde bir gösteri düzenlemişler ve ordudaki görevlerine geri dönmeyi talep etmişlerdir. Gazeteler yoluyla da hak arama çabasına başlayan alaylı askerler, özellikle Volkan Gazetesi'ne telgraf ve mektup göndererek gündemde kalmaya çalışmışlardır.⁶¹

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 1. Ordu içerisinde İTC'ye mensup subaylar etkin olmaya başlamıştı. Bu süreçte Mahmut Muhtar Paşa Birinci Ordu'nun başına getirilmişti.⁶² Mahmut Muhtar Paşa'nın askeri eğitimde *Prusya disiplinine* benzer bir eğitimi talep etmesi ve alaylı askerlere karşı tavizsiz ve sert tutumu, asker içerisindeki huzursuzluğun artmasında etkili olmuştur.⁶³ Tüm bunlar II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı Devleti'nin Makedonya'daki ordu birliklerindeki askerlerden getirilerek oluşturulan *Avcı Taburları* üzerinde olumsuz etki yapmıştır. Avcı Taburları, meşrutiyet rejiminin korunması amacıyla getirilmişti. Ne var ki yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı Avcı Taburları'ndaki askerler içerisinde huzursuzluk bir hayli artmıştır.

Avcı Taburları içerisindeki huzursuzluğu Taşkışla olayı daha da artırmıştır. Meşrutiyetin ilanından sonra İTC ve mektepli askerlerin, sultanın şahsi ordusu olan Hassa ordusundaki birlikleri tasfiye etmek istemeleri ve bunlardan rahatsız olmaları Taşkışla olayının sebepleri arasındadır. İTC tarafından bir tehdit olarak algılanan Hassa birliklerinden İkinci Ordu'nun 7 ve 8'inci alayları Cidde'ye gönderilmek istenmiştir. Bu emre uymayan 87 asker silah çatarak Şükrü Paşa'ya direnmişlerdir. Basına da yansıyan bu olaylar, İTC taraftarı gazetelerin köşe yazılarında, sultan tarafından şımartılan askerler olarak sunulmuş ve bu durum asker içerisindeki sorunların kamuoyunda gündem olmasına sebep olmuştur. Bu sırada Avcı Taburları'na emir verilerek Hassa Ordusu üzerine ateş açması emredilmiş; bunun sonucu olarak 3 çavuş ölmüş ve birçok asker yaralanmıştır. Mektepli subaylar ile Birinci Ordu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa Yıldız'dan Barbaros arasına üç darağacı kurularak ölen askerlerin sergilenmesini istemiştir. Bu alaylı askerler ve mektepli askerler arasındaki düşmanlığı besleyen en önemli olaylardan biridir. Bunun üzerine olay hükümet krizine dönüşmüş ve Kamil Paşa'nın araya girmesiyle bu uygulama engellenmişti.⁶⁴

Sonuç olarak 19. yüzyılda oluşmaya başlayan alaylı ve mektepli askerler arasındaki gerilim, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra mektepli subayların uygulamaları ve ordudan uzaklaştırmalar sonucunda görünür bir hale gelmiştir. Bahsi geçen süreçteki toplumsal olaylarda, alaylı askerler etkili olmuştur.

⁶⁰ Akşin, *100 soruda jön Türkler*, 120.

⁶¹ *Volkan*, no.87, 28 Mart 1909, 3; no.90 (31 Mart 1909), 2.

⁶² Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki* (İstanbul: Kaynak Yayınları), 59.

⁶³ Duman, "II. Meşrutiyet'e Tepkiler", 81. 1986

⁶⁴ Ali Cevad, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz Bir Mart Hadisesi*, 19.

Sonuç

II. Meşrutiyet'in ilanı ve Kanun-i Esâsî'nin tekrar yürürlüğe girmesi Osmanlı Devleti vilayetlerinde ve başkent İstanbul'da günler süren kutlamalara sahne olmuştur. Ancak ilk iki aydan sonra çok parçalı bir muhalefet oluşmaya başlamıştır. Bu muhalefet siyasi ve toplumsal olmak üzere iki ayrı düzlemde ortaya çıkmıştır. Bugüne kadar konu üzerindeki çalışmalarda daha çok siyasi muhalefet incelenmiştir. Halbuki dönemin olaylarında toplumsal muhalefetin rolü de oldukça büyüktür. Erken Cumhuriyet döneminde, II. Meşrutiyet ve 31 Mart Olayı arasında yaşananlara siyasi bir misyon yüklenerek *gerici bir ayaklanmanın öncülleri* olarak sunulması, konunun toplumsal boyutlarının incelenmesine engel olmuştur. Bu anlatı, farklı toplumsal kesimler içinde gömülü olan muhalefeti ve bu muhalefetin niteliğinin görünmesini engellemiştir.

Çalışmada bahsi geçen süreçte, muhalefetin hangi sebeplerle ve hangi toplumsal kesimlerde ne şekilde oluştuğu incelendi. Meşrutiyet karşıtlığının bir anda ortaya çıkmadığı anlaşıldı. İTC'nin politikaları ve alaylı askerin değerlerini dikkate almadan başvurduğu uygulamalar, geniş bir kitleyi mağdur pozisyonuna getiren tensikat ve tahdid-i sin gibi uygulamaları, medrese talebeleri üzerindeki belirsizliklerin artması ve yıl sonu bitirme sınavlarının bir türlü yapılamaması, İstanbul'da asayişin hızla bozulması ve aşırı göç ve nüfus artışı ve siyasetçilerin eğitimsiz kalmış toplumsal kesimleri kışkırtması etrafında toplumsal muhalefetin şekillendiği anlaşıldı.

Yine geleneksel anlatıda var olan ve 31 Mart Olayı öncesi ve sonrasıyla şekillenmiş *meşrutiyet karşıtlığı* olgusunun oldukça soru işaretleri içerdiğini tespit edildi. Anlatının meşrutiyete karşıt olarak sunduğu birçok toplumsal kesim veya kişinin gazetelerdeki yazıları ve farklı kaynaklardaki bilgileri incelendi. Sonuç olarak meşrutiyet karşıtlığından ziyade İTC ile muhalifleri arasında ve huzursuz toplumsal kesimler arasında karşıtlığın oluştuğu anlaşıldı. Meşrutiyet karşıtı olan gruplar veya şahısların var olmasına rağmen toplumsal karşıtlığın oluşumundaki etkilerinin sınırlı kaldığı anlaşıldı. Sonrası dönemde basın ve yayın hayatında ve siyasal düzlemde yoğun bir şekilde anlatıya konu olan ileri-geri, alaylı-mektepli vs. anlatılarının bahsi geçen dönemde ortaya çıktığını tespit ettik. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan ideolojilerin, ileriki yıllarda biçim değiştirerek, toplum ve siyasetteki varlıklarını sürdürdükleri anlaşıldı.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı(BOA)

Bâbîâli Evrak Odası(BEO), 3379/253384.

Dahiliye Mektubi(DH.MKT.).

Jandarma Müşiriyet ve Kumandanlık Evrakı (TFR.I.A.S.).

Gazeteler

El-İslam, no.5, 4 Nisan 1335/17 Nisan 1909.

İkdam, no.5078, 24 Temmuz 1908; no.5102, 8 Temmuz 1908; , no.5104, 10 Ağustos 1908; *İkdam*.

Tanin, no. 34, 21 Ağustos 1324.

Volkan, no.36, 5 Şubat 1909; no.1, Aralık 1908; s.3, 13 Aralık 1908; s.93, 3 Nisan 1908; no.87, 28 Mart 1909; no.90 (31 Mart 1909).

Araştırma Eserler

Akşin, Sina. *31 Mart Olayı*. Ankara: Sinan Yayınları, 1972.

Akşin, Sina. *100 soruda Jön Türkler*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980.

Alakom, Rohat. *Eski İstanbul Kürtleri*. İstanbul: Avesta Yayınlar, 1998.

Alkan, Necmettin. *Selmanik İstanbul'a Karşı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2011.

Aysal, Necdet. "Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı". *Atatürk Yolu Dergisi* 10, sy 37 (01 Temmuz 2006): 15-53. https://doi.org/10.1501/Tite_0000000064.

Ayten, Adem. "Türkiye'de Basın ve Rejimi." Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.

Birinci, Ali. "31 Mart Vakası'nın Bir Yorumu", *Türkler*, nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr (Ankara 2002), XIII:193-211.

Cevad, Ali. *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz Bir Mart Hadisesi*. haz. Faik Reşit Unat. Ankara: TTK, 1985.

Çakır, Faruk. "Hüseyin Cahit'in Tanin'deki Makalelerine Göre 31 Mart Olayı." Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Çaycı, Muhammet Emin. "Osmanlı Basınında 31 Mart Olayı." Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009.

Duman, Ömer. "II. Meşrutiyet'e tepkiler." Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2008.

Ahmad, Feroz. *İttihat ve Terakki*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1986.

Hanioğlu, Şükrü. *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

Hüseyin Kâzım Kadri. *Meşrutiyet'ten cumhuriyet'e hatıralarım*. Editör İsmail Kara. 1. baskı. İletişim yayınları Anı dizisi, 5 = 125. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.

-
- Kaan, Oğuz "II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası." Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008.
- Klein, Janet. *Hamidiye Alayları*. 2.Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Kodaman, Bayram. "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu." *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty* 1/1 (2014):3-20.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Ölmez, Adem. *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Özbeç, Mustafa. *Basın Yönetiminde Sansür*. Ankara: Minel Yayınları, 2008
- Özcan, Azmi. "İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti", TDV İslam Ansiklopedisi, c.23 (İstanbul 2001), ss. 475-476.
- Şimşek, Yusuf Sabri. "Osmanlı Maârifini Yönetenler: Nâzırlar ve Maârif İdaresi 1857-1921." Doktora Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2023.
- Şimşek, Yusuf Sabri. "Osmanlı Maarif Nazırlarının Eğitimlerine Dair İstatistik Veriler." *Osmanlı'da Maarif* içinde, haz. Adem Ölmez. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2024.
- Şimşek, Yusuf Sabri. "II. Meşrutiyet Döneminde Meşrutiyet Karşıtı Toplumsal Hareketler 24 Temmuz 1908 - 13 Nisan 1909." Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2018.
- Tursun, Soner. "II. Meşrutiyet'in ilanı ve 31 Mart olayı." Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Ünal, Mustafa. "Volkan ve Mecmua-i Ebu'z-Ziya Dergilerindeki Yahudilik ve Masonlukla İlgili Yazıların Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi." *Dinler Tarihi Araştırmaları-VIII, Bütün Yönleriyle Yahudilik Sempozyumu Basılı Bildiri*, Ankara, 2012.

Dünden Bugüne Defteroloji: Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Tahrir Defteri Çalışmalarında Metodolojik Arayışlar

*Defterology from Yesterday to Today:
Methodological Quests in Tahrir Register Studies in the Field of Ottoman History [On Graduate
Dissertations]*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Leyla Aksu Kılıç

Uşak Üniversitesi
leyla.aksu@usak.edu.tr

Başvuru / Submitted:
20 Şubat 2024

Kabul / Accepted:
26 Nisan 2024

DOI: [10.21021/osmed.1440529](https://doi.org/10.21021/osmed.1440529)

Atıf / Citation:

Kılıç, L. A. "Dünden Bugüne Defteroloji: Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Tahrir Defteri Çalışmalarında Metodolojik Arayışlar", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 22 (2024): 38-79.

Benzerlik / Similarity: 25

Öz

Osmanlı tarihi araştırmalarında bir alt disiplin olan defteroloji, temel olarak tahrir defteri kaynak alınarak yapılan çalışmaları kapsamaktadır. Türkiye’de 1940’lı yıllarda başlayan tahrir defteri çalışmalarında defterolojiye olan ilginin kimi zaman hız kazanırken kimi zaman belirgin bir eksen kayması yaşayarak azaldığı gözlenmiştir. Erken dönemlerde defterlerin Osmanlı tarihi araştırmalarında kullanılmasında yeni bakış açıları ortaya çıkarken zamanla defterlerin güvenilirliğinin tartışıldığı platformlar oluşmuş olmakla birlikte tahrir defterleri vazgeçilmez kaynak değerini korumuştur.

Bu çalışmada Türkiye’deki yapılmış lisansüstü tezlerden hareketle başlangıçtan itibaren bir diğer ifade ile “dünden bugüne defteroloji” alanının içine giren Yüksek Lisans ve Doktora tezlerinin metodolojisi üzerinde bir tartışma zemini oluşturulmak hedeflenmektedir. Bunun için lisansüstü tezler üzerine bir tarama yapılarak defteroloji çalışmaları tespit ve tahlil edilmiştir. Türkiye’de tahrir defteri temel alınarak yapılan tezlerin büyük kısmının “...Tahrir Defteri’nin transkripsiyon ve değerlendirmesi”, “...tarihli Tapu Tahrir Defteri’ne göre ... nahiyesi/kazası” vb. şeklinde başlıklar taşıdığı görülmektedir. Bu durum göz önüne alındığında, çalışmaların zaman içinde tahrir defterlerinin okunup değerlendirilmesinden çıkıp bir probleme çözüm sunan bir arşiv malzemesine dönüşme serüveni ya da defterlerin problematik eksenli kullanılması durumunu metodolojik bir olgu üzerinde tartışılması gerekliliğini doğurmaktadır. Bu sebeple çalışmanın temel sorunsalı defterolojinin dünden bugüne geldiği noktada “defterlerin kullanımındaki metodolojik süreklilik ve değişim”ini ortaya koymak hedeflenmiştir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Tarihi, Defteroloji, Tahrir Defterleri, Metodolojik Yaklaşımlar, Değişim.

Abstract

Defterology, a sub-discipline of Ottoman studies, is a field utilizes tahrir registers as source. It has been observed that in tahrir register studies, which started in the 1940s in Turkey, the interest in defterology sometimes gained momentum and sometimes decreased with a significant axis shift. In the early period, there were new perspectives about the ways in which tahrir registers can be used in Ottoman studies. In time, discussions on the reliability of tahrir registers were also observed but tahrir registers have still maintained its value as an indispensable source for Ottoman studies.

The aim of this study is to establish a discussion platform on methodology of master's and doctoral dissertations in the field of defterology written in Turkish universities from the beginning to the present. For this purpose, post-graduate dissertations on defterology studies were identified and analyzed. It can be observed that majority of dissertations, which are mainly based on tahrir registers as main source, have titles like “Transcription and evaluation of Tahrir register of ...”, “The district of ... according to Tapu Tahrir register dated ...”, etc. Given these circumstances, it is necessary to methodologically discuss the transformation of usage of tahrir registers in dissertations from reading and evaluation of tahrir registers to an archival material which offers a solution to a problem. Thus, the main problematic of the study is to reveal the “methodological continuity and change in the use of registers” in the field of defterology from yesterday to today.

Keywords: Ottoman History, Defterology, Tahrir Registers, Methodological Approaches, Transformation.

Giriş: Defteroloji Nedir? Genel Bir Bakış

Osmanlı tarihi araştırmalarında bir alt disiplin olarak “tahrir defterleri üzerine” yapılan çalışmaları ihtiva eden Defteroloji terimi, Heath Lowry¹ tarafından ortaya atılmış ve alanda çalışanlar da “defterci” adıyla anılmışlardır. Türkiye’de tahrir defterlerine dayalı yapılan çalışmalar Ömer Lütfi Barkan tarafından 1940’lı yıllarda başlatılmıştır ki “defterlerin babası” olarak da anılan Barkan “arşivlerin en kıymetli hazinesi” olarak gösterdiği tahrir defterlerine dayalı olarak yaptığı çalışmaları ile daha sonra “defteroloji” olarak tanımlanacak olan bu alt disiplinin temelini atmıştır.²

Bugüne intikal etmiş en eski defterlerden biri olan *Hicrî 835 tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*’i, Halil İnalçık’ın bir girişle birlikte neşretmesiyle, tahrir defterlerinin sancak çalışmalarında kullanımına dair metodoloji de sahaya sunulmuştur ve özellikle 1980’den sonra birçok araştırmacı İnalçık’ın metodolojisini kullanarak yüksek lisans veya doktora tezlerini hazırlamıştır. Buna göre Türk tarihçiliğinde Barkan ve İnalçık ile başlayan tahrir defterlerine dayalı çalışmalar, sosyal ve iktisadî tarih araştırmalarında öncü olmuş ve sahadaki çalışmalar özellikle 1990’lı yıllarda hız kazanmıştır. Barkan ve İnalçık ile başlayan bu süreç Nejat Göyünç, Layoş Fekete, Kaldy Nagy, Özer Ergenç, İsmet Miroğlu, Bahaeddin Yediyıldız ve Feridun Emecen (vd.) gibi isimlerin defteroloji çalışmalarının metodolojisine yön veren eserleri ile devam etmiştir. Bu tarihler Osmanlı imparatorluk coğrafyasının özellikle Anadolu’nun hemen hemen her sancağı ile ilgili olarak tahrir defterine dayalı tezlerin yapıldığı zaman dilimi olmuş ve çalışmalar bölgeler bazında birden fazla tahrir defteri bulunması sebebiyle özellikle 16. yüzyılda yoğunlaşmıştır. Aşağıda da ele alınacağı üzere araştırmacıların “XVI. yüzyılda ...kazası/sancağı” başlıkları altında tahrir defterlerine dayalı olarak yaptıkları bu tezlerin bir kısmı kitap olarak da yayımlanmıştır.³ 17. yüzyılda Osmanlı devlet mekanizması ve işleyişinde meydana gelen değişim/dönüşüm süreci, tahrir uygulamalarını da etkilemiş ve bu dönemde klasik tahrir yöntemi terk edilerek vergiler artık avarız

¹ Heath Lowry, *Studies in Defterology Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (İstanbul: ISIS Press, 1992).

² Ömer Lütfi Barkan, “Türk İktisat ve Mâliye Tarihi İçin Kaynaklar: Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri I,” *İFM*, II/1-2, (1940-41): 20-59/214-247; Ömer Lütfi Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi,” *Türkiyat Mecmuası*, X, (1953): 1-26; Ömer Lütfi Barkan, Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988); Barkan’ın çalışmaları üzerine yapılan istatistiksel bir değerlendirmeye göre Barkan’ın “tahrir defterlerinin 6 çalışmada, şer’iyye sicillerinin ise 2 çalışmada en çok kullanılan temel kaynaklar olduğu görülür. Çalışmaların % 53’ü en çok tahrir ve/veya şer’iyye sicillerinden yararlanır. Eserlerin büyük çoğunluğu tek kaynak türüne bağlı (3’ü hariç) kalmayıp diğer kaynaklardan (tahrir defterleri, şer’iyye sicilleri, vakfiyeler, seyahatnameler, salnameler vb.) da yararlanmaktadır.” Muhammed Dağ, “Annales Tarih Ekolü ve Türkiye’de Yerel Tarih yazımı (1939-2000)” (doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2020), 269.

³ Bu konuda başlıca örnek çalışmalar şöyledir: Halil İnalçık, *835 Tarihli Suret-i Defter-i Arvanid* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987); Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969); Refet Yinanç ve Mesut Elibüyük, *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)* (Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1983); Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985); Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*, (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1981); Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518- 1566)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989); Yunus Koç, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskan ve Nüfus Yapısı*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989); Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989); Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991); Özer Ergenç, “1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelemesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme” (doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 1974); Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, (Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, 1995); Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006); Behset Karaca, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002).

usulüyle tevzi edilmeye başlanmıştır.⁴ Defteroloji sahasındaki çalışmalar da bu ekseninde devam etmiştir. Ayrıca tahrir defterlerinin temel arşiv malzemelerinden birini oluşturduğu ama zamansal ve mekânsal sınırları ile kullanılan kaynak grubunun daha geniş olduğu ve defteroloji çalışmalarının da içinde değerlendirildiği “yerel tarih” çalışmaları da bu çerçevede değerlendirilmelidir. Konu ile ilgili Muhammed Dağ tarafından yapılan kronolojik sınıflandırma dikkat çekicidir. Ona göre üç kuşak şeklinde ele alınan yerel tarihçilerden ilkinde Halil İnalçık ve Nejat Göyünç; ikinci kuşakta ise Bahaeddin Yediyıldız, Halime Doğru, İsmet Miroğlu, Mübahat Kütükoğlu, Özer Ergenç ve Zeki Arıkan’ı görmekteyiz ve üçüncü kuşakta yer alan Adnan Gürbüz, Ahmet Güneş, Ahmet Gündüz, Ahmet Kankal, Ahmet Nezih Turan, Latif Armağan, Ali Yılmaz, Ayşe Tosunoğlu, Behset Karaca, Cahit Telci, Doğan Yörük, Feridun Emecen, Hüseyin Çınar, Hüsnü Demircan, İbrahim Sezgin, İsmail Kıvrım, Kenan Ziya Taş, Orhan Kılıç, Özer Küpeli, Mehmet İnbaşı, Mehmet Akif Erdoğan, Mehmet Öz, Mehmet Salih Erpolat, Mehmet Ali Ünal, İbrahim Solak, Şenol Çelik, Turan Gökçe, Üçler Bulduk, Yılmaz Kurt ve Yunus Koç’un⁵ ortaya koyduğu yerel tarih çalışmaları içinde tahrir defterlerini esas almaları itibarıyla dikkat çekmektedir. Bu haliyle 15. ve 16. yüzyıllarda yapılan nüfus ve arazi sayımlarını içeren tahrir defterleri yerel ölçekte toplumun nüfus yapısını, vergi işleyişini, sosyal ve ekonomik yaşamını yansıtmaları bakımından oldukça değerli⁶ olduğu için tahrirlerin temel alındığı defteroloji alt disiplininde ortaya konulan araştırma, inceleme ve tezler Türkiye’deki yerel tarih sahasının da temel dinamiklerinden olmuştur. Tahrir defterlerinin kullanımında metodolojik problemleri ele alan ve defterlerin kullanılışı hakkında çok sayıda değerlendirme yapılmasının önünü açan da defterlerin sunduğu bu geniş veri yelpazesidir.⁷

Defterolojinin konusuna giren araştırma-inceleme eserleri ile tez araştırmalarının dışında kalan akademik çalışmaların diğer ayağını, çalıştay ve kongreler ile yurtdışında yapılmış eserler oluşturmaktadır. Sahadaki çalışmaların özellikle 1990’lı yıllarda hız kazandığı yukarıda ifade edilmişti ki bu tarihlerde, Nejat Göyünç’ün önderliğinde büyük katılımlar ile gerçekleşen tahrir

⁴Bu yüzyılda III. Ahmed döneminde yapılan tahrirlere dair genel bir değerlendirme için bkz. Yılmaz Kurt, “TKGM Arşiv Belgelerine Göre Lale Devri Tahrirleri,” 2. *Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi Bildiriler II*, Ed., Hatice Oruç, Mehmet Yıldırım, Songül Kadioğlu, (Ankara: TKGM Yayınları, 2019): 1221-1230; Ayrıca bkz. Yılmaz Kurt, “1721 Tarihli Cebel-i Kozan Mufassal Tahrir Defteri,” *Doğu ve Batı Türklüğünün Ortak Tarihi Devirleri ve Münasebetleri*, Ed., Alaattin Aköz, Şahin Panahov, Doğan Yörük, Hüseyin Muşmal, (Konya: Palet Yayınları, 2018): 291-302; Nuri Adıyeye ve Ayşe Nühket Adıyeye, “Girit’in ‘Hakk ve Adl ile Cediden Tahriri’: 1705 Yılında Girit’te Yapılan Tahrirler ve Düzenlemeler,” *Belleten LXXXIV/299* (2020): 203-242.

⁵ Yasemin Avcı, Muhammed Dağ, “Annales Ekolü’nde ve Türkiye’de Yerel Tarih Çalışmalarında Disiplinlerarası Çalışma Yönteminin Kullanımı (1939-2000),” *İçtimaiyyat Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (2022): 75-80; Ayrıca Dağ’ın doktora tez çalışmasında yukarıda adı geçen tarihçiler ve çalışmaları ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

⁶ Tahrir defterleri ile birlikte şer’iye sicilleri, vakıf ve evkaf defterleri, saha araştırmaları, salnameler, vakfiyeler, menakıbnameler, temettuat defterleri yerel tarih için önemlidir. Yasemin Avcı ve Muhammed Dağ, “Yerel Tarih Yazıcılığı: Kapsam, Kaynaklar ve Gelişim,” *Denizli Çalışmaları Birikim ve Yol Haritası*, Ed., Yasemin Beyazıt, (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021), 16-17.

⁷Tahrir defteri çalışmaları Mehmet Öz, “Bozok Sancağı’nda İskân ve Nüfus,” *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994)*, III, (Ankara: 2000), 787-795; İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006); Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İskanı*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1987); Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, (Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı, 1995); Üçler Bulduk, “Çorum Sancağının Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri-I,” *OTAM* 3 (1992): 129-167; Yılmaz Kurt, “1572 tarihli Adana Mufassal Tahrir Defteri’ne Göre Adana’nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma,” *Belleten LIV* (1990): 179-211; Doğan Kuban, “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler,” *Vakıflar Dergisi VII* (1953): 53-73; Hüseyin Özdeğer, *Onaltıncı Asırda Ayıntab Livası*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1988); Mesut Elibüyük, “Türkiye’nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak: Mufassal Defterler,” *Coğrafya Araştırmaları* 1/2 (1990): 11-42; Mesut Elibüyük, *Matematik Coğrafya* (Ankara: Ekol Yayınevi, 2000); Besim Darkot, “Türkiye’de Nüfus Hareketleri,” *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi* 2/5-6 (1953); Huricihan İslamoğlu İnan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Köylü*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991); Ali Açıklı ve Tekin Susam, “Artukabad Kazasının Yerleşim ve Nüfus Yapısı (1455-1600),” *Tarih İncelemeleri Dergisi XVIII/2* (2003): 1-23.

defteri çalıştayı ve kongreleri yapılmıştır. Bu kongrelerde tahrir defterleri üzerinde yapılan çalışmalarda üzerinde çalışılan bölge ile ilgili şer'iyeye sicillerini, vakıf, mühimme, ruus, ruznamçe defterleri ve tarihî abideler ile kitabelerin de kullanımının önemine dikkat çekilmiştir. Mesela okunmakta güçlük çekilen bir köyün adı ya da açıklanmakta güçlük çekilen bir terim tahrir defterlerinin dışındaki bu kaynaklar yardımıyla izah edilebilirdi.⁸ İlk olarak 1989 yılında Göyünç, W. D. Hütteroth ile 30 civarında araştırmacının katıldığı “Tahrir Defterleri Çalıştayı”⁹, 1991’de Konya’da yapılan ve yurt dışından ve yurt içinden çok sayıda bilim adamının katıldığı “I. Milletlerarası Osmanlı Tahrir Defterleri Sempozyumu”¹⁰ takip etmiştir. Tahrir defterleri ile ilgili ikinci sempozyum ise Erlangen Coğrafya Enstitüsü Başkanı Wolf-Dieter Hütteroth tarafından “II. Milletlerarası Osmanlı Tahrir Defterleri Sempozyumu” adıyla 1994 yılında Almanya’nın Erlangen şehrinde düzenlenmiştir.¹¹ 90’lı yıllarda gerçekleşen tahrir defteri çalıştayı ve sempozyum furçasının ana gündemini, tahrir defteri ile ilgili belge neşri ve çalışmalarda uygulanacak metotlar üzerine yapılan tartışmaların oluşturduğu görülmektedir. Çalışmalarını mufassal tahrir defterlerine dayandıran yabancı araştırmacılardan bazıları L. Fekete, G. Y. Klady-Nagy, B. W. McGowan, C. C. Djikia, H.Şabanovic, M. A. Cook, B. Lewis, A. Cohen, R. C. Jennings, W. D. Hütteroth, H. Lowry, N. Beldicianu, Suraiya Faroqhi, D. Quataert, L. Erder’dir.¹²

Sahadaki çalışmaların hız kazandığı süreçte tahrir defterlerinin nasıl kullanılması gerektiği, içindeki verilerin araştırma konularında nasıl algılandığı ve verilerin güvenilirliği hususu da gündemi sıkça meşgul eden konulardan olmuştur. Bu durum karşısında defterler, bazen verilerin yeterliliği konusunda eleştirilere dahi maruz kalmış, zaman zaman defterlere ilgilinin azaldığı ve

⁸ Bahis olunan bu kongreler ile ilgili bir haber için bkz. M. Mehdi İlhan, "Defter Congress" (Tahrir Defterleri Kongresi)," *Bellesten* 58/221 (1994): 231-236.

⁹ Bu konuda Alaattin Aköz, hocası Nejat Göyünç’ü anlatırken detaylı bilgi vermektedir. Alaattin Aköz, “İlmin Ve İnsanlığın Zirvesinde Bir İsim: Prof. Dr. Nejat Göyünç,” *Karataş Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7 (2021): 68.

¹⁰ Sempozyuma yurtdışından İrene Beldiceanu (Fransa); Heath W. Lovvry, Margaret Venzke (ABD); Kamal Abdulfattah (Filistin); Adnan Bakhit (Ürdün); Abduladze, Machiel Svanidze (Macaristan); Arno Kleber (Almanya); Adem Handzic (Bosna) iken yurt içinden Halil İnalçık, Tuncer Baykara, Refet Yinanç, Suraiya Faroqhi, Zeki Arıkan, Nejat Göyünç, Mesut Elibüyük, Mehdi İlhan, Mehmet Ali Ünal, Akif Erdoğan, İbrahim Yılmazçelik, Hasan Bahar, Mehmet Öz, Ayhan Pala, Yılmaz Kurt, Alaaddin Aköz, Alpay Bizbirlik, A. Nezihi Turan ve Fikret Yılmaz katılmışlardır. Yılmaz Kurt, “I. Milletlerarası Osmanlı Tahrir Defterleri Sempozyumu'nun Ardından,” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 4 (1993): 717-721.

¹¹ Almanya’daki bu sempozyuma yerli ve yabancı çok sayıda defter çalışmanı katılmıştır. Bu isimler Kemal Abdulfattah, Alaeddin Aköz, John Alexander, Muzaffer Arıkan, Zeki Arıkan, Hasan Bahar, Muhammed Adnan Bakhit, Evangelia Balta, Tuncer Baykara, İrene Beldiceanu, Alpay Bizbirlik, David Géza, Melek Delilbaşı, Mesut Elibüyük, Feridun Emecen, Cristine Fenesan, Elena Grozdanova, Mehdi İlhan, Svetlana Ivanova, Levent Kayapınar, Machiel Kiel, Arno Kleber, Dariusz Kołodziejczyk, Rumen Kowatshev, Yılmaz Kurt, Heath Lowry, George Mejer, Nenad Moaçanin, Fodor Pal, Ayhan Pala, Peter Soustal, İlhan Şahin, Hans Theunissen, Mehmet Ali Ünal, M. Çetin Varlık, Gilles Veinstein, Margm’et Venzke, İbrahim Yılmazçelik ve Refet Yinanç’dır. Yılmaz Kurt, “II. Milletlerarası Osmanlı Tahrir Defterleri Sempozyumu'nun Ardından,” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 5 (1994): 621-630.

¹² Lajos Fekete “Türk Vergi Tahrirleri” *Bellesten* XI/42 (1947): 299-328; M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, (Londra: Oxford University Press, 1972); R. C. Jennings, “Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century; A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum,” *International Journal of Middle East Studies* VII/1 (1976): 21-57; W. D. Hütteroth “Methods of Historical Geography-Examples from South eastern Turkey, Syria and Iraq,” *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler* (1989): 487-497 ve “Taxation and Urban Activities in Sixteenth Century Anatolia,” *International Journal of Turkish Studies* VI/1, (1979-80): 39-50 ve “Crisis and Change, 1590-1699,” *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Edited by Halil İnalçık with D. Quataert, (1994): 411-636; Leila Erder ve Suraiya Faroqhi, “Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620,” *Middle Eastern Studies* XV/3 (1979): 322-345; Leila Erder ve Suraiya Faroqhi, “The Development of the Anatolian Urban Network During the Sixteenth Century,” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XXIII/3 (1980): 265-303.

defterlerin güvenilirliğinin tartışıldığı platformlar da oluşmuştur. Ancak bu tartışmalar, defterlerin vazgeçilmez kaynak olarak değerini kaybettirmemiştir.¹³

Tahrir defterleri nüfus (tahminî) ve nüfus hareketlerini gösteren demografik veriler; ekilebilir alanlar, vergilendirme, ticaret hacmi ve ekonomik değişimleri gösteren iktisadî veriler; yerleşme ve kırsal alan ile şehirleşme oranlarının ele alındığı iskân ve idarî veriler başta olmak üzere sosyo-ekonomik yapıyı ortaya koyan sayısız inceleme, araştırma ve teze konu olmuştur.¹⁴ Tahrir defterleri bu içeriği ile kent/şehir tarihi çalışmalarının temel kaynağı haline gelmekle birlikte tek başına yeterli olmadığı noktalarda başta şer'iyeye sicilleri, evkaf defterleri, nüfus ve temettuat defterleri ile salnameler ile birlikte kullanılmışlardır.¹⁵ Kent/şehir tarihi çalışmaları¹⁶ bir diğer yönü ile yerel tarihin de ana çerçevesini belirlemektedir ve bu ekseninde tahrir defterleri, Osmanlı arşivinin sosyal tarih kaynağı olan diğer arşiv malzemeleri ile birlikte yerel tarih çalışmalarının temelini oluşturmuştur.¹⁷ Bu çalışmada –aşağıda ayrıntılarıyla ele alınacağı üzere- defteroloji sahasında yapılan tezlerde tahrir defterleri temel alınmak suretiyle şer'iyeye sicilleri, evkaf defterleri, ahkâm ve mühimme defterlerinin kullanıldığı görülecektir. Yöre temelli bu çalışmalar, sınırları belli olan ve çoğunlukla kısa zaman dilimlerini ihtiva etmekte iken bu durum çalışmaların, sosyo-ekonomik ve nüfus yapısındaki değişim ve süreklilikleri göstermesi açısından sınırlı kalmasına neden

¹³Özer Ergenç, “Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler,” *Belleten* LII/203 (1988): 667-683; Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler,” *Vakıflar Dergisi* XXII (1991): 429-439; Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler,” *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ed., Halil İnalçık ve Şevket Pamuk (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000): 17; Kemal Çiçek, “Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Yöntem Arayışları,” *Türk Dünyası Araştırmaları* 97 (1995): 93-111; Feridun Emecen, “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri,” *Tarih ve Sosyoloji Semineri, Bildiriler* (1990): 142-156; Fatma Acun, “Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji,” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* I (1999): 319-332; Erhan Afyoncu, “Türkiye’de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11 (2003): 267-286; Ahmet Güneş, “Osmanlı Tahrir Defterleri ve Bunlara Dayalı İncelemelere İlişkin Bazı Önemli Konu ve Meseleler,” *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 150 (2004): 165-184; Tahrir defterlerinin demografik verilerinin sıkıntıları için ayrıca bkz. Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, Çev., Emine Sonnur Özcan (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006); Yunus Koç, “Ömer Lütfi Barkan’ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları,” *Bilgi* 65 (2013): 187.

¹⁴Bu konudaki makaleler için bk. Adnan Gürbüz, *XV. XVI. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları: Değerlendirme ve Bibliyografik Bir Deneme* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2001); Yılmaz Kurt, “1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana’nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma,” *Belleten* LIV/209 (1990): 179-211; Yılmaz Kurt, “Sis (=Kozan) Sancağı Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirilmesi I,” *OTAM* I/1 (1990): 271-298; Yılmaz Kurt, “Sis Sancağı (Kozan=Feke) Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirilmesi II,” *OTAM* II/2 (1991): 151-199; Tahrir defterlerinin tarihsel coğrafya araştırmalarına katkısına dair bir değerlendirme için bkz. Osman Gümüüşçü, “The Ottoman Tahrir Defters as a Source for Historical Geography,” *Belleten* LXXII/265 (2008): 911-942.

¹⁵ Zeki Arıkan, “Tapu Tahrir Defterlerinin Kent Kaynağı Olarak Önemi,” *Sempozyum/Atölye Kent Tarihçiliği*, Haz., Ferzan Bayramoğlu Yıldırım (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994); Tuncer Baykara, “Eski Şehir Tarihlerinin Işığında Günümüz Kent Tarihi Yazımı,” *Sempozyum/Atölye Kent Tarihçiliği*, Haz., Ferzan Bayramoğlu Yıldırım (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994); Abdullah Martal, “Yerel Tarih Yazımında Kaynak Kullanımına İlişkin Sorunlar,” *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar Küreselleşme ve Yerelleşme*, Haz., Zeynel Abidin Kızılyaprak (İstanbul: 2000).

¹⁶ Kent tarihi çalışmaları ile ilgili bir çalışma toplu olarak görmek için bkz. Bahar Aksel, Filiz Öğretmen (Haz.), *Kent Araştırmaları Bibliyografyası* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001).

¹⁷ Tarihi süreç içinde yerel tarih çalışmalarındaki temaların dağılımı “İlk kuşak tarihçilerinden Gökbilgin’in (% 49,29 oranında), İnalçık’ın (% 31,5 oranında) ve Göyünç’ün (% 48,82 oranında) çalışmalarının daha çok sosyo-ekonomik temaları içerdiğini; Uluçay-Gökçen’in (% 49), Kırcıoğlu’nun (% 94,24), Işıltan’ın (% 80,5) ve Akşit’in (% 57,98) eserlerinin ise siyasi-olay tarih temalı konularına oran olarak daha çok yer ayırdığı görülmektedir. Buna göre ilk kuşaktaki 7 adet çalışmanın yaklaşık % 57’sinde (yani 4 çalışmada) daha çok siyasi-idari tarih temalara sahip sayfalar yüksek oranda iken, yaklaşık % 43’ünde (yani 3 çalışma) de sosyo-ekonomik tarih konularını içeren sayfalara ağırlık verilmektedir. Diğer bir ifadeyle yerel tarih çalışmalarındaki sayfalar temalara (siyasi-olay, sosyo-ekonomik, idari) göre değerlendirildiğinde, çalışmaların 4’ünün daha çok siyasi-olay odaklı tarihe, 3’ünün ise sosyo-ekonomik temalı sayfalara daha çok yer verdiği görülmektedir.” şeklinde değerlendirilmektedir. Türkiye’de yerel tarih çalışmalarının serüveni için bkz. Muhammed Dağ, ağıt, s.251-252.

olmaktadır. Ancak son dönemlerde yapılan tezlerin metodolojisinde, çalışılan yöreler dikey boyutta ele alınmakta olup bu tür tezlerde tahrirler (15. ve 16. yüzyıllar) ile başlayan süreç muhasebe, avarız ve şer'iyye sicilleriyle (16. 17. ve 18. yüzyıllar) devam ettirilmekte ve son olarak nüfus ve temettuat defterleri ile salnamelerin (19. yüzyıl) verileri kullanılarak kent/şehir tarihi bir bütün olarak işlenmektedir.

1. Türkiye’de Yapılmış Lisansüstü Tezlerde “Tahrir” Üzerinde Tarama

Türkiye’de defteroloji sahasında yapılmış lisansüstü tezleri kapsayan çalışmamızda öncelikle Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezinde “Detaylı Tarama” başlığı altında “Özet” sekmesinde “tahrir” kelimesi geçen kayıtlar taranmıştır. Bu uygulama ile sınırları itibariyle geniş bir arama gerçekleştirilmiş ve sisteme kayıtlı 401’i Yüksek Lisans, 121’i doktora olmak üzere toplam 522 tez tespit edilmiştir. Bu tezlerin 122’si yüksek lisans 68’i doktora olmak üzere toplam 190’ı defteroloji sahasına girmektedir. Yükseköğretim Kurulu veri tabanında tespit edilen tezlerin en erken tarihlisinin 1988 yılına ait olduğu görülmüş ve bu sebeple ortaya çıkan verinin, eksik olma ihtimali değerlendirilmiştir.¹⁸ Bunun için sahada yapılmış bibliyografya denemeleri, çalışma ve araştırmalar ile tez merkezindeki sonuçlar karşılaştırılmıştır. Bu mukayeseye göre defteroloji alanındaki erken döneme ait birçok tez çalışmasının Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezinde kayıtlı olmadığı görülmüştür. Bu sebeple Afyoncu ve Çakır’ın çalışması ile birlikte sahada yapılan diğer araştırmalar da taranmış, elde edilen veriler tez merkezindeki sonuçlar ile birleştirilmiş ve nihayetinde oluşturduğumuz veri tabanına göre defteroloji sahasına giren tezlerin sayısı, 108’i doktora 195’i yüksek lisans olmak üzere toplamda 303’e çıkmıştır.

Tez merkezinde tespit ettiğimiz “Tahrir” ifadesi geçen ve tarih ana bilim dalında yapılmış tezlerin bir kısmının defterolojinin sınırlarının dışında kalan çalışmalar olduğu görülmüştür. Bu kategoride değerlendirdiğimiz çalışmalar “XIX. Yüzyılda Boyabat Kazası” ya da “H. 1260 Tarihli Kayseri İslam Milleti Nüfus Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi” veya “Hicri 1286 (Miladi 1869) Tarihli Konya Vilayeti Salnamesi’ne göre Konya Vilayeti’nin Siyasi, İdarî, Adli, Sosyal, İktisadî ve Askeri yapısı” vb. isimli tezlerdir. Bunlar, 19. yüzyıl kaynaklarından olan ya temettuat ve nüfus defterleri ya da salnamelere dayalı olarak hazırlanmıştır. “İktisat Tarihi Ana Bilim Dalı”nda da benzer şekilde “Temettuat Defterlerine Göre Selanik Kazası Çiftlikleri” ya da “İlahiyat Ana Bilim Dalı”nda “Temettuat Defterlerine Göre (1844-1845) XIX. Yüzyılın Ortalarında Sivas Kazasının Sosyo-Ekonomik ve Demografik Durumu (18 Mahalle Örneği)” vb. isimleri taşıyan tezlerin yapıldığı da görülmüştür. Tahrir kelimesine dayalı olarak karşılaştığımız tezlerin bir başka kısmı ise yine “Tarih Ana Bilim Dalı”nda ya şer’iyye sicili, mühimme ve ahkâm defterleri ile vakfiyeleri kaynak olarak yapılan ya da Tanzimat dönemine dair süreçleri konu alan çalışmalar olmuştur.

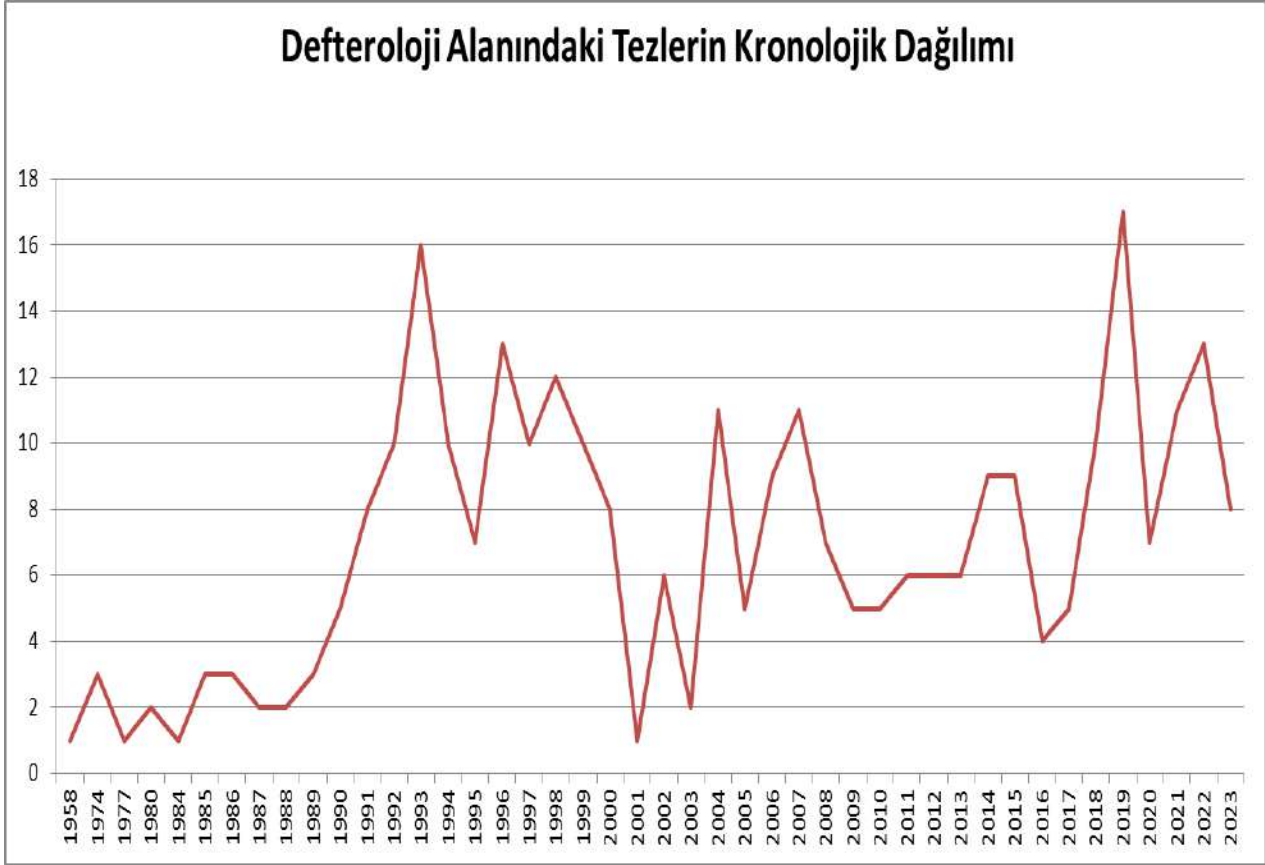
Tarama ile ulaştığımız verilerin bir kısmı tahrir defterlerine dayalı olarak yapılmış tezleri bulmamızı sağlarken, bir diğer tarafta ise “tahrir” terimi ile alakalı -çok sayıda-başka disiplin ve alanlarda tezleri görmemizi sağlamıştır. Ortaya çıkan sonuçlara göre “tahrir” ifadesi ile karşımıza çıkan tezlerin bir kısmı tarih bilim dalının ve defterolojinin tamamen dışında kalmaktadır. Ancak farklı sahalarda gördüğümüz bu tezler, bir yönüyle çalışmamıza zenginlik katan veriler de

¹⁸ Erhan Afyoncu, “Türkiye’de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11 (2003): 267-286 ve Coşkun Çakır, “Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Tezler Bibliyografyası (1933-1999)”, *Divan* 2 (1992): 251-379.

sunmuştur. Bahsedilen anabilim dallarından bazıları bilgisayar mühendisliği, Türkçe ve sosyal bilimler eğitimi, gazetecilik, mimarlık, felsefe, Türk dili ve edebiyatı, uluslararası ilişkiler, coğrafya, el sanatları eğitimi, jeodezi ve fotogrametri mühendisliği, deontoloji ve tıp tarihi, maliye, el sanatları ve diğerleridir.

2. Bölüm: Defteroloji ve Tahrir Defteri Çalışmaları/Tezleri

Tahrir defterleri esas alınarak alanda yapılan lisansüstü tezlere dair bazı istatistiki veriler dikkat çekmektedir ki bu veriler, defterler kaynak alınarak yapılan çalışmaların metodolojisindeki değişim ve süreklilikleri tahlil etmemiz için önemlidir.

Çalışmada tahrir defterleri üzerine Türkiye’de yapılmış lisansüstü tezler tarafımızdan başlangıç (1958-1989), orta (1990-1999), geçiş (2000-2009) ve günümüz (2010-2023) evresi altında dönemsel olarak değerlendirilmiştir. Bu sınıflamada başlangıç evresi uzun tutulmakla birlikte 90’lı yıllardan itibaren onlar yıllık dönemler belirlenmiştir. Bu çerçevede defterolojiye olan ilginin zamanla arttığını ancak artan bu ilgiye rağmen zaman zaman iniş-çıkışlı bir grafik çizdiğini görmek mümkündür.

Tahrir defteri çalışmalarının metodolojisi için öncelikle tezlere dair kronolojik bir tahlil yapılarak, uzun bir zaman diliminde defter çalışmalarına olan ilginin artış ve azalış eğilimi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Ortaya çıkan bu grafik, defteroloji çalışmalarının metodolojisindeki

süreklilik ve değişimleri de değerlendirebilmeyi mümkün kılmıştır. Bu çerçevede tespit ettiğimiz en eski tarihli tez, Muzaffer Arıkan'ın "Hicrî 867 Tarihli Ankara Tahrir Defteri" başlıklı çalışmasıdır. Bu veriye göre Barkan ve İnalcık vd. ile başlatılan tahrir defteri çalışmalarının tezler ile ilgili ayağı, 1958 tarihinde Arıkan tarafından yapılmış tez ile başlamaktadır. Adı geçen tahrir defteri çalışmasından bugüne 65 yıl gibi görece uzun bir zaman geçmiş ve 58'de Arıkan ile başlayan başlangıç evresi 90'lı yıllara kadar sürmüştür. Bu dönemde yapılan toplam 21 tezin 10'u doktora, 11'i yüksek lisans tezidir. Bu çalışmalar genel olarak "16. Yüzyılda ... Sancağı" ve "... Tarihli Tapu-Tahrir Defterine Göre ... Kazası" türünde defterlerin isimleri ve ihtiva ettikleri yüzyıllara göre başlıklar almıştır. 90'lı yıllardan 2000'li yıllara kadar devam eden on yılda ise tahrir defteri çalışmaları bambaşka bir görünüme kavuşmuştur. Bu sebeple 90'lı yılları tahrir defteri çalışmalarının altın çağı olarak nitelendirmek yanlış olmasa gerektir. Altın çağını yaşayan tahrir defteri çalışmalarının orta evresinde yapılan toplam 102 tezin 42'si doktora 60'ı yüksek lisansdır. Bu dönemde yapılan tezlerin isimleri, başlangıç dönemindeki tezler ile benzer şekilde "defterlerin isimleri" ve "yüzyıllara" göre şekillenmiştir. Defter çalışmalarında 21. yüzyıl başlangıcından (2000'li yıllardan) itibaren (2010'a kadar) geçiş evresine girilmiştir ki bu dönemdeki toplam 65 tezin, 20'si doktora 45'i yüksek lisans tezidir. 90'lı yıllarda defter çalışmalarında görülen artış, 21. yüzyılın başında düşmeye başlamıştır. Bu yüzyılda defteroloji sahasında tez yapıma oranında özellikle 2004 (11 tez) ile 2007 (11 tez) yıllarında yoğunluk gözlenirken diğer yıllar stabil bir görünüm içinde kalmıştır. Geçiş evresindeki tezlerde, önceki dönemlerle benzer (defter adı ve yüzyıl) isimlendirmeler devam etmekle birlikte "... numaralı mufassal tahrir defterine göre 1571-1572 yıllarında ... Sancağı" ya da "...-... asırlarda ...kazası (1453-1544)" isimli örneklendirmelerde görüldüğü üzere "tarihlendirme" usulü de etkin olmaya başlamıştır. 2010 yılından itibaren başlattığımız günümüz evresinde yapılan toplam 116 tezin 37'si doktora 79'u yüksek lisans tezidir. Yüzyılın başlangıcında görülen belirgin düşüş 2010'lı yıllarda devam etmekle birlikte 2019'dan itibaren defter çalışmaları tekrar hız kazanmıştır. Günümüz evresindeki tezlerin isimlendirmelerinde yüzyıl ve defter ismi şeklindeki adlandırmadan büyük oranda uzaklaşmış ve "...iskân ve nüfus (1486-1583)" örneğinde olduğu gibi başlangıç ve bitişi gösteren "tarihlendirme" yöntemine eğilim artmıştır.

Tablo 1: Tezlerin Üniversite ve Yıllara Göre Dağılımı

Üniversitesi	Tarihi	Sayısı	Enstitüsü	Üniversitesi	Tarihi	Sayısı	Enstitüsü	
Abant İzzet Baysal Üniversitesi	2013	1	SBE	Gaziantep Üniversitesi	2014	1	SBE	
Adıyaman Üniversitesi	2014	3	SBE		Gaziosmanpaşa Üniversitesi	2017	1	SBE
Adnan Menderes Üniversitesi	2018	2	SBE			2011	2	SBE
Afyon Kocatepe Üniversitesi	2008	2	SBE	Hacettepe Üniversitesi	2014	1	SBE	
	2012	1	SBE		1988	1	SBE	
	2014	1	SBE		1992	1	SBE	
Akdeniz Üniversitesi	2016	1	SBE	Hitit Üniversitesi	2005	1	SBE	
	2000	1	SBE		2006	1	SBE	
Anadolu Üniversitesi	2008	1	SBE		2007	1	SBE	
	1994	2	SBE		2012	1	SBE	
	1999	2	SBE		2013	1	SBE	
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	2007	1	SBE		2018	1	SBE	
	2021	1	LEE	2019	1	TAE		
Ankara Üniversitesi	2022	1	LEE	Hatay Mustafa Kemal	2019	1	SBE	
	1958	1	DTCF	Hitit Üniversitesi	2019	1	SBE	
	1974	1	SBE					

	1984	1	DTCF		2020	1	SBE
	1987	1	SBE	İğdır Üniversitesi	2023	1	SBE
	1989	1	SBE		2004	1	SBE
	1991	1	SBE		2006	1	SBE
	1992	2	SBE	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi	2012	1	Ekonomi
	1993	7	SBE		2013	1	Ekonomi
	1994	1	SBE		2018	1	Ekonomi
	1996	1	SBE		2019	1	Ekonomi
	1997	1	SBE		1990	1	SBE
	1998	2	SBE	İnönü Üniversitesi	1992	2	SBE
	1999	1	SBE		1997	1	SBE
	2000	1	SBE		2002	1	SBE
	2002	2	SBE		2006	1	SBE
	2005	1	SBE	İstanbul Aydın Üniversitesi	2021	1	LEE
	2007	2	SBE	İstanbul Medeniyet	2022	1	LEE
	2014	1	SBE	İstanbul Şehir Üniversitesi	2020	1	SBE
	2018	1	SBE		1974	2	Ede.F
	2021	1	SBE		1977	1	Ede.F
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	2017	1	SBE		1980	1	SBE
	2021	2	SBE		1985	1	SBE
	2022	2	SBE		1986	1	SBE
	2023	1	SBE		1988	1	SBE
	1980	1	SBE	İstanbul Üniversitesi	1991	2	SBE
	1990	1	SBE		1993	1	SBE
	1995	1	SBE		1995	2	SBE
Atatürk Üniversitesi	1996	1	SBE		1996	4	SBE
	1998	3	SBE		1997	2	SBE
	1999	1	SBE		1998	1	SBE
	2000	1	SBE		1999	1	SBE
	2004	1	SBE		2004	1	SBE
	2005	1	SBE		2005	1	SBE
	2010	1	SBE		2023	1	SBE
Bahçeşehir Üniversitesi	2018	1	SBE		2015	1	SBE
	1996	1	SBE	Kafkas Üniversitesi	2019	1	SBE
Balıkesir Üniversitesi	2015	1	SBE		2020	1	SBE
	2021	1	SBE		2021	1	SBE
	2023	1	SBE		2022	2	SBE
	2019	1	SBE		2023	2	SBE
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi	2020	1	SBE	Karadeniz Teknik Üniversitesi	2005	1	SBE
	2022	1	SBE		2015	1	SBE
Boğaziçi Üniversitesi	2021	1	SBE	Kastamonu Üniversitesi	2019	1	SBE
Bursa Uludağ Üniversitesi	1997	1	SBE	Kırıkkale Üniversitesi	1997	1	SBE
	2023	2	SBE		2000	1	SBE
Çanakkale Onsekiz Mart	2018	1	SBE	Kilis 7 Aralık Üniversitesi	2022	1	LEE
Çankırı Karatekin	2020	1	SBE		2006	1	SBE
Dicle Üniversitesi	2000	1	SBE	Manisa Celal Bayar Üniversitesi	2009	1	SBE
	2008	1	SBE		2012	1	SBE
	2009	1	SBE		2015	1	SBE
Dumlupınar Üniversitesi	2011	1	SBE		2021	1	SBE
	2015	2	SBE		1986	1	SBE
	2018	1	SBE	Marmara Üniversitesi	1989	1	SBE
	2019	2	SBE		1990	2	SBE
Ege Üniversitesi	1993	1	SBE		1991	4	SBE
	1994	1	SBE		1993	1	TAE

	1995	1	SBE		1994	2	SBE
	1999	2	SBE		1997	1	SBE
	2006	1	SBE		1998	1	SBE
	2014	1	SBE		2018	1	TAE
	2017	1	SBE		2021	1	TAE
Erciyes Üniversitesi	1995	1	SBE		2007	1	TAE
	2009	1	SBE	Mimar Sinan Güzel	2016	1	SBE
	2017	1	SBE	Necmettin Erbakan	2018	1	SBE
	2020	1	SBE		1990	1	SBE
Erzurum Teknik	2021	1	SBE		1991	1	SBE
Fırat Üniversitesi	1987	1	SBE	Ondokuz Mayıs Üniversitesi	1992	2	SBE
	1989	1	SBE		1993	1	SBE
	1992	1	SBE		1994	3	SBE
	1993	1	SBE		1996	1	SBE
	1995	1	SBE		1997	1	SBE
	1996	4	SBE			2013	1
	1998	3	SBE	Ordu Üniversitesi	2015	1	SBE
	1999	1	SBE		2016	1	SBE
	2000	1	SBE		2019	1	SBE
	2003	1	SBE		2022	2	SBE
	2004	1	SBE	Sakarya Üniversitesi	2003	1	SBE
	2006	2	SBE		2004	4	SBE
2022	1	SBE	2006		1	SBE	
Gazi Üniversitesi	1985	2	SBE		2007	1	SBE
	1986	1	SBE		2008	1	SBE
	1994	1	SBE		2010	1	SBE
	1998	1	SBE		2011	2	SBE
	1999	1	SBE	2013	1	SBE	
	2000	1	SBE	2019	1	SBE	
	2002	1	SBE	Selçuk Üniversitesi	1992	2	SBE
	2004	3	SBE		1993	4	SBE
	2006	1	SBE		1995	1	SBE
	2007	5	SBE		1996	1	SBE
	2008	2	SBE		1998	1	SBE
	2009	2	SBE		1999	1	SBE
	2010	2	SBE		2002	2	SBE
	2011	1	SBE	2010	1	SBE	
	2012	2	SBE	2019	2	SBE	
	2013	1	SBE	2022	1	SBE	
	2014	1	SBE	Süleyman Demirel Üniversitesi	2001	1	SBE
	2015	2	SBE		2017	1	SBE
2016	1	SBE	Uşak Üniversitesi	2019	3	SBE	
2019	1	SBE	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	1997	2	SBE	
2020	1	SBE		2000	1	SBE	

Yukarıdaki tabloda defteroloji sahasına giren lisansüstü tezlerin Türkiye'deki üniversitelere göre dağılımı, sahadaki yoğunluk haritası ve kümelenme grafiği çıkarılmaya çalışılmıştır. Bugün itibariyle (Aralık-2023) Türkiye'de 208 üniversite (devlet-vakıf) bulunmaktadır. Türkiye'deki Üniversiteleri, kuruluş tarihleri itibariyle erken tarihlerde ve muhtelif zamanlarda kurulan köklü üniversiteler, 1992 ve 2006 yıllarında kurulanlar ile 2010'lu yıllardan itibaren gittikçe sayıları artan vakıf ve devlet Üniversiteleri şeklindeki bir zaman kategorisi içinde değerlendirmek mümkündür.

Defteroloji sahasında üretilen tezlerin yapıldıkları yerler kategorize edildiğinde, tezlerin 55 farklı üniversiteye dağıldığı görülmektedir ki buna göre Türkiye'deki hemen hemen her 4 üniversiteden birinde tahrir defterine dayalı çalışma yapılmış olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Sahada, başlangıç evresinden günümüze kadar tahrir defterine dayalı tez yapılan üniversiteler içinde Gazi, Ankara ve İstanbul Üniversiteleri başı çekmektedir. 1982 yılında kurulan Gazi Üniversitesi tahrir defterlerine dayalı yapılan 33 tez ile ön sırada yer alırken bu rakama, 2018 yılında Gazi Üniversitesinden ayrılarak kurulan Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesini de eklediğimizde bu sayı toplamda 35 olmaktadır. Gazi'yi 30 tez ile Ankara Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi (23 tez), Fırat Üniversitesi (19 tez), Selçuk ve Marmara Üniversiteleri (16'şar tez) izlemektedir. Defteroloji sahasındaki tez sıralamasında diğer üniversitelere göre daha geç bir tarih olan 1992'de kurulan Sakarya Üniversitesi, yapılan 13 tez ile dikkat çekmektedir. Sakarya Üniversitesini, daha uzun bir geçmişe sahip olan Atatürk Üniversitesi (12 tez), Ondokuz Mayıs Üniversitesi (10 tez), Hacettepe Üniversitesi (9 tez), Ege Üniversitesi (8 tez), İhsan Doğramacı Bilkent ve İnönü Üniversiteleri (6'şar tez) ve Anadolu Üniversitesi (5 tez) izlemektedir. Defteroloji sahasında 90'lı yıllardaki yoğunlaşmanın temel dinamiğini, bu üniversitelerde yapılan tezlerin oluşturduğu görülmektedir.

90'lardan önce görece daha erken dönemde kurulmuş olan, defteroloji sahasında tez yapılmış ama pek de üretken olmadığını değerlendirdiğimiz üniversiteler ise Yüzüncü Yıl ve Uludağ Üniversiteleri (3'er tez), Erciyes Üniversitesi (4 tez); Gaziantep ve Karadeniz Teknik Üniversiteleri (2'şer tez) ve Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesidir (1 tez). Adı geçen bu üniversitelerdeki tezlerin çoğunluğunun son on yılda yaptırıldığını da eklemeliyiz.

Türkiye'de 1992'de kurulmuş üniversitelerde tahrir defterleri esas alınarak yaptırılmış tezlerin içinde ilk sırayı Sakarya Üniversitesi almıştır. Sakarya Üniversitesinde 2003 ile 2019 yılları arasında yapılmış 13 tezin 8'inin danışmanlığını Prof. Dr. Yücel Öztürk yürütmüştür. Ayrıca mezkûr üniversitedeki tezlerin 1'i hariç diğerlerinin Anadolu coğrafyasının dışında kalan başta Balkanlar olmak üzere Osmanlı'nın doğu ve kuzey sınırlarını konu aldığı görülmüştür. 1992'de kurulmuş diğer üniversitelerdeki durum ise daha az yoğunluk göstermektedir. Buradaki liste Dumlupınar ve Kafkas Üniversiteleri (8'er tez), Adnan Menderes ve Manisa Celal Bayar Üniversiteleri (5'şer tez), Abant İzzet Baysal ve Balıkesir Üniversiteleri (4'er tez); Gaziosmanpaşa Üniversitesi (3 tez 2011/2014); Afyon Kocatepe, Süleyman Demirel ve Kırıkkale Üniversiteleri (2'şer tez) ile Çanakkale Onsekiz Mart ve Hatay Mustafa Kemal Üniversiteleri (1'er tez) olarak devam etmektedir. Bu üniversitelerdeki tezlerin 2000'li yıllarda yapıldığı görülmektedir ve bu durum özellikle 2010'lardan sonra hız kazanmaktadır.

2006/2007'de kurulmuş olan üniversiteler içinde Ordu Üniversitesi son on yılda yaptırdığı 6 tez ile dikkat çekerken onu Uşak ve Bilecik Şeyh Edebali Üniversiteleri (3'er); Adıyaman ve Hitit Üniversiteleri (2'şer tez); ile Kilis 7 Aralık, Çankırı Karatekin, İstanbul Aydın Üniversitesi ve Kastamonu Üniversiteleri takip etmektedir. 2010'da kurulmuş olup diğer üniversiteler ile karşılaştırıldığında görece daha kısa bir sürede yaptırdığı 5 tez ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi ön plana çıkarken Erzurum Teknik Üniversitesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul Şehir Üniversitesi, İstanbul Aydın, Mimar Sinan Güzel Sanatlar ve Necmettin Erbakan Üniversitesinde 1'er tez yaptırılmıştır.

Osmanlı dönemi kent tarihi ile sosyo-ekonomik ve nüfus yapılarını konu alan tahrir defterine dayalı tezlerin metodolojisinin değerlendirildiği çalışmamızda, defterlerdeki verilerin ele alınış şekline göre tezler/çalışmalar öncelikle betimsel ve problematik olmak üzere iki eksenle sınıflandırılmıştır. Ek olarak, transkripsiyon ve değerlendirme ile dokümantasyon alt başlıkları da tezleri değerlendirmek için kullanılan diğer kriterler olmuştur.

1. Betimsel nitelikteki tezler temel olarak bir bölge, yöre ya da kente dair tasvirî nitelikte olan çalışmalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tür bir çalışma, tez konusu olan mekânın, sosyo-ekonomik, siyasî ve idarî yapısının durumu ve belli bir dönemdeki kesitini sunmaktadır ki bu nitelik belge odaklı olmanın ortaya koyduğu bir tutum şeklinde ortaya çıkmakta ve tez çalışmasının temel problemi “a” mekânı olan bir kazanın arşiv verilerine göre “b” zamanı olan bir yüzyıldaki idarî, iktisadî, sosyal yapısı, vakıf eserleri veya fiziki yapıları nelerdi? gibi sorulara dönüşmektedir. Fazlasıyla tasvirî bir anlatımı doğuran bu çalışma metoduna yönelimin en önemli nedeni, akademik çevrede daha önce kabul görmüş bazı yerel tarih çalışmalarının geçerli ve risksiz standart olarak görülmesi, böylece “şablon” hâline getirilmesidir. Bu tutum temelde tahrir defteri ile beraber kullanılan diğer defterlerdeki sayısal bilgilerin de olduğu gibi aktarılması şeklinde ortaya çıkmaktadır.¹⁹ Bu nitelikteki tez çalışmalarında temel amaç, arşiv belgelerindeki verileri sunmak ve rakamları belli başlıklar altında yorumlandığı bir döngü oluşturmaktadır. Benzer içerik planına sahip olan betimsel nitelikteki tez çalışmalarında, konu da benzer üst ve alt başlıklara sahiptir. O halde defter çalışanlarının ortaya çıkardıkları harita ne idi? diye sorulabilir.

İmparatorluk coğrafyasının bir yöre, bölge ya da kentine dair olan bu tür tezlerde “Kaynaklar” başlığı altında çalışmada kullanılan tahrir defterleri “mufassal defterler” ve “icmâl defterler” olarak tanıtılmakta ve detaylandırılmaktadır. Bu nitelikteki tezlerde, defteroloji alt biliminin temel arşiv malzemesi olan tahrirlerin dışında Osmanlı arşivinde bulunan başka defter ya da belge serileri de kullanılmıştır. Bu kapsamda ilgili çalışmalarda kullanılan tımar ve zeamet ruznamçe defterleri, mühimme defterleri, ahkâm defterleri ve şer’iye sicilleri ve diğer vesikalar da tezin kaynaklar başlığı altında tanıtılmaktadır.

Betimsel çalışmaların içerik planına göre ilk olarak “Osmanlı öncesi ...” başlığı altında, ilgili yerin Osmanlı hâkimiyetine girişine kadarki tarihi ele alınmaktadır. Bu kısımdan sonra asıl olan tahrir defteri ile ilgili verilerin değerlendirildiği bölümler gelmektedir. Tahrir defteri verilerine göre ilgili yerin “iskân/yerleşme ve nüfus”, “idarî ve askerî yapısı”, “iktisadî yapı/ekonomik durum”, “sosyal ve dinî yapılar” vb. başlıkları altında konu idarî yapı, nüfus özellikleri, iktisadî ve sosyal durum olarak detaylandırılmakta ve çalışılan yerleşim ya da bölgenin konumuna göre sancak/kaza idaresi, görevlileri ve idarî taksimatı ele alınmaktadır. Tezlerin yerleşme ile ilgili bölümünde ise şehir, kasaba, köyler, çiftlikler ve konar-göçer unsurlar ele alınırken nüfus başlığı altında o yerin nüfusu, tahrir verileri üzerinden tahmin edilerek, şehirdeki nüfus artışı ve nüfus artışı ile birlikte nüfusu oluşturan öğeler, şehirdeki mahalle sayısı ve mahallelerdeki ortalama hane sayısı çıkarılmaya çalışılmaktadır. Tezlerin iktisadî/malî/ekonomik yapısıyla ilgili bölümlerinde ise ticaret, tarım ve toprak sistemi gibi hususlar ele alınmaktadır. Betimsel çalışmaların genel karakteristiğine göre kullanılan defterlerin kanunnameleri ve defterlerin içeriklerini gösteren eklerle tezler tamamlanmaktadır. Mesela “XV. ve XVI. Yüzyıllarda Prizren Sancağı”²⁰ isimli doktora

¹⁹ Avcı-Dağ, “Yerel Tarih Yazıcılığı...”, 27-28.

²⁰Hanife Alaca, “XV. ve XVI. Yüzyıllarda Prizren Sancağı” (doktora tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2017).

tezinin ekler kısmında “1570 Tarihli Prizren Kanûnnâmesi, 1590 Tarihli Prizren Kânûnnâmesi, Mehmed Paşa Vakfıyesi, Kukli Mehmed Bey Vakfıyesi, 1522 Tarihli Tahrir Defterine (BOA, TD 92) Göre Prizren Sancağı, 1530 Tarihli Muhasebe-i İcmal Defterine (BOA, TD 167) Göre Prizren Sancağı, 1550 Tarihli Tahrir Defterine (BOA, TD 368) Göre Prizren Sancağı, 1580 Tarihli Tahrir Defterine (BOA, TD 1029) Göre Prizren Sancağı, 1590 Tarihli Tahrir Defterine (KK 55) Göre Prizren Sancağı” başlıkları altında kullanılan tahrir defterlerinin kanunnameleri ve verilerin paylaşıldığı görülmektedir.

Betimsel tezlerin karakteristik özelliği, imparatorluk coğrafyasından herhangi bir mekânın, klasik dönemin herhangi bir yüzyılı (özellikle 16. yüzyıl) çerçevesinde sosyo-ekonomik, nüfus ve idarî yapısının tasvirî olarak anlatımına dayanması gösterilebilir. Netice itibariyle birbirine benzeyen tez isimleri de taşıyan betimsel tezlerde, içerik planları da ana bölüm başlıkları ve alt bölüm başlıkları da benzer biçimde şekillenerek bir yerleşim yerinin idarî, yerleşim, nüfus ve iktisadî yapısı ortaya konulmuş ya da yukarıda ifade ettiğimiz üzere betimlenmiş yani tasvir edilmiştir. Bu kısımda son olarak, tahrir defterlerine dair yapılmış çalışmaların büyük kısmının betimsel nitelikte olduğunu söylemek hatalı olmayacaktır.

2. Defteroloji sahası içinde *problematik* çalışmalar olarak değerlendirilebilecek tezler, betimsel tezlere göre nispeten sınırlı sayıda kalmaktadır. Türkiye’deki belge kullanımına dayalı bir araştırmanın sonuçlarına göre tarihçilerin çoğu belgeden aktarma yoluyla çalışmalarını yapmaktadır. Bu tür çalışmalarda teorik bir altyapı bulunmadığı gibi belge tenkidinin de titizlikle yapılmadığı tespit edilmektedir.²¹ Tahrir defteri gibi kaynakların transkripsiyonuna ve değerlendirilmesine dayalı bir diğer ifade ile defterlerin olduğu gibi yansıtılması yerine üzerinde titiz bir şekilde çalışılarak aktarılmasına dayanan “bilinenden bilinmeyenlerin ortaya çıkartılması için kaynaklar” olarak ifade edebileceğimiz defteroloji sahasında defterler kendilerini bekleyen sorulara ihtiyaç duymaktadırlar.²² Bu çerçevede tahrir defterleri esas alınarak yapılan araştırmalarda defterlerin bir problem etrafında kullanımı da değerlendirilmiştir. Buna göre problematik çalışmaların temelinde yine tahrir defterleri bulunmakla birlikte tezlerin metodolojisini bir probleme, bir soruya cevap vermek oluşturmaktadır. Bu sebeple probleme veya cevap aranan soruya göre ilgili tezlerin içerik planları değişmektedir. Şöyle ki, problematik çalışmalarda soruna şekillenen bir durum ve bir içerik planı söz konusudur. Mesela, “Pomaklar: 15. Yüzyılda Batı Rodoplar’da İslam’a Geçiş” isimli tezde,²³ Osmanlı’nın hâkimiyeti altında olan bir coğrafyanın, Batı Rodop’ların nasıl Müslüman olmaya başladığı incelenmektedir. Tezde Osmanlı’nın Balkanlar’daki yayılmasına bağlı olarak, Bosna ve Arnavutluk’un fetihlerinin ve de İslamlaşma sürecinin başlamasıyla, Rodoplar’ın bu süreçteki önemi ve de yeri değerlendirilmektedir. Osmanlı’nın Batı Rodop coğrafyası için direkt bir fetih çalışması ve İslamlaştırma için özel bir çabası olmamasına rağmen, bölgede yaşayan Pomaklar 15. yüzyılda Müslüman olmaya başlamışlar ve bu geçiş tahrir defterleri temel alınarak açıklanmıştır. Bu amaçla tezde 1445, 1464/5, 1478/9 tarihli tahrir

²¹ Bunun için bkz. Fatma Acun, “Tarihin İnşası Sürecinde Belge ve Kullanımı,” *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu Bildiriler (18-20 Mart 2010)*, Ed. Mehmet Öz, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2011). 91-100.

²² Muhammed Dağ, “Annales Ekolü’nde Sorun Odaklı Tarihçilik: Büyük Adam Tarihçiliğinden Her Şeyin ve Herkesin Tarihine,” *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 55 (2023): 208.

²³ Dilara Avcı, Pomaklar, “15. Yüzyılda Batı Rodoplar’da İslam’a Geçiş” (yüksek lisans tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, 2019).

defterlerinden hareketle, bölgedeki Pomak yerleşim birimlerinin İslamlaşma sürecine tanık olunmakta ve de zorla İslamlaştırma teorileri geçersiz kılınmaktadır.

Problematic bir zeminde değerlendirebileceğimiz bir doktora çalışması “II. Murad Dönemine Ait Tahrir Defterlerinin Yayına Hazırlanması ve Bu Malzemeye Göre Tımar Sistemi, Demografi, Yerleşme ve Topoğrafya Üzerinde Araştırmalar”²⁴ isimli tezdır. Erken 15. yüzyıl tahrir defterlerine göre tımarın yapısı ve organizasyonunun incelendiği doktora tezinde, bölgedeki tımar sistemindeki muamelat işlemleri ve sipahiler “kimler tımar alır? tımarların menşei” başlığı altında incelenmiştir. Buna göre tezde evvela Hristiyan sipahiler sonrasında İslamlaşma süreci ile Balkanların İslamlaşmasını doğal kılan Osmanlı icraatları ya da yerli aristokrasi ve Hristiyan zümrenin Osmanlı tımar sistemine entegrasyonu ele alınmıştır. Hristiyan aristokrasisi ve sipahilerin, Osmanlı tımar kadrolarına alınmaları ve İslamlaştırma durumu incelenmiş, bu süreci ve nasıl oluştuğunu çözebilmek için tahrir defterindeki veriler kullanılmıştır. Elde edilen veriler ile çalışmada on beşinci asrın ilk yarısında Rumeli’deki Osmanlı kaleleri, kale erleri, kale erlerine tevcih edilen tımarların keyfiyeti ile voynuklar, derbendler ve uç beyleri ele alınarak veriler toponomik ve onomastik bakımdan değerlendirilmiş ve bölgede Osmanlı iskânının koşulları ve niteliği ortaya çıkarılmıştır.

“Diyarbakır Yöresi Alevi Ocakları: Tarih, İnanç ve Gelenek”²⁵ isimli bir başka tezde ise yöredeki Alevi ocaklarına mensup toplulukların, tarihî süreç içerisindeki durumları hakkında yazılı ve sözlü kaynaklar üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Bu sürecin değerlendirilmesinde 1518, 1524 ve 1564-1568 yıllarına ait tahrir defteri kayıtları ve saha çalışmalarında şahsî arşivlerden elde edilen şecerenâme, icâzetnâme ve erkân defteri gibi belgeler de sözlü tarih ile karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Problematic merkezli çalışmalara son bir örnek olarak “Ordu'ya Ait İki Mufassal Tahrir Defteri Üzerine Metodolojik Bir Tahlil Denemesi”²⁶ isimli yüksek lisans tezi verilebilir. Bu tez çalışmasını diğer örneklerden ayıran özellik, tahrir defterlerinin tutulma pratiğine yönelik bir problematic içermesidir. Buna göre çalışmada Ordu ve yöresine ait 1598 tarihli müsvedde olarak kalmış olan mufassal tahrir defteri ile 1613 tarihli mufassal tahrir defterine dair metodolojik bir tahlil denemesi yapılmaktadır. Bunun için 1613 tarihli mufassal defterin 1598 tarihli müsvedde defterin beyaza çekilmiş hali mi; yoksa yeni yapılmış bir tahririn sonucu mu? probleminden yola çıkmıştır. Öncelikle her iki tahrir defterinin kaynak değeri üzerine bir tenkit yapılmış ve dönemin siyasal ortamı ile 1613 tarihli defterin mukaddimesinde yer alan Kâtip Kâsım'ın ifadeleri analiz edilmeye çalışılmıştır. Sonrasında ise defterler arasındaki problemin çözümü her iki tahrir defterindeki verilerin süreklilik ve değişim kavramları çerçevesinde karşılaştırılması yoluna gidilmiştir.

3. Sahada son yılların yeni araştırma metodolojileri kapsamında değerlendirilebilecek tezlerde dikkat çekmektedir. Geçmişten bugüne Türkiye’de yapılmış tahrir defteri çalışmalarında bilişim teknolojisinin kullanımına bağlı olarak verilerin değerlendirilmesi kolaylaşmış ve idarî, sosyo-ekonomik ve nüfus kayıtları rahatlıkla tasnif edilebilmiştir. Ancak bilişim teknolojisinin verimli olarak kullanılması uzun bir zaman dilimine yayılmıştır. Bu hususta 80’li yıllardan itibaren tarihçiler, özellikle defterlerle çalışan tarihçiler, verilerini işlemede bilgisayarın önemine dikkat

²⁴Uğur Altuğ, “II. Murad Dönemine ait Tahrir Defterlerinin yayına hazırlanması ve bu malzemeye göre tımar sistemi, demografi, yerleşme ve topoğrafya üzerinde araştırmalar” (doktora tezi, Gazi Üniversitesi 2010).

²⁵Bülent Akın, “Diyarbakır Yöresi Alevi Ocakları: Tarih, İnanç ve Gelenek”, (doktora tezi, Ege Üniversitesi, 2017).

²⁶Leyla Aksu, “Ordu'ya Ait İki Mufassal Tahrir Defteri Üzerine Metodolojik Bir Tahlil Denemesi” (yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2015).

çeken çalışmalar yapmışlardır. 80’li yıllarda bilgisayar “- tarihçiyi telaşlandırmaması gereken bir deyim - gerek istatistiki gerekse diğer türden veriyi ustalıklı işleme kullanılan elektronik veri - işlem makinasının kullanım bilimi” olarak, verilerin işlenip sorulan sorulara cevap veren bir araç olarak sahaya sunulmaktadır.²⁷ Bu tarihlerde bilgisayar nüfus, fiyatlar, vergiler, üretim gibi sosyal ve iktisadî hayatla ilgili konularda son derece zengin olan arşiv malzemesi ile çalışan, çalışmalarını kısa sürede tamamlamak ve daha isabetli sonuçlar elde etmek bakımından büyük kolaylık sağlayacağı yönünde deftercilerin de dikkatini çekmiştir.²⁸ Bilgisayarın defteroloji çalışmalarına dâhil olması ile bir livanın ya da bölgenin ekonomik ve sosyal durumunun anlaşılabilmesi için uzun mesailer harcanarak verilerden sonuç çıkarmak ya da çıkaramamak yerine istatistiki metotların kullanıldığı ve çalışılan bölgenin haritası üzerinde ya da ayrı grafiklerde yerleşme, üretim, nüfus yoğunluğu ve demografik yapıların işlendiği programlar hazırlanmıştır.²⁹

Bugün bilgisayar kullanımının son derece artması ile birlikte tarih alanında, verilerin kullanımına dair programlar üzerindeki gelişmeler sahada yapılan tezlerle de yansımaktadır. Mesela “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Şehirleri ve İdarî Teşkilat: Osmanlı Çalışmaları İçin Bir Dijital Tarih Uygulaması”³⁰ isimli tez çalışması dijital beşeri bilimler ve dijital tarihin yeni bir disiplin olarak ortaya çıkması çerçevesinde tasarlanmıştır. “Masa başı bireysel arşiv çalışmalarının ötesine geçerek, farklı disiplinlerle işbirliği içerisinde online araştırma ortamı sağlayan bu yeni akademik alan tarihsel araştırmaların erişilebilir, sürdürülebilir ve anlaşılabilirliğini artırmak” amacıyla bugünün dünyasında hızlı ve etkili yöntemlerle yapılacak araştırmalar için yüksek potansiyele sahip olan Osmanlı’nın devasa arşiv kaynakları için dijital metodolojilerin henüz yeterince kullanılmadığını göstermektedir. Bu amaçla 16. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı idarî ve taşra teşkilatı, kanunname ve kadıasker kayıtları gibi hukuki belgeler ve tahrir defterleri gibi vergi sistemine dair kaynaklar kullanmak suretiyle haritalandırılmaya çalışılmıştır. Çalışmayı diğer tahrir çalışmalarından ayırarak alana olan metodolojik katkısını, Coğrafi Bilgi Sistemi (GBS) programı ArcGIS ile arşiv verilerini dijital olarak haritalamak, online erişilebilir ve güncellenebilir bir veritabanı hazırlamak şeklinde değerlendirebiliriz.³¹

4. Defteroloji alanında yapılan tezlerin bir kısmı ise, defterlerin *transkripsiyonuna ve değerlendirilmesine* dayalıdır. Bu çerçevede Douglas Howard’ın Yükseköğretim Kurulu (YÖK) internet sitesinde yer alan tezlerin özetlerinden hareketle sancak düzeyindeki çalışmaların popüler

²⁷ Smelser-Davisson, “Tarihçi ve Bilgisayar Karmaşık Hesaplamaya Basit Bir Giriş,” Çev.: Ramazan Acun, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/1 (1986): 235-239; Bu yıllar Batı’da tarihçi ve bilgisayar ilişkisi üzerinde çalışmaların olduğu zamanlardır. Bkz. Emmanuel Leroy Ladurie, “Tarihçi ve Bilgisayar”, Derleyen: Ayşe Özberki, *Tarih ve Tarihçi Annales Okulu İzinde* (İstanbul: 1985).

²⁸ Mehmet Ali Ünal, “Tahrir Defterlerinin Bilgisayarla Değerlendirilmesi Konusunda Bazı Program Denemeleri,” *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2/1 (1987): 148.

²⁹ Hasan Bahar, “Osmanlı Tahrir Defterleri Çalışmalarındaki Gelişmeler Üzerine Gözlemler,” *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* XVI (1996): 61-62.

³⁰ Fatma Aladağ, “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Şehirleri ve İdarî Teşkilat: Osmanlı Çalışmaları İçin Bir Dijital Tarih Uygulaması” (yüksek lisans tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi, 2020).

³¹ Bu konuda bkz.: Fatma Aladağ, “Dijital Beşeri Bilimler ve Türkiye Araştırmaları: Bir Literatür Değerlendirmesi,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18/36, (2020/2): 773-796; Fatma Aladağ, “Dijital Şehir Tarihi ve Osmanlı Çalışmaları,” Ed., Yunus Uğur, *Dijital Beşeri Bilimler ve Osmanlı Çalışmaları* (İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları, 2023): 135-173. Bu tez çalışmasında ele alınan dijitalleşme süreci, son yıllarda tarih alanında yapılan projelerle ele alınmakta ve bu tür çalışmalarda “tek tek obje ve eserleri tanıtmak ve kataloglamak yerine bütün veriyi birbiri ile bağlı bir şekilde ortaya koymak şeklinde” bir yöntem benimsenmektedir. Dijitalleşme sürecini genelde beşeri bilimler ve öelde Osmanlı tarihi çalışmalarında ele alan bir çalışma için bkz. Yunus Uğur, “Kültürel Miras Örneğinde Dijital Beşeri Bilimler ve Dijital Osmanlı Çalışmaları,” Ed., Yunus Uğur, *Dijital Beşeri Bilimler ve Osmanlı Çalışmaları*, (İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları, 2023): 27-45.

bir tez konusu olmaya devam ettiği ve bu çalışmanın çoğu hâlâ kayıtların çok az analiz içeren transkripsiyonları ile sınırlı olarak değerlendirildiği³² makalesindeki ifadelerini teyit etmekteyiz. Bu cümleden olarak betimsel ve problematik çalışmaların dışında kalan tezlerin büyük çoğunluğu “...numaralı ...mufassal tahrir defteri transkripsiyonu ve değerlendirmesi” şeklinde başlıklar taşımaktadır. Bu gruptaki tezlerin bir kısmı “14 Numaralı Sivas Mufassal Tahrir Defteri Transkripsiyonu”³³ başlıklı çalışmada olduğu gibi doğrudan ilgili tahrir defterinin transkripsiyonunu içermekte ve çalışmalar kullanılan tahrir defterlerinin orijinal görüntülerinin eklenmesi ile son bulmaktadır. Betimsel ifadesi ile tanımlanan bu türdeki tezlerin genellikle yüksek lisans kategorisinde olduğu görülmektedir.

Transkripsiyona dayalı çalışmaların çoğunluğunda yerleşim yerinin betimsel bir görünümü verilmekte ve ilgili çalışma defter transkripsiyonu ile tamamlanmaktadır. “... Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre ... Nahiyesi” şeklinde isimler taşıyan bu metodolojideki tezleri betimsel ve transkripsiyona dayalı çalışmalar şeklinde tanımlamak mümkündür. Bu çalışmalarda bir yerleşim yerinin idarî yapısı, yerleşme ve nüfusu ile iktisadî durumunun ele alındığı bölümler ilgili tezlerin betimsel kısmını, ekler başlığı altındaki bölüm ise defterlerin transkripsiyonunu oluşturmaktadır. “47 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre Simav Nahiyesi”³⁴ isimli çalışma betimsel ve transkripsiyon türündeki tezlerden biridir. Bu çalışmanın temel kaynağını oluşturan çalışmada 47 numaralı Tahrir Defteri temel alınarak Simav Nahiyesi'nin coğrafi, tarihî, idarî, nüfus ve iktisadî durumu hakkında tespitler yapılmıştır. Buna göre nahiyeye 51 köye ve 7 mezraaya taksim edilmiş, merkezi ise idarî bakımdan 3 mahalleden meydana gelmiştir. Ayrıca Simav Nahiyesi'ndeki nüfus yaklaşık olarak 16131 kişi olarak hesaplanmıştır. İktisadî bakımdan Simav Nahiyesi'nde hububat üretimine önem verildiği, sebze ve meyve de yetiştirildiği ortaya konulmakta, bu zirai üretime ek olarak küçükbaş hayvan yetiştiriciliği ve arıcılık da tespit edilmektedir.

5. Tahrir defterlerinin temel alındığı tezlerdeki bir diğer metodolojik yaklaşım *dokümantasyona* dayalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tür tezlerin metodolojisinde ortak olan ve dikkat çeken husus tahrir defteri ya da defterlerinden nüfus, yerleşme ve iktisadî yapıya dair elde edilen verilerin dökümünün tablolar, grafikler ve uzun listeler halinde yapılmasıdır. Mesela “Sofya Sancağı (1520-1580)”³⁵ isimli tez çalışmasında 1526, 1527-28, 1544, 1570-71, 1573-74 ve 1580-81 tarihli mufassal tahrir defterleri temel alınarak iskân yerleri, nüfus durumu ve iktisadî yapıya dair döküm yapılmış ve veriler tablolar halinde gösterilmiştir.

Dokümantasyon tezlerin bir kısmı, defter transkripsiyonlarını da kapsamaktadır. Bu türden tezleri *dokümantasyon ve transkripsiyon* çalışmalar olarak da tanımlamak mümkündür. “Borçalı ve Kazak'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1728 tarihli Tiflis mufassal defterine göre)”³⁶ başlıklı doktora tezinde Tiflis-Gence arasında yer alan kadim bir Türk vatani olarak Borçalı-Kazak'ın sosyo-ekonomik yapısı ele alınmıştır. Bunun için de, bölgenin tarihi, Osmanlı-Safevî mücadelesinde

³² Douglas A. Howard, “Why timars? Why now? Ottoman timars in the light of recent historiography”, *Turkish Historical Review* 8 (2017): 134.

³³ Reçephan Esen, “14 Numaralı Sivas Mufassal Tahrir Defteri Transkripsiyonu” (yüksek lisans tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, 2022).

³⁴ Hüsamettin Halit Atlı, “47 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre Simav Nahiyesi” (yüksek lisans tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2009).

³⁵ Emre Aktaş, “Sofya Sancağı (1520-1580)”, (doktora tezi Balıkesir Üniversitesi, 2023).

³⁶ Mehmet Hüseyin Uray, “Borçalı ve Kazak'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1728 Tarihli Tiflis Mufassal Defterine Göre)” (doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2004).

oynadığı rol, Türkmen aşiretleri, etnik-demografik yapı, ekonomik durum, sosyal hayat, ziraat, hayvancılık, yerleşim birimleri, idarî taksimat gibi konular hakkında bilgiler verilerek 1728 tarihli tahrir defteri kayıtlarının transkripsiyonu yapılmıştır.

Dokümantasyon çalışmalarının bazılarının betimsel nitelikleri ön plana çıktığı için onları da *betimsel ve dokümantasyon tezler* olarak tanımlamak yanlış olmaz. Mesela “XVI. Yüzyılda Osmanlı Hakimiyetinde Tımışvar Sancağı”³⁷ başlıklı doktora tezinde paşa sancağı olan Tımışvar, Osmanlı hakimiyetine girdiği 1552 yılından başlayarak yüzyılın sonuna kadar siyasi, idari, demografik ve iktisadi açıdan tahrir defterleri esas alınarak incelenmektedir. 17 nahiyeye ve bu nahiyelere tabi 950 adet köy ve mezradan müteşekkil olan sancak nüfus miktarı, yapısı, tahrir sayımlarına göre dağılım ve eğilimleri ile ziraat, ticari faaliyetler ve hayvancılık faaliyetleri TT 290 (1554), TT 364 (1569) ve TT 579 (1579) numaralı mufassal tahrir defterleri ile TT 298 (1555-1556), TT 552 (1573-1574) ve TT 674 (1582-1583) icmal tahrir defterleri kullanılarak incelenmiştir.

6. Defteroloji çalışmalarındaki metodolojik yaklaşımlara etki eden bir diğer husus ise tezlerdeki *kaynak kullanımı* ile ilişkilidir. Sahadaki tezlerin ve çalışmaların temelini tahrir defteri (mufassal, icmal ve vakıf) çalışmaları oluşturmakla birlikte, ilgili çalışmalarda tahrir defterlerinin yanı sıra döneme ait mühimme defterleri, maliyeden müdevver defterleri, ruus defterleri gibi birçok arşiv koleksiyonları da kullanılmıştır. Ayrıca muhasebe defterleri, tımar ve zeamet ruznamçe defterleri, derdest ve yoklama defterleriyle birlikte şer’iyye sicilleri ve şikayet, mevacib türündeki arşiv kayıtları “tahrir defteri harici kaynaklar” olarak tez çalışmalarında dikkati çekmektedir.

Tahrir defterlerinden elde edilen verilerin özellikle idarî yapı ile yerleşme ve nüfus, iktisadi durum çerçevesinde kalması sebebiyle üzerinde çalışılan yerleşim biriminin sosyal yapısı ile ilgili diğer kaynakların kullanımı önem arz etmektedir. Temelde şer’iyye sicilleri ve tahrir defterleri esas alınarak Osmanlı arşivinin birçok farklı defter serisinin kullanıldığı öncü bir doktora tezi Özer Ergenç tarafından yapılmıştır. Ergenç’in tahrir defterleri, maliye kayıtları, vakıf defterleri ile birlikte Ankara’nın 1583-4 ile 1627, Konya’nın 1562-3 ile 1647 yılları arası dönemine ait onar şer’iyye sicil defterinin kullanıldığı doktora tezinde iki şehir toplam nüfusu, şehir nüfusunun mahallelere dağılışı ile dini ve etnik grupları ve her iki şehrin idarî sistemi nahiyeye, köy, mezraa, çiftlik ve cemaatlere ait tımarlar üzerinde durularak sicillerdeki veriler ile ticari yapılanmalar ve esnaf grupları detaylı olarak ele alınmıştır. Şehirdeki reâyâ içinde tüccar ve esnaf takımı ile eşraf ve âyân üzerinde durularak şehrin sosyal ve günlük hayatının nasıl teşekkül ettiği, câmi, mescid gibi dini yapılarla, bozahane, kahvehane, meyhane, hamam gibi sosyal yapıları ile mesire yerleri ele alınarak “Ankara” ve “Konya”nın Osmanlı klasik döneminin birer kenti olarak tipolojileri çıkarılmaya çalışılmıştır.³⁸

Bu durum sadece Osmanlı arşivindeki diğer kaynakların ve defter serilerinin kullanımı ile de sınırlı kalmamaktadır. Tahrir defteri tezlerinde ve çalışmalarında Osmanlı arşivinin yanı sıra yabancı devlet arşivleri de kullanılmıştır. Bu durum çalışılan sahanın Anadolu coğrafyasının dışına çıktığı (Balkanlar ve Adalar başta olmak üzere) tez çalışmalarında kendini göstermektedir. Mesela “Bir Osmanlı Adasında Toplum ve Ekonomi (XV. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Sakız)”³⁹ isimli doktora tezinde temelde 1566, 1720 tarihli iki tahrir defteri, şer’iyye sicili, cizye defterinin yanı sıra

³⁷Murat Serdaroğlu, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Hakimiyetinde Tımışvar Sancağı” (doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, 2019).

³⁸ Özer Ergenç, 1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme (doktora tezi Ankara Üniversitesi, 1974).

³⁹Filiz Yaşar, “Bir Osmanlı Adasında Toplum ve Ekonomi (XV. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Sakız)” (doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2013).

Yunanistan arşivinden kaynaklar da temin edilerek adanın sosyo-ekonomik durumu işlenmiştir. Bu durum az önce de ifade edildiği üzere incelenen coğrafyadaki nüfusun nerdeyse tamamının Rumlardan oluşması sebebiyle gerekli bir durumdur ki sosyo-ekonomik tarih alanında zengin bir veri kaynağı olan “Notariakos/oiKodikas/es” (Νοταριακός Κώδικας – Νοταριακοί Κώδικες) yani noter kodeksleri incelenmiştir. “Notariaka (Νοταριακά) tasnifindeki kodeksler, şer’iye sicillerinin bir nevi “Rumca (Yunanca)” versiyonu olarak tanımlanmaktadır. “XVI. Yüzyılda Köstendil İlıcası”⁴⁰ isimli bir başka doktora tezinde de Osmanlı arşivindeki 1469-1473-1474, 1478, 1519, 1527-28, 1530, 1550, 1572, 1573 ve 1620 tarihli tahrir defterlerinin yanı sıra Kyril ve Methodiy Milli Kütüphanesi Şarkiyat Bölümünden de istifade edilmiştir. Ayrıca Balkan coğrafyası söz konusu olduğunda Sofya’daki defterler de gündeme gelmektedir.

Defteroloji sahasındaki tezler tahlil edildiğinde, yüksek lisans tezlerinin büyük çoğunluğunda bir ya da birkaç tahrir defteri kullanımı söz konusu iken doktora tezlerinin kaynak yelpazesi daha geniştir. Doktora tezlerinde konu mühimme, ahkâm, maliyeden müdevver ve ruus defterleri ile muhasebe, tımar ve zeamet ruznamçe, derdest ve yoklama defterleriyle birlikte şer’iye sicilleri ve şikâyet defterleri vd. Osmanlı arşivindeki belge serileri ile yabancı devlet arşivleriyle de desteklenmektedir.

7. Defter çalışmalarında başlangıç dönemlerinde çoğunlukla tez başlığı olarak “XVI. yüzyıl ... tarihi”, “XVI. asırda ... Sancağı” ya da “Tahrir defterlerine göre ... (XV. ve XVII. yüzyıllar)” isimleri kullanılmıştır. Buna göre başlıklarda temel olarak yöre adı, yüzyıl bilgisi ve tahrir defterlerinin adları yer almaktadır ki bu başlıklarda tarihlendirme biçimi olarak “yüzyıllar” esas alınmıştır. Bu tür başlıklar, tez çalışmalarında içerik ile uyum problemleri doğurmaktadır. Çünkü yörenin belirli zamanlarda yapılmış tahrirlerinin neticesinde tutulmuş tahrir defterlerinin temel arşiv malzemesi olması ve elde edilen verilerin sadece ilgili defter/defterlerin tarihini kapsamaması bir başka ifade ile verilerin yüzyılların tamamını kapsamaması durumunu doğurmaktadır. Mesela, tezin başlığında “XV. ve XVII. yüzyıllar” ifadesi geçerken içerikte 1489, 1519, 1535, 1557, 1569 ve 1600 tarihli tahrir defterleri kullanılmaktadır. Bu durumda ilgili tezin aslında 15. yüzyıl sonundan 17. yüzyılın başına kadarki zaman dilimini ihtiva ettiğini göstermektedir. Son dönemde yapılan çalışmalarda ise başlıklarda “yüzyıl” ifadesinden ziyade doğrudan “defterlerin tarihleri” ön plana çıkmaktadır. “Trabzon Eyaleti'nde Kırsal Yerleşim: Yomra Nahiyesi Örneği (1461-1682)”⁴¹ ya da “Kerkük'ün Siyasi, Ekonomik ve Sosyal Durumu (1534-1600)”⁴² şeklindeki tezlerde olduğu gibi kullanılan defterlerin tarihleri esas alınarak tez başlıkları dizayn edilmektedir. Mesela “Kütahya Sancağı'nda Tımar Sisteminin Uygulanması (1466-1654)”⁴³ adlı tez çalışmasında 1466 ile 1654 (1512, 1520, 1530, 1571, 1654) tarihleri arasındaki tahrir defterleri esas alınarak (mufassal ve icmal defterler ile mühimme, tımar ruznamçe defterleri kullanılmıştır) 15. yüzyıldan 17. yüzyıla Kütahya sancağındaki değişim ve dönüşüm, tımar sisteminin işleyiş tarzı ve tımar tevcihatları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

⁴⁰Musa Sezer, “XVI. Yüzyılda Köstendil İlıcası” (doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, 2017).

⁴¹Yücel Dursun, “Trabzon Eyaleti'nde Kırsal Yerleşim: Yomra Nahiyesi Örneği (1461-1682)” (doktora tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2015).

⁴²Abbas Alaparslan, “Kerkük'ün Siyasi, Ekonomik ve Sosyal Durumu (1534-1600)”, (doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 2022).

⁴³Ömer Aykaçın, “Kütahya Sancağı'nda Tımar Sisteminin Uygulanması (1466-1654)”, (doktora tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 2022).

3. Defterolojinin Dışında Kalan Ama Çok İşlevli Bir Kaynak Olarak Tahrir Defterlerinin İçinde Olduğu Çalışmalar

Osmanlı arşivindeki defter serileri içinde büyük yer kaplayan tahrirler, sadece kent tarihi çalışmalarında değil defteroloji sahasının dışında kalan ama bir şekilde ilişki kurularak farklı sahalarda da kullanılmıştır ki bu haliyle tahrir defterlerini, defterolojinin dışındaki alanlarda da vazgeçilmez ve çok yönlü bir kaynak olarak tanımlamak mümkün gözükmemektedir. Bahse konu olan alanların bazıları sanat tarihi, Türk dili ve edebiyatı, İslam bilimleri gibi tarihe görece yakın, bazıları ise mimarlık, peyzaj mimarlığı ve inşaat mühendisliği gibi çok daha uzak olarak değerlendirilebilecek ana bilim dallarıdır. Bu haliyle defterler sadece tarihçiler için değil, mimarlık ve mühendislik gibi farklı bilim dallarındaki çok sayıda araştırmacının da ilgisini ve dikkatini çekmiş ve çalışmalarına destekleyici kaynak olarak yön vermiştir.

Tahrir defterlerinin kullanıldığı diğer anabilim dallarındaki çalışmalarda, defter verileri konunun problemine dair bir çözüm olabilmektedir. Defterolojinin içinde olan ve tarih alanında yapılan çalışmalar daha ziyade betimsel nitelikte iken tarih dışındaki alanlarda yapılan çalışmalar daha problematik nitelikte kalmaktadır. Bu haliyle bu alanlarda tahrir defterleri, bir soruna cevap bulmak/çözüm üretmek ya da veriyi desteklemek gibi bir rol üstlenmektedir. Bu hususu detaylandırabilmek için defterolojinin dışındaki sahalarda tahrir defterlerinin kullanımı ile ilgili birkaç tezi değerlendirip, örneklendirme yapabiliriz.

Türkiye’de yapılmış tezler içinde tahrir defterinin saha dışı kullanımlarından birinin mimarlık olduğu ifade edilmişti. Bu hususta örnek olarak ele alabileceğimiz birçok çalışma vardır. Tahrir defterinin de kullanıldığı mimarlık alanında yapılan “Amasya Kenti'nin Fiziksel Yapısının Tarihsel Gelişimi”⁴⁴ adlı tez çalışması ile Türk öncesi ve Türk dönemlerinde önemli yerleşme merkezi olarak görülen "Amasya Kenti"nin fiziksel yapısının tarihsel gelişim süreci incelenmiştir. Bunun için Amasya kentinin farklı uygarlık dönemlerine ait maddi kalıntıları ve mevcut yerleşme dokusu yazılı kaynaklarla birlikte değerlendirilerek kent dokusunun her uygarlık dönemine ait fiziksel yapısı ortaya konulmuştur. Bunun için özgün yazılı kaynaklara ulaşılmış ve özellikle Osmanlı Dönemi ile ilgili olarak arşiv belgelerinin kent planı üzerine aktarılarak değerlendirilmesi, tartışılması amaçlanmıştır. Bölgedeki ilk yerleşmeler ve kentin genel kuruluşu, Türk-İslam öncesi dönemin fiziksel yapısı, Türk-İslam döneminde kentin fiziksel yapısı incelenmiştir. Bu süreç ile de ilgili tapu tahrir defterlerindeki mahalleler, diğer yazılı kaynaklar ve günümüze gelen yer adları ile birlikte değerlendirilmiştir. Benzer içeriğe sahip “Kastamonu Kent Tarihi (Fiziksel Gelişimi, Anıtsal Yapıları ve Konutları)”⁴⁵ isimli doktora tezinde ise Kastamonu'nun kent tarihi ortaya konulmuş ve yardımcı bir kaynak olarak 16. yüzyıl tahrir defterlerindeki veriler kullanılmıştır. Mimarlık alanında yapılmış bir başka çalışma olan “Toplumsal Dinamikler Bağlamında Trabzon Kent Dokusunun Dönüşümü (Komnenos Hanedanlığı'ndan Cumhuriyet'e Kadar)”⁴⁶ isimli doktora tezinde ise bu defa başka bir Karadeniz kenti olan Trabzon ele alınmıştır. Bu tezin temel sorgusu kentlerin ardı ardına yaşadığı idarî, sosyal ve siyasal yapısındaki dönüşümler ve bunun paralelinde değişen etnik, dini ve kültürel yapı, kentin fiziksel yapısını dönüştüren önemli kırılma noktaları üzerinden tarihsel

⁴⁴Kani Kuşucular, “Amasya Kenti'nin Fiziksel Yapısının Tarihsel Gelişimi”, (doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1994).

⁴⁵Kemal Kutgün Eyüpgiller, “Kastamonu Kent Tarihi (Fiziksel Gelişimi, Anıtsal Yapıları ve Konutları)”, (doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 1995).

⁴⁶Fulya Üstün Demirkaya, “Toplumsal Dinamikler Bağlamında Trabzon Kent Dokusunun Dönüşümü (Komnenos Hanedanlığı'ndan Cumhuriyet'e Kadar)” (doktora tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2014).

süreklilik içerisinde değişim ve dönüşümün bir parçası olan kent mekânı, kurulma, genişleme, yıkılma ve yeniden kurulma üzerine olan kısır döngünün bağlı olduğu etkenlerdir. Bu sebeple zengin bir içerik sunan Trabzon kentinin çalışıldığı doktora tezinde Osmanlı Dönemi'ndeki fiziksel yapısı, tespit edilen toplumsal dinamikler için şer'iyeye sicilleri, vakıf kayıtları, salnameler, seyahatnameler ile birlikte tahrir defterleri de kullanılmıştır.

Mustafa Çağhan Keskin'in "Osmanlı Vilâyet-i Rûm'unun İnşası (Baniler-Vakıflar-Mimari Aktörler): Yörgüç Paşa Ailesinin Mimari Etkinliği (1429-1494)" isimli doktora tezinde Yörgüç Paşa ve ailesinin mimari etkinliği üzerinde durulmuş ve özellikle Amasya çevresinin mimari bakımdan 'Osmanlılaşması'na katkıda buldukları görülmüştür. Bu yapılara dair tespitlerde vakıf ve tahrir defterlerindeki kayıtlar kullanılmış ve veriler ile yapıların dağıldığı bölgenin örtüştüğü tespit edilmiştir.⁴⁷ Tahrir defterlerinin kullanıldığı "Ayasofya Vakfiyesi ve İlişkili Olarak Ayasofya Nahiyesinin Kuruluşu ve Gelişimi"⁴⁸ isimli bir başka tez çalışmasında fetih sonrası İstanbul'un imar ve iskânında, Ayasofya Kilisesi'nin (Camii'nin) de içinde bulunduğu Ayasofya nahiyesinin gelişimi için Ayasofya Vakıfları ve Sultan Mehmed'e ait Ayasofya Vakfiyesi incelenmiş ve çalışmanın son kısmında 1546 ile 1600 tarihli tahrir defterlerinde yer alan ve nahiyede bulunan vakıfların varlıkları karşılaştırmalı olarak kullanılmıştır. Neticede vakıf varlıklarından hareketle tahrir defterlerinin verileri de kullanılarak yaklaşık elli yıllık bir süre sonunda nahiyenin gösterdiği gelişme tespit edilmiştir.

Defteroloji disiplininin dışında çok farklı alanda karşımıza çıkan tahrir defterinin kullanıldığı bir başka alan peyzaj mimarlığıdır. Peyzaj Mimarlığı ana bilim dalında "1546 ve 1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defterlerine Göre İstanbul'da Yeşil Alanlar"⁴⁹ adıyla yapılan doktora tezi ile İstanbul'da genel olarak yeşil alanlar açısından yerleşim dokusu ve kurgusunu, nâhiye ve mahalle ölçeğinde ise yeşil alan özellikleri ve bileşenleri ile ilgili verileri ortaya koymak, yeşil alanları iki defterde izlemek, sürekliliği ve değişimleri yorumlamak amaçlanmış ve dönemin kent gelişiminde, iskân faaliyetlerinde ve en önemlisi yeşil alanların gelişiminde etkili olabilecek kent unsurları incelenmiştir. Defterlerin kaydedildiği tarihlerde kentin mevcut durumunu anlamak için haritalar; konut tiplerini, yeşil alanları, yeşil alan bileşenlerini ve kent unsurlarını içeren tablolar geliştirilmiştir. Tüm veriler dönemin görsel ve yazılı kaynakları ile desteklenerek değerlendirilmiştir. Bu çalışma, 16. yüzyıldan günümüze iskân, konut ve konut düzeyinde yeşil alanlar ile ilgili günümüzde hiçbir örneği bulunmayan, Osmanlı Dönemi'nde İstanbul'un yeşil alanlarının 16. yüzyıldaki görünümünü gözde canlandırmaya çalışmaktadır.

⁴⁷ Mustafa Çağhan Keskin, "Osmanlı Vilâyet-i Rûm'unun İnşası (Baniler-Vakıflar-Mimari Aktörler): Yörgüç Paşa Ailesinin Mimari Etkinliği (1429-1494)" (doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2017).

⁴⁸ Recep Başak, "Ayasofya Vakfiyesi ve İlişkili Olarak Ayasofya Nahiyesinin Kuruluşu ve Gelişimi" (yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2023).

⁴⁹ Emine Çoban Şahin, "1546 ve 1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defterlerine Göre İstanbul'da Yeşil Alanlar" (doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2020).

Sonuç ve Değerlendirme

Cumhuriyet tarihi boyunca yapılmış lisansüstü tezlerde defterolojiye olan ilginin bazen azaldığı bazen de arttığı görüldüğü çalışmamız, Howard'ın defteroloji ile ilgili "...yukarıda herkesin tımarlara olan ilgisinin kaybolduğunu yazarken elbette abartıyordum. Bu aslında doğru değildi. Aslına bakılırsa tımarlar üzerinde kimsenin çalışmadığı bir dönem hiç yaşanmamış gibi görünüyor..."⁵⁰ şeklindeki değerlendirmesini de haklı çıkarmaktadır. Bu amaçla yola çıkılan çalışmada Türkiye'de yapılmış lisansüstü tezlerden hareketle defteroloji çalışmalarının dün ve bugün üzerine metodolojik temelli bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Türkiye'de araştırmacılar bir diğer ifade ile defterciler Ömer Lütfi Barkan, Halil İncelik, L. Fekete, Heath Lowry ve Nejat Göyünç vd. isimlerin açtığı yolda, onların tahrir defterleri için geliştirdiği metodolojiyi kullanarak yürümüşlerdir. Başlangıçtan bugüne defter çalışmalarında farklı ve yeni araştırma metotları geliştirmek yoluna gitmemişlerdir ki farklı ve yeni araştırma metotlarına çoğunlukla tahrir defterlerinin kullanıldığı ama defterolojinin dışında kalan çalışmalarda/tezlerde tanık olunmaktadır. Peyzaj mimarlığı ana bilim dalında İstanbul'daki yeşil alanlara dair yapılan tezde gördüğümüz gibi... Bu husus, defter çalışmalarında metodun standartlaşması ve çalışmaların ileri gitmediği türünde eleştiriler olsa da Osmanlı arşiv kaynakları için dijital metodolojilerin geliştirildiği çalışmalar da ümit verici olmuştur.

Defteroloji çalışmalarının başlangıcından bugüne kadar geçirdiği evrelerde, tahrir defteri verilerinin kullanımı betimselden problematiğe doğru nasıl bir yol izlediği ise biraz karmaşıktır. 65 yıllık görece uzun bir zaman diliminde Defteroloji sahasına giren 93'ü doktora 174'ü yüksek lisans olmak üzere toplam 267 tez yapılmıştır. Bu süreçte defterolojiye olan ilgi, başlangıçtan itibaren zamanla artmasına rağmen dönem dönem iniş ve çıkışlar da yaşanmıştır. Defterolojinin inişli çıkışlı bu tablosunda ortaya çıkan tezlerin metodolojisi temelde bir bölge, yöre ya da kente dair tasvirî nitelikte olan betimsel ya da bir soruya cevap arayan problematik nitelikte olmak üzere iki ana eksende şekillenmiştir. Betimsel tezlerin karakteristik özelliği imparatorluk coğrafyasından herhangi bir mekânı sosyo-ekonomik, nüfus ve idarî olarak tasviri üzerine şekillenirken, problematik tezlerin metodolojisini—az önce de ifade edildiği üzere— bir soruya cevap vermek oluşturmaktadır. Tahrir defteri verilerinin betimsel veya problematik çerçevede kullanımının dışında "nüfus", "yerleşme" ve "iktisadî" yapıya dair elde edilen verilerin tablolar, grafikler ve uzun listeler halinde çalışıldığı ve bu sebeple dokümantasyon yönü ağır basan tezler de mevcuttur. Ayrıca özellikle başlangıç döneminde gördüğümüz defter transkripsiyonu yapılarak, kısa bir değerlendirmeye dayalı tezler de yekûn içinde yer almaktadır.

Defteroloji çalışmalarındaki kaynak kullanımı, çalışmamızda üzerinde durulan bir diğer husus olmuştur. Çünkü tahrir defterinden elde edilen verilerin, özellikle idarî yapı (sancak/kaza idaresi, görevlileri ve idarî taksimatı), yerleşme ve nüfus (nüfusu, tahrir verileri üzerinden tahmin edilerek, şehirdeki nüfus artışı ve nüfus artışı ile birlikte, nüfusu oluşturan öğeler, şehirdeki mahalle sayısı ve mahallelerdeki ortalama hane sayısı) ile iktisadî durum (ticaret, tarım ve toprak sistemi) çerçevesinde kalmasından dolayı, çalışılan yerleşim biriminin sosyal yapısı ile ilgili diğer kaynakların kullanımının önemi artmaktadır. Bu çerçevede değerlendirildiğinde sahadaki tezlerin temelini tahrir defteri (mufassal, icmal ve vakıf) çalışmaları oluşturmakla birlikte, döneme ait mühimme defterleri, maliyenin müdevver defterleri, ruus defterleri, muhasebe defterleri, tımar ve

⁵⁰ Howard, agm, s.133.

zeamet ruznamçe, derdest ve yoklama defterleriyle birlikte şer'iyeye sicilleri ve şikayet, mevacic türündeki birçok arşiv koleksiyonlarının da kullanıldığı görülmüştür. Kaynak kullanımı sadece Osmanlı arşivindeki diğer kaynaklar ve defter serileri ile sınırlı kalmamış yabancı devlet arşivleri de kullanılmıştır. Ayrıca sahada yapılan doktora tezlerinde tahrir defterleri esas olmak üzere Osmanlı arşivindeki diğer defter ve belge serileri ile yabancı arşivlerin yoğun olarak kullanımı dikkat çekmekte iken yüksek lisans tezlerinin çoğunlukla bir ya da daha fazla tahrir defterine dayandırılmış olduğu ortaya çıkmaktadır. Tahrir defterleri esas alınarak yapılan defteroloji çalışmalarının merkezinde “sancak” bulunmakta ve yüzyıl eksenli bir zaman dilimi ile sınırlandırılması süreç analizlerini zorlaştırmış ve çalışmaları da olumsuz etkilemiştir.

Son dönemde ilgi, nüfus ve sosyo-ekonomik kayıtları ihtiva eden 19. yüzyıldaki nüfus ve temettuat defterlerine doğru da kaymış gözükmektedir. Yakın dönemde yapılan tezlerin bir kısmında, konu tahrir defteri ile 15. yüzyıldan başlayarak ele alınmakta ve nüfus ve temettuat defteri ile son bulmaktadır. Bu tür tezlerde bir bölge ile ilgili olarak zaman itibarıyla dikey boyutta/bütünsel bir yaklaşımın benimsendiği görülmektedir. Bu sebeple bir yöre ya da bölgenin idarî, nüfus ve sosyo-ekonomik yapısını ortaya koyan bu tür çalışmalarda uygulanan metodoloji ile bir perspektif değişikliğinin yaşandığını söylemek mümkün gözükmektedir.

Sonsöz olarak, tahrir defterlerine dayalı olarak uzun yıllardır defteroloji sahasında yapılmış ve yapılmakta olan tezler incelendiğinde bir önerme ile çalışmamızı bitirebiliriz. Türk Tarih Kurumunda Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız tarafından (2000’li yılların başında) “Sondaj Metoduyla Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihini Araştırma Projesi” adıyla başlatılmış olan projede örnek olarak seçilen on yöredeki toplum hayatının oluşma ve değişme süreçleri, ilk insan yerleşmesinden günümüze kadar bütün yönleriyle derinliğine sorgulamak, analiz etmek ve anlamak amacı güdülmüştü. Bunun için proje kapsamında tahrir defterlerinin ve diğer Osmanlı arşiv malzemesinden elde edilen verilerin girilip sorgulandığı veri tabanları Ramazan Acun tarafından oluşturulmuştu. Bu kapsamda çok sayıda eser de sahaya kazandırılmıştı. Bu projenin amacı olan bütünsel tarih anlayışından hareketle, defteroloji sahasında yapılan tezlerdeki tahrir defterlerine dayalı verilerin, bir veri tabanı oluşturularak her bir kaydın bu veri tabanına girilmesi ve böylece bir bütün oluşturulması fikri hâsıl olmuştur. Ayrıca –çalışmamızda ele alındığı üzere- son yıllarda tahrir defterlerini merkeze alarak Osmanlı şehirlerinin ekonomik, sosyal ve mekânsal açıdan tematik ve dijital haritalarını çıkarmayı hedefleyen genelde beşeri bilimleri ve özelde tarihi konu alan projeler ve çalışmalar gündeme taşınmıştır. Bu türden projelerin deneyim ve yöntemleri de dikkate alınarak farklı farklı yöre ve bölgelere ait veriler bir yerde toplandığında, imparatorluk coğrafyasındaki idarî bölünme, nüfus, yerleşme ve iktisadî yapı başlıkları altında sorgulamalar yapılabilme imkânı doğacaktır. Ayrıca klasik dönem imparatorluk coğrafyasının idarî, demografik ve iktisadî (toprak, vergi) haritasının çıkarılmasını sağlayacak büyük bir adım olacaktır. Bu türden bir proje gerçekleştiği takdirde defteroloji sahasındaki tahrir defteri çalışmalarının ne kadar kıymetli veriler ihtiva ettikleri görülecektir. Aksi takdirde bölge ve defter temelli yapılan çalışmaların her biri –bugüne kadar olduğu gibi- yerel düzeyde kalmaya devam edecektir.

Bibliyografya

- Acun, Fatma. "Osmanlı Tarihi Araştırmalarının Genişleyen Sınırları: Defteroloji." *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* I (1999): 319-332.
- Acun, Fatma. "Tarihin İnşası Sürecinde Belge ve Kullanımı." Ed., Mehmet Öz. *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu Bildiriler (18-20 Mart 2010)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011): 91-100.
- Açıkel, Ali ve Susam, Tekin. "Artukabad Kazasının Yerleşim ve Nüfus Yapısı (1455-1600)." *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVIII/2 (2003): 1-23.
- Adıyeke, Nuri ve Adıyeke, Ayşe Nükhet. "Girit'in 'Hakk ve Adl ile Cediden Tahriri': 1705 Yılında Girit'te Yapılan Tahrirler ve Düzenlemeler." *Bellekten* LXXXIV/299 (2020): 203-242.
- Afyoncu, Erhan. "Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11 (2003): 267-286.
- Aköz, Alaattin. "İlmin Ve İnsanlığın Zirvesinde Bir İsim: Prof. Dr. Nejat Göyünç." *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7 (2021): 55-73.
- Aksel, Bahar ve Öğretmen Filiz (Haz.). *Kent Araştırmaları Bibliyografyası*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.
- Aladağ, Fatma. "Dijital Beşerî Bilimler ve Türkiye Araştırmaları: Bir Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 18, Sayı 36, 2020/2, 773-796.
- Aladağ, Fatma. "Dijital Şehir Tarihi ve Osmanlı Çalışmaları." *Dijital Beşerî Bilimler ve Osmanlı Çalışmaları*. Ed., Yunus Uğur. İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları, 2023, 135-173.
- Aladağ, Fatma. "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Şehirleri Ve İdari Teşkilat: Osmanlı Çalışmaları İçin Bir Dijital Tarih Uygulaması." Yüksek lisans tezi, İstanbul Şehir Üniversitesi, 2020.
- Arıkan, Zeki. "Tapu Tahrir Defterlerinin Kent Kaynağı Olarak Önemi", Haz., Ferzan Bayramoğlu Yıldırım, Sempozyum/Atölye Kent Tarihçiliğı, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994.
- Avcı, Yasemin ve Dağ, Muhammed. "Annales Ekolü'nde ve Türkiye'de Yerel Tarih Çalışmalarında Disiplinlerarası Çalışma Yönteminin Kullanımı (1939-2000)." *İçtimaiyyat Sosyal Bilimler Dergisi* 6/1 (2022): 51-80.
- Avcı, Yasemin ve Dağ, Muhammed. "Yerel Tarih Yazıcılığı: Kapsam, Kaynaklar ve Gelişim." Ed., Yasemin Beyazıt. *Denizli Çalışmaları Birikim ve Yol Haritası*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021.
- Bahar, Hasan. "Osmanlı Tahrir Defterleri Çalışmalarındaki Gelişmeler Üzerine Gözlemler." *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* XVI (1996): 61-66.
- Barkan, Ömer Lütfi ve Meriçli, Enver. *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi." *Türkiyat Mecmuası* X (1953): 1-26.

- Barkan, Ömer Lütfi. “Türk İktisat ve Mâliye Tarihi İçin Kaynaklar: Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri I.” *İFM* II/1-2 (1940-41): 20-59/214-247.
- Başak, Recep. Ayasofya Vakfiyesi ve İlişkili Olarak Ayasofya Nahiyesinin Kuruluşu ve Gelişimi. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2023.
- Baykara, Tuncer. “Eski Şehir Tarihlerinin Işığında Günümüz Kent Tarihi Yazımı.” Haz., Ferzan Bayramoğlu Yıldırım, *Sempozyum/Atölye Kent Tarihçiliği*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994.
- Bulduk, Üçler. “Çorum Sancağının Osmanlı İdarî Teşkilatındaki Yeri-I.” *OTAM* 3 (1992): 129-167.
- Cook, Michael. A. *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*. Londra: Oxford University Press, 1972.
- Çakır, Coşkun. “Osmanlı Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Tezler Bibliyografyası (1933–1999).” *Divan* 2 (1992): 251-379.
- Çiçek, Kemal. “Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Yöntem Arayışları.” *Türk Dünyası Araştırmaları* 97 (1995): 93-11.
- Çoban Şahin, Emine. “1546 ve 1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defterlerine Göre İstanbul’da Yeşil Alanlar.” Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2020.
- Dağ, Muhammed. “Annales Ekolü’nde Sorun Odaklı Tarihçilik: Büyük Adam Tarihçiliğinden Her Şeyin ve Herkesin Tarihine.” *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 55 (2023): 203-216.
- Dağ, Muhammed. “Annales Tarih Ekolü ve Türkiye’de Yerel Tarih Yazımı (1939-2000).” Doktora tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2020.
- Darkot, Besim. “Türkiye’de Nüfus Hareketleri.” *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi* 2/5-6 (1953).
- Elibüyük, Mesut. “Türkiye’nin Tarihi Coğrafyası Bakımından Önemli Bir Kaynak: Mufassal Defterler.” *Coğrafya Araştırmaları* 1/2 (1990): 11-42.
- Elibüyük, Mesut. *Matematik Coğrafya*. Ankara: Ekol Yayınevi, 2000.
- Erder, Leila ve Faroqhi, Suraiya. “Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620” *Middle Eastern Studies* XV/3 (1979): 322-345.
- Erder, Leila ve Faroqhi, Suraiya. “The Development of the Anatolian Urban Network During the Sixteenth Century”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XXIII/3 (1980): 265-303.
- Ergenç, Özer. “1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelemesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme.” Doktora tezi Ankara Üniversitesi, 1974.
- Ergenç, Özer. “Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler.” *Belleten* LII/203 (1988): 667-683.

- Ergenç, Özer. *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*. Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı, 1995.
- Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Faroqhi, Suraiya. "Crisis and Change, 1590-1699." Edited by Halil İnalçık with D. Quataert. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*. New York: Cambridge University Press, 1994.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*. Çev., Emine Sonnur Özcan. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006.
- Faroqhi, Suraiya. "Taxation and Urban Activities in Sixteenth Century Anatolia" *International Journal of Turkish Studies I/I* (1979-80): 39-50.
- Fekete, Lajos. "Türk Vergi Tahrirleri." *Bellesten XI/42* (1947): 299-328.
- Göyünç, Nejat. *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969.
- Gümüşçü, Osman. "The Ottoman Tahrir Defters as a Source for Historical Geography." *Bellesten LXXII/265* (2008): 911-942.
- Güneş, Ahmet. "Osmanlı Tahrir Defterleri ve Bunlara Dayalı İncelemelere İlişkin Bazı Önemli Konu ve Meseleler." *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 150 (2004): 165-184.
- Gürbüz, Adnan. *XV. XVI. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları: Değerlendirme ve Bibliyografik Bir Deneme*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2001.
- Howard, Douglas A. "Why timars? Why now? Ottoman timars in the light of recent historiography." *Turkish Historical Review* 8 (2017): 119-144.
- İlhan, M. Mehdi. "Defter Congress" (Tahrir Defterleri Kongresi)." *Bellesten* 58/221 (1994): 231-236.
- İnalçık, Halil. *835 Tarihli Suret-i Defter-i Arvanid*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- İslamoğlu İnan, Huricihan. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Jennings, Ronald Carlton. "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century; A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum." *International Journal of Middle East Studies VII/I* (1976): 21-57.
- Karaca, Behset. *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2002.
- Keskin, Mustafa Çağhan. "Osmanlı Vilâyet-i Rûm'unun İnşası (Baniler-Vakıflar-Mimari Aktörler): Yörgüç Paşa Ailesinin Mimari Etkinliği (1429-1494)." Doktora tezi İstanbul Teknik Üniversitesi, 2017.
- Koç, Yunus. "Ömer Lütfi Barkan'ın Tarihsel Demografi Çalışmalarına Katkısı ve Klasik Dönem Osmanlı Nüfus Tarihinin Sorunları." *Bilig* 65 (2013): 177-202.
- Koç, Yunus. *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskan ve Nüfus Yapısı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
-

- Kuban, Doğan. “Anadolu-Türk Şehri Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler.” *Vakıflar Dergisi* VII (1953): 53-73.
- Kurt, Yılmaz. “1572 Tarihli Adana Mufassal Tahrir Defterine Göre Adana’nın Sosyo-Ekonomik Tarihi Üzerine Bir Araştırma.” *Bellekten* LIV (1990): 179-211.
- Kurt, Yılmaz. “1721 Tarihli Cebel-i Kozan Mufassal Tahrir Defteri.” Ed., Alaattin Aköz, Şahin Panahov, Doğan Yörük ve Hüseyin Muşmal. *Doğu ve Batı Türklüğünün Ortak Tarihî Devirleri ve Münasebetleri (II. Uluslararası Osmanlı Araştırmalarında Yeni Eğilimler Kongresi 12-14 Eylül 2017, Bakü)*. Konya: Palet Yayınları, 2018.
- Kurt, Yılmaz. “I. Milletlerarası Osmanlı Tahrir Defterleri Sempozyumu'nun Ardından.” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 4 (1993): 717-721.
- Kurt, Yılmaz. “II. Milletlerarası Osmanlı Tahrir Defterleri Sempozyumu'nun Ardından.” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 5 (1994): 621-630.
- Kurt, Yılmaz. “Sis (=Kozan) Sancağı Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirilmesi I.” *OTAM* I/1 (1990): 271-298.
- Kurt, Yılmaz. “Sis Sancağı (Kozan=Feke) Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirilmesi II.” *OTAM* II/2 (1991): 151-199.
- Kurt, Yılmaz. “TKGM Arşiv Belgelerine Göre Lale Devri Tahrirleri.” Ed., Hatice Oruç, Mehmet Yıldırım ve Songül Kadioğlu 2. *Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi Bildiriler II*. Ankara: TKGM Yayınları, 2019.
- Ladurie, Emmanuel Leroy. "Tarihçi ve Bilgisayar." Derleyen: Ali Boratav, *Tarih ve Tarihçi Annales Okulu İzinde* (İstanbul: 1985).
- Lowry, Heath W. *Studies in Defterology Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. İstanbul: ISIS Press, 1992.
- Lowry, Heath W. *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi, 1461-1583* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1981.
- M. Emecen, Feridun. “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri.” *Tarih ve Sosyoloji Semineri, Bildiriler*. İstanbul: 1990, 142-156.
- M. Emecen, Feridun. *XVI. Asırda Manisa Kazası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Martal, Abdullah, “Yerel Tarih Yazımında Kaynak Kullanımına İlişkin Sorunlar,” *Tarih Yazımında Yeni Yaklaşımlar Küreselleşme ve Yerelleşme*. Haz., Zeynel Abidin Kızılyaprak. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, 248-259.
- Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1987.
- Öz, Mehmet. “Bozok Sancağı'nda İskân ve Nüfus 1539-1642.” *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994)* III (2000): 787-795.
- Öz, Mehmet. “Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler.” Ed., Halil İnalçık ve Şevket Pamuk. *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik* Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

- Öz, Mehmet. "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler." *Vakıflar Dergisi* XXII (1991): 429-439.
- Öz, Mehmet. *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Özdeğer, Hüseyin. *Onaltıncı Asırda Ayıntab Livası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1988.
- Smelser, Marshall ve Davisson, William I. "Tarihçi ve Bilgisayar Karmaşık Hesaplamaya Basit Bir Giriş." Çev.: Ramazan Acun. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1/1 (1986): 231-246.
- Şahin, İlhan. *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006.
- Uğur, Yunus. "Kültürel Miras Örneğinde Dijital Beşerî Bilimler ve Dijital Osmanlı Çalışmaları." Ed., Yunus Uğur. *Dijital Beşerî Bilimler ve Osmanlı Çalışmaları*. İstanbul: VakıfBank Kültür Yayınları, 2023.
- Ünal, Mehmet Ali. "Tahrir Defterlerinin Bilgisayarla Değerlendirilmesi Konusunda Bazı Program Denemeleri." *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 2/1 (1987): 145-163.
- Ünal, Mehmet Ali. *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518- 1566)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Üstün Demirkaya, Fulya. "Toplumsal Dinamikler Bağlamında Trabzon Kent Dokusunun Dönüşümü (Komnenos Hanedanlığı'ndan Cumhuriyet'e Kadar)." Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2014.
- Üstün, Fulya. "Tarihsel Kaynaklara Göre Sinop Şehrinin Fiziksel Gelişimi (Antik Dönemden 19. YY. Sonuna Kadar)." Yüksek lisans tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 2008.
- W. D. Hüttheroth. "Methods of Historical Geography-Examples from Southeastern Turkey, Syria, and Iraq." *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi 1990.
- Yediyıldız, Bahaeddin. *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Yinanç, Refet ve Elibüyük, Mesut. *Kanuni Devri Malatya Tahrir Defteri (1560)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 1983.

EK 1: TÜRKİYE’DE TAHRİR DEFTERLERİNE DAYALI OLARAK HAZIRLANMIŞ TEZLER

- ABDULRAZAQ, Mujahed Azeez**, H.985 (M.1577) Tarihli KK 102 Nolu Deftere Göre Hille Livası, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021.
- ACAR DURUKAN**, Aysun, 1572 Tarihli Köstendil İcmal Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2021.
- AÇIKGÖZ, Mesut**, 16. Asırda Mut Kazası, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1993.
- ADAMAZ Kadir**, XVI. Yüzyılda Demirci Kazası, (Doktora Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2012.
- ADIGÜZEL, İsmail**, Tarihte Mihalıççık (XVI.-XIX. Yüzyıl) (Sosyal, Ekonomik, Kültürel ve Kurumsal Yapı), (Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2007.
- ADILOĞLU, Aziz**, XV-XVI. Yüzyıllarda Şile Kazası, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2021.
- AKGÜL(ÖZDEĞER), Mehtap**, 16. Yüzyıl Arşiv Kayıtlarına Göre Alâiyye’nin Sosyal ve Ekonomik Hayatı ile Nüfus ve İdarî Taksimatı, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.
- AKGÜL, Mehtap**, Kütahya Tahrir Defterlerine Göre Uşak Nahiyesi, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1988.
- AKIN, Bülent**, Diyarbakır Yöresi Alevi Ocakları: Tarih, İnanç ve Gelenek, (Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2017.
- AKIN, Sevgi**, Osmanlı Klasik Döneminde Tekirdağ ve Keşan: 1456-1556, (Yüksek Lisans Tezi), Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu 2014.
- AKİS, Metin**, XVI. Yüzyılda Kilis ve Azez Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- AKKOYUN, Songül**, 1530 (1530) Tarihli Tahrir Defterine Göre Darende Kazası, (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1992.
- AKKUŞ, Tacettin**, XVI. Yüzyılda Gönen ve Yöresi, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.
- AKÖZ, Alaaddin**, XVI. Asırda Karaman Kazâsı, (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1992.
- AKSU KILIÇ, Leyla**, Tarihi Süreç İçinde Tımar Sistemi: Ordu Yöresi (1455-1839), (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- AKSU, Leyla**, Ordu'ya Ait İki Mufassal Tahrir Defteri Üzerine Metodolojik Bir Tahlil Denemesi, (Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.
- AKTAŞ BATAR, Seyran**, XVI. Yüzyılda Anadolu'da Ermeniler: Nüfus ve Yerleşme, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020.
- AKYÜZ, Jülide**, İşkodra Sancağı (1485-1570), (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1998.
- ALACA, Hanife**, 55 Numaralı Mufassal Deftere Göre XVI. Yüzyıl Sonlarında Prizren, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.
- ALACA, Hanife**, XV. ve XVI. yüzyıllarda Prizren Sancağı, (Doktora Tezi), Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2017.

- ALADAĞ, Fatma**, XVI. Yüzyılın ilk Yarısında Osmanlı Şehirleri ve İdari Teşkilat: Osmanlı Çalışmaları için Bir Dijital Tarih Uygulaması, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Şehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020.
- ALEMDAR, Süheyl**, 1034 Numaralı İcmal Defterine Göre Kanuni Döneminde Şam Eyaleti. (Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1992.
- ALPARSLAN, Abbas**, Kerkük'ün Siyasi, Ekonomik ve Sosyal Durumu (1534-1600), (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2022.
- ALTA, Orhan M**, Mora Tarihinde Fenar Kazası 1128 /1716, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991.
- ALTINÖZ, İsmail**, Dulkadir Beylerbeyliğinin Teşekköl ve Gelişmesi, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
- ALTINÖZ, İsmail**, Osmanlı Toplumunda Çingeneler, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.
- ALTUĞ, Uğur**, II. Murad Dönemine ait Tahrir Defterlerinin Yayına Hazırlanması ve Bu Malzemeye göre Tımar Sistemi, Demografi, Yerleşme ve Topoğrafya Üzerinde Araştırmalar (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- ALTUN, Şuliy**e, 400 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre Şimontornya Livası (Transkripsiyon ve Değerlendirme), (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2007.
- ALTUNAN, Sema**, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Rumeli Yürükleri ve Naldöken Yürük Grubu, (Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 1999.
- ALTUNAY, EMİNE**, 1540 (H. 947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı, (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1994.
- ANAK, Aytaç**, 2 Numaralı Sivas Tahrir Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, (Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2011.
- ARABACIOĞLU, Samet**, Kuruluş Dönemi Osmanlı Kaleleri, (Yüksek Lisans Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2023.
- ARANCI, Gülsün**, Osmanlı'dan Günümüze Kars Köy Adları, (Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2015.
- ARBAK, Faruk**, Mora Tahririnde Fenar Kazası 1128 Hicri/1716 Miladi, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991.
- ARIKAN, Muzaffer**, Hicri 867 Tarihli Ankara Tahrir Defteri, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Faköltesi, Ankara 1958.
- ARMAĞAN, A. Latif**, Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Teke Sancağı, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996.
- ARSLAN, Lütfi, H.** 963 / M. 1556 tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Bozok Sancağı'nın Ekonomik ve Demografik Yapısı, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.
- ARSLAN, Mine**, Kanuni Döneminde Üsküdar'ın Kentsel Gelişimi ve Demografisi (1520-1566), (Doktora Tezi), İstanbul Medeniyet Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2022.
- ASLAN, Dilek**, 512 Numaralı Mufassal Tahrir Defterine Göre 1571-1572 Yıllarında Cebele Sancağı, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2006.
- ASLANTÜRK, İbrahim Halil**, 16. Yüzyılda Yenişehir, Yarhisar ve Göynük Nahiyeleri (Tahrir Defterlerine göre), (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- ATAŞ, Emre**, Sofya Sancağı (1520-1580), (Doktora Tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir 2023.

- ATAŞ, Emre**, XVI. Yüzyılda Eski Zağra, (Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir 2015.
- ATLI, Hüsamettin Halit**, 47 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre Simav Nahiyesi, (Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2009.
- AVCI, Dilara**, Pomaklar: 15. Yüzyılda Batı Rodoplar'da İslam'a Geçiş, (Yüksek Lisans Tezi), İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019.
- AVŞİN GÜNEŞ, Gülcan**, 16 - 17. Yüzyıllarda Anadolu Eyaletinde Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Durumu, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.
- AVŞİN, Gülcan**, 16. Asrın İlk Yarısında Anadolu Eyaletinde Gayrimüslimler (Tahrir Defterlerine Göre), (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- AYDIN, Kenan**, Arhavi Kazası'nda İskân ve Nüfus (1486-1583), (Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.
- AYDIN, Mesut**, 560 Numaralı Tahrir Defterine Göre XVI. Yüzyılın Sonlarında Kütahya Sancağı Vakıfları (Kütahya ve çevresi), (Yüksek Lisans Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik 2019.
- AYDIN, Şaban**, 16. Yüzyılda Çankırı Merkezinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.
- AYKAÇIN, Ömer**, Kütahya Sancağı'nda Tımar Sisteminin Uygulanması (1466-1654), (Doktora Tezi), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara 2022.
- BABACAN, Hasan**, 1590/999 Tarihli Tahrir Defterine Göre Revan Kazası, (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1994.
- BAKIŞCI, Nihal**, 64 numaralı Kıbrıs Tahrir (1572) Defterine Göre Mesarya Nahiyesi (Transkripsiyon ve Değerlendirme), (Yüksek Lisans Tezi), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum 2019.
- BAKKAL, Cevat**, Menemen Kazası (15.-18. Yüzyıllar), (Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1995.
- BALCAN, Emine**, Kars Beylerbeyliği 754 Numaralı Tapu Tahrir Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, (Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2022.
- BALGAMIŞ, Abdülkadir**, 954 (1547) Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Divriği Sancağı, (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986.
- BAŞAK, Recep**, Ayasofya Vakfiyesi ve İlişkili olarak Ayasofya Nahiyesinin Kuruluşu ve Gelişimi, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2023.
- BAYKIZ, Güler**, 175 Numaralı Mufassal Tahrir Defterine Göre Kars, Ardahan-ı Küçük, Hoçvan, Zaruşad, Kağızman ve Geçivan Sancaklarının İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı, (Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2020.
- BAYRAK, Ramazan**, 1519-1560 Yılları Arasında Malatya'nın Pütürge ve Doğanyol İlçelerinin (Şûre-ili ve Asnu-ili nahiyeleri) Sosyal ve İktisadi Tarihi, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Aydın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul 2021.
- BEKADZE, Shota**, XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Politik ve Sosyo-ekonomik Durumu, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.
- BELÉN, Gülay**, Eyalet-i Rum'da Zaviyeler (15. ve 16. Yüzyıllar), (Doktora Tezi), Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2022.
- BELÉN, Gülay**, XV. ve XVI. Yüzyıllarda Tire Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, (Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2015.

- BERKİN, Jülide**, 16. yüzyılda Söğüt ve Domaniç Kazaları, (Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 1994.
- BİLGİLİ, Ali**, XVI. Yüzyılda Karahisar-ı Şarkî Kazası, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.
- BİZBİRLİK, Alpay**, 1564-1574 Tarihleri Arasında Kulp Sancağı, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1992.
- BOSTAN, M. Hanefi**, XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1993.
- BOSTANCI, Işıl**, Halep Türkmenleri (Boy ve Oymaklar), (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1998.
- BOYKOV, Grigor**, Yukarı Trakya`da Demografik Değişmeleri: Filibe, Tatar Pazar ve İstanımaka Şehirleri (1472-1614), (Yüksek Lisans Tezi), İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- BULDUK, Üçler**, XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib Sancağı, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993.
- BULUNUR, Kerim İlker**, 110 Numaralı Tapu Tahrir Defterine göre Özer (Üzeyr) Sancağı, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2004.
- BÜLBÜL, Dilek**, 805 Nolu Tapu Tahrir Defterine Göre Kamaniçe Eyaleti, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2004.
- CANDEMİR, Hayriye Özlem**, Tırhala sancağı (Nefs-i Tırhala): 1454 – 1570, (Yüksek Lisans Tezi), Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu 2014.
- CEBECİ, Ahmet Hasan**, XVI. yüzyıl Osmanlı Tahrir Defterlerine göre Gagauzlar, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.
- CEYLAN, Alaeddin**, Kanuni Zamanında Akşehir Kazası, (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1993.
- CHMİEL, AgataAnna**, On Beşinci Yüzyılın İkinci Yarısında Rodoplar`da Dinî ve Demografik Değişim: 1478 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Dayalı Bir Örnek-Olay İncelemesi, (Yüksek Lisans Tezi), İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- COŞKUN, Fahri**, 888/1483 Tarihli Tahrir Defterine Göre Karaman Eyaleti, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.
- ÇAĞ, Galip**, 16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı Hakimiyetinde Manastır, (Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2010.
- ÇAĞ, Galip**, 217 Nolu Tapu-Tahrir Defterine Göre Paşa Sancağı, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2004.
- ÇAKAR, Enver**, XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1515-1566), (Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1998.
- ÇAKIR, Esra**, 16.yüzyılda Suruç, (Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2006.
- ÇAM, Ömer**, TD 54 Numaralı Tahrir Defterine (H.976/M.1568) Göre Dimetoka Kazası, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- ÇEBECİ, Ahmet**, 16. Yüzyılda Silistre Sancağı Vakıfları, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994.
- ÇEKİM, Taif**, 1551 M. (959 H.) Tarih ve 282 No`lu Tapu Tahrir Defterine Göre Basra, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1996.
-

- ÇELİK, Derya**, Kars Beylerbeyliği'ne ait 807 Numaralı Tapu Tahrir İcmâl Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi, (Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2022.
- ÇELİK, Şenol**, Ereğli Kazası, 1500-1520, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990.
- ÇELİK, Şenol**, Osmanlı Taşra Teşkilâtında İçel Sancağı (1500-1584), (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.
- ÇELİKDEMİR, Murat**, 1574-1595 tarih ve 667 Nolu Tapu Tahrir Defterine Göre Rakka Sancağı ve Nahiyelerinde Yaşayan Aşiret ve Cemaatlerin Mukayeseli Tahlili, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1995.
- CETİNKAYA, Şerafettin**, Kastamonu'nun Tarihî İki Kazası Devrekâni ve Ginolu Sahili, (Yüksek Lisans Tezi), Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kastamonu 2019.
- ÇİFTÇİ, Gülbahar**, XVI. Yüzyılın Başlarında Karaman Eyaleti'nin Tımar Düzeni, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019.
- ÇİNDEMİR OKTAY, Tuğba**, 747 Numaralı Tahrir Defterine Göre Avlonya, (Yüksek Lisans Tezi), Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman 2018.
- ÇOBAN, Erdal**, XVI. Yüzyılda Kopan Sancağı (Macaristan), (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- ÇOLAK, Mustafa**, XVI. Yüzyılın Başlarında Merzifon Kazası, (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1996.
- ÇUHADAR, Hatice Beyza**, Ankara Kent Tarihine Bir Katkı: Turasan Bey ve Yeğen Bey–Hayatı, Hayratı ve Vakıfları- (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2022.
- DAĞLAR, Mehmet**, 1571 tarihli Tapu Tahrir Defteri'ne Göre Gediz Nahiyesi (Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2011.
- DAĞLI, İlknur**, 109 Numaralı Üzeyr (Özer) Sancağı Tapu Tahrir Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, (Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep 2014.
- DALGALI, Fatih**, 45 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre Simav Nahiyesi, (Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2008.
- DAŞDEMİR, Latif**, XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.
- DEDEOĞLU, Azad**, Ahıska Bölgesinde Kıpçakların Tarihi (XI-XVI. Yüzyıllar Arası), (Doktora Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2018.
- DEMİR, Alpaslan**, XVI. Yüzyılda Samsun-Ayıntab Hattı Boyunca Yerleşme, Nüfus ve Ekonomik Yapı, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- DEMİR, Hüseyin**, I. Süleyman Döneminde Aydın Sancağı'nın Demografik Yapısı, (Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2008.
- DEMİRCAN, (Özırmak) Yasemin**, Tahrir ve Evkaf Defterlerine Göre Kayseri Vakıfları, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1985.
- DEMİRCAN, Hüsnü**, Osmanlı Klasik Dönemi Biga Tarihi, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000.
- DEMİRCAN, Yasemin**, Tahrir Defterlerine Göre Boğazönü Adaları (XV. ve XVII. yüzyıllar), (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992.

- DEMİRDÖĞEN, Fadime**, XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra, (Doktora Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2023.
- DEMİREL, Kadir**, Ankara Kent Tarihine Bir Katkı: Kızıl Bey -Hayatı, Hayrâtı ve Vakıfları-(Yüksek Lisans Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021.
- DEMİRTAŞ, İnan**, 19 numaralı Sivas Tahrir Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2011.
- DENİZ, Murat**, 51 numaralı Tapu Tahrir Defterine göre Ergani Sancağı, (Yüksek Lisans Tezi), Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2019.
- DOĞRU, Halime**, 15.ve 16.Yüzyılda Sultanönü Sancağı'nda Yaya ve Müsellem Teşkilatı, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990.
- DÖNMEZ, Zehra**, XVI. Yüzyıl Adana Sancağı'nda Konar-Göçer Nüfus ve Yerleşim: 1519-1572, (Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- DURŞUN, Yücel**, Trabzon Eyaleti'nde Kırsal Yerleşim: Yomra Nahiyesi Örneği (1461-1682), (Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2015.
- EKİNCİ, İlhan**, 1518 Tarihli Tahrir Defterine Göre Siverek Sancağı, (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1992.
- ELŞAMİ, Edhem**, XVI. Asırda Osmanlı Belgelerinde Harim nahiyesi 1518-1536, (Yüksek Lisans Tezi), Kilis 7 Aralık Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kilis 2022.
- EMECEN, Feridun**, XVI. Asırda Manisa ve Yöresinin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1985.
- EMEN, Huriye**, 166 ve 68 Numaralı Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Beypazarı Kazası, (Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2008.
- EMEN, Huriye**, 494 Numaralı Tahrir Defteri'ne Göre Rumeli Bölgesi'nde Nüfus ve Yerleşme, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.
- ER, Fuat**, XV ve XVI. Yüzyılda Amasya, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.
- ERALACA, Hasancan**, Tahrir Defterlerine Göre Girit Eyaleti (1645-1704), (Yüksek Lisans Tezi), Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2021.
- ERDOĞAN, Emine**, Ankara'nın Bütüncöl Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterler'inin Analizi (TÜSOKTAR veri tabanına dayalı bir araştırma), (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- ERDOĞAN, Emine**, XVI. Yüzyılda Kudüs Merkez ve Nahiyesinde Nüfus ve Etnik Yapı, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1998.
- ERDOĞDU, Mehmet Akif**, XV. ve XVI. yüzyıllarda Beyşehir Sancağı (1466-1584), (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1989.
- ERGENÇ, Özer**, 1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelemesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Deneme, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1974.
- ERGÜZEL, Şehure**, Tokat'ta Müslüman Şahıs İsimleri(1455-1642), (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2018.
- ERİNÇ, Tuğçe**, XVI. Yüzyıl Karadeniz Sahil Sancaklarında Konar-Göçerler, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.
- ERKAYA, Buket**, 1556 Numaralı Evkaf Defterleri 1256-1257 Tımarat Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi, (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2020.

- ERPOLAT, M. Salih**, Diyarbakır Yer İsimleri, (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1999.
- ERPOLAT, M. Salih**, XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1993.
- ERSEVİNÇ, Mine**, Osmanlı Devleti'nde Domaniç Kazası, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1997.
- ERTÜRK, Volkan**, XVI. Yüzyılda Akşehir Sancağı (Tahrir Defterlerine Göre), (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- ERTÜRK, Volkan**, Yenişehir Kazasının Siyasi, İktisadi ve İçtimai Tarihi (1487 Mufassal, 1530 Muhasebe-i İcmal ve Kanuni Devri Vakıf Kaydına Göre), (Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale 2000.
- ESEN, Recep**, 14 numaralı Sivas Mufassal Tahrir Defteri Transkripsiyonu, (Yüksek Lisans Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik 2022.
- EVRAN, Mehmet**, 37 numaralı Tapu Tahrir Defterinin 789-888 sayfaları arasının transkripsiyonu ve değerlendirilmesi, (Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, 2017.
- GENÇ, Nevin**, XVI. Yüzyıl Sofya Mufassal Tahrir Defterlerinde Sofya Kazası, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Ankara 1984.
- GÖĞEBAKAN, Gök**, (H. 937) 1530 Tarihli Malatya Mufassal Tahrir Defterine Göre Malatya'da Osmanlı Hakimiyetinin Tesisi, (Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1992.
- GÖĞEBAKAN, Gök**, XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560), (Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2002.
- GÖK, Bilal**, Ermenek Kazâsı (1500-1600), (Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2006.
- GÖKÇE, Turan**, 16. ve 17. Yüzyıllarda Lazıkıyye (Denizli) Kazası, (Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1994.
- GÖKÇİNAR, Recep**, 16.Yüzyılın İkinci Yarısında Kırşehir Merkez Kazası (283/139 Numaralı Tahrir Defterine Göre), (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- GÖKNUR PARLAK, Arife**, 499 Numaralı Tahrir Defterine göre Dukakin, (Yüksek Lisans Tezi), Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman 2018.
- GÜÇLÜ, Muhammed**, 281 Numaralı Mufassal Tahrir Defterine Göre 1552 yılında Humus Sancağı, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2004
- GÜL, Abdulkadir**, Üzeyr Sancağı'nın Sosyo-İktisadi Yapısı, 1521-1573, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1996.
- GÜLCÜ, Erdinç**, Osmanlı İdaresinde Bağdat (1534-1623), (Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1999.
- GÜLSOY, Ersin**, Girit'in Fethi ve Adada Osmanlı İdaresinin Tesisi, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.
- GÜLSOY, Ersin**, XVI. Asrın İlk Yarısında Divriği Kazası, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991.
- GÜLTEN, Sadullah**, XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Oğuzların Karkın Boyu, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.

- GÜLTEN, Sadullah**, XVI. Yüzyılda Batı Anadolu'da Yörükler, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008.
- GÜMÜŞ, Şakir**, XV ve XVI. Yüzyıllarda Birgi Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, (Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2019.
- GÜMÜŞÇÜ, Osman**, 16. Yüzyıl Larende (Karaman) kazasında Yerleşme ve Nüfus, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997.
- GÜNAY, Vehbi**, XV-XVI. Yüzyıllarda Bergama Kazası, (Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1999.
- GÜNDÜZ, Ahmet**, 1523 M. (929 H.) Tarih ve 998 No'lu Tapu-tahrir Defterine Göre Musul, Mardin, Çermik, Harput ve Çemişgezek Sancaklarının Mukayeseli Tahlili, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1993.
- GÜNDÜZ, Ahmet**, Osmanlı İdaresinde Musul (1532-1639), (Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1998.
- GÜNEŞ, Ahmet**, 16. Yüzyıl Başlarından 17. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994.
- GÜNEŞ, Zübeyde**, 1487 Tahririne Göre Kastamonu Kazası, (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1993.
- GÜNEY, Tuğba**, 71 numaralı mufassal Tahrir Defterine göre Ardanuç Sancağı, (Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, 2019.
- GÜRBÜZ, Adnan**, 1576 Tarihli Defter-i Evkaf-ı Rûm'a Göre Amasya Kazası Vakıfları, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1987.
- GÜRBÜZ, Adnan**, Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993.
- GÜRDAL, Ekrem**, Karaman Eyaletinde güherçile üretimi; 968 Numaralı Güherçile Tahrir Defterinin değerlendirilmesi ve Latin harflerine çevrilmesi, (Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya, 2015.
- GÜRGEN, İlknur**, XV.-XVI. Yüzyıllarda Güzelhisar Kazası, (Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2015.
- HABER, Seher**, Konya Vakıfları (1476-1501), (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2019.
- HACIGÖKMEN, M. Ali**, XVI. Yüzyıla Ait Mufassal Tahrir Defterine Göre Alâiye Sancağı'nda Yer Adları ve Vergiler Hakkında Bir Araştırma, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993.
- HANİLÇE, Murat**, XV ve XVI. Yüzyılda Zile Kazası:1455-1574, (Doktora Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2014.
- ILGAZ, Selçuk**, Osmanlı Hakimiyetinde Revan (Çukur-Sa'ad) (XVI-XVIII. Yüzyıllar Sosyo-Ekonomik Tarih), (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010.
- IRKIÇATAL, Ertuğrul**, 16. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Açından Budaközü Kazası, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.
- İŞİK, Mustafa**, 701 Nolu Tapu Tahrir Defterine Göre Akkırman Sancağı, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2008.
- İŞİK, Mustafa**, XVI. Yüzyılda Osmanlı Hakimiyetinde Budin, (Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2013.

- İNBAŞI, Mehmet**, 1500 ve 1520 Tarihli Tapu-Tahrir Defterlerine Göre Kayseri Kazası, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1990.
- İNBAŞI, Mehmet**, Osmanlı idaresinde Üsküb kazası (1455-1569), (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.
- İVECAN, Raif**, Osmanlı Hâkimiyetinde Revan (1724-1746), (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007.
- KABADAYI, Emre**, 19 ve 35 Numaralı Bolu Tahrir Defterlerinde Bulunan Mûamelât ve Ek Vesikaların (vâssale) Transkripsiyon ve Tahlili, (Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir 2021.
- KABAK, Onur**, Kuzey Yunanistan'da Osmanlı Klasik Döneminde Üç Şehir (Yanya, Kesriye, Serfice), (Yüksek Lisans Tezi), Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu 2013
- KANGÜL, Havva**, 16. Yüzyıl Son Çeyreğinde Osmanlı Devleti Gürcistan Eyaletinin İdari ve Nüfus Yapısı, (Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2016.
- KANKAL, Ahmet**, Tapu-Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Çankırı Sancağı, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993.
- KARABOĞA, Durmuş Volkan**, XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinde İktisadi Hayat (1518-1568), (Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2017.
- KARACA, Behset**, 1518 (h. 924) Tarihli Tahrir Defterine Göre Kığı Sancağı, (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1991.
- KARACA, Behset**, XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı, (Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1997.
- KARACA, Müjge**, 16. Yüzyılın Son Çeyreğinde Osmanlı Doğu Hududunda Nüfus ve Yerleşme (Küçük Ardahan-Kars), (Doktora Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2023.
- KARADENİZ, Hasan Basri**, 1518 (h. 924) Tarihli Tahrir Defterine Göre Ergani Sancağı, (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1990.
- KARADENİZ, Hasan Basri**, Atçeken Oymakları (Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1995.
- KARAGÖZ, Hakan**, 1590 Tahririne göre Nahçıvan Kazası, (Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2001.
- KARAGÖZ, Senem**, XV-XVI. Yüzyıllarda Deliorman-Tozluk Hattında Osmanlı Yerleşmesi (Fetih, İskân ve Nüfus), (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019.
- KARAKULAK, Merve**, XVI. Yüzyılda Diyarbakır Eyaleti'nde Kentler, (Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2016.
- KARATAY, Mustafa**, Tahrir Defterlerine göre Kelkit Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1520-1530), (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2005.
- KARTA, Nurullah**, 1540 Tarihli Tapu-Tahrir Defterine Göre Erzurum Kazası, (Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1997.
- KARTA, Nurullah**, XVI. Yüzyılda Filibe Kazası, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2005.
- KAYA, Duygu**, Yenişehir-i Teselya Kazası: 1454-1570, (Yüksek Lisans Tezi), Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu 2014.
- KAYA, Filiz**, Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de Uyguladığı İskan Siyaseti (XV. XVI. yüzyıllar), (Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

- KAYA, Mustafa**, 438 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri'ndeki (937- 1530) Ankara Livası Bölümünün Transkripsiyon ve Değerlendirmesi, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2000.
- KAYA, Ramazan**, XVI. Asırda Koyulhisar Kazasının Sosyo-Ekonomik Yapısı, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999.
- KAYAPINAR, Levent**, Osmanlı Klasik Dönemi Mora Tarihi, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.
- KAYNAKCI, Ahmet Gökhan**, 17. Yüzyılın İlk Yarısında Larende, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- KEKEÇ, Murat**, 363 numaralı (H.974 - M.1567 tarihli) Tahrir Defterine Göre Sakız Adası, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.
- KESER, Bilge**, XVI. Yüzyılda Delvine Sancağı (1551-1583), (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1998.
- KILIÇ, Orhan**, 730 Numaralı Van, Adilcevâz, Muş ve Bitlis LivâlarıTımâr İcmâl Defteri (I. Ahmed Dönemi), (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1989.
- KILIÇ, Ümit**, Yenice-i Vardar Kazası (1520-1556), (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1998.
- KIZILTAN, Yılmaz**, 1591 Tarihli Tahrir Defterine Göre Erzincan, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1986.
- KOÇ, Ümit**, 1527-28 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Gazze, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1996.
- KOÇ, Ümit**, XVI. Yüzyılda Anadolu'da Sanayi, (Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2003.
- KOÇ, Yunus**, Hicri 983 tarihli Mufassal Tahrir Defteri'ne Göre Bozok Sancağı'nda İskan ve Nüfus, (Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1988.
- KÖK, Hafize**, Osmanlı Döneminde Eşme Kazasının Sosyo-Ekonomik Durumu, (Yüksek Lisans Tezi), Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak 2019.
- KÖREKEN, Ferhat**, 731 Numaralı Tımar Defterine Göre Cezayir Eyâleti, (Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1997.
- KÖROĞLU, Mehmet**, 483 no'lu Tapu Tahrir Defteri'ne göre Kili Kazası, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2004.
- KÖSE, İbrahim**, 1571 Tarihli Ankara Evkaf Defteri, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1998.
- KUL, Ömer**, 15-16. Asırlarda Köprölü Kazası (1453-1544), (Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2000.
- KURT, Yılmaz**, Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri (1572 m./980 h.), (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1985.
- KURT, Yılmaz**, XVI. Yüzyıl Adana Tarihi, (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992.
- KURT, Zeynep**, 1571 tarihli 47 numaralı Kütahya Tahrir Defteri'ne göre Kütahya Şehri ve Merkez Nahiyesi (Etraf Şehri), (Yüksek Lisans Tezi) Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2018.

- KURU YOON, Arzu**, XV. Yüzyıl Sonu ve XVI. Yüzyıl Başında Tahrir Defterlerine Göre Limni Adası'nın Sosyo Ekonomik Durumu, (Yüksek Lisans Tezi), Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2018.
- KURUCA, Nazım**, 16. Yüzyılda Kastamonu Sancağı Vakıf Tahrir Defteri, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
- KUŞ, Elif**, 699 Numaralı Gence Vilayeti Tapu Tahrir Defteri H. 1001 (1593), (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2003.
- KÜPELİ, Özer**, Tahrir Defterlerine Göre XV-XVI. Yüzyıllarda Homa Kazası, (Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2000.
- MACİT, Seyit**, 1544 Tarihli Humus Evkaf Tahrir Defteri, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1996.
- MANGALTEPE, İsmail**, 16. Yüzyıl Başlarında Akşehir Vakıfları, (Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 1997.
- MERCAN, Tuğba**, XV.-XVI. Yüzyıllarda Çankırı Vakıfları, (Yüksek Lisans Tezi), Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çankırı 2020.
- METİN, Rafet**, XVI. Yüzyılda Orta Anadolu'da Nüfus ve Yerleşme (Bozok, Kırşehir, Niğde, Nevşehir ve Keskin örneği), (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- METİN, Refet**, Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre XVI. Yüzyılda Kırıkkale İl Bölgesi (Keskin, Konur, Dinek Nahiyeleri), (Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale 1997.
- MİROĞLU, İsmet**, XVI. Yüzyılda Bayburd Sancağı, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1974.
- MUTLU, Feyyaz**, Kars Beylerbeyliği'ne Ait 813 ve 837 Numaralı Tapu Tahrir Defterleri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, (Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2021.
- NALEZEN, Orçun**, Ege Adalarında Osmanlı Hâkimiyetinin Kurulmasında ve Sürdürülmesinde Kalelerin Rolü (Doktora Tezi), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara 2021.
- NART, Mine**, XVI. Yüzyılda İstanköy, (Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1993.
- NEJABATİ, Akram**, Osmanlı Hakimiyetinde Hemedan (1724-1732), (Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2014.
- NOĞAY BAYMIŞ, Esra**, 483 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre Tekfurgölü Kazası, (Yüksek Lisans Tezi), Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay 2019.
- NURDAN, Semiha**, XV ve XVI. Yüzyıllarda Ankara Şehri Vakıfları, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- OCAKLI, Nuray**, Kuzey-Doğu Bulgaristan'ın Demografik Yapısı ve Yerleşim Düzeni: Niğbolu Sancağı (1479-1483), (Yüksek Lisans Tezi), İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006,
- OFLAZ, Mustafa**, 16. Yüzyılda Niğde Sancağı, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1992.
- OĞUL, Sultan**, Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs'ta Üç Köyün (Alayköy [Yerolakko], Türkeli [Ayvasıl] ve Kırklar [Timbu]) Sosyo-Ekonomik Değişim ve Dönüşüm Tarihi (1570-1878), (Yüksek Lisans Tezi), Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum 2020.
- ÖKSÜZ, Mustafa**, Şam Eyaleti'nin Güney Sancaklarında (Filistin) Nüfus XVI. YY, (Doktora Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.

- ÖNEMLİ, Tuğçe**, Dikey Boyutta Bir Yerel Tarih Çalışması: Karye-i Yozgat'tan Elmadağ'a (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2021.
- ÖYÜN, Şeyhmus**, 241 Numaralı Maliyeden Müdevver Defterinin Latin Harflerine Çevirisi ve Değerlendirilmesi, (Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2015.
- ÖZCAN, Reyhan**, 1518-1522-23 Tarihli Arabgir Sancağı Tahrir Defterleri, (Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2000.
- ÖZCAN, Selim**, 1727 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Tebriz Sancağı, (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1994.
- ÖZDEĞER, Hüseyin**, Antep'in Sosyal ve Ekonomik Durumu (XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre), (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1977.
- ÖZDEMİR, Fatih**, TD. 382 numaralı Tahrir Defterine göre Kanuni Devrinde Şumnu Nahiyesi, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.
- ÖZGÜL, İbrahim**, Florina Kazası (1544-1613), (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2000.
- ÖZTÜRK, Yücel**, 527 No'lu İcmal Defterine Göre Küçük Ardahan ve Kars Livaları, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1992.
- ÖZYURT, Selcen**, Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Yanbolu Kazâsının Sosyal ve Ekonomik Yapısı, (Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006.
- PALA, Ayhan**, XV-XVI. Yüzyıllarda Selanik Şehri, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1991.
- PURTUL, İrfan**, Tahrir Defterlerine Göre XV. Yüzyıl Sonlarında XVI. Yüzyıl Sonlarına Kadar Akhisar (Pamukova) Nahiyesinin Sosyo-Ekonomik Durumu, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.
- SADIK, İbrahim**, XVI. Yüzyılda Bağdat Eyâleti'nin İdarî, Demografik, Kültürel ve Ekonomik Durumu, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993.
- SARI, Serkan**, XVI. Yüzyılda Hamid Sancağı Yer Adları, (Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2000.
- SARIKAYA, Hamza**, T.T. 0008 Numaralı Tapu Tahrir Defteri'nin Transkripsiyonu ve Tahlili, (Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2014.
- SAYGI, Cemile Ebru**, 17. yüzyıl ortalarına doğru Erzincan kazâsı [H. 1052/M. 1642/tarihli Erzurum eyaleti (Mad 5152) Mufassal Avârızhâne Tahrir Defterine göre], (Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2009.
- SELVİTOP, Mehmet**, H.859 / M.2455 tarihli Batı Trakya bölgesine ait İcmal Defteri, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İktisat Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul, 1999.
- SERDAROĞLU, Murat**, XVI. Yüzyılda Osmanlı Hakimiyetinde Tımışvar Sancağı, (Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2019.
- SEVİM, Sezai**, XVI. Yüzyılda Karasi Sancağı: Tahrir Defterlerine Göre, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993.
- SEYHAN, Havva Merve**, Üretimden Tüketime Balkanlarda Çeltik (XV- XVII. yüzyıllar), (Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2022.
- SEZER, Musa**, XVI. Yüzyılda Köstendil İlçesi, (Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2017

- SEZGİN, İbrahim**, 1475-1530 Yıllarında Gelibolu Kazası, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991.
- SEZGİN, İbrahim**, XV. ve XVI. Asırlarda Gelibolu Kazasının Sosyal ve Ekonomik Tarihi, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.
- SİLAHTAR SUBAŞI, Ayşe Tuğba**, 16. Yüzyıl İstanbul'unda Şehir Sınırları ve Sosyal-Mekansal Dinamikler: Koca Mustafa Paşa Nahiyesi, (Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2021.
- SOLAK, İbrahim**, Kanuni Döneminde Elbistan Kazası, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1995.
- SOLAK, İbrahim**, XVI. Asırda Maraş Kazası, (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2002.
- SÖNMEZ, Serpil**, Tahrir Defterlerine Göre XV. ve XVI. Yüzyıllarda Sivas Şehir Merkezi, (Yüksek Lisans Tezi) Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- STAMOULI, Eftychia Maria**, XV. Yüzyıl Teselya Bölgesine Dair Bir Kaynak: H.871/M.1466-67 Tarihli Tırhala Sancağı İcmal Defteri, (Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 2019
- ŞAHBAZ, Davut**, XVI. Yüzyılda Bozdoğan Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı, (Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2013.
- ŞAHBAZ, Davut**, XVI. Yüzyılda Ulu Yörük Teşekkülleri (Etrak-ı Büzürk), (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.
- ŞAHİN, Ash**, Aydın Sancağı'nın Demografik Yapısı (1550 ve 1676 Tarihli Aşiret ve Avârız Defterlerine Göre), (Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2008.
- ŞAHİN, İlhan**, Yeni-İl Kazası ve Yeni-İl Türkmenleri (1548-1653), (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1980.
- ŞİMŞİRGİL, Ahmet**, Osmanlı Taşra Teşkilâtında Tokat (1455-1574), (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991.
- TAŞ, Gökhan**, 47 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre, Kütahya Sancağı Merkez Kazâsı Altuntaş Nahiyesi, (Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2019.
- TAŞ, Hülya**, 16. Yüzyıl Rum Eyaletinde Miri Toprakların Mülk ve Vakfa Dönüştürülmesi, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1998.
- TAŞ, Kenan Ziya**, Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Bolu Sancağı, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993.
- TAŞTEMİR, Mehmet**, Behisni, Hısn-ı Mansur Gerger ve Kahta Kazalarının Sosyal ve İktisadî Durumu (1519-1563), (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994.
- TEKCAN, Ahmet Recep**, 111 Nolu Kerkük Mufassal Tahrir Defterine Göre XVI. Yüzyılda Kerkük, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- TEKİN, Hulusi**, Sivas Sancağı'na Tabi Budaközü Nahiyesinin 1559 Yıllarında Sosyal ve Ekonomik Durumu, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1997.
- TEKİN, Zeki**, 1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Urfa Sancağı, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1986.
- TELÇİ, Cahit**, 15-16. Yüzyıllarda Ayasuluğ Kazası, (Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1999.
- TETİK, Metin**, Rumeli'de İlk Osmanlı Şehri Gelibolu'nun Tarihî ve Kentsel Gelişimi (1354-1601), (Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2018.

- TİMUR, Kevser**, Gireniz/Pamukören Karyesi (Osmanlı Döneminde) Dikey Boyutta Bir Yerel Tarih Araştırması, (Yüksek Lisans Tezi), Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak 2019
- TOPRAKEŞENLER, Sema**, 16. Yüzyılda Göynük ve Yenice-i Taraklı Kazaları, (Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 1994.
- TOPRAKEŞENLER, Sema**, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Rumeli Yörükleri ve Naldöken Yörük Grubu, (Doktora Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 1999.
- TOSUNOĞLU, Ayşe**, Tapu-Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Kastamonu Sancağı, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993.
- TURAN, Ahmet N.**, XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993.
- TURĞUT, Vedat**, Bilecik Bölgesi Örneğinde 16. Yüzyılda Vakıflar ve Şehirleşme, (Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2011.
- TÜRKMEN, İlhan**, XVI. Yüzyılda Belgrad Kazası, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.
- ULUMAN, Seda**, 669 Numaralı ve 1595 Tarihli Tapu Tahrir Defteri transkripsiyonu ve değerlendirilmesi, (Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2023.
- URAL, Selçuk**, 355 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Pakrac Livası, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2006.
- URAL, Selçuk**, XVI. Yüzyılda Osmanlı Hakimiyetinde Ohri Livası, (Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2011.
- URAY, Mehmet Hüseyin**, Borçalı ve Kazak'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1728 Tarihli Tiflis Mufassal Defterine Göre), (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2004.
- USTABAŞI, Ece**, Kars Beylerbeyliği 627 Numaralı Tapu Tahrir Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, (Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2022.
- USTAOĞLU, Züleyha**, XVI. Yüzyılda Alaiye, Hamid ve Teke Sancaklarında Nüfus ve Yerleşme, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.
- UYKUCU, Ekrem**, XVI. Yüzyılda Mentеше Sancağı, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1974.
- ÜNAL, Mehmet Ali**, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1987.
- ÜNSAL, Alper**, 46 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre Bayburt ve Çevresinde Ekonomik ve Sosyal Hayat, (Yüksek Lisans Tezi), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik 2020.
- ÜSTEK (ACUN), Fatma**, Tokat Merkez Kazası Kayıtları: H. 984 (M. 1576) Tarihli Defter-i Evkaf-ı Rum, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1985.
- VARLIK, Mustafa Çetin**, XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1980.
- YAĞ, Ayşegül**, 16. Yüzyıl Deliormanı'nda Fiziki Çevre ve Yerleşim Modelleri, (Yüksek Lisans Tezi), İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018
- YALÇINKAYA, Sinan**, 265 Numaralı Mufassal Tahrir Defterine Göre 1548 Yılında Gazze Sancağı, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2006.
- YANIK, Özden**, Zeynep, 79 numaralı Sivas Tahrir Defteri'nin transkripsiyon ve değerlendirilmesi, (Yüksek Lisans Tezi), İğdır Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İğdır, 2023.

- YAPICIOĞLU, Münevver**, XVI-XVII. Yüzyılda Kemah Sancağında Vergi Muâfiyetine Sahip Hizmetler: Derbendçilik, Menzilcilik, Köprücülük vs., (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2022.
- YARDIMCI, Mehmet Emin**, 1544 Yılı Nüfus ve Arazi Tahrir Defterine Göre Üsküp Nahiyesi, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.
- YARDIMCI, Mehmet Emin**, Nüfus Arazi Tahrir Defterlerine Göre XV ve XVI Yüzyıllarda Bosna Livâsının Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004.
- YAŞAR, Filiz**, Bir Osmanlı Adasında Toplum ve Ekonomi (XV. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Sakız), (Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.
- YAŞAR, Şükran**, Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Kudüs'ün Demografik Yapısı, (Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 1996.
- YAVAŞ, Reyhan**, 398 Numaralı Tapu Tahrir Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, (Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2009.
- YAVUZ, Kamil**, 16. Yüzyılda Anadolu'da Oğuzların Çepni Boyu, (Doktora Tezi), Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu 2022.
- YELKOVAN, Fahri**, XVI. YY'ın İkinci Yarısında Malatya Sancağına ait Tımar Tevcihlerinin Mufassal Defterlerle Karşılaştırılması, (Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir 1996.
- YENİ, Harun**, The Yörüks of Ottoman Western Thrace in The Sixteenth Century, (Doktora Tezi), İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.
- YEŞİLTEPE, Elif**, XVI- XVII. Yüzyıllarda Aydın Livası'nda Çiftlikler, (Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın 2012.
- YETKİN, Nilüfer**, 136 Numaralı Tahrir Defterine Göre XVI. Yüzyıl Sonlarında Kayseri, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.
- YILDIRIM, İzzeddin**, Altıntaş Nahiyesi (Dikey Boyutta Bir Yerel Tarih Araştırması), (Yüksek Lisans Tezi), Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak 2019.
- YILMAZ, Ahmet**, 413 Numaralı Mufassal Tapu Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı (1555-1556), (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010.
- YILMAZ, Ali**, 16. yüzyılda Birecik Sancağı, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996.
- YILMAZ, Ali**, Samsun Kazasının İdari, İktisadi ve Sosyal Durumu 1485-1520, (Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1990.
- YİĞİT, Ahmet**, XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne Kazası, (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1998.
- YÜRÜK, Doğan**, 16. Asrın Başlarında Aksaray Kazası ve Kazanın İskânı, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996.
- YÜRÜK, Doğan**, XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı, (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2002.
- ZARARSIZ, Abdullah**, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Mora Yarımadası, (Doktora Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2022.

Mental Health and Healing Practices in the Ottoman Empire

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ruh Sağlığı ve Şifa Uygulamaları

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Metin Çınaroğlu

Nişantaşı Üniversitesi
metincinaroglu@gmail.com

Başvuru / Submitted:
20 Şubat 2024

Kabul / Accepted:
26 Nisan 2024

DOI: [10.21021/osmed.1440115](https://doi.org/10.21021/osmed.1440115)

Atıf / Citation:

Çınaroğlu, M. "Mental Health and Healing Practices in the Ottoman Empire", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 22 (2024): 80-103.

Benzerlik / Similarity: 7

Abstract

This study conducts a general view of mental health care within the Ottoman Empire and its impact on current psychological understandings and treatments, highlighting the significant role of cultural and historical contexts in shaping mental health practices. It demonstrates the ongoing relevance of the Ottoman Empire's holistic and integrative approaches, emphasizing compassionate, comprehensive care that incorporates a wide array of therapeutic modalities, such as herbal remedies and spiritual healing. These methods illustrate the importance of addressing the complex nature of mental well-being. The research addresses the difficulties of applying historical mental health practices to contemporary settings, advocating for a method that honors cultural and societal variances. Insights from Ottoman mental health and healing practices provide essential lessons for today, endorsing a more empathetic, patient-focused, and culturally inclusive mental health care system. The enduring influence of Ottoman methods invites further investigation into historical mental health strategies, pointing to future research opportunities, including the integration of traditional healing into modern care models and the creation of fair mental health systems. This general view underlines the importance of historical perspectives in enhancing contemporary mental health care, proposing an approach that respects the past while catering to the diverse needs of the global community today.

Keywords: Ottoman Mental Health Care, Cultural Sensitivity, Holistic Approach, Historical Practices

Öz

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nda ruh sağlığı bakımının uygulanışı ve çağdaş psikolojik anlayışlar ile tedavilere etkileri üzerine genel bir bakış sunmaktadır. Kültürel ve tarihsel bağlamların ruh sağlığı uygulamalarının gelişimindeki derin etkisini vurgulayarak, Osmanlı'nın bütüncül ve entegratif yaklaşımlarının günümüz zihinsel sağlık paradigmaları için hâlâ nasıl geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. İmparatorluğun bitkisel ilaçlardan spiritüel şifaya kadar geniş bir terapötik yöntem yelpazesini entegre etme biçimi, zihinsel iyilik haliyle ilgilenen şefkatli ve bütüncül bakımın sürekli önemini vurgulamaktadır. Araştırma, tarihi zihinsel sağlık uygulamalarının modern bağlamda yorumlanmasının karşılaştığı zorlukları ve sınırlılıkları ele almakta, kültürel ve toplumsal farklılıklara saygılı bir yaklaşımı savunmaktadır. Bu zorluklara rağmen, Osmanlı zihinsel sağlık ve iyileştirme uygulamalarından elde edilen temel içgörüler, daha merhametli, hasta merkezli ve kültürel çeşitliliğe açık bir ruh sağlığı bakım sistemi için önemli dersler sunmaktadır. Osmanlı uygulamalarının mirası, ruh sağlığı bakımına yönelik tarihsel yaklaşımların daha derinlemesine incelenmesini teşvik etmekte ve geleneksel şifa yöntemlerinin çağdaş modellere entegrasyonu gibi gelecekteki araştırma alanlarını belirlemektedir. Sonuç olarak, bu genel değerlendirme, tarihsel perspektiflerin modern ruh sağlığı bakımını nasıl zenginleştirebileceğini ve geçmişten alınan derslerle bugünün global ve çeşitli nüfusunun ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir yaklaşımı nasıl teşvik edebileceğini savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Ruh Sağlığı Bakımı, Kültürel Hassasiyet, Bütüncül Yaklaşım, Tarihsel Uygulamalar.

Introduction

1. The Ottoman Empire: A Melting Pot of Cultures and Traditions

The Ottoman Empire, renowned for its vast geographical expanse and enduring legacy, stood as a monumental testament to the power of cultural and religious synthesis. From the late 13th century until the dawn of the 20th century, it spanned three continents, enveloping large swathes of Southeast Europe, Western Asia, and North Africa. This sprawling empire was not merely a political and military behemoth but a vibrant mosaic of cultures, languages, and traditions. Its ability to incorporate and harmonize a diverse array of cultural identities under a single imperial banner is one of its most remarkable achievements.¹

The empire's strategic position at the crossroads of East and West facilitated the exchange of ideas, goods, and traditions, making it a crucible for cultural interaction and exchange. This unique geographical and cultural positioning allowed the Ottoman Empire to serve as a bridge between the ancient civilizations of the East and the burgeoning societies of the West. The confluence of diverse populations within the empire—ranging from Arabs, Greeks, and Slavs to Armenians, Jews, and many others—contributed to a rich tapestry of cultural practices and traditions. Each group maintained its own identity yet contributed to the empire's collective cultural heritage.²

The Ottoman approach to governance, known for its relative tolerance and flexibility, enabled the coexistence and flourishing of various religious and ethnic groups. The millet system, a distinctive Ottoman administrative innovation, allowed for a certain degree of religious and cultural autonomy within a multi-ethnic empire, fostering a sense of communal harmony and mutual respect among its diverse subjects. This pluralistic approach to governance was instrumental in creating an environment where different cultures could interact, blend, and influence one another.³

In the realm of arts, literature, architecture, and science, the Ottoman Empire was a beacon of innovation and creativity. The architectural marvels of the empire, including the majestic Hagia Sophia and the sublime Blue Mosque, stand as enduring symbols of its rich cultural and artistic legacy. Ottoman literature and poetry flourished, reflecting the complex interplay of diverse cultural influences that defined the empire's intellectual and spiritual life.⁴

The melting pot nature of the Ottoman Empire was also reflected in its approach to medicine and healing practices, which were characterized by an extraordinary synthesis of knowledge from various cultures. The Ottoman medical system, deeply influenced by the Islamic medical tradition, also integrated elements from Greek, Persian, and Indian sources. This fusion of medical knowledge created a unique healthcare system that was advanced for its time, with hospitals and medical schools that were centers of learning and healing.⁵

¹ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922*, çev., Ayşe Berktaş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), 41.

² Arnold J. Toynbee, "Chapter 1," *The Ottoman Empires Place in World History* 1. ed., ed., K.H. Karpat (London: BRILL, 1974), 15.

³ Ayşe Zarakol, "The Ottomans and Diversity. Culture and Order in World Politics," *Cambridge Core*, (2020 April), 49. (downloaded 16.01.2024)

⁴ Kaya Şahin, "The Ottoman Empire in the Long Sixteenth Century," *Renaissance Quarterly* 70/1 (2017): 220.

⁵ Miri Shefer Mossensohn, "A Tale of Two Discourses: The Historiography of Ottoman-Muslim Medicine," *Social History of Medicine* 21/1 (2008): 1.

Understanding the Ottoman Empire as a melting pot of cultures and traditions provides crucial context for exploring its approach to mental health and healing practices. The cultural diversity and synthesis that defined the empire had a profound impact on how mental health was understood, treated, and managed. This backdrop of cultural richness and exchange facilitated the development of a holistic approach to health care, where mental well-being was considered integral to the overall health of the individual and the society.

1.1. The Importance of Historical Perspectives in Mental Health Studies

The integration of historical perspectives into mental health studies offers invaluable insights into the evolution of medical understanding and practices, shedding light on how cultural, social, and political contexts have shaped approaches to mental health care across different epochs. Delving into the history of mental health not only enriches our understanding of past practices and theories but also provides a nuanced framework for evaluating and appreciating contemporary approaches to mental health care. This historical lens allows us to recognize the diversity of mental health practices and the complexity of their development over time, influenced by an interplay of various factors.⁶

Historical perspectives enable us to trace the lineage of current mental health paradigms,⁷ revealing how they are rooted in earlier beliefs and practices. By understanding the origins and transformations of mental health care concepts, we can better appreciate the progress made and the challenges that have persisted through the ages. This historical insight can inform current practices, offering lessons from the past that can guide future improvements in mental health care. It highlights the importance of cultural sensitivity and the need to adapt mental health services to the cultural and societal contexts of those they serve.

Moreover, historical analysis of mental health practices exposes the influence of societal attitudes and beliefs on the treatment and stigmatization of mental illness.⁸ It reveals how shifts in these attitudes have led to changes in care practices, from the isolation and mistreatment of individuals with mental health issues to more humane and therapeutic approaches. Understanding these shifts is crucial for advocating for continued progress towards more inclusive, effective, and compassionate mental health care.

Studying the history of mental health also challenges modern practitioners and scholars to question and critically evaluate current practices. It encourages a reflective approach to mental health care, prompting professionals to consider how future generations will view their contributions to the field. This reflection fosters a commitment to ethical practice, continuous improvement, and the pursuit of treatments that respect the dignity and humanity of those seeking help.

In the context of the Ottoman Empire, historical perspectives on mental health open a window into a society where diverse cultural influences converged. The Ottoman approach to mental health, characterized by a blend of Islamic, Greek, Persian, and Indian medical traditions, offers a unique case study of how different cultures have contributed to the understanding and treatment of mental

⁶ Seyma Afacan, "Searching for the Soul in Shades of Grey. Modern Psychology's Spiritual Past in the Late Ottoman Empire," *European Journal of Turkish Studies* 32 (2021): 1.

⁷ Robert Cloninger, "A New Conceptual Paradigm from Genetics and Psychobiology for the Science of Mental Health," *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry* 33/2 (1999): 174.

⁸ Nil Sari, "A Review of Ottoman Court Records on Mental Diseases," *Journal of Health & Culture* 1/1 (2016): 58.

illness. By examining these historical practices, researchers can gain insights into alternative approaches to mental health care, enriching the global discourse on mental health with perspectives from the past.

2. Methodological Approach: Historical and Comparative Analysis

In this review, I embark on a methodological journey that bridges the historical expanse of the Ottoman Empire's mental health and healing practices with the nuanced landscape of modern psychological analysis. My exploration is rooted in a dual approach: historical analysis complemented by comparative analysis. This methodology is meticulously designed to peel back the layers of time, revealing the intricate tapestry of mental health care practices within the Ottoman Empire, and to juxtapose these findings against the backdrop of contemporary mental health understandings and treatments.

2.1. Historical Analysis: The cornerstone of my methodological approach is a deep dive into the historical practices of mental health care within the Ottoman Empire. I draw upon a rich array of primary and secondary sources, from medical texts and legal documents to personal narratives, each providing a window into the past. Through rigorous examination and contextualization, i aim to unearth the empire's approaches to mental health, dissecting the cultural, religious, and societal influences that molded these practices. This historical inquiry is not merely an academic exercise; it is a quest to understand the foundations of mental health care and the evolution of its practice within a diverse and complex society.

2.2. Comparative Analysis: Building upon the historical foundation, i then engage in a comparative analysis, setting the Ottoman Empire's mental health practices against the contemporary landscape of psychological care. This comparison is not intended to draw direct lines of influence but rather to illuminate the contrasts and continuities that exist between past and present. Through this lens, i assess the relevance of historical practices to today's mental health challenges, exploring how ancient wisdom can inform modern approaches and how the evolution of mental health care reflects broader societal changes.

2.3. Integration of Findings: The culmination of my methodological journey is the integration of historical insights with contemporary analysis. This synthesis not only enhances my understanding of the Ottoman Empire's legacy in mental health care but also offers a unique perspective on the development of mental health practices over time. By bridging the historical with the modern, i aim to contribute to a more comprehensive and nuanced understanding of mental health care, one that acknowledges the depth of its historical roots while addressing the complexities of its present and future challenges.

In adopting this methodological approach, i set the stage for a detailed exploration of the Ottoman Empire's mental health and healing practices. This exploration is not only an academic contribution to the field of historical and psychological studies but also a reflective journey that challenges us to reconsider our contemporary approaches to mental health care in light of historical practices and perspectives.

3. Historical Context of Mental Health in the Ottoman Empire

3.1. Geographical Expanse and Cultural Diversity of the Ottoman Empire

I delve into the historical backdrop crucial for understanding the Ottoman Empire's approach to mental health. This empire, spanning from the late 13th century until the early 20th century, was not just a political entity but a vast mosaic of cultures, languages, and religions. Its territories stretched over three continents, including Southeast Europe, Western Asia, and North Africa, making it one of the most expansive empires in history.⁹ This geographical spread was matched by a remarkable cultural diversity, as the empire encompassed many different peoples and civilizations, from the bustling markets of Istanbul to the desert cities of the Arabian Peninsula and the fertile valleys of the Balkans.

This diversity was not incidental but central to the empire's identity and its approach to governance and society, including the realm of health and medicine. The Ottoman Empire was characterized by its ability to absorb and synthesize a wide range of cultural influences, creating a unique blend that was reflected in every aspect of life, including its medical practices. The empire's position at the crossroads of East and West facilitated the exchange and integration of knowledge, including medical knowledge, from various corners of the world.¹⁰ Islamic medical traditions, deeply rooted in the teachings of the Quran and the Hadith, were enriched by the contributions of Greek, Persian, and Indian scholars, whose works were translated and studied within the empire.

This cultural and geographical diversity played a significant role in shaping the Ottoman approach to mental health.¹¹ The variety of beliefs, practices, and medical philosophies within the empire contributed to a rich tapestry of healing practices. Traditional Islamic medicine, with its holistic view of health, emphasized the balance between the physical, spiritual, and mental aspects of well-being. This was complemented by the Greco-Roman medical traditions, which introduced the humoral theory of medicine to the Ottoman medical landscape, and the Persian and Indian influences that brought a variety of herbal remedies and philosophical perspectives on health and disease.

The understanding and treatment of mental health in the Ottoman Empire cannot be separated from this complex web of cultural and geographical influences. The empire's medical practitioners, whether they were working in the sophisticated hospitals of Istanbul or in smaller clinics in the provinces, drew upon a wide array of medical texts and traditions.¹² The diversity of the empire's population also meant that medical practitioners were often familiar with a variety of healing practices and were adept at navigating the cultural sensitivities related to health and illness.¹³

⁹ Alan Mikhail & Christine Philliou, "The Ottoman Empire and the Imperial Turn," *Comparative Studies in Society and History* 54/4 (2012): 721.

¹⁰ Huri Islamoĝu and Çaĝlar Keyder, "Chapter 2," *Agenda for Ottoman History*, 1. ed. ed., Huri İslamoĝlu-İnan (Paris: Cambridge University Press, 2004), 42.

¹¹ Chien Yang Erdem, "Ottomanity: Neoliberal Governance of Culture and Neo-ottoman Management of Diversity," *Turkish Studies* 18/4 (2017): 710.

¹² Mehrdad Kia, *Daily Life in the Ottoman Empire* (California: Greenwood Publishing House, 2011), 261.

¹³ Ahmet Yadi, "Osmanlı Belediyelerinde Bir Saĝlık Hizmeti: Ebelik [Kabilelik]," *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 20 (2024): 1.

3.2. The Evolution of Medical Knowledge: A Synthesis of Traditions

The evolution of medical knowledge within the Ottoman Empire stands as a testament to the empire's capacity for cultural synthesis and intellectual curiosity. As the empire expanded its borders, it became a confluence where the medical traditions of East and West, North and South, met and merged. This synthesis of traditions was not merely an accumulation of knowledge but an active process of integration, adaptation, and innovation that enriched the empire's approach to health care, including mental health.¹⁴

At the heart of the Ottoman medical system was the Islamic medical tradition, which itself was an amalgamation of earlier knowledge derived from Greek, Persian, and Indian sources.¹⁵ Islamic medicine was highly advanced, with its practitioners, known as "hakims," drawing on the works of esteemed physicians like Al-Razi (Rhazes)¹⁶ and Ibn Sina (Avicenna),¹⁷ whose comprehensive texts synthesized and expanded upon the medical knowledge of their time. These foundational texts, which covered everything from pharmacology to surgery, also included significant discussions on mental health, recognizing the importance of psychological well-being long before it was commonly acknowledged in many other parts of the world.

The Ottoman Empire embraced this rich heritage of Islamic medicine and sought to further it by incorporating the medical knowledge of the cultures it encountered and absorbed. The empire's scholars and physicians were well-versed in the medical texts of the Greeks, such as Hippocrates and Galen, whose works were translated into Arabic and later into Ottoman Turkish. The influence of Greek medicine, with its emphasis on the humoral theory, complemented the Islamic medical framework, enriching the Ottoman understanding of the body and its functions, including the mind.

Persian and Indian medical traditions also contributed to the Ottoman medical synthesis. Persian medicine, with its sophisticated understanding of herbs and minerals, introduced new treatments and remedies to the Ottoman pharmacopeia. Similarly, the Indian Ayurvedic tradition, known for its holistic approach to health, offered a different perspective on the interconnection between the mind, body, and environment, which resonated with the Islamic emphasis on balance and well-being.¹⁸

This synthesis of medical traditions was facilitated by the empire's extensive network of hospitals and medical schools, which served as centers of learning and innovation. The most famous of these, the Süleymaniye Medical Complex in Istanbul, founded by Sultan Suleiman the Magnificent,¹⁹ was not just a place for healing but also an institution where medical knowledge was taught, debated, and advanced. These institutions attracted scholars and physicians from across the

¹⁴ Yakup Bektas, "Ekmeleddin İhsanoğlu, Science, Technology and Learning in the Ottoman Empire: Western Influence, Local Institutions and the Transfer of Knowledge," *The British Journal for the History of Science* 39/2 (2006): 287.

¹⁵ Miri Shefer-Mossensohn, *Science Among the Ottomans: The Cultural Creation and Exchange of Knowledge* (Texas: University of Texas Press, 2015), 110.

¹⁶ Amin N. Daghestani, "al-Razi (Rhazes), 865–925," *American Journal of Psychiatry* 154/11 (1997): 1602.

¹⁷ L. E. Goodman, *Avicenna* (London: Routledge, 2013), 74.

¹⁸ Alain Touwaide & Emanuela Appetiti, "Knowledge of Eastern Materia Medica (Indian and Chinese) in Pre-modern Mediterranean Medical Traditions: A Study in Comparative Historical Ethnopharmacology," *Journal of Ethnopharmacology* 148/2 (2013): 361.

¹⁹ Gülhan Benli, "Hospitals in the Ottoman Period and the Work Of Sinan the Architect: Suleymaniye Complex Dar Al-Shifa and the Medical Madrasa," *A+ Arch Design International Journal of Architecture and Design* 2/3 (2016): 1.

empire and beyond, creating a vibrant intellectual community that was dedicated to improving and expanding the field of medicine.

Within this context, the approach to mental health in the Ottoman Empire was both comprehensive and progressive. Mental illnesses were treated with a combination of pharmacological remedies, dietary adjustments, and therapeutic practices, including music and water therapy. The care provided in Ottoman hospitals reflected the empire's holistic view of health, recognizing the need to treat the mind and the body as interconnected entities.

The evolution of medical knowledge in the Ottoman Empire, therefore, was not just a process of accumulation but a dynamic synthesis of diverse traditions. This process resulted in a distinctive medical culture that was open to external influences yet grounded in the rich heritage of Islamic medicine. The empire's approach to mental health, informed by this synthesis, offers valuable insights into the historical interplay between culture, knowledge, and the understanding of mental well-being.

3.3. Hospitals and Medical Institutions: Pioneering Healthcare in the Empire

The Ottoman Empire's approach to healthcare, particularly its establishment and operation of hospitals and medical institutions, exemplified its pioneering spirit in the medical field. These institutions were not only centers for healing but also hubs of medical education and knowledge dissemination, reflecting the empire's commitment to public health and welfare.²⁰

The foundation of the Ottoman healthcare system can be traced back to the early centuries of the empire²¹ when the tradition of building hospitals was inherited and significantly expanded from the Seljuk Turks. These hospitals, known as "bimaristans,"²² were among the most advanced medical institutions of their time, serving a multitude of purposes: treating patients, educating future physicians, and serving as centers for medical research.

One of the most remarkable aspects of Ottoman hospitals was their inclusivity. Treatment was provided free of charge to all, irrespective of the patient's religion, ethnicity, or social status. This policy of universal care was rooted in the Islamic tradition of charity and the moral obligation to help those in need. The hospitals were funded by endowments known as "waqfs,"²³ which ensured their operation and maintenance without direct cost to the patients.

The architectural design of these hospitals was also noteworthy, with considerations that went beyond mere functionality. Many Ottoman hospitals were built with courtyards, gardens, and fountains,²⁴ creating a serene environment that promoted healing. The layout of these hospitals was designed to maximize natural light and air circulation, evidencing an early understanding of the importance of a healthy environment in patient care.

²⁰ Behire SANÇAR, B. "Chapter 1.," *Nursing Services in the Ottoman Empire*, 1. ed., eds., Adil Çamlı et al. (Sofia: Kliment Ohridski University Press, 2016), 1.

²¹ Bilal AK, "Chapter 58," *Hospital Management and Organization in the Ottoman Empire*, 1. ed., eds. Adil Çamlı et al., (Sofia: Kliment Ohridski University Press, 2016), 623.

²² Sharif Kaf Al-Ghazal, "The Origin of Bimaristans (hospitals) in Islamic Medical History," *Foundation for Science Technology and Civilisation* (2007): 1.

²³ Mehmet Bulut and Cem Korkut, "Ottoman Cash Waqfs," *Insight Turkey* 21/3 (2019): 91.

²⁴ Nina Ergin, "Healing by Design? An Experiential Approach to Early Modern Ottoman Hospital Architecture," *Turkish Historical Review* 6/1 (2015): 1.

The Süleymaniye Medical Complex in Istanbul, established by Sultan Suleiman the Magnificent,²⁵ stands as a testament to the empire's medical advancements. This complex included a hospital, a medical school, a library, and a kitchen, which provided meals for patients and staff. The medical school played a crucial role in the education of physicians, offering a curriculum that included both theoretical knowledge and practical training. Students were taught a wide range of medical disciplines, from anatomy and pharmacology to surgery and psychiatry, reflecting the comprehensive nature of Ottoman medical education.

Ottoman hospitals were also among the first in the world to have separate wards for different diseases, including mental illnesses. This specialization indicated a sophisticated understanding of medical care, recognizing the need for tailored treatment approaches for different conditions. The treatment of mental health in these institutions was progressive for its time, often incorporating holistic methods that addressed both the physical and psychological needs of patients.

Furthermore, the Ottoman Empire made significant contributions to medical knowledge and practice,²⁶ documented in an extensive body of medical literature. Physicians and scholars in the empire wrote extensively on various medical subjects, contributing to the global body of medical knowledge. These works were often translated into other languages, spreading Ottoman medical insights far beyond the empire's borders.

The hospitals and medical institutions of the Ottoman Empire were not just places of healing but beacons of medical progress and education. They embodied the empire's holistic approach to healthcare, its commitment to public welfare, and its capacity for integrating diverse medical traditions into a coherent system. These institutions laid the groundwork for modern healthcare practices and continue to inspire with their pioneering achievements in the field of medicine.

4. Mental Health Understandings and Practices

Conceptualizing Mental Health in the Ottoman Empire

Within the rich tapestry of the Ottoman Empire's medical heritage, the conceptualization of mental health reveals a sophisticated understanding that bridges various medical traditions and cultural insights. This nuanced perspective on mental health is reflected in the empire's definitions, perceptions, and the influential texts and authors that contributed to its psychiatric knowledge base.²⁷

Definitions and Perceptions

The Ottoman Empire's approach to mental health was deeply influenced by Islamic medicine, which emphasized the balance between physical, spiritual, and psychological well-being.²⁸ Mental health disorders were often perceived within this holistic framework, recognizing the interconnectedness of the mind and body. This view was complemented by the humoral theory

²⁵ Gülrü Necipoğlu-Kafadar, "The Süleymaniye Complex in Istanbul: An Interpretation," *Muqarnas* 3 (1985): 92.

²⁶ Ekmelettin İhsanoğlu, "Chapter 1," *Science in the Ottoman Empire*, 1. ed., ed. Ekmelettin İhsanoğlu., (London: Routledge, 2020), 3.

²⁷ Miri Shefer-Mossensohn, "Chapter 36," *Medicine in the Ottoman Empire*, 1. ed., ed., Helaine Selin (Tel Aviv: Springer, 2014), 1.

²⁸ Orhan M. Ozturk and Vamik D. Volkan, "Psychiatry in a Changing World: The Theory and Practice of Psychiatry in Turkey," *American Journal of Psychotherapy* 25/2 (1971): 240.

inherited from Greek medicine, which posited that mental health conditions resulted from imbalances among the four bodily humors: blood, phlegm, yellow bile, and black bile.²⁹

Mental health, in the Ottoman context, was not merely the absence of illness but a state of overall well-being where an individual could fulfill their personal and social duties. Illnesses of the mind were treated with the same seriousness as physical ailments, reflecting a progressive understanding of mental health that predated many Western notions of psychiatric care.

Influential Medical Texts and Authors

The Ottoman Empire's medical scholarship was rich and varied, drawing from and contributing to a vast pool of knowledge that spanned continents and cultures. Several texts and authors stand out for their significant contributions to the field of mental health:

- **Ibn Sina (Avicenna):** Although predating the Ottoman Empire, Ibn Sina's works, especially "The Canon of Medicine," were highly influential in Ottoman medical circles. His treatise, which included sections on psychology, was integral to the medical curriculum in Ottoman schools and provided detailed descriptions of mental health conditions, their causes, and treatments.³⁰

- **Serefeddin Sabuncuoglu:** A notable Ottoman surgeon and physician, Sabuncuoglu authored the "Cerrahiyyetu'l-Haniyye" (Imperial Surgery), which included chapters on psychological conditions and their treatments. His work represents one of the earliest attempts to illustrate surgical procedures and treatments in the Islamic world, including interventions for mental health disorders.³¹

- **Gevrekzade Hafız Hasan:** Another prominent figure, Gevrekzade Hafız Hasan, contributed extensively to the field of medicine through his works that explored the diagnosis and treatment of mental illnesses, emphasizing the importance of a holistic approach that included spiritual healing alongside physical treatments.³²

These texts and authors contributed to a body of knowledge that was both deep and broad, reflecting the empire's diverse influences and its capacity for medical innovation. The works were not static but part of a vibrant scholarly tradition that engaged with medical knowledge from across the known world, adapting and expanding upon it within the context of the Ottoman healthcare system.

The conceptualization of mental health in the Ottoman Empire, as seen through its definitions, perceptions, and the influential medical texts and authors of the time, highlights a complex understanding that was ahead of its time in many respects. This historical perspective not only enriches our understanding of the past but also offers valuable insights for the ongoing discourse on mental health and its treatment in contemporary times.

²⁹ Serge Erlinger, "A History of Research into the Physiology of Bile, from Hippocrates to Molecular Medicine," *Clinical Liver Disease* 20/1 (2022): 33.

³⁰ Mumtaz Mazicioglu, "Ibni Sina (Avicenna) the Most Known and Greatest Turkish Medical Doctor in Late Ancient World," *Archives of Gynecology and Obstetrics* 292/3 (2015): 473.

³¹ M. Turgut, "Illustrations of Neurosurgical Techniques in Early Period of Ottoman Empire by Şerefeddin Sabuncuoğlu," *Acta Neurochirurgica* 149 (2007): 1063.

³² Derya Karataş, "Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi, Neticetü'l-Fikriyye fi Tedbiri Vilâdeti'l-Bikriyye Çocuk Sağlığı ve Gelişimi," *Karadeniz Araştırmaları* 67 (2020): 847.

Healing Practices and Treatment Methods

The Ottoman Empire's approach to mental health was holistic, incorporating a blend of healing practices and treatment methods that addressed the physical, psychological, and spiritual aspects of well-being. This multifaceted approach is evident in the use of herbal remedies and pharmacology, the application of physical therapies, and the integration of spiritual healing and religious practices. Each of these components played a significant role in the empire's mental health care system, reflecting a deep understanding of the complexities of human health.³³

Herbal Remedies and Pharmacology

Herbal remedies were a cornerstone of Ottoman medical treatment, with an extensive pharmacopeia derived from the empire's diverse flora and the integration of knowledge from Greek, Persian, and Indian sources. Ottoman physicians, or "hakims,"³⁴ employed a wide range of plant-based treatments, believing in their efficacy to restore the balance of the humors within the body, which was thought to be essential for mental health.

Pharmacology in the Ottoman Empire was a highly developed field, as evidenced by the works of scholars like Dioscorides and Galen, whose texts were translated and studied alongside Islamic medical literature. The "Materia Medica" of Dioscorides, in particular, served as a crucial reference for Ottoman physicians in identifying and using medicinal plants. Pharmacies, often attached to hospitals, dispensed these herbal remedies, prepared according to complex recipes that sometimes included minerals and animal products, to treat a range of mental health conditions, from depression and anxiety to more severe psychoses.

Physical Therapies and the Role of Hospitals

Physical therapies, including massage, hydrotherapy (water therapy),³⁵ and music therapy, were integral to the Ottoman approach to mental health. The empire's hospitals, known for their architectural beauty and serene environments, were designed to facilitate these therapies. The inclusion of gardens, fountains, and spacious courtyards within hospital complexes underscored the importance of a calming, aesthetically pleasing environment in the healing process.

Ottoman hospitals were advanced medical facilities that provided care for all, regardless of social status or background. They had specialized wards for mental health patients, where treatments were administered under the supervision of skilled physicians. The role of these hospitals extended beyond treatment to include patient rehabilitation, aiming to reintegrate individuals into society as healthy members.

Spiritual Healing and Religious Practices

Spiritual healing and religious practices were deeply woven into the fabric of Ottoman mental health care. The Islamic view of health as a balance between the physical, spiritual, and mental

³³ Suleyman Ganidagli et al., "Approach to Painful Disorders by Şerefeddin Sabuncuoğlu in the Fifteenth Century Ottoman Period," *The Journal of the American Society of Anesthesiologists* 100/1 (2004): 165.

³⁴ Esin Kahya, "Did the Ottoman Physicians Make any Contributions to the Medical Science in the Ottoman Empire in the Fourteenth Century (At the Flourishing Period of the Empire)," *Bellefen* 70/257 (2006): 155.

³⁵ Rania Awaad and Merve Nursoy-Demir, "Melodies in the Hospital Courtyard: A Comparative History of Ottoman Music Therapy in the Early Modern Period (c. 1400–1800)," *The Arts in Psychotherapy* 86/102092 (2023).

dimensions underscored the use of spiritual practices, such as prayer and recitation of the Quran, in treating mental illnesses. Spiritual healers, often Sufi sheikhs or imams, played a prominent role in this aspect of care, offering solace and spiritual guidance to those suffering from mental health issues.³⁶

The practice of "ruqyah,"³⁷ a form of spiritual healing involving the recitation of Quranic verses, was commonly employed to treat mental disturbances believed to be caused by spiritual afflictions or jinn possession. This method reflected the holistic nature of Ottoman medicine, which did not strictly separate the spiritual from the medical but saw them as complementary parts of a unified approach to health.

The healing practices and treatment methods in the Ottoman Empire illustrate a sophisticated, integrated approach to mental health care that valued the interconnection between mind, body, and spirit. Through the combination of herbal remedies, physical therapies, and spiritual healing, the Ottoman medical system provided a comprehensive model of care that addressed the multifaceted needs of individuals with mental health conditions.

5. Case Studies of Notable Treatments and Patient Care

The Ottoman Empire's approach to mental health and healing practices was marked by a rich tapestry of treatments that catered to the holistic well-being of patients. Through the examination of notable case studies, the effectiveness and complexity of these treatments, as well as the compassionate care provided to patients, can be highlighted. These case studies exemplify the empire's advanced understanding of mental health care and its practical application in patient treatment.

The Use of Music Therapy in Ottoman Hospitals

One of the most innovative treatments used in Ottoman mental health care was music therapy.³⁸ This practice was based on the understanding that music could influence emotions and mental states, a concept that was both culturally significant and medically recognized within the empire. At the hospital in Edirne, established by Sultan Bayezid II, patients with mental health conditions were treated with music played by skilled musicians as part of their therapeutic regimen.³⁹ Different musical modes, or "makams," were employed to evoke specific emotional responses that were believed to facilitate healing. This early use of music therapy demonstrates the Ottoman's holistic approach to mental health, integrating the arts into patient care.

Hydrotherapy Treatments

Hydrotherapy, or the use of water for treatment, was another innovative method employed in Ottoman hospitals. The hospital in Bursa, for example, was renowned for its use of water treatments, leveraging the city's famous thermal springs.⁴⁰ Patients were bathed in or made to drink water from

³⁶ Zekeriyâ Işık, "Sufism in The Sense of Folk Medicine in Ottoman Society," *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/2 (2022): 921.

³⁷ Alvi Nour Sholihah, "Living Sufism in SIHATSU (Silat Hati Suci): Practices and Impact," *Journal Intellectual Sufism Research (JISR)* 4/2 (2022): 63.

³⁸ İvana Mihaljinec and Erdal Eser, "Architecture of Hospitals and Music Therapy Healing in the Anatolian Seljuk State-A New Perspective," *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/3 (2017): 116.

³⁹ Enver Sengul, "Edirne Sultan Bayezid II Hospital," *Turkish Neurosurgery* 25/1 (2015).

⁴⁰ Kyle Evered and Emine Evered, "Therapeutic Landscapes and Nationalism: Turkey and the Curative Waters of Kemalism," *Landscape History* 38/2 (2017): 77.

these springs, which was believed to have curative properties for both physical ailments and mental health conditions. The calming effect of water, combined with its perceived medicinal qualities, made hydrotherapy a popular treatment for patients suffering from conditions such as anxiety and melancholia.

The Integration of Herbal Remedies and Pharmacology

A notable case of the use of herbal remedies in the Ottoman mental health care system is found in the writings of Dawud al-Antaki,⁴¹ a prominent physician and pharmacist. He documented the use of "balgham" (phlegm) reducing agents for patients suffering from depression and anxiety, employing a variety of herbs and substances such as saffron, roses, and violet flowers.⁴² These remedies were compounded into syrups, teas, or pills and administered to patients, showcasing the sophisticated use of pharmacology in treating mental health conditions. The precision in the preparation and use of these remedies highlights the empirical approach to treatment that characterized Ottoman medicine.

Spiritual Healing Practices

A fascinating case of spiritual healing involved the treatment of a patient believed to be afflicted by jinn, according to historical records from the 16th century. The patient was brought to a hospital where a combination of recitation of the Quran (ruqyah) and medical treatment was employed.⁴³ This dual approach underscored the Ottoman belief in the interplay between spiritual and physical health. The patient's recovery was attributed to this integrative treatment, reflecting the importance of spiritual practices in the Ottoman approach to mental health care.

These case studies illustrate the diversity and sophistication of the Ottoman Empire's approach to mental health treatment. The empire's hospitals were not just places of healing but also centers of innovation, where various treatments, from music therapy to hydrotherapy and herbal pharmacology, were developed and refined. Moreover, the inclusion of spiritual healing practices alongside medical treatments highlights the holistic view of health that prevailed in Ottoman society. Through these examples, the advanced and compassionate care provided to patients with mental health conditions in the Ottoman Empire becomes evident, offering valuable insights into historical approaches to mental health that continue to resonate today.

6. Societal and Cultural Influences on Mental Health Care

Religion and Spirituality: Their Impact on Mental Health Practices

In the Ottoman Empire, religion and spirituality were deeply woven into the fabric of society, profoundly influencing various aspects of life, including mental health practices. The impact of religion and spirituality on these practices underscores the holistic approach to health care in the empire, where physical well-being was inseparable from spiritual health. This integration reflects

⁴¹ Esraa Elmallwany, "The Ottoman Physicians in Egypt (Case of study Dawud al-Antaki and Overview About his Book Tazkiratu ulil Albab wa al-jam'li al-'ajab al-'ujab)," *Minia Journal of Tourism and Hospitality Research MJTHR* 14/1 (2022): 23.

⁴² Ali Gorji and Maryam Khaleghi Ghadiri, "History of Headache in Medieval Persian Medicine," *The Lancet Neurology* 1/8 (2002): 510.

⁴³ Iqbal Syauqi Al Ghiffary et al., "Re-reading Ruqyah: Comprehensive Analysis of Ruqyah within Hadith, Medicine, And Psychological Perspective" (ICIIS 2020: Proceedings of the 3rd International Colloquium on Interdisciplinary Islamic Studies, European Alliance for Innovation, ICIIS 2020 Jakarta, Indonesia, October 20-21, 2020).

the broader cultural and societal norms that characterized the empire, highlighting the significance of religious beliefs and spiritual practices in shaping mental health care.⁴⁴

The Role of Islamic Teachings

Islam, as the predominant religion in the Ottoman Empire, played a central role in shaping societal attitudes towards mental health. Islamic teachings, which emphasize compassion and care for the sick, encouraged the establishment of hospitals and the provision of care for individuals with mental health conditions. The concept of "tibb al-nafs" (psychological medicine) in Islamic medicine recognized the importance of mental and emotional well-being, advocating for treatments that included spiritual care alongside physical remedies.⁴⁵

The Quran and Hadith provided guidance on treating mental health conditions, advocating for kindness, understanding, and the removal of stigma associated with mental illness. This religious framework fostered an environment where seeking treatment for mental health conditions was not only accepted but encouraged, facilitating a compassionate approach to mental health care.

Sufism and Mental Health

Sufism, the mystical branch of Islam, had a significant influence on mental health practices in the Ottoman Empire. Sufi teachings, which emphasize inner peace, self-reflection, and a deep connection with the divine, contributed to therapeutic approaches that addressed the spiritual dimensions of mental health. Sufi practices such as dhikr (remembrance of God), meditation, and spiritual guidance were employed as forms of treatment for mental and emotional distress, offering solace and healing to those in need.⁴⁶

Sufi lodges (tekkes)⁴⁷ often served as sanctuaries for individuals seeking relief from psychological ailments. The spiritual leaders of these lodges, known as sheikhs, provided counseling and spiritual support, leveraging the therapeutic potential of Sufi practices to treat mental health conditions. This spiritual care was complemented by the broader medical treatments available in hospitals, illustrating the integration of religious practices within the Ottoman health care system.

Religious Endowments and Health Care Institutions

The establishment and operation of hospitals and other health care institutions in the Ottoman Empire were often funded through religious endowments (waqfs). These endowments, which were charitable donations made in the spirit of Islamic philanthropy, supported the construction and maintenance of hospitals, including those that specialized in mental health care. The provision of care in these institutions was guided by Islamic principles, ensuring that treatment was available to all, regardless of social or economic status.⁴⁸

⁴⁴ Aziz Esmail, "Chapter 10," *Islamic Communities and Mental Health*, 1. ed., ed., Dinesh Bhurga (London: Routledge, 2013), 138.

⁴⁵ Lon İskandar et al., "Waqf's Substantial Contribution Toward the Public Healthcare Sector in the Ottoman Empire," 3/1 (2023): 275.

⁴⁶ Donald M. Brown, "An Introduction to Sufism," *Esoteric Quarterly* 12 (Fall 2016). (downloaded 12.01.2024)

⁴⁷ Hamid Algar, "Chapter 10," *Architecture, Art, and Sufism in Ottoman Turkey*, 1. ed., ed., Raymond Lifchez (California: University of California Press, 1992), 209.

⁴⁸ John Alexander and Sophia Laiou, "Health and Philanthropy Among the Ottoman Orthodox Population, Eighteenth to Early Nineteenth Century," *Turkish Historical Review* 5/1 (2014): 1.

This system of endowments reflects the deeply ingrained belief in the importance of health care as a form of religious duty, further emphasizing the role of religion and spirituality in shaping mental health practices. Through the support of these endowments, the Ottoman Empire was able to create a sustainable health care system that prioritized the well-being of its citizens, embodying the Islamic values of compassion and community service.

Societal Attitudes and the Stigma of Mental Illness

The societal attitudes towards mental illness and the associated stigma within the Ottoman Empire were complex and varied, influenced by a confluence of cultural norms, religious beliefs, and medical knowledge. Understanding these attitudes provides crucial context for the empire's approach to mental health care and highlights the challenges and progress in addressing mental health issues.⁴⁹

Societal Attitudes Towards Mental Illness

In the Ottoman Empire, attitudes towards mental illness were shaped by a mixture of Islamic teachings, traditional beliefs, and medical understandings. Islam's emphasis on compassion and mercy often fostered a more compassionate view of those suffering from mental illnesses compared to some contemporary societies. The religion's teachings encouraged care for the ill and discouraged discrimination, influencing how individuals with mental health conditions were treated within the community.

However, traditional beliefs and superstitions about mental illness also played a role, sometimes contributing to stigma and misunderstanding. Mental illnesses were occasionally perceived as a result of spiritual or demonic possession, leading to a mix of fear and pity towards affected individuals. This view was not universal and varied significantly across different regions and communities within the empire.⁵⁰

The Role of Medical Knowledge in Shaping Attitudes

The advanced state of medical knowledge in the Ottoman Empire, particularly in the field of mental health, helped combat some of the stigma associated with mental illness. Physicians and scholars, influenced by the holistic approach of Islamic medicine and the integration of Greek, Persian, and Indian medical traditions, advocated for a more enlightened understanding of mental health conditions. They recognized these conditions as illnesses that required medical intervention, similar to physical ailments.

Notable medical texts and physicians of the time contributed to a nuanced understanding of mental health, challenging prevailing superstitions and promoting a more compassionate and informed approach to treatment. This medical perspective was instrumental in shaping societal attitudes, gradually altering perceptions of mental illness from a mark of shame to a condition deserving of empathy and care.⁵¹

⁴⁹ Ebru Boyar, "Medicine in Practice: European Influences on the Ottoman Medical Habitat," *Turkish Historical Review* 9/3 (2018): 213.

⁵⁰ Şeyma Afacan, "From Traditionalism to Modernism: Mental Health in the Ottoman Empire" (doctoral dissertation, Sabancı University, 2010), 60.

⁵¹ Edna Bonhomme and Lamia Moghnieh, "Medicine and Politics in the Middle East and North Africa: Transdisciplinary Approaches in Medical Humanities," *Culture, Medicine, and Psychiatry* 47/1 (2023): 1.

Institutional Support and Public Perception

The establishment of hospitals and medical institutions dedicated to the care of individuals with mental health conditions reflected the empire's progressive stance towards mental health care. These institutions not only provided treatment but also served as a testament to the society's capacity to integrate care for mental health into the public health system. The visibility of such institutions and their role in the community played a part in normalizing mental health care and reducing the stigma associated with mental illness.

Despite these advances, the stigma of mental illness persisted in some areas, influenced by lingering superstitions and a lack of understanding. The efforts of medical professionals and religious leaders to educate the public and improve the treatment of individuals with mental health conditions were crucial in gradually changing societal attitudes.⁵²

Legal and Social Frameworks Governing Mental Health Care

The Ottoman Empire's approach to mental health care was not only shaped by its rich medical tradition and societal attitudes but also by its legal and social frameworks. These frameworks played a crucial role in the administration of mental health services, the protection of individuals with mental health conditions, and the overall societal response to mental illness. Understanding these legal and social structures provides insight into the comprehensive nature of mental health care in the empire and highlights the ways in which legal norms and societal practices intersected to influence mental health care.⁵³

Legal Frameworks Governing Mental Health Care

The legal system of the Ottoman Empire, largely based on Islamic law (Sharia), incorporated specific provisions for the care and rights of individuals with mental health conditions. Sharia recognized the importance of protecting vulnerable populations, including those with mental illnesses, and provided guidelines for their treatment and care within the community. This included stipulations for guardianship, management of the individual's financial affairs, and their right to humane treatment.⁵⁴

Additionally, the Ottoman legal system utilized "kanun" (sultanic law) to address issues not explicitly covered by Sharia. Kanun laws could include regulations for the operation of hospitals, the responsibilities of medical professionals, and the rights of patients. These laws reflected the empire's commitment to public welfare and health, including mental health care, and demonstrated the adaptability of the legal system in responding to the needs of its populace.

Social Frameworks and Community Support

Beyond formal legal structures, social frameworks within Ottoman society played a significant role in the care of individuals with mental health conditions. The concept of community welfare and support was ingrained in Ottoman culture, partly driven by Islamic principles of charity and

⁵² Carter Vaughn Findley, *Ottoman Civil Officialdom: A social history* (New Jersey: Princeton University Press, 2014), 40.

⁵³ Haim Gerber, *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*, (New York: State University of New York Press, 1994), 117.

⁵⁴ Miri Shefer-Mossensohn, *Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions, 1500-1700*, (New York: State University of New York Press, 2010), 21.

compassion. Families and local communities often took an active role in caring for individuals with mental illnesses, supported by religious and charitable institutions.⁵⁵

Waqfs (endowments), a key feature of Ottoman social welfare,⁵⁶ provided funding for hospitals, including those specializing in mental health care. These endowments ensured that care was accessible to all, regardless of economic status, and underscored the societal commitment to public health. The involvement of religious institutions in mental health care, providing spiritual support and guidance, further exemplified the integrated approach to mental health within the social fabric of the empire.

Impact on Mental Health Care

The legal and social frameworks of the Ottoman Empire created an environment where mental health care could be approached holistically, considering the medical, legal, and social needs of individuals with mental health conditions. The legal system provided protections and rights for these individuals, while the social welfare system facilitated community support and access to care.

This integrated approach allowed for a more compassionate and comprehensive response to mental health issues, setting a precedent for the importance of legal and social considerations in mental health care. It also highlighted the empire's advanced understanding of the multifaceted nature of mental health and the need for a coordinated response that encompasses medical care, legal protection, and social support.

7. Comparative Analysis with Modern Psychological Understandings and Treatments

7.1. From Ottoman Practices to Modern Mental Health Care: Continuities and Changes

The transition from Ottoman mental health practices to modern care systems presents a fascinating study of continuities and changes, revealing how historical approaches have influenced contemporary understandings and treatments of mental health. This comparative analysis sheds light on the evolution of mental health care, highlighting the enduring legacy of Ottoman practices alongside significant advancements in the field.⁵⁷

Continuities in Holistic Care

One of the most notable continuities between Ottoman mental health practices and modern care is the emphasis on holistic treatment. The Ottoman approach, which integrated physical, psychological, and spiritual care, resonates with current trends in mental health that advocate for treating the whole person rather than focusing solely on symptoms. Today, the bio-psycho-social model of mental health care reflects this holistic perspective, recognizing the importance of addressing biological factors, psychological dynamics, and social environments in the treatment process.

⁵⁵ Hayriye Oya Saf and Emre Ergül, "The Social And Cultural Structure Of The Ottoman City" (The International Academic Research Conference Presentation, Rome, 2018).

⁵⁶ Izzatul Muna, "Ottoman Cash Waqf System: An Alternative to the Western Capitalist System," *Islamic Economics Journal* 9/1 (2020): 101.

⁵⁷ Burçak Özlüdüil Altın, "Psychiatry, Space, and Time: Case of an Ottoman Asylum," *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 5/1 (2018): 67.

The Legacy of Compassionate Care

The Ottoman Empire's emphasis on compassionate care, driven by Islamic principles of charity and the moral imperative to care for the sick, has left a lasting impact on modern mental health practices. The concept of providing care regardless of an individual's social or economic status is echoed in contemporary efforts to ensure universal access to mental health services. This principle of compassion and accessibility continues to challenge modern health care systems to prioritize equity and empathy in their services.⁵⁸

Changes in Medical Understanding and Treatments

While continuities can be observed in the philosophy of care, significant changes have occurred in the medical understanding and treatments of mental health conditions. Advances in neuroscience, psychology, and pharmacology have transformed the diagnosis and management of mental illnesses, moving away from the humoral theories that influenced Ottoman medicine.⁵⁹ Modern treatments now include a wide range of psychopharmacological interventions, evidence-based psychotherapies, and innovative approaches such as digital mental health services, reflecting a deeper understanding of the complex nature of mental health conditions.

Institutional and Legal Evolution

The evolution of mental health care has also been marked by changes in institutional and legal frameworks. Unlike the Ottoman era, where hospitals served as the primary centers for care, modern mental health services are delivered through a variety of settings,⁶⁰ including community-based programs, outpatient clinics, and specialized care units. Furthermore, contemporary legal frameworks have evolved to provide greater protections for individuals with mental health conditions, emphasizing rights-based approaches to care and the importance of informed consent, autonomy, and patient advocacy.

Integration of Traditional Practices

Despite these advancements, there's a growing recognition of the value of traditional practices in contemporary mental health care. Similar to the Ottoman use of herbal remedies, music therapy,⁶¹ and spiritual healing, modern integrative mental health approaches increasingly incorporate complementary and alternative medicines, acknowledging their potential benefits when used alongside conventional treatments.

Cultural Sensitivity in Contemporary Mental Health Practices

The concept of cultural sensitivity has become increasingly important in contemporary mental health practices, reflecting a growing recognition of the diverse cultural backgrounds of individuals and their impact on mental health care. This emphasis on cultural sensitivity mirrors, to some extent,

⁵⁸ Anna Sieben and Ayşe Yıldırım, "Cultural Spaces of Popularized Psychological Knowledge: Attachment Parenting in Turkey," *Culture & Psychology* 26/3 (2020): 335.

⁵⁹ Judith I. Haug, "Nourishment of the Soul—Music, Medicine, and Food in Ottoman Culture," *Oriens* 1 (2023):1.

⁶⁰ M. Suheyl Pozanti and Paul Bruder, "The Turkish Healthcare System: Can the United States Learn from the Ottoman Legacy?," *Hospital Topics* 73/2 (2010): 28.

⁶¹ Gülşen, Erdal and Đlknur, Erbas, "Darüssıfıs Where Music Therapy Was Practiced During," *Journal of History, Culture & Art Research/Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2013): 1.

the Ottoman Empire's approach to health care,⁶² which was inherently multicultural due to the empire's vast and diverse population. The transition towards culturally sensitive practices in modern mental health care highlights both an acknowledgment of cultural differences and a commitment to providing equitable and effective care to all individuals, regardless of their cultural, ethnic, or religious backgrounds.

Roots in the Ottoman Approach

The Ottoman Empire's medical system, characterized by its integration of various medical traditions and its provision of care to a culturally diverse population, laid early groundwork for the importance of cultural considerations in health care.⁶³ Ottoman physicians were accustomed to treating patients from different cultural and religious backgrounds, which necessitated an understanding and respect for varied health beliefs and practices. This historical context underscores the long-standing recognition of the need for cultural sensitivity in effective health care delivery.

Contemporary Significance of Cultural Sensitivity

In today's globalized world, mental health professionals encounter a wide array of cultural perspectives on health, illness, and healing. Cultural sensitivity in contemporary mental health practices involves understanding these diverse cultural beliefs and values and incorporating this understanding into the diagnosis, treatment, and care of individuals. This approach recognizes that cultural factors can significantly influence an individual's experience of mental illness, including symptoms, coping mechanisms, and attitudes towards seeking treatment.⁶⁴

Implementing Culturally Sensitive Practices

Contemporary mental health care systems are actively adopting culturally sensitive practices through a variety of strategies to enhance the care provided to diverse populations.⁶⁵ This involves training mental health professionals in cultural competence to equip them with the necessary skills for understanding and respecting patients' cultural backgrounds. Additionally, treatment models and therapies are being adapted to accommodate cultural differences, making them more relevant and accessible to individuals from diverse backgrounds. Efforts to engage with communities to understand their specific mental health needs and cultural nuances are crucial for delivering more tailored and effective mental health services. Furthermore, offering services in a patient's preferred language or providing interpreters plays a significant role in overcoming barriers to care, ensuring better understanding, and improving treatment adherence. These initiatives collectively contribute to a more inclusive and effective approach to mental health care, acknowledging and addressing the varied needs and perspectives of all individuals.

⁶² Can Veyselligil, "The Ottoman Empire And "The Rest of the World": Late Ottoman First Person Narratives Regarding the Ottoman Perceptions on The Non European World and the Ottoman Periphery" (Doctoral Dissertation, Sabancı University, 2011), 32.

⁶³ Christopher Dole, "In The Shadows Of Medicine and Modernity: Medical Integration and Secular Histories of Religious Healing in Turkey," *Culture, Medicine and Psychiatry* 28 (2004): 255.

⁶⁴ Leslie Peirce, "Changing Perceptions of the Ottoman Empire: The Early Centuries," *Mediterranean Historical Review* 19/1 (2007): 6.

⁶⁵ Rhoads Murphey, "Ottoman Medicine and Transculturalism From the Sixteenth Through the Eighteenth Century," *Bulletin of the History of Medicine* (1992): 376.

The Legacy of Ottoman Mental Health Care: Implications for Today

The legacy of Ottoman mental health care carries profound implications for contemporary approaches to psychological understandings and treatments. The Ottoman Empire's advanced practices in mental health care, characterized by its holistic and compassionate approach, offer valuable insights into the integration of diverse therapeutic methods and the importance of treating the individual as a whole.⁶⁶ This historical perspective underscores the benefits of blending medical, psychological, and spiritual care, a practice that is increasingly resonant in today's mental health paradigms.

Modern psychological treatments continue to evolve, with an expanding emphasis on personalized care that addresses not only the biological aspects of mental health conditions but also the psychological, social, and spiritual dimensions.⁶⁷ The Ottoman example, with its incorporation of herbal remedies, physical therapies, and spiritual healing, illustrates the potential for a more nuanced and comprehensive approach to mental health care. This multifaceted approach is reflected in contemporary interest in integrative medicine, which combines traditional and modern therapeutic practices for mental health.

The emphasis on education and the dissemination of medical knowledge in the Ottoman Empire also highlights the importance of ongoing professional development and public education in mental health care.⁶⁸ Just as Ottoman physicians were trained in a diverse body of medical knowledge, today's mental health professionals benefit from a multidisciplinary education that prepares them to meet the complex needs of their patients in a culturally sensitive manner.

The legacy of Ottoman mental health care, with its emphasis on holistic treatment, compassion, accessibility, and education, continues to inform and inspire contemporary mental health practices. By examining this historical example, modern mental health professionals and policymakers can glean insights into creating more effective, inclusive, and compassionate mental health care systems that recognize the multifaceted nature of mental well-being. This comparative analysis not only honors the contributions of the past but also encourages a forward-looking perspective that seeks to improve mental health care for all individuals, drawing on the rich tapestry of human knowledge and experience.

⁶⁶ Rania Awaad et al., "3rd Chapter," *Islamic Psychology*, 1. ed., Applying Islamic Principles to Clinical Mental Health Care (New York: Routledge, 2020), 69.

⁶⁷ John Swinton, *Spirituality and Mental Health Care: Rediscovering A'forgotten' Dimension* (London: Jessica Kingsley Publishers, 2001), 93.

⁶⁸ Miri Shefer-Mossensohn, "3rd Chapter," *The Transfer of Knowledge to, from, and within the Ottoman Empire*, 1. ed., Science Among the Ottomans (Texas: University of Texas Press, 2021), 87.

Conclusion

The exploration of mental health care within the Ottoman Empire, set against the backdrop of modern psychological understandings and treatments, reveals the profound impact of cultural and historical contexts on the evolution of mental health practices. This comparative analysis highlights how the holistic and integrative approaches of the past continue to inform and inspire contemporary mental health paradigms. The relevance of Ottoman mental health practices to modern psychology lies in their embodiment of compassion, holistic care, and the incorporation of a wide range of therapeutic modalities, from herbal remedies to spiritual healing. These practices underscore the importance of addressing the multifaceted nature of mental health, advocating for a care system that respects the interplay of physical, psychological, and spiritual well-being.

However, engaging with historical mental health research presents its own set of challenges and limitations. The primary challenge lies in the interpretation and application of historical practices to contemporary settings, requiring careful consideration of the differences in cultural and societal norms. Additionally, historical records may offer incomplete pictures of mental health practices, necessitating a cautious approach to drawing conclusions about their efficacy and relevance.

Despite these challenges, the key insights gained from Ottoman mental health and healing practices provide valuable lessons for the future of mental health care. They advocate for a more compassionate, holistic, and patient-centered approach, emphasizing the need for mental health systems that are accessible to all segments of society and that respect cultural diversity. The Ottoman Empire's integration of various medical traditions and its commitment to public welfare and education in mental health care offer enduring lessons for addressing today's mental health challenges.

Looking forward, the legacy of Ottoman mental health practices calls for further research and exploration into historical approaches to mental health care. This includes a deeper examination of the specific treatments and methodologies employed, as well as the societal structures that supported mental health care delivery. By delving into these historical practices, contemporary mental health research can uncover new insights and innovations that can be adapted for modern use. Areas ripe for further research include the integration of traditional healing practices into contemporary care models, the impact of cultural and religious beliefs on mental health treatment and outcomes, and the development of equitable mental health care systems that draw on the lessons of the past to better serve diverse populations.

In conclusion, the general overview of Ottoman mental health care practices offers a rich tapestry of insights and lessons that remain relevant for modern psychology and mental health care. By embracing the holistic, compassionate, and culturally sensitive approaches of the past, contemporary mental health care can evolve to meet the complex needs of today's global and diverse population, ensuring that the lessons from history inform the future of mental health care.

References

- Afacan, Şeyma. "From Traditionalism to Modernism: Mental Health in the Ottoman Empire." Doctoral dissertation, Sabancı University, 2010.
- Afacan, Seyma. "Searching for the Soul in Shades of Grey. Modern Psychology's Spiritual Past in the Late Ottoman Empire." *European Journal of Turkish Studies* 32 (2021): 1-27.
- AK, Bilal. "Chapter 58," *Hospital Management and Organization in the Ottoman Empire*. 1. ed., Adil Çamlı et al. Sofia: Kliment Ohridski University Press, 2016.
- Al Ghiffary, Iqbal Syauqi et al. "Re-reading Ruqyah: Comprehensive Analysis of Ruqyah within Hadith, Medicine, And Psychological Perspective" ICIIS 2020: Proceedings of the 3rd International Colloquium on Interdisciplinary Islamic Studies, European Alliance for Innovation, ICIIS 2020 Jakarta, Indonesia, October 20-21, 2020.
- Al-Ghazal, Sharif Kaf. "The Origin of Bimaristans (hospitals) in Islamic Medical History." *Foundation for Science Technology and Civilisation* (2007): 1-10.
- Alexander, John and Laiou, Sophia. "Health and Philanthropy Among the Ottoman Orthodox Population, Eighteenth to Early Nineteenth Century." *Turkish Historical Review* 5/1 (2014): 1-15.
- Algar, Hamid. "Chapter 10." *Architecture, Art, and Sufism in Ottoman Turkey*. 1. ed., Raymond Lifchez. California: University of California Press, 1992.
- Altın, Ö. Burçak. "Psychiatry, Space, and Time: Case of an Ottoman Asylum." *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association* 5/1 (2018): 67-89.
- Awaad, Rania et al. "3rd Chapter." *Islamic Psychology*, 1. ed., Applying Islamic Principles to Clinical Mental Health Care. New York: Routledge, 2020.
- Awaad, Rania and Nursoy-Demir, Merve. "Melodies in the Hospital Courtyard: A Comparative History of Ottoman Music Therapy in the Early Modern Period (c. 1400–1800)." *The Arts in Psychotherapy* 86/102092 (2023).
- Bektas, Yakup. "Ekmeleddin İhsanoğlu, Science, Technology and Learning in the Ottoman Empire: Western Influence, Local Institutions and the Transfer of Knowledge." *The British Journal for the History of Science* 39/2 (2006): 287-288.
- Benli, Gülhan. "Hospitals in the Ottoman Period and the Work Of Sinan the Architect: Suleymaniye Complex Dar Al-Shifa and the Medical Madrasa." *A+ Arch Design International Journal of Architecture and Design* 2/3 (2016): 1-9.
- Bonhomme, Edna and Moghnieh, Lamia. "Medicine and Politics in the Middle East and North Africa: Transdisciplinary Approaches in Medical Humanities." *Culture, Medicine, and Psychiatry* 47/1 (2023): 1-11.
- Boyar, Ebru. "Medicine in Practice: European Influences on the Ottoman Medical Habitat." *Turkish Historical Review* 9/3 (2018): 213-241.
- Brown, M. Donald. "An Introduction to Sufism." *Esoteric Quarterly* 12 (Fall 2016). (downloaded 12.01.2024)
-

- Bulut, Mehmet and Korkut, Cem. "Ottoman Cash Waqfs." *Insight Turkey* 21/3 (2019): 91-112.
- Cloninger, Robert. "A New Conceptual Paradigm from Genetics and Psychobiology for the Science of Mental Health." *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry* 33/2 (1999): 174-186.
- Daghestani, Amin N. "al-Razi (Rhazes), 865–925." *American Journal of Psychiatry* 154/11 (1997): 1602-1602.
- Dole, Christopher. "In The Shadows Of Medicine and Modernity: Medical Integration and Secular Histories of Religious Healing in Turkey." *Culture, Medicine and Psychiatry* 28 (2004): 255.
- Elmallwany, Esraa. "The Ottoman Physicians in Egypt (Case of study Dawud al-Antaki and Overview About his Book Tazkiratu ulil Albab wa al-jam'li al-'ajab al-'ujab)." *Minia Journal of Tourism and Hospitality Research MJTHR* 14/1 (2022): 23-35.
- Erdal, Gülsen, and Erbas, Đlknur. "Darüssifas Where Music Threapy Was Practiced During." *Journal of History, Culture & Art Research/Tarih Kültür ve Sanat Arastirmalari Dergisi* 2/1 (2013): 1.
- Erdem, Chien Yang. "Ottomentality: Neoliberal Governance of Culture and Neo-ottoman Management of Diversity." *Turkish Studies* 18/4 (2017): 710-728.
- Ergin, Nina. "Healing by Design? An Experiential Approach to Early Modern Ottoman Hospital Architecture." *Turkish Historical Review* 6/1 (2015): 1-37.
- Erlinger, Serge. "A History of Research into the Physiology of Bile, from Hippocrates to Molecular Medicine." *Clinical Liver Disease* 20/1 (2022): 33-44.
- Esmail, Aziz. "Chapter 10," *Islamic Communities and Mental Health*, 1. ed., Dinesh Bhurga London: Routledge, 2013.
- Evered, Kyle and Evered Emine. "Therapeutic Landscapes and Nationalism: Turkey and the Curative Waters of Kemalism." *Landscape History* 38/2 (2017): 77-96.
- Findley, V. Carter. *Ottoman Civil Officialdom: A social history*. New Jersey: Princeton University Press, 2014.
- Ganidagli, Suleyman et al. "Approach to Painful Disorders by Şerefeddin Sabuncuoğlu in the Fifteenth Century Ottoman Period." *The Journal of the American Society of Anesthesiologists* 100/1 (2004): 165-169.
- Gerber, Haim. *State, Society, and Law in Islam: Ottoman Law in Comparative Perspective*. New York: State University of New York Press, 1994.
- Goodman, L. E. *Avicenna*. London: Routledge, 2013.
- Gorji, Ali and Ghadiri, K. Maryam. "History of Headache in Medieval Persian Medicine." *The Lancet Neurology* 1/8 (2002): 510-515.
- Haug, I. Judith. "Nourishment of the Soul–Music, Medicine, and Food in Ottoman Culture." *Oriens* 1 (2023):1-33.
- İhsanoğlu, Ekmelettin. "Chapter 1," *Science in the Ottoman Empire*, 1. ed., Ekmelettin İhsanoğlu. London: Routledge, 2020.

- İskandar, Lon et al. “Waqf’s Substantial Contribution Toward the Public Healthcare Sector in the Ottoman Empire.” 3/1 (2023): 275-292.
- Işık, Zekeriya. “Sufism in The Sense of Folk Medicine in Ottoman Society.” *Hitit İlahiyat Dergisi* 21/2 (2022): 921-946.
- İslamoğu, Huri and Keyder, Çağlar. “ Chapter 2,” *Agenda for Ottoman History*, 1. edt., Huri İslamoğlu-İnan. Paris: Cambridge University Press, 2004.
- Kahya, Esin. “Did the Ottoman Physicians Make any Contributions to the Medical Science in the Ottoman Empire in the Fourteenth Century (At the Flourishing Period of the Empire).” *Bellesten* 70/257 (2006): 155-166.
- Karataş, Derya “Gevrekzâde Hâfız Hasan Efendi, Netîcetü’l-Fikriyye fi Tedbîri Vîlâdeti’l-Bikriyye Çocuk Sağlığı ve Gelişimi.” *Karadeniz Araştırmaları* 67 (2020): 847-849.
- Kia, Mehrdad, *Daily Life in the Ottoman Empire*. California: Greenwood Publishing House, 2011.
- Mazicioglu, Mumtaz. “Ibni Sina (Avicenna) the Most Known and Greatest Turkish Medical Doctor in Late Ancient World.” *Archives of Gynecology and Obstetrics* 292/3 (2015): 473-474.
- Mihaljinec, İvana and Eser, Erdal. “Architecture of Hospitals and Music Therapy Healing in the Anatolian Seljuk State-A New Perspective.” *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/3 (2017): 116-131.
- Mikhail, Alan & Philliou, Christine. “The Ottoman Empire and the Imperial Turn.” *Comparative Studies in Society and History* 54/4 (2012): 721-745.
- Mossensohn, Miri Shefer. “A Tale of Two Discourses: The Historiography of Ottoman-Muslim Medicine.” *Social History of Medicine* 21/1 (2008): 1-12.
- Muna, Izzatul. “Ottoman Cash Waqf System: An Alternative to the Western Capitalist System.” *Islamic Economics Journal* 9/1 (2020): 101-116.
- Murphey, Rhoads. “Ottoman Medicine and Transculturalism From the Sixteenth Through the Eighteenth Century.” *Bulletin of the History of Medicine* (1992): 376-403.
- Necipoglu-Kafadar, Gülru. “The Süleymaniye Complex in Istanbul: An Interpretation.” *Muqarnas* 3 (1985): 92-117.
- Ozturk, M. Orhan and Volkan D. Vamik. “Psychiatry in a Changing World: The Theory and Practice of Psychiatry in Turkey.” *American Journal of Psychotherapy* 25/2 (1971): 240-271.
- Peirce, Leslie. “Changing Perceptions of the Ottoman Empire: The Early Centuries.” *Mediterranean Historical Review* 19/1 (2007): 6.
- Pozanti, M. Suheyl and Bruder, Paul. “The Turkish Healthcare System: Can the United States Learn from the Ottoman Legacy?.” *Hospital Topics* 73/2 (2010): 28-34.
- Quataert, Donald. *Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922*. Çev., Ayşe Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Saf, Hayriye O. & Ergül, Emre. “The Social And Cultural Structure Of The Ottoman City” The International Academic Research Conference Presentation, Rome, 2018.
-

- Şahin Kaya. "The Ottoman Empire in the Long Sixteenth Century." *Renaissance Quarterly* 70/1 (2017): 220-234.
- SANÇAR, B. Behire. "Chapter 1." *Nursing Services in the Ottoman Empire*, 1. ed., Adil Çamlı et al. Sofia: Kliment Ohridski University Press, 2016.
- Sarı, Nil. "A Review of Ottoman Court Records on Mental Diseases." *Journal of Health & Culture* 1/1 (2016): 58-67.
- Sengul, Enver. "Edirne Sultan Bayezid II Hospital." *Turkish Neurosurgery* 25/1 (2015).
- Shefer-Mossensohn, Miri. *Ottoman Medicine: Healing and Medical Institutions, 1500-1700*. New York: State University of New York Press, 2010.
- Shefer-Mossensohn, Miri. "Chapter 36," *Medicine in the Ottoman Empire*, 1. ed., Helaine Selin. Tel Aviv: Springer, 2014.
- Shefer-Mossensohn, Miri. *Science Among the Ottomans: The Cultural Creation and Exchange of Knowledge*. Texas: University of Texas Press, 2015.
- Shefer-Mossensohn, Miri. "3rd Chapter," *The Transfer of Knowledge to, from, and within the Ottoman Empire*. 1. ed., Science Among the Ottomans. Texas: University of Texas Press, 2021.
- Sholihah, N. Alvi. "Living Sufism in SIHATSU (Silat Hati Suci): Practices and Impact." *Journal Intellectual Sufism Research (JISR)* 4/2 (2022): 63-69.
- Sieben, Anna and Yıldırım, Ayşe. "Cultural Spaces of Popularized Psychological Knowledge: Attachment Parenting in Turkey." *Culture & Psychology* 26/3 (2020): 335-357.
- Swinton, John. *Spirituality and Mental Health Care: Rediscovering A'forgotten' Dimension*. London: Jessica Kingsley Publishers, 2001.
- Touwaide, Alain & Appetiti, Emanuela. "Knowledge of Eastern Materia Medica (Indian and Chinese) in Pre-modern Mediterranean Medical Traditions: A Study in Comparative Historical Ethnopharmacology." *Journal of Ethnopharmacology* 148/2 (2013): 361-378.
- Toynbee, Arnold J. "Chapter 1," *The Ottoman Empires Place in World History* 1. ed., K.H. Karpat. London: BRILL, 1974
- Turgut, M. "Illustrations of Neurosurgical Techniques in Early Period of Ottoman Empire by Şerefeddin Sabuncuoğlu." *Acta Neurochirurgica* 149 (2007): 1063-1069.
- Veyselligil, Can. "The Ottoman Empire And "The Rest of the World": Late Ottoman First Person Narratives Regarding the Ottoman Perceptions on The Non European World and the Ottoman Periphery." Doctoral Dissertation, Sabancı University, 2011.
- Yadi, Ahmet. "Osmanlı Belediyelerinde Bir Sağlık Hizmeti: Ebelik [Kabilelik]." *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 20 (2024): 1-17.
- Zarakol, Ayşe. "The Ottomans and Diversity. Culture and Order in World Politics." *Cambridge Core*. (2020 April), 49. (downloaded 16.01.2024)

Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nde Görev Yapan Akşehir Doğumlu Memurlar [1879-1913]

Akşehir-born Officers Serving in the Ottoman Empire according to Sicill-i Ahvâl Records [1879-1913]

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Mehmet Güneş

Afyon Kocatepe Üniversitesi
mgunes@aku.edu.tr

Başvuru / Submitted:
17 Şubat 2024

Kabul / Accepted:
13 Nisan 2024

DOI: [10.21021/osmed.1438550](https://doi.org/10.21021/osmed.1438550)

Atıf / Citation:

Güneş, M. "Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nde Görev Yapan Akşehir Doğumlu Memurlar [1879-1913]", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 22 (2024): 104-130.

Benzerlik / Similarity: 14

Öz

Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükseliş dönemlerinde bir meslek olarak algılanmaktan ziyade, devlet adına görev yapma ve insanlara hizmet anlayışı içerisinde değerlendirilen memurluk ile ilgili II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerinden itibaren önemli düzenleme ve yenilikler yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nde daha önceden memurlar gelişigüzel seçilip atanmakta iken Tanzimat Dönemi'nden itibaren memur olabilmek için ciddi kriterler ihdas edilmiştir. Merkezîyetçi bir anlayışla sivil bürokrasiyi etkin bir biçimde siyasi kontrol altına alma gayreti içerisinde olan II. Abdülhamid tarafından 6 Şubat 1879'da Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun kurulması ise personel rejiminde reform niteliği taşıyan önemli bir gelişme olmuştur. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nin hizmetinde çalışan tüm memurların biyografileri Sicill-i Ahvâl Defterleri'ne kaydedilerek görevlerindeki değişiklikler takip edilmeye başlanmıştır.

Bu çalışmada, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defterleri koleksiyonunda yer alan bu defterlerden 32 farklı defter içerisinde biyografik bilgileri bulunan Akşehir doğumlu devlet memurları incelenmeye çalışılmıştır. Akşehirli memurlar ile ilgili daha önce bu türden bir çalışma yapılmamış olup, çalışmanın bölge tarihine ve benzeri çalışmalara katkı sunması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sicill-i Ahvâl Defterleri, Osmanlı Devleti, Akşehir, Memur.

Abstract

Starting from the periods of Mahmud II and the Tanzimat Reform Era, significant regulations and renewals about being a civil servant, which was evaluated within the understanding of serving on behalf of the state and service to people instead of being perceived as an occupation were made during the foundation and growth periods of the Ottoman Empire. In the Ottoman Empire, while officers were selected and assigned casually before, severe criteria were set up to enable them to become officers starting from the Tanzimat Reform Era. The establishment of the Sicill-i Ahvâl Committee on 6 February 1879 by Abdulhamid II, who strived to effectively bring civil bureaucracy under political control through a centralist understanding, was a significant development with the characteristics of reforming the personnel regime. After this date, the biographies of all civil servants working in the service of the Ottoman Empire were recorded in the Sicill-i Ahvâl Books, and changes in their employment were followed.

This study is a pioneering attempt to analyze the biographies of civil servants born in Akşehir. The information was gathered from 32 different books in the collection of Sicill-i Ahvâl Books of the Ministry of Internal Affairs in the Ottoman Archive of the Directorate of State Archives of the Presidency. This unique focus on officers from Akşehir, a study that has not been conducted before, is expected to make a significant contribution to the history of the region and similar studies.

Keywords: Sicill-i Ahvâl Books, Ottoman Empire, Akşehir, Officer.

Giriş

Sözlükte, resmi vesikaların kaydedildiği kütük, devlet memurlarının durumu için tutulan dosya anlamına gelen “sicil” kelimesi ile durumlar, vaziyetler anlamına gelen “ahvâl” kelimesinin oluşturduğu bir terkipli olan “sicill-i ahvâl”, memurların hal tercümelerinden resmîyete intikal eden hususlar anlamına gelmektedir.¹ İstilah olarak, Osmanlı Devlet teşkilatında yer alan memurların, görevde buldukları süre içerisindeki vaziyetlerine konu teşkil eden özel veya memuriyetleri esnasındaki haller, tarihi seyir, ahlak ve gidişat gibi durumların, resmi belgelerin kaydedildiği defterlerin tescil işlemini ifade etmektedir.²

Osmanlı Devleti’nde 1879 yılına kadar memurların sicillerini bir defterde toplayan büro hizmetleri mevcut olmayıp, devlet memurlarının sicillerinin kayıt altına alınması ilk defa 6 Şubat 1879’da Sicill-i Ahvâl Komisyonu’nun kuruluşu ile gerçekleşmiştir. Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti’nin hizmetinde çalışan müslim, gayrimüslim bütün memurların biyografileri kayıt altına alınarak görevlerindeki değişiklikler takip edilmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti’nin personel rejimi açısından bir reform niteliğinde olan bu düzenleme ile kısa sürede 200 adet büyük boy sicil defterine 92.137 devlet memurunun biyografilerinin kaydedildiği belirtilmekte ise de³ son yıllarda Osmanlı Arşivinin sicill-i ahval fihristleri üzerinde yapılan çalışmalar ile hem defter hem de memur sayılarında farklı rakamlar ortaya konulmuştur. Mükerrer, boş ve zeyl defterler ayıklandığında defter sayısı 196, mükerrer kayıtların ayıklanması sonucunda da memur sayısı 51.698 olarak tespit edilmiştir.⁴

23 Mart 1880 tarihli ek bir talimatname ile sicillerin tutulması hususunda bazı açıklamalar ve bilhassa taşradaki uygulamalardaki aksaklıkların giderilmesine dair yeni bazı hükümler getirildi. Sicill-i Ahvâl Komisyonu’nun tuttuğu defterler “Sicill-i Umumi”, her daire ve vilayetlerce tutulacak defterler ise “Sicill-i Hususi” olarak adlandırılmaya başladı. Sicill-i Ahvâl Komisyonu ve şubeleri, Osmanlı Devleti’nin sonuna kadar bazen müstakil bir komisyon olarak bazen de farklı görevler üstlenerek ve isim değiştirerek varlığını sürdürdü. 24 Aralık 1896’da komisyon feshedilerek “Memûrîn-i Mülkiye Komisyonu” kuruldu. II. Abdülhamid’in memurlarıyla ilişkisi bakımından özel komisyonların en önemlisi olan bu komisyon⁵ da II. Meşrutiyet’in ilanından sonra lağvedilerek yerine Dahiliye Nezareti’ne bağlı olarak Sicill-i Ahvâl-i Me’mûrîn Komisyonu kuruldu. Bu komisyon da 1922 yılına kadar görevini devam ettirdi.⁶

Sicill-i Ahvâl Komisyonu ve Sicill-i Ahvâl İdaresi tarafından tanzim edilmiş olan Sicill-i Ahvâl Defterleri, son dönem Osmanlı bürokrasisinde görev almış düşük ve yüksek rütbeli bütün memurların kişisel ve meslekî hayatları ile ilgili bilgileri içermektedir.⁷ Yakın dönem Osmanlı

¹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1992), 1140; Gülten Sarıyıldız, “Sicill-i Ahvâl Defterleri”, TDV İslam Ansiklopedisi, 37 (İstanbul 2009), s. 134.

² *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* (İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2017), 139.

³ Atilla Çetin, “Sicill-i Ahvâl Defterleri ve Dosyaları Hakkında Bir Araştırma”, *Vakıflar Dergisi*, S. 29 (2005): 89.

⁴ Sarıyıldız, a.g.m., s. 135.

⁵ Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Bâbîâlî (1789-1922)* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 225.

⁶ Çetin, a.g.m., s. 91-93.

⁷ Necati Çavdar, “Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Muşlu Memurlar (1879-1909)”, *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019), 253.

biyografi yazımında müracaat edilen en önemli kaynak olma özelliği taşıyan bu defterlerde⁸ öncelikle memurların isimleri, babalarının isim ve meslekleri, doğum tarihleri ve doğum yerleri, öğrenim gördükleri okullar ve aldıkları dersler, varsa özel olarak aldıkları dersler ve hocalar, mezuniyet durumları ve diploma dereceleri, bildikleri diller gibi sosyal ve kültürel durumları hakkında bilgiler yer almaktadır. Daha sonra memurların, bazen ilk göreve başlama yaşı ile birlikte, tayin edildikleri görevlerin adı ve görevlendirme tarihleri ile aldıkları maaş miktarları çok ayrıntılı bir şekilde belirtilmektedir. Memuriyette buldukları süre içerisinde haklarında herhangi bir şikayet olup olmadığı ve vazifesi ile ilgili herhangi bir soruşturma geçirip geçirmediği, memuriyetteki yeterlilikleri, tayin ve azil sebepleri gibi durumlar, ilgili makamlardan alınan kanıt mahiyetindeki resmi belgeler ile belirtilmektedir. Ayrıca varsa aldıkları cezalar ve ödül mahiyetinde rütbe, nişan ve terfiler hakkında bilgiler de içermektedir. Memurlar hakkında böylesine ayrıntılı bilgiler sunan bu defterler vesilesiyle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde görev yapmış olan devlet adamlarının biyografik özellikleri ile birlikte aynı zamanda devletin memur istihdam politikası ile ilgili olarak da önemli ve orijinal bilgiler elde edilebilmektedir. Bu özelliklerinden dolayı Sicill-i Ahvâl Defterleri dikkate alınarak pek çok çalışma yapılmış ve yapılmaya devam edilmektedir.

Bu çalışmada Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defterleri içerisindeki 32 farklı defterde biyografik bilgileri bulunan Akşehir doğumlu 32 devlet memuru incelenmeye çalışılmıştır.⁹ Bu bağlamda memurların etnik kökenleri, doğum tarihleri ve ailevî durumları, eğitim durumları ve bildikleri diller, tayin edildikleri görevler, ilk göreve başlama yaşları, aldıkları maaşlar, ödül ve cezalar hakkında bilgiler verilmiştir.

1. Akşehir Doğumlu Memurların Etnik Kökenleri, Doğum Tarihleri ve Ailevî Durumları

Sicill-i Ahvâl Defterleri'nde kayıtlı Akşehir doğumlu 32 memurdan¹⁰ 23 tanesi Müslüman, 9 tanesi gayrimüslimdir. Gayrimüslimlerden 6 tanesi Ermeni, 3 tanesi de Rum'dur. Memurların 30 tanesi Akşehir kasabası (merkez) doğumlu olup, sadece 2 tanesi Akşehir kazasına bağlı Bermende köyü¹¹ doğumludur. Bu iki memurun da Rum milletinden olduğu anlaşılmaktadır.

Akşehir doğumlu memurların doğum tarihleri 1841-1889 yılları arasındaki yaklaşık 48 yıllık bir dönemi kapsamaktadır. Sicil kayıtlarında memurlar, doğum tarihleri Hicri ve Rumi sene itibarıyla kronolojik olarak sıralanmıştır. Sadece birkaç memurun doğum tarihi gün ve ayı ile

⁸ Sarıyıldız, *a.g.m.*, s. 134.

⁹ Memurların biyografilerinin yer aldığı defter ve sayfa numaraları Tablo 1 dahilinde dipnotlar eşliğinde belirtilmiş olup, daha sonra ayrıca dipnot verilmeyecektir.

¹⁰ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi kataloğunun Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Defterleri fonunda Akşehir doğumlu 33 memurun adı geçmektedir. Ancak bunlardan iki tanesinin doğum yerleri yanlış okunduğu için listeye dahil edildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan birisi Van Vilayeti İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi Reisi Osman Zeki Efendi oğlu Mehmed Said Bey'dir. Mehmed Said Bey'in doğum yeri olan Akseki, sehven Akşehir olarak okunmuş olmalıdır. Bkz., Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl İdâre-i Umûmiyesi Defterleri (DH.SAİDd.)*, (Defter/sayfa no): 157/35. Bir diğeri ise Simidizâde Mehmed Efendi oğlu Mehmed Rasim Efendi'dir. Mehmed Rasim Efendi'nin doğum yeri Akçaşehir olduğu halde sehven Akşehir olarak okunduğu tahmin edilmektedir. Bkz., BOA, *DH.SAİDd.* 183/98. Bahis konusu memurların babalarının da Akşehir doğumlu olmadıkları anlaşılmaktadır. Katalogda sadece Konya doğumlu olarak geçen Yahya Efendi oğlu Ahmet Şükrü Efendi'nin ise Akşehir doğumlu olduğu tarafımızdan tespit edilmiş olup listeye dahil edilmiştir. Ahmet Şükrü Efendi'nin Sicill-i Ahvâl Defterleri ile birlikte ayrıca, Sicill-i Ahvâl İdâresi Memurîn Sicil Zarfları Belgeleri fonunda yer alan bilgileri de tespit edilmiştir.

¹¹ Müslümanlarla Rumların müşterek ikamet ettikleri Bermende köyü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Muşmal ve Elif Gündoğdu, "Nüfus ve Temettuat Defterlerine Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Akşehir Kazası Bermende Köyü'nde Yaşayan Rumların Sosyal, Ekonomik ve Demografik Özellikleri", *History Studies* 13/1 (2021): 139-164.

belirtilmiştir.¹² Memurlar içerisinde en erken doğumlu memur, 1841 senesi ocak ayı başlarında doğmuş olan Akşehir kasabası tüccarlarından Türksalihoğlu Mehmed Ağa'nın oğlu Ahmed Efendi'dir. En geç doğum tarihli memur ise, R. 1305 (1889-1890) doğumlu, Ermeni milletinden Dava Vekili Hamparsum Efendi'nin oğlu Kirkor Pargamyan Efendi'dir. Memurların hepsi de Osmanlı toplumunda tahsil görmüş, eğitilmiş ve itibar sahibi zümreyi ifade eden “efendi” sıfatı¹³ ile tavsif edilmiştir.

Memurların babalarının meslek ve unvanlarına bakıldığında 32 memurun 13 tanesinin babasının mesleği belirtilmiş olup bunlardan 4'ü tüccar, 2'si nahiye müftüsü, birisi aza mülazımı olmak üzere 2'si mahkeme azası, 1'i idare meclisi azası, 1'i dava vekili, 1'i aşâr başkatibi ve 1'i de çiftçidir. Ayrıca bir tanesinin de ilmiyeden olduğu belirtilmiştir. Bu memurların babalarının bir tanesi hariç hepsinin toplumsal statüleri de belirtilmiştir. Bunlardan 17 tanesi “efendi”, 11 tanesi “ağa” ve 3 tanesi de “bey” ünvanlarıyla tavsif edilmişlerdir. Kayıtlı memurlardan 16 tanesinin babasının kayıt altına alındıkları tarih itibarıyla hayatta olmadıkları (müteveffa) anlaşılmaktadır. Memurlardan bazılarının babaları ile birlikte mensup oldukları sülale isimleri de zikredilmiştir. Bunlar; Türksalihoğlu, Bayrakdarzâde, Mollavelizâde ve Şemseddinzâde'dir.

Müslüman memurlardan birkaç tanesi hariç çoğunun iki isimli, gayrimüslimlerin ise bazılarının tek, bazılarının iki isimli olduğu görülmektedir. Müslüman memurlardan iki tanesi ise aynı ismi taşımaktadır.¹⁴

Tablo 1. Akşehir Doğumlu Memurların Etnik Kökenleri, Doğum Tarihleri ve Ailevî Durumları

Sıra no	Memurun adı	Etnik kökeni	Doğum tarihi	Babasının		
				Şöhreti / Adı	Mesleği	Unvanı
1	Ahmed Efendi ¹⁵		Evâsıt-ı Zilkade 1256 (4-13 Ocak 1841)	Türksalihoğlu Mehmed Ağa	Tüccar	Ağa
2	Seyyid Mehmed Rüşdü Efendi ¹⁶		H. 1264 (1847-1848)	Bayrakdarzâde Akşehirli Salih Efendi	-	Efendi
3	Mehmed Haşim Efendi ¹⁷		H. 1268 (1851-1852)	Hacı Mehmed Bey		Bey
4	Yovanaki Efendi ¹⁸	Rum	H. 1270 (1853-1854)	Yordan Cazopulos Efendi	Akşehir Kazası İdare Meclisi Azası	Efendi
5	Nazaret Efendi ¹⁹	Ermeni	H. 1275 (1858-1859)	Sahak Efendi	-	Efendi
6	Ahmed Şükrü Efendi ²⁰		H. 1276 (1859-1860)	Yahya Efendi	-	Efendi

¹² Bkz., Tablo 1'de 1, 19 ve 26 sıra numaralı memurlar.

¹³ Orhan F. Köprülü, “Efendi”, TDV İslam Ansiklopedisi, 10 (İstanbul 1994), s. 456.

¹⁴ Akşehir doğumlu memurlar içerisinde iki Ahmed Hamdi ve iki Hüseyin Hüsnü ismi mevcuttur. Aynı zamanda her birisi “efendi” sıfatını haiz bu memurlar, birbirlerinden ayırt edilebilmeleri için, ilgili yerlerde baba isimleri ile birlikte belirtilmiştir.

¹⁵ BOA, *DH.SAİDd.* 7/989.

¹⁶ BOA, *DH.SAİDd.* 18/41.

¹⁷ BOA, *DH.SAİDd.* 10/13.

¹⁸ BOA, *DH.SAİDd.* 55/(445-446).

¹⁹ BOA, *DH.SAİDd.* 106/407.

²⁰ BOA, *DH.SAİDd.* 100/77; Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl İdâresi Memurîn Sicil Zarfları Belgeleri (DH.SAİD.MEM.)*, (Dosya/gömlek no): 5/8.

7	Ahmed Efendi ²¹	Nesim		H. 1277 (1860-1861)	Mustafa Efendi	İshaklu Nahiyesi Müftüsü	Efendi
8	Ahmed Efendi ²²	Rüşdü		H. 1279 (1862-1863)	Mustafa Ağa	Akşehir Bidayet Mahkemesi Azası	Ağa
9	Mehmed Efendi ²³	Ali		H. 1282 (1865-1866)	Akşehirli Hüseyin Ağa	Çiftçi	Ağa
10	Mehmed Kamil Efendi ²⁴			H. 1282 (1865-1866)	Halebli Şeyh Hacı Yusuf Efendi	Tüccar	Efendi
11	Ahmed Hamdi Efendi ²⁵			H. 1283 (1866-1867)	Mustafa Efendi	-	Efendi
12	Mehmed Niyazi Efendi ²⁶			H. 1285 (1868-1869)	Hacı Haşim Ağa	-	Ağa
13	Kirilos Efendi ²⁷	Rum		H. 1287 (1870-1871)	Anastaş Efendi	Akşehir Kazası Aşâr Başkâtibi	Efendi
14	Salih Sıdkı Efendi ²⁸			H. 1288 (1871-1872)	Ahmed Efendi	Mahkeme Aza Mülazımı	Efendi
15	Karabet Efendi ²⁹	Ermeni		H. 1288 (1871-1872)	Simonoğlu Agob Ağa	Tüccar	Ağa
16	Sirinyan Serkis Efendi ³⁰	Ermeni		H. 1289 (1872-1873)	Hacı Kirkor Ağa	-	Ağa
17	Ahmed Hamdi Efendi ³¹			H. 1289 (1872-1873)	Halil İbrahim Efendi	Tüccar	Efendi
18	Hüseyin Hüsnü Efendi ³²			H. 1289 (1872-1873)	Ali Mukbil Efendi	-	Efendi
19	Manolaki Kostantidi (قسطنطيدى) Efendi ³³	Rum	24 Muharrem 1291 (13 Mart 1874)	Yani	-	-	-
20	Hamparyan Artin Efendi ³⁴	Ermeni		H. 1291 (1874-1875)	Kığork Ağa	-	Ağa
21	İsmail Hakkı Efendi ³⁵			H. 1291 (1874-1875)	Ebubekir Efendi	İlmiyeden	Efendi
22	Ahmed Fevzi Efendi ³⁶			H. 1291 (1874-1875)	Osman Bey	-	Bey
23	Hüseyin Hüsnü Efendi ³⁷			H. 1292 (1875-1876)	Mustafa Nuri Efendi	İshaklu Nahiyesi Müftüsü	Efendi
24	Arakel Efendi ³⁸	Ermeni		H. 1293 (1876-1877)	Kirkor Ağa	-	Ağa

²¹ BOA, *DH.SAİDd.* 95/193.

²² BOA, *DH.SAİDd.* 15/139.

²³ BOA, *DH.SAİDd.* 54/421.

²⁴ BOA, *DH.SAİDd.* 60/23.

²⁵ BOA, *DH.SAİDd.* 177/259.

²⁶ BOA, *DH.SAİDd.* 132/213.

²⁷ BOA, *DH.SAİDd.* 108/275.

²⁸ BOA, *DH.SAİDd.* 45/3.

²⁹ BOA, *DH.SAİDd.* 101/(265-266)

³⁰ BOA, *DH.SAİDd.* 130/11.

³¹ BOA, *DH.SAİDd.* 110/467.

³² BOA, *DH.SAİDd.* 134/41.

³³ BOA, *DH.SAİDd.* 89/417.

³⁴ BOA, *DH.SAİDd.* 104/404.

³⁵ BOA, *DH.SAİDd.* 108/431.

³⁶ BOA, *DH.SAİDd.* 117/75.

³⁷ BOA, *DH.SAİDd.* 147/343.

³⁸ BOA, *DH.SAİDd.* 172/341.

25	<u>Ahmed Zemci Efendi</u> ³⁹		H. 1293 (1876-1877)	Mehmed Said Efendi	-	Efendi
26	<u>Ömer Lütfü Efendi</u> ⁴⁰		4 Cemaziyelahir 1295 (5 Haziran 1878)	Mollavelizâde Hacı Mehmed Efendi	-	Efendi
27	<u>Ali Rıza Efendi</u> ⁴¹		H. 1299 (1881-1882)	Veysi Efendi	-	Efendi
28	<u>Hafız Abdullah Efendi</u> ⁴²		H. 1301 (1883-1884)	Hacı Mehmed Ali Ağa	-	Ağa
29	<u>Hüseyin Sabri Efendi</u> ⁴³		H. 1302 (1884-1885)	Halil Ağa	-	Ağa
30	<u>Ebubekir Efendi</u> ⁴⁴		H. 1303 (1885-1886)	Şemseddinzâde Osman Bey	-	Bey
31	<u>Kirkor Pargamyan Efendi</u> ⁴⁵	Ermeni	R. 1305 (1889-1890)	Hamparsum Efendi	Dava vekili	Efendi
32	<u>Mehmed Ali Efendi</u> ⁴⁶		H. 1306 (1888-1889)	Mustafa Ağa	-	Ağa

2. Akşehir Doğumlu Memurların Eğitim Durumları ve Bildikleri Diller

Memurların sicil kayıtlarında, aldıkları eğitim ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Bu bağlamda okudukları okullar, aldıkları dersler ve başarı dereceleri hakkında bazen ayrıntılı bazen de genel bilgiler verilmektedir.

Akşehir doğumlu 23 Müslüman memurdan 14 tanesinin ilköğrenimini Akşehir kazası sıbyan mektebinde, 4 tanesinin Akşehir kazası ibtidai mektebinde ve 1 tanesinin de Konya vilayeti sıbyan mektebinde tahsil ettiği anlaşılmaktadır. 4 tanesinin ilköğrenim tahsili ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir. Memurların sıbyan mekteplerinde aldıkları eğitim genellikle İslamiyet'in temel esaslarını içeren ve “mukaddimât-i ulûm-ı diniyye” olarak ifade edilen derslerden oluşmakta idi.

Akşehir doğumlu 23 Müslüman memurdan sıbyan ve ibtidai mekteplerini bitiren 13 memur, Akşehir Rüşdiyesine devam etmiştir. 4 tanesi Akşehir kazasında medresede Arapça ve Farsça eğitimi almıştır. Memurlardan bir kısmı da Akşehir kazası haricindeki okullarda öğrenim görmüşlerdir. Bunlardan İsmail Hakkı Efendi ve Hüseyin Sabri Efendi, Konya Mekteb-i İdâdî-i Mülkiyesinde; Hafız Abdullah Efendi, Konya vilayeti Darümuallimîn ibtidaisinde ve Darülfünûn-ı Osmani hukuk şubesinde öğrenim görmüştür. Seyyid Mehmed Rüşdü Efendi ve Mehmed Haşım Efendi İstanbul'a giderek buradaki medreselerde “ulûm-ı âliye ve ‘âliye”⁴⁷ tahsili yapmışlardır. İstanbul'da yirmi sene gibi uzun bir süre medrese öğrenimi görmüş olan Seyyid Mehmed Rüşdü Efendi, daha sonra Mekteb-i Hukuk-ı Şahanede hukuk ilmi de tahsil etmiştir. Mehmed Haşım

³⁹ BOA, *DH.SAİDd.* 154/317.

⁴⁰ BOA, *DH.SAİDd.* 166/217.

⁴¹ BOA, *DH.SAİDd.* 162/9.

⁴² BOA, *DH.SAİDd.* 193/447.

⁴³ BOA, *DH.SAİDd.* 161/259.

⁴⁴ BOA, *DH.SAİDd.* 158/157.

⁴⁵ BOA, *DH.SAİDd.* 200/3.

⁴⁶ BOA, *DH.SAİDd.* 152/247.

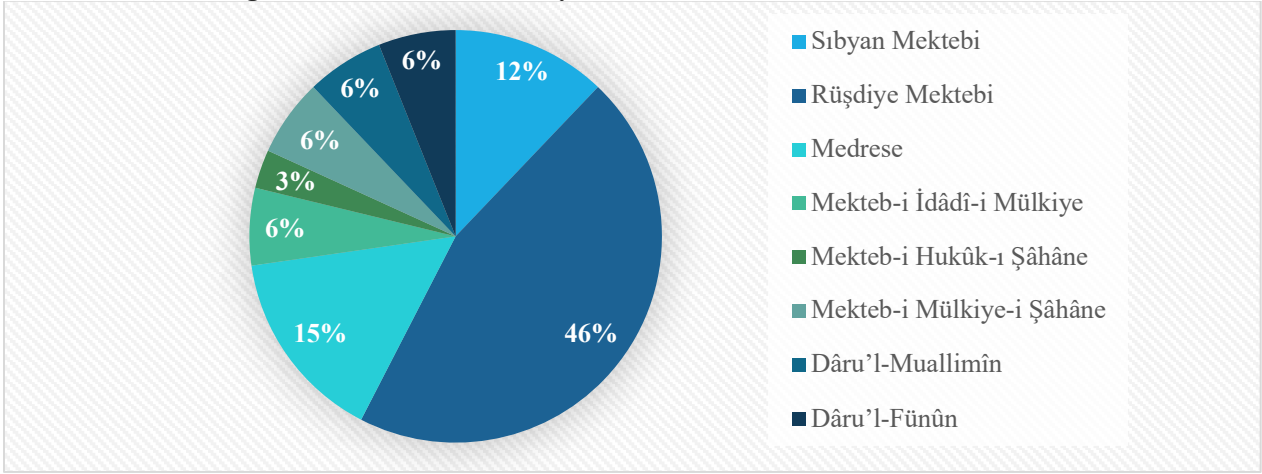
⁴⁷ Genel olarak medreselerde okutulan kelâm, mantık, belâgat, lügat, nahiv, hendese, hesap, hey'et, felsefe, tarih ve coğrafya ile ilgili derslere “ulûm-ı âliye”; Kur'an, hadis ve fıkıh tahsiline vasıta olan derslere de “ulûm-ı ‘âliye” (yüksek ilimler) denilmekte idi. Bkz., İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı* (Ankara: TTK Yayınları, 1988), 20.

Efendi de medrese eğitiminden sonra Darümuallimîn'de de Farsça, Fenn-i Hesâb, Cebir, Hendese ve Tarih dersleri almıştır.

Akşehir doğumlu 9 gayrimüslim memurun eğitim durumları hakkında kayıtlarda detaylı bilgiler bulunmaktadır. 6 Ermeni memur Akşehir kazasındaki Ermeni sıbyan mektebinde, 3 Rum memurdan ikisi, Akşehir kazası Rum ibtidai mektebinde, birisi de Akşehir kazasına bağlı Bermende köyü Rum ibtidai mektebinde ilköğrenimini tamamlamıştır. İlköğrenimini Akşehir'de tamamlayan Ermeni memurlardan ikisi tahsilini Hamidâbâd sancağına bağlı Karaağaç Rüşdiyesinde devam ettirmiştir. 1 tanesi de rüşdiye ve idadiyi Akşehir'de okuyarak Konya Ermeni mekteplerinde ve Dârü'l-fünûn-ı Osmanî Konya Hukuk Şubesinde eğitimini tamamlamıştır. Ermeni memurlardan 2 tanesi sıbyan mektebi, 3 tanesi rüşdiye ve 1 tanesi de Dârü'l-fünûn mezunudur.

İlköğrenimini Akşehir'de tamamlayan Rum memurlardan 2'si rüşdiyeyi de burada okumuştur. Bunlardan biri tahsilini rüşdiye ile sonlandırırken bir diğeri İzmir'de Evangelike Mektebinin⁴⁸ birinci ve Atina'da Praktikon Diksiyon (پراقتون دیکسیون) isimli mektebin ikinci sınıflarında birer sene okumuş daha sonra da Mekteb-i Mülkiye-i Şâhânenin idâdî ve âlî kısımlarından mezun olmuştur. İlköğrenimini Akşehir'de tamamlayan Rum memurlardan bir diğeri de İstanbul'daki Fener Rum Mektebi'nde okuduktan sonra Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâneye devam etmiş ve buradan mezun olmuştur.

Grafik 1: Akşehir Doğumlu Memurların Mezuniyet Durumları

Yukarıdaki grafikten de anlaşılacağı üzere Akşehir doğumlu memurların %46'sı rüşdiye mektebinden mezun olmuş kimselerdir. Memurlar içerisinde %15'lik bir oranla medrese mezunları ikinci sırayı almaktadır. İlköğretim olan sıbyan mektebi (%12) ve bir bakıma lise olarak nitelendirilebilecek Mekteb-i İdâdî-i Mülkiye (%6) hariç tutulacak olursa %36'lık bir oranın yükseköğrenim tahsili yapmış memurlardan oluştuğu anlaşılmaktadır. Memurlar içerisinde herhangi bir sanat mektebi mezunu bulunmamaktadır.

⁴⁸ Rum Ortodoks Patrikhanesi tarafından 1708'de İzmir'de kurulmuş ve 1922'ye kadar faaliyetlerine devam etmiş bir eğitim müessesesidir. Bkz., Ayşe Aksu, "Skolastik Eğitimden Helenizme Geçişte Bir Azınlık Okulu: İzmir Evangelike Rum Mektebi", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, S. 30 (2016): 971.

Sicillerde genellikle memurların okudukları okulları başarı ile bitirdiklerine dair aldıkları diplomaların tarihi ve dereceleri de belirtilmektedir. Buna göre 22 memurun diploma olarak mezun olduğu, 3 tanesinin okuduğu halde diploması olmadığı, 1 tanesinin de diplomasının kaybolmuş olduğu sicillerde ifade edilmektedir. “Müretteb dersleri tahsil ettiği” veya belirli bir süre tahsil gördüğü halde diplomasından hiç bahsedilmeyen 7 memur bulunmaktadır. Diploma sahibi memurlardan 6 tanesi “aliyyü’l-a’lâ” (pekiyi) derecede, 6 tanesi de “a’lâ” (iyi) derecede diploma olarak mezun olmuştur. Geriye kalan 10 memurun diploma dereceleri belirtilmemiştir.

Memurların sicil kayıtlarında, aldıkları eğitimle birlikte bildikleri diller de yer almaktadır. Türkçe haricinde farklı bir dil bilmek memur olabilmek için önemli bir kriter olmamakla birlikte, farklı dillere vâkıf olmanın bir referans olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Sicillerde memurların herhangi bir lisana vâkıf olma dereceleri genellikle, konuşabilir anlamında “tekellüm eder”, yazabilir anlamında “kitâbet eder” veya “tekâtüb eder”, gibi ifadelerle belirtilmektedir. Memurun az da olsa herhangi bir dile vukufiyetini belirtmek için de “âşinâdır” veya “ifâde-i merâm edecek kadar âşinâdır” ifadeleri kullanılmıştır. Bazen de günümüz Türkçesi ile “okuryazar” ifadesi kullanılmıştır. Aşağıdaki tabloda Akşehir doğumlu memurların eğitim durumları ile bildikleri diller bir arada verilmiştir

Tablo 2. Akşehir Doğumlu Memurların Eğitim Durumları ve Bildikleri Diller

Sıra no	Memurun adı	Mezuniyet durumu	Bildiği diller ve vukufiyeti
1	Ahmed Efendi	Medrese	Türkçe okur ve yazar
2	Seyyid Mehmed Rüşdü Efendi	Medrese, Mekteb-i Hukûk-ı Şâhâne	Türkçe yazar, Arapça ve Farsçaya aşinadır
3	Mehmed Haşim Efendi	Medrese, Darü’l-muallimîn	Türkçe, Arapça konuşur ve yazar
4	Yovanaki Efendi	Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne	Türkçe, Fransızca, Rumca konuşur ve yazar
5	Nazaret Efendi	Sıbyan Mektebi	Türkçe, Ermenice okur ve yazar
6	Ahmed Şükrü Efendi	Rüşdiye Mektebi	Türkçe okur ve yazar
7	Ahmed Nesim Efendi	Medrese	Türkçe okur ve yazar
8	Ahmed Rüşdü Efendi	Sıbyan Mektebi	Türkçe okur ve yazar
9	Mehmed Ali Efendi	Rüşdiye Mektebi	Türkçe okur ve yazar
10	Mehmed Kamil Efendi	Rüşdiye Mektebi	Türkçe yazar
11	Ahmed Hamdi Efendi (Mustafa Efendi oğlu)	Medrese	-
12	Mehmed Niyazi Efendi	Rüşdiye Mektebi	Türkçe okur ve yazar
13	Kirilos Efendi	Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne	Türkçe, Rumca, Fransızca konuşur ve yazar
14	Salih Sıdkı Efendi	Rüşdiye Mektebi	Türkçe okur ve yazar
15	Karabet Efendi	Rüşdiye Mektebi	Türkçe, Ermenice okur ve yazar
16	Şirinyan Serkis Efendi	Rüşdiye Mektebi	-
17	Ahmed Hamdi Efendi (Tüccardan Halil İbrahim Efendi oğlu)	Medrese	Türkçe yazar
18	Hüseyin Hüsnü Efendi (Ali Mukbil Efendi oğlu)	Rüşdiye Mektebi	Türkçe, Fransızca okur ve yazar
19	Manolaki Kostantidi Efendi	Rüşdiye Mektebi	Türkçe okur ve yazar, Rumcaya aşinadır

20	Hamparyan Artin Efendi	Rüşdiye Mektebi	Türkçe okur ve yazar
21	İsmail Hakkı Efendi	Mekteb-i İdâdî-i Mülkiye	Türkçe yazar, Arapça, Farsça ve Fransızcaya aşinadır
22	Ahmed Fevzi Efendi	Rüşdiye Mektebi	-
23	Hüseyin Hüsnü Efendi (Mustafa Nuri Efendi oğlu)	Medrese	Arapça ve Farsçaya aşinadır
24	Arakel Efendi	Sıbyan Mektebi	-
25	Ahmed Zemci Efendi	Rüşdiye Mektebi	Türkçe okur ve yazar
26	Ömer Lütfü Efendi	Medrese	Türkçe okur ve yazar, Arapça ve Farsçaya aşinadır
27	Ali Rıza Efendi	Rüşdiye Mektebi	-
28	Hafız Abdullah Efendi	Dârü'l-muallimîn, Dârü'l-fünûn, Medrese	Meramını ifade edecek kadar Arapça ve Farsçaya aşinadır
29	Hüseyin Sabri Efendi	Mekteb-i İdâdî-i Mülkiye	-
30	Ebubekir Efendi	Rüşdiye Mektebi	Türkçe okur ve yazar
31	Kirkor Pargamyan Efendi	Darü'l-fünûn	Türkçe, Ermenice, İngilizce konuşur ve yazar
32	Mehmed Ali Efendi	Sıbyan Mektebi	Türkçe okur ve yazar

Yukarıdaki tabloya bakıldığında Akşehir doğumlu 32 memurdan ancak 26 tanesinin lisan bilgisinin verildiği görülmektedir. Lisan bilgisi verilenlerden hemen hepsi Türkçe okur ve/veya yazar durumdadır. Müslüman memurlar içerisinde Türkçe ile birlikte Arapça konuşabilen ve yazabilen 1 memur varken memurlardan 5 tanesi Arapça ve Farsçaya ancak aşına derecesinde vâkıftır. Müslüman memurlar içerisinde Batı dillerinden herhangi birisini bilen ancak iki memura rastlanmaktadır. Bunlardan rüşdiye mektebi mezunu Hüseyin Hüsnü Efendi (Ali Mukbil Efendi oğlu) Fransızca okur ve yazar, Mekteb-i İdâdî-i Mülkiye mezunu İsmail Hakkı Efendi ise aşına derecesinde Fransızcaya vâkıftır.

Gayrimüslimlerin tamamı Türkçe yazar, okur veya konuşur durumda olup aynı zamanda bazıları kendi ana dilleri ile birlikte bazı Batı dillerini de okur, konuşur ve yazar durumdadırlar. Türkçe, Fransızca, Rumca konuşabilen ve yazabilen, her ikisi de Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne mezunu olan Yovanaki Efendi ve Kirilos Efendi ile Türkçe, Ermenice, İngilizce konuşabilen ve yazabilen Darü'l-fünûn mezunu Kirkor Pargamyan Efendi, memurlar içerisinde en çok dil bilen memurlardır.

Hem Müslüman hem de gayrimüslim memurlar içerisinde Türkçe haricinde bir veya birden fazla dil bilenlerin yükseköğretim veren okullardan mezun oldukları net olarak anlaşılmaktadır.

3. Akşehir Doğumlu Memurların Tayin Edildikleri Görevler ve Görev Yerleri

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı bürokrasisinde memur sayısındaki artışla birlikte memurların işe alınmasında da belirli kurallar ortaya konulmuştur. Sicill-i Ahvâl kayıtlarında bu kurallar hakkında çok fazla bilgi bulunmama ile birlikte mülâzemetle veya ücretli olarak göreve başlamaları, istihdam edildikleri görevler ve görev yerleri hakkında bilgiler tespit edilebilmektedir.⁴⁹

⁴⁹ Selim Hilmi Özkan, *Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Osmanlı Bürokrasisinde Alâiyeli Memurlar (1879-1909)* (Alanya: Alanya Ticaret Odası Yayınları, 2014), 43-44.

3.1. Kaza yönetiminde ve kaza idare meclisinde görevli memurlar

1870 Tarihli Vilayetler Nizamnamesi'ne göre Osmanlı Devleti'nde kaza idare teşkilatı, kaymakam, mal müdürü, idare katipleri, emlak ve nüfus memuru, zaptiye zabiti ve kaza idare meclisinden oluşmaktaydı. Salnamelere göre ise Akşehir kazası idari teşkilatında görevli memurlar kaymakam, naib, mal müdürü, sandık emini, tahrirat katibi, evkaf katibi/evkaf muhasebecisi ve müftüden oluşmakta idi.⁵⁰

Kaza İdare Meclisinde, idari davalar, kaza gelir ve giderlerinin incelenmesi, miri malların yönetimi ve korunması, yerel sağlığa ait tedbirlerin alınması, beledi tesislerin yapım ve onarımı, köy yollarının yapım ve bakımı gibi hususlar görüşülür ve karara bağlanırdı. Bu meclis ayrıca vergi itirazlarını görüşmek için ilk başvuru mercii idi.⁵¹

3.1.2. Kaymakamlık

Akşehir doğumlu memurlar içerisinde kaymakamlık görevini uhdesinde bulunduran bir tane memur tespit edilmiştir. O da Rum milletinden Akşehir Kazası İdare Meclisi Azası Yordan Cazopulos Efendi'nin oğlu Yovanaki Efendi'dir. Akşehir'de ve daha sonra İstanbul'daki Fener Rum Mektebinde okuduktan sonra Mekteb-i Mülkiye-i Şahanedan 31 Ağustos 1882 tarihinde orta dereceden "ulûm-ı siyâsiyye" şehâdetnamesi alarak mezun olan Yovanaki Efendi, daha sonra da Memûrîn-i Mülkiyye İntihab Komisyonundan kaza kaymakamlığına mahsus olmak üzere 30 Kasım 1882'de üçüncü ve 9 Temmuz 1885'te ikinci sınıf intihâbnamelerini alarak kaymakam olmaya hak kazanmıştır. 5 Aralık 1882'de, 30 yaşında iken ilk olarak Serfice sancağına bağlı Katrin kazası kaymakamlığına tayin edilmiş olan Yovanaki Efendi buraya gitmeyerek 17 Ocak 1883'te becayiş suretiyle Sakız sancağında İpsara kazası kaymakamlığına atanmıştır. 1886'ya kadar burada görev yapan Yovanaki Efendi, bu tarihten 1913 yılına kadar devam eden memuriyet hayatı süresince Karyot, Yunda, Zeytun ve Karamürsel kazalarında kaymakamlık; Gelibolu sancağı mutasarrıf muavinliği ve Mersin sancağı mutasarrıflığı görevlerinde bulunmuştur.

3.1.3. Kaza Mal Kalemi ve Mal Müdürlüğü

Akşehir doğumlu memurların bir kısmını Akşehir Kazası İdare Meclisinde görevli memurlar oluşturmaktadır. Bunlar içerisinde Kaza Mal Kalemi ve Müdürlüğünde görevli 5 memur tespit edilmiştir. Bunlardan Ahmed Nesim Efendi mülâzemetle başladığı Akşehir Kazası Mal Kaleminde önce vekaleten sonra da asaleten Kaza Mal Müdürlüğü görevine getirilmiştir. Ahmed Rüşdü Efendi, bir defa vekaleten, iki defa asaleten Akşehir Kazası Mal Müdürlüğü yapmıştır. Mehmed Kamil Efendi de Akşehir Kazası Mal Müdürlüğünde refakaten görev yapmış olan bir diğer memurdur. Nazaret Efendi ve Hüseyin Hüsnü Efendi (Mustafa Nuri Efendi oğlu) ise Akşehir Kazası Mal Kaleminde mülâzemeten görev yapmışlardır.

Memurlar içerisinde Akşehir haricinde başka kazaların mal müdürlüklerinde görev yapanlar da mevcuttur. Akşehir Kazası Mal Müdürlüğü yapan Ahmed Nesim Efendi, ayrıca Ilgın Kazası Mal Müdürlüğü de yapmıştır. Akşehir kazası haricinde mal müdürlüklerinde görev yapmış olan diğer memurlar ise Bayezid Mal Müdürlüğü Muavinliği yapan Karabet Efendi ve Nazilli Kasabası Mal Müdüriyeti refakatinde bulunan Manolaki Kostantidi Efendi'dir. Akşehir ve diğer kazaların mal

⁵⁰ Osman Akdere, *Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Konya* (Konya: Eğitim Yayınevi, 2016), 36-37.

⁵¹ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)* (Ankara: TTK Yayınevi, 2000), 82; Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı* (Ankara: TTK Yayınevi, 1997), 260.

kalemi ve müdürlüklerinde görev yapan memurların çoğunun rüşdiye mezunu oldukları anlaşılmaktadır. Ancak bir defa vekaleten, iki defa asaleten Akşehir Kazası Mal Müdürlüğü yapmış olan Ahmed Rüşdü Efendi'nin sıbyan mektebi mezunu olması dikkat çekicidir.

3.1.4. Sandık Eminliği

Devlete ait para ve menkul kıymetleri alıp veren ve elinde tutan, bunların alıp verilmesinden ve muhafaza edilmesinden sorumlu bir memuriyet olan sandık eminliğinde⁵² istihdam edilmiş 5 memur tespit edilmiştir. Bunlardan Ahmed Nesim Efendi ve Mehmed Kamil Efendi birer defa, Nazaret Efendi üç defa Akşehir Kazası Sandık Eminliği görevinde bulunmuştur. Akşehirli memurlar içerisinde Akşehir kazası haricinde başka kazalarda sandık eminliği yapanlar da olmuştur. Nazaret Efendi aynı zamanda Karaağaç Kazası Sandık Emanetinde de görev yapmıştır. Ayrıca Hüseyin Hüsnü Efendi (Ali Mukbil Efendi oğlu), Elmalı Kazası Sandık Emanetinde, Manolaki Kostantidi Efendi de Yalvaç Kazası Sandık Emanetinde görev yapmıştır.

3.1.5. Tahrîrât Kalemi ve Tahrîrât Kitâbeti

Akşehir doğumlu memurlardan Akşehir Kazası İdare Meclisi bünyesinde Tahrîrât Kalemi ve Kitâbetinde görev yapan 7 memur mevcuttur. Bunlar, Ahmed Efendi, Ahmed Şükrü Efendi, Mehmed Kamil Efendi, Mehmed Niyazi Efendi, Salih Sıdkı Efendi, Ahmed Hamdi Efendi (Tüccardan Halil İbrahim Efendi oğlu) ve Ömer Lütfü Efendi'dir. Bunların genellikle ilk görev yeri olan Tahrîrât Kaleminde bir müddet mülâzemetten sonra katiplik görevine geçtikleri anlaşılmaktadır. Bunların ekseriyetle rüşdiye mezunu memurlar oldukları görülmektedir.

Akşehir kazası dahilindeki diğer memuriyetlerde görev yapan memurlar ve istihdam edildikleri görevler ise şu şekilde idi:

Tablo 3. Akşehir Kazası Dahilindeki Diğer Memuriyetlerde Görevli Memurlar

Memurun adı	İstihdam edildiği görev
Ahmed Şükrü Efendi	Akşehir Kazası Aşâr Muharrirliği
Ahmed Rüşdü Efendi	Akşehir Kazası Aşâr ve Ağnâm İdâresi 2. Kâtipliği
Ahmed Hamdi Efendi (Mustafa Efendi oğlu)	Akşehir Kazası Aşâr ve Ağnâm İdâresi 2. Kâtipliği, Akşehir Kazası Tehvîn-i İhtiyâc-ı Zehâir Anbar Memurluğu
Karabet Efendi	Akşehir Kazası Ağnâm Muharrirliği, Rûsûm-ı Muvakkat Memuriyeti, Afyon Aşârı Muharrirliği
Ahmed Nesim Efendi	Akşehir Kazası Yoklama Kâtipliği, Akşehir Kazası Vergi Kitâbeti
Mehmed Kamil Efendi	Akşehir Kazası Meclis İdâresi Mustantık Muavinliği
Ahmed Zemci Efendi	Akşehir Kazası Tahsîl-i Müfredât Kitâbeti, Ağnâm Ta'dât ve Afyon Sehmi Kitâbeti
Ebubekir Efendi	Akşehir Kazası Tahsîlât-ı Müfredât Kitâbeti, Akşehir Kazası Tapu Takip Memurluğu
Mehmed Niyazi Efendi	Akşehir Kazası Nüfus İdâresi, Akşehir Kazası Nüfus Kitâbeti
Şirinyan Serkis Efendi	Akşehir Kazası Nâfia Dâiresi Tarîk Kitâbeti, Akşehir Kazası Vergi Kalemi, Merkez Kaza Hayvanât-ı Ehliye Kitâbeti
Ali Rıza Efendi	Akşehir Kazası Nâfia Dâiresi Tarîk Kitâbeti Mutemedliği

⁵² Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 122.

Akşehir doğumlu memurlardan bir kısmı da Akşehir Kazası İdare Meclisi haricinde çevre vilayet, kaza, nahiye yönetim ve meclislerinde görev yapmışlardır. Bu memurlar ve görevleri de şu şekilde idi:

Tablo 4. Akşehir Kazası Haricinde Çevre Vilayet, Kaza, Nahiye Yönetim ve Meclislerinde Görevli Memurlar

Memurun adı	İstihdam edildiği görev
Ahmed Nesim Efendi	Bolvadin Kazası Belediye Kitâbeti, İshaklu Nahiyesi Kitâbeti
Salih Sıdkı Efendi	Cihanbeyli Nahiyesi Kitâbeti, Cihanbeyli Nahiyesi Reji Memuru Muavinliği
Ahmed Şükrü Efendi	İnegöl Kazası Nüfus Vukuat Kitâbeti, Bilecik Kazası Tütün Muhammin (ekspert)liği, Kirmastı Kazası Aşâr Muharrirliği
Hüseyin Hüsnü Efendi (Ali Mukbil Efendi oğlu)	Elmalı Kazası Belediye Kitâbeti, Ilgın Kazası Piyade Tahsilatlığı, Ilgın Kazası Tahsilât Müfettişliği, Ilgın Kazası Tahsilât Memurluğu
İsmail Hakkı Efendi	Konya Vilayeti İnevi Nahiyesi Müdüriyeti, Konya Vilayeti Yahyalı Nahiyesi Müdüriyeti
Ahmed Zemci Efendi	Ilgın Kazası Tahrir-i Nüfus Muharrir-i Evvelliği
Hüseyin Sabri Efendi	Konya Vilayeti Muhasebe Kalemî (mülâzemeten)
Kirkor Pargamyân Efendi	Konya Vilayeti Meclis İdare Kalemî Mübeyyizliği
Mehmed Ali Efendi	Ilgın Kazası Tahsilât İdaresi Müfredât Kitâbeti, Bor Kazası Müfredât Kitâbeti

Yukarıdaki tablolara bakıldığında, Akşehir kazası dışındaki idari yönetim ve meclislerde görev alan memurların birkaç tanesi hariç çoğunun memleketlerine yakın vilayet, kaza ve nahiyelerde görevli oldukları anlaşılmaktadır. Bu memurlar içerisinde Ahmed Nesim Efendi, Ahmed Şükrü Efendi ve Ahmed Zemci Efendi memleketleri Akşehir’de de benzeri görevlerde istihdam edilmişlerdir.

İdari yönetim ve meclislerde görev alan Akşehir doğumlu memurlar içerisinde Mekteb-i İdâdî-i Mülkiye mezunları olan İsmail Hakkı Efendi ve Hüseyin Sabri Efendi ile Darü’l-fünûn mezunu Kirkor Pargamyân Efendi ve her ikisi de medrese mezunu olan Ahmed Hamdi Efendi ve Ahmed Nesim Efendi hariç olmak üzere çoğunun rüşdiye mezunu oldukları anlaşılmaktadır.

3.2. Ziraat Bankası’nda görevli memurlar

İlk olarak 1863’te Tuna Valisi Mithat Paşa öncülüğünde Pirot kasabasında kurulan Memleket Sandığı ile temeli atılan ve 1888’de gerçek bir banka hüviyeti kazanarak zamanla ülke genelinde yaygınlaşan Ziraat Bankası, bir devlet kurumu olarak kabul edilmiş ve burada görev yapanlar da devlet memuru sayılmıştır.⁵³

Akşehir doğumlu memurların önemli bir kısmı Akşehir kazası ve diğer bazı kaza, sancak ve vilayetlerdeki Ziraat Bankası şube ve sandıklarında istihdam edilmişlerdir.

Tablo 5. Ziraat Bankası’nda Görevli Memurlar

Memurun adı	İstihdam edildiği görev
Ahmed Hamdi Efendi (Mustafa Efendi oğlu)	Akşehir Kazası Ziraat Bankası Sandığı Memurluğu
Şirinyan Serkis Efendi	Akşehir Kazası Ziraat Bankası Sandığı (mülâzemeten), Ilgın Kazası Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kitâbeti Refakati, Ereğli Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kitâbeti (vekalâten), Ereğli Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kitâbeti (asaleten)

⁵³ Serap Sunay, “II. Abdülhamid Döneminde Balıkesirli Mülki Görevliler Hakkında Bir İnceleme (Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre 1879-1909)” (yüksek lisans tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2007), 90-91.

Ahmed Hamdi Efendi (Tüccardan Halil İbrahim Efendi oğlu)	Akşehir Kazası Ziraat Bankası Sandığı (mülâzemeten), Beyşehir Kazası Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kitâbeti Refakati, Karapınar Kazası Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kitâbeti, Ilgın Kazası Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kitâbeti
Hamparyan Artin Efendi	Akşehir Kazası Ziraat Bankası Sandığı (mülâzemeten), Akşehir Kazası Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kitâbeti Refakati, Karapınar Kazası Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kitâbeti, Ilgın Kazası Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kitâbeti
Ahmed Fevzi Efendi	Akşehir Kazası Ziraat Bankası Sandığı Süvari Tahsildarlığı, Bozkır Kazası Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kitâbeti Refakati, Bozkır Kazası Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kitâbeti (vekâleten), Bozkır Kazası Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kitâbeti (asaleten)
Ali Rıza Efendi	Akşehir Kazası Ziraat Bankası Sandığı Tarık ve Maâbir Muâmelâtı, Akşehir Kazası Ziraat Bankası Sandığı Bedelât-ı Nakdiyye Tahakkuk Kitâbeti, Akşehir Kazası Ziraat Bankası Sandığı Memuriyeti Refakati, Konya Vilayeti Ziraat Bankası Şubesi Yevmiye Mukayyidliği, Karaman Kazası Ziraat Bankası Sandığı Memurluğu
Arakel Efendi	Seydişehir Ziraat Bankası Sandığı Memur Refakati
Hüseyin Sabri Efendi	Koçhisar Kazası Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kâtibi Refakati, Koçhisar Kazası Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kâtibi (vekâleten), Seydişehir Banka Sandığı Muhasebe Kitâbeti (vekâleten), Kal'a-i Sultaniye Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kitâbeti
Karabet Efendi	Akşehir Ziraat Bankası Sandığı (mülâzemeten), İzmir Ziraat Bankası Şubesi Muhasebe Baş Kitâbeti Refakati, Aydın Ziraat Bankası Şubesi Memur Muavinliği, Hamidâbâd Ziraat Bankası Şubesi Memur Muavinliği, Biga Ziraat Bankası Şubesi Memur Muavinliği, Çorlu Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kitâbeti, Karahisar-ı Sahib Ziraat Bankası Şubesi Memur Muavinliği, Konya Ziraat Bankası Şubesi Memur Muavinliği (iki defa), Eskişehir Ziraat Bankası Sandığı Muhasebe Kitâbeti, Ziraat Bankası Müfettiş Muavinliği

Ziraat Bankasında görevli memurların genellikle kısa bir süre başka memuriyetlerde bulduktan sonra banka memuriyetine getirildikleri dikkat çekmektedir. Ahmed Fevzi Efendi ve Arakel Efendi hariç diğerleri Akşehir kazası dahilindeki çeşitli dairelerde bir müddet çalıştıktan sonra Ziraat Bankasında istihdam edilmişlerdir.

Mülâzemeten göreve başlayan Şirinyan Serkis Efendi, Ahmed Hamdi Efendi, Hamparyan Artin Efendi ve Karabet Efendi'nin daha önceki memuriyetlerinde mülâzemette buldukları halde Ziraat Bankasındaki memuriyetlerine de mülâzemetle başladıkları dikkat çekmektedir. Ziraat Bankasında görev alan memurlardan Ahmet Hamdi Efendi, Hüseyin Sabri Efendi ve Arakel Efendi hariç diğerlerinin rüşdiye mezunu oldukları anlaşılmaktadır.

Ziraat Bankasında görev almış memurlar içerisinde en dikkat çeken şahıs Karabet Efendi'dir. Akşehir kazası ve Aydın vilayeti mahkemelerinde bir müddet çalıştıktan sonra farklı pek çok kaza ve vilayetlerdeki Ziraat Bankası şube ve sandıklarında uzun süre görev yapmış olan Karabet Efendi, 20 Mayıs 1896'dan 15 Mayıs 1910'a kadar Ziraat Bankasının birçok vilayet, sancak ve kazadaki şubelerinde görev almış ve nihayet Ziraat Bankası Müfettiş Muavinliğine kadar yükselmiştir. Ziraat Bankası bünyesindeki görevleri, memuriyet hayatında önemli bir yer teşkil eden Karabet Efendi, daha sonra İstanbul'da Mal Müdürlüğü Muavinliği ve Vilayet Muhasebe Kalemlerinde çeşitli memuriyetlerde de bulunmuştur.

3.3. Mahkemede görevli memurlar

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan sonra pek çok müessesede olduğu gibi yargı alanında da köklü değişiklikler gerçekleşmiştir. Bu alanda gerçekleştirilen önemli değişikliklerden birisi de şer'î hususlar dışındaki davalara bakan nizamiye mahkemelerinin kurulması olmuştur. 1870'te neşredilen nizamname ile nizamiye mahkemeleri, bidayet mahkemeleri ve istinaf mahkemeleri olarak iki şubeye ayrılmıştır.⁵⁴ Akşehir doğumlu memurların bazıları da bu mahkemelerde görev yapmışlardır. Aşağıda da görüleceği üzere bunlardan bir kısmı kendi memleketinde, bir kısmı İstanbul'da, bir kısmı Aydın, Konya, Adana vilayetlerinde ve Maraş, İzmir, Denizli, Urfa, Foçateyn, Mardin sancaklarındaki mahkemelerde çeşitli görevlerde bulunmuşlardır. Bu memurların isimleri ve görev yaptıkları mahkemeler şu şekildedir:

Tablo 6. Mahkemede Görevli Memurlar

Memurun adı	İstihdam edildiği görev
Seyyid Mehmed Rüşdü Efendi	Dersaadet 1. Hukuk Mahkemesi (mülâzemeten), İstinaf Mahkemesi cünha kısmı (mülâzemeten), Maraş Sancağı Bidayet Mahkemesi Reis-i Sânilîği, İzmir Sancağı Bidâyet Mahkemesi Reis-i Sânilîği, Denizli Sancağı Bidayet Mahkemesi Ceza İdaresi Riyaseti, Urfa Sancağı Bidâyet Mahkemesi Ceza Dâiresi Riyâseti
Mehmed Haşim Efendi	Cinayet Mahkemesi Aza Mülâzımlığı, İstinaf Mahkemesi Aza Mülâzımlığı, Beyoğlu Bidayet Mahkemesi Mustantık Azalığı, Üsküdar Bidayet Mahkemesi İcra Memuriyeti
Ahmed Rüşdü Efendi	Akşehir Bidayet Mahkemesi Hukuk ve Ceza Dâiresi Kalemi (mülâzemeten), Akşehir Kazası Bidâyet Mahkemesi Azalığı
Mehmed Kamil Efendi	Akşehir Kazası Bidayet Mahkemesi Kalemi (mülâzemeten)
Karabet Efendi	Akşehir Kazası Bidayet Mahkemesi Kalemi (iki defa mülâzemeten), Aydın Vilayeti İstinaf Müddeiumûmîliği Kalemi (mülâzemeten), Foçateyn Kazası Bidayet Mahkemesi 2. Kitâbet Vekaleti
Hamparyan Artin Efendi	Akşehir Kazası Bidayet Mahkemesi Kalemi (mülâzemeten)
Hüseyn Hüsnü Efendi (Mustafa Nuri Efendi oğlu)	Akşehir Kazası Bidayet Mahkemesi Mal Kalemi (mülâzemeten)
Hafız Abdullah Efendi	Mardin Sancağı Bidayet Mahkemesi Azalığı
Kirkor Pargamyan Efendi	Akşehir Kazası Bidayet Mahkemesi Kalemi (mülâzemeten), Konya Vilayeti Mahkemeleri (vekâleten), Adana Vilayeti Merkez Bidayet Mahkemesi Azalığı

Mahkemelerde görev yapan memurların tahsil durumları ile istihdam edildikleri görevler karşılaştırıldığında sadece bir tanesinin hukuk eğitimi aldığı görülmektedir. O da İstanbul 1. Hukuk Mahkemesinde mülâzemetle göreve başlayarak ülkenin çeşitli sancaklarında mahkeme reisliği yapan Seyyid Mehmed Rüşdü Efendi'dir. Memurlardan dört tanesi Dârü'l-muallimîn, Dârü'l-fünûn ve Medrese mezunu olup, bunların da genellikle mahkemelerde mülâzımlık, azalık görevlerinde istihdam edildikleri anlaşılmaktadır. Mahkeme görevlileri içerisinde üç tanesi rüşdiye mezunu olup, bunlar mahkeme kaleminde mülâzemet ve vekaletle görevlendirilmişlerdir. Mahkemede görevli memurlardan bir tanesi de sıbyan mektebi mezunu olan Ahmed Rüşdü Efendi'dir. Akşehir Bidayet Mahkemesi Hukuk ve Ceza Dâiresi Kaleminde mülâzemetle göreve başlayan Ahmed Rüşdü Efendi'nin sıbyan mektebi mezunu bir şahıs olarak Akşehir Kazası Bidâyet Mahkemesi Azalığına getirilmesi dikkat çekicidir. Ayrıca farklı tarihlerde Akşehir Kazası Aşâr ve Ağnâm İdâresi Kâtib-i

⁵⁴ M. Macit Kenanoğlu, "Nizamiye Mahkemeleri", TDV İslam Ansiklopedisi, 33 (İstanbul 2007), s. 186.

Sânîliği, bir defa vekaleten iki defa asaleten olmak üzere Akşehir Kazası Mal Müdürlüğü gibi görevlere de getirilen Ahmed Rüşdü Efendi'nin babasının da daha önceden kendisi gibi Akşehir Bidayet Mahkemesi Azalığı yapmış olması dikkat çekicidir.

3.4. Eğitim kurumlarında görevli memurlar

Akşehirli memurlar içerisinde eğitim kurumlarında görev yapmış olan 4 memur bulunmaktadır. Ancak bunların hepsinin de asli görevlerine ilaveten eğitim kurumlarında görev almış kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan bir tanesi hariç (Mehmed Kamil Efendi) diğerleri yükseköğrenim görmüş kişilerdir.

Bunlar içerisinde hukuk tahsili yapmış olan Seyyid Mehmed Rüşdü Efendi, mülâzemetle birlikte 8 yıl çeşitli yerlerde mahkeme reislikleri yaptıktan sonra 25 Ekim 1888'den 11 Aralık 1889'e kadar Bursa'da müderrislik yapmıştır.

İstanbul'da Mahmud Paşa Medresesi ve Dâru'l-muallimîn'de öğrenim gördükten sonra 1880 senesi başlarından 1883 senesi Ağustosuna kadar çeşitli mahkemelerde aza mülâzımlığı yapmış olan Mehmed Haşim Efendi, 13 Mart 1885'te kendisine ayrıca 500 kuruş maaş tahsis edilerek Mekteb-i Hukuk Müdür Muavinliği'ne getirilmiştir. Mehmed Haşim Efendi ayrıca Bayezid Camii'nde talebelere Sarf ve Nahiv, Usûl-i Fıkıh, Kudûrî⁵⁵ ve Mültekâ⁵⁶ dersleri vermiş ve Tasavvurât⁵⁷ öğretmiştir.

Akşehir kazası mahkeme, belediye ve meclis idaresinde 10 yıldan fazla memurluk yapan rüşdiye mezunu Mehmed Kamil Efendi'ye, 8 Nisan 1893'te 136 kuruş maaşlı Akşehir Kazası Tahrîrât Kâtipliğine ilaveten 57 ve 50 kuruş maaşlarla Akşehir rüşdiye ve ibtidai mektepleri rik'a muallimlikleri verilmiştir. 27 Ocak 1908'de 300 kuruş maaşla Akşehir Kazası Mal Müdürlüğü Refakatine tayin olunan Mehmed Kamil Efendi'ye, bu görevine ilaveten ayrıca 50 kuruş maaşla Akşehir İbtidai Mektebi Muallimliği de verilmiştir.

Mülkiye mezunu olarak kısa bir süre Aydın Vilayeti Maiyyet Memurluğu yaparak daha sonra Denizli Sancağı Maiyyet Memurluğu görevine getirilen Kirilos Efendi, bu görevine ilaveten 22 Eylül 1900 tarihinden 2 Aralık 1909 tarihine kadar Denizli Mekteb-i İdadisi'nde Hendese, Coğrafya, Usûl-i Defteri,⁵⁸ Fransızca, Cebir, İlm-i Eşya, Fizik, Rumca ve Hesab dersleri muallimliği yapmıştır.

3.5. Telgraf ve posta merkezinde görevli memurlar

1840 yılında Posta Nezareti kurulmuş, kısa sürede çalışma alanını genişleterek önce İstanbul'da daha sonra da taşrada postahaneler açılmıştır. Osmanlı yöneticilerinin ilk olarak Kırım Savaşı vesilesiyle karşılaştığı telgrafın ise 1868'lere gelindiğinde İstanbul ile bazı büyük kentler arasında haberleşme aracı olarak kullanımı mümkün olmuştur. Bu tarihlerde Konya vilayetine bağlı diğer bazı kazalar gibi Akşehir kazasında da telgrafhanenin faaliyette olduğu bilinmektedir. Gerek posta

⁵⁵ İmam Ebu'l-Hüseyn Ahmed el-Kudûrî'nin "Muhtasarü'l-Kudûrî" adıyla bilinen fıkıh kitabı. Bkz., Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008): 38.

⁵⁶ İbrahim b. Muhammed Halebî tarafından "Mültekâ'l-Ebhûr" adıyla yazılan fıkıh kitabı. Bkz., Hızlı, a.g.m., s. 38.

⁵⁷ Bir şeyin zihindeki tasarımı ve kavramı; somut ya da soyut varlıklara ait düşünce anlamında mantık ve felsefe terimi olan "tasavvur"un çoğulu. Bkz., Mahmut Kaya, "Tasavvur", TDV İslam Ansiklopedisi, 40 (İstanbul 2011), s. 126.

⁵⁸ 19. yüzyılın ikinci yarısında idadilerde muhasebe eğitimi kapsamında okutulan bir ders. Bkz., Ömer Yazan, "İdadilerde Muhasebe Eğitimi: Hasan Tahsin'in Yeni Usul-i Defteri (1895) Örneği", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 15 (2018): 67.

ve gerekse telgrafla haberleşme yaygınlaştıktan sonra bu iki kurum birleştirilerek 1872'den itibaren haberleşme hizmetleri Posta-Telgraf İdaresince yürütülmeye başlanmıştır.⁵⁹

Akşehirli memurlar içerisinde iki tanesi kendi memleketinde değil ama başta İstanbul olmak üzere bazı telgraf ve posta merkezlerinde istihdam edilmişlerdir. Bunlardan birisi Dersaadet Postahanesi Tahrirât Kalemî, Dersaadet Postahanesi Umur-ı Tahririye Memuriyeti, Selanik Vilayeti Telgraf ve Posta Merkezi Posta Seyyar Memuriyeti, Dersaadet Postahanesi, Anadolu Ciheti Posta Seyyar Memuriyeti'nde istihdam edilmiş olan Mehmed Ali Efendi'dir. Diğeri ise Elmalı Kazası Telgrafhanesinde mülâzemeten görev yapmış olan Hüseyin Hüsnü Efendi (Ali Mukbil Efendi oğlu)'dir.

3.6. Askeriyede görevli memurlar

Akşehir doğumlu memurlar içerisinde iki tanesi askeriyede görev yapmıştır. Bunlardan birisi 25 yaşında iken 80 kuruş maaş mukabilinde başçavuşluk görevi ile askerlik mesleğine başlayan Ahmed Efendi'dir. Yaklaşık 8 yıl 8 ay kadar başçavuşluk yapan Ahmed Efendi, daha sonra bu meslekten istifa ederek Akşehir Kazası Tahrirât Kâtipliğine geçmiştir.

Askeriye'de görevli bir diğeri memur ise 1886'da mülâzemetle Akşehir Kazası Tahrirât Kaleminde memuriyete başlayıp, birkaç sene nüfus idaresinde çalışarak askerlik mesleğine geçen Mehmed Niyazi Efendi'dir. 27 Ekim 1890'da Seyyar Topçu 7. Alayının 2. Taburu Kâtip Muavini Başçavuşu olarak askerlik mesleğine başlayan Mehmed Niyazi Efendi, yaklaşık 3 yıl sonra Ordu-yı Hümayuna ve kısa bir süre sonra da topçu 8. Alayın 1. Taburunun 3. Bölüğüne cephaneci çavuş olarak görevlendirilmiştir. Yaklaşık 2,5 yıl sonra da redif tezkeresini alarak sivil memuriyete geçmiştir.

3.7. Diğer kurumlarda görevli memurlar

Akşehir doğumlu memurlardan bazıları da farklı dairelerde katiplik vb. görevlerde istihdam edilmişlerdir. Bu memurlar ve görev yaptıkları daireler şu şekildedir:

Tablo 7. Diğer Kurumlarda Görevli Memurlar

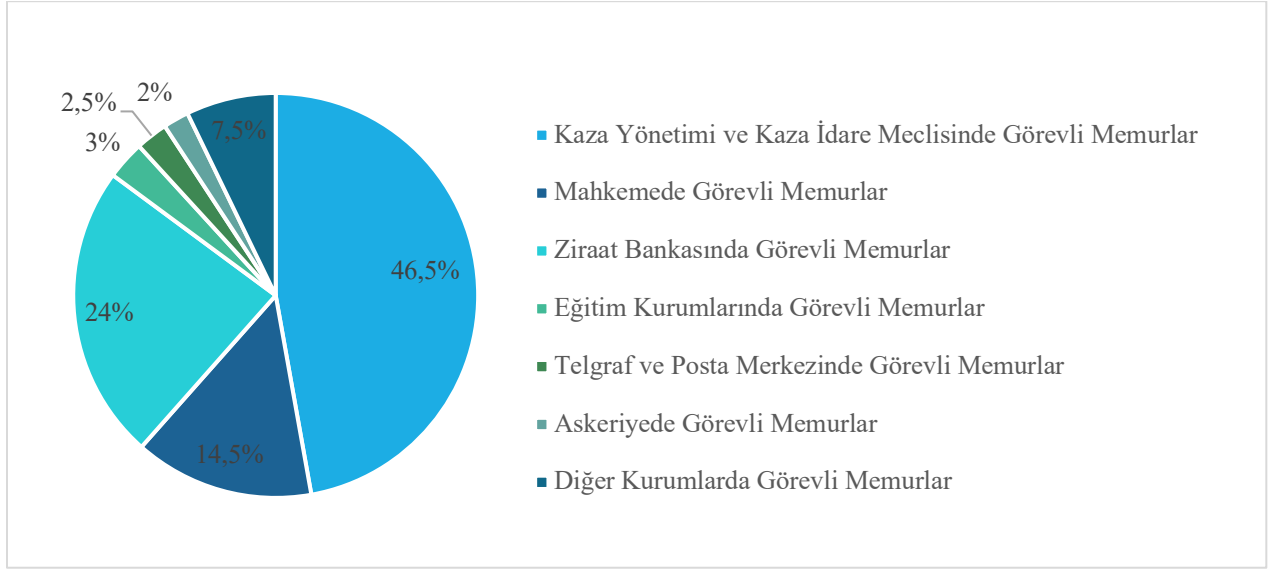
Memurun adı	İstihdam edildiği görev
Mehmed Ali Efendi	Bâb-ı Seraskerî Muhasebe Dâiresi 4. Şubesi Kitâbeti, Emânât-ı Mevrûde Dâiresi Kitâbeti
Kirilos Efendi	Aydın Vilayeti Maiyyet Memurluğu, Denizli Sancağı Maiyyet Memurluğu, Manastır Vilayeti Muhasebe Mümeyyizliği
<u>Karabet Efendi</u>	İstanbul Vilayeti Muhasebe Kalemî Hesap Memurluğu, Muhasebe-i Vilayet Kitâbeti, Beyoğlu Sancağı Merkez Tahsil Memurluğu

Yukarıdaki tespitler doğrultusunda Akşehir doğumlu memurların istihdam edildikleri görev dağılımları aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.⁶⁰

⁵⁹ Çadircı, *a.g.e.*, s. 294-298.

⁶⁰ Burada verilen oranlar -her bir memurun farklı alanlarda da görev yaptığı dikkate alınarak- memur sayısı itibarı ile değil, memurların istihdam alanları dikkate alınarak belirlenmiştir.

Grafik 2: Akşehir Doğumlu Memurların Görev Dağılımı

Sicill-i Ahvâl Defterleri'nde kayıtlı 32 Akşehir doğumlu memurların çoğunluğu kendi memleketleri olan Akşehir kazasında görev yapmışlardır. Akşehir dışında görev yapanlar da genellikle buraya yakın yerlerde istihdam edilmişlerdir. 32 memurdan 5 tanesi memleketi Akşehir dışında başka bir yerde görev yapmamış iken, 15 tanesi Akşehir'le birlikte çoğunlukla yakın kazalar olmak üzere ülkenin farklı yerlerinde de görev yapmışlardır. Geri kalan 12 memur ise Akşehir dışında farklı vilayet, sancak veya kazalarda görev yapmışlardır. Yukarıda da ifade edildiği üzere bunların bir kısmı Karahisar-ı Sahib, Konya, Eskişehir, Denizli gibi yakın vilayet ve sancaklar dahilindeki çeşitli memuriyetlerde istihdam edilmiş iken bazıları da İstanbul, Kal'a-i Sultaniye (Çanakkale), Çorlu, Selanik, Manastır, Mersin, Maraş, Urfa, Mardin gibi çok daha uzak yerlerde memuriyette bulunmuşlardır. Uzak yerlerde görev yapan memurların da mutasarrıflık ve kaymakamlık gibi idari görevler, mahkeme katipliği, azalığı, reisliği gibi görevler ile Ziraat Bankası, telgraf ve posta merkezlerindeki çeşitli görevlerde istihdam edilmiş oldukları gözlemlenmektedir.

4. Akşehir Doğumlu Memurların İlk Göreve Başlama Yaşları

25 Eylül 1880 Tarihli "Me'murîn-i Mülkiye Terakkî ve Tekâüd Kararnamesi"ne göre memuriyete başlama yaşı alt sınırı 20 olmakla birlikte, kalemlere mülâzemetle memur olanlar için 16 yaşını tamamlamak yeterli idi.⁶¹ Akşehir doğumlu memurlardan göreve başlama yaşı belirtilenler içerisinde⁶² bir tanesi hariç diğerlerinin bu kaideye uygun bir şekilde istihdam edildikleri anlaşılmaktadır. Göreve başlama yaşları belirtilen 28 memurun göreve başlama yaş aralığı 13 ile 34 yaş arasında değişmektedir. 13 yaşında Akşehir Kazası Tahrîrât Kaleminde mülâzemeten göreve başlayan Salih Sıdkı Efendi, memuriyete en küçük yaşta başlayan memurdur. 34 yaşında Dersaadet 1. Hukuk Mahkemesinde yine mülâzemeten göreve başlayan Seyyid Mehmed Rüşdü Efendi ise memuriyete başlama yaşı en büyük olan memurdur. Sıbyan mektebinden sonra İstanbul'a giderek

⁶¹ Hüseyin Özdemir, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Devleti'nde Kamu Personel Yönetimi" (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001), 117.

⁶² Memurlardan 28 tanesinin göreve başlama yaşı belirtilmiş, 4 tanesinin belirtilmemiştir.

yirmi sene müddetle ulûm-ı âliye ve ‘âliye ve daha sonra Mekteb-i Hukuk-ı Şahanede hukuk ilmi tahsil eden Seyyid Mehmed Rüşdü Efendi aynı zamanda tahsil hayatı en uzun süren memurdur.

Seyyid Mehmed Rüşdü Efendi gibi memuriyete başlama yaşı yüksek (29-34 arası) olan diğer memurların da Darülfünun, Hukuk ve Mülkiye gibi yükseköğretim tahsili almış kişiler olduğu gözlenmektedir.

Aşağıdaki tabloda Akşehir doğumlu memurların ilk göreve başlama yaşları ile ilk görevleri birlikte verilmiştir.

Tablo 8. Akşehir Doğumlu Memurların İlk Göreve Başlama Yaşları ve Tayin Edildikleri İlk Görevleri

S.N	Memurun adı	İlk göreve başlama yaşı	Tayin edildiği görevler
1	Ahmed Efendi	25	Başçavuşluk
2	Seyyid Mehmed Rüşdü Efendi	34	Dersaadet 1. Hukuk Mahkemesi (mülâzemeten)
3	Mehmed Haşim Efendi	29	Cinayet Mahkemesi Aza Mülazımlığı
4	Yovanaki Efendi	30	Katrin Kazası Kaymakamlığı
5	Nazaret Efendi	17	Akşehir Kazası Mal Kalemi (mülâzemeten)
6	Ahmed Şükrü Efendi	26	Akşehir Kazası Tahrîrât Kalemi
7	Ahmed Nesim Efendi	18	İshaklu Nahiyesi Kitâbeti
8	Ahmed Rüşdü Efendi	17	Akşehir Bidayet Mahkemesi Hukuk ve Ceza Dâiresi Kalemi (mülâzemeten)
9	Mehmed Ali Efendi	18	Bâb-ı Seraskerî Muhasebe Dâiresi 4. Şubesi Kitâbeti
10	Mehmed Kamil Efendi	17	Akşehir Kazası Bidayet Mahkemesi Kalemi (mülâzemeten)
11	Ahmed Hamdi Efendi (Mustafa Efendi oğlu)	19	Akşehir Kazası Aşâr ve Ağnâm 2. Kitâbeti
12	Mehmed Niyazi Efendi	18	Akşehir Kazası Tahrîrât Kalemi (mülâzemeten)
13	Kirilos Efendi	30	Aydın Vilayeti Maiyyet Memurluğu
14	Salih Sıdkı Efendi	13	Akşehir Kazası Tahrîrât Kalemi (mülâzemeten)
15	Karabet Efendi	18	Akşehir Kazası Bidayet Mahkemesi Kalemi (mülâzemeten)
16	Şirinyan Serkis Efendi	-	Akşehir Kazası Vergi Kalemi (mülâzemeten)
17	Ahmed Hamdi Efendi (Tüccar H. İbrahim Efendi oğlu)	22	Akşehir Kazası Tahrîrât Kalemi (mülâzemeten)
18	Hüseyin Hüsnü Efendi (Ali Mukbil Efendi oğlu)	22	Elmalı Kazası Telgrafhanesi (mülâzemeten)
19	Manolaki Kostantidi Efendi	25	Yalvaç Kazası Sandık Emaneti
20	Hamparyan Artin Efendi	19	Akşehir Kazası Bidayet Mahkemesi Kalemi (mülâzemeten)
21	İsmail Hakkı Efendi	28	Konya Vilayeti İnevi Nahiyesi Müdüriyeti
22	Ahmed Fevzi Efendi	22	Akşehir Kazası Ziraat Bankası Sandığı Süvari Tahsildarlığı
23	Hüseyin Hüsnü Efendi (Mustafa Nuri Efendi oğlu)	-	Akşehir Kazası Bidayet Mahkemesi (mülâzemeten)
24	Arakel Efendi	32	Seydişehir Ziraat Bankası Sandığı Memur Refakati

25	Ahmed Zemci Efendi	28	İlgın Kazası Tahrir-i Nüfus Muharrir-i Evvelliği
26	Ömer Lütfü Efendi	16	Akşehir Kazası Tahrîrât Kalemî (mülâzemeten)
27	Ali Rıza Efendi	22	Akşehir Kazası Nâfia Dâiresi Tarîk Kitâbeti Mutemedliği
28	Hafız Abdullah Efendi	30	Mardin Sancağı Bidayet Mahkemesi Azalığı
29	Hüseyin Sabri Efendi	-	Konya Vilayeti Muhasebe Kalemî (mülâzemeten)
30	Ebubekir Efendi	21	Akşehir Kazası Tapu Takip Memurluğu
31	Kirkor Pargamyan Efendi	-	Akşehir Kazası Bidayet Mahkemesi Kalemî (mülâzemeten)
32	Mehmed Ali Efendi	20	İlgın Kazası Tahsilât İdaresi Müfredât Kitâbeti

5. Akşehir Doğumlu Memurların Aldıkları Maaşlar

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat öncesinde kamu hizmeti gören memurların çoğuna nakdi maaş ödenmezken 1838'den sonra yeni maaş sistemine geçilmek suretiyle devlet memurlarına belirli miktarda nakdi maaş ödenmesi esası getirilmiştir.⁶³ Ancak maaş sisteminin esas gelişimi, 1873 tarihli "Harcırah Kararnamesi"nin memurların maaşa istihkaklarına dair bölümü ve 1880 tarihli "Maaş Kararnamesi" ile gerçekleşmiştir.⁶⁴ 1873 tarihli kararname ile memurların maaş ve harcırahlarının ne yolda verileceği hakkında sarîh hükümler konulmuş,⁶⁵ 1880 Maaş Kararnamesi ile de memurlar genel bir sınıflandırmaya tabi tutularak derecelerine göre maaş tespiti yapılmıştır. İncelenen Sicil-i Ahvâl kayıtlarında da bu kararnameler doğrultusunda uygulamalara rastlanmaktadır.⁶⁶

Yeni maaş sisteminde memurlar, aldıkları eğitimin ardından maaşlı olarak veya maaşsız acemilik hizmeti anlamına gelen ve bugünkü staj karşılığı olan mülâzemetle⁶⁷ göreve başlamaktaydı. Akşehir doğumlu 32 memurdan 16 tanesi ilk görevine mülâzemeten, 16 tanesi de maaşlı olarak başlamıştır. Memurlar içerisinde en düşük maaşla göreve başlayan iki memur bulunmaktadır. Bunlardan birisi 1865 senesi ocak ayı başlarında, 25 yaşında iken 80 kuruş maaşla başçavuşluk görevine başlayan, Akşehir kasabası tüccarlarından Türksalihoğlu Mehmed Ağa'nın oğlu Mehmed Efendi'dir. Diğerisi ise yine aynı miktar maaşla 13 Mayıs 1883'te 18 yaşında iken Bâb-ı Seraskerî Muhasebe Dâiresi 4. Şubesi Kitâbetinde göreve başlayan Akşehirlî Çiftçi Hüseyin Ağa'nın oğlu Mehmed Ali Efendi'dir. Memurlar içerisinde en yüksek maaşla göreve başlayan memur ise 5 Aralık 1882'de, 30 yaşında iken 1250 kuruş maaş ile Serfice sancağına bağlı Katrin kazası kaymakamlığına tayin edilen, Rum milletinden Akşehir Kazası İdare Meclisi Azası Yordan Cazopulos Efendi'nin oğlu Yovanaki Efendi'dir. Pek çok yerde kaymakamlık yapan ve en son 26 Aralık 1912'de Mersin sancağı mutasarrıflığına tayin edilen Yovanaki Efendi, bu görevinden dolayı aldığı 4000 kuruş maaş ile aynı zamanda maaş en yüksek olan memur özelliği taşımaktadır.

⁶³ Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1992), 161-162.

⁶⁴ Özdemir, *a.g.t.*, s. 153-154.

⁶⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, (Ankara: TTK Yayınevi, 1988), 161.

⁶⁶ Özdemir, *a.g.t.*, s. 155.

⁶⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 611. Terim anlamı itibarıyla medrese mezunlarının müderrislik ve kadılık almak için sıra beklemeleri, bu arada meslekî tecrübe kazanmaları ve belirli kontenjanlardan istifade ile göreve başlamalarını ifade eden mülâzemet, sadece ilmiye sınıfına mahsus bir terim olmayıp, Osmanlı idarî ve askerî teşkilâtında da yine staj anlamında kullanılmıştır. Bkz., Mehmet İpşirli, "Mülâzemet", TDV İslam Ansiklopedisi, 31 (Ankara 2020), s. 536.

Memurların maaşlarının miktarı doğal olarak zamana ve yaptıkları işin niteliğine göre değişmekle birlikte benzeri görevleri yapan memurlar arasında da farklılıklar gözlemlenmektedir. Mesela, 9 Mart 1902’de de Elmalı Kazası Sandık Emanetine görevlendirilen Hüseyin Hüsnü Efendi, 200 kuruş maaş alırken, 28 Temmuz 1898’de Yalvaç Kazası Sandık Emanetine tayin edilen Manolaki Kostantidi Efendi, 360 kuruş maaş almakta idi. Aradaki yaklaşık 3,5 yıllık zaman farkına bakıldığında bile Hüseyin Hüsnü Efendi’nin daha fazla maaş alması muhtemel iken Manolaki Kostantidi Efendi’den çok daha düşük bir maaş alması dikkat çekicidir. Her iki memurun tahsil durumları da mukayese edildiğinde aralarında fark olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim her ikisi de rüşdiye mezunu olup, Hüseyin Hüsnü Efendi Türkçe ve Fransızca okuyup yazabilmekte; Manolaki Kostantidi Efendi de Türkçe okuyup yazabilmekte ve Rumcaya aşina idi.

Memurların maaşları genel olarak zaman içerisinde az ya da çok artış göstermekle birlikte bazı memurların görev değişikliği sonucu maaşlarında çok ciddi miktarda düşüş yaşandığı da gözlemlenmektedir. Mesela 4 Ağustos 1886’da ve 26 Temmuz 1887’de 500 kuruş ücretle Akşehir ve Kirmastı kazaları Aşar Muharrirliğinde, 13 Ağustos 1889’da 1300 kuruş ücretle Bilecik Kazası Tütün Muhamminliğinde (eksper) görevlendirilmiş olan Ahmed Şükrü Efendi, 26 Mayıs 1892’de 125 kuruş maaş ile İnegöl Kazası Nüfus Vukuat Kitâbetine tayin edilmiştir.

Görev değişikliği dolayısı ile maaşı düşen bir diğer memur da Ahmed Zemci Efendi’dir. 22 Temmuz 1904’te 300 kuruş maaş ile Ilgın Kazası Tahrir-i Nüfus Muharrir-i Evvelliğine tayin edilen Ahmed Zemci Efendi, 7 Haziran 1908’de 200 kuruş maaş ile Akşehir Kazası Tahsil-i Müfredât Kitâbetine tayin edilmiştir.

Bazı memurlar da mevcut görevinde yeterli olmadığı gerekçesi ile görevi değiştirilerek daha düşük maaşlı görevlere atanmıştır. Mesela Mehmed Haşim Efendi, 5 Haziran 1886’da 2500 kuruş maaş ile Beyoğlu Bidayet Mahkemesi Mustantik Azalığına getirilmiştir. Ancak yapılan teftiş neticesinde mustantıklık görevinde yeterli olamadığı anlaşılarak 18 Aralık 1888’de 2000 kuruş maaş ve becayış sureti ile Üsküdar Bidayet Mahkemesi İcra Memuriyetine nakledilmiştir.

Memurlar içerisinde “mazuliyet maaşı”⁶⁸ alan bir tane memur tespit edilmiştir. O da 9 Ağustos 1900’da 562 kuruş, 22 Mart 1913 tarihinden itibaren de 2000 kuruş mazuliyet maaşı tahsis edilmiş olan Yovanaki Efendi’dir.

Akşehir doğumlu memurlar içerisinde, 1881’de ilan edilen “Me’mûrîn-i Mülkiye Terakkî ve Tekâüd Kararnâmesi” gereğince tekaüd, yani emekli maaşı alan herhangi bir memura rastlanmamıştır.

Akşehir doğumlu memurların çoğu, 1880 Maaş Kararnamesi’ne göre 500 ile 4000 kuruş arasında maaş alan taşra memuru⁶⁹ statüsünde idi. 1890’ların ortalarında bir memurun ailesini geçindirebilmek için asgari 1.000 kuruşa ihtiyaç duyduğu dikkate alındığında⁷⁰, Akşehir doğumlu memurların birkaç tanesi hariç pek çoğunun bu tarihlerde ailesini geçindirecek yeterlilikte bir maaş alamadıkları anlaşılmaktadır.

⁶⁸ Mazuliyet maaşı, 1891’de çıkarılan “Memûrîn-i Mülkiye Ma’zûlîn Maaşlarına Dâir Kararnâme” ile, beş yıl geriye gidilerek, görev yaptığı memuriyeti lağvedilmiş veya görülen lüzum üzerine devlet tarafından görevine son verilmiş olan, sağlığa kavuşabilmesi mümkün olmayacak derecede hasta olan ve görev yerini değiştirme talebi kabul edilmeyerek memuriyetten ayrılmaya mecbur kalan memurlara verilen maaş idi. Bkz., Özdemir, *a.g.t.*, s. 214.

⁶⁹ Özdemir, *a.g.t.*, s. 157.

⁷⁰ Sunay, *a.g.t.*, s. 110.

Tablo 9. Akşehir Doğumlu Memurların İlk Göreve Başlama Tarihleri ve Aldıkları Maaşlar

Sıra no	Memurun adı	İlk göreve başlama şekli	İlk göreve başlama tarihi	Aldığı en düşük maaş (kuruş) ve tarihi		Aldığı en yüksek maaş (kuruş) ve tarihi	
				Kuruş	Tarih	Kuruş	Tarih
1	Ahmed Efendi	Maaşlı	Ocak 1865	80	Ocak 1865	130	29 Ağustos 1873
2	Seyyid Mehmed Rüşdü Efendi	Mülâzemet	H. 1298 (1880-1881)	1400	10 Ocak 1883	1400	24 Şubat 1894
3	Mehmed Haşim Efendi	Maaşlı	1880 senesi başı	200	1880 senesi başı	2500	5 Haziran 1886
4	Yovanaki Efendi	Maaşlı	5 Aralık 1882	1250	5 Aralık 1882	4000	26 Aralık 1912
5	Nazaret Efendi	Mülâzemet	Şubat/Mart 1875	360	27 Ağustos 1885	400	2 Şubat 1910
6	Ahmed Şükrü Efendi	Mülâzemet	24 Temmuz 1885	125	26 Mayıs 1892	1300	13 Ağustos 1889
7	Ahmed Nesim Efendi	Maaşlı	6 Ekim 1878	200	14 Mart 1880	720	-
8	Ahmed Rüşdü Efendi	Mülâzemet	1878 senesi sonlarında	240	1883 senesi Ekim	800	5 Eylül 1889
9	Mehmed Ali Efendi	Maaşlı	13 Mayıs 1883	80	13 Mayıs 1883	700	15 Ekim 1902
10	Mehmed Kamil Efendi	Mülâzemet	21 Kasım 1882	200	31 Ağustos 1888	300	27 Ocak 1908
11	Ahmed Hamdi Efendi (Mustafa Ef. oğlu)	Maaşlı	28 Eylül 1885	240	28 Eylül 1885	600	23 Ağustos 1887
12	Mehmed Niyazi Efendi	Mülâzemet	5 Ekim 1886	121	15 Ağustos 1897	-	-
13	Kirilos Efendi	Maaşlı	24 Ocak 1900	500	24 Ocak 1900	2000	2 Aralık 1909
14	Salih Sıdkı Efendi	Mülâzemet	1883 senesi sonlarında	135	1 Temmuz 1890	150	1889 senesi Haziran
15	Karabet Efendi	Mülâzemet	13 Kasım 1888	200	13 Ekim 1889	1000	14 Eylül 1911
16	Şirinyan Serkis Efendi	Mülâzemet	-	200	24 Ocak 1906	500	14 Temmuz 1908
17	Ahmed Hamdi Efendi (H. İbrahim Ef. oğlu)	Mülâzemet	28 Mart 1894	250	15 Nisan 1902	500	9 Temmuz 1908
18	Hüseyin Hüsni Efendi (Ali Mukbil Ef. oğlu)	Mülâzemet	13 Mart 1894	180	1899 senesi Mart başları	200	9 Mart 1902
19	Manolaki Kostantidi Efendi	Maaşlı	28 Temmuz 1898	300	18 Ekim 1903	360	28 Temmuz 1898
20	Hamparyan Artin Efendi	Mülâzemet	13 Ekim 1893	250	12 Mayıs 1898	400	1 Mart 1902
21	İsmail Hakkı Efendi	Maaşlı	29 Temmuz 1902	320	29 Temmuz 1902	-	-
22	Ahmed Fevzi Efendi	Maaşlı	13 Eylül 1896	250	13 Eylül 1896	500	7 Mayıs 1904

23	Hüseyin Hüsnü Efendi (Mustafa Nuri Ef. oğlu)	Mülâzemet	-	200	23 Aralık 1903	400	12 Mart 1907
24	Arakel Efendi	Maaşlı	20 Aralık 1908	250	20 Aralık 1908	-	-
25	Ahmed Zemci Efendi	Maaşlı	22 Temmuz 1904	200	7 Haziran 1908	300	22 Temmuz 1904
26	Ömer Lütfü Efendi	Mülâzemet	13 Mayıs 1894	136	5 Eylül 1904	400	14 Ağustos 1909
27	Ali Rıza Efendi	Maaşlı	1 Mart 1903	200	7 Temmuz 1908	600	21 Kasım 1913
28	Hafız Abdullah Efendi	Maaşlı	5 Kasım 1913	1000	5 Kasım 1913	-	-
29	Hüseyin Sabri Efendi	Mülâzemet	-	125	14 Mart 1907	500	14 Temmuz 1910
30	Ebubekir Efendi	Maaşlı	14 Kasım 1906	200	4 Haziran 1908	-	-
31	Kirkor Pargamyan Efendi	Mülâzemet	-	300	19 Aralık 1909	1000	4 Mayıs 1913
32	Mehmed Ali Efendi	Maaşlı	7 Haziran 1908	200	7 Haziran 1908	-	-

6. Akşehir Doğumlu Memurların Aldıkları Ödül ve Cezalar

Akşehir doğumlu memurlar içerisinde görevlerindeki başarıları dolayısı ile rütbe⁷¹ veya nişan⁷² takdim edilmek suretiyle ödüllendirilenler ve çeşitli sebeplerden dolayı görevden alınarak cezalandırılanlar da olmuştur. Akşehir doğumlu 32 memurdan 3 tanesi çeşitli rütbe ve nişanlarla taltif edilmişlerdir. Bu memurların isimleri, taltif edilme sebepleri ve aldıkları ödüller aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

Tablo 10. Akşehir Doğumlu Memurların Aldıkları Ödüller

Memurun adı	Ödüllendirilme sebebi	Aldığı ödül
Mehmed Haşim Efendi	700-800 gönüllü asker ile harbe iştirak etmesi	5. Rütbeden Mecidi ve 4. Rütbeden Osmanî nişanları
Yovanaki Efendi	Tam bir sadâkât ve istikâmet ile faydalı hizmetlerde bulunmuş olması, bilhassa vergi tahsili ile inzibat hususundaki takdiri şayan gayretleri	3. Rütbeden Mecidiye Nişanı
Mehmed Kamil Efendi	Memuriyeti süresince takdir ve tasdik edilen faydalı hizmetleri	4. Rütbe ve ayrıca 4. Rütbeden Mecidiye Nişanı (iki defa)

Akşehir doğumlu 32 memurdan 4 tanesi de çeşitli sebeplerden dolayı görevden alınmıştır. Bunlardan bazıları görevden alınmakla kalmamış aynı zamanda çeşitli cezalara da çarptırılmıştır. Bu memurların isimleri, görevden alınma sebepleri ve süreleri ile aldıkları cezalar aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

⁷¹ Rütbe, devlet memurları ile halktan bazı kimselere verilen paye ve ünvanlar için kullanılan bir tabir olup, derece anlamına gelmektedir. Bkz., Pakalın, *a.g.e.*, III, s. 68.

⁷² Nişan, devlet adına gösterilen üstün başarı ve yararlılıklardan dolayı hak eden kişileri onurlandırmak amacıyla verilen ve göğse takılan alametin adıdır. Bkz., *Nadir Osmanlı Sikke, Nişan ve Madalyaları*, haz., Betül Özden (İstanbul: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1999). 57.

Tablo 11. Akşehir Doğumlu Memurların Görevden Alınma Sebepleri ve Süreleri ile Aldıkları Cezalar

Memurun adı	Azil sebebi	Azledildiği görev	Azil süresi	Aldığı ceza
Seyyid Mehmed Rüşdü Efendi	Görevini suiistimal etmesi	Denizli Sancağı Bidayet Mahkemesi Ceza İdaresi Riyaseti	1 yıl	-
Yovanaki Efendi	Kaza halkının bir kısmına temayül etmesinden dolayı halk arasında ortaya çıkan ihtilaf ve bu sebepten idari görevinde başarısız görülmesi	Yunda Kazası Kaymakamlığı	1 yıl 7 ay	-
Yovanaki Efendi (2. defa)	Tahsilat hakkında yapılan tebligatın gereğini yerine getirmediği ve bazı kimseleri teşvik ile hükümet dairesine gelerek bir takım gerçek dışı ifadelerde bulunmalarına sebebiyet vermesi	Zeytun Kazası Kaymakamlığı	7 yıl 5 ay	-
Yovanaki Efendi (3. defa)	-	Karamürsel Kazası Kaymakamlığı	3 yıl 1 ay	-
Yovanaki Efendi (4. defa)	-	Mersin Sancağı Mutasarrıflığı	-	-
Ahmed Hamdi Efendi (Mustafa Efendi oğlu)	6580 kıyye (yaklaşık 8.5 kg) zahireyi zimmetine geçirmesi	Akşehir Kazası Tehvîn-i İhtiyâc-ı Zehâir Anbar Memurluğu	2 yıl 4 ay	3 ay hapis ve zimmetine geçirdiği zahirenin aynen tahsili
Ahmed Hamdi Efendi (Mustafa Efendi oğlu) (2. defa)	Yapılan teftiş esnasında kasa mevcudu 4900 kuruşun noksan çıkması Kasa defterinde 2500 kuruş gümüş sütunundan bi't-tenzil (?) altın sütununa ilave etmesi Muhtardan adi ilmühaber mukabilinde 48 kuruş tahsil etmesi	Akşehir Ziraat Bankası Sandığı Memurluğu	4 ay	-
Ahmed Hamdi Efendi (Mustafa Efendi oğlu) (3. defa)	Zimmetine para geçirdiği için hapis cezasına mahkum olmasına rağmen bankaya intisabında bu hususu gizlemesi Banka memuriyetinde iyi hizmet edememesi	Akşehir Ziraat Bankası Sandığı Memurluğu	-	-
Hüseyin Sabri Efendi	Kasadan 22.000 küsur kuruş çalarak firar etmesi ve 25.310 kuruş 15 parayı zimmetine geçirmesi	Kal'a-i Sultaniye Ziraatbank Sandığı Muhasebe Kitâbeti	2 yıl	1 sene müddetle hapsine ve 2 sene memuriyetten uzaklaştırılması ve zimmetine geçirdiği meblağın faizi ile beraber kendisi ile kefillerinden tahsili

Yukarıdaki tablolara bakıldığında en dikkat çeken isim Zeytun kaymakamlığı görevinde iken sadakati ve faydalı hizmetleri dolayısı ile 3. rütbeden Mecidiye Nişanı ile ödüllendirilen ve çeşitli sebeplerle dört defa görevden alınan Yovanaki Efendi'dir. İkinci azlinden sonra Yovanaki Efendi'ye Dahiliye Nezareti tarafından soruşturma başlatılmış ancak hakkında isnat edilen suçlar resmi olarak ispatlanamadığından ve kendisinin ehliyetli bir kişi olması dolayısı ile tekrar istihdam edilmesine mani bir durum olmadığı görülmüştür. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Yovanaki Efendi, Mersin sancağı mutasarrıflığına kadar yükselmiştir. Zaman zaman maaşında indirim yapılan Yovanaki Efendi'ye açıkta bulunduğu dönemlerde uzun süre mazuliyet maaşı da tahsis edilmiştir.

Yovanaki Efendi gibi, birkaç kez azledilerek bir müddet sonra tekrar göreve getirilen bir diğer memur Ahmed Hamdi Efendi'dir. Ambar memurluğu görevi esnasında bir miktar zahireyi zimmetine geçirdiği için azledilen ve 3 ay hapsine hükmedilen Ahmed Hamdi Efendi, tekrar göreve getirildikten bir müddet sonra zimmetine para geçirdiği ve bir muhtardan adi ilmühaber mukabilinde 48 kuruş tahsil ettiği için ikinci kez azledilmiştir. İşlediği bütün bu suçların -sarahat kazanmasına rağmen- Ahmed Hamdi Efendi'nin görevden alınması için yeterli bir sebep teşkil etmemesi son derece dikkat çekicidir. Son olarak Akşehir Ziraat Bankası Sandığı Memurluğuna tayin edilen Ahmed Hamdi Efendi, bu yeni görevine atanmadan önce işlediği suçlar ve aldığı cezaları gizlemesi dolayısı ile üçüncü kez azledilerek memuriyet hayatına son verilmiştir.

Azledilerek bir müddet sonra tekrar göreve getirilen bir diğer memur da Seyyid Mehmed Rüşdü Efendi'dir. Azlini ve muhakeme edilmesini gerektiren hususlardan bazıları hakkında yeterli ihbârât bulunmamasından dolayı muhakemesinin men'ine karar verilen Mehmed Rüşdü Efendi, bir senelik mazuliyetten sonra tekrar memuriyete getirilmiştir.

İşledikleri suçlardan dolayı azledilen bu memurların tekrar göreve getirilmeleri Osmanlı Devleti'nde kalifiye memur sıkıntısının bir neticesi olarak değerlendirilebilir. Yukarıda bahsi geçen memurların tahsil seviyelerinin yüksek olması ve görevlerinde tecrübe kesp etmiş kimseler olması da bu durumu teyit etmektedir.

Sonuç

Sicill-i Ahvâl Defterleri içerisinde Akşehir doğumlu 32 memur tespit edilmiştir. Bunlardan 23 tanesi Müslüman, 9 tanesi gayrimüslimdir. Gayrimüslimlerden 6 tanesi Ermeni, 3 tanesi de Rum'dur. Baba meslekleri belirtilenler arasında babası tüccar ve çiftçi olan birkaç memur haricinde diğerleri memur çocuklarıdır.

Akşehir doğumlu memurlar içerisinde rüşdiye muzunu olarak göreve başlayanlar %46'lık bir oranla çoğunluğu oluşturmaktadır. Yüksek öğrenim görmüş olan memurlar ise %36'lık bir oranla ikinci sırayı almaktadır. Memurların çoğu Akşehir'deki sıbyan ve rüşdiye mekteplerinde öğrenim görmüşlerdir. Bunların bir kısmı daha sonra Konya ve İstanbul'daki bazı yüksek okullarda öğrenimlerini sürdürmüşlerdir. Gayrimüslim memurlar, Akşehir ve civarındaki bazı kaza ve vilayetlerde kendilerine ait mekteplerde öğrenim görmüşlerdir. Ayrıca Rum memurlar içerisinde bazıları İstanbul, İzmir ve Atina'daki Rum mekteplerinde öğrenim görmüşlerdir.

Akşehir doğumlu memurlar içerisinde lisan bilgisi verilen 26 memurdan 2 tanesi hariç, diğerleri Türkçe okur ve/veya yazar durumdadır. Müslüman memurlar içerisinde Türkçe ile birlikte Arapça konuşabilen ve yazabilen 1 memur varken; memurlardan 5 tanesi Arapça ve Farsçaya ancak aşına derecesinde vâkıftır. Müslüman memurlar içerisinde Batı dillerinden herhangi birisini bilen ancak

2 memura rastlanmıştır. Gayrimüslimlerin tamamı Türkçe yazar, okur veya konuşur durumda olup aynı zamanda bazıları kendi ana dilleri ile birlikte bazı Batı dillerini de okur, konuşur ve yazar durumdadırlar. Hem Müslüman hem de gayrimüslim memurlar içerisinde Türkçe haricinde bir veya birden fazla dil bilenlerin yükseköğretim veren okullardan mezun oldukları net olarak anlaşılmaktadır.

Akşehir doğumlu memurların %46,5'i Akşehir kazası ve bazı civar kazaların yönetim ve idare meclislerinde, %24'ü Akşehir kazası ve diğer bazı kaza, sancak ve vilayetlerdeki Ziraat Bankası şube ve sandıklarında, %14,5'i Akşehir Kazası Bidayet Mahkemesi başta olmak üzere pek çok vilayet ve sancaklardaki mahkemelerde çeşitli görevlerde bulunmuşlardır. Ayrıca memurların %3'ü eğitim kurumlarında, %2,5'i telgraf ve posta merkezlerinde, %2'si çavuşluk ve başçavuşluk görevleri ile askeriyede ve %7,5'i de diğer kurumlarda istihdam edilmişlerdir.

Akşehir doğumlu memurların göreve başlama yaş aralığı 13 ile 34 yaş arasında değişmekte olup memuriyete başlama yaşı yüksek olanların genellikle yükseköğrenim tahsili görmüş kişiler olduğu anlaşılmaktadır.

Akşehir doğumlu 32 memurdan yarısı ilk görevine mülâzemeten, diğer yarısı da maaşlı olarak başlamıştır. Memurların aldığı en düşük maaş 80 kuruş iken en yüksek maaş 4000 kuruştur. Memurların maaşlarının miktarı doğal olarak zamana ve yaptıkları işin niteliğine göre değişmekle birlikte benzeri görevleri yapan memurlar arasında da farklılıklar tespit edilmiştir. Dönemin ekonomik şartları dikkate alındığında memurların birkaç tanesi hariç çoğunun ilgili dönemde ailesini geçindirecek yeterlilikte bir maaş alamadıkları anlaşılmaktadır.

Akşehir doğumlu 32 memurdan 3 tanesi çeşitli rütbe ve nişanlarla taltif edilirken 4 tanesi de çeşitli sebeplerden dolayı görevden alınmıştır. Bunlardan bazıları görevden alınmakla kalmamış aynı zamanda çeşitli cezalara da çarptırılmıştır. Genel olarak görevini suiistimal etmek, görevinde başarısız olmak, zimmetine para geçirmek gibi suçlardan dolayı azledilen bu memurların tekrar göreve getirilmeleri Osmanlı Devleti'nde kalifiye memur sıkıntısının bir neticesi olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak Akşehir doğumlu memurların genel anlamda Osmanlı bürokrasisindeki konumuna bakıldığında, çoğunlukla Akşehir ve civarındaki kaza idare ve yönetim meclislerinde görev yapan memur profili sergilenmekle birlikte içlerinden bazılarının idari, hukuki, bankacılık ve maliye alanlarında ön plana çıktığı görülmektedir. Genellikle ilk öğrenimlerini Akşehir'de tamamladıktan sonra İstanbul'daki orta ve yükseköğretim kurumlarında öğrenim gören, daha sonra memuriyette kazandıkları deneyim ve tecrübeleri ile bürokraside yükselerek ülkenin farklı coğrafyalarında görev alan memurlar içerisinde birkaç isim dikkat çekmektedir. Bunlar mülki-idari yönetim alanında, uzun süre birçok kazada kaymakamlık yaparak mutasarrıflık görevine kadar yükselen Yovanaki Efendi; hukuk alanında Maraş, İzmit, Denizli, Urfa sancakları bidayet mahkemelerinde mahkeme reisliği yapan Seyyid Mehmed Rüşdü Efendi ve İstanbul'daki büyük mahkemelerde azalık görevlerinde bulunan Mehmed Haşim Efendi'dir. Dikkat çeken bir diğer isim de memleketi Akşehir'le birlikte İzmir, Aydın, Hamidabad, Biga, Çorlu, Karahisar-ı Sahib, Konya, Eskişehir gibi pek çok vilayet ve sancaktaki Ziraat Bankası şubelerinde memurluk yaparak en son Ziraat Bankası Müfettiş Muavinliği ile İstanbul'da Mal Müdürlüğü ve Vilayet-i Muhasebeye görevlendirilen Karabet Efendi'dir.

Kaynakça

1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl İdâre-i Umûmiyesi Defterleri (DH.SAİDd.): 7/989; 10/13; 15/139; 18/41; 45/3; 54/421; 55/(445-446); 60/23; 89/417; 95/193; 100/77; 101/(265-266); 104/404; 106/407; 108/275; 108/431; 110/467; 117/75; 130/11; 132/213; 134/41; 147/343; 152/247; 154/317; 157/35; 158/157; 161/259; 162/9; 166/217; 172/341; 177/259; 183/98; 193/447; 200/3.

Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl İdâresi Memurîn Sicil Zarfları Belgeleri (DH.SAİD.MEM.): 5/8.

2. Araştırma Eserler

Akdere, Osman. *Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Konya*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2016.

Aksu, Ayşe. "Skolastik Eğitimden Helenizme Geçişte Bir Azınlık Okulu: İzmir Evangelike Rum Mektebi". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları* S. 30 (2016): 971-999.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi. İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2017.

Çadırcı, Musa. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Ankara: TTK Yayınevi, 1997.

Çavdar, Necati. "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Muşlu Memurlar (1879-1909)". *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019. 251-281.

Çetin, Atilla. "Sicill-i Ahvâl Defterleri ve Dosyaları Hakkında Bir Araştırma". *Vakıflar Dergisi* S. 29 (2005): 87-104.

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1992.

Eryılmaz, Bilal. *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.

Findley, Carter V. *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform Bâbüâlî (1789-1922)*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1994

Hızlı, Mefail. "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008): 25-46.

İpşirli, Mehmet. "Mülâzemet", TDV İslam Ansiklopedisi, 31 (Ankara 2020), ss. 536-537.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, C. VII, Ankara: TTK Yayınevi, 1988.

Kaya, Mahmut. "Tasavvur", TDV İslam Ansiklopedisi, 40 (İstanbul 2011), ss. 126-127.

Kenanoğlu, M. Macit. "Nizamiye Mahkemeleri", TDV İslam Ansiklopedisi, 33 (İstanbul 2007), ss. 185-188.

Köprülü, Orhan F. "Efendi", TDV İslam Ansiklopedisi, 10 (İstanbul 1994), ss. 455-456.

- Muşmal, Hüseyin ve Elif Gündoğdu. “Nüfus ve Temettuat Defterlerine Göre XIX. Yüzyılın Ortalarında Akşehir Kazası Bermende Köyü’nde Yaşayan Rumların Sosyal, Ekonomik ve Demografik Özellikleri”. *History Studies* 13/1 (2021): 139-164.
- Nadir Osmanlı Sikke, Nişan ve Madalyaları. Haz., Betül Özden. İstanbul: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1999.
- Ortaylı, İlber. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*. Ankara: TTK Yayınevi, 2000.
- Özdemir, Hüseyin. “Tanzimat Sonrası Osmanlı Devleti’nde Kamu Personel Yönetimi”. Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2001.
- Özkan, Selim Hilmi. *Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Osmanlı Bürokrasisinde Alâiyeli Memurlar (1879-1909)*. Alanya: Alanya Ticaret Odası Yayınları, 2014.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II-III, İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Sarıyıldız, Gülden. “Sicill-i Ahvâl Defterleri”, TDV İslam Ansiklopedisi, 37 (İstanbul 2009), ss. 134-136.
- Sunay, Serap. “II. Abdülhamid Döneminde Balıkesirli Mülki Görevliler Hakkında Bir İnceleme (Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre 1879-1909)”. Yüksek lisans tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, 2007.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Yazan, Ömer. “İdadilerde Muhasebe Eğitimi: Hasan Tahsin’in Yeni Usul-i Defterî (1895) Örneği”. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 15 (2018): ss. 67-97.

Arşiv Belgeleri Işığında Şeyhülislâm Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi

The Library of Shaykh al-Islam Veliyyuddin Efendi in Light of Archive Documents

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Nazenin S. Güler

Bitlis Eren Üniversitesi
sguler@beu.edu.tr

Başvuru / Submitted:
9 Şubat 2024

Kabul / Accepted:
1 Mayıs 2024

DOI: [10.21021/osmed.1434300](https://doi.org/10.21021/osmed.1434300)

Atıf / Citation:

Güler, N. S. "Arşiv Belgeleri Işığında Şeyhülislâm Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 22 (2024): 131-149.

Benzerlik / Similarity: 12

Öz

III. Mustafa döneminde (1757-1774) iki kez Şeyhülislâm olan Veliyyüddin Efendi II. Bâyezid'in İstanbul'da inşa ettirdiği külliyesinde müstakil bir kütüphane binası inşa ettirmiştir. II. Bâyezid Külliyesi'nin eğitim faaliyetinin tamamlayıcı unsuru olarak kurulan Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi nadir kaynakların bulunduğu zengin koleksiyonuyla ilim erbabının uğradığı önemli merkezlerden biri olmuştur. Dönemin fikir ve düşünce hayatının gelişip zenginleşmesine önemli katkılar sunan Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi bir vakıf kurumu olarak verdiği hizmetlerle ülkenin kütüphanecilik tarihinde yerini almıştır. Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi birçok yönüyle arşiv belgelerine konu olmuştur. Çalışma kapsamında Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi ve Atatürk Kitaplığı Arşivi incelenmiştir. Bu incelemede kütüphanenin muhasebe kayıtlarını içeren birçok defter tespit edilmiştir. Bu defter kayıtları Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'nin yönetim ve denetimi, muhasebe bilançosu ve personel kadrosu gibi konular hakkında bilgi sunmaktadır. Muhasebe defterlerinin yanı sıra kütüphanenin personel atamasına dair tevcihât, tamir-onarım, katalog ve kitap listesini içeren kayıtlar gibi çeşitli arşiv belgeleri tespit edilmiştir. Bu çalışma Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'nin müstakil ve bağımsız niteliği, iç örgütlenmesi, okuyucu hizmeti, muhasebe bilançosu, sahip olduğu koleksiyonu ve tarihsel süreç içerisindeki fiziki yapı durumu arşiv kayıtlarının verileri ışığında bir bütüncül şekilde incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kütüphane, Şeyhülislam Veliyyüddin Efendi, Osmanlı vakıf kütüphaneleri, II. Bâyezid İstanbul Külliyesi.

Abstract

Veliyyüddin Efendi, who served twice as Şeyhülislâm during the reign of Sultan Mustafa III (1757-1774), constructed an independent library building within the complex built by Bâyezid II in Istanbul. Veliyyüddin Efendi Library, which was established as a complementary element of the educational activities of the Bayezid II Complex with its rich collection of rare resources, became one of important centers visited by scholars. The library as a foundation institution, made significant contributions to the development and enrichment of the intellectual life of the period and took its place in the country's librarianship history by the services it provided in the field. Veliyyüddin Efendi Library became the subject of archive documents on many aspects. Within the scope of the study, the Archives of the General Directorate of Foundations, the Presidential State Archives Ottoman Archives and the Atatürk Library Archives were examined. In this examination, many books containing the accounting records of the library were identified. These accounting records provide information about the management and control, accounting balance sheet and personnel of Veliyyüddin Efendi Library. In addition to the accounting books, various archival documents on personnel appointments, maintenance, catalog and book list were identified. In this study, the independent nature of Veliyyüddin Efendi Library, its internal organization, reader service, accounting balance sheet, collection and physical structure throughout the historical process were examined holistically in the light of archive records.

Keywords: Library, Sheikhulislam Veliyyüddin Efendi, Ottoman foundation libraries, The Bayezid II Istanbul Complex.

Giriş

Toplumsal yaşamın bir gereksinimi olarak ortaya çıkan kütüphanelerin temel işlevleri toplumun ihtiyaç duyduğu her türlü bilgi kaynağını toplamak, onları düzenleyerek kullanıma sunmaktır. Eğitim-öğretim ve kültürün vazgeçilmez bir kurumu olan kütüphaneler Osmanlı Devleti'nde vakıf sistemi içerisinde var olmuş ve bu sistem içerisinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. 15. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlanan vakıf kütüphaneleri Osmanlı Devleti'nin eğitim-öğretim, bilimsel ve kültürel yaşamına önemli katkılar sunmuştur.¹ Osmanlıların ilk dönemlerinde vakıf kütüphaneleri cami, medrese ve tekke gibi dinî, eğitim ve sosyal fonksiyonları ifa eden kurumların bünyesinde var olmuşlardır. Bu kütüphanelerden ilki Yıldırım Bâyezid döneminde (1389-1403) yapılan birkaç medrese bünyesinde kurulmuştur.² 16. yüzyılın sonlarına doğru kütüphaneler medreselerin vazgeçilmez unsurları haline gelmişlerdi.

17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren herhangi bir kurumun bünyesinde olmayan müstakil binasıyla bağımsız bir kurum olarak yeni kütüphane türleri de kurulmaya başlanmıştı. Bu tür kütüphanelerin ilk örneği 1678 yılında kurulan Köprülü Mehmet Paşa Kütüphanesidir. Önceki kütüphanelerle hemen hemen aynı işleyişe sahip olsa da bu tür kütüphanelerde müstakil bina, hizmet, derme ve çalışanlar bakımından Osmanlı kütüphane kültürüne yeni bir boyut kazandırmıştır.³ Çalışmanın ana konusunu teşkil eden Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi de kendisine ait müstakil binası olan ve bağımsız bir kurum olarak kurulmuştur. Veliyyüddin Efendi, kütüphanesini II. Bâyezid'in İstanbul'da kurduğu külliye alanına kurulmasını tercih etmişti. Zira II. Bâyezid Külliyesi'nin kurulduğu alan şehrin önemli ilim ve kültür merkezlerinden biriydi.⁴ Ayrıca II. Bâyezid Külliyesi'nin ülkenin kütüphanecilik tarihinde önemli bir yere sahip olduğunu belirtmek gerekir. Bu külliye, cami ve medrese kütüphanelerinden milli kütüphanenin kurulmasına kadar Osmanlı Devleti'nde kütüphane kurumunun geçirmiş olduğu tüm aşamalarına ev sahipliği yapmış ve ülkenin kütüphanecilik tarihinde önemli rol üstlenmiştir.⁵ Külliyenin bânisi II. Bâyezid'in Osmanlı padişahları arasında babası Fatih Sultan Mehmed'den sonra kitaba en çok ilgi duyan ve en çok kitap toplayan padişah⁶ olması külliyesinin ülkenin kütüphanecilik tarihinde üstlenmiş olduğu bu rolü daha da anlamlı kılmaktadır. Bütün bunlar bir arada düşünüldüğünde Veliyyüddin Efendi'nin kütüphanesini II. Bâyezid Külliyesi yerleşkesinde kurmasının tesadüf olmadığı anlaşılmaktadır.

1. Kütüphanenin Kurucusu: Veliyyüddin Efendi

İstanbul Silivrikapı'nın Yayla semtinde doğan Veliyyüddin Efendi'nin doğum yılı 1684 olduğu tahmin edilmektedir. Babası askeri zümreden Solakbaşı Mustafa Ağa'dır. İyi bir hattat olan

¹ Hakan Anameriç, "Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi," *Otam Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 19 (2006): 53.

² İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008), 80; İsmail E. Erünsal, "Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik." *Millî Eğitim Dergisi* 208 (2015,1 Ekim): 195; Anameriç, *a.g.m.*, 59.

³ İsmail E. Erünsal, "Köprülü Kütüphanesi." TDV İslâm Ansiklopedisi, 26 (Ankara 2002), s. 247; Remziye Tuba Çavdar, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi" (doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995), 27; Anameriç, *a.g.m.*, 63.

⁴ Mehmet İpşirli, "İstanbul'da İlim ve Kültür Hayatı," *15-16. Asırlar, I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu* (2013): 381.

⁵ Nazenin Saadet Güler, "Kuruluşundan Günümüze İstanbul II. Bâyezid Külliyesi." (doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2021), 307-311.

⁶ Süheyl Ünver, "İkinci Selim'e Kadar Osmanlı Hükümdarlarının Hususi Kütüphaneleri Hakkında." *IV. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları (1952), 311.

Veliyyüddin Efendi, hat dersini Durmuşzâde Ahmed Efendi'den aldı.⁷ Eğitim hayatı ile ilgili kaynaklara herhangi bir bilgi yansımayan Veliyyüddin Efendi meslek hayatına müderrislikle başladı ve ilk görevine babası tarafından Silivrikapı'nın Arabacı Bayezid Mahallesi'nde yaptırılan medresede başladı. Ardından Evkâf-ı Haremeyn müfettişliğine tayin edildi. Halep (1729), Galata, Kahire ve Medine'de kadılık yaptı. 1756 yılında İstanbul payesi olarak Anadolu kazaskerliğine ve 1758 yılında da Rumeli kazaskerliğine tayin edildi. Bu görevde iken rüşvet aldığı iddiasıyla III. Mustafa'ya yapılan şikâyetler sonucunda görevinden azledilip Manisa'ya sürüldü. Bir yıllık sürgünden sonra affedilen Veliyyüddin Efendi 1759 yılında İstanbul'a döndü. 1760 yılında Şeyhülislâm Çelebizâde Âsım Efendi'nin vefatı üzerine şeyhülislâmlık makamına tayin edildi. Bu görevde bir yıl altı ay ve on sekiz gün kalan Veliyyüddin Efendi, sert mizaca sahip olduğu gerekçesi ile 1761 yılında şeyhülislâmlıktan azledilerek Bursa'ya sürüldü. Bursa'da bir süre kaldıktan sonra affedilerek yeniden İstanbul'a döndü. 1767 yılında görevinden azledilen Dürrîzâde Mustafa Efendi'nin yerine şeyhülislâmlığa tayin edildi. İkinci kez atandığı şeyhülislâmlık görevini bir yıl altı ay ve iki gün yaptıktan sonra 1768 yılında vefat etti. Naaşı Eyüp'te Otakçılar yakınında bulunan Nakşibendi şeyhi Mehmed Murad Buhârî Zâviyesi'ne defnedildi.⁸

İyi bir hattat olan Veliyyüddin Efendi, Osmanlı ta'lik ekolünde önemli isimlerinden biriydi. Birçok hattat yetiştirmiş, III. Mustafa ve III. Ahmed'e de hat meşk etmiştir. Çeşitli müze ve kütüphanelerde ta'lik kıta ve murakkaları yer almaktadır. Ayrıca Veliyyüddin Efendi dönemine ait birçok mimari eserin celi ta'lik kitâbe yazıları onun tarafından yazılmıştır. Veliyyüddin Efendi din adamı ve iyi bir hattat olmasının yanı sıra, çiçek yetiştiriciliği ve lâlelere olan özel ilgisiyle de bilinmektedir.

Bir hayırsever olan Veliyyüddin Efendi, bu çalışmanın konusunu teşkil eden kütüphanenin yanı sıra, eğitim, sosyal ve ulaşım gibi farklı alanlarda birçok vakıf kurmuştur: ilk görev yeri olan Arabacı Bayezid Mahallesi'nde babası tarafından yapılan medrese çalışanları için tahsisat ayırmıştı. Bursa'da kaldığı dönemde Abdal Murad Zaviyesi'ne yol, Nakşibendî Tekkesi'ne minber, Mehmed Murad Buhârî Dergâhı'na bir mescid-tevhidhâne ve Koca Mustafa Paşa Camii avlusuna bir muvakkithâne yaptırmıştır. İstanbul'da Zeytinburnu ile Bakırköy arasında kalan Çırpıcı çayırın civarındaki Veliyyüddin Efendi çayırı ve çeşmesi vakfı zamanla İstanbul halkının en sevdiği mesire alanı haline gelmiştir. Günümüzde "Veliefendi Hipodromu" adıyla bilenen bu alan at yarışlarının yapıldığı yer için kullanılmaktadır.⁹ Bu vakıfları için düzenlenen vakfiyelerde Veliyyüddin Efendi, vakıfların şartlarını ve akâratını detaylı bir şekilde kayıt altına almıştır.¹⁰

2. Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi

İstanbul'un ikinci selâtin külliyesi olan II. Bâyezid Külliyesi'nde Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi kurulmadan önce külliyenin medresesi bünyesinde bir kütüphanenin var olduğu arşiv kayıtlarından tespit edilmiştir.¹¹ Ancak bu medrese kütüphanesi ilim ve kültür alanında bir merkez

⁷ Müjgan Cunbur, *Şeyhülislâm Veliyyüddin Efendi Vakıfları ve Kütüphanesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969), 167; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*. 5. haz., Nuri Akbayar, Seyit Kahraman, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 1660-1661.

⁸ *İlmiyye Sâlnâmesi*, Osmanlı İlmiyye Teşkilatı ve Şeyhülislamı, der. Seyit Ali Kahraman, (İstanbul: İşaret yayınları, 1998), 431; Cunbur, *a.g.e.*, 168-171; Recep Sadri Sayıoğulları, "Türk Ta'lik Yazı Ekolünün Doğuşunda Şeyhülislam Veliyyüddin Efendi", (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1991), 15-22; Tahsin Özcan, "Veliyyüddin Efendi", TDV İslâm Ansiklopedisi, 43 (İstanbul 2013), s. 40-42.

⁹ Cunbur, *a.g.e.*, 172-175; Sayıoğulları, *a.g.t.*, 24-27; Özcan, *a.g.m.*, 41.

¹⁰ Cunbur, *a.g.e.*, 172-175.

¹¹ Güler, *a.g.t.*, 309.

18 yüzyıla ait bir yapı olan Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi, II. Bâyezid Külliyesi'ne sonradan eklenmesine rağmen -mimari üslup özelliğinde olduğu gibi- külliyenin diğer birimleri ile uyum içerisinde külliyenin bir birimi, başka bir deyişle bütünün bir parçası olarak kütüphanecilik hizmetini sürdürmüştür.

2.2. Yönetimi ve Denetimi

Bir vakıf kurumu olan Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'nin yönetim ve denetim işleyişi hakkındaki temel prensipleri bânisi tarafından kütüphanenin tüzüğü niteliğinde olan vakfiyesinde belirtilmişti. Vakfiyede kütüphanenin üstlendiği toplumsal hizmetleri aksatmadan yerine getirilmesinden mütevellî denetim idareci sorumlu kılınmıştı. Kütüphanenin yönetiminden birinci derecede sorumlu olan mütevellînin görevi, vakfiyenin koyduğu şartlar çerçevesinde kütüphaneye personel alımı, personelin görev dağılımı ve maaş ödemeleri; kütüphane kitapları ile binasının bakım ve onarımı; kütüphanenin açılış-kapanış saatlerinin zamanında yapılmasını sağlamak şeklinde belirtilmiştir. Bu kapsamda personel alımında liyakatin esas alınmasını, kütüphane hizmetine engel teşkil edecek müderrislik, kadılık, imamlık ve şeyhlik gibi görevlerde olan kişilerin personel kadrosuna alınmamasını şart koşan Veliyyüddin Efendi, kütüphane görevinin İstanbul'da ikamet eden ve kütüphane hizmeti dışında başka bir iş ile meşgul olmayacak, ehil kişilere verilmesini istemiştir. Ayrıca hizmetlerin vekâletle yürütülmesini ve vefat eden görevlilerinin yerine reşit ve ehil olmayan çocuklarının atanmasını kesin bir dille yasaklamıştı. Devamında her yıl kütüphanenin denetimi, kitapların sayımı ve kayıt altına alınma işlemini II. Bâyezid vakfının mütevellî ve müfettişlerine 40 kuruş karşılığında şart kılınmıştı. Bu sayım sonucunda yıprandığı tespit edilen kitapların onarılması ve ciltlenmesinden kütüphane binasının tamirine kadar mütevellî sorumlu kılınmıştı.¹⁶

Kütüphane yönetiminin sağ olduğu sürece kendisinde olacağını belirten Veliyyüddin Efendi, vefatı sonrasında bu göreve diğer vakıfları ile beraber oğlu Mehmed Emin Efendi'nin tayin edilmesini ve Mehmed Emin Efendi'nin vefatından sonra da tevliyet görevini evladı evlatlarına yani kendi nesline şart kılınmıştı. Vakfın nezâreti için Kadı Hatvânî-zâde Ahmed Efendi'yi nazır tayin etmiş ve Ahmed Efendi'nin vefatında sonra da hasbî olan nazırlık görevini *şeyhül meşâyihî'l İslam* efendilere şart kılınmıştır.¹⁷ Veliyyüddin Efendi'nin vefatından (25 Ekim 1768) sonra kütüphanenin yönetimi oğlu Mehmed Emin Efendi'ye intikal etmişti. Ancak Mehmed Efendi'nin çocuksuz vefat (15 Kasım 1805) etmesi¹⁸ üzerine Veliyyüddin Efendi ailesinin kütüphane üzerindeki yönetimi de son bulmuştu. Kütüphanenin muhasebe kayıtlarında yer alan "...*mülhakat-ı evkâf-ı şerif-i merhûm ve mağfurun-leh Sultan Bâyezid Hân Veli tabe serâhu der İstanbul...*" cümlesinden Veliyyüddin Efendi'nin diğer vakıfları ile beraber kütüphanesinin idaresi de II. Bâyezid Külliye yönetimine geçtiği anlaşılmaktadır.¹⁹ Sultan II. Bâyezid Külliyesi'nin Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'ne bağlanması²⁰ ile beraber Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi de Evkâf-ı Hümayun Nezâreti bünyesine alınmıştır. Evkâf Nezâreti üstlenmiş olduğu vakıf kütüphanelerin idaresini 1869 yılında Maârif-i

¹⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 1182 yılına ait zeyl vakfiye, nr. 745. (Mütercim: Osman Keskiöglü). Söz konusu vakfiye bundan sonraki kaynak gösteriminde "VGMA, 745" şeklinde gösterilecektir.

¹⁷ VGMA, 745, 17.

¹⁸ Ali Nihat Kundak, "Eyüp'te Medfun Şeyhülislâm Veliyyüd-din Efendi ve Oğlu Mehmed Emin Efendi", *IX. Tarihi, Kültür ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu* (2005): 350.

¹⁹ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], *Evkâf defterleri (EV.d)*, 9202; 9276; 9512; 9943.

²⁰ Güler, *a.g.t.*, 139.

Umûmiye Nezâreti'ne devretmişti.²¹ Bu arada Beyazıt'ta Osmanlı Devleti'nin ilk milli kütüphanesi vasfıyla 27 Haziran 1884 tarihinde açılan Kütübhâne-i Umûmî Osmânî açılmıştı. Milli kütüphane mahiyetindeki Kütübhâne-i Umûmî de Maârif Nezâreti'ne bağlıydı. Veliyyüddin Efendi Kütüphane binasının²² hasarlı olması ve gerekli olan tamiratın yapılmaması nedeniyle 1908 yılında milli kütüphaneye nakledilmiş ancak onarımların yapılmaması koleksiyonun Kütübhâne-i Umûmî Osmânî bünyesinde kalıcı olmasını gerektirmişti.²³ Böylece Kütübhâne-i Umûmî Osmânî'nin bünyesinde olan Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'nin yönetim ve denetimi de Cumhuriyet dönemine kadar Maârif Nezâreti'nin bünyesinde kalmaya devam etmiştir. Aslında Maârif-i Umûmiye Nezâreti dışındaki vakıf kütüphanelerinin yönetim ve denetim görevi tekrar Evkâf Nezâreti'ne (1913) verilmişti²⁴ ancak söz konusu 1908'deki zorunlu intikal daimi duruma evrildiği için esasen vakıf kütüphanesi olan Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi 1913 düzenlemesi dışında kalmıştır. Kütüphanelerin yönetimi 1924 yılında "Tevhid-i Tedrisat Kanunu" ile Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanmış ve İstanbul kütüphaneleri üç gruba ayrılıp üç şefin idaresine verilince Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi de Bayezid Umûmî Kütüphanesi Müdürü'nün şef olarak bulunduğu birinci gruba verilmiştir.²⁵ Günümüzde Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'nden geriye kalan *Şeyhülislam Veliyyüddin Efendi Kataloğu* Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi bünyesinde varlığını sürdürmektedir.²⁶

2.3. Personel Kadrosu

Veliyyüddin Efendi, kurduğu kütüphanenin üstlenmiş olduğu misyonu yerine getirebilmesi için gerekli olan personel kadrosunu tahsis etmiş ve bu kadrolara atanma kriterlerini, personelde bulunması gereken nitelikleri, onlara verilecek maaş tutarı ve sağlanacak imkânları belirlemiştir. Vakfiyede, kütüphaneye hâfız-ı kütüb, müstahfız (koruyucu), ferrâş (temizlikçi) ve bevâb (kapıcı) olmak dört hizmet kadrosu tahsis eden Veliyyüddin Efendi bu kadrolara yapılacak atamalarda uyulması gereken temel prensipleri açıklamıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi personel atamasında öncelikli koşul liyakatin esas alınması ve personelin atandığı kadrolarda görevini layıkıyla yapmasına engel teşkil edecek herhangi bir meşguliyetinin bulunmamasıydı.

Kütüphaneye hâfız-ı evvel ve sanî olmak üzere iki kişilik bir hâfız-ı kütüblük kadrosu tahsis edilmişti. Bu kadroya dürüst, erdemli, bilgi ve kanaat sahibi ve İstanbul'da ikamet eden (Âsitâne-i Aliyye'de mukim) kişilerin tayin edilmesi şart kılınmıştı. Veliyyüddin Efendi görevlerini yapmalarına engel teşkil edecek müderrislik, şeyhlik, kadılık ve imamlık gibi başka bir görevi olanların hâfız-ı kütüb olarak alınmasını, görevin vekâletle yürütülmesini ve babadan boşalan bir kadroya ehil ve reşit olmayan çocukların atanmasını reddetmiştir. Okuyucuya okuyacağı veya istinsah edeceği kitabı vermek ve onların kütüphaneden en iyi şekilde faydalanmalarını sağlamak için gerekli özen ve çabayı göstermekle sorumlu olan hâfız-ı kütübler kütüphanenin açık olduğu gün ve saatlerde ziyaretçi olmasa dahi kütüphanede bulunmaları zorunlu kılınmıştı. Vefat veya başka nedenlerle boşalan hâfız-ı kütüb-i evvel kadrosuna hâfız-ı kütüb-i sanînin tayin edilmesi şart

²¹ Bahri Ata, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maârif Kütüphanesi (1872-1895)" *Tarih Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi- 1* (2009): 29; Güler, a.g.t., 56.

²² Son dönemlerde kütüphane binasının içinde bulunduğu durum birçok arşiv kaydına yansımıştır, bu kayıtlar aşağıda çalışmanın "Binanın Tamirâtı" başlığında detaylı bir şekilde incelenmiştir.

²³ BOA, *Maârif Nezâreti Mektubi Kalemî (MF.MKT)*, 916/2; BOA, *Maârif Nezâreti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî (MF.İBT)*, 219/34.

²⁴ Hasan Duman, "Kuruluşunun 100. Yılında Beyazıt Devlet Kütüphanesi", *Türk Kütüphaneciler Dergisi* 31/4, (1982): 159.

²⁵ Cunbur, a.g.e., 186.

²⁶ <https://www.beyzit.yek.gov.tr>, erişim. 22. Aralık 2023.

kılınmıştı. Hizmetleri karşılığında birinci hâfız-ı kütüb için günlük 120, ikinci hâfız-ı kütüb için ise günlük 110 kuruş ücret tayin edilmiş ve ayrıca onlara konut da tahsis edilmişti.²⁷

Kütüphane için tahsis edilen iki kişilik hâfız-ı kütüblük kadrosu ve maaş tutarları aynı şekilde arşiv kayıtlarına da yansımıştır. 26 Şubat 1870 tarihli belgede kütüphanenin hâfız-ı kütüb-i evvel kadrosunda bulunan Cafer ibni Mehmed Faik Efendi'nin günlük 120 kuruş, hâfız-ı kütüb-i sanî kadrosunda bulunan Yusuf Hasan Efendi adlı kişi günlük 110 kuruş maaş ile görevlerini icra etmişlerdi.²⁸ Kütüphane ve kitapların tamir ve onarımını konu alan 25 Kasım 1908 tarihli bir belgede de iki kişilik bir hâfız-ı kütüblük kadrosu olduğunu ve hâfız-ı kütüb-i evvel kadrosunda Ahmed Efendi, hâfız-ı kütüb-i sanîde ise Ruşen Efendi adlı kişilerin bulunduğu kaydedilmiştir.²⁹

Vakfiyenin personel kadrosu için koyduğu başlıca şartlardan biri görevlerin vekâletle yapılmamasıydı. Veliyyüddin Efendi görevlerin vekâletle yapılmasını "...vekil-i vaz'i ile edâ-i hizmete zinhar rızâ ve cevâz verilmeye" şeklinde kesin bir dille reddetmişti.³⁰ Ancak 9 Eylül 1899 tarihli bir belgede vakfiyenin koyduğu bu şartın dışına çıkıldığı anlaşılmaktadır: Hâfız-ı kütüb-i sanîlik görevini vekâletten üstlenen İzzet Efendi'nin vefatı üzerine yerine atanmak isteyen Ruşen Efendi Maârif Nezâreti'ne sunduğu dilekçesinde 18 Ağustos 1874 tarihinde hâfız-ı kütüb-i sanî kadrosuna asil olarak tayin edilen Ahmet Tevfik Efendi İstanbul dışına (taşraya) gittiği için yerine, İzzet Efendi'yi ve İzzet Efendi'nin vefatı durumunda da ikinci vekil olarak kendisini vekil tayin ettiğini belirtmişti. Ruşen Efendi kendi dilekçesi ile birlikte Ahmet Tevfik Efendi'nin kendisini İzzet Efendi'nin vefatından sonra vekil tayin ettiğini gösteren dilekçeyi de Maârif Nezâreti'ne sunmuştu. Kütüphaneler müfettişliği tarafından yapılan incelemeler sonucunda Ruşen Efendi'nin talebi uygun görülmüş ve kendisi günlük 110 akçe ücretle hâfız-ı kütüb-i sanî kadrosuna asaleten tayin edilmiştir.³¹

Vakfiyede iki kişilik müstahfız, birer kişilik ferrâş ve bevvâb kadrosu tahsis edilmiş ve bu kadrolara dürüst (müstakim) ve güvenilir (mu'temed) kimselerin alınması şart kılınmıştı.³² Kütüphane binasını korumakla sorumlu olan müstahfızların günlük maaşları 40'ar kuruştur. Görev beratını alan kütüphane personelinin kaydedildiği (26 Şubat 1870) bir belgede "*Gümüştaneli İzzet Efendi müstahfız-ı kütüphane yevmî 40 kuruş berât-ı dâde fi 7 CA.1284*" ve "*Ahmed Efendi müstahfız-ı kütüphane yevmî 40 kuruş berât-ı dâde fi 7 CA.1284*" şeklinde sırasıyla hâfız-ı kütüb-i evvel ve hâfız-ı kütüb-i sanî'nin isimleri, günlük maaş tutarları ve kendilerine verilen görev berat tarihi kaydedilmiştir.³³ 6 Şubat 1902 tarihli bir belgede de kütüphanenin mühafızlarından Ahmet Tevfik Efendi görevini kendi isteğiyle (hüsn-i rızasıyla) Karahisar-ı Şarkili İbrahim Efendi'ye bırakmıştır.³⁴ Kütüphanenin temizliğini yapmak için bir ferrâş ve kapıların zamanında açıp-kapatmak için de bir bevvâb kadrosu tahsis edilmişti. Ferrâş ve bevvâbın ücretleri ise günlük 10'ar kuruş olarak belirlenmişti.³⁵ Ferrâş kadrosu ile ilgili arşiv kayıtlarına yansıyan bir belgede ferrâş

²⁷ BOA, *Evkâf Mektubî Kalemi Cihat Kalemi (EV.MKT.CHT)*, 697/282.

²⁸ BOA, *Evkâf Haremeyn Muhasebesi Defterleri (EV.HMH.d.)*, 746.

²⁹ BOA, *MF.İBT*, 217/65.

³⁰ VGMA, 745, 16.

³¹ BOA, *MF.MKT*, 465/65, 401/25; BOA, *Evkâf Mektubî Kalemi (EV.MKT)*, 2482/22.

³² VGMA, 745, 16.

³³ BOA, *EV.HMH.d.*, 746.

³⁴ BOA, *MF.MKT*, 720/27.

³⁵ VGMA, 745, 16.

olan Ahmed Efendi'nin çocuksuz vefat etmesi üzerine yerine ferrâş kadrosuna II. Bâyezid Medresesi'nde talebe olan Mustafa Efendi (20 Aralık 1906) tayin edilmişti.³⁶

Yukarıda yer alan arşiv kaynaklarının verilerinden hareketle kütüphanenin personel kadrosu, bu kadrolara atanma kriterleri ve personel ücreti ile ilgili vakfiyenin koyduğu şartlardan bazı değişiklikler gözlemlense de -görevin vekâletle yürütülmesi gibi- kadro ve bu kadrolara tayin edilen personel sayısı ve personelin maaş tutarında herhangi bir değişiklik olmadan yıllarca vakfiyenin belirlediği şekilde kaldığı anlaşılmaktadır.

2.4. Koleksiyonu

Veliyyüddin Efendi, kütüphanesini kurmadan önce kendisine ait 150 kitabını Âtîf Efendi Kütüphanesi'ne vakfetmiş ve buradaki hâfız-ı kütüblerin maaşlarını da bir miktar artırmıştır. Ancak kendi kütüphanesini kurduktan sonra Âtîf Efendi Kütüphanesi'ne bağışladığı kitapları geri almıştı. Kütüphane 1690 kitap sayısı ile açılmış ancak zamanla kitap sayısında artış olmuştur.³⁷ Veliyyüddin Efendi'nin vefatından sonra vakfiyenin şartı gereği diğer vakıflarıyla birlikte kütüphanenin yönetimine de oğlu Mehmed Emin Efendi tayin edilmişti. Mehmed Emin Efendi kütüphaneye yeni kitaplar temin ederek kütüphanenin zengin bir koleksiyona sahip olmasını sağlamanın yanı sıra nadir bulunan kitapların teminini de sağlayarak okuyucuların istifadesine sunmuştur. Kütüphane zengin koleksiyonu ve nadir bulunan kitaplarıyla Tarihçi Ahmed Vâsîf'ın şu satırlarına konu olmuştur: “*Ekser mahallerde bulunmayan kütüb-i nâdire o kitâbhanede mevcut ve izdihâm-ı talebe ilâ dâimî istifâde-i ulûm olunduğu meşhûd olup, ... Mahdûm-i ma'âlî-lüzûmları halen re'îsü'l-ulemâ Mehmed Emîn Efendi cenâbları birkaç seneden berü kütüb-i giran-behâ iştirâ ve pederleri merhûmun kitâb-hânesine vaz' ile hakk-ı nübüvveti icrâ etdiklerinden fazla talebe ve sâ'irin sû'âl idüp kitâb-hânedeki bulunmayan kitâbları ilâ yevminâ hazâ ya aynen veya tahrîren tedârük ve izâfe eyledikleri meşhur ve mütevâtirdir.*”³⁸

Kütüphane koleksiyonu zamanla başka cami ve medrese kütüphanelerinden nakledilen kitaplarla daha da zenginleşmiştir. Fatih Camii Kütüphanesi'nde bulunan Tatar Abdullah Efendi, Ebû Bekir bin Hasan Paşa, Halil bin Kasım, Fenârîoğlu Şemseddin, İbrahim bin Taşköprülüzâde Kemâleddin Efendi'nin kitapları H. 1231 (M. 1815/16) yılında Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'ne nakledilmiştir.³⁹ Cevdet Paşa 200'e yakın kitabını Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'ne vakfetmiştir.⁴⁰ Bayezid Devlet Kütüphanesi'nde bulunan Ali Rıza Bey, Halid Bey, Bayezid

³⁶ BOA, MF.MKT, nr. 969/25; BOA, EV.MKT, 3118.

³⁷ “...Âtîf Efendi kütübhanesine vaz' olunmasını ve muhafazası için kütübhaneye mezûrenin hâfız-ı kütüb olana yevmî sekiz akçe ve sanîsine yevmî altı akçe ve sâlisine yevmî beş akçe vazife verile deyu eylediğim şurutumdan rucu' idüp şöyle şart ve ta'yin eyledim ki: mukâddem vakf ve tescil eylediğim ber-muceb-i defter-i müfredât-ı esâmî ve kuta'âtü mübeyyen ma'lümü'l-aded kütüb-i nefîse-i mevkûfe-i mezkûrem ile sübüt-i takdîr-i sübhânî kütüb-i nefîseme hayırla kesret bulmağla yine ber-muceb-i defter-i müfredât-ı esâmî ve kutâtü mu'ayyen ma'lümü'l-aded bin altı yüz doksan cild kütüb-ü nefîsemi bu def'a dahi vakf-ı sahi ile vakf ve tescil ve teslim-i ile'l-mütevelli ve kütübhaneye-i mezkûre ve dolablarına vaz' olunub...”. VGMA, 745, 15.

³⁸ Ahmed Vâsîf. *Vâsîf Târih*, <http://archive.org/details/tarihivasfmahasi01ahme/page/n223/mode/2up>. erişim 9 Aralık 2023, 206-207; Cunbur, a.g.e., 181-182; Erünsal, “Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi”, 42.

³⁹ Erünsal, “Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi”, 42; *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, haz. Günay Kut ve Nimet Bayraktar, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 231, 267, 276, 289.

⁴⁰ Erünsal, “Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi”, 42; *Atatürk Kitaplığı Belediye Yazmaları Cevdet Paşa Yazmaları ve Kur'an-ı Kerimler Alfabetik Kataloğu*, haz. Nail Bayraktar, (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1997), 95.

dersiamlarından Süleyman Sırrı Efendi'nin kitapları Veliyyüddin Efendi bölümünün sonuna eklenmiştir.⁴¹

Vakfiyede her yıl kütüphanede bulunan kitapların sayımı yapılarak “defter-i kütüb” de kayıt altına alınması şart kılınmıştır. Sayım sonucunda hazırlanan ilk katalog denebilecek bir kitap listesi vakfiyenin sonuna eklenmiştir.⁴² Sonrasında yapılan sayımlarda hazırlanan çeşitli listeler/kataloglar bulunmaktadır. 1832 yılında yapılan sayım sonucunda oluşan bu tür bir katalogda kitapların bibliyografik künyelerinin tespitinin yanı sıra “*kıt'a-i mutavassıta, kıt'a-i rubu', kıt'a-i kebîre*” şeklinde boyutları ve fiziksel özellikleri de belirtilmeye çalışılmıştır.⁴³ 1834 yılına kütüphane katalogunda kitap sayısının 1770 olduğu tahmin edilmektedir.⁴⁴ 1869 yılında İstanbul'da faal olan kütüphanelerde yapılan sayım sonucunda her bir kütüphanenin ismi altındaki kitaplar ilim dallarına göre tasnif edilmiş ve her bir ilim dalına ait olan kitapların sayısı da kaydedilmiştir. Listede Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi “*Usul-i cedit üzere defteri tanzim olunmuştur*” ifadesinden sonra “*Sultan Bâyezid Camii Şerifi ittisalinde esbak Şeyhülislâm Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'nde müşârünileyhin esbak mâliye nazırı Mehmed Paşa ve Cevdet Paşa'nın vakfı olan kütübü-i mütenevvia*” başlığı altında kaydedilmiştir. Bu başlık altında kütüphanenin ilim dallarına göre tasnifi yapılan kitapları ve kitap sayısı aşağıdaki tabloya aktarılmıştır.⁴⁵

Tablo 1 Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'nin 1869 Yılında Yapılan Sayım İşleminde İlim Dallarına Göre Tasnif Edilen Kitapların Listesi.

İlim Dallarına Göre Tasnif Edilen Kitap Listesi.						
Mushâf-ı Şerif, 7	Kütüb-i semâviyye, 4	Kütübü'l-kirâ'at, 41	Kütübü't-tefâsir, 414	Kütüb-i usûlü'l-hadîs, 11	Kütübü'l-hâdis, 417	Kütübü'l-usûlü'l-fikh, 126
Kütüb-i fikh, 499	Kütübü-i fetâvâ, 18	Kütübü'l-ferâ'iz, 14	Kütübü't-tasavvuf, 248	Kütübü's-siyeri'n-nebeviyye, 24	Kütüb-i tabakatu'l-fukahâ, 17	Kütübü'l-mevize ve ahlâk 124
Kütübü'n-nesayih ve'l-iber, 14	Kütübü'l-aka'id ve'l-keâm, 182	Kütübü'l-hikmet, 31	Kütübü'l-mantık, 68	Kütübü'n-nücüm, 34	Kütübü-i havâs'l ve'l-hurûf, 8	Kütübü't-ta'bîr-i rüya (?), 6
Kütübü'l-hey'et, 15	Kütübü'l-hendese, 6	Kütübü'l-hisâb, 8	Kütübü'l-coğrafya, 4	Kütübü't-tevârih, 162	Kütübü't-tevârihi't-tabî'yye, 4	Kütübü'l-havâs'l eşyâ ve'l inkişâf (?), 7
Kütübü'l-muhâdarât, 9	Kütübü't-tıbb, 95	Kütübü'l-edebiyât, 92	Kütübü'd-devâvîn, 58	Kütübü'l-arûz, 7	Kütübü'l-mu'ammâ, 5	Kütübü'l-münşâ'ât, 16
Kütübü'l-ma'ânîve'l-beyân, 118	Kütüb-i âdâbü'l-vaz', 40	Kütübü'n-nahv, 160	Kütübü's-sarf, 30	Kütübü'l-lugât, 106	Kütübü'l-fürûsiyye 4	Mecmûa-i fûnûn, 106
Murakka'ât, 8	Yekûn 3.535					

⁴¹ *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, 241, 254, 328, 371.

⁴² Cunbur, *a.g.e.*, 182.

⁴³ Erünsal, “Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi”, 42.

⁴⁴ Cunbur, *a.g.e.*, 183.

⁴⁵ BOA, *EV.d.*, 21346; Nilüfer Ateş, “1869 Tarihli Bir Sayım Listesi Işığında İstanbul Vakıf Kütüphaneleri”, *Diyanet İlmî Dergi* 58 (2022): 802, 827-828.

Kütüphane kitaplarının sayımını içeren -1869 yılından yaklaşık 17 yıl sonra- bir kütüphane kataloğu daha hazırlanmıştır. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) hazırlanan kütüphane kataloğu 1886 yılında “*Defter-i Kütüphanê-i Veliyü’-d-dîn*” başlığı altında bastırılmıştır.⁴⁶ Defterde “*Esâmî-i Fünun*” başlığı altında ilim dallarına göre tasnif edilen kitapların sayısı belirtilmiştir. Kitapların tasnifi ve sayısı aşağıdaki tabloya aktarıldığı şekildedir.

Tablo 2 Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi’nin 1886 Yılına Ait Kataloğu

Defter-i Kütüphanê-i Veliyü’-d-dîn Fihristi.						
Mushâf-ı Şerîf, 5	Kütüb-i semâviyye, 7	Kütübü’l-kirâ’at, 36	Kütübü’t-tefâsir, 411	Kütüb-i usûlü’l-hadîs, 11	Kütübü’l-hâdis, 405	Kütübü’s-siyeri’n-nebeviyye, 24
Kütüb-i usûlü’l-fikh, 129	Kütübü’l-fikh, 382	Kütübü’l-fetâva, 192	Kütübü’l-ferâ’iz, 15	Kütüb-i tabakatu’l-fukahâ, 17	Kütübü’t-tasavvuf, 246	Kütübü’l-mevize, 66
Kütübü’l-ahlâk, 30	Kütübü’n-nesayih ve’l-iber, 15	Kütübü’l-aka’id ve’l-keâm, 179	Kütübü’l-hikmet, 33	Kütübü’l-mantık, 64	Kütübü’n-nücûm, 34	Kütübü-i ahkâmü’l-hurûf ve’l-havâs, 9
Kütübü’t-ta’bir, 6	Kütübü’l-hey’et, 18	Kütübü’l-hendese, 6	Kütübü’l-hisâb, 9	Kütübü’l-coğrafya, 5	Kütübü’t-tevârih, 122	Kütübü’t-tevârihi’t-tabî’yye, 4
Kütübü’t-tıbb, 96	Kütübü’l-mizân ve’l-havâs, 7	Kütübü’l-muhâdarât, 10	Kütübü’l-edebiyât, 75	Kütübü’d-devâîn, 58	Kütübü’l-arûz, 6	Kütübü’l-mu’ammâ, 6
Kütübü’l-münşâ’ât, 17	Kütübü’l-ma’ânive’l-beyân, 117	Kütüb-i âdâbü’l-bahs, 30	Kütübü’l-vad’ ve’l-isti’âre, 12	Kütübü’n-nahv, 156	Kütübü’s-sarf, 31	Kütübü’l-lugât, 92
Kütübü’l-fürûsiyye ve’r-remy, 4	Mecâmî’ül-muhtelif, 114	Resâ’ilü’l-muhtelif, 1030	Murakka’ât, 8	Hâricden vaz’olunan kütüb, 179		

Yukarıdaki her iki tabloda da kütüphane kitapları ilim dallarına göre tasnif edilmiş ve ilgili dallara ait kitap sayıları verilmiştir. Tablo 1 ve tablo 2’nin verileri karşılaştırıldığında ilim alanlarının hemen hemen aynı olduğu görülmektedir. Ancak bazı alanların kitap sayıları değişiklik göstermektedir: Kitap sayılarında en fazla değişiklik fetva ve fıkıh kitaplarında olmuştur. Fetva kitap sayısı 1869 yılında 18 iken 1886 yılında ciddi bir artışla bu sayı 192’ye çıkmıştır. Fıkıh kitapları ise 1869 yılında 499 iken bu sayı 1886 yılında 382’ye düşmüştür. Kitap sayılarındaki bu yükseliş ve düşüşün nedenini açıklayan herhangi bir bilgi kayıtlara yansımamıştır. Ancak bazı kitapların sayılarındaki artışın nedeni söz konusu kitaplara duyulan talepten; bazı kitapların sayılarındaki düşüşün nedeni ise ödünç alınan kitapların geri iadelerinin sağlanmadığından ya da

⁴⁶ *Defter-i Kütüphanê-i Veliyü’-d-dîn, Dersa’âdet 1304*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı B/218.

ihtiyaç üzerine başka kütüphanelere devrinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu tablolardeki veriler o dönemde ne tür kitapların okunduğu hakkında bir fikir vermektedir. Dinî ilimlere ait kitaplardaki çoğunluk dikkat çekse de tıp, matematik, coğrafya, sözlük, edebiyat ve tarih gibi “aklı” ilim dallarına ait kitap sayısının da az olmadığı anlaşılmaktadır. Tablolarda da görüldüğü üzere kütüphanede çeşitli mecmua türü eserler de yer almıştır. 1869 yılında mecmua türü eser sayısı 106 iken 1886 yılında bu sayı 114’e yükselmiştir. Her iki tabloda yer alan ilim alanları ve o alanlara ait kitap sayıları dönemin fikir ve düşünce hayatına yönelik önemli ipuçları vermektedir.

Kütüphane kataloğuna, 2. tabloda yer alan kaynaklara ek olarak “*Devletlû Cevdet Paşa Hazretlerinin işbu Kütüphâne-i Şerife vaz’ ve ihdâ buyurdukları kitab-ı nefiselerinin esamilerdir.*” başlığı altında 182 kitap⁴⁷ ve “*Tevârih-i muhtelifâtdan ba’zı eshâbı hayrat tarafından vakf edilen kitaplarıdır*” başlığı altında da farklı kişiler tarafından 32 kitap bağışlandığı bilgisi yansımıştır.⁴⁸ Bağışlanan bu kitaplar katalogda ilim dallarına göre yapılan tasnife dâhil edilmemiştir. Defterin giriş kısmından hemen sonra kitapların kaydedildiği tablolar yer almaktadır. Bu tablolarda kitap sayısı (*aded-i umûmî*) kitabın konusu, ismi (*ism-i kütüb*), cilt, yazı türü (*hatt*), satır sayısı, sayfa, yazarın adı ve ölüm tarihi (*ism-i mü’ellifin ve tarihi vefatı*) ve kitabın kimin tarafından vakf edildiği ya da basım tarihi gibi çeşitli bilgilerin yer aldığı *mülâhazat* başlıkları yer almaktadır.⁴⁹ Her ilim dalına ait kitaplar hakkında detaylı bilgilerin yer aldığı bu tablolardan sonra Ahmed Cevdet Paşa ve başka kişiler tarafından kütüphaneye bağışlanan kitapların tanıtımı yapılmış ve bunu takiben defter “*Cennetmekân Sultan Bâyezid Hân tâbe serrâhu hazretlerinin Camii Şerifleri derûnunda vakı’ Şeyhülislâm-ı esbâk merhûm Veliyü’-d-dîn Efendi’nin Kütüphâne-i Şeriflerine vaz’ ve teberru buyurdukları kitab-ı mevcudu bu kere bi’l muayyene defterde gösterildiği vechile, mükerrerâtıyla beraber üçbindört-yüzseksendört cild kitâb-ı nefise ile sekiz kita murakkaat-ı nefiseden ibarettir.*” ifadesiyle son bulmuştur.⁵⁰

Yukarıdaki satırlardan da anlaşıldığı üzere *Defter-i Kütüphâne-i Veliyü’-d-dîn* kataloğunda kitap sayısı 3.484 olarak kaydedilmişti. Bu sayı aynı şekilde çeşitli yıllara ait Maârif salnamesi kayıtlarına da *aded-i kitâb 3.484* şeklinde yansımıştır.⁵¹ Maârif salname kayıtları kütüphane kitaplarının sayısında herhangi bir değişiklik olmadan yıllarca aynı sayıda kaldığını göstermektedir. Ancak Salname kayıtlarının -her yıl düzenli bilgi akışının sağlanamaması nedeniyle- tekrara düşen verileri de içerdiği unutulmamalıdır. Nitekim arşiv kayıtlarına kütüphaneye ait -sayısı az da olsa- bazı kitapların kaybolduğu bilgisi yansımıştır. Örneğin 12 Aralık 1908 tarihinde kütüphanede yapılan incelemede 27 numarada *Besai’r Tefsir-i Şerif* ve 209 numarada kayıtlı *Tefsir-i Ferid* beyanının üçüncü cildinin kaybolduğu tespit edilmiştir.⁵² Birkaç ay sonrasında da 369 numara ile kaydedilen *Silahdar Fındıklı Tarihî* kitabının ödünç verildiği ancak henüz iadesinin yapılmadığı tespit edilmiş ve Sadâret makamından kitabın bulunması talebinde bulunulmuştur. Bu talep üzerine yapılan

⁴⁷ *Defter-i Kütüphâne-i Veliyü’-d-dîn*, 276-284.

⁴⁸ *Defter-i Kütüphâne-i Veliyü’-d-dîn*, 284-286.

⁴⁹ *Defter-i Kütüphâne-i Veliyü’-d-dîn*, 2.

⁵⁰ *Defter-i Kütüphâne-i Veliyü’-d-dîn*, 286.

⁵¹ *Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1316*, (Alem Matbaası Mahmud Bey, 1316/1898-9), 754; *Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1317*, (Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliyye, Matbaa-i Âmire, Def’a 54 H. 1317), 1317/1899-1900, 848; *Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1318*, (Alem Matabaası, 1318/1900-1), 920; *Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1319*, (Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliyye, Matbaa-i Âmire, Def’a 57 H. 1319/1901-2), 257; *Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1321*, (Alem matbaası, 1321/1903-4), 351; *Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1321* için bkz. Hasret Birışık, “Salnâmelere Göre Maârif-i Umûmiyye Nezâreti”, (yüksek lisans tezi, Balıkesir Üniversitesi, 2017), 72.

⁵² BOA, MF.İBT, 217/97.

araştırmalar sonucunda kitabın bulunamadığı Maârif Nezâreti'ne bildirilmiştir.⁵³ Söz konusu kitabın kaybolması üzerine kütüphanede ödünç verilen kitaplar için hazırlanan makbuzda kitabı ödünç veren kütüphane görevlisinin isminin de makbuza kaydedilmesi gerektiği kararı alınmıştı.⁵⁴ Görüldüğü üzere bu durum kütüphane görevlisine, ödünç verilen kitabın kütüphaneye iadesinin sağlanması yönünde bir sorumluluk yüklemiştir.

Kaybolan *Silahadır Fındıklı Mehmed Efendi Tarihi* iki yıl aradan sonra (10 Nisan 1911) Yıldız Kütüphanesi'nde bulunmuştur.⁵⁵ Bu kitap muhtemelen Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'ne ait mühürden tespit edilmiştir. Zira kütüphaneye ait olan kitaplar “*Vakfî Şeyhü'l-islâm Veliyü'd-din Efendi ibnil-merhûm el-Hâc Mustafa Ağa ibnil-merhûm el-Hâc Hüseyin Ağa sene 1175*” ibaresini taşıyan vakıf mührüyle mühürlenirdi.⁵⁶ Mühür uygulaması kütüphaneye ait olan kitapların ayırt edilmesini sağlayarak kaybolması ya da başka kütüphanelere ait kitaplarla karıştırılması gibi durumların önlenmesini sağlamıştır. Kütüphaneye ait kayıp kitapların tesadüfen bulunduğu durumların da yaşandığı arşiv kayıtlarına yansımıştır. Örneğin 30 Aralık 1907 tarihli belgede sahaflar çarşında bir sandık içerisinde “*Molla Camii, İtikadü't-Tahari, Sadeddin Mine's-Sarf*” adlı kitaplar ile baş tarafı eksik olduğu için ismi tespit edilemeyen iki adet kitap müzayede ile satışa sunulmuştu. Bu kitaplar Nuri Osmaniye Kütüphanesi'nin üçüncü hâfız-ı kütüb-i tarafından 150 kuruşa satın alınmıştı. Ancak bu kitapların Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'ne ait olduğu anlaşılması üzerine durum Maârif Nezâreti'ne bildirilmişti. Nezâretin, Teftiş-i Muayene Heyeti tarafından yapılan inceleme sonucunda söz konusu kitapların Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'ne ait olduğu tespit edilmiştir.⁵⁷ Arşiv kayıtlarına yansıyan bu bilgilerden yönetmelikte (vakfiyede) kütüphaneye ait kitapların muhafazasına yönelik gerekli düzenlemeler yapılmış olsa da ödünç verilen kitapların geri iade sürecinin takibinde bazı aksaklıkların yaşanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Cumhuriyet döneminde kadar varlığını sürdüren Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi sahip olduğu 3.431 yazma ve 515 basma kitap koleksiyonu ile 1952 yılında Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ne nakledilmiştir.⁵⁸

2.5. Okuyucu Hizmeti

Vakfiyede kütüphanenin hangi günler açık olacağı, günün hangi zaman diliminde açılıp-kapacağı, okuyucuların kütüphaneden nasıl istifade edecekleri ve personelin mesaisiyle ilgili hususlar açık bir şekilde belirtilmiştir: Kütüphane Cuma hariç haftanın altı günü güneşin doğuşundan bir saat sonra açılacak ve güneşin batışına bir saat kala kapatılacaktı. Kütüphanenin açık olduğu günlerde kütüphanede ziyaretçi olmasa da personel kütüphanenin kapatma zamanına kadar kütüphanede kalmak zorundaydı. Kitaplar dışarıya ödünç verilmemeliydi. Ancak kütüphane içerisinde personelin gereken kolaylığı sağlayarak okuyucuya okuyacağı veya istinsah (kopya etmek) edeceği kitabı vermeliydi. Çeşitli arşiv kayıtlarından vakfiyede belirtilen şartların zamanla esnetildiği anlaşılmaktadır: Vakfiyede kütüphanenin haftada bir gün (Cuma günü) kapalı olacağı belirtilmişti. Ancak 1869 yılına ait bir arşiv kaynağında yer alan “*Salı ve Cuma'dan ma'ada açıktır*” ifadesinden

⁵³ BOA, *İrade Hususi (İ.HUS)*, 174/3.

⁵⁴ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)*, 3503/262677.

⁵⁵ BOA, *MF.MKT*, 1169/58.

⁵⁶ *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, 197; Cunbur, a.g.e., 182.

⁵⁷ BOA, *MF.MKT*, 1037/30.

⁵⁸ Erünsal, “Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi”, 42.

haftanın iki günü kapalı olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁹ Yine kaybolma ve yıpranma gibi durumları önlemek amacıyla olsa gerek Veliyyüddin Efendi kitapların ödünç verilememesini istemişti. Ancak bu şartın da zamanla esnetildiği ve bu nedenle ödünç verilen bazı kitapların iadesinin sağlanamadığı bilgisi -yukarıdaki başlıkta yer verildiği üzere- çeşitli arşiv kayıtlarına yansımıştır.

II. Abdülhamid tarafından hazırlatılan kütüphane kataloğundan kütüphanenin hemen hemen her ilim dalına yönelik kaynaklar barındıran zengin bir koleksiyona sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kütüphane sahip olduğu zengin koleksiyonuyla nadir bulunan kitapların temini konusunda sadece yurt içindeki okuyucuların değil aynı zamanda yurt dışından gelen araştırmacıları da cezbeden bir merkez olarak öne çıkmış ve en önemli kütüphaneler arasında da yerini almıştır. Nitekim 9 Temmuz 1901 tarihli belgede İstanbul'daki kütüphanelerden Arapça tarih kitaplarını araştırmak isteyen ve bunun için sadareten izin alan⁶⁰ Elsine-i Şarkiye muallimlerinden Almanyalı Doktor Carl Heinrich Becker ziyaret ettiği kütüphaneler arasında Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi de yer almış ve buradan Arapça yazılmış "Abbasi Tarihi" adlı kitabı aldığı kaydedilmiştir.⁶¹ Kütüphane eğitim kurumlarının müfredatında yer alan yeni dersler için faydalanılacak kaynakların temini konusunda da başvuru önemli adreslerden biriydi: 26 Eylül 1917 tarihli belgede "*Bu sene tedrisi edilecek Türk lisan-ı tarihi*" için Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'nde bulunan "Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye" adlı kitabın Edebiyat Fakültesi müderrislerinden Necib Asım Bey'e verilmesine dair gereken kolaylığın sağlanması Evkâf Hümayun Nezâreti'nden talep edilmiştir.⁶²

Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi gerek personel hizmeti gerekse sahip olduğu zengin koleksiyonuyla ilim erbabının ve talebelerin kaynak ihtiyacını karşılamada önemli merkezlerden biri olmuştur. Ancak zamanla kütüphane binasının yıpranması sonucunda ihtiyaç duyduğu onarım ve tamiratın yapılmaması sonucu hem kitaplar zarar görmüş hem de okuyucu hizmetinde aksamalar yaşanmıştır. Bu durum aşağıda "Binanın Tamirâtı" başlığında kütüphane binasının tamiratını konu alan birçok arşiv kayıtlarından öğrenilmektedir.⁶³ Özellikle 7 Kasım 1907 tarihli belgede kütüphane binasının içinde bulunduğu durum detaylı bir şekil rapor edilmiş, binanın hasarlı olmasından kaynaklı okuyucu hizmetinin aksadığı ve bu durumun okuyucuları bezdirdiği "erbâb-ı mütalaayı da bîzar etmekte" ifadesiyle kaydedilmiştir.⁶⁴

3. Muhasebe Bilançosu

Kurumların üstlendikleri hizmetleri aksatmadan yerine getirebilmeleri için en azından kendi masraflarını karşılayabilecek oranda belli bir gelir kaynağına sahip olması gerekir. Bu durum toplumun bilgi edinme gereksinimini karşılamak üzere kurulan Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi için de geçerliydi. Bundan hareketle Veliyyüddin Efendi vakfiyede kütüphanenin yapacağı harcamaları tespit ederek gerekli olan finansal kaynakları tahsis etmişti. Vakfettiği gayri menkullere ek olarak, personelin maaş ödemeleri için II. Bâyezid vakfından yıllık olarak 1.150 kuruş ödenek ayrılmasını şart kılmıştı.⁶⁵ Böylece kütüphane için gerekli olan maddi kaynaklar sağlanmıştı.

⁵⁹ BOA, *EV.d*, 21346, 3.

⁶⁰ BOA, *İ.MF*, 7/29.

⁶¹ BOA, *MF.MKT*, 568/28.

⁶² BOA, *MF.MKT*, 1230/6.

⁶³ BOA, *MF.MK*, 1046/52; 1088/61; 916/2; BOA, *MF.İBT*, 217/65; 217/65; 219/34.

⁶⁴ BOA, *MF.MKT*, 967/7.

⁶⁵ "*Müşârün ileyh Sultan Bâyezid Hân-ı Velî hazretlerinin evkâf-ı celileri mukata'âtı mütehammillerinin asıl malları üzerine kütübhâne-i mezkûr vezâif ve masârifine harc u sarf olunmak için ba hatt-ı hümayûn-i mevhibet-makrûn ve bâ-emr-i âlî-şân-ı itâ'at-*

Vakfiyede kütüphanenin harcamaları (*altıyüz mukâta'a*) ve personele ödenecek maaş miktarı belirtilmiştir.⁶⁶ Kütüphanenin kurulduğu alan yıllık "*altıyüz mukâta'a*" karşılığında II. Bayezid vakfından kiralanmıştı.⁶⁷ Bu bilgi incelenen muhasebe defterlerine "*An mersûl-ı mukâtaa-ı zemîn Kütüphanesi-i Vakf-ı merhum Veliyyüddin Efendi 600 akçe*" başlığıyla yansımıştır.⁶⁸ Örnek kayıtlardan da anlaşıldığı üzere kütüphanenin kurulduğu alan için II. Bâyezid Külliyesi'ne yıllık 600 akçe kira bedeli ödenmiştir. 1810 yılında sonra tespit edilen arşiv kayıtlarında kütüphanenin kurulduğu alan için kira bedeli kuruş cinsinden ödenmiştir. Kuruş cinsinden ödenen kira bedeli muhasebe defterine "*Edâ-ı mukataa-ı zemîn senevî 5 kuruş*" başlığı altında kaydedilmiştir.⁶⁹ Bir Osmanlı kuruşu 120 akçe değerindeydi.⁷⁰ Bu da yıllık olarak (5x120=600) 600 akçeye karşılık gelmekteydi. Dolayısıyla vakfiyede 600 akçe olarak belirlenen kira bedelinin değişiklik göstermeden yıllarca aynı tutarda kaldığı anlaşılmaktadır.

Kütüphanenin önemli harcama kalemlerinden biri de personel maaşıydı. Vakfiyede kütüphaneye hâfızı kütüp, müstahfız, bevvâb ve ferrâş olmak üzere dört hizmet kadrosu tahsis edilmişti. Hâfızı kütüp kadrosuna (hâfız-ı evvel ve sanî) iki, müstahfız kadrosuna iki, bevvâb ve ferrâş kadrolarına da birer olmak üzere toplamda altı kişi tayin edilmişti. Hâfız-ı evvel 120, hâfız-ı sanî 110, müstahfızlara 40'ar, bevvâb ve ferrâş içinde 10'ar kuruş olarak belirlenen personelin günlük maaş tutarı 330 kuruştur. Buna ilaveten II. Bâyezid vakfının mütevellî ve müfettişlerine şart kıldığı kütüphanenin yıllık denetim ücreti 40 kuruş olarak belirlenmişti.⁷¹ Yukarıda "Personel Kadrosu" başlığı altında arşiv kayıtlarında verilen örneklerden vakfiyenin personel için tayin ettiği maaş miktarının sabit kaldığı anlaşılmaktadır.⁷² Ancak kütüphanenin 1830-1836 muhasebe kayıtlarını içeren beş defterde hizmet kadrosu ve bu kadrolarda görevli olan şahısların isimleri ve kişi başı ödenen günlük maaş tutarı ayrı ayrı belirtilmeden sadece bir başlık altında "*Huddâm-ı Kütüphanesi-i lâtif vakfı şehri 138*" şeklinde personele yapılan ödeme tutarının toplamı kaydedilmiştir.⁷³ Kayıtlarda verilen toplamda 138 kuruş tutarının vakfiyede ödenmesi gereken tutarın çok altında kalmıştır. Kayıt sistemi detaylı olmadığı için bu durumun nedeni anlaşılamamıştır.

Kütüphanenin her yıl ödediği 600 akçe mukataa bedeli ile personel maaşı dışında çeşitli harcama kalemleri de olmuştur. Özellikle kütüphane binasının vaziyeti hakkında bilgi veren arşiv belgelerinden tamir ve onarım maliyetinin yüksek olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁴ Aşağıdaki başlıkta kütüphane binasının tamirâtı hakkında detaylı bilgi verilmiştir.

mazmûn zamm ve Haremeyn-i şerîfeyn muhâsebesi kalemine sabt ü kayd olunan senevî 1.150 kuruş, beher sene mart ibtidâsında Sultân-ı müşârün ileyh hazretleri mütevellîsi olanlardan vakfım mütevellîleri kabz idüp senede 960 kuruşunu kütüb-hâne-i mezkûre hâfız-ı kütüblerinin ve müstahfızlarının ve ferrâş ve bevvâbını ta'yîn ve tertîb olunan vezâif-i mezkûrlarına müşâharetten sarf..." VGMA, 745, 17.

⁶⁶ VGMA, 745, 16- 17.

⁶⁷ Cunbur, a.g.e., 178.

⁶⁸ BOA, EV.HMH.d, 5735; 6229; 6765; 6841; 6975; 7028; 7607; 7739; 7909; 7973; 8105; BOA, Bab-ı defter Haremeyn Muhasebe Defterleri (D.HMH.d), 21735.

⁶⁹ BOA, EV.d, 9202; 9276; 9512; 9943.

⁷⁰ Şevket Pamuk, "Kuruş", TDV İslâm Ansiklopedisi, 26 (Ankara 2002), s. 458.

⁷¹ VGMA, 745, 17.

⁷² BOA, EV.HMH.d, 746.

⁷³ BOA, EV.d, 9202; 9276; 9512; 9943; 9942.

⁷⁴ BOA, EV.HMH.d, 5735; 7028; 7909.

4. Kütüphane Binasının Tamirâtı

Kütüphane binasının zamanla doğal ve beşeri faktörlerden dolayı yıpranması haliyle binanın bakım ve onarımını zorunlu kılmaktaydı. Nitekim bu duruma istinaden vakfiyede kütüphane binasının bakımı ve onarımının mütevellî tarafından yaptırılması gerektiği belirtilmişti.⁷⁵ Kütüphane binasını onarım ve tamiri birçok arşiv kaydına yansımıştır. Muhasebe defterlerinde tamir ve onarım için yapılan harcama tutarları “*Harc-ı tamirat-ı kütüphane*” başlığı altında kaydedilmiştir. Bu başlık altında çeşitli yıllara ait yapılan harcama tutarları muhasebe defterlerine konu olmuştur: 1771 yılında 3.500 akçe,⁷⁶ 1794’de 1.770 akçe,⁷⁷ 1806’da 1.182 akçe,⁷⁸ 1833’te ise 105 kuruş tutarında harcama yapılmıştır. Muhasebe kayıtlarında harcama tutarlarına dair bilgilere yer verilirken binanın nasıl bir onarımdan geçtiğine dair detaylı bilgilere yer verilmemiştir. Muhasebe defterlerindeki verilerden kütüphane binasının 1833 yılına kadar tamir gördüğü anlaşılmaktadır. Ancak diğer arşiv belgelerine kütüphane binasının ciddi hasarlı olduğu hakkında detaylı bilgiler yansımıştır. Maârif Nezâreti’nden Evkâf-ı Hümayun Nezâreti’ne gönderilen 7 Kasım 1907 tarihli bir belgede kütüphanenin denetimi ve kitapların sayımı için (muayene ve tadad) görevlendirilen memurlar kütüphanenin vaziyetini detaylı bir şekilde rapor etmişlerdi: Kütüphanede iki günlük bir çalışmanın ardından memurlar camlardan çoğunun kırık olduğunu ve bu durumun işlerini yapmalarına engel teşkil ettiğini belirterek buradaki kitapların ancak başka bir kütüphaneye taşınması durumunda sayım işlerine devam edebileceklerini belirtmiş aksi takdirde kırık camların değişimine kadar işlerinin ertelenmesini talep etmişlerdi. Rapor devamında kütüphanenin bu kötü vaziyeti kütüphane okuyucularını da “*bîzar etmekte*” olduğunu belirtirken, kurumun işlevini yerine getirebilmesi için bir an evvel kırık camların değişiminin yapılması ve harap olan yerlerin tamir edilmesi gereğine dikkat çekmiştir.⁷⁹ Bu belgede kütüphane binasının onarım ve tamir aciliyetinin ortaya konulmuş olmasına rağmen gerekli tamirin yapılmadığı Maârif Nezâreti tarafından Evkâfı Hümayun Nezâreti’ne gönderilen resmi belgelerden anlaşılmaktadır.⁸⁰

Kütüphanenin hâfız-ı kütüpleri 1908 yılına ait iki belgede de (25 Kasım/23 Aralık 1908) kütüphane çatısındaki kurşunların yıpranması nedeniyle yağmurlu havalarda yağışın içeri sızdığı, camekân ve çerçevelerin çürük olduğu, bu durumdan 200 adet kitabın ciddi hasar gördüğü ve bunların ciltlerinin değiştirilmesi gerektiğini bildirmişlerdir.⁸¹ 15 Şubat 1908 tarihli belgede de Maârif Nezâreti, Evkâfı Hümayun Nezâreti’ne kütüphane binasının acilen tamir edilmesi gerektiğini 2 Ocak 1903 tarihinde bildirmesine rağmen geçen 5 yıl süre zarfında herhangi bir tadilatın yapılmadığını belirterek kitapların daha fazla zarar görmemesi için Kütüphane-i Umûmî’ye emanet bırakılması talebinde bulunmuştur.⁸² Maârif ve Evkâf nezaretleri arasındaki yazışmalardan da anlaşıldığı üzere Maârif Nezâreti’nin çabalarına rağmen kütüphane binası için gerekli onarım ve tamirat yapılmamıştı. Nitekim kütüphanenin fiziki koşullarının kitapları korumaya elverişli olmamasından dolayı kitaplar 22 Ocak 1909 yılında Kütüphane-i Umûmî’ye nakledilmiştir.⁸³ Arşiv

⁷⁵ VGMA, 745, 17.

⁷⁶ BOA, EV.HMH.d, 5735.

⁷⁷ BOA, EV.HMH.d, 7028.

⁷⁸ BOA, EV.HMH.d, 7909.

⁷⁹ BOA, MF.MKT, 967/7.

⁸⁰ BOA, MF.MKT, 1046/52.

⁸¹ BOA, MF.İBT, 217/65; BOA, MF.MKT, 1088/61.

⁸² BOA, MF.MKT, 916/2.

⁸³ BOA, MF.İBT, 219/34.

kayıtlardan da anlaşıldığı üzere Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi zor şartlara rağmen varlığını sürdürmüş ve 1952 yılında Osmanlı'nın ilk milli kütüphanesi vasfına sahip Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ne devredilmiştir. Bu devirle müstakil kütüphane hizmetini tamamlayarak kütüphane vasfını Beyazıt Devlet Kütüphanesi içerisinde sürdürmüştü.⁸⁴ Günümüzde Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nin bir kısmının Türkiye Yazma Eserler Kurumu'na tahvilıyla bu kurum bünyesinde hizmetine devam etmektedir.

Sonuç

Şeyhülislam Veliyyüddin Efendi'nin ilmi kimliği, kitaplara olan ilgisi onu bir kütüphane kurmaya sevk etmiştir. Kendisinin Bâyezid Medresesi'nin müderrislik görevinde bulunması kütüphanenin gerek niteliği gerekse kurulacağı yer hususundaki kararı açısından belirleyici olduğu düşünülmektedir. Zira Veliyyüddin Efendi söz konusu medresesinin müderrisi olarak bir ilim ve kültür merkezi konumunda olan II. Bâyezid Külliyesi'nin zengin koleksiyona sahip müstakil bir kütüphaneye olan gereksinimini daha iyi anlamış olmalıdır. İşte bu gereksinimin sonucu olarak İstanbul'un ikinci selâtin külliyesi çatısı altında kurulan kütüphane sahip olduğu zengin koleksiyonuyla külliyenin eğitim faaliyetlerinin tamamlayıcı unsuru olarak hizmet etmiştir. Öyle ki kütüphane nadir bulunan kitapların bulunduğu ve ilim erbabının ziyaret ettiği önemli merkezlerden biri haline gelmişti. Elbette bu durum külliye ve çevresinin ilmi kimliğine, dönemin fikir ve düşünce hayatının gelişip zenginleşmesine önemli katkı sunmuştur.

Veliyyüddin Efendi, kütüphanenin kendisinden beklenen hizmetleri yerine getirebilmesi için gerekli olan maddi kaynakları tahsis etmiş, kütüphanenin çalışma prensiplerini ve personel kadrosunu tayin etmiştir. Kurucusunun belirlediği prensipler çerçevesinde belli bir zamana kadar faaliyetlerini sürdüren kütüphanenin binası Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ağır hasarlı bir duruma düşerek kendi fonksiyonu icra edemez olmuştu. Elbette binanın ağır hasarlı bir hal alması onun uzun süre gerekli bakım ve onarımının yapılmadığına işaret etmektedir. Bu durumda olası bir ihmalkârlığın yanı sıra ülkenin içinde bulunduğu idari ve ekonomik koşulların da etkili olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla 18. yüzyılın ikinci yarısında müstakil binası ile bağımsız bir kurum olarak faaliyete başlayan Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi 20. yüzyılın başlarında -yukarıda sözü edilen aksaklıklardan dolayı- artık kendi fonksiyonunu icra edemediği için Kütüphane-i Umûmî'ye nakledilmişti. Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi her ne kadar müstakil yapısı ve bağımsız bir kurum olarak varlığını Cumhuriyet dönemine kadar sürdüremese de kendi kuruluş felsefesi doğrultusunda yüklenmiş olduğu misyonu yerine getirerek Osmanlı Devleti'nin kütüphanecilik tarihinde yerini almıştır. Bu tarihi kurumdan günümüze kadar ulaşan eser ve materyaller Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi bünyesinde *Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi Koleksiyonu* adı altında varlığını sürdürmektedir.

⁸⁴ Erünsal, "Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi", 42.

Kaynakça

1. Arşiv kaynakları

1.1. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA]

BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası* (BEO), 3503/262677.

BOA, *Bab-ı Defter Haremeyn Muhasebe Defterleri* (D.HMH.d), 21735.

BOA, *Evkâf Defterleri* (EV.d), 9202; 9276; 9512; 9942; 9943; 21346.

BOA, *Evkâf Haremeyn Muhasebesi Defterleri* (EV.HMH.d), 746; 5735; 7028; 7909; 6229; 6765; 6841; 6975; 7607; 7739; 7909; 7973; 8105.

BOA, *Evkâf Mektubî Kalemi* (EV.MKT), 2482/22; 3118.

BOA, *İrade Hususi* (İ.HUS), 174/3.

BOA, *İrade Maarif* (İ.MF), 7/29.

BOA, *Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi* (MF.MKT), 401/25; 465/65; 568/28; 720/27; 916/2; 967/7; 969/25; 1037/30; 1046/52; 1088/61; 1169/58; 1230/6.

BOA, *Maârif Nezâreti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi* (MF.İBT), 217/65; 217/97; 219/34.

BOA, *Evkâf Mektubî Kalemi Cihat Kalemi* (EV. MKT.CHT), 697/282.

1.2. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

VGM. 745 Numaralı defter, sayfa nr. 61, sıra nr. 13. Veliyyüddin Efendi ibni Mustafa Ağa Vakfı'na ait 1182 tarihli zeyl vakfiye (Mütercim: Osman Keskiöğlü).

1.3. Atatürk Kitaplığı Arşivi

Defter-i Kütüphanê-i Velîyü'd-dîn, Dersa'âdet 1304 Mahmut Bey Matbaası. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı B/218

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmed Vâsıf. *Vâsıf Târih*. I. H. 1247/M. 1831
<http://archive.org/details/tarihivasfmahasi0lahme/page/n223/mode/2up>. (erişim: 2023 Aralık)

Anameriç, Hakan. "Osmanlılarda Kütüphane Kültürü ve Bilimsel Yaşama Etkisi". *Otam Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 19 (2006): 53-78.

Ata, Bahri. "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maârif Kütüphanesi (1872-1895)". *Tarih Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi- 1* (2009): 27-36.

Atatürk Kitaplığı Belediye Yazmaları, Cevdet Paşa Yazmaları ve Kur'an-ı Kerimler Alfabetik Kataloğu. Haz., Bayraktar, Nail. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları. 1997.

Ateş, Nilüfer. "1869 Tarihli Bir Sayım Listesi Işığında İstanbul Vakıf Kütüphaneleri". *Diyanet İlmî Dergi*, 58 (2022): 791-836.

Ayvansarâyî Hüseyîn Efendi, Alî Sât' Efendi, Süleymân Besîm Efendi. *Hadîkatü'l-Cevâmi'*. Haz., Ahmed Nezih Galitekin. İstanbul: İşaret Yayınları, 2001.

- Cunbur, Müjgan. *Şeyhülislâm Veliyyüddin Efendi Vakıfları ve Kütüphanesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1969.
- Çavdar, Tuba. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi.” Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995
- Duman, Hasan. “Kuruluşunun 100. Yılında Beyazıt Devlet Kütüphanesi.” *Türk Kütüphaneciler Dergisi*. 31/4 (1982): 158-163.
- Eren, Fatma Betül. “Şeyhülislamın İstanbul’daki İmar Faaliyetleri.” Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.
- Erünsal, İsmail E. *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.
- Erünsal, İsmail E. “Âtıf Efendi Kütüphanesi.” TDV İslâm Ansiklopedisi, 4 (İstanbul 1991), ss. 60-61.
- Erünsal, İsmail E. “Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi.” TDV İslâm Ansiklopedisi, 43 (İstanbul 2013), ss. 42.
- Erünsal, İsmail E. “Köprülü Kütüphanesi.” TDV İslâm Ansiklopedisi, 26 (Ankara 2002), ss. 257-258.
- Erünsal, İsmail E. “Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik.” *Milli Eğitim Dergisi*, 208 (2015, 1 Ekim): 194-199.
- Hasret, Bırışık, “Salnâmelere Göre Maârif-i Umûmiyye Nezâreti”, Yüksek lisans tezi, Balıkesir Üniversitesi, 2017.
- Güler, Nazenin Saadet. “Kuruluşundan Günümüze İstanbul II. Bâyezid Külliyesi.” Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2021.
- İlmiyye Sâlnâmesi*. Osmanlı İlmiyye Teşkilatı ve Şeyhülislam. der. Seyit Ali Kahraman. İstanbul: İşaret Yayınları, 1998.
- İpşirli, Mehmet. “İstanbul’da İlim ve Kültür Hayatı.” *15-16. Asırlar, I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu*. (2013): 371-382.
- Kundak, Ali Nihat. “Eyüp’te Medfun Şeyhülislâm Veliyyüddin Efendi ve Oğlu Mehmed Emin Efendi.” *IX. Tarihi, Kültür ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu*. (2005): 338-351.
- Mehmed, Süreyya. *Sicill-i Osmanî*. 5. haz. Nuri Akbayar, Seyit Kahraman İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Özcan, Tahsin. “Veliyyüddin Efendi.” TDV İslâm Ansiklopedisi. 43 (İstanbul 2013), ss. 40-42.
- Pamuk, Şevket. “Kuruş.” TDV İslâm Ansiklopedisi. 26 (Ankara 2002), ss. 458-459.
- Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1316*, Alem Matbaası Mahmud Bey.
- Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1317*, Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliyye, Matbaa-i Âmire, Def’a 54 H. 1317.
- Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1318*. Alem matbaası
- Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1319*, Dârü’l-Hilâfeti’l-Âliyye, Matbaa-i Âmire, Def’a 57 H. 1319.
- Salnâme-i Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye 1321*. Alem matbaası
-

Sayıoğulları, Recep Sadri. “Türk Ta’lik Yazı Ekolünün Doğuşunda Şeyhülislam Veliyyüddin Efendi”, Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 1991.

Ünsal, Behcet. “Türk-Vakfı İstanbul Kütüphanelerinin Mimâri Yöntemi.” *Vakıflar Dergisi*. 18 (1984): 95-124.

Ünver, Süheyl. “İkinci Selim’e Kadar Osmanlı Hükümdarlarının Hususi Kütüphaneleri Hakkında.” *IV. Türk Tarih Kongresi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları. (1952): 294-312.

Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri. haz. Kut- Bayraktar). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.

Yüksel, İ. Aydın. *Osmanlı Mimârîsinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri V*. İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları, 1983.

3. İnternet Kaynakları

<https://www.beyzit.yek.gov.tr>. (2023, 24 Aralık).

Yıldız Hamidiye Camii Tavan Süslemesinin İzleri: Gök Mavisi Üzerine Altın Renginde Yıldızlı Kalem İşi Bezeme

The Traces of the Ceiling Decoration at Yıldız Hamidiye Mosque: Azure Painting with Gilded Stars

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi

Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

Mustafa Kaan Sağ

İstanbul Üniversitesi
kaansag@istanbul.edu.tr

Başvuru / Submitted:

10 Şubat 2024

Kabul / Accepted:

26 Nisan 2024

DOI: [10.21021/osmed.1434882](https://doi.org/10.21021/osmed.1434882)

Atıf / Citation:

Sağ, M. K. "Yıldız Hamidiye Camii Tavan Süslemesinin İzleri: Gök Mavisi Üzerine Altın Renginde Yıldızlı Kalem İşi Bezeme", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 22 (2024): 150-168.

Benzerlik / Similarity: 22

Öz

Sultan II. Abdülhamid, 1885'te Yıldız Hamidiye Camii'ni selatin camisi olarak inşa ettirmiştir. Caminin dikkat çeken özelliklerinden biri harim bölümünün tavanını süsleyen gök mavisi üzerine altın renginde yıldızlı kalem işi bezemedir. Britanyalı mimar ve mimarlık tarihçisi William Richard Lethaby, 1892'de yazdığı "Mimarlık, Mistisizm ve Mit" adlı eserinin "Gökyüzüne Benzeyen Tavanlar" bölümünde bezemenin kökeni ve kullanıldığı farklı dönemler hakkında detaylı bilgi vermektedir. Bezemenin görüldüğü en erken tarihli yapılar antik Mısır döneminin tapınak ve mezarlarıdır. Lethaby, geç antik dönemde uygulamanın Roma ve Bizans mimarisinin önemli bir bileşeni haline geldiğini belirtmektedir. Bezeme, Bizans İmparatorluğu ile yakın ilişkiler içerisinde bulunan Avrupa devletlerinde de yaygınlaşmış, orta çağda özellikle gotik mimarinin bir parçası haline gelmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde neogotik mimarinin doğuşuyla Avrupa ve Amerika'da tekrar popüler hale gelen tavan bezemesi aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'da da görülmektedir. Ele alınan çalışmada, bezemenin kronolojik ve coğrafi yolculuğu örnekler üzerinden analiz edilmektedir. Yıldız Hamidiye Camii harim tavanındaki uygulama, bu doğrultuda antik Mısır, gotik ve Bizans mimarisine gönderme yapan, imparatorluğun gücünü temsil eden, çok katmanlı ve eklektik bir tasarım olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Sözcükler: Gotik Mimari, Bizans Mimarisi, Antik Mısır Mimarisi, On Dokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Mimarisi, Yıldız Hamidiye Camii

Abstract

Yıldız Hamidiye Mosque was built in 1885 as the imperial mosque of Sultan II. Abdülhamid. One of the primary components of the mosque, which can be found in the prayer hall, is the azure painted ceiling with gilded stars. British architect and architectural historian William Richard Lethaby talks about the origin and appearance of these ceilings found during different periods, in his book titled "Architecture, Mysticism and Myth" published in 1892 in the chapter "Ceilings Like The Sky". The decoration first appeared during the ancient Egypt period, where it was found on the ceilings of temples and tombs. Later it was commonly used in Roman and Byzantine architecture. The decoration became a component of gothic architecture, as its use became widespread in gothic churches in the European states, which had close ties with the Byzantine Empire. In the nineteenth century when the neogothic style emerged, the decoration reappeared in Europe and the United States of America. In this article, utilizing Lethaby's chapter, the chronological and geographical journey of the painting is analyzed through the prominent architectural examples. Thus the ceiling decoration found in the prayer hall at Yıldız Hamidiye Mosque is interpreted as an eclectic and multi-layered design which refers to the ancient Egyptian, gothic and Byzantine architectures for symbolizing the power of the Empire.

Keywords: Gothic Architecture, Byzantine Architecture, Ancient Egyptian Architecture, Nineteenth Century Ottoman Architecture, Yıldız Hamidiye Mosque.

Giriş

“...These men of Egypt loved the same sky that we also love.”
 “...Mısırlılar bizim sevdiğimiz gökyüzünün aynısını sevmiştir.”
 W. R. Lethaby¹

Giriş: Yıldız Hamidiye Camii Tavan Süslemesi

Yıldız, Osmanlı sultanlarının on beşinci yüzyıldan itibaren avlanmak için kullandığı ve on yedinci yüzyıldan itibaren has bahçeler arasına katılarak yazlık köşkler yaptırmaya başladığı İstanbul Boğazı’na hâkim bir tepeler bütünüdür. Beş yüz dönümlük bu ormanlık arazinin isminin, on sekizinci yüzyılın sonlarında Sultan III. Selim’in annesi Mihrişah Valide Sultan için burada yaptırdığı Yıldız Kasrı’ndan geldiği düşünülse de kökeni kesin olarak bilinmemektedir.² Sultan II. Abdülhamid, 1877-1878’den itibaren Dolmabahçe Sarayı’ndan ayrılarak Yıldız’ı Nisan 1909’da tahttan indirilene dek ikamet edeceği bir saray-ı âmire’ye dönüştürmüştür. Bu tercihinde güvenlik gerekçelerinin yanı sıra Dolmabahçe Sarayı’ndan uzaklaşma ve doğayla iç içe olma arzusunun rol oynadığı düşünülmektedir. Otuz seneyi aşkın bu süre içerisinde Abdülhamid, birkaç küçük binadan oluşan bu yeşil alana çok sayıda yeni yapı ekleyerek Yıldız’ı bir saray olmanın ötesinde saltanatının simgesi haline getirmiştir.³

Her biri döneminin çağdaş Avrupalı mimari stillerini yansıtan bu yapı grubu, etrafındaki park ve bahçe düzenlemeleriyle birlikte on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ve yirminci yüzyılın başında son şeklini almıştır. Etrafı duvarlarla çevrili olan saray kompleksinden geleneksel törenler dışında dışarı çıkmayan Sultan II. Abdülhamid, cuma selamlık törenleri için sarayı çevreleyen duvarların hemen dışında Koltuk Kapısı olarak adlandırılan girişin önünde 1885-86 yıllarında (H. 1303) Yıldız Hamidiye Camii’ni inşa ettirmiştir.⁴ Asıl adı Hamidiye Camii olan ve Yıldız Camii olarak da bilinen selatin camisinin tasarımı çoğunlukla Sarkis Balyan’a atfedilirken⁵, bazı belgelerde bina nâzırlığını

¹ William Richard Lethaby, *Architecture, Mysticism and Myth* (Londra: Percival & Co., 1892), 234.

² Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi* (İstanbul: YEM Yayınları, 2007), 625-628; Anonim, “Yıldız”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII (İstanbul 1994), 513-514; François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 173-200; Sermin Yücel, “Yıldız Hamidiye Camisi” (yüksek lisans tezi, İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, 1998), 14; Osmanlı sultanlarının avlanmak için kullandıkları bu arazi, Kanuni Sultan Süleyman’dan itibaren ilgi görmeye başlamıştır. Sultan I. Ahmed, Beşiktaş Tepesi Korusu olarak bilinen bu alanda on yedinci yüzyılda küçük bir kasrı inşa ettirmiştir. Bu ilk yapının mimari özellikleri ve mimarı bilinmemektedir. On sekizinci yüzyılın sonlarında Sultan III. Selim, annesi Mihrişah Valide Sultan için “Yıldız” adı verildiği düşünülen bir kasrın yanı sıra bir çeşme ve bir de namazgah inşa ettirmiştir. On dokuzuncu yüzyılın başında Sultan II. Mahmud, koruluğun en yüksek noktasında Asâkir-i Mansure-i Muhammediye askerlerinin talimlerini izlemek üzere bir köşk inşa ettirmiştir. Sultan Abdülmecid, annesi Bezmialem Valide Sultan’ın sürekli konutu olarak Kasrı Dilküşa adında yeni bir köşk yaptırmış, çok geniş bir park ve bahçe düzenlemesine girişmiştir. Abdülmecid döneminde hasekilerinden birinin ismini buraya verdiği ve “Yıldız” isminin bu şekilde çıktığı da düşünülmektedir. Sultan Abdülaziz döneminde ise Büyük Mabeyn, Malta, Çadır Köşkleri ve Çit Kasrı inşa ettirilmiştir, Yıldız parkı Çırağan Sarayı’nın bahçelerine bağlanmıştır.

³ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, 173-200.

⁴ Selman Can, “Yıldız Camii”, *İslam Ansiklopedisi*, XLIII (İstanbul 2013), 540-541; Yücel, “Yıldız Hamidiye Camisi”, 15, 29; 20 Aralık 1881 (28 Muharrem 1299) tarihinde temel atılan caminin açılışı 1885 Eylül ayı sonunda gerçekleşmiştir.

⁵ Çırağan ve Beylerbeyi sarayları gibi önemli yapıların mimarı olan Sarkis Balyan, Sultan Abdülhamid tarafından 1878’de “ser mimar-ı devlet” olarak göreve getirilmiştir. Yıldız Sarayı içinde Büyük Mabeyn Köşkü’nün de mimarıdır. Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, 640-641; Kimi kaynaklarda Yıldız Hamidiye Camii’nin mimarı olarak Nikoğos Balyan, Yanko İoannidis ve Dikran Kalfa (Cüberyani) gibi isimler de kullanılmıştır. Balyan ailesi için bakınız: Pars Tuğlacı, *Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesi’nin Rolü* (İstanbul: Yeni Çığır Kitabevi, 1993); Büke Uras, *Balyanlar Osmanlı Mimarlığı ve Balyan Arşivi* (İstanbul: Korpus Yayınları, 2021).

Başmâbeyinci Osman Bey'in yürüttüğü yapının mimarının Ebniye-i Seniyye İdaresi'nde otuz yılı aşkın süre hizmet vermiş olan Nikolaidis Jelpuylo isimli bir Rum mimar olduğu belirtilmektedir.⁶

Caminin dış kütlesi, hünkâr kasrı ve harim bölümünden oluşan kübik bir alt kütlede üzerinde yüksek kasnaklı bir kubbeden oluşmaktadır. Bu haliyle Bizans kiliselerini andıran cami, neogotik pencereleri ve İslam mimarisine gönderme yapan taç kapılı, mukarnaslı cepheleriyle eklektik bir tasarıma sahiptir.⁷ Osmanlı camilerinin geleneksel son cemaat yerinin, hünkâr kasrı biçimine dönüşmesi sürecinin son örneği olan Yıldız Hamidiye Camii, saray imgesinin ön plana çıktığı bir tasarıma sahiptir. Caminin dikdörtgen planlı harim bölümünün bir kısmını örten ana kubbe geleneksel yerleşiminden farklı olarak mihraptan uzağa girişe yakın bir biçimde konumlandırılmıştır. Kubbe, iki yanında kuzey ve güneyine yerleştirilmiş birer çift taşıyıcı işlevi olmayan dekoratif yüksek sütunla desteklenmiştir. Harim üst örtüsü, kubbenin iki yanında düz tavan olarak devam etmektedir ve kubbenin içiyle birlikte tüm tavan, koyu mavi renkte zemin üzerine altın varakla işlenmiş yıldızlardan oluşan bir bezemeye sahiptir (G. 1, G. 2).⁸

Görsel 1. Yıldız Hamidiye Camii Harim Tavanında Gök Mavisi Üzerine Altın Renginde Yıldızlı Kalem İşî Bezeme (M. Kaan Sağ, 2022)

⁶ Selman Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile Son Dönem Osmanlı Mimarlığı* (Erzurum: Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2010), 84-85.

⁷ Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, 640-641.

⁸ Selçuk Batur, "Yıldız Camii", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII (İstanbul 1994), 514-515.

Görsel 2. Yıldız Hamidiye Camii Harim Tavanında Gök Mavisi Üzerine Altın Renginde Yıldızlı Kalem İşi Bezeme Detayı (M. Kaan Sağ, 2022)

Yıldız Hamidiye Camii'nin harim bölümüne ait tavan ve kubbe iç yüzeyinde karşılaşılan gök mavisi üzerine altın renginde yıldızlı kalem işi bezemenin kökeni hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bir görüşe göre kubbedeki yıldız motiflerinin kökeni on ikinci yüzyıl Selçuklu mimarisine, İran'daki Ardistan Camii'ne kadar uzanmaktadır. İran'daki Selçuklu Gülpayegân Camii'nin ve Merv'deki Sultan Sencer Türbesi'nin kubbelerinde yıldız motifi örnekleri bulunmaktadır ve aynı motif Anadolu Selçuklu yapısı Konya Karatay Medresesi'nin kubbesinde daha etkili bir anlatımla bezenmiştir.⁹ Ancak bu görüşteki örneklerin renk şema ve kompozisyonları Hamidiye Camii'ndeki uygulamayla uyuşmamaktadır. Yaygın görüşe göre ise bu bezeme, Batı'nın Doğu imgesinde çarpıcı ve egzotik olarak nitelenen canlı renklerin kullanıldığı oryantalist bir iç dekorasyon uygulamasının bileşenidir. Özellikle kırmızı, mavi ve sarı renkleri Owen Jones'un *The Grammar of Ornament* adlı kitabına dayanmaktadır.¹⁰ Bu örneklerde sarı yıldızlanarak göz alıcı hale getirilmiştir. II. Ludwig'in Bavyera-Schachen'daki Türk Köşkü'nde ve aynı kralın Linderhof Sarayı'nın bahçesindeki Magrip Köşkü'nde iç mekanlar bahsedilen üç ana oryantalist renkle dekore edilmiştir. Zanth'ın Wilhelma Sarayı'nın oryantalist iç mekanlarında da kırmızı, mavi ve sarı rengin hâkim olduğu görülmektedir. Yüzeyi yıldızlı mavi kubbeler, bu tasarım anlayışı içerisinde değerlendirildiğinde *gökkubbe* imajı oluşturmak amacıyla on dokuzuncu yüzyıl mimarisi içinde sıklıkla kullanılmıştır. Hamidiye Camii ile aynı dönemde Yıldız Sarayı Tiyatrosu ve Darülaceze

⁹ Yücel, "Yıldız Hamidiye Camisi", 61.

¹⁰ Turgut Saner, *19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında Oryantalizm* (İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1998).

Camii'nde de aynı uygulamayla karşılaşılmaktadır.¹¹ Uygulamanın görüldüğü bir diğer yapı ise neogotik üslupta tasarlanmış İstinye'deki Osman Reis Camii'dir.

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı mimarisinde neogotik üslup üzerine yapılan çalışmalarda neogotik üslubun bazı tekil örnekler dışında¹² diğer üsluplarla, özellikle de oryantalist öğelerle birlikte kullanıldığı vurgulanmaktadır.¹³ Bu yapıların dekorasyon programında hangi motifin oryantalist hangi motifin neogotik özellikler yansıttığını anlamamanın güç olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bahsedilen çalışmalarda Yıldız Hamidiye Camii'nin neogotik özelliklerinden bahsedilirken cephelerde yer alan sivri kemerli pencerelerin ve pencere süslemelerinin bu çerçevede değerlendirildiği, tavandaki gök mavisi üzerine altın renginde yıldızlı kalem işi bezemenin neogotik bir öge olarak ele alınmadığı görülmektedir.¹⁴

Bezemenin Kökeni ve Kullanıldığı Mimari Dönemler

Arts and Crafts üslubunun¹⁵ tanınmış mimarı ve aynı zamanda mimarlık tarihçisi olan İngiliz William Richard Lethaby (1857-1931),¹⁶ *Mimarlık, Mistisizm ve Mit* adlı eserinde bu tip tavanlara *Ceilings Like The Sky* (Gökyüzüne Benzeyen Tavanlar) başlığı altında bir bölüm ayırmıştır.¹⁷ Yazar bölümde, İngilizce'de *azure*¹⁸ (gök mavisi) adı verilen derin bir mavi rengin ağırlıkta olduğu mavi tonları üzerine işlenmiş altın renginde yıldızlı tavanlardan bahsetmektedir. Bu uygulamanın kökeninin antik Mısır tapınaklarına dayandığını belirten Lethaby, Bizans mimarisinde, gotik mimaride ve on dokuzuncu yüzyıl neogotik mimarisinde sıklıkla kullanıldığını örneklerle açıklamaktadır.

¹¹ Saner, 19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında Oryantalizm.

¹² İstanbul'daki Kırım Kilisesi ve Saint Antoine Kilisesi gibi örnekler Osmanlı mimarisinde neogotik üslubun en saf örnekleri olarak kabul edilmektedir. Deniz Mazlum ve Turgut Saner, "Neogotik Mimari", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, VI (İstanbul 1994), 65.

¹³ Birgül Açıkyıldız, "19. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığı'nda Neo-gotik Üslup" (yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997), 99-102; Ahmet Ersoy, "Ottoman Gothic: Evocations of the Medieval Past in Late Ottoman Architecture", *Manufacturing Middle Ages, Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe*, bs. haz. P. J. Geary & G. Klaniczay (Brill, 2013), 217-238.

¹⁴ Açıkyıldız, "19. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığı'nda Neo-gotik Üslup", 88.

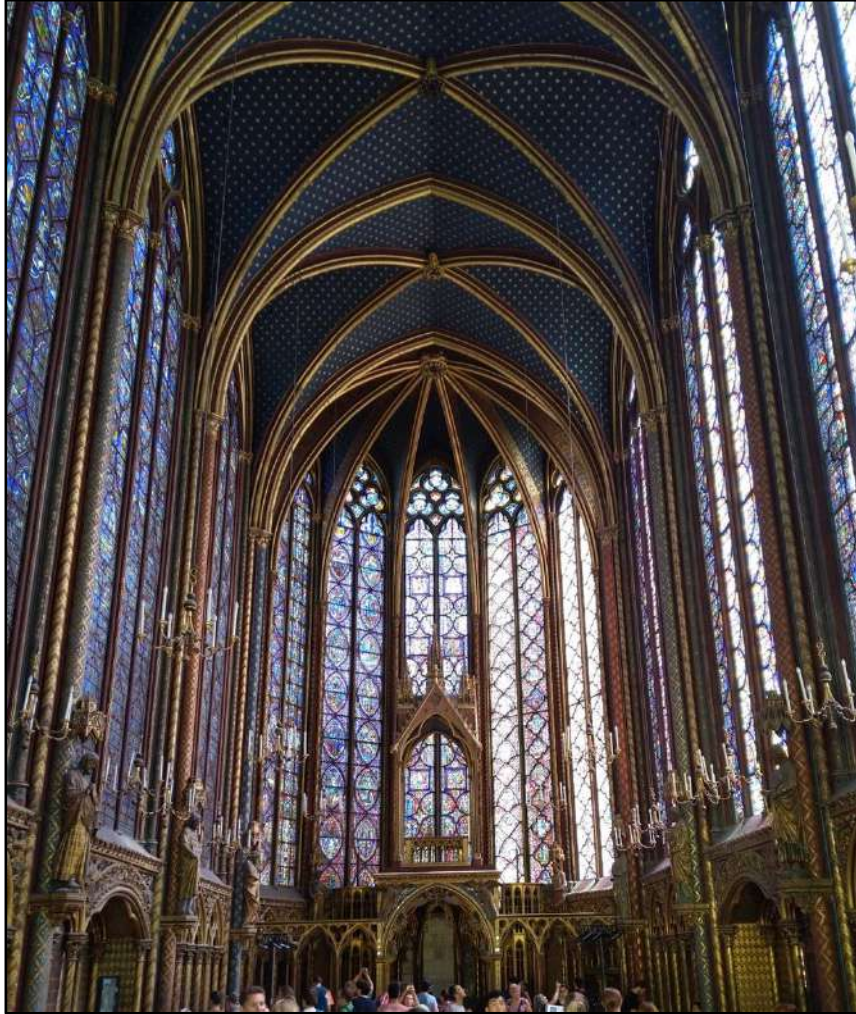
¹⁵ Morris'in temsil ettiği Arts and Crafts hareketinin (1880-1910) diğer temsilcileri Lethaby, Voysey ve Ashbee gibi tasarımcılardır. Günkut Akın, "Uzak Yankılar: Estetik Hareket ve Osmanlı Dünyası", *Sanat Tarihi Defterleri*, c. 18 (İstanbul: Ege Yayınları, 2020), 1-54; Peter Davey, *Architecture of the Arts and Crafts Movement* (Londra ve New York: The Architectural Press, 1980).

¹⁶ Tasarımcı ve tarihçi kimliğini bir arada yürüten Lethaby, 1892'de kendi ofisini açmadan önce on iki sene Richard Norman Shaw'un ofisinde çalışmıştır. Kariyerinin başlangıç döneminde ağırlıklı olarak konut mimarisine yönelen Lethaby'nin tasarımlarında Shaw'un yanı sıra William Morris ve Philip Webb'in de etkileri görülmektedir. İlk önemli binası, Lord Manners için tasarladığı Avon Tyrrell Evi'dir (1892). Bu evi Orkney'deki Melrotter Evi ve daha küçük birkaç ev takip etmiştir. Lethaby ayrıca Birmingham'da Colmore Row 122-124'te Eagle Sigorta Binası'nı (1900), Hereford, Brockhampton'da da All Saints Kilisesi'ni (1902) tasarlamış ve inşa etmiştir. Mimarlık tarihi üzerine yazdığı başlıca çalışmaları *Architecture, Mysticism and Myth* (Mimarlık, Mistisizm ve Mit) (1892), *The Church of Sancta Sophia, Constantinople* (Ayasofya Kilisesi, Konstantinopolis) (1894), *Medieval Art* (Ortaçağ Sanatı) (1908), *Architecture: An Introduction to the History and Theory of the Art of Building* (Mimarlık: İnşa Sanatının Tarih ve Teorisine Giriş) (1912), *Form in Civilization: Collected Papers on Art and Labour* (Medeniyette Form: Sanat ve İş Gücü Hakkında Derleme Makaleler) (1922) başlıklarıyla yayımlanmıştır. 1893'ten 1911'e Londra'daki The Central School of Arts and Crafts'ın kurucu müdürü olarak görev yapan Lethaby, 1900'den 1918'e dek Royal College of Art'ta tasarım üzerine profesör olarak ders vermiştir. Anonim, "William Richard Lethaby", *Encyclopaedia Britannica* (Londra ve New York: The Encyclopaedia Britannica Company, 1922).

¹⁷ Lethaby, *Architecture, Mysticism and Myth*.

¹⁸ Azure kelimesi, köken olarak derin bir mavi renge sahip olan ve Antik Mısır'da sıklıkla kullanılan lazuli taşından (lapis lazuli) gelmektedir. Latince Lazuli kelimesi, Arapça'ya lazaward, Farsça'ya lazhuward olarak geçmiş ve Türkçe'deki lacivert kelimesinin de kökenini oluşturmuştur. Bu sebeple azure, Türkçe'ye gök mavisi ya da lacivert taşı olarak çevrilmektedir.

Lethaby'e göre mimaride gökyüzü temsili, kubbe ve tonozun keşfinden önce düz tavan üzerinde gerçekleştirilmiş ve mimarlığın zirve yaptığı dönemlerde tavanlar hep gökyüzü olarak resmedilmiştir. Lethaby bu savını Viollet-le-Duc'ten bir alıntıyla desteklemektedir. Gotik mimari uzmanı restoratör mimar ve teorisyen Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonne de l'architecture française du XIe au XVIe siecle* (On Birinci Yüzyıldan On Altıncı Yüzyıla Fransız Mimarisi Sözlüğü) kitabının *peinture* (boyama) başlığında on üçüncü yüzyıldaki tonozların göz alıcı mavi tonları üzerine altın renkli yıldızlarla boyandığını, iç mekana ait tüm renk şemasının da bu tonozlarla uyumlu olacak şekilde düzenlendiğini söylemektedir.¹⁹ Lethaby'nin gotikte karşılaşılan bu tutuma verdiği başlıca örnekler Paris'teki Sainte Chapelle (G. 3) ve eski Canterbury Katedrali'nin *Conrad's Glorious Choir* olarak tanınan koro bölümünün tavanlarıdır (1150-1174). Lethaby'nin saymadığı bazı gotik örnekler ise Polonya, Krakow'daki St. Mary Bazilikası (1347), Polonya, Krakow'daki St. Francis of Assisi Kilisesi (on üçüncü yüzyıl), İngiltere, Carlisle'daki Carlisle Katedrali (on dördüncü yüzyıl) ve İngiltere, Londra'daki Hampton Court Sarayı Kraliyet Şapeli (1530) olarak sayılabilir.

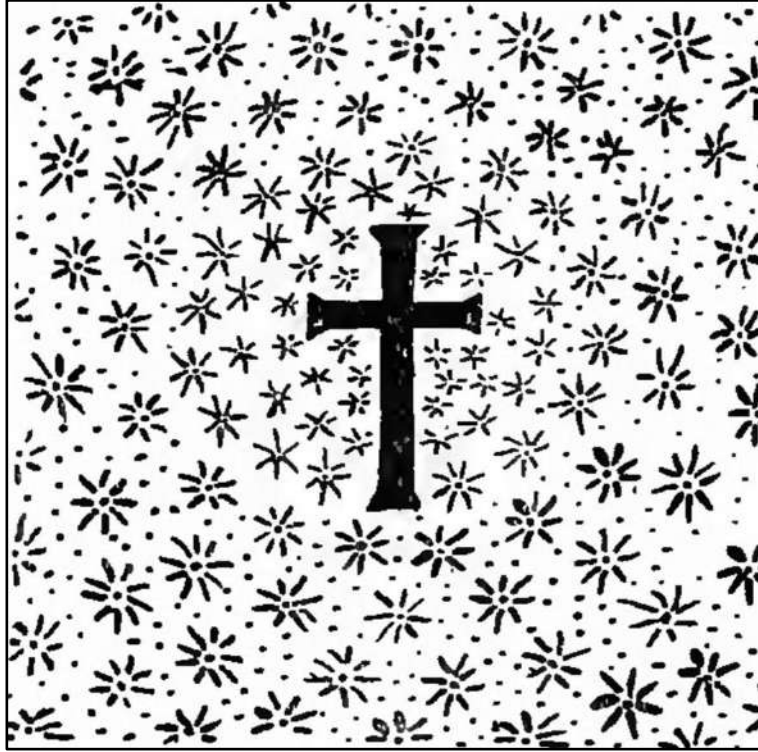

Görsel 3. Paris Sainte Chapelle Tavan Bezemesi (Kerem Saim Sağ, 2019)

¹⁹ Lethaby, *Architecture, Mysticism and Myth*, 222; Eugène Viollet Le Duc, *Dictionnaire Raisonne De L'Architecture Française Du XI au XVI Siecle*, VII (Paris 1864), 56-109.

Sainte Chapelle, IX. Louis tarafından 1243-1248 yılları arasında Paris'teki kraliyet sarayının şapeli olarak inşa ettirilmiştir. Şapelin inşasının asıl amacı, Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'ten getirilen röliklerin muhafaza edilmesidir. Bu kutsal emanetler arasında *Dikenli Taç* ve *Gerçek Haçın* bir parçası bulunmaktadır. İki ayrı kattan oluşan Sainte Chapelle'in zemin katındaki ibadet mekânı saray hizmetlileri tarafından kullanılırken üst katta bulunan ana şapel hacmi kraliyet ailesi tarafından kullanılmıştır. Üst şapelin duvarları Yüksek Gotik Çağ'ın (1150-1250) son döneminde ortaya çıkan *rayonnant* üslubunda yüksek renkli camlar ve camların arasındaki ince uzun ayaklara oturmuş sivri kemerlerle çevrilidir. Yapı bu haliyle havada asılı duran çapraz tonozlu bir tavana sahip cam duvarlı bir strüktür olarak görünmektedir.²⁰ Tavanın iç mekandaki bu vurgusu, üzerindeki gök mavisi üzerine altın renkli deseni ön plana çıkarmaktadır. Yıldız etkisi veren bu desen, aslen *fleur-de-lis*'lerden (stilize zambak)²¹ oluşmaktadır.

Lethaby, bu uygulamanın İtalyan gotik mimarisinde de yaygın olarak kullanıldığını, Siena Katedrali (1215-1263), Orvieto Katedrali (1290) ve Giotto'nun Padova'daki Arena Şapeli (1305) örnekleriyle belirtmiştir. Lethaby bahsedilen uygulamanın İtalya'daki en erken tarihli örneğinin ise Ravenna'daki M.S. beşinci yüzyıla ait Galla Placidia Mozolesi'nin kubbesinde mozaik tekniği ile yapıldığına işaret ederken dekorasyonun Bizans üslubunda olduğunu ve aslında Konstantinopolis merkezli Doğu Roma mimarisinin önemli bir bileşeni olduğunu belirtmektedir (G. 4).²²

Görsel 4. Galla Placidia Mozolesi'nin Kubbesinde Yer Alan Gök Mavisi Üzerine Altın Renginde Yıldızlı Dekorasyonun William Lethaby Tarafından Çizimi (Lethaby, 1892, 222)

²⁰ Michael W. Fazio, Marian Moffett ve Lawrence Wodehouse, *A World History of Architecture*, (Londra: Laurence King Publishing, 2009), 224-226.

²¹ Yıldız benzeyen, fleur-de-lis, üç yaprağın birleşimiyle elde edilmiş çoğunlukla mavi ve altın renginde kullanılmış stilize bir zambaktır. Ortaçağ'dan itibaren Fransız kraliyet ailesinin arması olarak kullanılmıştır.

²² Lethaby, *Architecture, Mysticism and Myth*, 222.

Lethaby'nin İtalya'daki yapılar arasında bahsetmediği başka önemli örnekler de mevcuttur. İstanbul'daki Kutsal Havariler Kilisesi ile mimari benzerliği vurgulanagelen San Marco Kilisesi (1094), uygulamanın Konstantinopolis merkezli Bizans mimarisinden izler taşıdığını kanıtlar niteliktedir. Kilisenin orta kubbesinin merkezinde Serafım meleklerinin çevrelediği Hz. İsa ve gökyüzü betimlemesinde ve de on üçüncü yüzyılda tamamlanan giriş cephesinde, Konstantinopolis hipodromundan getirilen Quadriga'nın üzerinde bulunan alınlıkta aynı uygulamayla karşılaşmaktadır. Uygulamanın görüldüğü bir diğer yapı Roma'daki Santa Maria Sopra Minerva Kilisesi'dir (1370) (G. 5 ve G. 6). Gotik üslupta inşa edilmiş olan kilise antik Mısır tanrılarından İsis'e adanmış bir tapınağın üzerinde bulunmaktadır.

Görsel 5. Santa Maria Sopra Minerva Kilisesi Tavanında Gök Mavisi Üzerine Altın Renginde Yıldızlı Kalem İşi Bezeme (Hazal Balcı, 2022)

Görsel 6. San Marco Kilisesi Giriş Cephesinde Konstantinopolis'ten Getirilmiş Quadriga ve Gök Mavisi Üzerine Altın Renginde Kalem İşi Bezemeli Alınlık (M. Kaan Sağ, 2019)

Gotik mimariden izler taşıyan erken Rönesans döneminde de özellikle Vatikan'da uygulamanın devam ettiği anlaşılmaktadır. Sistine Şapeli'nin Michelangelo öncesi orijinal tavan bezemesi, günümüze ulaşmasa da uygulamanın en görkemli örneklerinden biridir. 1477-1480 yıllarında Papa IV. Sixtus tarafından inşa ettirilen yapının tavanı dekorasyon uzmanı Pier d'Amelia tarafından pahalı bir mavi pigmenti olan lapis lazuli üzerine altın renkli yıldızlarla dekore edilmiştir.²³ Ayrıca Fra Angelico'nun 1447-1449'da iç dekorasyonunu tamamladığı Vatikan'daki Niccolina Şapeli'nin tavanı da uygulamayı yansıtan önemli örneklerdendir.²⁴ Beato Angelico olarak da bilinen Fra Angelico, 1455'teki ölümünün ardından tavan yüzeylerinde bahsi geçen uygulamanın yer aldığı Santa Maria Sopra Minerva Kilisesi'nin içerisine gömülmüştür.

Lethaby, 1893'te İstanbul'u ziyaret etmiş ve Harold Swainson'la birlikte Ayasofya hakkında hazırladıkları kitap için malzeme toplamıştır.²⁵ Lethaby'nin sekiz sene önce açılan Yıldız Hamidiye

²³ Renee C. Rebman, *The Sistine Chapel* (California: Lucent Books, 2000), 17-19; Leopold David Ettlinger, *The Sistine Chapel Before Michelangelo; religious imagery and papal primacy* (Oxford: Oxford Clarendon Press, 1965) 15-16; Ernst Steinmann, *Die Sixtinische Kapelle*, I (Münih: Bruckmann, 1907), Levha VII.

²⁴ Etienne Cartier, *Life of Beato Angelico da Fiesole*, (Londra: 1865), 243.

²⁵ Anonim, "William Richard Lethaby".

Camii'ni ziyaret edip etmediği bilinmemektedir. Ancak gökyüzünü andıran altın yıldızlı gök mavisi renginde tavanlara olan ilgisi Lethaby'yi, Ayasofya'yı da bu açıdan incelemeye itmiştir. Lethaby, *Ayasofya Kilisesi, Konstantinopolis* adlı eserinde Ayasofya'nın orijinal tasarımında ana kubbenin iç bezemesinde aynı uygulamanın bulunduğunu iddia etmektedir.²⁶ Lethaby bu iddiasını İmparator Jüstinyen döneminde saray görevlisi olan şair Paulus Silentiarius'un Ayasofya hakkındaki şu betimlemesine dayandırmaktadır: “Whoever raises his eyes to the beauteous firmament of the roof, scarce dares to gaze on its rounded expanse sprinkled with stars of heaven, ...” (Gözlerini kaldırıp tavadaki o güzel gökyüzüne bakanlar, geniş yuvarlak madalyon içerisindeki göğe serpiştirilmiş yıldızları seyretmeye zorlukla cüret ederler).

Tarihçi Procopius ve Paulus Silentiarius'un betimlemelerine göre Ayasofya'nın kubbesi havada asılı duran bir gökyüzünü andırmaktadır. Silentiarius'un, “kubbenin tam merkezinde *Kentin Koruyucusu* haç yer almaktadır” betimlemesini yorumlayan Lethaby, haçın arka planını Ravenna'daki Galla Placidia Mozolesi'nin kubbesindeki gibi serpiştirilmiş yıldızlarla kaplı olarak düşünmemiz gerektiğini belirtmektedir (G. 4). Lethaby'e göre muhtemelen kubbenin kaburgaları altın rengindedir. Kaburgaların arasındaki bölümler ve merkezdeki daire madalyonun içi *azure* (gök mavisi) rengindedir ve üzerinde altın renginde yıldızlar serpiştirilmiştir.²⁷ Bu sadece ana kubbede değil, altın önündeki dört gümüş dikme üzerine yerleştirilmiş ciborium kubbesinin içinde de uygulanmıştır.²⁸

Lethaby, *Gökyüzüne Benzeyen Tavanlar* yazısının devamında bu tip tavanların kurgu eserler ve efsanelerdeki kullanımını, *Roma'nın Mucizeleri*²⁹, *Kral Laurin Efsanesi*³⁰, *Parsifal*³¹, *İskender'in Öyküsü*³², *Altın Efsane*³³ gibi örnekler üzerinden incelemiş, ardından Sasani saraylarında, Roma İmparatoru Nero'nun Domus Aurea olarak bilinen villasında, Babil'de, M.Ö. üçüncü yüzyıl Atinası'nda, Meksika, Çin, Suriye ve Hint tapınaklarında da benzer uygulamalar olduğunu eklemiştir. Lethaby, yazısının son kısmını uygulamanın en eski kullanımı olarak belirttiği antik Mısır mimarisindeki örneklerle ayırmıştır.³⁴

²⁶ William Richard Lethaby ve Harold Swainson, *The Church of Sancta Sophia, Constantinople; A Study of Byzantine Building* (Londra ve New York: Macmillan & Co., 1894), 36, 282.

²⁷ Lethaby ve Swainson, *The Church of Sancta Sophia, Constantinople; A Study of Byzantine Building*, 36, 282; Mabeyinci Pavlos, *Ayasofya'nın Betimi*, çev. Samir Rifat (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2018); Lethaby, Porphyrogenitus'un (VII. Konstantinos) saraydaki kubbeli bir salonun kubbesinde de aynı uygulamadan bahsettiğini eklemiştir.

²⁸ Lethaby, *Architecture, Mysticism and Myth*, 222.

²⁹ Anonim, *Mirabilia Urbis Romae The Marvels of Rome or a Picture of the Golden City, An English Version of the Medieval Guide-Book with a Supplement of Illustrative Matter and Notes by F. M. Nichols* (Londra, Spithoever ve Roma: Ellis and Elvey, 1889).

³⁰ Anonim, *König Laurin oder der Rosengarten in Tirol, Herausgegeben von Ignaz Zignerle* (Innsbruck: Wagner, 1850).

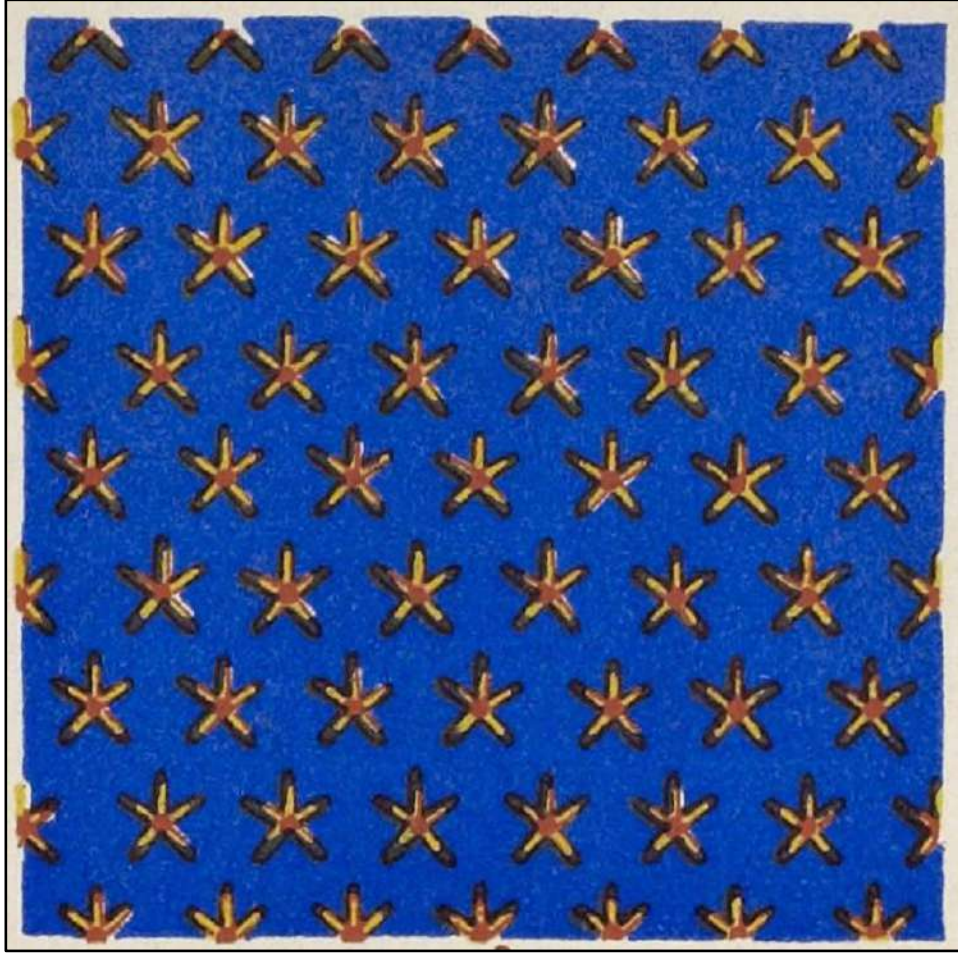
³¹ Oliver Huckel, *Parsifal: A Mystical Drama by Richard Wagner* (New York: Thomas Y. Crowell & Co., 1903).

³² Anonim, *The Greek Alexander Romance, Translated with an Introduction and Notes by Richard Stoneman* (Londra ve New York: Penguin Books, 1991).

³³ Jacques de Voragine, *Legenda Aurea Sanctorum sive Lombardica Historia* (Richard Paffraet, 1479).

³⁴ Lethaby, *Architecture, Mysticism and Myth*, 223-229. Mirabilia Urbis Roma'ya göre cam ve altından yapılmış Holovitrium adında bir tapınakta astronomik gökyüzü sembollerini yansıtan bir tavan bulunmaktadır. Aynı kitapta Colosseum'un bir güneş tapınağı olduğu, tonozlarında gökyüzünün resmedildiği belirtilmektedir. Kral Laurin ve gül bahçesi efsanesinde, kralın yeraltındaki sarayının safir (parlak mavi) renkli ve parlıtlı kristallerle kaplı tavanı gökyüzündeki yıldızları andırmaktadır. Richard Wagner'in Parsifal operasında da benzer şekilde kutsal kâsenin (sangreal) saklandığı tapınağın tonozlu tavanı safir renktedir, üzerine güneş, ay ve yıldızlar resmedilmiştir. II. Hüsrev'in sarayında da benzer gökyüzü imgeleri yer alırken, Ktesifon Sarayı'nın kabul salonunun tonozlu tavanı gezegenlerin Zodyak kuşağındaki on iki takımyıldız arasındaki hareketini gösterecek şekilde altın yıldızlarla kaplıdır. Lethaby'e göre Pers Kralı kendini hem bir tanrı hem de güneş ve ayın kardeşi olarak görmekte, kendi evreninin ortasında yedi katmanlı bir gökyüzü hiyerarşisinin altında oturmaktadır. İmparator Nero da bu sembolizmi, Mitras ritüellerinin bir parçası olarak sarayının yemek odasında kullanmıştır.

Antik Mısır mimarisinde tapınak ve mezar tavanlarında, gece mavisi üzerine yıldızların resmedildiği sayısız örnek mevcuttur. Napoleon Bonaparte'ın Mısır seferinde (1789-1801) beraberinde götürdüğü bilimadamı, sanatçı, gravürücü ve uzmanlardan oluşan komisyonun on dokuzuncu yüzyılın başında hazırlamış olduğu *Mısır'ın Tanıtımı*³⁵ adlı çalışma, mimari gravürler içeren levhalarıyla, on dokuzuncu yüzyıl Avrupa ve Amerika'sında egiptomani adı verilen bir antik Mısır hayranlığının başlamasına yol açmış ve mısıroloji biliminin temelini atmıştır. Çalışmada yer alan mimari çizimlerde tapınakların mavi arka plan üzerine yıldızlı tavanları mimar ve teorisyenlerin dikkatini çekmiştir. Teorisyen mimar Owen Jones, *Grammar of Ornament* kitabında antik Mısır tapınak ve mezar tavanlarında yaygın bir uygulama olduğunu belirterek mavi üzerine sarı yıldızlı tavan bezemesinin çizimine yer vermiştir (G.7).³⁶

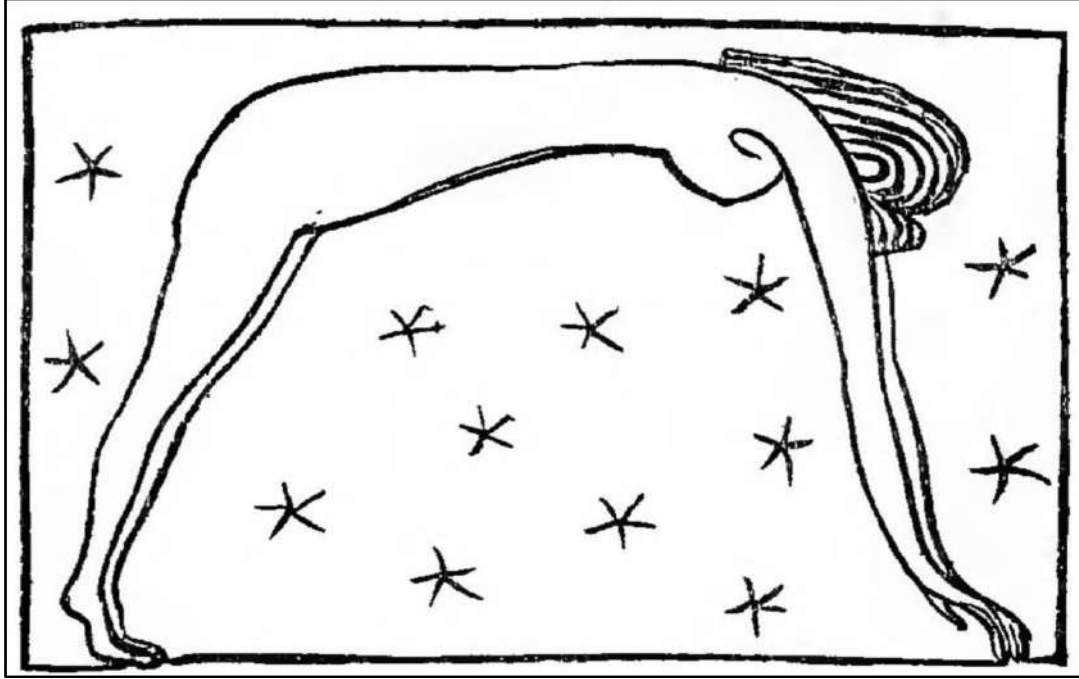
Görsel 7. Owen Jones'un *Grammar of Ornament* Kitabından Antik Mısır Tapınak ve Mezar Tavanlarında Sıklıkla Kullanılan Bezeme Örneği (Jones, 1868, s. 21)

Benzer şekilde William Lethaby de, kitabının *Gökyüzüne Benzeyen Tavanlar* bölümünde sık sık *Mısır'ın Tanıtımı*'na ve Mısır bilimci Jean-François Champollion'a referans vermektedir.

³⁵ Commission des sciences et arts d'Egypte, *Description de l'Egypte, ou Recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Egypte pendant l'expédition de l'armée française* (Paris: De L'Imprimerie Imperiale, 1809-1822).

³⁶ Owen Jones, *Grammar of Ornament: Illustrated by Examples from Various Styles of Ornament* (Londra: Bernard Quaritch, 1868), 22.

Lethaby, antik Mısırlıların gökyüzünü bir tapınak tavanına benzettiklerini, bu sebeple çoğu tapınak tavanının maviye boyanıp üzerine yıldızlar serpiştirilerek gökyüzü biçiminde resmedildiğini söylemektedir. Ortalarında kırmızı bir nokta bulunabilen beş kollu yıldızlar bazen tüm tavanı kaplarken bazen de kısmen kullanılmıştır.³⁷

Görsel 8. Antik Mısır resimlerinde yıldızların tanrıçası Nut'un ya da gökyüzü tanrıçası Tpe'nin betimi (Lethaby, 1892, 231)

Lethaby'e göre antik Mısır kültüründeki kutsal resimlerde, hem gökyüzünü hem de tapınak tavanını sembolize eden iki ucu dik bir biçimde aşağı dönmüş üzeri yıldızlı mavi ve yatay bir çubuk ideogramı kullanılmaktadır.³⁸ Bahsi geçen ideogram ve tavanlardaki yıldızlarla dolu gökyüzü çizimleri, Mısır inanışında yıldızların tanrıçası Nut'u³⁹ ve de gökyüzü tanrıçası Tpe'yi⁴⁰ sembolize

³⁷ Lethaby, *Architecture, Mysticism and Myth*, 223-229.

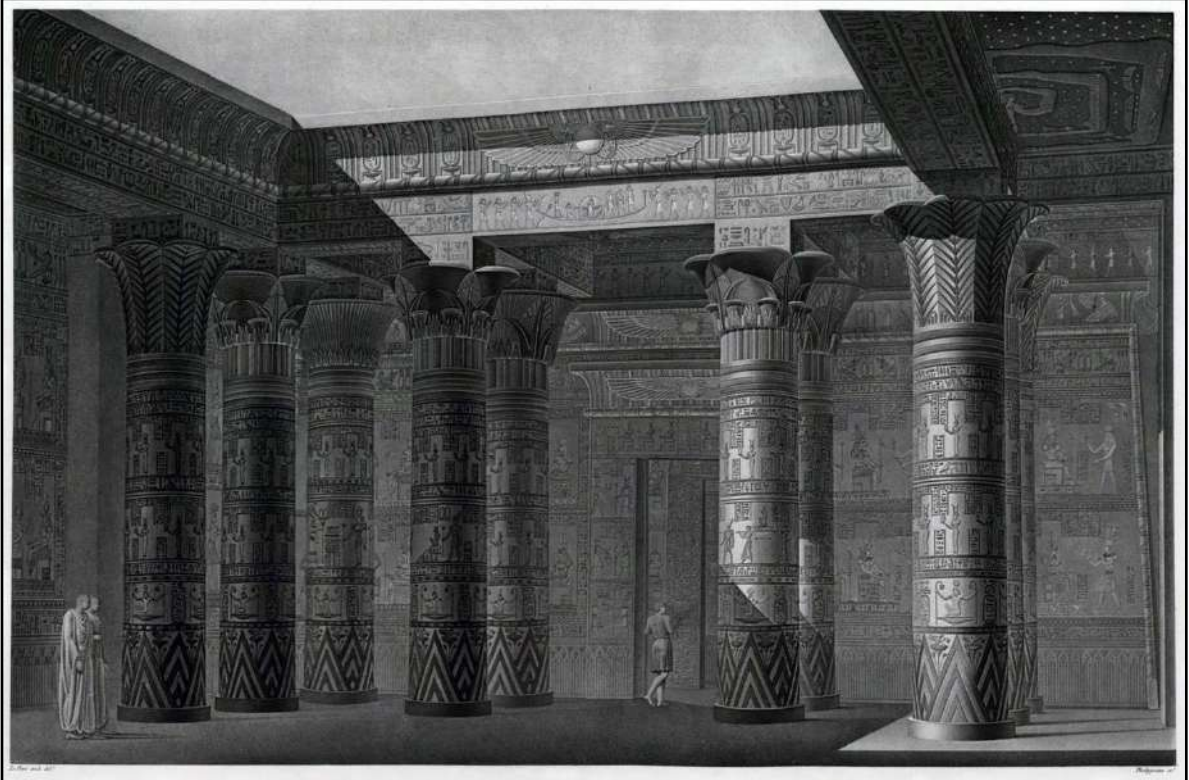
³⁸ Lethaby, *Architecture, Mysticism and Myth*, 223-229.

³⁹ Nut, gökyüzü, yıldızlar, kozmos ve astronomi tanrıçasıdır. Bazı resimlerde inek olarak da resmedilmiştir. Nunut, Nent, Nuit olarak da telaffuz edilmiştir. Hava tanrısı Shu ve yağmur tanrıçası Tefnut'un kızıdır. Kardeşi ve kocası Geb (Keb) yer tanrısıdır. Heliopolitan Yaradılış Miti'nde, güneşi her akşam yutmakta ve her sabah yeniden doğurmaktadır. Dolayısıyla güneş tanrısı ve ayın da annesidir. Bazı tapınak ve mezar çizimlerinde güneş diskinin vücudu üzerinde gezdiği resmedilmiş ve firavunun yeniden doğumuyla ilişkilendirilmiştir. Geb ve Nut'un dört çocukları ölümler tanrısı Osiris, şiddet, çöl ve fırtına tanrısı Set, büyü tanrıçası İsis ve su tanrıçası Neftis'tir. Erken zamanlarda gece görülen gökyüzüyle bağdaştırılan Nut zaman içerisinde tüm gökyüzü tanrıçası haline gelmiştir. Nut'un belli bir kült merkezi yoktur ancak Esna ve Edfu Tapınaklarında Nut'a ayrılmış şapeller bulunmuştur. Dendera hipostil salonu tavanında büyük bir tasviri yer almaktadır. Toby Wilkinson, *The Thames & Hudson Dictionary of Ancient Egypt*, (Londra: 2005), 175; W. Max Müller, *Mısır Mitolojisi Tanrılar, Dinler ve Kozmolojik Mitler*, çev. Cemal Can Tarımcıoğlu (İstanbul: Maya Kitap, 2020), 42-52.

⁴⁰ Lethaby, yazısında Fransız arkeolog François Lenormant (1837-1883) ve Mısır bilimci Sir John Gardner Wilkinson'a referans vererek gökyüzü tanrıçalarını Tpe ve Nut adında iki tanrıça olarak ele almaktadır, ancak güncel Mısır mitolojisi çalışmalarında genellikle sadece Nut'tan bahsedilmektedir. Angela P. Thomas, *Egyptian Gods and Myths* (Aylesbury: Shire Egyptology, 1986); Müller, *Mısır Mitolojisi Tanrılar, Dinler ve Kozmolojik Mitler*. Lethaby'e göre, Lenormant "Histoire Ancienne'de gökyüzü tanrıçalarını ikiye ayırmaktadır: Tpe gökyüzü (sky), Nut ise göksel okyanus (celestial ocean, heavenly waters) tanrıçasıdır ve kutsal resimlerde aynı vücut durumunda resmedilirler. Mısır bilimci Sir John Gardner Wilkinson (1797-1875), "The Heavens" (gök) olarak adlandırdığı gök tanrıçaları çiziminde Tpe isimli tanrıçanın resmedildiğini söylemektedir. John Gardner Wilkinson, *Manners and*

etmektedir. Nut ve Tpe, kutsal resimlerde iki ucu dik bir biçimde aşağı dönen üzeri yıldızlı mavi ve yatay bir çubuk ideogramı olarak gösterilebildiği gibi, çoğunlukla bir kadın vücuduyla kişileştirilmiştir. Tanrıçaların çıplak vücudu bir tavan gibi yere paralel konumlandırılmış ve yere dik biçimde yerleştirilmiş bacak ve kolları gökyüzünün dört taşıyıcısı görevini görmektedir. Yere, yani yeryüzü tanrısı Geb'e paralel duran gövdelerinin üzeri ve etrafı yıldızlarla kaplıdır (G. 8).

Fransız arkeolog François Lenormant (1837-1883), Filai Tapınağı portikosunun mavi renk üzerine yıldızlarla süslenmiş tavanındaki gibi Nut ve Tpe'nin beraber de resmedilebildiğini söylemektedir (G. 9). Lethaby'nin bu tip tavanlar için verdiği örnekler Esna, Dendera⁴¹ ve Erment Tapınakları'dır.⁴² Tavanı gök mavisi renginde ve yıldızlarla kaplı bir diğer örnek ise Karnak Tapınağı'dır.⁴³

Görsel 9. Filai Tapınağı Portikosuna Ait Gravürün Sağ Üst Köşesinde Gök Mavisi Üzerine Altın Renginde Yıldızlı Tavanda Nut ve Tpe'nin Resmedilişi (Commission des sciences et arts d'Egypte, 1809-1822)

Customs of the Ancient Egyptians (Londra: John Murray, 1837), 11, 54-55; Lethaby, *Architecture, Mysticism and Myth*, 15, 230-231.

⁴¹ Dendera'daki Hathor (Ra'nın kızı) Tapınağı'nda kare formlu bir odanın tavanında karenin kenarlarına değen bir daire yer almaktadır. Dairenin dışındaki alan Zodyak işaretleriyle, içi ise kuzey yarımküre takımyıldızlarıyla doludur. Yıldızların formları okunaklı ve basittir. Parlak mavi bir gökyüzü üzerindeki beş ışınlı beyaz yıldızlar, düzenli bir biçimde, neredeyse birbirilerine değecek şekilde yerleştirilmiştir. Lethaby yıldızların neden beş kollu olduğunu anlamayarak parantez içerisinde yıldızların neden beş ışınlı olarak görüldüğünü sormaktadır. Her yıldızın ortasında parlak kırmızı bir nokta yer almaktadır. Lethaby'ye göre bu kırmızı noktalar üzerlerinde buldukları beyaz ve etrafı çevreleyen maviyle, yıldızların titreşiyormuş gibi görünmelerini sağlamaktadır. Dashour piramitlerinde olduğu gibi beyaz yıldızlar siyah yüzey üzerine resmedilebildikleri gibi genelde örneklerde yıldızlar altın rengindedir. Lethaby, *Architecture, Mysticism and Myth*, 223-229.

⁴² Lethaby, *Architecture, Mysticism and Myth*, 223-229.

⁴³ Stephen Olin, *Travels in Egypt, Arabia Petraea and the Holy Land*, c. 1 (New York: Harper & Brothers, 1860).

Gökyüzü ve göğe ait tüm cisimlerin tanrıçası olan Nut'un görevlerinden biri ölüleri ölüm sonrası hayata yolculuk ederken korumaktır. Bu sebeple Nut, mezar tavanlarında olduğu gibi tabut kapaklarının iç yüzeyinde de resmedilmiştir. Mezarlardaki çizimler antik Mısır inanisına göre ziyaretçiler için değil, sadece ölü'nün görmesi için tasarlanmıştır. En çarpıcı örnekleri Thebes'teki XIX. Hanedan kral mezarlarında görülmektedir (G. 10). Aynı şekilde tabut kapaklarının iç yüzeylerinde karşılaşılan tasvirlerde, Nut, naaşı yıldızlarla süslü vücudu ile sarmalamaktadır.⁴⁴

On dokuzuncu yüzyıl Avrupa ve Amerika mimarisinde antik Mısır kültürüne artan ilgi ve yeniden canlandırmacı üslupların yaygınlaşması, özellikle neogotik üsluplu yapılarda bahsedilen tavan bezemesinin sıklıkla kullanılmasına yol açmıştır. Eldridge Street Sinagogu (New York, 1887), St. Mary The Virgin Kilisesi (New York, 1868), Notre Dame Bazilikası (Montreal, 1829), Rykestrasse Sinagogu (Berlin, 1904), St. Birinus Kilisesi⁴⁵ (Dorchester Upon Thames, 1849), St. Sava Katedrali (1855, New York) bezemenin görüldüğü neogotik örnekler arasındadır.

Görsel 10. XIX. Hanedanlık Dönemi Firavun Siptah'ın Mezar Tavanında Gök Mavisi Üzerine Altın Renginde Yıldızlı Kalem İşi Bezeme (Paola Cartagena Piana)

⁴⁴ Lethaby, *Architecture, Mysticism and Myth*, 223-229.

⁴⁵ Mimarı William Wardell (1823-1899), A.W.N. Pugin'in öğrencisidir.

Uygulamanın yaygınlaşmasında neogotik mimarinin öncüsü mimar ve teorisyen Augustus W. N. Pugin'in etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Pugin'in 1846'da tasarlayıp inşa ettiği Cheadle'daki St. Giles kilisesinin tavanında aynı tavan bezemesi uygulanmıştır. Pugin St. Giles kilisesinin inşa edildiği dönemde Fransa'da restorasyon alanındaki gelişmeleri ve özellikle Paris'teki Sainte Chapelle'in restorasyonunu yakından takip etmiştir.⁴⁶ Pugin, profesör olarak gotik dekorasyonu üzerine yaptığı konuşmalarda gotik kiliselerin ahşap tavanlarında gök mavisi üzerine altın renginde yıldız serpiştirilmiş bezemenin "gökyüzünün güzel, mistik ve anlamlı bir temsili" olduğundan bahsetmektedir.⁴⁷ St. Giles Kilisesi'nin inşaatı ile ilgili gazete haberlerinde kilisenin İngiltere'deki kilise mimarisinin en güzel örneklerinden biri olduğu ve *decorated gothic* (bezemeli gotik) üslubuna girdiği belirtilmektedir.⁴⁸

Uygulamanın görüldüğü bir diğer yer mason localarının tavanlarıdır. Mason tapınak ve localarının mimarisi hakkında detaylı bilgi veren *Loca Kitabı*'na göre locaların tavanları yıldızlı gökyüzünü temsil etmektedir ve tavana çizilen yedi yıldızla sembolize edilmektedir.⁴⁹ Mavi rengi, masonlar tarafından, dünyayı sarmalayan gökyüzünün rengi olarak görülmüş, evrensel dostluk ve iyilikseverliğin sembolü olarak benimsenmiş ve bu sebeple masonluğun rengi olarak kabul edilmiştir.⁵⁰

Loca Kitabı'na göre Londra'da İngiltere Büyük Locası'nın merkezi olan *The Freemasons' Hall*'ün dekorasyonu mason mimari kaidelerine uygundur ve diğer mason localarına örnek teşkil edecek niteliktedir.⁵¹ İstanbul'daki ilk resmi İngiliz locası, Oriental Locası, 1856'da İngiltere Büyük Locası tarafından yetkilendirilerek açılmıştır. İlk yıllarda toplantılarını Pera bölgesindeki bazı otellerde düzenleyen loca, 28 Eylül 1860'ta Baltzer's Oteli'nin içindeki *Lodge Room* (Loca Odası) olarak anılan mekânda bir toplantı düzenlemiştir. Bu oda, İstanbul'un tanınmış mimarı ve aynı zamanda locanın I. Nazırlık görevini sürdüren Henry P. Pulman⁵² tarafından kendi uğraşyla ve harcamalarıyla dekore edilmiştir. Gök mavisi rengindeki tavanın merkezinde *yedi adet yıldız* yer alırken köşelerde güneş ve ay resmedilmiştir.⁵³ Bir diğer Britanya kökenli İskoç Caledonian Locası'na bağlı Hasköy Masonik Tapınağı ise 2 Nisan 1872'de açılmıştır. Hasköy'deki açılışla ilgili

⁴⁶ Phoebe Stanton, *Pugin* (New York: The Viking Press, 1972), 106-109.

⁴⁷ Benjamin Ferrey, *Recollections of A. N. Welby Pugin and His Father Augustus Pugin With Notices of Their Works* (Londra: 1861) 338; John Grant, *The True Principles of Pointed or Christian Architecture Set Forth in Two Lectures Delivered at St. Maries, Oscott by A. Welby Pugin*, (Edinburgh: 1895), 31-33. "...mystical and appropriate meaning..."; "...a beautiful figure of the firmament".

⁴⁸ *The Illustrated London News*, 9 Ocak 1847, 28-29.

⁴⁹ Rev. G. Oliver, *Book of the Lodge and Officers' Manual*, üçüncü baskı (ilk baskı 1849), (Londra: R. Spencer, 1864), 34-36, 187. Locaların döşemelerinde merkezde yer alan alevli yıldız (blazing star) güneşi sembolize etmektedir ve primitif masonlukta güzellik simgesidir.

⁵⁰ Albert Mackey, *A New and Revised Edition An Encyclopedia of Freemasonry, I*, (New York & Londra: The Masonic History Company, 1914), 108-109.

⁵¹ Oliver, *Book of the Lodge and Officers' Manual*, 73. Great Queen Caddesi'ndeki İngiltere Büyük Locası merkezi olarak kullanılan mevcut bina günümüzde aynı arazideki üçüncü binadır ve 1927-1933'te inşa edilmiştir. Mevcut binanın ana tören salonunun tavanında gök mavisi üzerine altın renginde merkezi bir alevli yıldız, etrafında kırk sekiz adet yıldız ve ay çizimleri yer almaktadır.

⁵² Pulman, 1855'te İstanbul'a gelerek Britanya Büyükelçiliği'nde mimar olarak çalışmaya başlamıştır. Britanya Büyükelçiliği Şapeli'nin tasarım ve inşasında görev alan Pulman, kendisinden önce büyükelçilik mimarı olan William James Smith'in yerini alarak 1861'de Galata'daki konsoslosluk kompleksinde Consular Shipping Office binasını tasarlamıştır. Pulman ayrıca Tarabya'daki Britanya Yazlık Elçilik binasını da inşa etmiştir. Mark Crinson, *Empire Building, Orientalism and Victorian Architecture* (Londra: Routledge, 1996), 130, 133.

⁵³ The Freemasons' Magazine Company, *The Freemasons' Magazine and Masonic Mirror*, c. 2 (Londra: Scientific Press, Ocak-Haziran 1860), 118; The Freemasons' Magazine Company, *The Freemasons' Magazine and Masonic Mirror*, c. 3 (Londra: Scientific Press, Temmuz-Aralık 1860), 318; The Freemasons' Magazine Company, *The Freemasons' Magazine and Masonic Mirror*, c. 8 (Londra: Scientific Press, Ocak-Haziran 1863), 57.

haberlerde, binanın dış cephesinin masonik simgelerden ve karakterden yoksun olduğu, iç düzenlemesinin ise aksine “muhteşem” olduğu belirtilmiştir. Havadar ve geniş olan loca salonunun tonozlu tavanının ortasında büyük bir avize yer alırken tavan, gökyüzünü temsil eden yıldızlarla dekore edilmiştir.⁵⁴

Mason locaları sembolik olarak Mimar Hiram’ın inşa ettiği Süleyman Tapınağı’nı (*Templum Hierosolymitanum*) temsil etmektedir.⁵⁵ Masonik geleneğe göre Mısır tapınakları, Süleyman Tapınağı’nın öncülü *Mişkan* (Çadır Tapınak)⁵⁶ ve Süleyman Tapınağı’nın arketipidir. Dolayısıyla Süleyman Tapınağı’nı temsil eden mason locasının dekorasyonunda Mısır tapınaklarının dekorasyon öğelerinden faydalandığı görülmektedir.⁵⁷

Değerlendirme ve Sonuç

Coğrafi olarak ele alındığında gök mavisi üzerine altın renginde yıldızlı kalem işi bezeme, ilk yaygın kullanımının görüldüğü Mısır’dan, İstanbul merkezli Bizans İmparatorluğu’na, Bizans topraklarından da gotik mimarinin bir ögesi haline geleceği Avrupa topraklarına doğru hareket etmiştir. Doğu’dan Batı’ya uzanan bu yolculukta bezemenin Süleyman Tapınağı’na uğramış olma ihtimalini, Ayasofya’nın inşasının Süleyman Tapınağı’nın mimarisi karşısında sembolik bir zafer olduğuna dair söylenceler desteklemektedir. Ayasofya ile Süleyman Tapınağı’nın dekorasyon açısından temel benzerliklerinden biri ikisinin de içinin, tavanları da dahil olmak üzere altınla kaplı olmasıdır.⁵⁸

On dokuzuncu yüzyılda yeniden canlandırmacı akımlardan biri olarak neogotik üslubun doğuşuyla Avrupa ve Amerika mimarisinde tekrar hatırlanan gök mavisi üzerine altın renginde yıldızlı tavan bezemesi, Osmanlı İmparatorluğu’nun başkenti İstanbul’a bu dönemde geri dönmüştür. On dokuzuncu yüzyıl, Batılılaşmakta olan Osmanlı mimarisinde, Avrupa ve Amerika’ya benzer şekilde neoklasik, neogotik gibi farklı yeniden canlandırmacı üslupların, yapılarda bazen tek başına, bazen de bir arada kullanıldığı dönemdir. Uygulamanın bu yüzyılda Batı dünyasının neogotik yapılarında yaygın olarak kullanılması, başkentteki en görkemli örneğiyle Yıldız Hamidiye Camii’ndeki tavan bezemesinin neogotik niteliğinin ağır bastığını göstermektedir. Yine de doğu kökenli bir bezeme oluşu sebebiyle tasarımın oryantalizm çerçevesinde değerlendirilmesi hatalı olmayacaktır.

⁵⁴ George Kenning, “Inauguration of the Masonic Temple, Hasskeui”, *The Freemason*, 20 Nisan 1872, 242-243.

⁵⁵ Daniel Beresniak, *Symbols of Freemasonry* (New York: Assouline Publishing, 2000), 36.

⁵⁶ Yahudi inancına göre Mişkan ya da Çadır Tapınak (the mosaic tabernacle), çölde Hz. Musa tarafından inşa edilen portatif tapınaktır. M.Ö. 950 yılında Kudüs’te Süleyman Tapınağı inşa edilince Mişkan’a gerek kalmamıştır. Mişkan, Süleyman Tapınağı’nın mimari düzenlemesi için model teşkil etmiştir. James Anderson, *The Constitutions of the Freemasons Containing the History, Charges and Regulations of that most Ancient and Right Worshipful Fraternity for the use of Lodges* (New York: R. Macoy, 1859), 17.

⁵⁷ Guy L. Beck, “Celestial Lodge Above: The Temple of Solomon in Jerusalem as a Religious Symbol in Freemasonry”, *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions* 4/ I (2000): 28-51; Mackey, A New and Revised Edition An Encyclopedia of Freemasonry, I, 766-767; Albert Mackey, *The Symbolism of Freemasonry*, (1882) 117-122.

⁵⁸ Victoria Gerhold, “Defeating Solomon: Intertextuality and Symbolism in the Legend of Hagia Sophia”, *Scripta Mediaevalia*, 11/1 (2018): 11-38 (erişim 15.01.2024); Gilbert Dagron, *Constantinople Imaginaire, Etudessur Le Recueil des Patria* (Paris: Gallimard, 1984), Theodoros Preger, *Scriptores Originum Constantinopolitanarum* (Leipzig: Teubner, 1901), Joseph A. Munitiz, *Theognosti Thesaurus* (Brepols: Turnhout, 1979). Dokuzuncu yüzyıla tarihlenen Diegesis’te Ayasofya’nın açılış gününde İmparator Jüstinyen’in “Süleyman, seni geçtim” dediği aktarılmaktadır. On ikinci yüzyıl Bizans tarihçisi Michael Glykas’a göre, İmparator Jüstinyen, Süleyman’ın, eliyle yavaşça tutan üzüntülü bir heykelini yaptırmış ve Yerebatan Sarnıcı tarafında Ayasofya’ya bakacak şekilde yerleştirmiştir.

Mimar ya da dekoratörün, gök mavisi üzerine altın renginde yıldızlı kalem işi bezemenin İstanbul merkezli Bizans mimarisinde kullanılmış olduğunu bilebileceği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun üç kıtadaki gücünü temsil etmesi amacıyla bilinçli bir tercihle antik Mısır, Bizans ve Avrupa gotik mimarisine bir arada gönderme yapmış olabileceği akla gelmektedir. Önemli bir nokta camiinin inşaatının Mısır'ın 1882'deki işgalinden üç sene sonra tamamlanmış olmasıdır. Sultan II. Abdülhamid dönemi yapılarında imparatoru ve imparatorluğu temsil eden semboller üzerine yapılan araştırmalar, mimarlığın halk ve imparator arasındaki görsel iletişimde önemli bir görev üstlendiğini vurgulamaktadır.⁵⁹ Kubbenin dört sembolik sütunla desteklenmesi antik Mısır inanışına ait Tanrıça Nut imgesindeki kol ve bacakları yani gökyüzünün dört taşıyıcısını hatırlatmaktadır. Bu çerçevede bakıldığında Yıldız Hamidiye Camii'nin harim bölümüne ait tavan bezemesi neogotik, neomısır, neobizans, oryantalizm üsluplarının belli oranlarda bir arada eritildiği, imparatorluğun gücünü temsil eden, çok katmanlı ve eklektik bir tasarım olarak değerlendirilecektir.

Kaynaklar

- Açıkyıldız, Birgül. "19. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığı'nda Neo-gotik Üslup." Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997.
- Akın, Günkut. "Uzak Yankılar: Estetik Hareket ve Osmanlı Dünyası", *Sanat Tarihi Defterleri 18*. İstanbul: Ege Yayınları, 2020.
- Anderson, James. *The Constitutions of the Freemasons Containing the History, Charges and Regulations of that most Ancient and Right Worshipful Fraternity for the use of Lodges*. New York: Macoy, 1859.
- Anonim. *König Laurin oder der Rosengarten in Tirol, Herausgegeben von Ignaz Zignerle*. Innsbruck: Wagner, 1850.
- Anonim. *Mirabilia Urbis Romae The Marvels of Rome or a Picture of the Golden City, An English Version of the Medieval Guide-Book with a Supplement of Illustrative Matter and Notes by F. M. Nichols*. Londra, Spithoever, Roma: Ellis and Elvey, 1889.
- Anonim. "William Richard Lethaby", *Encyclopaedia Britannica* (Londra & New York 1922).
- Anonim. *The Greek Alexander Romance, Translated with an Introduction and Notes by Richard Stoneman*. Londra & New York: Penguin Books, 1991.
- Anonim. "Yıldız", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII (İstanbul 1994), 513-514.
- Aydın, Önder. "Sultan II. Abdülhamit Yapılarında İmparatoru/ İmparatorluğu Temsil Eden Semboller", *Mimarlık Dergisi*, 364 (2012 Mart-Nisan). (erişim 25.03.2024)
- Batur, Selçuk. "Yıldız Camii", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, VII (İstanbul 1994), 514-515.
- Beck, Guy L.. "Celestial Lodge Above: The Temple of Solomon in Jerusalem as a Religious Symbol in Freemasonry", *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions* 4/I (2000): 28-51.

⁵⁹ Önder Aydın, "Sultan II. Abdülhamit Yapılarında İmparatoru/İmparatorluğu Temsil Eden Semboller", *Mimarlık Dergisi*, 364 (2012 Mart-Nisan). (erişim 25.03.2024)

- Beresniak, Daniel. *Symbols of Freemasonry*. New York: Assoluline Publishing, 2000.
- Can, Selman. *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları ile Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*. Erzurum: Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2010.
- Can, Selman. “Yıldız Camii”, *İslam Ansiklopedisi*, XLIII (İstanbul 2013), 540-541.
- Cartier, Etienne. *Life of Beato Angelico da Fiesole*. Londra: 1865.
- Commission des sciences et arts d’Egypte. *Description de l’Egypte, ou Recueil des observations et des recherches qui ont ete faites en Egypte pendant l’expedition de l’armee française*. Paris: De L’Imprimerie Imperiale, 1809-1822.
- Crinson, Mark. *Empire Building, Orientalism and Victorian Architecture*. Londra: Routledge, 1996.
- Dagron, Gilbert. *Constantinople Imaginaire, Etudessur Le Recueil des Patria*. Paris: Gallimard, 1984.
- Davey, Peter. *Architecture of the Arts and Crafts Movement*. Londra, New York: The Architectural Press, 1980.
- Doğan, Kuban. *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: YEM Yayınları, 2007.
- Ersoy, Ahmet. “Ottoman Gothic: Evocations of the Medieval Past in Late Ottoman Architecture”, *Manufacturing Middle Ages, Entangled History of Medievalism in Nineteenth-Century Europe*, bs. P. J. Geary & G. Klaniczay. Brill, 2013.
- Ettlinger, Leopold David. *The Sistine Chapel Before Michelangelo; religious imagery and papal primacy*. Oxford: Oxford Clarendon Press, 1965.
- Fazio, Michael, Marian Moffett ve Lawrence Wodehouse. *A World History of Architecture*. Londra: Laurence King Publishing, 2009.
- Ferrey, Benjamin. *Recollections of A. N. Welby Pugin and His Father Augustus Pugin With Notices of Their Works*. Londra: 1861.
- Georgeon, François. *Sultan Abdülhamid*. Çev., Ali Berktaş. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Gerhold, Victoria. “Defeating Solomon: Intertextuality and Symbolism in the Legend of Hagia Sophia”, *Scripta Mediaevalia*, 11:1 (2018), 11-38. (erişim 15.01.2024)
- Grant, John. *The True Principles of Pointed or Christian Architecture Set Forth in Two Lectures Delivered at St. Maries, Oscott by A. Welby Pugin*. Edinburgh: 1895.
- Huckel, Oliver. *Parsifal: A Mystical Drama by Richard Wagner*. New York: Thomas Y. Crowell & Co., 1903.
- Jones, Owen. *Grammar of Ornament: Illustrated by Examples from Various Styles of Ornament*. Londra: Bernard Quaritch, 1868.
- Kenning, George, “Inauguration of the Masonic Temple, Hasskeui”, *The Freemason*. Londra: 20 Nisan 1872.
- Lethaby, William Richard. *Architecture, Mysticism and Myth*. Londra: Percival & Co., 1892.
- Lethaby, William Richard ve Harold Swainson. *The Church of Sancta Sophia, Constantinople; A Study of Byzantine Building*. Londra & New York: Macmillan & Co., 1894.
- Mabeyinci Pavlos. *Ayasofya’nın Betimi*. Çev. Samir Rıfat. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2018.

- Mackey, Albert. *The Symbolism of Freemasonry*. New York: 1882.
- Mackey, Albert. A New and Revised Edition An Encyclopedia of Freemasonry, I (New York & Londra 1914).
- Mazlum, Deniz ve Turgut Saner. “Neogotik Mimari”, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, VI (İstanbul 1994).
- Munitiz, Joseph A.. *Theognosti Thesaurus*. Brepols: Turnhout, 1979.
- Müller, W. Max. *Mısır Mitolojisi Tanrılar, Dinler ve Kozmolojik Mitler*. Çev. Cemal Can Tarımcıoğlu. İstanbul: Maya Kitap, 2020.
- Olin, Stephen. *Travels in Egypt, Arabia Petraea and the Holy Land*. C. 1. New York: Harper & Brothers, 1860.
- Oliver, Rev. G.. *Book of the Lodge and Officers’ Manual*. Üçüncü baskı (ilk baskı 1849). Londra: R. Spencer, 1864.
- Preger, Theodorus. *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*. Leibzig: Teubner, 1901.
- Rebman, Renee C.. *The Sistine Chapel*. California: Lucent Books, 2000.
- Saner, Turgut. *19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında Oryantalizm*. İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1998.
- Stanton, Phoebe. *Pugin*. New York: The Viking Press, 1972.
- Steinmann, Ernst. *Die Sixtinische Kapelle*, I. Münih: Bruckmann, 1907.
- The Illustrated London News*. 9 Ocak 1847.
- The Freemasons’ Magazine Company. *The Freemasons’ Magazine and Masonic Mirror*. C. 2. Londra: Scientific Press, Ocak-Haziran 1860.
- The Freemasons’ Magazine Company. *The Freemasons’ Magazine and Masonic Mirror*. C. 3. Londra: Scientific Press, Temmuz-Aralık 1860.
- The Freemasons’ Magazine Company. *The Freemasons’ Magazine and Masonic Mirror*. C. 8. Londra: Scientific Press, Ocak-Haziran 1863.
- Thomas, Angela P.. *Egyptian Gods and Myths*. Aylesbury: Shire Egyptology, 1986.
- Tuğlacı, Pars. *Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesi’nin Rolü*. İstanbul: Yeni Çığır Kitabevi, 1993.
- Uras, Büke. *Balyanlar Osmanlı Mimarlığı ve Balyan Arşivi*. İstanbul: Korpus Yayınları, 2021.
- Viollet Le Duc, Eugene. *Dictionnaire Raisonne De L’Architecture Française Du XI au XVI Siecle*. 7. Paris: 1864.
- Voragine, Jacques De. *Legenda Aurea Sanctorum sive Lombardica Historia*. Richard Paffraet, 1479.
- Wilkinson, John Gardner. *Manners and Customs of the Ancient Egyptians*. Londra: John Murray, 1837.
- Wilkinson, Toby. *The Thames & Hudson Dictionary of Ancient Egypt*. Londra: 2005.
- Yücel, Sermin. “Yıldız Hamidiye Camisi”. Yüksek lisans tezi, İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, 1998.

Osmanlı Devleti'nde Eğitimdeki Modernleşmenin Taşraya Yansıması: Akçaâbad Mekteb-i Rüşdiyyesi Örneği

Reflection of Modernization in Education in the Ottoman Empire to the Province: The Case of Akçaâbad Rushdiyye School

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Ahmet Güleğ
Trabzon Üniversitesi
ahmetginc@gmail.com

Başvuru / Submitted:
3 Mayıs 2024

Kabul / Accepted:
7 Temmuz 2024

DOI: [10.21021/osmed.1477926](https://doi.org/10.21021/osmed.1477926)

Atıf/Citation:

Güleğ, A. "Osmanlı Devleti'nde Eğitimdeki Modernleşmenin Taşraya Yansıması: Akçaâbad Mekteb-i Rüşdiyyesi Örneği", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 23 (2024): 169-199.

Benzerlik / Similarity: 11

Öz

Osmanlı Devleti'nde modernleşme sürecinde idari, askeri, eğitim, sosyal ve ekonomik alanlarda birçok reform ve ıslahat hareketi gerçekleşmiştir. Eğitim alanında yapılan reformların taşradaki yansımalarından bir tanesi de günümüz ortaokul seviyesinde eğitim-öğretim faaliyetinde bulunan rüşdiyye mekteplerinin kurulmasıdır. 1869'da yayımlanan Maarif Nizamnamesi'ni müteakip imparatorluk topraklarının dört bir tarafında yeni rüşdiyye mektepleri kurulmuştur. Bu mekteplerden bir tanesi de 1892'de eğitim-öğretime başlayan Akçaâbad Rüşdiyye Mektebi'dir. Akçaâbad Rüşdiyye Mektebi'nin kuruluşu ve gelişimi, mektepte okutulan dersler, öğrenci ve öğretmenlerin nitelik, nicelik ve karşılaştıkları sorunlar bu çalışmanın temel problematğini teşkil etmektedir. Çalışmanın temel amacı bu problematikler ekseninde Akçaâbad Rüşdiyye Mektebi'ndeki eğitim-öğretim uygulama ve pratiğinin nasıl ortaya çıktığı ve gelişim gösterdiğini tespit etmektir. Çalışma çok yönlü bir araştırmayı gerekli kıldığından döneme ait arşiv vesikaları, devlet, vilayet ve maarif salnameleri, nizamnameler ve talimatnamelerde yer alan, mekteple ilgili dolaylı ve dolaysız bilgiler titizlikle incelenerek değerlendirilmiştir. Ayrıca incelenen dönem içerisinde eğitim-öğretim faaliyetlerinde tutulan kayıtlardan elde edilen veriler, çeşitli tablo ve grafiklerle gösterilmiş ve konu ile ilgili daha önce yapılan çalışmalarla da mukayese edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Eğitim-Öğretim, Akçaâbad, Rüşdiyye Mektebi, Maarif.

Abstract

During the modernization process in the Ottoman Empire, many reforms and reform movements took place in administrative, military, educational, social and economic fields. One of the reflections of the reforms in the field of education in the provinces was the establishment of Rushdiyye Schools, which today provide education at the secondary school level. Following the Maârif Nizamnames published in 1869, new Rushdiyye Schools were established all over the empire. One of these schools, Akçaâbad Rushdiyye School, started education in 1892. The establishment and development of the Akçaâbad Rushdiyye School, the courses taught at the school, the quality and quantity of students and teachers, and the problems they faced are the main problematics of this study. The main purpose of the study is to determine how the educational practice in Akçaâbad Rushdiyye School emerged and developed on the axis of these problematics. Since the study required a multifaceted research, the direct and indirect information about the school in archival documents, provincial and educational salnamas, regulations and instructions of the period were meticulously analysed and evaluated. In addition, the data obtained from the records kept in the education and training activities during the period examined were shown in various tables and graphs and compared with previous studies on the subject.

Keywords: Modernisation, Education, Akçaâbad, Rushdiyye School, System of education.

Giriş

Sözlükte; doğru yolu bulup gitmek, akıl ve tedbirde dayanıklı/güçlü olmak, baliğ olmak, iyiyi ve kötüyü (nîk u bed), kâr ve zararı temyiz edecek çağa erişmek anlamındaki “rüşd” kelimesinden türeyen “Rüşdiye”, Osmanlı Devleti’nde ibtidâî/sıbyan mekteplerinden sonra ve idâdî mekteplerinden önce olan eğitim kurumunu ifade etmektedir¹. Rüşdiye mekteplerinin açılmasına zemin hazırlayan eğitim hareketleri II. Mahmud devrinin (1808-1839) sonlarında başlamıştır. 1838’de kurulan Meclis-i Umûr-ı Nâfia, sıbyan/mahalle mektebinin üzerinde “selâfîn-i izâm mektepleri” adıyla yükseköğretime öğrenci yetiştirecek orta öğretim kurumlarının açılmasını ve çalışmalarını yürütmek üzere de Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti’nin kurulmasına karar verdi². Nezaretin başkanlığına İmamzâde Esad Efendi, Başkâtipliğine de Mehmed Lâtif Efendi tayin edildi³. Nezaretin temel amacı; geleneksel Osmanlı medrese anlayışından farklı ve modernleşme hareketlerine paralel olarak devletin ve toplumun değişen ihtiyaçları doğrultusunda eğitim kurumları tesis etmektir⁴. Nezâret bünyesinde açılacak sıbyan mekteplerinin devamı niteliğinde olan mektebe, mekteb-i sanî (ikinci mektep) isminin verilmesi düşünülmüşse de II. Mahmud, çocukların buluş çağına gelinceye kadar bu mekteplerde okuyacaklarını ve buradan mezun olduktan sonra rüşdlerinin artık sabit olacaklarını ifade ederek, mektep adının “Rüşdiye” olmasını uygun görmüştür⁵. Fakat Nezâret, sadece Bâbîâli bürokrasisine memur yetiştirmek için Mekteb-i Maârif-i Adliyye (1839) ve Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye’nin (1839) kurulması ile yetinerek modern eğitimin verileceği rüşdiye mekteplerini açmakta yetersiz kaldı⁶. Bu iki okul, 1838 yılında Meclis-i Vâlâ tarafından kurulması kararlaştırılan rüşdiye mekteplerinin ilk örnekleri olmuştur⁷.

Tanzimat Dönemi’ne (1839-1876) gelindiğinde Sultan Abdülmecid (1839-1861), eğitim noktasında istenilen gelişmelerin gerçekleşmemesi üzerine 1845’te Meclis-i Vâlâ’yı ziyaret ederek, eğitimde yeni düzenlemeleri planlamak için maârif-simat (irfanlı, bilgili) şahıslardan müteşekkil olan bir Meclis-i Muvakkat’ın (Geçici Komisyon) kurulmasını istemiştir⁸. 13 Mart 1845’te Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi’nden Melekpaşazâde Abdulkadir Bey başkanlığında kurulan geçici komisyon; Osmanlı Devleti’nde eğitim-öğretim basamaklarını sıbyan, rüşdiye ve Darülfünun olmak üzere üç dereceye ayırmıştır. Komisyon aynı zamanda rüşdiyeleri darülfünuna öğrenci hazırlayan okullar olarak tanımlamıştır⁹. Harbiye, bahriye, mühendishane ve tıbbiye gibi okullara girebilmek için de orta öğretimin ilk basamağı olan rüşdiye mektebinden mezun olmak gerekiyordu¹⁰. Geçici komisyon, rüşdiyelerin ıslahını, mekteplerin müfredat ve nizamlarını düzenlemek ve okulların eğitim problemleri ile daimi surette ilgilenmesi amacıyla Meclis-i Maarif-i Umûmiye’nin kurulmasına

¹ Mehmed Salâhî, “Rüşd”, *Kâmûs-ı Osmânî*, III (İstanbul: Mahmud Beg Matbaası, 1313), 460; Şemseddin Sami, “Rüşdiye”, *Kâmûs-ı Türki* (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317) 664.

² Cemil Öztürk, “Rüşdiye”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXXV (İstanbul 2008), 300.

³ Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991), 42.

⁴ Cavit Binbaşoğlu, *Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1995), 35; Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti’nde Rüşdiye Mektepleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 26.

⁵ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, I-II (İstanbul: 1977), 384; M. Zeki Pakalın, “Rüşdiye”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004), 67-68.

⁶ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2021)* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2021), 148-149.

⁷ Sevim Ceylan Dumanoğlu, “Osmanlı Devleti Tanzimat Dönemi Eğitim Faaliyetleri”, *Türk Eğitim Tarihi*, ed. Mustafa Kılınç ve Songül Keçeci Kurt (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2019), 136.

⁸ *Takvim-i Vekâyi*, Def’a 280, 12 Muharrem 1261/21 Ocak 1845, 1.

⁹ *Takvim-i Vekâyi*, Def’a 303, 27 Receb 1262/21 Temmuz 1846, 2.

¹⁰ Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1964), 42.

karar verdi. Meclis-i Maarif-i Umûmiye ilk iş olarak II. Mahmud devrinde kurulmuş olan Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'ni, Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'ne dönüştürerek nazırlığına Şeyhzâde Esad Efendi ve muavinliğine de Kemal Efendi'yi tayin etti¹¹. Şeyhzâde Esad Efendi ve muavini Kemal Efendi, ilk olarak mekteplerin vakıf gelirleri, yer ve mevkileri ile aksaklıklarını tespit etmekle göreve başladılar. Ayrıca maiyetlerine rüşdiye mekteplerini her gün gezip nizamların nasıl uygulandığını denetlemekle görevli bir müfettiş ve bir müfettiş yardımcısı, mektep hocalarından yeterli ve liyakatli olanları imtihan ve tespit etmek üzere iki mümeyyiz, mekteplerde ortaya çıkan günlük hadiseleri bildirmekle görevli bir jurnal kâtibi ve gerektiğinde hocaları çağırmak üzere iki hademe tayin edildi. Bu şekilde teşkil edilen nezaretin kadrosu, mekteplerin öğrenim süreleri, mekteplere alınacak öğrencilerde aranan nitelikler ve okutulacak dersleri belirledi¹².

Şeyhzâde Esad Efendi, bir yıl sonra Meclis-i Maârif riyasetine tayin edilince yerine yardımcısı Kemal Efendi Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti nazırlığına getirildi¹³. Kemal Efendi, Osmanlı Devleti'nde eğitsel modernizasyonu gerçekleştirmek için radikal adımlar atılması gerektiğine inanmaktaydı. Bu amaçla 1847 yılı başlarında masraflarını kendisi üstlenerek İstanbul'da ilk kez pilot okul olarak iki rüşdiye mektebini açtı. 1848-1849 yılları arasında yine İstanbul'da beş yeni rüşdiye mektebinin ve bu mekteplere öğretmen yetiştirmesi amacıyla kurulan Darulmuallimin'in açılmasında etkin roller üstlendi¹⁴.

İstanbul'da rüşdiyelerin sayısı arttıktan sonra Meclis-i Maarif-i Umûmiye'nin kararı ve 2 Haziran 1853 tarihli Padişah iradesi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer vilayetlerinde de rüşdiye mektepleri açılmaya başlandı. İlk etapta İmparatorluğun Avrupa topraklarında İşkodra, Edirne, Yanya, Berat, Prezrin, Delvine, Sofya, Şumnu, Yenişehir, Selanik, Filibe, Ruscuk, Vidin, Üsküb, Manastır vilayetlerinde, Anadolu'da ise Konya, Ankara, Bursa, Trabzon, Erzurum, Kastamonu, İzmir vilayetlerinde, Kıbrıs adasında Lefkoşe'de, Girit adasında Kandiyе'de ve Midilli adasında rüşdiyelerin açılması kararlaştırıldı¹⁵.

Islahat Fermanı'nın (28 Şubat 1856) ilanını müteakip daha önce adı Nezâret olsa da hükmen bir müdürlük olarak görev yapan Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'nin ismi, Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne dönüştürüldü (29 Nisan 1857). Nezaretin Nazırlığına Meclis-i Âli-i Tanzimat azalarından Sami Abdurrahman Paşa, Mektupçuluğuna Sadaret Muavini Raşid Efendi (Ayıntabizâde), Müsteşarlığına ise meclis-i maarif azalarından Hayrullah Efendi tayin edildi¹⁶. Nezâret'in açılması, eğitimi yaygınlaştırmak ve bir merkezden kontrol edilmesini sağlamak adına atılan önemli bir adımdır¹⁷. Eğitimin taşrada da yaygınlaşması beraberinde bina yapımı, öğretmen bulma ve benzeri sorunları da getirmişti. Bu nedenle vilayet merkezlerinde eğitim ve öğretim işleriyle ilgilenmek üzere Maarif Meclisleri kurulmaya başlandı. Maarif Meclisleri, rüşdiye,

¹¹ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), 64; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, 53-54.

¹² Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)* (İstanbul: Eren Yayınları, 1993), 235.

¹³ Necdet Sakaoglu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003), 82.

¹⁴ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 65-66; Atilla Çimer, "Öğretmen Yetiştirme Tarihi ve Güncel Gelişmeler", *Eğitime Giriş*, ed. Haluk Özmen ve Durmuş Ekiz (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2020), 275.

¹⁵ Muammer Demirel, "Türk Eğitim Modernleşmesinde Rüştiye Mektepleri", *Türkler Ansiklopedisi*, 15 (Ankara 2002), 52.

¹⁶ Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilatı ve İcratı*, Musahhihi: Mehmed Âli ibn Kemal (Matbaa-i Amire, 1338), 66.

¹⁷ Mustafa Gündüz, *Osmanlı Eğitim Mirası* (Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2015), 69.

kütüphane ve benzeri eğitim-öğretim kurumlarının açılması ile ilgili kararlar alıp hükümete sunmakla da görevliydi¹⁸. 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi ile rüşdiyeler artık tam bir düzene kavuşturulmuştur. Nizamnameye göre; her beş yüz haneli kasabada, vilâyetlerin Maarif Sandıkları tarafından masrafları karşılanmak üzere, Meclis-i Kebîr-i Maarif Dairesi tarafından planları yapılacak olan birer rüşdiye binası inşa olunacak ve talebe sayısına göre bir veya iki muallim ve ayrıca bir mubassır (gözetmen) ve bir de hademe vazifelendirilecektir. Öğretim süresi dört yıl olarak tespit edilen rüşdiye mekteplerinden mezun olanlar imtihanla bir üst okul olan “ıdadî”ye kabul edilecekti¹⁹.

II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909), Osmanlı Devleti’nde eğitimin kurumsallaşması açısından en önemli evre olarak görülmektedir. Bu dönemde; Maarif-i Umûmiye Nezareti merkezî bir eğitim bakanlığı olarak yeniden düzenlenmiş ve her düzey okul sayısında ve okullaşma oranında (cemaat ve yabancı okulları da dâhil) en çok artış bu dönemde olmuştur²⁰. 1879’da yapılan düzenleme ile Maârif merkez teşkilatı beş daireye ayrılmıştır. Bu dairelerden bir tanesi olan “Mekâtib-i Rüşdiye Dairesi”, rüşdiyelerin ıslâhı, programlarının yapılması ve öğretmenlerin teftişi ile ilgilenmekteydi. Dairenin müdürlüğüne dönemin en iyi maarifçisi olan Selim Sabit Efendi tayin edildi²¹. Abdülhamid idaresinde imparatorluğun 29 vilayet, 6 mutasarrıflık ile esas Türkiye kısmındaki birçok kaza merkezinde rüşdiye mektepleri kuruldu.²² Kaza merkezlerinde kurulan

¹⁸ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 287.

¹⁹ *Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi*, (Matbaa-i Amire, 24 Cemaziyelevvel 1286), 8-11; Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim”, *Osmanlı Uygarlığı*, ed. Halil İnalçık ve Günsel Renda (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009), 373; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi* (Ankara: Cedit Neşriyat, 2008), 509.

²⁰ Mehmet Ö. Alkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri 1839-1924”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, ed. Halil İnalçık ve Şevket Pamuk (Ankara: T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 2000), 133; Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003), 367.

²¹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 96.

²² Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev., Metin Kıratlı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), 180. Bu dönemde açılan veya faaliyette olan bazı rüşdiye mektepleri için bk. Mithat Aydın, “Denizli’de Rüşdiyelerin Kuruluşu ve Gelişimi,” *Bellekten* 75/274 (2011): 815-844; Ali Fuat Örenç, “Silvan Rüşdiye Mektebi ve Tedrisati”, *Sultanlar Şehri Silvan, (Eğitim-Kültür-Medeniyet)*, ed. Oktay Bozan, Mutlu Saylık, İbrahim Tavukçu ve Burak Kazan (Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2021), 1-34; Oktay Bozan, “Osmanlı Modernleşme Döneminde Cüngüş Nahiyesinde Rüşdiye Mektebi,” *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi* 1/6 (2021): 43-59; Hatip Yıldız ve Abdullah Cengiz, “Osmanlı Modernleşme Döneminde Bozok Yozgat Sancağı’nda Açılan Rüşdiye Mekteplerinin Durumu,” *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19 (2017): 93-110; Abdullah Cengiz ve Mehmet Karataş, “Ayaş Rüşdiye Mektebi,” *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24 (2020): 105-116; Tahir Bilirli, “Osmanlı Devleti’nde Modern Eğitim Kurumlarından Rüşdiye Mektepleri: Çaycuma Rüşdiye Mektebi Örneği,” *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 10/4 (2021): 3834-3852; Ahmet Kısa, “Osmanlı Modern Eğitim Anlayışının Taşraya Yansımalarına Bir Örnek: Tefenni Rüştiye Mektebi,” *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 56 (2022): 151-166; Sadık Çetin, “Osmanlı Taşrasında Bir Eğitim Kurumu: Gostivar Mektebi-i Rüşdiyesi,” *Turkish Studies* 17/6 (2022): 1297-1311; Bilal Altan, Cizre Kazası Rüşdiye Mektebi”, *Tarihin İzinde Bir Ömür Prof. Dr. Nuri Yavuz’a Armağan*, ed. Necdet Hayta, Bahattin Demirtaş ve Mustafa Can (Ankara: Berikan Yayınevi, 2019), 64-84; Özlem Muraz Budak, “Ayıntap Kazası Eğitim Kurumları (1839-1876),” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5/17 (2018): 277-294; Ahmet Nalci, “Osmanlı Eğitiminde Modernleşme Gayretlerinin Taşraya Yansımaları: Adıyaman, Besni ve Kâhta Erkek Rüşdiyeleri Örneği,” *Tarih ve Gelecek Dergisi* 7 (2021): 33-61; Ünal Taşkın, “Ayıntap Rüşdiyesi,” *Gaziantep Üniversitesi Ayıntap Araştırmaları Dergisi* 3 (2020): 53-63; Danyal Tekdal, “Osmanlı Modernleşme Döneminde Bir Taşra Okulu: Malatya Erkek Rüşdiyesi (1870-1899),” *Şarkiyat* 12/3 (2020): 369-409; Yurda Demirel, “Bayburt’ta Modern Bir Eğitim Kurumu Bayburd Rüşdiyesi,” *Erdem* 73 (2017): 43-64; Sacit Uğuz ve Yakup Karataş, “Tarsus Rüşdiyesi’nden Misak-ı Millî İlkokulu’na Bir Okulun Gelişimi ve Dönüşümü,” *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/22 (2013): 47-64; İlkay Erken, “II. Abdülhamid Devri’nde İşkodra Vilayetinde Rüşdiyeler,” *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 10/2 (2021): 463-507; Biray Çakmak ve Buket Gökçeoğlu, “Milas Kazası Erkek Rüştiye Mektebi,” *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)* 25 (2016): 41-64; Selma Turhan Sarıköse, “Bartın Rüştiye Mektebi,” *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9/5 (2020): 3126-3147; Ali Rıza Gönüllü, “Alanya Rüşdiye Mektebi (1861-1913),” *Erdem*, 0/73 (2017): 65-88; Özden Özgen, “Cumhuriyet Öncesi Hakkârî’de Eğitim,” *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/23 (2018): 27-47.

rüşdiye mekteplerinden bir tanesi de Akçaâbad kazasında kurulmuştur. Aşağıda ayrı başlıklar altında Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nin kuruluşu, gelişimi, öğrenci ve öğretmen durumları ve mektepte okutulan dersler incelenecektir.

1. Akçaâbad Rüşdiye Mektebi

1.1. Kuruluş ve Gelişim

Karadeniz kıyısında, Trabzon şehrinin 15 km kadar batısında yer alan Akçaâbad, XIX. yüzyılda bugünkü Vakfikebir, Çarşıbaşı, Beşikdüzü ve Şalpazarı ilçelerini, hatta Trabzon merkez ilçeye bağlı bazı köyleri de kapsayan, sancağın büyük kazalarından biri idi. Limanı, kalabalık nüfusu, mısır, tütün, çeşitli sebze ve meyve tarımı, hayvancılık ve balıkçılığın yanı sıra ticaretin nispeten canlı olduğu yerleşim yerlerindendi. Şehrin hinterlandı oldukça geniş olup güney-kuzey istikametinde akan derelerin oluşturduğu vadilere kurulu çok sayıda köy bulunmaktaydı²³. XIX. yüzyılın ortalarında kendisine bağlı nahiye ve köylerle beraber kazanın toplam hane sayısı 4.858 idi²⁴. 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi'nin yayımlanmasını müteakip yapılan nüfus sayımında 1870-1871 yıllarında 22.386, 1880-1881 yılları arasında ise 6.750 hane ve 18.347 nüfusa sahip olması, kazanın bir rüşdiye mektebinin kurulması için gerekli şartlara²⁵ haiz olduğunu göstermektedir²⁶.

Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nin kuruluşu ile ilgili ilk bilgilere dönemin Trabzon vilayeti maarif müdürü Mehmed Celâl Efendi'nin Rize taraflarında bulunduğu sırada Viçe (Fındıklı/Rize) ve Atina'da bulunan rüşdiye mekteplerini tahkik etmesiyle ilgili raporundan ulaşılmaktadır. 20 Şubat 1890 tarihli rapora göre Viçe ve Atina Rüşdiye Mektepleri, aşırı düzensiz bir halde olup, mekteplerin bulunduğu mevki eğitim öğretime elverişli değildir. Toplamda 30-40 öğrencisi bulunan bu mekteplerin lağvedilerek ödeneklerinin bir kısmının bu sırada Akçaâbad'ta inşaatı tamamlanmak üzere olan rüşdiye mektebine aktarılması Maarif Nezâreti'nden istenmekteydi²⁷. Yine mektebin kuruluşuyla ilgili Mehmed Celâl Efendi, Vakfikebir kazasında bulunan rüşdiye mektebine ait öğrenci devam cetvellerini incelediğini ve ortalama 21 öğrencinin bu okula devam ettiğini daha fazla öğrenci alımına mektebin elverişli olmadığını belirterek, mektebin lağvını ve tahsisatının 1-2 aya kadar inşaatı tamamlanacak olan Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'ne aktarılmasını Maarif Nezâreti'ne bildirmiştir. Mehmed Celâl Efendi, Akçaâbad'ın hem büyüklüğü hem de halkının maarife olan meyl ve muhabbetlerinin fevkalade olduğunu da ifade etmiştir²⁸. Akçaâbad Rüşdiye Mektebi, yaklaşık üç yıl süren bir inşaatın ardından nihayet resmî olarak 28 Mart 1892 tarihinde

²³ Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniyyenin Tarih ve Coğrafya Lûgati*, Kısım-1 evvel (Der-saadet: Mahmud Bey Matbaası, 1313) 19; Ali Rıza, *Atlaslı Memâlik-i Osmaniyye Coğrafyası*, Kısım-1 Sâni (İstanbul: Mühendishane-i Berr-i Hümayun Matbaası, 1318) 20; Abdullah Saydam, "XIX. Yüzyılda Reform İhtiyacının Taşradaki Yansımalarına Bir Örnek: Akçaâbad Kazası," *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* XXI/21 (2001): 175-176.

²⁴ Necmettin Aygün, "XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Yapı," *Karadeniz Araştırmaları* 5/17 (2008): 86.

²⁵ 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin 18. maddesine göre; "beş yüz hâneyi mütecâviz olan bir kasaba ahali si sırf İslâm ise yalnız İslâm ve sırf Hıristiyan ise yalnız Hıristiyan için birer mekteb-i rüşdiye olacaktır ve eğer ahali si muhtelit ise İslâm için başka ve Hıristiyan için başka birer mekteb-i rüşdiye yapılacaktır ve bu vechile muhtelit kasabada mekteb-i rüşdiyesi olacak sınıf-ı ahalinin adedi yüz hânedan ziyade olmak lâzımdır ve sair sunûf-ı gayr-ı müslime hakkında bu kaide câridir". Bk. *Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi*, madde 18 (Matbaa-i Amire: 24 Cemaziyevvel 1286), 8.

²⁶ Zeynel Özlü ve Kerim Tiryaki, "Osmanlı Döneminde Akçaabat'ta Sosyo-Ekonomik Durum (1869-1904)," *Uluslararası Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu* 1 (İstanbul: Akçaabat Belediyesi Kültür Yayınları, 2019) 889.

²⁷ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], *Maârif Nezâreti Tedrisât-ı İbtidâiyye Kalemi [MF.İBT]*, 25/18.

²⁸ BOA, *Maârif Nezâreti Mektubi Kalemi [MF.MKT]*, 127/70.

açılmıştır²⁹. Mektebin açılış törenine Trabzon Vilayeti Valisi, memurlar, memleketin ileri gelenlerinden meydana gelen büyük bir kalabalık, müslim ve gayrimüslim mekteplerin öğrencileri ve sayıları binleri bulan bir ahalî kitlesi katılmıştır. Trabzon Maarif Müdürü Mehmed Celâl Efendi, okul açılışının dualar eşliğinde yapıldığını ifade ederek daha önce böyle görkemli ve gösterişli bir açılışa şahit olmadığını belirtmiştir. Mektebin inşaatında kullanılan taş ve kireç gibi inşaat malzemeleri gayet kaliteli olup, zamana karşı dayanıklıdır. Mektebin inşaatında hiçbir masraf ve fedakârlıktan kaçınmadığını ifade eden Mehmed Celâl Efendi, mektebin büyük şehirlerde yapılacak olan mektep inşaatlarına dahi örnek teşkil edeceğini ifade etmiştir. Mektebin inşa edildiği arsaya herhangi bir ücret verilmediği halde 110 bin kuruşa yakın masrafının olması, ne derece mükemmel bir şekilde inşa edildiğini göstermektedir³⁰. Mektebin açılışını müteakip Trabzon ulemasından olup maarifperverliği ile tanınan daire-i hükümet imamı Hafız Salim Efendi³¹, Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'ne bir adet müzehheb tuğra-yı hümayun hediye etmiştir³². Okulun inşasında büyük yardımları olan Akçaâbad ahalisi ayrıca okulun çevresindeki arazileri öğrencilerin teneffüs vakitlerinde dinlenebilmeleri için mektebe vakfetmişlerdir³³.

Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nin açılışını müteakip 1893 yılında Trabzon Maarif Müdürlüğü vilayet genelindeki rüşdiye mekteplerinin mevcut durumlarını tespit üzere bir çalışma başlatmıştır. Çalışma ile Akçaâbad Rüşdiye Mektebi dâhil Vilayete bağlı diğer kaza ve nahiyelerde mevcut olan rüşdiye mektepleri ve bu mekteplerdeki öğretmen ve öğrencilerin sayıları, mekteplerin ehemmiyet derecelerine göre tespit edilmiştir³⁴. Aşağıdaki tabloda 1893 yılında Trabzon Maarif Müdürlüğü'ne bağlı kaza ve nahiyelerdeki rüşdiye mekteplerinin mevcut durumları yer almaktadır.

Tablo 1: Trabzon Maarif Müdürlüğü'ne bağlı rüşdiye mektepleri (1893)

Yerleşim birimi	Mevcut mekâtib-i rüşdiyyenin âdedi	Mevcut mualliminin âdedi	Şakirdânın âdedi	Derecesi
Rize Mekteb-i Rüşdiyyesi	1	5	71	1
Gümüşhane Mekteb-i Rüşdiyyesi	1	5	83	1
Ordu Mekteb-i Rüşdiyyesi	1	4	74	1
Giresun Mekteb-i Rüşdiyyesi	1	5	81	1
Görece Mekteb-i Rüşdiyyesi	1	3	127	1
Çarşamba Mekteb-i Rüşdiyyesi	1	4	85	1
Tirebolu Mekteb-i Rüşdiyyesi	1	4	91	2
Akçaâbad Mekteb-i Rüşdiyyesi	1	3	31	2

²⁹ BOA, *MF.MKT*, 139/23; *Maarif-i Umûmiye Nezareti Celilesi idaresinde bulunan mekâtib-i ibtidâiye, darülmualiminin şubeleri, mekâtib-i rüşdiyye, idadiye, âliye ile mekâtib-i husûsiye ve ecnebiyenin ve Dersâadet'de tahrîri icrâ kılınan ve taşrada mevcûd bulunan kütüphanelerin istatistiği: 1311-1312 sene-i dersiyeye-i maliyesine mahsustur* (Darülhilafetü'l-Âliyye: Matba-yı Amire, 1318) 37; Albayrak'a göre; Akçaâbad Rüşdiye Mektebi, Bağdatlıoğlu Ahmed Efendi'nin başısladığı arsa üzerinde, Serdarzâde Mustafa Ağa'nın önyak olması ve ilçe halkının maddi yardımlarıyla inşa edilmiştir. İnşaatına 19 Mayıs 1886'da başlanmış ve 1889 yılının sonlarına doğru mektebin inşaatı tamamlanarak hizmete girmiştir. Bk. Hüseyin Albayrak, *Trabzon Milli Eğitim Tarihi* 3 (İstanbul: T.C. Trabzon Valiliği İl Milli Eğitim Müdürlüğü Yayınları, 2008) 1270.

³⁰ BOA, *MF.MKT*, 139/23; *Salname-i Trabzon* (Trabzon: Trabzon Vilayeti Matbaası, 1309) 04.

³¹ Ahmet Köksal, "Vilayet Salmelerine Göre Trabzon'da Dini Hayat (1869-1905)", *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu* II, ed. Şenol Saylan ve Betül Saylan (İstanbul: Trabzon Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016) 732.

³² BOA, *MF.MKT*, 138/69.

³³ BOA, *MF.MKT*, 252/19.

³⁴ BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e)*, 1389/41.

Ünye Mekteb-i Rüşdiyesi	1	2	32	2
Bafra Mekteb-i Rüşdiyesi	1	5	87	2
Fatsa Mekteb-i Rüşdiyesi	1	3	61	2
Atina³⁵ Mekteb-i Rüşdiyesi	1	2	56	2
Perşembe Mekteb-i Rüşdiyesi	1	2	35	3
Hapsamana³⁶ Mekteb-i Rüşdiyesi	1	3	71	3
Bolaman Mekteb-i Rüşdiyesi	1	2	42	3
Akköy Mekteb-i Rüşdiyesi	1	4	50	3
Arhavi Mekteb-i Rüşdiyesi	1	4	52	3
Viçe³⁷ Mekteb-i Rüşdiyesi	1	2	53	3

Devletin imkânları, Trabzon Maarif Müdürü Mehmed Celâl Efendi'nin gayretleri ve ahalinin yardımları ile inşası tamamlanıp eğitim-öğretim faaliyetine başlanan Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'ne öğrencilerin teneffüs vakitlerinde dinlenebilmeleri için çevresindeki araziler vakfedilmişti. Bu sırada kazanın Maarif Komisyonu Başkanlığı'nda bulunan Bağdatlıoğlu İbrahim Efendi'nin sahte tapular düzenleyerek okulun arazilerine el koymak istediği, hatta okula ait bazı arazilerin çevresini sahur vaktinde çevirdiği ve bu durumun eğitim-öğretimi olumsuz etkilediği Kazancızâde Ahmed, Hacı Musazâde Hasan, Serdarzâde Mehmed ve Kâmilzâde Mesud Efendiler tarafından 22 Mart 1895 tarihinde Maarif Nezareti'ne bildirilmiştir³⁸. Bu tarihten yaklaşık sekiz ay sonra (12 Kasım 1895) Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nde eğitim-öğretime ara verilmiştir. Mektebin eğitim-öğretime ara vermesinin nedeni bu sırada Akçaâbad'a gelen redif taburuna mektebin tahsis edilmesidir. Konu ile ilgili Akçaâbad kazası Kaymakamı Mehmed Bey'in Akçaâbad Mekteb-i Rüşdiyesi Muallim-i Evvelliği'ne yazdığı tezkiresinde; redif askerlerinin rahat bir şekilde konaklayabilecekleri bir yer bulunmadığından mektebin bir an önce tahliye edilerek askerlerin oraya yerleştirilmelerinin vilayet tarafından kendisinden istendiğini ifade etmiştir. Mektebin bu şekilde redif taburuna tahsis edilmesi konusu Meclis-i Maarif-i Kebir'de görüşülmüştür. Meclis, mektepte eğitim-öğretim gören öğrencilerin derslerinden geri kalmamaları için bir an önce münasip bir yerin bulunmasını Trabzon Vilayeti ve Akçaâbad Kaymakamlığı'ndan istemiştir³⁹.

Mektebin Redif Taburu olarak kullanıldığı sırada eğitim-öğretimin nasıl ve nerede icra edildiği bilinmemektedir. 3 Şubat 1896 tarihinde Trabzon Maarif-i Umûmiye Müdürlüğü'nden Maarif-i Umûmiye Nezareti'ne gönderilen belgede; redif askerlerinin barınması için mecburen eğitim-öğretime ara verilen Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nde bulunan bir miktar askerinin başka mahalleye nakledildiği, mektepte kalmaya devam eden diğer askerlerin de medreselere dağıtılması konusunda Redif Kumandanlığı'na müracaat edildiği ifade edilmiştir. Gelişen bu durumlar üzerine mektep, gerekli tadilat ve tamirat işlemlerinin 3-5 gün içerisinde tamamlanmasından sonra eğitim-öğretime tekrar açılmıştır⁴⁰.

³⁵ Günümüzde Rize iline bağlı Pazar ilçesidir.

³⁶ Günümüzde Ordu iline bağlı Gököy ilçesidir.

³⁷ Günümüzde Rize iline bağlı Fındıklı ilçesidir.

³⁸ BOA, *MF.MKT*, 252/19.

³⁹ BOA, *MF.MKT*, 304/9, 1-2.

⁴⁰ BOA, *MF.İBT*, 49/81.

Akçaâbad Rüşdiye Mektebi, 1916 yılında meydana gelen bir yangında tamamen yanmış bu nedenle de 1916-1919 yılları arasında mektepte eğitim-öğretim yapılmamıştır. Ahalinin yardımlarıyla 1919’da tamir edilen mektep, günümüzde Akçaâbad merkez ilköğretim okuluna bağlı anaokulu olarak kullanılmaktadır⁴¹.

1.2. Okul İdaresi

Osmanlı Devleti’nde taşrada yer alan rüşdiye mektebinin genel sorumlusu muallim-i evvel (birinci öğretmen/başöğretmen) idi. Muallim-i evvel, öğrencilerin terbiyesinden, eğitim-öğretim faaliyetlerinin belirlenen programlar çerçevesinde yürütülmesinden ve eğitimle ilgili kanun ve yönetmeliklerin uygulanmasından sorumlu idi⁴². Muallim-i evvel dışında, muallim-i sâni ve diğer ders muallimlerinin dışında okulun asayiş, düzen ve temizliğinden sorumlu olan bevvâb ve mubassır isimli görevliler de bulunmaktaydı⁴³.

Akçaâbad Rüşdiye Mektebi’nin resmi olarak 28 Mart 1892 tarihinde açılmasını müteakip muallim-i evvellik görevinde ilk olarak İhsan Efendi bulunmuştur⁴⁴. 1894 yılına gelindiğinde mektebin muallim-i evvelliğine Mehmed Efendi tayin edilmiştir. Aynı yıl mektebin bevvâblık görevi Reşid Ağa’dadır⁴⁵. Aşağıdaki tabloda mektepte görev yapmış olan diğer Muallim-i evveler ve Muallim-i sâniler yer almaktadır.

Tablo 2: Akçaâbad Rüşdiye Mektebi idarecileri (1895-1913)

İsmi	Görevi	Görev Yılı	Maası	Geldiği Yer	Gittiği Yer	Gidiş Nedeni
Mehmed Rüşdü Efendi ⁴⁶	Muallim-i Evvel	1895-1896				
Ahmed Hamdi Efendi ⁴⁷	Muallim-i Evvel	1896-1898	600	Görece	Çarşamba	
Abdullah Feyzi Efendi ⁴⁸	Muallim-i Evvel	20 Ekim 1898-1899	400	Hopa	Abana	İstifa
Mustafa Asım Efendi ⁴⁹	Muallim-i Evvel	13 Kasım 1899-1904	250	Fatsa		
Mehmed Emin Efendi ⁵⁰	Muallim-i Sâni	1900				

⁴¹ İlkay Canan Okkalı ve Sevgi Çakmak, “Rüştiye Mektepleri: Akçaabat Mektebi Rüştiye Örneği”, *Uluslararası Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu 1* (İstanbul: Akçaabat Belediyesi Kültür Yayınları, 2019), 839-840.

⁴² Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüştiyeleri (1897-1907)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 7.

⁴³ Altınova Şahin, Osmanlı Devleti’nde Rüştiye Mektepleri, s.210.

⁴⁴ BOA, *MF.MKT*, 176/120; BOA, *MF.MKT*, 178/142; *Salname-i Trabzon*, (Trabzon: Trabzon Vilayeti Matbaası, 1311), 201.

⁴⁵ BOA, *MF.İBT*, 38/4.

⁴⁶ BOA, *MF.MKT*, 336/52; *Salname-i Trabzon* (Trabzon: Trabzon Vilayeti Matbaası, 1313), 196.

⁴⁷ BOA, *MF.MKT*, 282/62, 3; *Salname-i Trabzon*, (Trabzon: Trabzon Vilayeti Matbaası, 1316), 291; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiyye* (Matbaa-i Amire, 1316), 1108.

⁴⁸ BOA, *MF.MKT*, 428/52, 5; BOA, *MF.MKT*, 437/54, 16; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiyye* (Matbaa-i Amire, 1317), 1290.

⁴⁹ BOA, *MF.MKT*, 472/35, 3; *Salname-i Trabzon* (Trabzon Vilayeti Matbaası, 1318), 187; *Salname-i Trabzon* (Trabzon Vilayeti Matbaası, 1319), 117; *Salname-i Trabzon* (Trabzon Vilayeti Matbaası, 1320), 198; *Salname-i Trabzon* (Trabzon Vilayeti Matbaası, 1321), 374; *Salname-i Trabzon* (Trabzon Vilayeti Matbaası, 1322), 317; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiyye* (Matbaa-i Amire, 1318), 1461; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiyye* (Matbaa-i Amire, 1319), 1901; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiyye*, (Matbaa-i Amire, 1321), 601.

⁵⁰ *Salname-i Trabzon* (Trabzon Vilayeti Matbaası, 1318), 187; *Salname-i Trabzon* (Trabzon Vilayeti Matbaası, 1320), 198; *Salname-i Trabzon* (Trabzon Vilayeti Matbaası, 1321), 374; *Salname-i Trabzon* (Trabzon Vilayeti Matbaası, 1322), 317; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiyye*, (Matbaa-i Amire, 1318), 1461; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiyye* (Matbaa-i Amire, 1319), 1901; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiyye* (Matbaa-i Amire, 1321), 601.

Mustafa Efendi ⁵¹	Muallim-i Evvel	22 Nisan 1907		Dersaadet	İstifa
Ali Efendi ⁵²	Muallim-i Evvel	29 Temmuz 1908	500		
Ali Rıza Efendi ⁵³	Muallim-i Sâni	1909		Daruşşafaka	Nakil
Hüseyin Avni Efendi ⁵⁴	Muallim-i Sâni	16 Şubat 1909		Torul	
Mehmed İzzet Efendi ⁵⁵	Muallim-i Evvel	13 Mart 1909			
Hafız Ali Efendi ⁵⁶	Muallim-i Sâni	29 Aralık 1909	500		
Batumlu Mehmed Faik Efendi ⁵⁷	Muallim-i Evvel	23 Eylül 1911	500	İlk Atama	
Mehmed Faik Efendi ⁵⁸	Muallim-i Evvel	26 Eylül 1913	500		

1.3. Dersler ve Ders İçerikleri

Rüşdiyeler ilk açıldıklarında eğitim-öğretim süreleri dört yıl olarak belirlenmiş, 1850’de Darulmaarifin açılmasıyla birlikte bu süre 6 yıla çıkarılmış, 1863’te 5, 1869’da yayımlanan Maârif-i Umûmîye Nizamnamesinin 23. maddesiyle 4 ve son olarak 1892’de 3 sene olmuştur⁵⁹. Akçaâbad Rüşdiye Mektebi’ndeki eğitim süresi incelendiğine 1894’te eğitim öğretim süresinin 4 sene olduğu tespit edilmiştir⁶⁰. Döneme ait üç aylık hülâsa cetvelinde dört sınıf yer aldığı halde birinci sınıfa ait derslere yer verilmemiştir. Aşağıdaki tabloda 1894 yılında Akçaâbad Mekteb-i Rüşdiyesi’nde sınıfların düzeylerine göre verilen dersler yer almaktadır.

Tablo 3: Akçaâbad Rüşdiye Mektebi’nde verilen dersler ve ders içerikleri (1894)⁶¹

Sınıf	Dersin Adı	Dersin içeriği
Sınıf-ı Sâni (İkinci Sınıf)	Dürr-i Yektâ Kur’an-ı Kerim maâ tecvîd, izhâr	
	Nasihatü’l-Hükemâ	
	Hesab	Adâd-ı mürekkebe, terbi, teczîr, tenâsüb,
	Tarih-i Enbiya	
	Kavâid-i Osmaniyye	
	Coğrafya	Kıta’at-ı Erbaa,
	İmlâ	

⁵¹ BOA, *MF.MKT*, 1008/12.

⁵² BOA, *MF.İBT*, 212/43.

⁵³ BOA, *MF.İBT*, 223/19.

⁵⁴ BOA, *MF.İBT*, 223/19; BOA, *MF.İBT*, 306/54.

⁵⁵ BOA, *MF.İBT*, 230/15.

⁵⁶ BOA, *MF.İBT*, 456/66, 1.

⁵⁷ BOA, *MF.İBT*, 341/43; BOA, *MF.İBT*, 456/66, 3.

⁵⁸ BOA, *MF.İBT*, 456/66, 3.

⁵⁹ Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti’nde Rüştiye Mektepleri*, 236.

⁶⁰ Akçaâbad Rüşdiyesine ait 3 aylık devam cetvelinde birinci sınıf ismi zikredilmemiştir. Bk. BOA, *MF.İBT*, 38/4.

⁶¹ Bk. BOA, *MF.İBT*, 38/4.

Sınıf-ı Sâlis (Üçüncü Sınıf)	Dürr-i Yektâ Kur'an-ı Kerim maâ tecvîd, Maksûd	
	Avâmîl	
	Tâlim-i Farisi ve Kavâid-i Farisi	
	Hesab	Küsürat-ı adiyeye ve aşeriye
	Kavâid-i Osmaniyye	
	Mukaddema-i Coğrafya ve Avrupa	
	Hatt-ı Rikâ	
	İmlâ	
Sınıf-ı Râbî (Dördüncü Sınıf)	İlimihâl	
	Kur'an-ı Kerim maâ tecvîd	
	Emsile-i Cedide	
	Binâ	
	Kıssas-ı Enbiyâ	
	Hesab	Ta'dâd, terkim ve a'mal-i erba'a
	Hatt-ı Sülûs	
	İmlâ	Tahtaya yazdırmak

Mektepte verilen dersler incelendiğinde her üç sınıfta da Kur'an-ı Kerim dersinin verildiği görülmektedir. Bu derste Kur'an-ı Kerim, okuma kurallarına (tecvidli) göre öğrenciye okutturulmaktaydı. Ders, birinci sınıfta haftada 3, ikinci ve üçüncü sınıflarda ise haftada 2'şer saat verilmekteydi⁶². Nasihatü'l-hükemâ dersinde ahlâk ve siyasetle ilgili özlü sözler (hikmet) öğretilmekteydi⁶³. Hesab (Aritmetik) dersi 1., 2. ve 3. sınıflarda haftada 2'şer saat okutulmaktaydı. Birinci sınıfa; birleşik sayılar (adâd-ı mürekkebe), dörde bölme (terbi), karekök (teczîr) ve orantı (tenâsüb) ikinci sınıfta; basit ve ondalık kesirler (küsürat-ı adiyeye ve aşeriye) üçüncü sınıfta ise; saymak (ta'dâd), rakamları yazma (terkim) ve toplama, çıkarma, çarpma ve bölme (a'mal-i erba'a) öğretilmekteydi. Tarih-i Enbiyâ ve Kıssas-ı Enbiya dersinde peygamberler tarihi ve kıssaları anlatılırdı. Kavâid-i Osmaniyye dersi haftada iki saat okutulmakta olan bu derste Osmanlı Türkçesi'nin kuralları işlenmekteydi. Birinci ve ikinci sınıflarda haftada ikişer saat okutulan Coğrafya dersinde coğrafyanın tanımı ve bölümleri dünyanın şekli ve dört kıta (Kıta'at-ı râbî) gibi konular işlenirdi. Haftada ikişer saat işlenen İmlâ (Yazı) dersinde öğrenciye yazım kuralları öğretilmekteydi. Son sınıfa gelindiğinde öğrencilerin imlâ kurallarına göre bir cümleyi hatasız bir şekilde tahtaya veya kâğıda yazmaları istenirdi⁶⁴. Avamîl dersinde Arapça dilbilgisi, Binâ dersinde Arapça fiil çatıları ve kelimededen başka bir kelime türeme, Tâlim-i Farisi ve Kavâid-i Farisi dersinde Farsça yazım ve kuralları, Hatt-ı Rikâ ve Hatt-ı Sülûs derslerinde ise Osmanlı Türkçesi'ndeki yazı yazım türleri öğretilmekteydi⁶⁵.

Akçabad Rüşdiye Mektebi'nde 1896 yılında da eğitim-öğretim süresi dört yıl olarak devam etmiştir⁶⁶. 1901-1911 yılları arasında ise eğitim-öğretim süresi 3 yıl olacak şekilde icra edilmiştir⁶⁷.

⁶² Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüştiyeleri (1897-1907)*, 22.

⁶³ <http://isd.ilem.org.tr/detay/747>. (erişim 02.03.2023)

⁶⁴ Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüştiyeleri (1897-1907)*, 58.

⁶⁵ Osmanlı eğitim kurumlarında okutulan dersler ve derslerin içerikleri hakkında bkz. Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler" T.C. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008): 25-46.

⁶⁶ BOA, *MF.İBT*, 49/66; BOA, *MF.İBT*, 50/98;

⁶⁷ BOA, *MF.İBT*, 125/101; BOA, *MF.İBT*, 125/93; BOA, *MF.İBT*, 125/99; BOA, *MF.İBT*, 147/92; BOA, *MF.İBT*, 209/45; BOA, *MF.İBT*, 230/15; BOA, *MF.İBT*, 230/29; BOA, *MF.İBT*, 367/71.

Aşağıdaki tabloda 1908 ve 1911 yıllarında Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nde verilen dersler sınıf düzeylerine göre yer almaktadır.

Tablo 4: Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nde verilen dersler (1908-1911)⁶⁸

Sınıf	Dersin Adı (1908)	Dersin Adı (1911)
Birinci Sene	Kur'an-ı Kerim maâ Tecvîd	Kur'an-ı Kerim maâ Tecvîd
	Arabî	Ulûm-ı Diniyye
	Ulûm-ı Diniyye	Arabî Emsile, Binâ
	Türkçe	Hesab
	İmla	Coğrafya
	Kırâat	Tarih
	Coğrafya	Türkçe Sarf-ı Osmanî
	Hesab	Kırâat-ı Türki
	Hüsn-i Hât	Malûmat-ı Medeniyye
	Resim	Hüsn-i Hat
İkinci Sene	Kur'an-ı Kerim maâ Tecvîd	Kur'an-ı Kerim maâ tecvîd
	Arabî	Akâid-i Diniyye
	Ulûm-ı Diniyye	Arabî sarf
	İmla	Zebân-ı Farisi
	Türkçe	Hesab
	Kırâat-ı Farisi	Hendese
	Kırâat	Coğrafya
	Tarih-i Enbiya	Tarih
	Hüsn-i Hât	Türkçe yeni Sarf-ı Osmanî
	Coğrafya	Kırâat
	Hesab	Fransızca
	Resim	Resim
		Hüsn-i hat
	İmlâ	
Üçüncü Sene	Kur'an-ı Kerim maâ Tecvîd	Kur'an-ı Kerim maâ Tecvîd
	Arabî	Akaid-i Diniyye
	Ulûm-ı Diniyye	Arabi Avâmîl
	Nahv-ı Osmanî	Farisi Gülistan
	İmlâ	Hesab
	Gülistan	Hendese
	Ahlâk	Coğrafya
	Tarih-i Osmanî	Tarih
	Hendese	Türkçe Nahv-ı Osmanî
	Coğrafya	Malumat-ı Fenniye
	Hesab	Fransızca
	Hüsn-i Hat	Resim
	Resim	Hüsn-i Hat
		İmlâ
	Kırâat	
	Tavir ve Hareket	

⁶⁸ BOA, *MF.İBT*, 209/29; BOA, *MF.İBT*, 367/71.

1908 ve 1911 yıllarında Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nde verilen dersler 1894'te verilen derslerle mukayese edildiğinde, derslerin hem isim olarak hem de düzen olarak göre daha sistematik hal aldığı ifade edilebilir. Bu dönemde Ulûm-ı Diniyye, Türkçe, Resim, Gülistan, Ahlâk, Tarih-i Osmanî, Hendese, Hüsn-i Hat, Tarih, Malûmat-ı Medeniyye, Akâid-i Diniyye, Zebân-ı Fârisi, Fransızca, Tavır ve Hareket, Malûmat-ı Fenniye gibi yeni dersler ders programlarında yer almaya başladı.

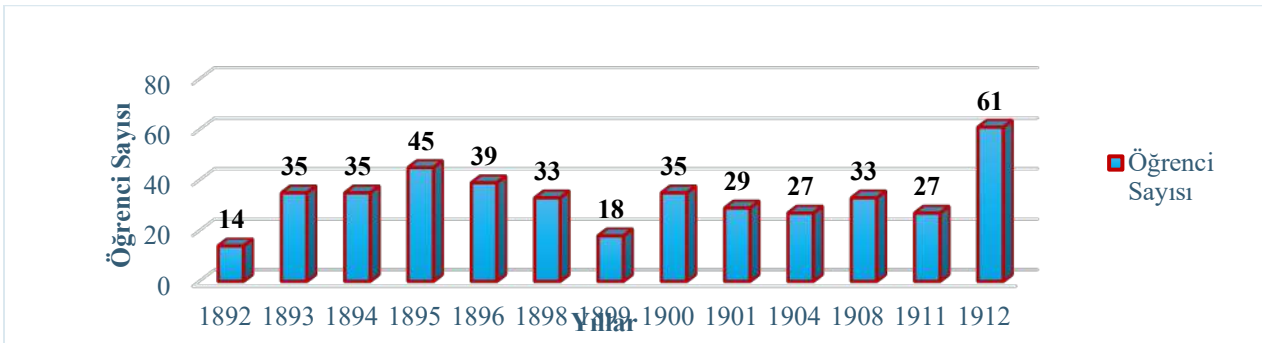
1.4. Talebeler

1.4.1. Talebelerin Kayıtları, Sayıları ve İsimleri

Rüşdiye mekteplerine kayıt yapmak isteyen öğrencilerin 5-6 yaşlarında girdikleri Sıbyan mektebinden mezun olmaları ve bu okulda Kur'an-ı Kerim, tecvid ve ilm-i hâl gibi temel dersleri almış olmaları gerekmektedir⁶⁹. Mektebe alınacak öğrencilerde aranan şartlar ve nitelikler, öğrencilerin birbirlerine, öğretmenlerine ve okul görevlilerine karşı davranışları, okul içinde ve okul dışında uymaları gereken kurallar "Taşra Mekatib-i Rüşdiyesinin İdare-i Dâhiliyelerine Mahsus Talimatname"⁷⁰ de açıkça belirtilmiştir. Talimatnameye göre; öğrencinin mektebe kayıt yapabilmesi için çiçek aşısı şadadetnâmesine sahip olma zorunluğu bulunmaktaydı. Öğrenciler; gerek okulda gerek okul dışında birbirleriyle iyi geçinecekler, tatil günleri haricinde her gün belirtilen vakitte okulda hazır bulunacaklar, okula düzgün kıyafetlerle gelecekler, okula ders araç gereçleri dışında kesici veya delici aletler getirmeyeceklerdir⁷¹.

Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nin 28 Mart 1892'de açılışını müteakip, yukarıda ifade edilen şart, nitelik ve kurallar çerçevesinde mektebe öğrenciler kayıt olmaya başlamışlardır. Okulun açıldığı yılda hangi öğrencilerin kayıt yaptırıldıklarına dair bir malumat olmamakla birlikte 1894 yılına ait bir devam cetvelinden okula kayıtlı olan öğrencilerin isimlerine ulaşılmaktadır. Devam cetvelinde son sınıfta yer alan öğrenciler muhtemelen okula kayıtları yapılan ilk öğrencilerdir. Buna göre okulun açıldığı 1892 yılında okula 14 öğrenci kayıt yapmıştır. Aşağıdaki grafikte Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nde kayıtlı öğrencilerin yıllara göre toplam sayıları yer almaktadır. Grafikte yer alan verilere, döneme ait arşiv belgeleri, Trabzon vilayet salnameleri, Maarif salnameleri ve Maarif Nezareti tarafından yayımlanan eğitim istatistiklerinden ulaşılmıştır.

Grafik 1: Akçaabab Rüşdiye Mektebi'nde kayıtlı öğrencilerin sayıları (1892-1912)

⁶⁹ Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, 286.

⁷⁰ 50 maddeden meydana gelen talimatnamede; öğrencilerin vazifeleri, bevvabın vazifeleri, öğrencilere verilecek mükâfatlar ve izinler ayrı başlıklar altında belirtilmiştir. Bk. *Salname-i Maarif-i Umûmiye*, (Der-Saadet: Matbaa-i Amire, 1316), 311-325.

⁷¹ *Salname-i Maarif-i Umûmiye*, (Der-Saadet: Matbaa-i Amire, 1316), 311-325.

Grafik değerlendirildiğinde; Akçabad Rüşdiye Mektebi'nde 1892-1912 yılları arasında en az öğrencinin 1892 yılında 14 öğrenci ile olduğu en fazla öğrenci olan yılın ise 61 öğrenci ile 1912 yılında kayıtlı olduğu tespit edilmiştir. İncelenen yıllarda okula kayıtlı ortalama öğrenci sayısı ise 33,1'dir. 1912 yılında öğrenci sayısı 61 olduğu halde mektepte yalnızca bir muallimin görev yapması hem eğitim-öğretimin hem de idari işlerin aksamasına neden olmaktadır. Bu nedenle Trabzon Maarif Müdürlüğü, Maarif-i Umûmiye Nezareti'nden aylık 300 kuruş maaşla bir muallim-i sâninin rüşdiye mektebine tayin edilmesini talep etmiştir⁷².

Maarif-i Nezareti, bu sırada imparatorluğun Balkan topraklarında ortaya çıkan harp nedeniyle Dersaadet'e (İstanbul) göç etmiş olan Serfice Sancağının⁷³ Kayalar Kazası Mekteb-i Rüşdiyesi Muallim-i sânis Osman Nuri Efendiyi, Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nin muallim-i sânilğine tayin edilmiştir⁷⁴. Balkanlarda çıkan harpler nedeniyle görev yerlerini bırakmak zorunda kalan muallimler bu şekilde Anadolu'daki farklı yerleşim birimlerindeki mekteplerde istihdam edilmekteydiler. Benzer bir durum Burdur'un Tefenni Kazası Rüşdiye Mektebi'nde de meydana gelmiştir. Kosova Vilayeti'nin Prizren Sancağı'na bağlı Gostivar Rüşdiyesi Muallim-i Evveli görevinde iken Balkanlar'da çıkan harp dolayısıyla Anadolu'ya gelmek zorunda kalan Hafız Mehmet Necip Efendi, Tefenni Rüşdiye Mektebi'ne tayin edilmiştir⁷⁵. Aynı şekilde Balkan Savaşları dolayısıyla İstanbul'a gelmiş olan Melnik (Bulgaristan) Rüşdiyesi Muallim-i Evvel-i İbrahim Ethem Efendi de Kaş Rüşdiyesi'nde⁷⁶, Bulgaristan'daki Cuma-i Bala Rüşdiye Mektebi muallimi İsmail Hakkı Efendi ise Kâhta Rüşdiye Mektebi'nde istihdam edilmiştir⁷⁷.

Aşağıdaki tabloda ise 1894, 1908 ve 1911 yılında Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'ne kayıtlı öğrencilerin isimleri ve sınıfları yer almaktadır.

Tablo 5: Rüşdiye Mektebi'ne kayıtlı öğrencilerin isimleri (1894,1908 ve 1911 yılları)

1894 ⁷⁸		1908 ⁷⁹		1911 ⁸⁰	
Ö. N.	Sınıf-ı Sâni (İkinci Sınıf)	Ö. N.	Birinci Sene	Ö. N.	Birinci Sınıf
1	Alemdârzâde Mehmed Cemâl Efendi	Ahmed Efendi	Hamdi	9	İsmail Efendi
2	Bağdadîzâde Mehmed Emin Efendi	Ertuğrul Efendi?	Kemal	10	Mehmed Efendi
3	Karabakîzâde Ozan Hayri Efendi	Rüstem Efendi		11	Hüseyin Efendi
4	Ustabaşının Dimitri Efendi	Ahmed Efendi		12	Yusuf Efendi

⁷² BOA, *MF.İBT*, 401/28; BOA, *MF.İBT*, 401/52.

⁷³ Bugün Yunanistan'ın kuzeyinde Batı Makedonya bölgesi içinde bir kasaba olan Serfice (Servia), XIV. yüzyılda Balkanlarda gerçekleşen Osmanlı fetih hareketleri neticesinde 1393 yılında fethedilerek Osmanlı idari taksimatına dâhil olmuştur. 1881'de Alasonya, Bucat, Çarşamba, Kayalar ve Sarıgöl kaza ve nahiyelerinin kendisine ilhakıyla sancak statüsüne tahvil edilmiştir. Bk. Onur Kabak, "XVI. Yüzyılda Serfice," *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi* 1 (2020): 119-148; İlkay Erken, "Müstakil Serfice Sancağının Teşkili ve İdaresi (1881-1888)," *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 44 (2021): 206.

⁷⁴ BOA, *MF.İBT*, 420/20.

⁷⁵ Ahmet Kısa, "Osmanlı Modern Eğitim Anlayışının Taşraya Yansımalarına Bir Örnek: Tefenni Rüşdiye Mektebi", 160.

⁷⁶ Ahmet Kısa, *Osmanlı Modern Eğitim Anlayışının Antalya'ya Yansımaları: İbtidâi Mektepler (İlkokullar)/Rüştiyeler (Ortaokullar)* (Ankara: Nobel Yayınları, 2023), 282.

⁷⁷ Ahmet Nalçı, "Osmanlı Eğitiminde Modernleşme Gayretlerinin Taşraya Yansıması: Adıyaman, Besni ve Kâhta Erkek Rüşdiyeleri Örneği", 54.

⁷⁸ BOA, *MF.İBT*, 38/4.

⁷⁹ BOA, *MF.İBT*, 209/29.

⁸⁰ BOA, *MF.İBT*, 367/71.

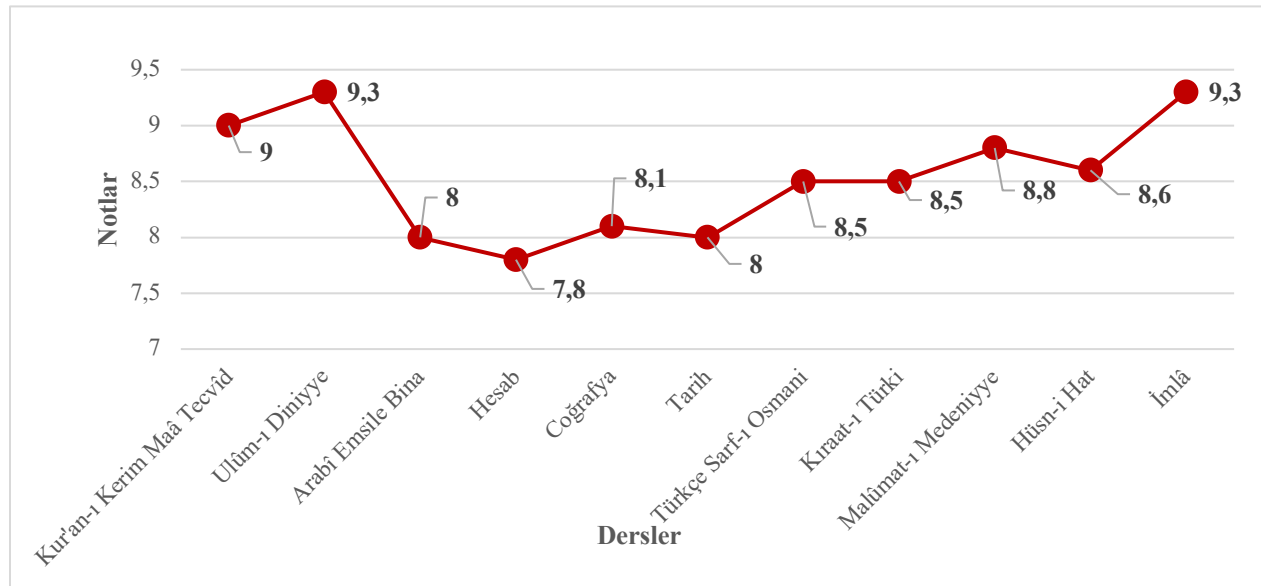
5	Piyalîzâde Ahmed Rasim Efendi	Cevdet Efendi	14	Ali Bekir Efendi	
Sınıf-ı Sâlis (Üçüncü Sınıf)		Said Efendi		Ali Efendi	
1	Molla Bekirzâde Mehmed Tayyib Efendi	Ali Faik Efendi	16	Hüseyin Efendi	
2	Halil Reiszâde Hasan Hilmi Efendi	... Efendi		İkinci Sınıf	
3	Uğurzâde Hasan Sadık Efendi	Mustafa Efendi	10	Ahmed Efendi	
4	Nohutzâde Hasan Avni Efendi	Esmen Efendi	40	Rıza Efendi	
5	Buğdayzâde Osman Nuri Efendi	Ahmed Murad Efendi	38	İbrahim Efendi	
6	Muhacir Ali Faik Efendi	Hasan Efendi	2	Mustafa Efendi	
7	Nohutzâde Emrullah Efendi	Kemal Efendi	8	Rıfat Efendi	
8	Tarakçızâde Mehmed Nazif Efendi	Sati Efendi	6	Adil Efendi	
9	Serdarzâde Mehmed Minber Efendi	Cemal Efendi	37	Ali Efendi	
10	Şatırzâde Ahmed Nihad Efendi	Hasan Efendi	41	Mehmed Efendi	
11	Muhacir Abdullah Fahri Efendi	İkinci Sene	20	Hamid Efendi	
12	Çulamazâde Mehmed Kamil Efendi	Hafız İbrahim Efendi		Üçüncü Sınıf	
13	Bağdadizâde Abdullatif Efendi	İbrahim Efendi	24	Hasan Efendi	
14	Toktalızâde Ömer Feyzi Efendi	Hamdi Efendi	26	İsmail Efendi	
15	Kamilzâde Kamil Efendi	Tahir Efendi	28	Ahmed Efendi	
16	Tarakçızâde Hüseyin Avni Efendi	Mustafa Efendi	27	Osman Efendi	
Sınıf-ı Râbi (Dördüncü Sınıf)		Osman Efendi		Hüseyin Efendi	
1	Aşçı Mustafazâde Ali Efendi	Hüseyin Efendi	31	Mustafa Efendi	
2	Üçüncüzâde Mustafa Efendi	Talib Efendi	30	Süleyman Efendi	
3	Hacı Doksanbirzâde Ahmed Efendi	Üçüncü Sene	29	Mehmed Efendi	
4	Fındıkçızâde Osman Efendi	Mustafa Efendi	22	Ali Faik	
5	Sandık Eminizâde Hasan Efendi	İsmail Efendi	32	Ali Efendi	
6	Nalbandzâde Temel Efendi	Zaim Efendi	21	Mehmed Efendi	
7	Şerifzâde Mustafa Efendi	Bekir Efendi			
8	Reşid Ağazâde İbrahim Efendi	Nazmi Efendi			
9	Debbağzâde Arif Efendi	Bekir Efendi			
10	Sarraçzâde Hasan Efendi	Mehmed Efendi			
11	Şahin Paşazâde Osman Efendi	Hüseyin Efendi			
12	Tarakçızâde İsmail Efendi	Hasan Efendi			
13	...zade .. Efendi				
14	Tevfik Efendizâde İbrahim Efendi				
T.	35	T.	33	Top.	27

1.4.2. Talebelerin Sınavları ve Notları

Öğrenciler, dönem içerisinde aldıkları derslerden her sene sonunda sınava tabi tutulmaktaydılar. Sınavları başarılı bir şekilde geçen öğrenciler bir üst sınıfa geçebilmekteydiler. Yapılan sınavlar neticesinde yüksek not alan öğrencilere şevklerini arttırmak amacıyla çeşitli ödüller verilmekteydi. Sınavlarını başarılı bir şekilde geçip mezun olan öğrencilere muallim, mümeyyiz veya okulun bulunduğu yerdeki mahalli idareci tarafından tasdikli şahadetnameleri verilmekteydi⁸¹. 10 üzerinden değerlendirilen sınav notlarından, 9-10 puan arasında alanlar aliyyülâ (pekiyi), 8; âlâ (iyi), 6-7; karîb-i âlâ (iyiye yakın), 5; vasat (orta), 4; karîb-i vasat (ortaya yakın), 3; zayıf ve 1-2 arasında not alanlar Edna (Pek zayıf) derecesinde değerlendirilmekteydiler.

Aşağıdaki grafikte Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nde 1910-1911 eğitim-öğretim yılında 1. sınıfta okumakta olan 6 öğrencinin sene sonunda yapılan sınavlardan (imtihan-ı umûmi) aldıkları notların ortalamaları yer almaktadır.

Grafik 2: 1. Sınıfta okuyan öğrencilerin ortalama sınav notları (1910-1911)

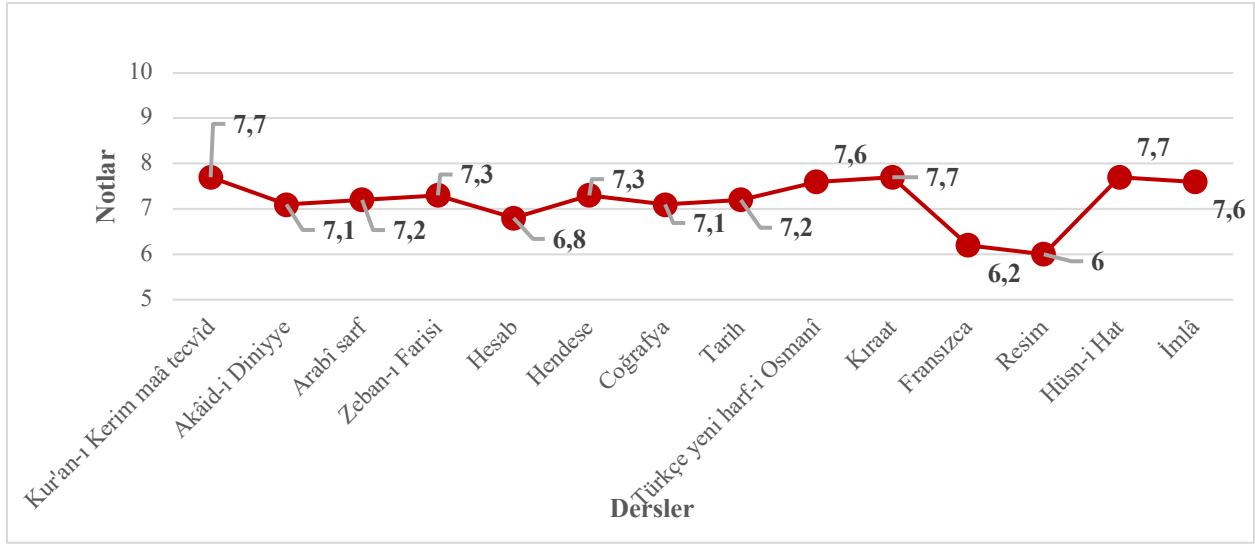

Grafik değerlendirildiğinde; 1910-1911 eğitim-öğretim yılında Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nde 1. sınıfa kayıtlı 6 öğrencinin ortalama sınav notları, 10 üzerinden 8,53'tür. Ortalamanın en yüksek olduğu dersler 9,3 ile Ulûm-ı Diniyye (Din Bilgisi) ve İmlâ (Yazma) dersleridir. Ortalamanın en düşük olduğu dersler ise 7,8 ile Hesab (Aritmetik) ve 8 ile Tarih dersleridir. Sınıfa kayıtlı öğrencilerden İsmail Efendi 9,9, Mehmed Efendi 9,9 ve Hüseyin Efendi 9,1 ortalama ile 'aliyy'ül-a'lâ (pekiyi); Ali Bekir Efendi 7,6, Ali Efendi 7,4 ve Hüseyin Efendi 7,2 ortalama ile karîb-i a'lâ (iyiye yakın) derecede birinci sınıfı bitirip bir üst sınıfa geçmişlerdir⁸².

⁸¹ *Salname-i Maarif-i Umûmiyye* (Der-Saadet, Matbaa-i Amire, 1316), 320.

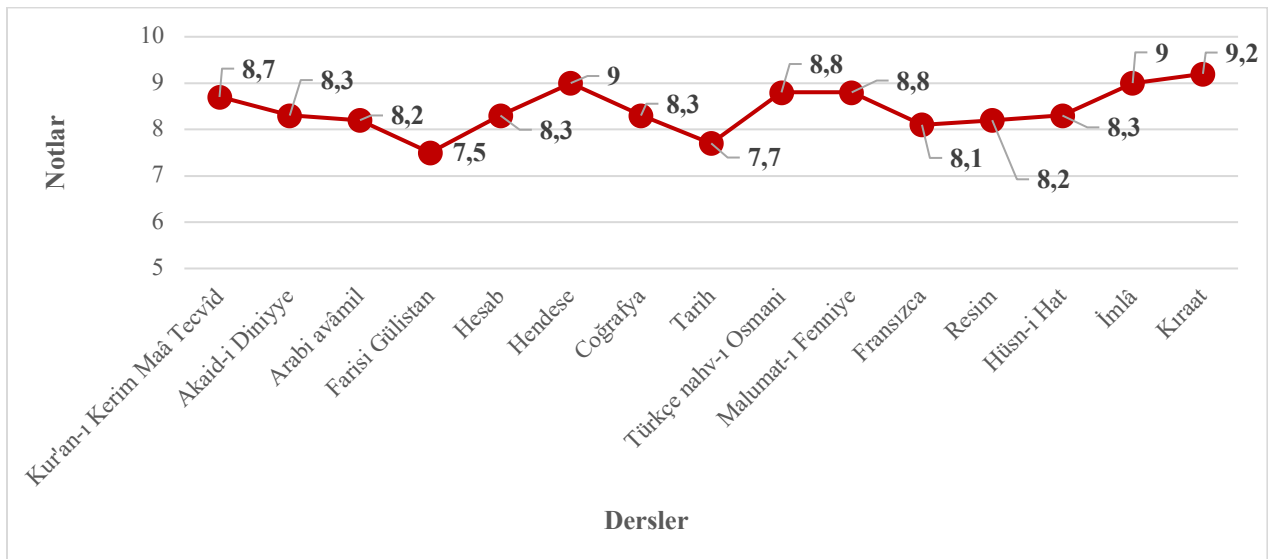
⁸² BOA, MF.İBT, 367/71.

Grafik 3: 2. Sınıfta okuyan öğrencilerin ortalama sınav notları (1910-1911)

1910-1911 eğitim-öğretim yılında 2. sınıfta okuyan 9 öğrencinin not ortalamaları 10 üzerinden 7,2'dir. Öğrencilerin en çok başarı gösterdikleri dersler 7,7'şer ortalama ile Kur'an-ı Kerim maâ Tecvîd, Kıraat ve Hüsn-i Hat dersleridir. Öğrencilerin en düşük puan aldıkları dersler ise 6 ortalama ile Resim, 6,2 ile Fransızca ve 6,8 ortalama ile Hesab (aritmetik) dersleridir. İkinci sınıftaki öğrencilerden Ahmed Efendi ve Rıza Efendi 9,1'er ortalama ile 'aliyy'ül-a'lâ; İbrahim Efendi 8,6 ortalama ile âlâ (iyi); Ali Efendi 7, Mehmed Efendi 6,7, Adil Efendi 6,7, Mustafa Efendi 6,5 ve Rıfat Efendi 6,2'lik ortalamalar ile karîb-i âlâ (iyiye yakın) ve son olarak Hamid Efendi'de 5 ortalama ile vasat (orta), derecede sınıflarını bitirmişlerdir⁸³.

Grafik 4: 3. Sınıfta okuyan öğrencilerin ortalama sınav notları (1910-1911)

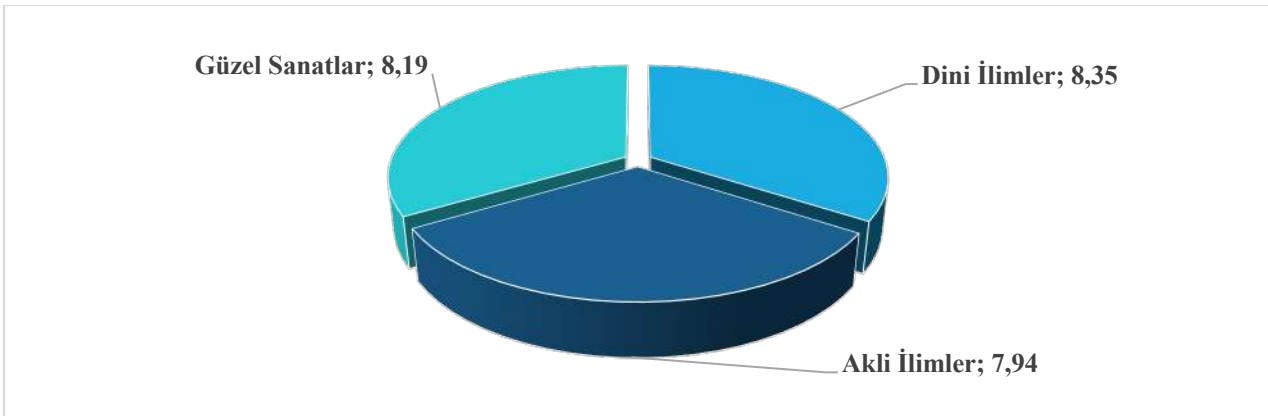
⁸³ BOA, MF.İBT, 367/71.

1910-1911 eğitim-öğretim yılında 3. sınıfta okuyan 8 öğrencinin not ortalamaları 10 üzerinden 8,4'tür. Öğrenci başarısının en fazla olduğu dersler 9,2 ortalama ile Kırâat ve 9'ar ortalama ile İmlâ ve Hendese (Geometri) dersleridir. Öğrencilerin en düşük puan aldıkları dersler ise 7,5 ortalama ile Farisi Gülistan ve 7,7 ortalama ile Tarih dersleridir. Üçüncü sınıftaki öğrencilerden İsmail Efendi 9,9; Hasan Efendi 9,8; Ahmed Efendi 9,6 ve Hüseyin Efendi 9,2 ortalama ile 'aliyy'ül-a'lâ, Mustafa Efendi 8,4 ortalama ile âlâ, Süleyman Efendi 7,7; Ali Efendi 7 ve son olarak Mehmed Efendi 6 ortalama ile karîb-i âlâ derecesinde Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nde mezun olmuşlardır⁸⁴.

1910-1911 eğitim-öğretim yılı sonunda yapılan imtihanlara birinci sınıf talebelerinden Hüseyin ve üçüncü sınıf talebelerinden Ali Faik ve Mehmed Efendiler imtihanlara katılmadıklarından, üçüncü sınıf talebelerinden Osman Efendi ise hasta olduğundan sınıfta bırakılmışlardır⁸⁵.

Öğrencilerin derslerden aldıkları notlar dini ilimler, aklî ilimler ve güzel sanatlar çerçevesinde kategorize edilip değerlendirildiğinde; Kur'an-ı Kerim Maâ Tecvîd, Akaid-i Diniyye ve Ulûm-ı Diniyye gibi dini ilimlerdeki başarılarının daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Öğrencilerin Resim, Hüsn-i Hat, İmlâ, Kırâat ve Kırâat-ı Türki gibi güzel sanatlar derslerindeki başarıları ikinci sırada gelirken Hesab, Hendese, Coğrafya ve Malumat-ı Fenniye gibi aklî ilimler derslerinde başarıları daha az olmuştur. Aşağıdaki grafikte 1910-1911 eğitim-öğretim yılında ders kategorilerine göre Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nde okumakta olan birinci, ikinci ve üçüncü sınıf öğrencilerinin imtihanlardan aldıkları notların ortalamaları yer almaktadır. İmtihan notları 10 üzerinden değerlendirilmiştir.

Grafik 5: Öğrencilerin ders kategorilerine ortalama başarı puanları

Yukarıda verilen kategorilere göre 1910-1911 eğitim-öğretim yılına ait Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'ndeki öğrencilerin ders başarı ortalamaları aynı eğitim-öğretim yılına ait İmparatorluğun Burdur Sancağı'nın Tefenni Kazası'ndaki Rüşdiye Mektebi'ndeki öğrencilerin başarı ortalamaları ile mukayese edildiğinde; Tefenni Rüşdiye Mektebi öğrencilerinin güzel sanatlar olarak ifade edilen derslerdeki başarı ortalamaları 10 üzerinden 8,6 iken Dini ilimlerdeki başarı ortalamaları 8,2 ve son olarak aklî ilimlerdeki başarı ortalamaları 10 üzerinden 7,6 puandır⁸⁶. Hem Akçaâbad'ta hem de

⁸⁴ BOA, *MF.İBT*, 367/71.

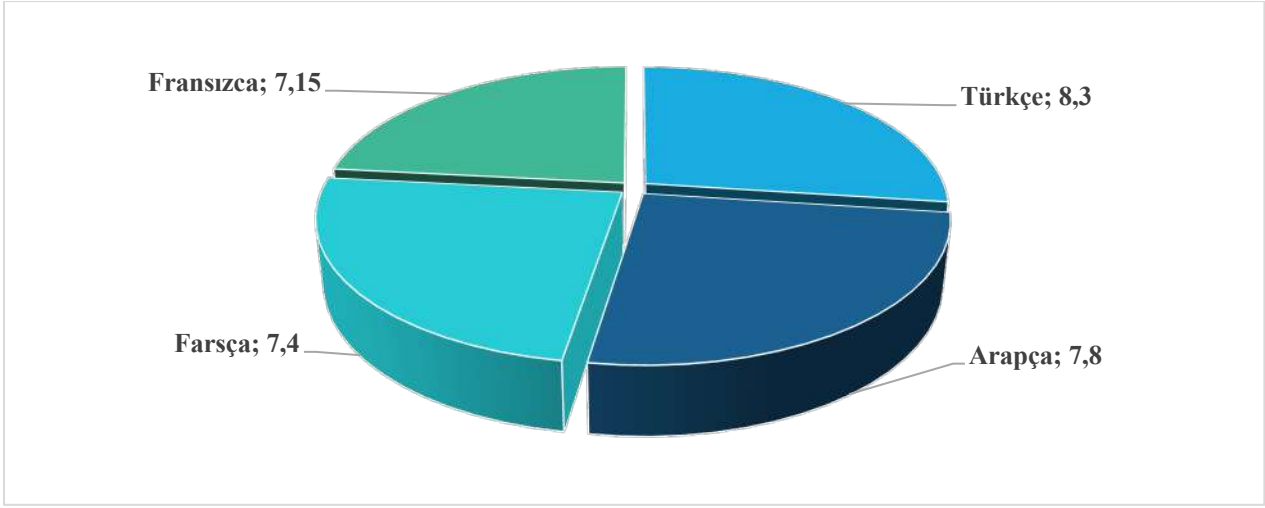
⁸⁵ BOA, *MF.İBT*, 367/71.

⁸⁶ İmtihan notlarının ortalamaları tarafımızca hesaplanmıştır. Bk. Ahmet Kısa, "Osmanlı Modern Eğitim Anlayışının Taşraya Yansımalarına Bir Örnek: Tefenni Rüşdiye Mektebi", 158-160.

Tefenni’de öğrencilerin aklı ilimlerdeki başarı ortalamaları diğer derslere göre daha düşük bir seviyede gelişme göstermiştir.

Aynı eğitim-öğretim yılında öğrencilerin ana dilleri olan Türkçe ve yabancı dilleri olan Arapça, Farsça ve Fransızca derslerinde aldıkları notların başarı ortalamaları incelendiğinde Türkçe derslerindeki başarı ortalamaları diğer dil derslerine göre daha fazladır. Türkçe dersini Arapça, Farsça ve son olarak Fransızca dersi takip etmektedir. Aşağıdaki grafikte 1910-1911 eğitim-öğretim yılında dil kategorilerine göre Akçaâbad Rüşdiye Mektebi’nde okumakta olan birinci, ikinci ve üçüncü sınıf öğrencilerinin imtihanlardan aldıkları notların ortalamaları yer almaktadır. İmtihan notları 10 üzerinden değerlendirilmiştir.

Grafik 6: Öğrencilerin Dil kategorisine göre ortalama başarı puanları

Akçaâbad Rüşdiye Mektebi’ndeki öğrencilerin dil kategorilerindeki başarı ortalamaları Tefenni Rüşdiye Mektebi’ndeki öğrencilerin dil kategorisindeki başarı ortalamaları ile mukayese edildiğinde; Tefenni’deki öğrencilerin Türkçe dersinde aldıkları notların ortalaması 10 üzerinden 8,2, Fransızca dersinde 7,9, Farsça dersinde 7,1 ve son olarak Arapça dersinde 10 üzerinden 6,8 olarak tespit edilmiştir⁸⁷. Akçabad rüşdiyesindeki öğrenciler anadilleri olan Türkçe’den sonra en fazla başarıyı Arapça dersinde gösterirken ilginç bir şekilde Tefenni’deki öğrenciler, anadilleri Türkçeden sonra en fazla başarıyı Fransızca dersinde göstermişlerdir.

1.4.3. Talebelerin Davranışları (Tavır ve Hareket)

“Taşra Mekatib-i Rüşdiyesinin İdare-i Dâhiliyelerine Mahsus Talimatname”sine göre öğrenciler; gerek okulda gerek okul dışında birbirleriyle iyi geçinecekler, okula düzgün kıyafetlerle gelecekler, okula ders araç gereçleri dışında kesici veya delici aletler getirmeyeceklerdir. Ders esnasında; öğretmen sınıfa girdiğinde öğrenciler ayağa kalkıp selam vereceklerdir, düzgün ve terbiyeli bir şekilde öğretmenlerini dinleyecek, hiçbir şekilde öğretmenine laf söylemeyecek ve öğretmenini küçük düşürecek davranışta bulunmayacak, öğretmen tarafından kendisine bir soru sorulmadığı takdirde konuşmayacak, soru sorulduğu zaman ise sadece konuşmaya izin verilen

⁸⁷ İmtihan notlarının ortalamaları tarafımızca hesaplanmıştır. Bk. Ahmet Kısa, “Osmanlı Modern Eğitim Anlayışının Taşraya Yansımalarına Bir Örnek: Tefenni Rüştiye Mektebi”, 158-160.

öğrenci konuşacak, olumsuz bir durum ile karşılaşırsa ancak dersin bitiminde sözlü veya yazılı bir şekilde yaşadığı durumu öğretmenine ifade edebilecek, dışarı çıkmayacak, kendi derslerini bırakıp başka bir derse girmeyecektir. Öğrenciler arasında bir anlaşmazlık çıktığında mağdur olan taraf karşılık vermeyecek ve durumu muallim-i evvellere bildirecekti. Öğrenci, okulun demirbaş eşyasına zarar verirse, velisi bu zararı karşılayacak ve bu konuda öğrencisine uyarıda bulunacaktır⁸⁸. Tüm bu davranışlar neticesinde sene sonunda yapılan sınavlarda (umûmî imtihanlar) öğrencilere “tavır ve hareket” dersinden puan verilmekteydi.

Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nin 1894 ve 1908 tarihli ders müfredatlarında öğrenci davranışlarıyla (tavır ve hareket) ilgili bir ders bulunmamaktadır. 1910-1911 eğitim öğretim yılı müfredatında ise “tavır ve hareket” isimindeki bir ders müfredatta yer almaya başlamıştır. İmtihan cetvelinde öğrencilere “tavır ve hareket” dersinden puan verildiği halde dersten alınan puanların toplam puanlarına eklenmemesi, dersin öğrencilerin genel ortalamalarına bir katkısının olmadığı göstermektedir. Aşağıdaki tabloda 1910-1911 eğitim-öğretim yılında Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nde okumakta olan öğrencilerin isimleri ile “tavır ve hareket” dersinden aldıkları puanları yer almaktadır.

Tablo 6: Öğrencilerin tavır ve hareket dersinden aldıkları puanlar (1910-1911)

Öğr. No.	Birinci Sınıf	Puanı
9	İsmail Efendi	10
10	Mehmed Efendi	10
11	Hüseyin Efendi	10
14	Ali Bekir Efendi	10
15	Ali Efendi	10
16	Hüseyin Efendi	10
İkinci Sınıf		
10	Ahmed Efendi	10
40	Rıza Efendi	10
38	İbrahim Efendi	10
2	Mustafa Efendi	10
8	Rıfat Efendi	10
6	Adil Efendi	10
37	Ali Efendi	10
41	Mehmed Efendi	10
20	Hamid Efendi	10
Üçüncü Sınıf		
24	Hasan Efendi	10
26	İsmail Efendi	10
28	Ahmed Efendi	10
25	Hüseyin Efendi	10

⁸⁸ *Salname-i Maarif-i Umûmiye* (Der-Saadet: Matbaa-i Amire, 1316), 311-325.

31	Mustafa Efendi	10
30	Süleyman Efendi	10
29	Mehmed Efendi	10
32	Ali Efendi	10

1910-1911 eğitim-öğretim yılında Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nde okumakta olan öğrencilerin isimleri ile “tavır ve hareket” dersinden aldıkları puanlar değerlendirildiğinde; tüm öğrenciler ‘aliyy’ül-a’lâ (pekiyi) derecesinde not almışlardır. Bu durum öğrencilerin okul içerisinde ve dışında, öğretmen, idareci ve birbirleriyle iyi geçindiklerini, öğretmenlerine karşı saygıda kusur etmediklerini ve okulun demirbaşına zarar vermediklerini göstermektedir.

1.4.4. Talebelerin Mektebe Devam, İzin ve Terk Durumları

“Taşra Mekatib-i Rüşdiyesinin İdare-i Dâhiliyelerine Mahsus Talimatname”sine göre talebeler; tatil günleri ve Cuma günleri haricinde her gün belirtilen vakitte okulda hazır bulunacaklar, ders bitmeden okulu terk etmeyecekler, ders esnasında ancak kuvvetli bir özrü olması durumunda dışarı çıkabilecek, özel bir sebepten dolayı okuldan ayrılması gibi bir durum olursa muallim-i evvelden izin alacaklardır. Bir ay zarfında 5-6 ders mektebe devam etmemiş talebeye öncelikle muallim-i evvel uyarıda bulunacak buna rağmen talebe devamsızlığa devam ederse durum velisine bildirilecektir⁸⁹.

Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nde talimatnamede belirtilen şartlara göre talebelerin devamsızlık, izin ve terk durumları devam cetvellerine kayıt edilmekteydi. Söz gelimi, 1894 yılının Haziran ayına (R. Mart 1310) ait devam cetveli incelendiğinde; Ramazan ayına tesadüf edildiğinden mektebin devam süresi 24 gün olarak kayıt edilmiştir. Mektep talebelerinden olup ikinci sınıfta okumakta olan Alemdârzâde Mehmed Cemâl Efendi'nin bu ay zarfında 8 gün mektebe geldiği 16 gün ise gelmediği kayıt edilmiştir. Devam cetvelinin mülâhazât (düşünceler/açıklamalar) kısmında Alemdârzâde Mehmed Cemâl Efendi'nin Vilâyet-i Celile i' dâdiyye mektebine kabul edilmesi nedeniyle mektebe devam etmediği ifade edilmiştir⁹⁰. Aynı ay, üçüncü sınıf talebesi Muhacir Abdullah Fahri Efendi 19 gün, dördüncü sınıf öğrencilerinden Sarraçzâde Hasan Efendi 5 gün ve Şahin Paşazâde Osman Efendi 4 gün na-mizâç (hasta) olduklarından mektebe gelmemişlerdir. 13 gün mektebe gelmeyen Tarakçızâde Hüseyin Avni Efendi ise babasının vefatı nedeniyle mektebi bırakmıştır. 1894 yılının Temmuz ayına (R. Nisan 1310) ait devam cetvelinde de; 25 gün olan mektep devam süresinde üçüncü sınıf talebelerinden Kamilzâde Kamil Efendi 6 gün, dördüncü sınıf talebelerinden Fındıkçızâde Osman Efendi 12, Debbağzâde Arif Efendi 17, Sarraçzâde Hasan Efendi 2, Şahin Paşazâde Osman Efendi 13 ve Tarakçızâde İsmail Efendi 8 gün mektebe gelmeyerek na-mizâç olarak nitelenmişlerdir⁹¹.

14 Haziran 1908 tarihli umûm imtihan cetvelinde, birinci sınıf talebelerinden Hasan Efendi; üçüncü sınıf talebelerinden Bekir Efendi, Mehmed Efendi, Hüseyin Efendi ve Hasan Efendi terk-i tahsil ederek imtihanlara katılmamışlardır⁹².

⁸⁹ 25, 26, 31. Maddeler. Bk. *Salname-i Maarif-i Umûmiye*, (Der-Saadet: Matbaa-i Amire, 1316), 311-325.

⁹⁰ BOA, *MF.İBT*, 38/4.

⁹¹ BOA, *MF.İBT*, 38/4.

⁹² BOA, *MF.İBT*, 209/29.

1.5. Muallimler

1.5.1. Muallimlerin Mektebe Devam ve İzin Durumları

Muallimler, geçerli mazeretleri olmadığı takdirde eğitim-öğretim yılı zarfında mektepte bulunmaya mecbur idiler. Tatil dönemleri dışında memleketine gitmek isteyenlere, hava değişimi veya buna benzer mazeret öne sürenlere izin verilmeyecekti. Ancak görev yaptıkları vilayetin maarif Müdürü aracılığıyla Maarif Nezareti'nden alacakları ruhsat-ı resmiye (resmi izin) ile izne ayrılacaklardı. Ruhsat-ı resmiye almaksızın görev yerini terk eden muallimler görevlerinden azledileceklerdi. Muallimler, okulun açılış saatinden kapanış saatine kadar mektepte görevlerinin başlarında olmakla mükellef idiler. Herhangi bir mazeret nedeniyle mektebe gelemeyen muallim, gerekçesini muallim-i evvele bildirecekti. Muallim-i evvel, muallimin mazeretinin gerçek olup olmadığını tahkik edecek ve duruma göre muamelede bulunacaktı. Muallim-i evvel, mazereti dolayısıyla mektepte bulunmadığı zaman veya bir süre mektebe gelemeyecek durumda ise yerine muallim-i sâni vekâlet edecekti⁹³. Kuvvetli ve geçerli bir mazereti olmaksızın mektebe gelmeyen muallimlerin, gelmedikleri günleri maaşlarından kesilecekti. Ayrıca, bir ay zarfında mazereti olmadığı halde on gün görev yaptığı mektebe gelmeyen muallimin memuriyetliğine de son verilecekti⁹⁴.

Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nde görev yapan muallimlerin devam bilgilerine döneme ait devam cetvellerinden ulaşılmaktadır. Devam cetvellerine göre muallimler genel olarak nizamname şartlarına uygun olarak eğitim-öğretim zarfında okulda hazır bulunmuşlardır. Muallimler, Ramazan-ı şerif⁹⁵, İyd-ı fitir⁹⁶ (Ramazan Bayramı) ve Rûz-ı Hızır⁹⁷ (Hidrellez günü) günlerinde tatil münasebetiyle okula gelmemişlerdir.

Öğretmenlerin izin alma durumlarına Akçaâbad Rüşdiye Mektebi Muallim-i evveli Mustafa Efendi'nin izlediği yol örnek olarak verilebilir. Mustafa Efendi, 22 Nisan 1907'de Trabzon Maarif Müdürlüğü'ne yazdığı dilekçesinde; Biri bahriye zabiti diğeri ahz u i'tâ (alım-satım) işleriyle uğraşıp Dersaadet'te ikamet etmekte olan kardeşleriyle mektebin tatil olduğu dönemde olması şartıyla Dersaadet'e gitmek için izin talep etmiştir⁹⁸. 29 Nisan 1907'de Trabzon Maarif Müdürü Mehmed Tevfik Efendi, Maarif Nezâreti'ne, Akçaâbad Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evvel'i Mustafa Efendi'nin izne ayrılmasıyla ilgili dilekçesini sunmuştur⁹⁹. Bunun üzerine Maarif Nezareti'ne bağlı Mekatib-i Rüşdiye İdaresi tarafından Mustafa Efendi'nin izni onaylanmıştır¹⁰⁰. Mustafa Efendi, Dersaadet'te devam eden işlerinin bitmemesi üzerine bir ay daha izin almış, izin süresi bittiği halde görev yerine dönmediği için de görevinden azledilmiştir¹⁰¹.

⁹³ *Salname-i Maarif-i Umûmiye* (Der-Saadet, Matbaa-i Amire, 1316), 312-317.

⁹⁴ "Özr-i kavîsi olmayarak hizmet-i tadrîsiyesini ifâ etmeyen rüşdiye ve idâdiye ve sultaniye ve âliye muallimlerinin kıste'l-yevm hesabıyla maaşları tenzil kılınacak ve bir ay zarfında on gün hizmet-i memuresinde hâzır bulunmayan muallimler kendilerine ba'de'l-ihtar memuriyetlerinden ihraç edilecektir". Bk. *Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi* 186. Madde (Matbaa-i Amire, 24 Cemaziyevvel 1286), 55.

⁹⁵ BOA. MF. İBT, 38/4.

⁹⁶ BOA. MF. İBT, 125/99.

⁹⁷ BOA. MF. İBT, 209/45.

⁹⁸ BOA. MF. MKT, 1008/12, 1.

⁹⁹ BOA. MF. MKT, 1008/12, 2.

¹⁰⁰ BOA. MF. MKT, 1008/12, 3.

¹⁰¹ BOA. MF. MKT, 1023/27; BOA. MF. İBT, 203/99.

1.5.2. Muallimlerin Karşılaştıkları Sorunlar

Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nde görevli öğretmenler zaman zaman idari, sosyal veya ekonomik anlamda sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Mektepte görevli muallim-i evvellerden Abdullah Fevzi Efendi Trabzon Maarif Müdürlüğü'ne yazdığı dilekçesinde görevinden istifa ederek, başka bir yere tayin edilmek istediğini belirtmiştir. Dilekçe ayrıntılı olarak incelendiğinde bu dönemde rüşdiye mekteplerinde görevli muallimlerin görevleri esnasında ne gibi sorunlarla karşı karşıya kaldıkları noktasında bazı ipuçlarına ulaşılmaktadır. Abdullah Fevzi Efendi, muallimlik ve daha önceki memuriyet hayatında görevini adalete uygun bir şekilde yaptığını fakat bu durumun bazı kimselerin hoşuna gitmediğini özellikle de ibtidai mektebi muallim-i evveli ile Rüşdiye Mektebi bevâbı Haric'in kendisi hakkında birçok iftira ortaya attıklarını belirtmiştir. Dilekçesinde, bu iftiraların son bulamayacağını bu nedenle de namus ve haysiyetini korumak için başka bir yere tayinini talep etmiştir. Abdullah Fevzi Efendi dilekçesinin sonuna, Akçaşehir'de ikamet etmekte olan ailesine de maddi destek sağladığından Akçaâbad Rüşdiye Muallim-i Evveliği maaşı olan 400 kuruşla geçinemediğini ilave etmiştir¹⁰². Abdullah Fevzi Efendi'nin dilekçesinde beyan ettiği durum Trabzon Maarif Müdürlüğünden Rüşdiye İdaresine bildirilmiş ve burada yapılan görüşmeler neticesinde Kastamonu Maarif Müdürlüğü'ne bağlı Abana Rüşdiye Mektebi Muallim-i evvelliğine 500 kuruş maaşla tayin edilmesi uygun görülmüştür¹⁰³.

Muallimlerin karşılaştığı bir başka soruna Görele Kazası Rüşdiye Mektebi Muallim-i evveli Mahmud Efendi'nin yaşadıkları örnek olarak verilebilir. Mahmud Efendi, Ünye Rüşdiyesi muallim-i evveli iken rızası olmaksızın Görele Kazası Rüşdiyesi muallim-i evvelliğine becayişi yapılmış sonrasında ise hiç istemediği ve haberi olmadığı halde Hüdavendigâr vilayeti dâhilindeki Bolvadin Rüşdiyesi Muallim-i Evveliğine maaşı 200 kuruş arttırılarak tayin edilmiştir. Bu durum üzerine 18 Kânunuevvel 1310/30 Aralık 1894 İstanbul'da bulunan Maaarif Nezareti'ne gönderdiği şikâyetnamesinde; böyle bir tayinden haberi olmadığını, haberin ailesinde huzursuzluğa sebebiyet verdiğini, validesi ve pederinin ihtiyar oldukları için onlara bakmak zorunda olduğunu ve böyle bir tayine saltanat-ı adalet-i seniyyenin de kâil ve râzı olamayacağını gün gibi ortada olduğunu belirterek en azından Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'ne veya civarda haline münasip bir yere tayininin/becayişinin yapılmasını talep etmiştir¹⁰⁴. Maarif Nezareti, atamalarda muallimlerin isteğine önem vermiş ve genellikle rızaları dışında herhangi bir yere tayinlerine müsaade etmediğinden¹⁰⁵ Mahmud Efendi'nin durumunu görüşerek Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'ne naklinin yapılmasına karar vermiştir¹⁰⁶.

Muallimler, merkezden yapılan tayinler neticesinde açıkta kalma sorunuyla da karşı karşıya kalmışlardır. Akçaâbad Rüşdiye Mektebi Muallim-i sanîliğine 25 Aralık 1909'da tayin edilen Hafız Ali Efendi, bir yandan vazifesini güzel bir şekilde icrâ ederken diğer taraftan mektebin ulûm ve fen muallimliğini yapmaktaydı. Merkezden Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'ne ulûm ve fen mualliminin tayin edilmesi üzerine açıkta kalan Hafız Ali Efendi, durumu Maarif Nezareti'ne bildirdi.

¹⁰² BOA. MF. MKT, 437/54, 13.

¹⁰³ BOA. MF. MKT, 437/54, 16.

¹⁰⁴ BOA. MF. İBT, 43/44.

¹⁰⁵ Hatip Yıldız, "Osmanlı Devleti'nde Mülki (Sivil) Erkek Rüşdiye Muallimlerinin Nitelikleri, Hakları ve Sorumlulukları" *History Studies*, 6/3 (2014): 376.

¹⁰⁶ BOA. MF. İBT, 43/44.

Nezaret'ten gelen cevapta, Trabzon Maarif Müdürlüğü'ne başvuru yapması gerektiği kendisine bildirildi¹⁰⁷.

Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nde görevli muallimlerin sorunları döneme ait yerel basına da yansımıştır. 18 Mart 1911 tarihli Trabzon'da Meşveret isimli gazetenin ilanında; Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nde Fünûn ve Ulûm muallimlikleri maaşlarının az olması nedeniyle her iki muallimlik maaşının birleştirilerek bir muallime verileceği, söz konusu muallimliğe talip olmak isteyenlerin Maarif İdaresi'ne başvurmaları gerektiği yazılmaktaydı¹⁰⁸.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde II. Mahmud devrinde (1808-1839) sivil eğitimin yaygınlaşması amacıyla yapılan reform hareketleri neticesinde rüşdiyelerin ilk nüveleri ortaya çıkmıştır. Takip eden Tanzimat, Islahat ve II. Abdulhamid dönemlerinde hem nitelik ve nicelik bakımından okullaşma oranları artmış hem de eğitimin sistemli bir hal alması için etkileri günümüze kadar da devam eden çeşitli kurullar, meclisler, nezâretler, nizamname ve talimatnameler yayımlanmıştır. 1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin on sekizinci maddesinde beş yüz haneye sahip yerleşim birimlerinde Rüşdiye Mektepleri'nin kurulmasına karar verilmesi imparatorluğun dört bir tarafında mekteplerin inşa ve ihya edilmesini sağlamıştır. Nizamname'nin yayımlanmasından 20 yıl sonra Trabzon Vilayeti'e tabi Akçaâbad Kazası'nda da Rüşdiye Mektebi'nin kurulması çalışmalarına başlanmıştır. Akçaâbad Mekteb-i Rüşdiyesi, Devletin, maarifperver Akçaâbad halkının ve dönemin Trabzon Vilayeti Maarif Müdürü Mehmed Celâl Efendi'nin büyük gayretleri ile yaklaşık üç yıl süren inşa sürecinin ardından 20 Şubat 1890 tarihinde yapılan görkemli bir açılışla eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamıştır.

İncelenilen dönem içerisinde Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nde öğretmen ve öğrenci temelinde iki temel problematik tespit edilmiştir. Öğretmenlerin özellikle muallim-i evvelerin sık sık değişmeleri, kendi uzmanlık alanları dışında derslere girmek durumunda kalmaları, sayı ve maaşlarının yetersiz olması, eğitim sürecindeki motivasyonlarının azalmasına sebep olmuştur. Öğrenciler açısından bakıldığında ise bir takım sosyal ve ekonomik şartların öğrencilerin okula devam etmelerini engellediği ifade edilebilir. Bazı öğrenciler hastalık, ebeveynlerinin vefatı gibi nedenlerden bazıları ise uyum sağlayamadıklarından okulu terk etmek durumunda kalmışlardır. Mektebe devam eden öğrenciler, aklî ilimlere nazaran dini ilimlerde daha fazla başarı göstermişlerdir. Öğrencilere anadilleri Türkçe dışında Arapça, Farsça ve Fransızca dersleri de verilmekteydi. Arapça ve Farsça geleneksel Osmanlı eğitim sisteminin etkisiyle verilirken, Fransızca dersleri XIX. yüzyılda başlayan modernleşme hareketlerinin bir neticesi olarak programlarda yer almıştır. Her halükarda Devlet'in son demelerini yaşadığı bir zamanda, ortaokul seviyesinde bir taşra mektebinde dini ve aklî ilimlerin yanı sıra yabancı dil derslerinin müfredatta yer alması, eğitim tarihimiz açısından son derece önemlidir.

Son olarak, rüşdiye mektebi çalışmalarında imtihan cetvellerinde yer alan öğrenci notları analizlerinin yeterince yapılmaması çalışmamızın başka mekteplerle mukayesesi imkânını

¹⁰⁷ BOA. MF. İBT, 456/66.

¹⁰⁸ Melek Öksüz, "20. Yüzyıl Başlarında Akçaabat Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durum Analizi (Trabzonda Meşveret" Gazetesindeki İlanlara Göre)", *Uluslararası Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu 1* (İstanbul: Akçaabat Belediyesi Kültür Yayınları, 2019), 394.

zorlaştırmıştır. Rüşdiye mektepleri veya diğer mektep çalışmalarında öğrencilerin derslere göre aldıkları notların analiz edilmesi hem eğitim öğretimin kalitesini ortaya çıkaracak hem de imparatorluğun diğer mektepleri ile bu bağlamda mukayese edilmesini kolaylaştıracaktır. Böylece vilayetler, kazalar veya diğer yerleşim birimlerinde yer alan mekteplerdeki eğitim uygulamaları ve pratiğinin benzerlik ve farklılıkları ile öğrencinin mektepten aldığı verim ortaya çıkarılacaktır. Böylelikle eğitim-ğretim noktasında geçmişte uygulanan yöntemlerin öğrencilerin başarılarına olan olumlu veya olumsuz etkileri tespit edilip günümüzdeki uygulamaların nasıl olması gerektiğine dair bizlere ışık tutacaktır.

Kaynakça

I. Arşiv Kaynakları

1.1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Maârif Nezâreti Mektubi Kalemi (MF.MKT): 1008/12; 1023/27; 127/70; 138/69; 139/23; 176/120; 178/142; 252/19; 282/62; 304/9; 336/52; 428/52; 437/54; 472/35.

Maârif Nezâreti Tedrisât-ı İbtidâiyye Kalemi (MF.İBT): 125/101; 125/93; 125/99; 147/92; 203/99; 209/29; 209/45; 212/43; 223/19; 230/15; 230/29; 25/18; 306/54; 341/43; 367/71; 38/4; 401/28; 401/52; 420/20; 456/66; 49/66; 49/81; 50/98; 43/44.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e); 1389/41.

1.2. Süreli Yayınlar

Takvim-i Vekâyi. Def'a 280, 12 Muharrem 1261/21 Ocak 1845.

Takvim-i Vekâyi. Def'a 303, 27 Receb 1262/21 Temmuz 1846.

Maarif-i Umûmiye Nezareti Celîlesi idaresinde bulunan mekâtib-i ibtidaiye, darülmuallimin şubeleri, mekâtib-i rüşdiye, idadiye, âliye ile mekâtib-i husûsiye ve ecnebiyenin ve Dersaâdet'de tahrîri icrâ kılınan ve taşrada mevcûd bulunan kütübhanelerin istatistiği: 1311-1312 sene-i dersiye-i maliyesine mahsustur. Darülhilafetü'l-Âliyye: Matba-yı Amire, 1318.

Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi. Matbaa-i Amire, 24 Cemaziyelevvel 1286.

Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi. madde 18. Matbaa-i Amire: 24 Cemaziyelevvel 1286.

1.3. Salnâmeler

Salname-i Maarif-i Umûmiyye. Matbaa-i Amire, Der-Saadet, 1316.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiyye. Matbaa-i Amire, 1316.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiyye. Matbaa-i Amire, 1317.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiyye. Matbaa-i Amire, 1318.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiyye. Matbaa-i Amire, 1319.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umûmiyye. Matbaa-i Amire, 1321.

Salname-i Trabzon, Trabzon: Trabzon Vilayeti Matbaası, 1311.

Salname-i Trabzon. Trabzon: Trabzon Vilayeti Matbaası, 1313.

Salname-i Trabzon. Trabzon: Trabzon Vilayeti Matbaası, 1316.

Salname-i Trabzon. Trabzon: Trabzon Vilayeti Matbaası, 1318.

Salname-i Trabzon. Trabzon: Trabzon Vilayeti Matbaası, 1319.

Salname-i Trabzon. Trabzon: Trabzon Vilayeti Matbaası, 1320.

Salname-i Trabzon. Trabzon: Trabzon Vilayeti Matbaası, 1321.

Salname-i Trabzon. Trabzon: Trabzon Vilayeti Matbaası, 1322.

Salname-i Trabzon. Trabzon: Trabzon Vilayeti Matbaası, 1309.

2. Kaynak Eserler ve İncelemeler

Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*. İstanbul: Eren Yayınları, 1993.

Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2021)*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2021.

Albayrak, Hüseyin. *Trabzon Milli Eğitim Tarihi 3*. İstanbul: T.C. Trabzon Valiliği İl Milli Eğitim Müdürlüğü Yayınları, 2008.

Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniyyenin Tarih ve Coğrafya Lûgati*, Kısım-ı evvel. Der-saadet: Mahmud Bey Matbaası, 1313.

Ali Rıza, *Atlaslı Memalik-i Osmaniyye Coğrafyası*, Kısım-ı Sâni. İstanbul: Mühendishane-i Berr-i Hümayun Matbaası, 1318.

Alkan, Mehmet Ö. “Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri 1839-1924.” *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, ed. Halil İnalçık ve Şevket Pamuk. Ankara: T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 2000.

Altan, Bilal. “Cizre Kazası Rüşdiye Mektebi.” *Tarihin İzinde Bir Ömür Prof. Dr. Nuri Yavuz'a Armağan*, Necdet Hayta, Bahattin Demirtaş ve Mustafa Can. Ankara: Berikan Yayınevi, 2019.

Altınova Şahin, Ayşegül. *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.

Aydın, Mithat. “Denizli'de Rüşdiyelerin Kuruluşu ve Gelişimi.” *Bellekten* 75/274 (2011): 815-844.

Aygün, Necmettin. “XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Yapı.” *Karadeniz Araştırmaları* 5/17 (2008): 75-111.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003.

Bilirli, Tahir. “Osmanlı Devleti'nde Modern Eğitim Kurumlarından Rüşdiye Mektepleri: Çaycuma Rüşdiye Mektebi Örneği.” *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 10/4 (2021): 3834-3852.

Binbaşıoğlu, Cavit. *Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1995.

Bozan, Oktay. “Osmanlı Modernleşme Döneminde Çüngüş Nahiyesinde Rüşdiye Mektebi.” *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi* 1/6 (2021): 43-59.

Budak, Özlem Muraz. “Ayıntab Kazası Eğitim Kurumları (1839-1876).” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5/17 (2018): 277-294.

- Cengiz, Abdullah ve Mehmet Karataş. “Ayaş Rüşdiye Mektebi.” *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24 (2020): 105-116.
- Çadırcı, Musa. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Çakmak, Biray ve Buket Gökçeoğlu. “Milas Kazası Erkek Rüşdiye Mektebi.” *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)* 25 (2016): 41-64.
- Çetin, Sadık. “Osmanlı Taşrasında Bir Eğitim Kurumu: Gostivar Mekteb-i Rüşdiyesi.” *Turkish Studies* 17/6 (2022): 1297-1311.
- Çimer, Atilla. “Öğretmen Yetiştirme Tarihi ve Güncel Gelişmeler.” *Eğitime Giriş*, Haluk Özmen ve Durmuş Ekiz Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2020.
- Demirel, Muammer. “Türk Eğitim Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri.” *Türkler Ansiklopedisi*, 15. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Demirel, Yurda. “Bayburt'ta Modern Bir Eğitim Kurumu Bayburt Rüşdiyesi.” *Erdem* 73 (2017): 43-64.
- Dumanoglu, Sevim Ceylan. “Osmanlı Devleti Tanzimat Dönemi Eğitim Faaliyetleri.” *Türk Eğitim Tarihi*, Mustafa Kılınç ve Songül Keçeci Kurt. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2019.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi I-II*. İstanbul: 1977.
- Erken, İlkey. “II. Abdülhamid Devri'nde İşkodra Vilayetinde Rüşdiyeler.” *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 10/2 (2021): 463-507.
- Erken, İlkey. “Müstakil Serfiçe Sancağının Teşkili ve İdaresi (1881-1888).” *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 44 (2021): 203-223.
- Gönüllü, Ali Rıza. “Alanya Rüşdiye Mektebi (1861-1913).” *Erdem*, 0/73 (2017): 65-88.
- Gündüz, Mustafa. *Osmanlı Eğitim Mirası*. Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2015.
- Hızlı, Mefail. “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler.” *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008): 25-46.
- <http://isd.ilem.org.tr/detay/747>. (erişim 02.03.2023).
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. “Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim.” *Osmanlı Uygarlığı*, Halil İnalçık ve Günsel Renda. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009.
- Kabak, Onur. “XVI. Yüzyılda Serfiçe.” *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi* 1 (2020): 119-148.
- Kısa, Ahmet. “Osmanlı Modern Eğitim Anlayışının Taşraya Yansımalarına Bir Örnek: Tefenni Rüşdiye Mektebi.” *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 56 (2022): 151-166.

- Kısa, Ahmet. *Osmanlı Modern Eğitim Anlayışının Antalya'ya Yansımaları: İbtidâî Mektepler (İlkokullar)/Rüştiyeler (Ortaokullar)*. Ankara: Nobel Yayınları, 2023.
- Koçer, Hasan Ali. *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Köksal, Ahmet. "Vilayet Salnamelerine Göre Trabzon'da Dini Hayat (1869-1905)." *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu II*, Şenol Saylan ve Betül Saylan. İstanbul: Trabzon Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2016.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. çev., Metin Kıratlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- M. Zeki Pakalın, "Rüşdiye." *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2004.
- Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafi, *Maarif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilatı ve İcraatı*. Musahhihi: Mehmed Âli ibn Kemal. Matbaa-i Amire, 1338.
- Mehmed Salâhî. "Rüşd." *Kâmûs-ı Osmânî III*. İstanbul: Mahmud Beg Matbaası, 1313.
- Nalcı, Ahmet. "Osmanlı Eğitiminde Modernleşme Gayretlerinin Taşraya Yansıması: Adıyaman, Besni ve Kâhta Erkek Rüşdiyeleri Orneği." *Tarih ve Gelecek Dergisi 7* (2021): 33-61.
- Okkalı, İlkay Canan ve Sevgi Çakmak. "Rüştiye Mektepleri: Akçaabat Mekteb-i Rüştiye Örneği." *Uluslararası Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu 1*. İstanbul: Akçaabat Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Ortaylı, İlber. *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat, 2008.
- Öksüz, Melek. "20. Yüzyıl Başlarında Akçaabat Kazasının Sosyal ve Ekonomik Durum Analizi ("Trabzon'da Meşveret" Gazetesindeki İlanlara Göre)." *Uluslararası Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu 1*. İstanbul: Akçaabat Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Örenç, Ali Fuat. "Silvan Rüşdiye Mektebi ve Tedrisatı." *Sultanlar Şehri Silvan, (Eğitim-Kültür-Medeniyet)*, Oktay Bozan, Mutlu Saylık, İbrahim Tavukçu ve Burak Kazan. Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2021.
- Özgen, Özden. "Cumhuriyet Öncesi Hakkâri'de Eğitim." *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 10/23* (2018): 27-47.
- Özlu, Zeynel ve Kerim Tiryaki. "Osmanlı Döneminde Akçaabat'ta Sosyo-Ekonomik Durum (1869-1904)." *Uluslararası Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu 1*. İstanbul: Akçaabat Belediyesi Kültür Yayınları, 2019.
- Öztürk, Cemil. "Rüşdiye." *TDV İslâm Ansiklopedisi, XXXV*. İstanbul 2008.
- Sakaoğlu, Necdet. *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
-

- Sarıköse, Selma Turhan. “Bartın Rüştiye Mektebi.” *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9/5 (2020): 3126-3147.
- Saydam, Abdullah. “XIX. Yüzyılda Reform İhtiyacının Taşradaki Yansımalarına Bir Örnek: Akçaâbad Kazası.” *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* XXI/21 (2001): 175-176.
- Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Şemseddin Sami. “Rüşdiye.” *Kamûs-ı Türkî*. Dersaadet: İkdam Matbaası, 1317.
- Taşkın, Ünal. “Ayıntap Rüşdiyesi.” *Gaziantep Üniversitesi Ayıntap Araştırmaları Dergisi* 3 (2020): 53-63.
- Tekdal, Danyal. “Osmanlı Modernleşme Döneminde Bir Taşra Okulu: Malatya Erkek Rüşdiyesi (1870-1899).” *Şarkiyat* 12/3 (2020): 369-409.
- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- Uğuz, Sacit ve Yakup Karataş. “Tarsus Rüşdiyesi'nden Misak-ı Millî İlkokulu'na Bir Okulun Gelişimi ve Dönüşümü.” *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10/22 (2013): 47-64.
- Unat, Faik Reşit. *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1964.
- Ünal, Uğur. *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüştiyeleri (1897-1907)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Yıldız, Hatip ve Abdullah Cengiz. “Osmanlı Modernleşme Döneminde Bozok Yozgat Sancağı'nda Açılan Rüşdiye Mekteplerinin Durumu.” *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19 (2017): 93-110.
- Yıldız, Hatip. “Osmanlı Devleti'nde Mülki (Sivil) Erkek Rüşdiye Muallimlerinin Nitelikleri, Hakları ve Sorumlulukları.” *History Studies* 6/3 (2014): 369-382.

Ekler

Ek 1. Akçaâbad Rüşdiye Mektebi'nin resmî olarak açılışı (BOA, MF.MKT, 139/23)

**Trabzon Vilâyeti
Maârif Müdiriyeti
Âdet
10**

Hüve

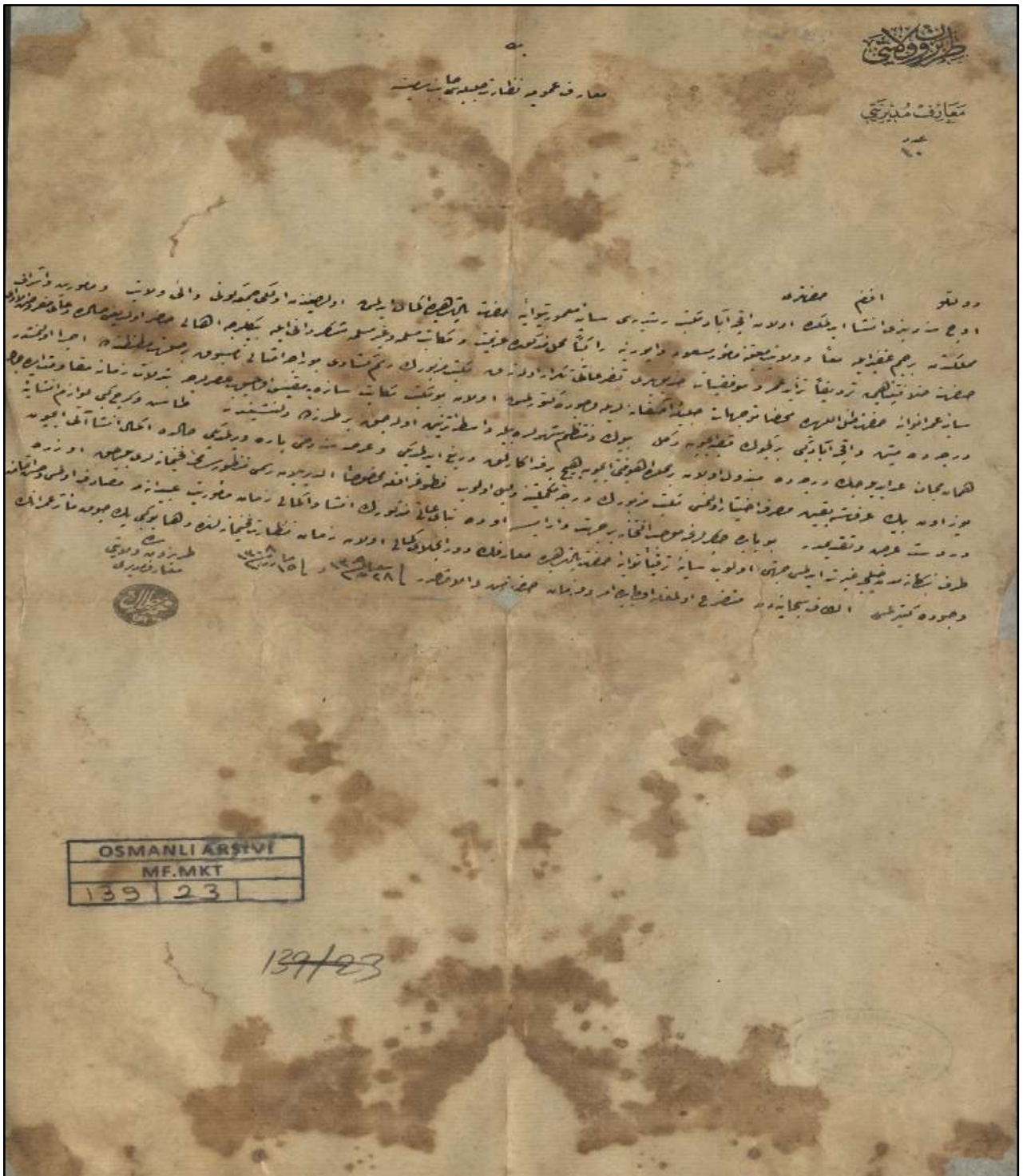
Maârif-i Umûmîye Nezâret-i Celîlesi Cânib-i Sâmiyesine

Devletlü Efendim Hazretleri

Üç seneden berü inşa idilmekte olan Akçaâbad mekteb-i rüşdiyesi sâye-i mâmûriyet-vaye-i hazreti padişâhide ikmâl edilmiş olduğundan evvelki cum'a günü val-i vilayet ve me'murin ve eşraf-ı memlekette bir cemm-i ğafir ile maan ve vilayet maîyetine me'mur Mesûd vapuruna râkiben mahal-i mezkûre azimet ve mekâtib-i müslime ve gayr-i müslime şakirdanı ile binlerce ahali hazır olduğu halde dua-yı mefrûz alarak hazreti hilafet-penahi terdîfen tezâyüd-i ömr ve muvaffakiyat-ı hidivîleri tazarruât-ı tekrar olarak mekteb-i mezbûrun resmî küşâdı buraca misâl-i na-mesbûk bir sûret-i mutantanada icrâ olunmuştur. Sâye-i ümran-vâye-i hazret-i zillüllahide mahzâ tevcihat-ı celîle-i asifâneleriyle vücûda getirülmüş olan bu mekteb mekâtib-i sâireye mekîs-i olmayub asırlarca tebeddülât-ı zamana mukâvemet idecek derecede müteyemmin ve Akçaabâd gibi bir küçük kasaba için değil büyük ve muntazam şehirlere bile vasıta-ı tezyin olacak bir tarzda dil-nişindir. Taş ve kireç gibi levâzım-ı inşâiyye heman meccan-ı 'add idilecek derecede mezbûl olan bir mahalde ehveniyeti için hiçbir fedakârlık ve diriğ idilmediği ve arsasına dahi pare virilmediği halde ikmâl-i inşaatı için yüz on bin guruşa yakın masraf-ı ihtiyâr olunması mekteb-i mezbûrun derece-i mükemmeliyetine delil olup fotoğrafla mahsûsan aldırılan resm-i manzûr-ı sâmi-i fehîmâneleri buyrulmak üzere derdest-i arz ve takdimdir. Bu bâbda çâkerlerince müceb-i iftihar bir cihet var ise o da bina-yı âli-i mezkûrun inşa ve ikmalî zaman-ı me'muriyet-i âbidâneme müsadif olmuş hüsn-i itmâmına taraf-ı bendegânemden haylice gayret edilmiş ciheti olup sâye-i terakkiyat-vâye-i hazret-i padişahide maârifin devr-i incilâ-yı kemâlî olan zaman-ı nezâret-i fehîmânelerinde daha bu gibi pek çok müessir-i ümrânın vücûda getirilmiş eltaf-ı sübhaniyede mutazarrı' olmakla ol-bâbda emr û ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

fi 28 Şaban sene 1309 ve fi 15 Mart sene 1308

**Bende
Trabzon Vilayeti Maârif Müdiri
Mehmed Celâl**

OSMANLI ARŞIVI
MF.MKT
139 23

139/23

Van Merkez Hapishanesi [1852-1919]

Van Central Prison [1852-1919]

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi

Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

Serkan Erdoğan

serkane6@gmail.com

Başvuru / Submitted:

29 Şubat 2024

Kabul / Accepted:

7 Mayıs 2024

DOI: [10.21021/osmed.1445159](https://doi.org/10.21021/osmed.1445159)

Atıf / Citation:

Erdoğan, S. "Van Merkez Hapishanesi [1852-1919]", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 22 (2024): 200-224.

Benzerlik / Similarity: 4

Öz

Van, sahip olduğu coğrafi konumu ve toplumsal yapısı itibarıyla Osmanlı Devleti'nin önemli şehirleri arasında yer almıştır. Şehrin sahip olduğu Ermeni nüfusun XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ruslar, İngilizler ve Fransızlar tarafından desteklenmesi, *Millet-i Sadıka* olarak adlandırılan Ermenilerin düzen bozucu ve otorite karşıtı bir tavır takımlarına ve bunun sonucu olarak da sık sık tutuklanarak hapse konulmalarına sebebiyet vermiştir. Her ne kadar Osmanlı Devleti, modernleşme hareketleri kapsamında hapishanelere yönelik bir ıslahat hareketi yürürlüğe koymuş olsa da bu süreci yürütebilmek kolay olmamıştır. Bu nedenle oldukça atıl ve virane bir halde olan Van Hapishanesi sahip olduğu bu özellikleri ile gündeme gelmiştir. Hapishanenin kötü durumda oluşu, içerisindeki mahkûmların ve gardiyanların bir dizi zorluk ile karşı karşıya kalmasına ve daha da önemlisi, çeşitli asayiş olayları ile bireysel ve toplu firara zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla yetkililer, göndermiş oldukları arzuhaller vasıtasıyla söz konusu sıkıntıların giderilmesini, yapının modern bir hapishane görünümüne kavuşmasını ve yeterli sayıdaki personel ile salimen işleyişe geçmesini talep etmiştir. Nitekim işbu çalışma da, Van Hapishanesinin bu özelliklerine dikkat çekerek kurumun taşra-merkez ilişkilerine nasıl bir örnek teşkil etmiş olduğuna ve modernleşme sürecinin Anadolu'da nasıl karşılık bulduğuna odaklanmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Van, Hapishane, Asayiş, Ermeni.

Abstract

With its geographical location and social structure, Van was considered to be one of the prominent cities of the Ottoman Empire. The fact that the Armenian population in the city grew with the migration of Russian, British and French people starting from the second half of the nineteenth century resulted in the disorderly, anti-authoritarian behavior exhibited by the Armenians, who were called the Loyal Nation (*Millet-i Sadıka*), and, consequently, they were arrested and put in prison quite often. Even though the Ottoman Empire put some reforms regarding prisons into effect as part of modernization, managing this process was not easy. Therefore, Van Prison, which was quite inactive and in ruins at the time, came to the fore with these negative features. Due to the fact that the prison was in poor condition, the prisoners and guards in it had to experience various difficulties, and, more importantly, some situations regarding law and order and individual and mass escape occurred in relation with this circumstance. Hence, through the petitions they sent, the authorities made a request so that the problems in question would be solved, that the building would look like a modern prison, and that it would operate decently with a sufficient number of personnel. By drawing attention to these features of Van Prison, this study aims to focus on how the institution set an example for rural-urban relations and how the process of modernization was interpreted in Anatolia.

Keywords: Ottoman Empire, Van, Prison, Law and Order, Armenians.

Giriş

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı ile birçok alanı kapsayan ıslahat hareketleri gerçekleştirmeye başlamıştır.¹ Geniş kapsamlı olduğu bilinen bu hareketlerin yanında bazı durumlarda Devlet-i Aliyye, farklı bir yol izlemiş ve Batılı manada muasır kurumların oluşturulmasına yönelmiştir. Bu manada toplumun asayişini bozan ve milliyetçilik ve liberalizm gibi akımların etkisinde kalarak ayrılıkçı hareketlere girişen kişilere yönelik kurulan hapishaneler² de hem önemli oranda ıslah edilmiş hem de modern bir müessese haline getirilerek bu hapishanelerin neredeyse tüm yapısı baştan aşağı değişmiştir. Bilhassa Devlet-i Aliyye’de modern hukuk kanunlarının temelini oluşturan Tanzimat Fermanı’nın ilanından sonra hapishaneler, bahsi geçen hususların gerçekleştirilmesi adına ziyadesiyle mühim bir hal almıştır. Bu bağlamda var olan hapishane yapısını Batılı devletleri örnek alarak değiştirmek ve geliştirmek isteyen Devlet-i Aliyye, sık sık Avrupalı kişilerden ve devletlerden destek almıştır.³ Örneğin, Devlet-i Aliyye’de uzun süre İngiltere Sefareti’nin başı olan Stratford Canning, iyileştirmelere çeşitli düzeylerde katkı sağlayarak aralarında M. Derre gibi isimlerin de yer aldığı birçok mimarın ve araştırmacının Osmanlı topraklarına gelmesine aracılık etmiştir.⁴ Hatta, yine İngilizlerin desteğiyle hapishane yapımı ve yönetimi konusunda uzman olan Binbaşı Gordon’ın İstanbul’a getirilmesi ile burada 1871 yılında ilk modern hapishanenin hizmete girmesi de bu sürecin ilk müspet adımını oluşturmuştur.⁵ İstanbul’da kurulan ve hizmete giren bu modern hapishaneden sonra Devlet-i Aliyye, devletin farklı noktalarında da hapishane yapımına yönelmiş ve sayıları artmaya başlayan hapishanelerin yeknesak hale getirilmesi adına çeşitli düzenlemeler yapmıştır. 1880 yılındaki Hapishane Reformu da bu düzenlemelerin başını çekmiş ve her kaza, liva ve vilayet derununda birer tevkifhane ve hapishane kurulması planlanmıştır.⁶ Hatta, suçun özelliğine göre mahkûmun hapishane süreci detaylandırılmış ve işledikleri suçlardan ötürü hüküm giyen kadınların ve erkeklerin ayrı yerlerde tutulması kararı alınmıştır.⁷

1880 yılında hapishanelere yönelik ilk büyük düzenlemelerin hayata geçirilmesinden sonra imparatorluğun birçok noktası Batılı tarzda kurulması planlanan hapishaneler ile tanışmıştır.⁸ Daha da önemlisi, aralarında Bitlis⁹, Bursa¹⁰ ve Rize¹¹ gibi hatırı sayılır büyüklükteki Anadolu şehirlerinde suç işleyenlerin ve/veya içtimai düzeni bozanların konulduğu hapishaneler de bu süreçten ciddi manada etkilenmiş ve bu kurumlar, yerlerini daha Batılı eşleniklerine bırakmak

¹ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006): 45.

² Sözlükte, “alıkoyma”, “engelleme” bir yere kapayıp dışarı çıkarmama “tutma-zapt etme” anlamına gelen habs kelimesi, örfi kullanımda “bir şahsı, bir canlıyı veya eşyayı bir yere kapatmak, bir süre alıkoymak”, hukuk dilinde ise “sanık veya suçluyu belli bir mekânda cebren alıkoymak şahsî hürriyetini kısıtlamak” anlamını taşır. Bu cezanın infaz edildiği yere ise habs, mahbes ve hapishane denir. Hapis kelimesi için daha fazla bilgi için bakınız: Ali Bardakoğlu, “Hapis”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 16 (İstanbul 1997): 54.

³ Halim Demiryürek, *Osmanlı Hapishaneleri* (İstanbul: Babiali Kültür Yayıncılığı, 2019): 18.

⁴ Gültekin Yıldız, *Mahpushâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012): 168.

⁵ M. Zeki Uyanık, “Batı ve Doğu Kültüründe Hapishane” *Mizânü’l-Hak İslami İlimler Dergisi* 4 (2017): 123.

⁶ Oya Şenyurt, “20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Anadolu ve İstanbul’da Bazı Hapishane İnşaatları” *Arredamento Mimarlık* 9 (2003): 76.

⁷ Hakan Tan, “Osmanlı Devleti’nde Hapishanelerin Islah Çalışmalarına Dair Bir İnceleme: Çarşamba Hapishanesi” *History Studies* 12/3 (2020): 1059.

⁸ Zafer Atar, “20. Yüzyılın Başlarında İstanbul Hapishane-i Umumi’de Mahkûmların Üretim Faaliyeti” *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 34 (2015): 20-21.

⁹ Halit Aytuğ Tokur, “Bitlis Vilayet Hapishaneleri (1908-1918)” (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2023).

¹⁰ Banu Yılmaz, “Osmanlı Dönemi Bursa Hapishaneleri” (Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi, 2015).

¹¹ M. Murat Öntüğ-Banu Yılmaz, “XIX. Yüzyılın Sonları XX. Yüzyılın Başlarında Rize Hapishanesi’nin Genel Durumu” *Karadeniz Araştırmaları* XVIII/69 (2021).

durumunda kalmışlardır. Doğu Anadolu'nun büyük şehirleri arasında yer alan Van da değişen bu koşullardan fazlasıyla etkilenmiş ve şehirde bulunan hapishane kapsamlı bir ıslahat sürecine tabi tutulmuştur. Doğal olarak hakkındaki ilk bilgiler 1850'lere kadar giden Van Hapishanesi, mezkûr düzenlemelerin de vasıtasıyla organize, modern, ferah ve daha hijyenik bir ortama kavuşturulmaya çalışılmıştır. Diğer Anadolu şehirlerinden toplumsal yapısı itibarıyla ziyadesiyle farklılık gösteren Van, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başta Ermeniler olmak üzere muhtelif grupların kitlesel şekilde huzuru bozmaları, devlet otoritesine zarar vermeleri ve hatta ayrılıkçı hareketlere girişmeleri sonucunda kilit bir kent görünümünü kazanmıştır.¹² Şüphesiz yaşanan bu durumlar, Van'da bulunan hapishanenin de şehirle beraber kilit bir unsur haline gelmesine yardımcı olmuştur. Bilhassa Van'daki Ermenileri fazlasıyla destekleyen Düvel-i Muazzama, dünya kamuoyunda Van Hapishanesini gündeme taşıyan çeşitli haberler yaparak herkesin gözünü buraya dikmesine vesile olmuştur.¹³

Yukarıda da değinilmiş olduğu üzere Van Hapishanesi ile alakalı ilk bilgiler 1852 yılına ait olmakla birlikte 1880 yılından sonra ise ilgili nizamnamenin etkileri bölge hapishanesinde kendini göstermiştir. Kurulduğu ilk zamanlarda rutubetli, dar ve dağınık bir yapıdan ileri gelen Van Hapishanesi, zaman içerisinde Ermenilerin çıkardığı asayiş olayları ile sahip olduğu bu özellikleri açısından hem Osmanlı kaynaklarında hem de Batı kamuoyunda sık sık gündeme gelmiş ve bu nedenle, Devlet-i Aliyye'nin gerçekleştirmek istediği hapishane reformunun başını çekmiştir. Diğer bir deyişle, Van Hapishanesi XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hassas ve ilgi çekici bir konu ve alan haline gelmiştir.¹⁴

¹² Güzin Çaykırın, "Askerî Tarih Belgelerine Göre Van'da Ermeni İsyanı Günlüğü" *Tarih Tetkikleri Dergisi* 1/1 (2023): 31-32.

¹³ 7 Haziran 1888 tarihinde Van Hapishanesinde mahkûm olan Karakin Paruskan'ın açlıktan hayatını kaybettiğine dair Daily News Gazetesi'nde bazı Ermeni müfritlerinin imzasıyla bir haber yayımlanmıştır. Bölge idarecileri tarafından ilgili olayın gerçek olmadığına yönelik bir açıklama yapılmış ve olayın tamamen mesnetsiz olduğu ortaya çıkmıştır. BOA, *Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT)*, nr. 1514/47. 8 Haziran 1890 tarihinde ise Karakin Bağışlayan ve rüfekasına Van Tevkifhanesinde işkence edildiği haberi Avrupa'ya bildirilmiştir. Amerikalı Doktor Rinos ile Van Belediye Doktoru ilgili şahısları muayene etmiş ve işkence alametine tevafuk etmemişlerdir. BOA, *Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR)*, nr. 143/98. Son olarak 9 Eylül 1893 tarihinde Hariciye Nezâreti Celilesi'ne yazılan bir tahriratta Londra'da yayımlanan gazetelerde Van'da dört Ermeni'nin öldürüldüğü haberi, Ajans Royter marifetiyle tezkip edilmiş ve Ajans Gross vasıtasıyla da Avrupa gazetelerine olayın gerçek dışı olduğuna ve manipüle edildiğine dair bilgi gönderilmiştir. BOA, *DH.MKT*, nr. 130/41.

¹⁴ Van Hapishanesinin ve Van'ın hassas ve ilgi çekici bir konu olması ile alakalı şu belge dikkat çekicidir: "24 Mayıs sene [1]330 tarihli ve 2023/7 numarolu tahrîrât-ı aliyye-i nezâret-penâhîlerine cevâbdır şu muhît-i mensîde her dürlü mevânî '-i maddiye ve ma'neviye iftîhâm olunarak ıslâh değil en doğru ma'nâsıyla yeniden te'sis edilmeye uğraşulan hükümet bir seneden beri ilk vazife-i mevcûdiyeti olan inzibâtî te'mine muvaffak olmuş ve senelerden beri rahat ve harâset yüzü görmeyen biçâre ahali gerçi bu sebeble müsterîh ve memnûn olmuş ise de hükümetin nişâne-i vücûd ve tezâhürü için bi't-tabî 'bu kadarı kâfi görülemeyeceğinden ve bilhassa üç beş güne kadar vürûdları tabî 'i bulunan müfettiş-i umûmîlerin nazar-ı tedkik ve mütâla 'alarına vilâyât-ı şarkiyenin hele hükümet nokta-i nazarından bugünkü üryanlığıyla çıkarılması ezher cihet tecvîz edilemeyeceğinden geçen seneki meşâgil-i inzibâtîye arasında intihâz olunan zaman ve fırsatlardan bi'l-istifâde ve vilâyetin bütün umûr-ı nâfi'ası kendisine tahmil olunan yegâne mühendisi günlerce işgâl edilmek sûretiyle hükümet bina ve hapishânelerinin planlarını tertîb ve keşifnâmelerini tanzîm etdirerek 6 Mart sene [1]330 tarihinde dahiliye nezâret-i celilesine takdîm eyledim cem'an otuz beş bin lira lüzûm gösteren bu inşaat içinde üç yüz otuz bûdcesine on beş bin lira vaz'ını ricâ ve mütebâkinin nâ-kâbil-i tahsil add edilmesi icâb eyleyen eski bekâyâdan te'min olunacağını arz etdim halbuki nâm-ı nezâret-penâhîlerine Faruk imzâsıyla aldığım tahrîrâtta bugün sahne-i siyasetine arz-ı vücûd eden mühim bir vilâyetde hükümetin te'essüs ve mevcûdiyetine delîl olacak vesâikin ve hükümete değil hatta insânîyete bile nâ-kâbil-i te'hîr bir borç olan hapishâne vesâire gibi müessesâtın te'cil-i inşââtı ve bu husûs için gelecek sene icâbına bakılabileceği beyân ve ma'rûzât-ı âcizânem ceffü'l-kalem red ediliyor bugün tahte'z-zemin birer izbeden ve daha doğrusu ne hiss-i insânînin ne de iktizâ-yı siyâsetin daha bir müddet müsâ'ade edemeyeceği birer maktelhânenen ibâret olan hapishanelerin ve ekseri harâb ve maalesef birer ahırdan farkı imkânsız bulunan hükümet binâlarının müfettişlerin vürûduyla beraber bu husûsda dermiyân edilecek hiçbir özr ve sebebi kabul olunmayarak derhal inşâlarına teşebbüs edileceğini yakinen bildiğim ve bundan mütehasıl hicâb ve zararı bünye-i hükümete aid gördüğüm için bunların te'sisine şimdiden tevessül edilmesini ve hisse-i fahr ve mübâhâtin Avrupalı müfettişlere değil hükümetimize aid kalmasını düşünerek ehemmiyetle nazar-ı takdîre arz etmişdim hükümetin paraca olan ıztırarını tamamıyla takdîr

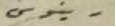
1850'lerden sonra Van Hapishanesinde kalanların büyük çoğunluğu Ermenilerden¹⁵ ileri gelmiş ve Ermeniler, mahkûmların hapishaneye düşme nedenlerini değil, daha ziyade, onların içinde buldukları şartları ve devletin kendilerine karşı uygulamış olduğunu düşündükleri adaletsizliği ve haksızlığı anlatmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla birçok Ermeni, Devlet-i Aliyye'yi ve devlet yöneticilerini karalamaya çalışarak onlar hakkında olumsuz bir algının yaratılmasına zemin hazırlamıştır. Keza Ermeniler, mağdur olduklarını ileri sürerek kasıtlı bir şekilde aç bırakıldıklarını, işkenceye uğradıklarını ve hatta aralarından bazılarının öldürüldüğünü iddia etmişlerdir. Hapishanede kalan bu Ermenilerin sürekli benzer iddialarda bulunmaları da Avrupa basınında kendine yer bulmuş ve bahsi geçen durumlar, manipüle edilerek çarpıtılmıştır. Öyle ki Ermenilerin bu iddialarını araştırmak adına görevlendirilen Amerikalı Doktor Rinos¹⁶ ve beraberindeki Van Belediye Tabibi, ortaya konan iddiaların aksi bir söylemde bulunmuşlardır.¹⁷ Buradan da anlaşılacağı üzere XIX. yüzyılın sonlarına doğru Van Hapishanesinin durumu hakkındaki malumat İmparatorluk sınırlarını aşmış ve hem Avrupa hem de dünya kamuoyu buradaki gelişmeler ile yakından ilgilenmiştir. İşbu çalışma da Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine doğru önemi iyiden iyiye artan Van Hapishanesini konu edinmiş olup hapishanenin geçirdiği süreci ele almaya çalışmıştır.

1. Van Hapishanesinin Fiziki Yapısı ve Islah Çalışmaları

Doğu Anadolu'nun ücra bir köşesinde yer alan Van, Osmanlı-Safevi kapışmasının ardından 25 Ağustos 1548 tarihinde Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiştir. Bu tarihten itibaren Osmanlı topraklarına dâhil olan serhat şehri Van, idari anlamda büyük bir değişim-dönüşüm sürecine girmiş ve bölge, *Van Beylerbeyliği* sıfatıyla İskender Paşa'ya tevcih edilmiştir. Bölgenin asayiş ve güvenliğinin merkezden atanan yöneticiler ile tesis edilmesinden sonra şehir, Osmanlı mimarisi ile tanışmış ve yeni yapılaşmalar başlamıştır. Bu yapıların korunması ve şehir reayasının güvenliği ise yörenin kuzey yönünü çevreleyen Van Kalesi ile mümkün olmuştur.¹⁸ Derununda birçok yapıya yer veren kale, bölgede vuku bulacak olası suçların faillerinin ıslah lokasyonu olmuş ve suçlular kale dâhilinde bulunan zindanda mahpus hayatı yaşamışlardır. Bu anlamda kale içerisinde bir hapishane olduğuna dair bilgi veren ilk kaynak 15 Aralık 1568 tarihine ait mühimme hükmüdür. Bu hükümde, öz ve üvey oğullarını öldüren ve bunları katlettiği için Van Kalesi'nde hapis hayatı yaşayan İdris bin İskender'in yargılanmasından bahsedilmiştir. Payitaht, hapiste bulunan ve evlatlarını katleden İdris bin İskender'in kadıasker marifetiyle siyaseten yargılanmasını emretmiştir.¹⁹ Dolayısıyla Van'da hapishanenin ilk izlerini 1568 yılına değin görmek mümkündür. 1655 yılında bölgeye ait çeşitli bilgiler veren Evliya Çelebi de kalenin güneydeki merdivenli inşin

*emeğle berâber esbâb-ı mesrûdeden dolayı hükümet binâlarının ve bilhassa hapishânelerinin te'hîr-i inşâatını kat'iyen tecvîz edemeyeceğinden ve bilhassa yeni teşkil edilen Muradiye ve Mamureti'r-Reşad ve Beytüşşebab kazâlarında bugün me'mûrîn-i hükümet çadırlarda oturduğundan bunların da inzâr-ı yâr ve ağıyâra karşı şu halde kalmasına asla râzî olamayacağımdan evvelce istenilen on beş bin liranın nısf derecede olsun is'âf-i tâsına müsâ'ade buyrulmasını ve bu cüz'î para ile arz edilen üç yeni kazâda olsun birer hapishâne ve birer hükümet vücûda getirilmesinin te'mini ehemmiyet-i mahsûsa ile nazar-ı takdîr-i devletlerine arz ve mevsim-i inşâatın darlığına binâen havâlenâmesinin telgrafla irsâline intizâr eylerim ol bâbda emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir." İlgili belge için bakınız: BOA, *Dahiliye Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS)*, nr. 38/21-4.*

¹⁵ XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Van'da bulunan Ermeni nüfusu hakkında bakınız: Fatma Uygur, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Nüfusu ve Fransız-Ermeni İttifakı Üzerine Bir Değerlendirme" *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35/70 (2016).

¹⁶ 8 Haziran 1890 tarihli arşiv vesikasında Doktor Rinos ismi şeklinde tahrir edilmiştir. BOA, *DH. MKT*, nr. 1360/64.

¹⁷ BOA, *Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH)*, nr. 156/35; BOA, *DH. ŞFR*, nr. 143/98.

¹⁸ Rahmi Tekin, "Eski Van Şehri ve Tarihi (1915'e Kadar)" *Tarih ve Gelecek Dergisi* 9/1 (2023): 160-162.

¹⁹ Başbakanlık Devletler Arşivi Genel Müdürlüğü, *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569)*, Ankara 1999, 345.

zindan kapısı olarak isimlendirildiğini belirtmiştir.²⁰ Evliya Çelebi'nin vermiş olduğu bu bilgiden sonra bölgedeki mevcut hapisane ile alakalı en eski arşiv vesikasının 1852 yılına ait olduğu görülmektedir.²¹ İlgili arşiv vesikasında Van'da bulunan ve memurların kaldığı *Miri Konak* adlı yapının içinde bulunan hapishanenin ortadan kalktığı ve yine bölgede bulunan keresteler ile yekûn 3.000 kuruş masrafla birkaç koğuştan ibaret bir hapishanenin yapılacağı belirtilmiştir. Bu girişimlere rağmen kurulması planlanan hapishanenin yapımında gecikme yaşanmıştır.²² Yaşanan bu gecikme neticesinde bölgeye yeni bir hapisane inşa etme fikri ortadan kalkmış ve onun yerine var olan yapının onarımına geçilmiştir. Nihayetinde hapishanenin 3.012 kuruş masrafla onarılmasına karar verilmiştir. Hatta yerel yöneticiler, Devlet-i Aliyye'den izin almadan yapının onarımına başlamıştır; zira merkezden gelecek olan, onarımın tarihine yönelik yanıtın kış mevsimine yakın olabileceği düşünüldüğünden böyle bir tasarrufta bulunmuşlardır.²³ Yapılan bu onarıma rağmen Van Hapishanesi, günden güne daha da atıl bir hale gelmiş ve mahkûmların sık sık firar ettiği bir yapıya dönüşmüştür. Bu nedenle “*İşbu koğuşların bilâ-irâde ta 'mîrine sebep olan hâl hapishânenin harâb olmasından dolayı mahbûsinin leylen firara tasaddî ve cür'etleri kazıyyesi olarak mevki'in ba'd mesâfesi ve emr-i ta 'mîrin lüzûm-ı serî'i cihetiyle istîzâna vakit bulunamadığı dahi anlaşılmasına...*” ifadeleriyle hapisane 8.288 kuruşluk bir tamire ihtiyaç duymuştur.²⁴ Var olan hapishanenin sürekli tamire ve onarıma ihtiyaç duyması ve daha da önemlisi, bunlar için merkezden izin almak suretiyle vakit kaybedilmesi yeni bir yapının inşası veya en azından geçici bir süreliğine bir başka yapının kiralanması fikrine etki etmiştir.

Van'daki hapishanenin söz konusu durumunun payitahta bildirilmesi sonucunda Devlet-i Aliyye, yerel yöneticilerin isteklerine cevap vermiş ve halihazırda kiralık bir şekilde kullanılan Timur Paşa Konağı'nın satın alınabileceğini söylemiştir.²⁵ Satın alma bedelinin 68.000 kuruş olacağı bildirilen konağın hapisane için çeşitli eklemelere ihtiyaç duyması ve bu eklemelerin 33.216 kuruş olması söz konusu girişimin başarısızlıkla sonuçlanmasına sebebiyet vermiştir. Timur Paşa Konağı'nın alınmaması neticesinde payitahta yeniden Van'daki hapishanenin durumunu bildiren haberler gönderilmiş ve devletin bir an evvel bu duruma çözüm üretmesi istenmiştir.²⁶ Nitekim 22 Kasım 1874 tarihinde merkeze gönderilen bir yazıda Van'da bulunan hapisanelerin durumunun son derece kötü olduğu ve mahkûmların rutubetten hastalandıkları, 5 kişilik odalarda 20 kişinin kaldığı gibi birtakım detaylar belirtilmiş olup hapishanenin ivedilikle yenilenmesi için gerekli görülen 42.365 kuruşun Van'a gönderilmesinin zaruri bir hal aldığı ifade edilmiştir.²⁷ Aynı şekilde 1879 yılında ise aralarında Diyarbakır, Mardin, Yanya ve Van'ın bulunduğu bir kayıta Van Hapishanesinin 243.356²⁸ kuruş ile yenisinin inşa edileceği tahrir edilmiştir.²⁹ 1880 yılına gelindiğinde idare meclisinden Van'a gönderilen tahriratta hapisane koğuşlarının 955 kuruşla

²⁰ Gülşen Baş-Ayşegül Bekmez, “Eski Van'daki Hapishane Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme” *Sanat ve İnsan Dergisi* 5/2 (2021): 224.

²¹ BOA, *Sadaret Meclis-i Vala Evrakı (A.}MKT.MVL)*, nr. 54/21.

²² BOA, *A.MKT.MVL*, nr. 54/21.

²³ BOA, *Meclis-i Vala (MVL)*, nr. 343/32.

²⁴ BOA, *İrade Meclis-i Vala (İ.MVL)*, nr. 533/23908.

²⁵ Baş-Bekmez, “Eski Van'daki Hapishane Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme”, 225.

²⁶ BOA, *İrade Dahiliye (İ.DH)*, nr. 620/43146-8,9.

²⁷ Yıldız, *Mahpushane Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*: 349-350.

²⁸ Yenilenmesi kararlaştırılan hapisane ile alakalı arşivde tahrir edilen ifadeler şu şekildedir: “...*gerek ta 'mîr ve tevsî'i gerek kargir olarak müceddeden inşâsı lazım gelenlerin ne mikdar masrafâ muhtâc idüğünün keşf ve tahkikiyle tanzîm olunacak mazbata ve resmlerinin irsâli hakkında ta 'mîmen tastîr buyrulan...*” Belgenin tamamı için bakınız: BOA, *Şura-yı Devlet (ŞD)*, nr. 1505/38.

²⁹ Baş-Bekmez, “Eski Van'daki Hapishane Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme”, 225.

tamir edilmesi istenmiştir; fakat Van'da bulunan yöneticiler *mâil-i inhidâm olması cihetiyle*³⁰ ifadeleriyle hapishanenin bu ücret ile tamir edilmeyeceğini ve hatta paranın kendilerine gönderilmediğini bildirmişlerdir. Ayrıca, *mevsim-i inşââtın güzerânı hasebiyle bunun şimdiden icrâsı kâbil olamayacağı* ifadeleriyle mevsim koşullarının da uygun olmadığı belirtilmiştir.³¹ 24 Nisan 1883 tarihinde ise hapishanenin oldukça vahim bir durumda olduğu bildirilmiş, yeni bir hapishanenin ivedilikle yapılması merkezden istenmiştir. Dâhiliye Nezâretine gönderilmiş olan arzuhâl şu şekildedir:

Ma'ruz-ı çâkerleridir

Van hapishânesinin ziyk ve mevkî'inin rutubetinden ve mevsim-i sayfın ise hulûlünden nâşî hapishâne-i mezkûrda tabî'ü'l-husûl olan te'affünâtın sû-i te'sîr ve sirâyetinden korkulmakta bulunulduğundan bahisle icrâ-yı îcâbı zâbîta-i vilâyetden verilen müzekkire üzerine istînâf cezâ riyâsetinden bâ imlâm ifâde kılınmış ve hakikaten hapishâne-i mezkûrun gayr-ı muntâzam olmasından dolayı inşâsı hakkında evvelce meclis-i beledi ma'rifetiyle icrâ etdirilen keşf defteriyle resmî haritası 30 Nisan sene [1]295 tarih ve iki numarolu mazbata ile makâm-ı fehâmet-ittisâm-ı cenâb-ı sadâret-penâhîye arz ve takdîm kılınmış ise de henüz irâde-i cevâbiyesi şeref-zuhûr etmemiş ve mezkûr hapishâne ise muhâtaratdan gayr-ı sâlim bulunmuş olduğundan arz ve iş'âr-ı sabık vechile îcâb-ı halin icrâsı merhûn-ı müsâ'ade-i celîle-i cenâb-ı nezâret-penâhîleri bulunmağın ol bâbda emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir. Fî 23 Cemâziye'l-ahir sene [1]300 ve fî 19 Nisan sene [1]299.³²

2 Eylül 1884 tarihinde Van'dan payitahta gönderilen arzuhâlde de hapishanenin durumu ile ilgili farklı ifadeler yer almamış ve genel olarak hapishanenin neredeyse kullanılamaz halde olduğu söylenmiştir. Keza bu belgede Van Valisi Hamit Bey'in hazırladığı arzuhâlde mevcut hapishanenin durumunun çok kötü olduğu³³ ve 18.000 kuruşa tamir edileceği, 117.000 kuruşa ise yeniden inşa edileceği merkeze bildirilmiş olup Timur Paşa Konağı'nın yerine yeni bir hapishane yapılmasının daha uygun olacağı belirtilmiştir.³⁴ Payitahttan gerekli dönütleri alamayan Van yöneticileri 6 Nisan 1885 tarihinde Dâhiliye Nezâretine göndermiş oldukları bir arzuhâlde "*Vilâyet hapishânesinin harabiyetinden ve ebniyesinin dar ve mevkî'inin fenâliğından ve hal-i hazırıyla islâhı gayr-ı kâbil bulunmasından dolayı diğer münâsib bir mahalde müceddeden bir hapishânenin lüzûm-ı inşâsı hakkında...*"³⁵ ifadeleriyle müsait bir mevkide yeni bir hapishanenin inşa edilmesini talep etmişlerdir. 117.000 kuruşla yeniden inşası uygun görülen hapishanenin Timur Paşa Konağı'nın aksine Kara Hacı (Hoca) Mahallesi'nde yer alan Osman Efendi'nin on bir odalı evinin yanında bulunan Mustafa ve Mehmet Efendilerin arsalarının üzerine eski hapishanenin getirisi ile yapılacağı bildirilmiştir.³⁶ Van yöneticilerinin gayretleriyle hapishane inşa edilmiş ve 15 Eylül 1886 tarihinde

³⁰ BOA, ŞD, nr. 282/33.

³¹ BOA, ŞD, nr. 281/23-1.

³² BOA, ŞD, nr. 1875/12-2.

³³ Hapishanenin yıkılma tehlikesi geçirdiği ve yenisinin yapılması gerektiği şu ifadeler ile belirtilmiştir: "...ta'miri eski fenâliğına bâkî olarak yalnız yıkılmak tehlikesi gibi mahzûrî vâkı' ve müceddeden yapmakdan başka çâre yoğise de masrafiyün hâl-i hâzır hazîne ve i'âne-i ahaliye mürâca'at îcâbât-ı ahvâl-i mevkî'iyeye mâni' olacağından..." belgenin tamamı için bakınız: BOA, ŞD, nr. 303/41-3.

³⁴ Baş-Bekmez, "Eski Van'daki Hapishane Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme", 225.

³⁵ BOA, Dahiliye (İ.DH), nr. 952/75334.

³⁶ Yeni yapılacak hapishanenin durumu ve konumu ile alakalı belgenin transkript edilmiş hali şu şekildedir: "*Vilâyet hapishânesinin harabiyetinden ve ebniyesinin dar ve mevkî'inin fenâliğından ve hal-i hazırıyla islâhı gayr-ı kâbil bulunmasından dolayı diğer münâsib bir mahalde müceddeden bir hapishânenin lüzûm-ı inşâsı hakkında sebki eden arz ve istirhâma mebnî şûrâ-yı devlet karar ve nezâret-i celîle-i cenâb-ı fahîmâneleri muhâsebesinden yazılan derkenâr üzerine cevâben 10 Kânûn-ı sâni sene [1]300 tarih ve*

“Van merkez hapishânesinin resm-i küşâdı icrâ ve bi'l-vesîle ed'iyeye-i mefrûza-i cenâb-ı hilâfet-penâhî îfâ olunduğuna dâir Van vilâyetinden meb'ûs telgrafnâmenin sûreti manzûr-ı sâmi-i hidivâneleri buyrulmak üzere leffen arz ve takdîm kılınmağın...” ifadeleriyle resmî olarak açılmıştır.³⁷ Resmî olarak açılan bu hapishane ilerleyen dönemlerde bölgenin ihtiyacına cevap verememiş ve yine muhtelif problemlere mazhar olmuştur.³⁸ Van Valisi Mehmet Şemsettin, 17 Kasım 1896 tarihinde 200 kişilik bir hapishanenin tamir ve ilave masrafının 43.598 kuruş olduğunu bildirmiştir.³⁹ Payitaht, yeni yapılacak olan hapishane için keşif ve raporların hazırlanmasını emretmiş ve bu görevin ise inşaat mühendisleri tarafından yerine getirilmesini istemiştir.⁴⁰ 6 Temmuz 1901 tarihinde Van Valisi Tahsin Bey, eski hapishane arsasının 2 seneden beri satışta olduğunu, ancak değeri 5.000 kuruş olan arsanın 1.000 kuruşa bile alıcısının çıkmadığını, bu bahisle arsanın Hindi Baba Dergâhına bedelsiz bağışlanıp bağışlanmayacağını sormuştur. Payitaht arsının bedelsiz verilemeyeceğini, aksine bedeli ile kiralanabileceğini veya müzayede usulü ile satışa sunulabileceğini iletmiştir.⁴¹ Van yöneticileri 4 Temmuz 1904 tarihinde 20.000 kuruş karşılığında yeni bir hapishanenin inşa edilebileceğini bildirmiştir.⁴² 27 Mayıs 1908 tarihine gelindiğinde merkeze yazılan bir arşiv vesikasında merkez hapishanesinin genişletilmek suretiyle yapılacak olan tamirinin masrafının 40.000 kuruş olduğu bildirilmiştir.⁴³ 20 Şubat 1910 tarihine gelindiğinde Van Valiliği hapishanenin mevcut ihtiyaçlarına binaen düzensiz olduğunu ve tamir edilmesi gerektiğini beyan etmiştir. Yeni bir hapishanenin sıfırdan yapılmasını öneren Van Vali Vekili Nazım Bey, 1

kırk altı numero ile murakkaman şeref-vârid olup meclis-i idâre-i vilâyetde kırâat olunan emirname-i âli-i nezâret-penâhilerinde tasarrufât-ı hazîne kâ'idesine ri'âyeten ve ebniye nizâmnamesine tevfikân keşf ve münâkasasının icrâsıyla icâb eden keşf defteriyle münâkasa pusulasının ve resm-i musattahının takdîm ve isrâ ve keşf-i evvel mücebine mesârif-i muhammenesi olan yüz on yedi bin kuruşun vilâyetin üç yüz bir senesi muvâzenesine idhâl ve imlâsıyla keyfiyetin mülâhazât hânesine sebt ve terkîmi irâde ve izbâr buyrulmuş ve işbu irâde-i celîle-i daver-i a'zamîlerinin şeref-vürûdundan mukaddem vilâyetin sene-i merkûme bûdgesi takdîm kılınığundan hapishane mesarif-i inşâiyesi olarak yüz on yedi bin kuruşun mezkûr bûdçeye nezâret-i celîle-i hidiv-i eşhamîleri muhâsebesince idhâli cevâben fî 30 Kânûn-ı sâni sene [1]300 tarihli telgrafnâme ile arz olunmuşdur atik hapishane mahallinin fevka'l-gâye rutûbeti ve-simâ mevki'-i hükûmete ba'diyeti cihetle yine oraya müceddeden hapishane inşâsı münâsib olmadığundan tarik komisyonu ve beledi heyetleriyle vilâyet sermühendisi hâzır oldukları halde olunan taharriyât ve keşfiyâtda hükûmet konağı civarında hapishane itihâz ve inşâsına elverişli görünen ve on üç bin kuruş fiyatla kararlaştırılan Kara Hâce (Hoca) mahallesinde kâin Osman Efendi'nin on bir göz atik hânesiyle ittisâlinde Mustafa ve Mehmed Efendilerin arsa-i hâliyesi üzerinde mükemmel bir hapishanenin mezkûr hane ve arsa bedelleriyle atik hapishanenin enkâzı dâhil olmak üzere bir yük on yedi bin kuruş masrafla husûle geleceği anlaşılıp ale'l-usûl mevki'-i münâkasaya çıkarılarak bir hayli vakitler müşteri taharrî olunduysa da burada öyle ebniye inşâatını maktû'an deruhde edecek erbâbi bulunmadığı cihetle tâlib-i zuhûr etmemiş ve mezkûr hapishanenin tersîm etdirilen harita ve keşf defteri leffen ma'rûz huzûr-ı âli-i cenâb-ı nezâret-penâhîleri kılınığında zikr olunan atik hapishane enkâzı ber müceb-i keşf hapishane-i cedîde kullanılacağından arsasının bi'l-müzâyede fûruhtu lâzım geleceği ve mahallinin adem-i i'tibârı cihetle bu arsanın iştirâsına râğbet edecek pek az kimse bulunabileceği derkâr olup ma'amâfih inde'l-müzâyede tâlibinin zuhûrunda fûruht ve esmâni irâd kaydıyla cedvellere idhâl olunmak üzere bu sene inşâsı taht-ı ehemmiyet ve elzemiyetde bulunan hapishanenin vaktiyle malzemesinin tedârik ve istihzârıyla inşâsına mübâşeret olunmak ve buralarca eyyâm-ı şitânın hulûlünden evvelce ikmâl kılınmak üzere bu bâbdaki irâde-i aliyeye-i fahîmânelerinin telgrafla tebliğ buyrulması merhûn-ı müsâ'ade-i celîle-i daver-i a'zamîleridir ol bâbda emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir Fî 20 Cemâziye'l-ahir sene [1]302 ve fî 25 Mart sene [1]301". BOA, İ.DH, nr. 952/75334.

³⁷ BOA, DH. MKT, nr. 1360/64.

³⁸ Hapishanenin su ihtiyacı civarda bulunan Kara Hâce Cami-i Şerif Vakfından senelik 250 kuruş bedelle kiralık olarak tedarik edilmiştir. Zaman zaman tedarik edilen su yolları ile alakalı birtakım sorunlar vuku bulmuş ve yapılan tamiratlarla bu durum bertaraf edilmiştir. BOA, ML.EEM, nr. 1024/2, 1,2,3,6,8,10.

³⁹ Şeyhmus Bingül, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van” (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2018): 496.

⁴⁰ Baş-Bekmez, “Eski Van'daki Hapishane Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme”, 225.

⁴¹ Baş-Bekmez, “Eski Van'daki Hapishane Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme”, 227.

⁴² BOA, DH.MKT, nr. 870/17; BOA, ŞD, nr. 1891/3.

⁴³ BOA, Dahiliye Islahat (DH. TMIK.S), nr. 74/4; BOA, DH.MKT, nr. 2702/24; BOA, DH.MKT, nr. 2702/80.

Mayıs 1911 tarihinde 1.000 lirayla yapılacak olan 300 yataklı hapishanenin⁴⁴ talebe daha uygun olacağını bildirmiştir.⁴⁵ Van Valisi, 23 Kasım 1911 tarihinde 6 koğuştan ibaret olan hapishanenin rutubetli olduğunu ve sağlık koşullarının elverişli olmadığını bildirmiştir.⁴⁶ 6 Aralık 1911 tarihinde Van Valisi Hakkı, yapılacak olan üç katlı hapishanenin harita ve proje keşifnâmesini payitahta göndermiştir.⁴⁷ 9 Nisan 1912 tarihinde de *Bitlis, Van, Erzurum, Diyarbekir, Mamuretülaziz ve Musul* vilayetlerindeki mahkûmlar için Van Gölü sahilinde münasip bir noktada bir hapishane yapılması hususunda Van ve Bitlis Valilerinin görüşleri alınmıştır.⁴⁸ Bitlis Valiliği, yapılması planlanan hapishanenin Van Gölü civarında bulunan ve iklim koşullarının uygun olduğu Rahova'da yapılmasını önermiştir.⁴⁹ 18 Nisan 1912 tarihinde Van Valisi Hakkı, hapishanenin cam ve çerçeveleri için 1.267 kuruş ödenek olduğunu bildirmiş ve vilayet defterdarlığına bu meblağı göndermiştir.⁵⁰ 3 Nisan 1913 tarihinde ise 824,12 kuruşluk tamirat masrafı ortaya çıkmıştır.⁵¹ Bu masrafın akabinde 5 Ekim 1913 tarihinde ise ilave koğuştan talebiyle 5.414 kuruş masraf yapılmıştır. İlgili tamiratın masraf bilançosu şu şekildedir:

Tablo 1: Van Merkez Hapishanesinin 5 Ekim 1913 Tarihindeki Onarımı ile Alakalı Masraf Bilançosu⁵²

İnşaatin Türü	Benzer Parçalar	Ebadı			Küp	Fiyat	Yekûn Kuruş
		Uz.	Gen.	Yük.			
Tutukluya ait salon duvarlarının sıvası	4	7,0	-	5,0	<u>Kare</u> 140,00	1,50	210,00
Suçlu koğuşlarının zemin tahtalarının yeniden inşası	2	14,0	11,00	-	308,00	8,00	2464,00
Tutukluya ait avlu salonunun duvar tamirâtı	2	8,0	8,00	-	128,00	5,00	640,00
Tutukluya ait avlu salonunun duvar sıvası	4	8	8,00	-	256,00	1,50	384,00
Hastane odalarının sıvası	4	11,0	-	4,0	176,00	1,50	264,00
Hastanenin diğer odalarının sıvası	4	8,0	-	4,0	128,00	1,50	192,00
Abdesthane kapıları üzerindeki duvarın inşası	-	24,0	0,70	3,00	<u>Kare</u> 50,40	25,0	1260,00
Yekûn							5.414,00

⁴⁴ Van Vekili Nazım Bey'in, 300 yataklı hapishane için Dâhiliye Nezâretine gönderdiği arzual şu şekildedir: "Van hapishânesini maktel ta'biriyle tavsîfe lâyük bir hâlde gördüm ihtimâl ki mülhakâtımızda bu haldedir ekser vilâyâtın hapishâneye ihtiyâcını ve binâenaleyh tahsîsât yetiştirmekdeki müşkilâtı da bilirim bununla berâber bu senelik hiç olmazsa merkez vilâyet için üç yüz yataklık bir hapishâne inşâsı için tertib-i mahsûsundan karşılık ifrâzına inâyet-i celîlelerini istihâmından kendimi alamam irsâl buyrulan planlar üzerine keşifnâme tanzîm olunur yerde bulunmuşdur bin lira ile plana tamamıyla muvâfık bir hapishâne yapılabileceğimi lütf-i sâmilelerini tekrâr ale't-tekrâr istihâm eylerim". BOA, *DH.MB.HPS*, nr. 143/25-2.

⁴⁵ Baş-Bekmez, "Eski Van'daki Hapishane Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme", 227-228.

⁴⁶ BOA, *DH.MB.HPS*, nr. 35/7-30.

⁴⁷ BOA, *DH.MB.HPS*, nr. 144/83.

⁴⁸ Ercüment Topuz, "Hadim Devlet Anlayışı Çabasına Bir Örnek: Van ve Mülhakatındaki Hapishanelerde İyileştirme Gayretleri" *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Van Özel Sayısı* (2021): 364.

⁴⁹ BOA, *DH.MB.HPS*, nr. 35/7-25.

⁵⁰ BOA, *Maliye Nezareti Emlak-i Emirîyye Müdiriyeti (ML.EEM)*, 922/25-1,2,4,5,6,7.

⁵¹ BOA, *ML.EEM*, nr. 1024/2-25. Bölge hapishanesinin iyileştirme gayretleri her ne kadar yoğun uğraşlar gerektirmiş olsa da Mayıs 1913'te Van Ağır Ceza Mahkemesi Reisliği'ne atanan Matheos Ebligasyan, ziyaret ettiği Van Hapishanesini tipik bir Anadolu hapishanesi olarak tanımlamış ve her gittiğinde de balçıktan ve bitlerden korunmak için uzun bir çizme giymiştir; ayrıca, hapishanenin kesif, basık ve aşırı kalabalık olduğunu ifade etmiştir. Buna ek olarak, büyük kısmı Kürt ve Ermeni olan mahkûmların kalabalık, rutubetli ve haşerat dolu hücrelerde kaldığını dile getirmiştir. Anahide, Ter Minassian, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Editör: P. Dumont-F.Georgeon, çev.: Ali Berktaş (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996): 130.

⁵² BOA, *ML.EEM*, nr. 1024/2.

Bir yandan eski yapıların tamiri ve onarımı devam ederken öte yandan yeni yapılacak hapisane için de yazışmalar ve girişimler devam etmiştir. Ne var ki, bu girişimleri sekteye uğratan olaylar da yaşanmıştır. 19 Ekim 1913 tarihinde Van Valisi Tahsin'in merkeze yazmış olduğu bir şifreli arzuhâlde şu ifadeler, bölgenin içinde bulunduğu durumu özetler niteliktedir: "*Lütf-i Hakk'la o büyük vicdanınızın mükâfâtı olarak vilâyet şimdilik şekâvet derdinden kurtuldu ve bundan sonra Mîr-Memi Mahmi Kopas? ve Şakir gibiler yetişemez bâkî kalan eşkiyânın kadın elbiselerine kadar tebdil-i şekl etmeleri ne kadar cebîn ve ne kadar âdî olup ve gözlerinin ne derece korkduğunu gösteriyor şimdi islâhâtı ta'kîb edebiliriz...*"⁵³. İlgili metnin devamında Vali, 100.000 lirayla bölgeye 14 hükümet konağı, 14 hapisane, 1 hastane inşa edilebileceğini ve planların amade olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴ Öte yandan 30 Ekim 1913 tarihinde mevcut hapishanenin koşullarının az sayıda ve yetersiz olmasından dem vurulmuş ve mevcut hapishaneye 5.000 kuruş masrafla ek koğuş talep edilmiştir.⁵⁵ 14 Ocak 1914 tarihinde ise mevcut hapishanenin cari durumunun, yapının hükümet malı olması sebebiyle incelenmesi gerektiği ve hapishanenin, hükümet konağına beş dakika mesafede bulunan Kara Hacı Mahallesi'nde yer aldığı belirtilmiştir. Binanın 200 zira (151,5 m.) uzunluğunda, 80 zira (61 m.) genişliğindeki bir arazi üzerinde kurulu olduğu ve mahallî rayice göre arsanın her bir zirakaresinin ederinin altı kuruş on para değerinde olduğu belirtilmiştir. Binada hükümlü ve tutuklulara mahsus, her biri 16 kişi kapasiteli altı koğuşun yer aldığı ifade edilmiştir.⁵⁶ 2 Temmuz 1914 tarihinde payitahta gönderilen bir arzuhâlde "*Vilâyetin bütün umûr-ı nâfi'ası kendisine tahmîl olunan yegâne mühendisi günlerce işgâl edilmek sûretiyle hükümet binâ ve hapisânelerinin planlarını tertîb ve keşifnâmelerini tanzim etdirerek...*" ifadeleriyle bölgede bulunan tek mühendisin bölgede inşa edilmesi düşünülen hapisane ve hükümet yapılarını tertip edeceği belirtilmiştir. Aynı arzuhâlde "*...hapisânelerin ekseri harâb ve maalesef birer ahırdan farkı imkânsız bulunan hükümet binalarının müfettişlerin vürûduyla beraber bu husûsda dermiyân edilecek hiçbir özr ve sebebi kabûl olunmayarak derhal inşâlarına teşebbüs edileceğini...*" ifadeleri bölgede bulunan yapıların durumunun vahametini ortaya koymuştur. Hatta Van'ın önemi ve hapishanenin durumu da şu şekilde özetlenmiştir: "*...bugün Avrupa sahne-i siyasetine arz-ı vücûd eden mühim bir vilâyetde hükümetin te'essüs ve mevcudiyetine delil olacak vesâikin ve hükümete değil hatta insâniyete bile nâ-kâbil-i te'hîr bir borç olan hapisâne vesâire gibi müessesâtın te'cîl-i inşâât...*"⁵⁷. Nihayetinde 14 Temmuz 1914 tarihine gelindiğinde Van'da yapılacak olan hapishanenin 3 katlı ve 1832 metre olacağı bildirilmiş ve inşaatın yekûn masrafı ise 652.012,55 kuruş olarak belirlenmiştir.⁵⁸ Her ne kadar yeni yapılacak olan hapisane için masraf ve keşif defteri çıkarılmışsa da 19 Ağustos ve 19 Eylül 1914 tarihlerinde mevcut hapisanelerin onarımı ve tamirâtı için yeniden bütçe talebinde bulunulmuştur.⁵⁹ 17 Mayıs 1919 tarihine gelindiğinde 3 katlı olarak tasarlanan hapishanenin inşa edilmediği görülmüş ve "*...merkez vilâyetdeki bütün emâkin-i resmîye ihrâk ve tahrîb edilmiş ve işe yarar mebânî-i husûsiye de kalmamış olduğundan hapisâne ittihâz*

⁵³ BOA, *Dahiliye Müteferrik (DH.HPS.M)*, nr. 38/2-2.

⁵⁴ Baş-Bekmez, "Eski Van'daki Hapishane Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme", 228.

⁵⁵ BOA, *DH.MB.HPS*, nr. 37/13-1,2.

⁵⁶ Demiryürek, *Osmanlı Hapishaneleri*, 197.

⁵⁷ Belgenin tamamı ve ilgili durum için bakınız: BOA, *DH. MB.HPS*, nr. 38/21-4.

⁵⁸ Baş-Bekmez, *Eski Van'daki Hapishane Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme*, 228; Masraf defterinin yer aldığı defter tetkik edildiğinde Van Hapishanesine gönderilen önceki plan ve krokilerin tadil edildiği ve yenisi bölgedeki rayic fiyatların dikkate alınarak itina gösterilmesi gerektiği şu şekilde ifade edilmiştir: "*Van vilâyetinden mevrûd resm ve keşf-i evvel bi't-tedkik resmin ta'diline lüzum görülmüş olmağla yeniden resm bi't-tanzim ve işbu resm mücebince ve mahallî râyic fiyatlarına i'tinâ edilerek işbu keşf-i evvel tanzim kılınmıştır*". BOA, *DH.MB.HPS*, nr. 150/54.

⁵⁹ BOA, *DH.MB.HPS*, nr. 151/16; 7/49.

*edilen adı ev divarı dün gece mevkûfın tarafından delinmiş...*⁶⁰ ifadeleriyle bütün resmî binaların yıkıldığı, etrafta işe yarar yapının kalmadığı, harap olarak kullanılan hapishaneden bir gece evvel duvarda delik açılması suretiyle firar girişiminde bulunulduğu beyan edilmiştir.⁶¹

2. Van Hapishanesindeki Mahkûmların Asayîşi-Güvenliği ve Yaşamları

1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'ndan sonra imparatorluk sınırlarında gelişen ve yaygınlaşan hukuki düzenlemelere paralel olarak suç işleyenlerin tutulduğu hapishaneler de geniş kapsamlı bir değişimin merkezinde yer almıştır.⁶² Tüm bu değişikliğe yönelik gelişmelere rağmen Anadolu'da bulunan birçok bölgenin bu isteğe cevap verebildiğini söylemek zordur. Nitekim Van da bu şehirlerin başında gelmiştir. Köhne ve eski bir hapishaneye sahip olan Van'da yetkililer payitahta defaatle arzuhâl göndererek yapının modernize edilmesini talep etmiş, fakat bu taleplerine karşılık bulamamışlardır. Var olan hapishanede gerekli değişikliklerin yapılamaması neticesinde yapı içerisinde güvenlik zafiyeti ortaya çıkmış ve asayîşi sağlama büyük bir sorun haline dönüşmüştür. Keza birçok suçlunun hapishaneden kaçmaya çalışması da bu durumu destekleyici mahiyettedir. Bilhassa Van'ın en büyük topluluklarından biri olan Ermeniler sık sık hapishanede tutulan Ermenileri firara yöneltmiş ve hapishanenin içinde bulunduğu atıl durumdan faydalanmak istemişlerdir. Doğal olarak bölgenin merkezî yönetiminden sorumlu olan idareciler, mezkûr güruhun suiistimale yönelik tüm hareketlerine mâni olma gayreti içerisinde olmuştur. Böylelikle imparatorluğun bekası ve bölgenin asayîşi ile ilgili olarak emperyal güçlerin desteğiyle olumsuz bir hava yaratan Ermeniler, bölge hapishanesinde işledikleri suçlarla ıslah edilmişlerdir. Bilhassa XX. yüzyılın ilk çeyreğinde emperyal güçlerin desteğini alan Ermeniler, Van ve civarında devlet karşıtı hareketlerin aktörleri olmuşlardır.⁶³ Bu bağlamda aşağıda hapishanenin ve mahkûmların asayîş durumuyla alakalı birkaç örneğe yer verilmiştir:

Asayîş: Van Hapishanesinde asayîş ile alakalı ilk vukuat 12 Ocak 1864 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu olay hapishanede aralarında adam öldürmenin de bulunduğu muhtelif suçlardan ötürü hüküm giymiş olan mahkûmların gizli planı ile gerçekleşmiştir. Sabah saat beş sularında hapishane kapılarını kırmaya başlayan mahkûmlar, kendilerine müdahale eden hapishane görevlileri Derviş Ağa ve yardımcılarının müdahalesi ile kendi vücutlarına zincir vurmaya başlamışlardır. Olayın bu şekilde cereyan etmesi ile Derviş Ağa silahına başvurmuş ve hırsızlık suçundan tutuklu olan "Vanlı Türkmen" adlı mahkûmu vurması sonucu kurşunun mahkûma isabet etmesiyle mahkûm hayatını kaybetmiştir.⁶⁴ Yaşanan bu olaydan sonra hapishanede benzer asayîş olaylarının sayısı artmış ve muhtemelen hapishanenin günden güne kötüleşmesine paralel olarak mahkûmlar isyana ve firara yönelmişlerdir.⁶⁵ Bu olaylardan ilki Ermenilerin ortaya atmış oldukları iddialar neticesinde

⁶⁰ BOA, *Dahiliye Asayîş Kalemi (DH. EUM.AYŞ)*, nr. 5/60.

⁶¹ Baş-Bekmez, "Eski Van'daki Hapishane Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme", 228.

⁶² Mehmet Özkan, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Ceza Hukuku Düzenlemeleri" *Balikesir İlahiyat Dergisi* 15 (2022): 242.

⁶³ Şenol Katrancı, "Van'da Ermeni İsyanı" *Ermeni Araştırmaları* 5 (2002): 143; Bölgede vuku bulan Ermeni İsyanı için bakınız: Dilşen İnce Erdoğan, *Van Ermeni İsyancıları* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008).

⁶⁴ BOA, *Sadaret Umum Vilayet Evrakı (A.}MKT.UM)*, nr. 789/35; BOA, *MVL*, nr. 683/45.

⁶⁵ Bu durum sadece Van'a özgü bir durum teşkil etmemiş, aynı şekilde; Osmanlı topraklarında var olan diğer hapishanelerde de vuku bulmuştur. Firar girişiminin yaşandığı diğer hapishaneler için bakınız: Özgür Yıldız, "Osmanlı Hapishaneler Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği" *Gazi Akademik Bakış* 9/17 (2015):102; Recep Aslan, "20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Bartın Hapishanesi Örneği" *Belgi Dergisi* 2/19 (2020): 2125; Recep Aslan, "20. Yüzyılın Başlarında Devrek Hapishanesi" *Turkish Studies Historical Analysis* 4/14 (2019): 746.

hapishanede bulunan Kürtler⁶⁶ arasında cereyan etmiştir. 3 Kasım 1893 tarihinde hapishanede tutuklu olan "Begos" adlı Ermeni, sabah namazının kılındığı esnada Kürtlerin ibadet yapmalarına mâni olmaya çalışmış ve diğer Ermenileri de provoke ettiği için taraflar arasında arbede çıkarmıştır. Yaşanan bu arbededen sonra Begos, başına bir darbe alarak bilincini kaybetmiş ve hastaneye kaldırılmıştır. Bir süre sonra ölen Begos'un kasıtlı bir şekilde öldürüldüğünü iddia eden Ermenilerin bu iddialarına karşılık⁶⁷ Amerikalı bir doktor, otopsi yaparak ölümün nedenini araştırmıştır. Nitekim Amerikalı doktor, Begos'un arbede esnasında başına almış olduğu darbeden ötürü değil, bilakis uzun bir süredir muzdarip olduğu zatürreden öldüğünü ifade etmiştir.⁶⁸ Aynı şekilde payitaht da "...merkûm Begos tevkihfâneye mahsus hastahânede belediye tabibi ma'rifetiyle tedavi edilmekte iken vefat etmeğle ale'l-usûl hapishâne heyeti ve mahkeme-i istînâf Ermeni a'zâsından bir zat hâzır olduğu halde cesedi belediye tabibi ma'rifetiyle bi'l-mu'âyene verilen raporda merkumun dûcâr olduğu zaturrie hastalığından vefât eylediği..." ifadeleriyle Amerikalı doktoru doğrulamıştır.⁶⁹ Hapishanede yaşanan diğer bir asayiş olayı da 4 Ağustos 1906 tarihinde gerçekleşmiş olup Ermenilere yönelik sistematik işkence iddialarını ihtiva etmiştir. Ermeniler tarafından ortaya atılan bu iddiaya göre hapishane müdürü, hapishanede bulunan Ermenilere kasıtlı bir şekilde işkence etmiş ve bu işkencenin neticesinde 5 kişinin öldüğü ifade edilmiştir. Kısa bir süre içerisinde Avrupa basınında da kendine yer bulan bu olay, Fransız Peti Parizyen Gazetesi'nde duyurulmuştur. Olayın büyüyerek Avrupa kamuoyunda da gündeme gelmesi neticesinde Devlet-i Aliyye bir tahkikat açarak olayı araştırmıştır. Yapılan bu tahkikatla beraber olayın Ermenilerin iddiaları ile alakalı olmadığı görülmüş ve hapishaneden firar etmek isteyen⁷⁰ Ermenilerin çıkardığı arbededen zarar gören birinin hayatını kaybettiği ortaya çıkmıştır.⁷¹

Nakiller: Bölge hapishanesinde aşırı yığılma ve asayiş problemleri mahkûmların nakil durumları ile alakalı problemleri de beraberinde getirmiştir. 31 Aralık 1890 tarihinde hapishanenin fazlasıyla kalabalık olmasından ötürü cezası onaylanmış 7 kişinin Erzurum Hapishanesine nakilleri talep edilmiş ve bu talep doğrultusunda, 15 Şubat 1891 tarihinde mahkemece kararı kesinleşen

⁶⁶ Bölgedeki Ermeni-Kürt ilişkileri ile ilgili daha fazla bilgi için bakınız: Güzin Çaykıran, *Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)* (Ankara: Hece Yayınları, 2021).

⁶⁷ 8 Haziran 1890 tarihinde Van Hapishanesinde tutuklu olan Karakin Puruskan ve arkadaşının aklıktan ve işkenceden öldüğüne dair muhtelif haberler yankı bulmuş ve olay Daily News Gazetesi'nde haber edilmiştir. Merkezî idare, bölgede bulunan Amerikalı Doktor Rinos ve belediye doktorunu görevlendirmiştir. Doktorlar, "...merkûm Karakin ile rüfekasının mu'âyeneri bi'l-icrâ hiçbir yerinde işkence alâmeti olmadığı bâ rapor..." ifadeleri ile olayı tezkîp etmiştir. İlgili durum için bakınız: BOA, *DH. MKT*, nr. 1360/64; BOA, *Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR)*, nr. 143/98. Bunun yanı sıra Rinos ile alakalı arşiv vesikalarında dikkate değer bilgiler mevcuttur. 27 Aralık 1896 tarihinde Ermeni fedailer tarafından Doktor Rinos ve İngiliz Konsolosuna suikast edeceği bilgisi hasıl olmuş, payitaht ilgili şahısların can güvenliğinin sağlanması hususunda güvenlik tedbirlerinin alınmasını istemiştir. İlgili durum için bakınız: BOA, *Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.ŞMKT.MHM)*, nr. 669/31; BOA, *HR.TH*, nr. 186/38. 17 Haziran 1897 tarihinde ise Dr. Rinos ile Mister Kull (Coll) Bitlis dağlarında Ermenileri isyana teşvik ettiği görülmüştür. BOA, *MKT.MHM*, nr. 752/25.

⁶⁸ BOA, *Meclis-i Vala Mazbataları (MV)*, nr. 84/50; BOA, *Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH)*, nr. 156/35.

⁶⁹ BOA, *Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS)*, nr. 327/107.

⁷⁰ Bazen Vanlı yöneticiler hapishaneden kaçış planı yapan Ermeni ve diğer uyruklardan mahkûmların yerlerini değiştirerek önlem alma yoluna gitmiştir. Örneğin, yöneticiler, 11 Ağustos 1900 tarihinde idam cezası ile mahkûm olan Vanlı Melkon ile on beş sene kürek cezası alan Kasım, Nazım, Şevki ve Şevket'in Mersin ve Sinop Hapishanesine nakledilmeleri talebinde bulunmuşlardır. İlgili durumu değerlendiren payitaht, "...kürek mevâki'i kâmilan memlû bulunduğu cihetle şimdilik hiçbirisine mücrim nakli kâbil olamayacağından..." ifadeleriyle bu durumu kabul etmemiştir. İlgili durum için bakınız: BOA, *DH.ŞFR*, nr. 375/47; BOA, *DH.TMIK.M*, nr. 92/45-2,3.

⁷¹ İlgili olay ile alakalı arşiv vesikasına yansıyan ifadeler şu şekildedir: "Ashâb-ı ağrâz mahbûslardan bir çoğunun vefât etdiklerini işâ'a ederek aileleri sokaklara döktüğü bir sırada mahbûsların akrabalarına irâe olunmak ve yaralı berelilerin emniyet-i matlûbe dâiresinde tedavi ettirilerek suretiyle şâyi'anın yalan olduğu umûma gösterilmiş ve evrâk-ı tahkikiye mahkemeye tevdi' edilmiştir." Belgenin tamamı için bakınız: BOA, *TMIK.M*, nr. 227/49-1,3,4,5; BOA, *HR.TH*, nr. 156/35.

kişilerin pusulaları hazırlanıp Erzurum'a nakilleri uygun görülmüştür.⁷² Aynı şekilde, 16 Ağustos 1900 tarihinde idam cezası almış Melkon ile on beşer sene kürek cezası almış⁷³ "Kasım", "Nazım" ve "Şevket" adlı mahkûmların hapisane içerisinde devamlı çıkarmış oldukları karışıklık ve fesatlıktan ötürü Sinop, Mersin ve Maden Hapishanelerine nakilleri istenmiştir. Payitaht, "...kürek mevâki'i kâmilten memlû bulunduğu cihetle şimdilik hiçbirisine mücrim nakli kâbil olamayacağından..." ifadeleriyle bu talebi uygun görmediğini bildirmiştir.⁷⁴ Son olarak Van Valisi Bekir Sami hapishanenin sıhhi koşullarının yeterli olmaması, suçlu sayısının fazla olması ve firar ihtimalinin olmasından ötürü on dört kişinin Erzurum ve Ergani'ye gönderilmesini talep etmiştir.⁷⁵ Erzurum Hapishanesinde tutuklu sayısının fazla olması nedeniyle bu talep kabul edilmemiştir. Ergani Hapishane Müdürlüğü ise on dört kişiden sadece altı kişinin nakledilmesini uygun görmüştür.⁷⁶

Af: Osmanlı hapishanelerinde belli dönemlerde aflar çıkartılarak cezasının belli müddetini çekenler serbest bırakılmışlardır veya bölge yetkililerinin, toplumda saygınlık kazanmış suçluların talepleri üzerine suçlarını affettikleri görülmüştür. 22 Ocak 1912 tarihinde Van vilayetinden Yıldız Sarayına yazılan bir arzuhâlde Van'ın Şatak kazasında ikamet eden, "Gravi" aşiretine mensup Şakir Ağa'nın 3-4 sene önce 4 Ermeni'nin ölümünden suçlu bulunduğu ve bundan ötürü on beş sene küreğe mahkûm edildiği bilinmektedir. Ancak Şakir Ağa'nın bir türlü bulunamadığı ve kendisinin genç ve cesur olduğu, bölgede bulunan Müslüman ahalinin yüksek teveccühünü kazandığı, devletin aleyhine çıkan olayların bastırılması hususunda patlak veren muhtelif olaylarda bölgede fazlasıyla adam topladığı ifade edilmiş ve ayrıca İngiliz Konsolosluğunun iyi niyet gerekçeleri de göz önüne alınarak affi talep edilmiştir.⁷⁷ Son olarak, Van Valisi Şemsettin, on beş yıldan fazla bir süre boyunca Van Hapishanesinde tutulan ve hakkında onaylanmış idam cezası bulunan, Ermeni⁷⁸

⁷² BOA, *DH.MKT*, nr. 1810/28; 100/2.

⁷³ Kürek cezası ile ilgili daha fazla bilgi için bakınız: Yasemin Saner, "Osmanlı'nın Yüzlerce Yıl Süren Cezalandırma ve Korkutma Refleksi: Prangaya Vurma" Derleyen: Noemi Levy-Alexandre Toumarkine, *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007).

⁷⁴ BOA, *ŞFR*, nr. 375/47; BOA, *DH.TMIK.M*, nr. 92/45-2,3.

⁷⁵ Van Valisi'nin Dâhiliye Nezâretine yazmış olduğu şu arzuhâlde durumun ne derece ciddi olduğu gözler önüne serilmektedir: "... arz olunduğu vechile bura hapishânesi mahbûsîn-i mevcûdeyi isti'âba kâfi olmadığı gibi içlerinden birkaç şerîr diğerlerini fikri firara teşvik etmekte ve bu gibilerin burada temâdi-i ikâmetleri mahzurdan sâlim olamayacağı muhakkak olduğundan tesâdiif olunan şu müşkilâtın ref'i için en ziyâde fenâliğa ön ayak olanlardan hiç olmazsa altısının Van'a karib olan Ergani veyahut münâsib bir vilayet hapishânesine nakli selâmet-i maslahat ve inzibât nâmuna tekrâr müsterhamdır". BOA, *Dahiliye Muharebat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUI)*, nr. 118/41,2; Halil Çoban, "Osmanlı Taşrasında Mahkûm Olmak: Ergani Madeni Umumi Hapishanesi Üzerine Bir İnceleme (1850-1920)" *Asia Minor Studies* 11/1 (2023): 76.

⁷⁶ BOA, *DH.MUI*, nr. 118/34,1,2,3,4,5; BOA, *DH.MUI*, nr. 118/41-1,2.

⁷⁷ Şakir Ağa'nın affi şu ifadelerle talep edilmiştir: "*Van vilâyetinin Şatak kazâsında kain Gravi aşireti rüesâsından Şakir Ağa'nın üç dört sene evvel dört nefer Ermeninin katlinde zî-medhal addiyle gyâben on beş sene küreğe mahkûm edilmiş ise de şimdîye kadar derdesti mümkün olamamış ve kendüsi genc ve cesûr olduğu ve iğtişâs-ı ahîr esnâsında binlerce nüfûsu kumandası tahtına cem' ederek bir şöhret-i şâyi'a ile beraber ehl-i İslâmın meyl ve takdîrini kazanmış bulunduğu cihetlerle bundan böyle kendisinin derdest ve icrâ-yı mücâzâtı ve aşâyir-i sâirece iğbirâr ve heyecan-ı ezhânî müstelzim olacağına ve hayli vakitten berî bura ahval ve adatı fevkinde bir gâne mezâlîm ve te'addiyâta bulunmadıktan başka bir aksi islâh-ı nefis âsârî göstermekde olup hatta bura İngiliz konsolosu merkûmun şu hâl-i salahına ve ileride kendisinin nüfûz ve kuvvetinden istifâde dahi mümkün olacağı mülâhazasına mebni hakkında afv-ı âlî-i şehriyârînin istihsâli münâsib olacağı re'yinde bulunduğu ve bu mülâhazâta karşı merkûmun derdest ve icrâ-yı mücâzâtı için ta'kîbât icrâ olunacak olur ise ilcâ-i ye's ve nevmîdî ile buralarca ciddi fenâlik ikâ' edebileceğine binâden umûmun afv ve merhamete nâil olduğu böyle bir sırada merkûmun da afvına irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhînin şeref-sudûrunu istîrhâm eylerim fermân". BOA, *Yıldız Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK)*, nr. 49/78-5.*

⁷⁸ 1897-1900 yılları arası Van Merkez Hapishanesinde, Devlet-i Aliyye'nin haklarında görmüş oldukları af ile 128 Ermeni mahkûmdan bazılarının hapiste kalma süreleri yarıya indirilmiş, mahkûmların bazıları ise tamamen affedilmiştir. İlgili durum için bakınız: BOA, *Y.PRK.BŞK*, nr. 49/78-2; BOA, *DH.MKT*, nr. 2257/146-1; BOA, *TMIK.M*, nr. 28/12-1.

milletinden "Avo" adlı mahkûmun , "...Müslim ve gerek gayr-ı müslim ahalinin ye's ve rikkatini celb etmiş ve zaten müstehakk-ı cezâ ise cezâsını dahi çekmiş olduğundan" ifadeleriyle affını istemiştir.⁷⁹

Sağlık ve Barınma: Hapishanede vuku bulan asayiş, nakil ve af durumlarının yanı sıra ısınma⁸⁰, barınma⁸¹, giyinme⁸² ve sağlık⁸³ alanında problemler ortaya çıkmış ve bunlar arşiv vesikalarına yansımıştır. Bölgenin içinde bulunduğu coğrafi konumdan mütevellit kışlar ziyadesiyle soğuk ve çetin geçmiş ve bu durumdan kaynaklanan sorunlar mahkûmlar arasında probleme neden olmuştur. 5 Nisan 1879 tarihinde hapishane için 20.000 kuruş bedelle odun, yağ ve kömür talep edilmiş ve bu meblağın temini bir hayli zor olmuştur.⁸⁴ Tedarikin zor olması ve mahkûmlara yeterli derecede kalın kıyafetlerin verilmemesinden ötürü hapishanede ayaklanma ortaya çıkmıştır. 1 Ocak 1889 tarihinde mücrimlerin elbise talebiyle aralarında kurmuş oldukları plan neticesinde mahkûmlar hapishaneyi ateşe vermişlerdir. Kısa süre içerisinde 4.000 kuruş karşılığında hapishanede elbise ihtiyacı olan kişilere elbise talebinde bulunulmuş⁸⁵ ve yangın söndürülmüştür.⁸⁶ Son olarak hapishanede vuku bulan diğer bir problem ise iklimsel problemler, barınma ve hijyen problemlerine bağlı olarak ortaya çıkan sıhhi sorunlardır. 9 Aralık 1913 tarihinde mevsim koşullarının oldukça sert ve çetin geçmesinden kaynaklı bazı mahkûmların "...mevsim-i şitâ hasebiyle ba'demâ barınmaları kâbil olamadığı gibi bazılarında romatizma gibi illet-i müz'ice dahi baş göstermekte olduğundan..." gibi ifadelerle romatizma hastalığına müptela oldukları görülmüştür.⁸⁷ 14 Mayıs 1914 tarihinde ise hapishanede mahkûm sayısının fazla olması ve hijyen⁸⁸ kaynaklı tifo salgını baş göstermiştir.⁸⁹ Askerlere de sirayet eden tifo hastalığına çözüm olarak da 450 kuruş karşılığı bir ev kiralanmış ve bazı mahkûmlar buraya sevk edilmiştir.⁹⁰

3. Hapishanedeki Mahkûmlar ve Tutuklular

Osmanlı İmparatorluğu'nun genelinde olduğu gibi Van Hapishanesinde de mahkûm ve tutuklular, cinsiyet açısından erkek ve kadın, tutukluluk durumlarına göre mahkûm (yükümlü) ve mevkuf (tutuklu) olmak üzere, suç türlerine göre ise cinayet, cünha, kabahat ve devletin iç ve dış güvenliğini ihlal eden yani *Divân-ı Harb-i Örfî* suçlarına göre tasnif edilmiştir. Tasnif edilen bu

⁷⁹ BOA, Y.PRK.BŞK, nr. 49/78-4.

⁸⁰ BOA, ŞD, nr. 45/2443; 274/47.

⁸¹ BOA, DH.HPS.M, nr. 9/46-2; BOA, DH.MKT, nr. 1718/57.

⁸² BOA, DH.TMIK.S, nr. 56/40.

⁸³ BOA, DH.TMIK.S, nr. 70/15.

⁸⁴ BOA, ŞD, nr. 45/2443; 274/47. Hapishanede ısınma ile alakalı ortaya çıkan sorun ve istekler için bakınız: BOA, DH.MB. HPS, nr. 51/59-2; BOA, MKT, nr. 126/23.

⁸⁵ Elbise sorunu 1904 yılına değin devam etmiştir; bazı mahkûmların çıplak oldukları ve bunların durumlarının görmezden gelindiği ve hastalandıkları görülmüştür. Ayrıca, elbiselerin hapishanede imal edilmesi fikri de gündeme gelmiştir. Bakınız: BOA, TMIK.S, nr. 49/11; BOA, ŞD, nr. 1891/3.

⁸⁶ BOA, DH.MKT, nr. 1581/72; 1584/26; 1597/18.

⁸⁷ BOA, DH.HPS.M, nr. 9/46.

⁸⁸ 8 Ağustos 1887 tarihinde hapishanede bulunan mahkûmlar elbiselerinin yıkanması için su ve sabun ihtiyaçlarının karşılanmasını istemişlerdir. BOA, DH.MKT, 1441/15; BOA, DH.MKT, 1511/60.

⁸⁹ 1914 yılından önce de hapishanenin dar ve küçük olması sürekli gündeme gelmiş ve mahkûmların başka hapishanelere gönderilmesi istenmiştir. BOA, DH.MKT, nr. 1803/69; 1810/29.

⁹⁰ BOA, MB.HPS, nr. 43/58. Öte yandan, 1900 yılında İhya oğlu Tello, hapishanede bulaşıcı bir hastalığa yakalanmış ve tedavi için Kastamonu'ya gönderilmiştir. Tedavisinin sona ermesinden sonra affedilmiş ve memleketine geri dönmüştür. Tarık Ziya Arvas, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilâyeti (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)* (Van: Van Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler İdare Başkanlığı Yayın No: 9, 2018): 305.

suçlar yoklama defterlerine kaydedilmiş ve Dâhiliye Nezâretine gönderilmiştir.⁹¹ Dört aylık süreyle tutulan ve mahkûm ve tutukluların sayıları ve suç türlerinin yer aldığı bu cetveller Van Hapishanesinde de tutulmuştur. Yoklama cetvellerinde geçen suçlar *cinayet*, *cünha* ve *Dîvân-ı Harb-i Örfiden* şeklinde tutulmuştur. Van Hapishanesinde 1912-1915 yılları arasında bulunan mahkûm ve tutukluların sayısı ve suç türleri aşağıda verilmiştir:

Tablo 2: Van Merkez Hapishanesinin 1912-1915 Yıllarına Ait Yoklama Cetveli⁹²

m. 4 Eylül 1912 h. 22 Eylül 1330	Suç Türü	Mahkûmların Sayısı			Tutukluların Sayısı		
		Erkek (Zükur)	Kadın (İnas)	Yekûn	Erkek (Zükur)	Kadın (İnas)	Yekûn
	Cinayet	63	-	63	185	1	186
	Cünha	14	-	14	6	-	6
	Kabahat	-	-	-	1	-	1
	Yekûn	77	-	77	192	1	193
m. 5 Aralık 1914 ⁹³ h. 1 Teşrîn-i Sânî 1330	Cinayet	50	1	51	127	1	128
	Cünha	1	-	1	8	-	8
	Kabahat	-	-	-	-	-	-
	Dîvân-ı harb- i örfiden	52	2	54	51	1	52
	Yekûn	103	3	106	186	2	188
m. 1 Mart 1915 h. 1 Mart 1331	Cinayet	26	1	27	19	1	20
	Cünha	2	-	2	6	-	6
	Kabahat	-	-	-	-	-	-
	Dîvân-ı harb- i örfiden	45	-	45	49	-	49
	Yekûn	73	1	74	74	1	75

22 Eylül 1330 (4 Eylül 1912) tarihli cetvele göre hapishanede 63'ü erkek cinayeti, 14'ü erkek cünha olmak üzere toplam 77 mahkûm bulunmaktadır. Hapishanede tutuklu olarak ise 192'si erkek, 1'i kadın olmak üzere 193 kişi bulunmaktadır. Tutuklu ve mahkûm sayılarının toplamı 270'tir. 5 Aralık 1914 (1 Teşrîn-i Sânî 1330) tarihli cetvelde ise bu sayı 291'e çıkmıştır. 1912 yılını takip eden 1914 yılına nazaran 1 Mart 1915 (1 Mart 1331) tarihinde ise bu sayı 149'a düşmüştür. Burada üzerinde durulması gereken önemli bir husus *Dîvân-ı Harb-i Örfiden* ibaresidir. 1877 yılından itibaren kurulan Dîvân-ı Harb-i Örfî Mahkemeleri, ülke toprakları içerisinde devletin iç ve dış güvenliğini ihlal eden suçlar olmak üzere birtakım suçlar ile alakalı davaları "çabucak" sonuçlandırmak, suçluları vakit kaybetmeden cezalandırarak sükûnetin bir an önce sağlanmasına yargısal destek vermek için kurulmuştur.⁹⁴ Dîvân-ı Harb-i Örfî Mahkemeleri, I. Dünya Savaşı'nda

⁹¹ Kemal Daşcıoğlu, "Osmanlı Arşivlerine Göre Sinop Hastanesinin Genel Durumu" *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 51 (2008): 62.

⁹² BOA, *MB.HPS.M*, nr. 16/90; 18/91; 20/69.

⁹³ 14 Ocak 1914 tarihli "*Memâlik-i Osmâniye'de mevcûd hapishâneler için dâhiliye nezâretine verilecek ma'lûmâta dair suâl varakasıdır*" başlıklı arşiv vesikasında bu sayı 244 erkek, 2 kadın olarak tahrir edilmiştir. BOA, *DH.HPS*, nr. 149/36-2.

⁹⁴ Kurulan bu mahkemelerde yargılanan Ermeniler, sadece Van'da değil; aynı zamanda Anadolu'nun muhtelif kentlerinde hapishanede cezalarını çekmişlerdir. Örneğin, 1915 yılında Kayseri Dîvân-ı Harp Mahkemesi'nde yargılanan Ermeniler, bölgede bulunan hapishanelerde tutulmuşlardır. Hüseyin Saraç-Kübra Saykı, "Kayseri Sancağı Merkez Hapishanesi Dâhilinde Bulunan Dîvân-ı Harp Hapishanesi" *Journal of Universal History Studies* 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) (2020): 165.

tüm Osmanlı coğrafyasında işlevsellik kazanmış ve bilhassa seferberlik ve tehcir sırasında işleyen suçları yargılamak üzere faaliyet alanını genişletmiştir.⁹⁵ Bilindiği üzere 28 Temmuz 1914 tarihinden itibaren Osmanlı coğrafyasında başlayan I. Dünya Savaşı Van’da da Rus ve Ermenilerin öncüllüğünde başlamış ve Ermeniler bu durumdan hareketle Kasım 1914’ten itibaren Van havalisinde isyan hazırlıklarına girişmişlerdir.⁹⁶ Doğal olarak Van civarında devlet karşıtı menfi hareketler içerisinde bulunan Ermeniler bu mahkemelerde yargılanmış ve hapisanede cerimesini çekmiştir.⁹⁷ Dîvân-ı Harb-i Örfî Mahkemeleri’nde suçlu bulunan ve 5 Aralık 1914 ile 1 Mart 1915 tarihlerinde Van Hapishanesine gönderilen 97’si erkek, 2’si kadın olmak üzere 99 mahkûm, 127 tutuklu olduğu bilinmektedir. Son olarak 10 Nisan 1912 tarihinde Dâhiliye Nezâretine yazılan bir arzuhâlde “...iki yüze karîb mahbûsîn ve mevkûfîni istî’âba gayr-ı kâfî olduğu gibi gün be gün vürûd eden mahkûmîn ve mevkûfînden hâsıl olan izdihâm son dereceye vararak...” ifadeleriyle hapisanede 200 suçlu bulunduğu ve bu sayının günbegün arttığı ifade edilmiştir.⁹⁸ Yine aynı arşiv vesikasında hapisanede adam öldürme suçundan tutuklu bulunan kişilerin isimleri, tutuklanma tarihleri ve almış oldukları cezalar yer almıştır:

Tablo 3: 1905-1910 Yılları Arasında Van Merkez Hapishanesinde Adam Öldürme Suçundan Ceza Almış Kişilerin İsmi ve Ceza Süreleri⁹⁹

Sıra	İsmi	Suç Türü	Tutuklama Tarihi	Cezası
1	Arşadlı Silo bin Maho	Katl	h. 2 Cemâziye’l-evvel 1325 m. 3 Haziran 1905	On beş sene kürek
2	Ercişli Halo oğlu Mirza	Katl	h. 21 Zi’l-ka‘de 1323 m. 17 Ocak 1906	Yedi buçuk sene kürek
3	Hızanlı Marko oğlu Haro?	Katl	h. 3 Safer 1324 m. 29 Mart 1906	Yedi buçuk sene kürek
4	Ercişli Süleyman bin Hıdır	Katl	h. 15 Receb 1324 m. 6 Ağustos 1906	Yedi buçuk sene kürek
5	Ercişli Molla Yusuf bin Molla İsmail	Katl	h. 17 Cemâziye’l-âhir 1324 m. 8 Ağustos 1906	Yedi buçuk sene kürek
6	Silvanlı Azizhan bin Mustafa	Katl	h. 5 Safer 1325 m. 20 Mart 1907	Yedi buçuk sene kürek
7	Adilcevazlı Kırkor oğlu Arşak	Katl	h. 25 Rebiülevvel 1325 m. 8 Mayıs 1907	Yedi buçuk sene kürek
8	Yezidi Bero oğlu Halo	Katl	h. 12 Rebîul’âhir 1325 m. 25 Mayıs 1907	Yedi buçuk sene kürek
9	Mekesli Cecooğlu Mahi nam-ı diğeri Mehmed	Katl	h. 7 Receb 1325 m. 16 Ağustos 1907	Yedi buçuk sene kürek

⁹⁵ Osman Köksal, “Tarihsel Süreci İçerisinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divan-i Harb-i Örfiler” (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1996): 46-52.

⁹⁶ İlknur Koç Çiftçi, “1915’te Van’da Ermeni İsyanı ve Aram Manukyan”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 9/3 (2022): 1148.

⁹⁷ Hapishanenin güvenlik personeli ile alakalı 1907 yılına ait bir arşiv vesikasında hapisanede bulunan mahkûmların kahir ekseriyetle Ermeni milletine mensup kişiler olduğu beyan edilmektedir ve kendileri ile alakalı sarf edilen ifadeler şu şekildedir: “...ekserî Ermeni müfsidîninden ibâret olan mahbûsînin her dürlü vesâilden istifadeye...” Belgenin tamamı için bakınız: BOA, *DH.TMIK.M*, nr. 251/59-1,2.

⁹⁸ BOA, *DH.HPS*, nr. 104/9-2,4.

⁹⁹ İşbu tablo tarih sırasına göre yeniden sıralanmıştır. BOA, *DH.HPS*, nr. 104/9-3.

10	Melek karyeli Mehmed oğlu Bayram	Katlı	h. 7 Receb 1325 m. 16 Ağustos 1907	Yedi buçuk sene kürek
11	Molla Kasımlı Mustafa oğlu Halid	Katlı	h. 9 Receb 1326 m. 18 Ağustos 1907	On beş sene kürek
12	Niğdeli Hasan oğlu Mehmed	Katlı	h. 23 Zi'l-ka'de 1326 m. 17 Aralık 1907	On beş sene kürek
13	Kalecikli Vartan oğlu Mesrub	Katlı	h. 23 Muharrem 1326 m. 26 Şubat 1908	Yedi buçuk sene kürek
14	Ercişli Muratoğlu Meno	Katlı	h. 28 Zi'l-ka'de 1326 m. 22 Aralık 1908	On beş sene kürek
15	Giresunlu Ali oğlu Arif	Katlı	h. 9 Rebîul'âhir 1327 m. 30 Nisan 1909	On beş sene kürek
16	Karçıganlı Hako oğlu Manik	Katlı	h. 14 Cemâziye'l-evvel 1327 m. 3 Haziran 1909	On beş sene kürek
17	Ercişli Bero oğlu Aybo	Katlı	h. 6 Ramazan 1327 m. 24 Eylül 1909	On beş sene kürek
18	Harabet mahalleli Batros oğlu Cuca Ağa	Katlı	h. 28 Safer 1328 m. 11 Mart 1910	On beş sene kürek
19	Bağdeşan Ahmioğlu Ali karyeli	Katlı	h. 17 Zi'l-hicce 1328 m. 20 Aralık 1910	On beş sene kürek

4. Hapishane Görevlileri

Osmanlı Devleti, hapishane yapılarında görev alacak olan personelle alakalı ilk düzenlemeyi 1876 yılında Hapishane Gardiyanları Talimatnamesi'nin yayımlanmasıyla gerçekleştirmiştir.¹⁰⁰ 1880 yılına değin geçerliliği olan bu talimatname uyarınca ve 1880 yılından sonra Tevkifhane ve Hapishaneler Nizamnamesinin 9. maddesine göre hapishanelerde bulunması gereken görevliler belirlenmiştir. Nizamnameye göre müdür, başkâtip ve ihtiyaca uygun sayıda kâtip, bir başgardiyân, gardiyân, tabip, aşçı, çamaşırçı, imam, gayrimüslimler için bir din görevlisi bulunması zaruri kılınmıştır. Nizamnamede adı geçen görevliler, Van Merkez Hapishanesine 31 Mart 1896 tarihinden sonra atanmıştır. Hatta Van'dan payitahta 25 Haziran 1889 tarihinde hapishanenin ihtiyaçlarının derç edildiği bir belge içerisinde bu durumdan dem vurulmuş olup var olan gardiyân eksikliği nedeniyle mahkûmların ayaklarına zincir vurulduğu ve hapishanede işleri yürütebilecek bir müdürün ve kâtibin olmamasının da işleyişe büyük bir zarar verdiği beyan edilmiştir.¹⁰¹ Bu nedenle, var olan personel eksikliğine bir çare bulunması istenmiştir. Payitaht, Van'dan giden bu talebe karşılık aylık 500 kuruş maaşla hapishane müfettişliği için bir kişinin ve 131.5 kuruş maaşla da 10 gardiyânın görevlendirilebileceğini söylemiştir.¹⁰² Aynı şekilde payitahta yazılan 29 Temmuz 1907 tarihli bir arzuhâlde hapishanenin yanında bulunan karakolda görev yapan askerlerin bir kısmının Başkale'ye sevk edilmesinin hapishanede bulunan mahkûmlarda firar düşüncesi yarattığı, bu

¹⁰⁰ Öntuğ-Yılmaz, "XIX Yüzyılın Sonları XX. Yüzyılın Başlarında Rize Hapishanesinin Genel Durumu", 60.

¹⁰¹ BOA, *DH.MKT*, nr. 1633/21.

¹⁰² BOA, *DH.MKT*, nr. 1633/21.

anlamda hapisane personelinin yetersiz kalacağı belirtilmiştir¹⁰³; zira aşağıdaki tabloya bakıldığında 1904-1908 yılları arasında hapisanede üç gardiyanın görev aldığı görülmektedir.¹⁰⁴

Tablo 4: 1896-1912 Yılları Arasında Van Merkez Hapishanesindeki Görevli Personel¹⁰⁵

Sıra	Memurun Görevi	Memurun Adı	Memurun Maaşı Kuruş	Atanma Tarihi
1	Hapishane müdürü	Hacı İsmail Efendi	750	r. 19 Mart 1312 m. 31 Mart 1896
2	Hapishane gardiyanı	Mehmed	150	r. 1 Mart 1320 m. 14 Mart 1904
3	Hapishane gardiyanı	Mustafa	150	r. 13 Mayıs 1323 m. 26 Mayıs 1907
4	Hapishane gardiyanı	Mehmed nam-ı diğer Hacı	150	r. 13 Temmuz 1324 m. 26 Temmuz 1908
5	Hapishane kâtibî	Edhem Efendi	400	r. 1 Teşrîn-i sâni 1325 m. 14 Kasım 1909
6	Hapishane hademesi	Tahir	150	r. 1 Teşrîn-i sâni 1325 m. 14 Kasım 1909
7	Tevkifhane gardiyanı	Ziya Efendi ¹⁰⁶	300	-
8	Tevkifhane gardiyanı	Hüseyin Hüsnü	150	r. 5 Kânûn-ı evvel 1325 m. 18 Aralık 1909
9	Tevkifhane hademesi	Derviş ¹⁰⁷	150	r. 21 Kânûn-ı evvel 1325 m. 3 Ocak 1910
10	Hapishane çamaşırcısı	Mustafa ¹⁰⁸	150	r. 21 Kânûn-ı evvel 1325 m. 3 Ocak 1910
11	Hapishane gardiyanı	İsmail	150	r. 17 Mart 1326 m. 30 Mart 1910
12	Hapishane gardiyanı	Mevlûd	150	r. 18 Nisan 1326 m. 1 Mayıs 1910
13	Tevkifhane gardiyanı	Hasan Ağa	150	r. 1 Mayıs 1326 m. 14 Mayıs 1910
14	Hapishane tabîbî	Sıhhiye müfettişi Şerefeddin Paşa	250	r. 17 Kânûn-ı sâni 1327 m. 30 Ocak 1912
15	Hapishanenin hastahane hademesi	Mustafa	150	r. 19 Mayıs 1328 m. 1 Haziran 1912

¹⁰³ BOA, *DH.TMIK.M*, nr. 251/59-1,2.

¹⁰⁴ Van vilayetine bağlı Çölemerik kazasındaki hapisaneye 1 Nisan 1914 tarihine kadar gardiyan atanmamıştır. Gardiyan ihtiyacı şu şekilde ifade edilmiştir: “Çölemerik hapishânesinin bir müddet daha gardiyansız te’min-i idâresi imkânsızdır. Şimdiye kadar nasıl idare edildiği bahsine gelince zâten bu havalide bu vakte kadar hükümet bir şekl-i kânûnî ve medenide teessüs bile etmiş değildir her halde bu bâbdaki istihâmın is’âfına müsâ’ade-i aliyye-i nezâret-penâhileri istihâm olunur ol bâbda emr ü fermân hazret-i menlehü’l-emrindir.” BOA, *DH.MB.HPS.M*, nr. 90/44-4. Yine aynı şekilde Gerede hapisanesine bakıldığında maaşların düşük olmasından ötürü hapisaneye gardiyan temini zor olmuş ve 100 kuruşla sadece bir gardiyan görev aldığı görülmüştür. Hakan Türkan, “XX. Yüzyılın Başlarında Gerede Hapishanesi” *Belgi Dergisi* 2/20 (2020): 2831.

¹⁰⁵ BOA, *DH.MB.HPS.M*, nr. 6/37; 5/29.

¹⁰⁶ 12 Mayıs 1912 tarihinde Dâhiliye Nezâretinin 144 numaralı emirnamesi gereğince ilga edilmiştir. BOA, *DH.MB.HPS.M*, nr. 5/29.

¹⁰⁷ 29 Temmuz 1912 tarihinde görevine gelmediği için kaydı silinmiştir. BOA, *DH.MB.HPS.M*, nr. 6/37.

¹⁰⁸ 1 Haziran 1918 tarihinde hastane hademeliğine nakli uygun görülmüştür. BOA, *DH.MB.HPS.M*, nr. 5/29.

16	Hapishanenin hademesi	hastahane	Rıza	150	r. 19 Mayıs 1328 m. 1 Haziran 1912
17	Sergardıyan		Mustafa Efendi	300	r. 28 Mayıs 1328 m. 10 Haziran 1912
18	Tevkifhane gardiyanı		Eşref	150	r. 29 Mayıs 1328 m. 11 Haziran 1912
19	Hapishane çamaşırcısı		Ali	150	r. 1 Haziran 1328 m. 14 Haziran 1912
20	Hapishane gardiyanı		Mustafa ¹⁰⁹	150	r. 23 Temmuz 1328 m. 5 Ağustos 1912
21	Tevkifhane hademesi		Mehmed ¹¹⁰	150	r. 23 Temmuz 1328 m. 5 Ağustos 1912

Tabloda da görüldüğü üzere hapishanede en yüksek maaşı alan 750 kuruşla müdür olmakla birlikte müdürü 400 kuruşla kâtip, 300 kuruşla sergardıyan ile tevkifhane gardiyanı, 250 kuruşla hapishane tabibi ve 150 kuruşla hapishane gardiyanı, tevkifhane gardiyanı, tevkifhane hademesi, hapishane hastane hademesi ve hapishane çamaşırcısı takip etmiştir. Ayrıca, tabloda gösterilmeyen ancak 300 kuruş maaş aldığı bilinen diğer bir kâtipin de hapishanede görev yaptığı ve bu kâtime ihtiyaç duyulmadığı, bunun yerine ise 150 kuruş maaşla 2 hastane hademesine ihtiyaç duyulduğu payitahta bildirilmiştir. Durumla alakalı bilgi sahibi olan payitaht bir değerlendirme yapmış ve olumlu bir yanıt vermiştir.¹¹¹ İlgili tabloda belirtilen maaşlar zaman zaman çeşitli konularda problem teşkil etmiş ve bu durum da payitahta iletilmiştir. 9 Aralık 1913 tarihinde Van Valisi adına merkeze yazılan bir arzuhâlde hapishane gardiyanları ve hademesinin zam talepleri şu sözlerle ifade edilmiştir: “*Merkez vilâyet hapishânesinde mevcûd hademe ve gardiyanlar mütemâdiyen vazife başında bulunarak yüz elli kuruşdan ibâret ve pek cüz’i olan maaşlarını hapishânedeki idârelerine sarf ile ailelerinin te’min-i ma’îşetine bir şey ifrâz edememek sebebiyle zarûret-i fevka’l-âde içinde kaldıklarından bahisle herbâr mürâca’at etmekte olduklarından ve münhal vukû’unda maaşın killetinden dolayı hizmetlerinden bi-hakkın istifâde edilir eşhâsın rağbet göstermemesi yüzünden emr-i idâre ve inzibât te’min olunamamakda bulunduğundan bu gibi müstahdeminin kuyûd ve endişe-i ma’îşetinden vâreste bırakılıp hizmetlerinden hakkıyla istifâde edilebilmek için maaşlarına seviyyen yüzer kuruşun zammı merkez kâimmakâmlığından bildirilmiş...*”¹¹² Görüldüğü üzere görevlilerin almış oldukları maaşların yetmediği ve geçinmekte zorlandıkları ifade edilmiş ve bunun üzerine görevliler 100 kuruş zam talebinde bulunmuşlardır.

Öte yandan merkez hapishanesinde çalışan görevliler ve almış oldukları maaşları Bursa, Bitlis ve Rize merkez hapishaneleri ile kıyaslandığında Van’ın personel çeşitliliğinin daha fazla olduğu göze çarpmıştır. Örneğin, Bursa¹¹³ ve Rize¹¹⁴ Hapishanelerinde tabip ve hastane hademesi bulunmamaktadır. Bitlis’te 250 kuruş maaşla çalışan bir tabip bulunmakla beraber hastane hademesi

¹⁰⁹ Kendi isteği ile İstanbul’a gitmiştir. BOA, *DH.MB.HPS.M*, nr. 6/37.

¹¹⁰ Kendi isteği ile İstanbul’a gitmiştir. BOA, *DH.MB.HPS.M*, nr. 6/37.

¹¹¹ BOA, *DH.MH.HPS*, nr. 86/30-1,2.

¹¹² BOA, *DH.MH.HPS*, nr. 89/41-1,2.

¹¹³ M.Murat Öntüğ-Banu Yılmaz, “Osmanlı Dönemi Bursa Hapishanesi”, *Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal’a Armağan*, ed. Nurgül Bozkurt-Zübeyde Güneş Yağcı, (Ankara: Türk Tarihi Araştırmaları, 2018): 492.

¹¹⁴ Öntüğ-Yılmaz, “XIX. Yüzyılın Sonları XX. Yüzyılın Başlarında Rize Hapishanesinin Genel Durumu”, 61.

bulunmamaktadır.¹¹⁵ Bitlis ve Van'da çalışan tabipler ise 250 kuruş maaş almışlardır. Hapishane müdürlerinin ve gardiyanların almış oldukları maaşlara bakıldığında 1911 yılında Rize Hapishanesinde görevli 2 müdür 450 kuruş maaş almalarına¹¹⁶ karşın 1909 yılında Bitlis'teki hapishanenin müdürü 750 kuruş maaşla çalışmıştır.¹¹⁷ 1912 yılına ait kayıtlar incelendiğinde Van'daki hapishanenin müdürünün de 750 kuruş maaş aldığı gözlemlenmektedir. Öte yandan 1919 yılında Bursa Hapishanesinin müdürü ise 1000 kuruş maaş almıştır.¹¹⁸ Maaşın 7 yıl içerisinde %25 oranında artması İtilaf Devletleri tarafından işgal edilen Osmanlı Devleti'ndeki ekonomik buhranı göstermesi açısından oldukça önemlidir. Benzer şekilde gardiyan maaşlarında da yüksek artışlar meydana gelmemiş ve müdürlerle aynı akıbet paylaşılmıştır. Gardiyan maaşlarına bakıldığında Rize Hapishanesi 180 kuruş maaş, 19 gardiyan ile tüm hapishaneler içerisinde hem gardiyan sayısı hem de ücret konusunda başı çekmiştir.¹¹⁹ 1919 yılında Bursa'da 300 kuruş maaşla 6 gardiyan istihdam edilmiştir.¹²⁰ Tüm bu veriler göz önüne alındığında fiyatlar arasında makasın çok açık olmadığı, personelin ise sayıca yakın olduğu söylenebilir.

Son olarak hapishane personeline verilen maaşların alım gücü ve maddi karşılığını daha iyi anlayabilmek adına mukayese yapıldığında 1900 yılında ekmeğin kilosunun 1.25 kuruş, unun kilosunun 2.5 kuruş, pirincin kilosunun 1.95 kuruş, sığır etinin kilosunun 6.0 kuruş, şekerin kilosunun 2.1 kuruş ve tavuğun adet fiyatının 4.0 kuruş olduğu görülmektedir. 1906 yılında ekmeğin kilosu 1.50 kuruş, unun kilosu 3.5 kuruş, pirincin kilosu 2.1 kuruş, sığır etinin kilosu 7.4 kuruş, şekerin kilosu 2.25 kuruş ve tavuğun adet fiyatı 4.2 kuruştur. 1912 yılına gelindiğinde ise ekmeğin kilosu değişmezken, unun kilosu 4 kuruş, pirincin kilosu 2.4 kuruş, sığır etinin kilosu 9.3 kuruş, şekerin kilosu 2.4 kuruş ve tavuğun adet fiyatı 5.5 kuruş yükselmiştir.¹²¹ Hapishane çalışanlarının talepleri ve maaşları göz önüne alındığında hayat pahalılığı ve savaş nedeniyle enflasyonun yükseldiği ve alınan ücretlerin yılına göre düşük kaldığı söylenebilir.

Sonuç

Tanzimat Fermanı'ndan sonra Devlet-i Aliyye'nin batılılaşmaya yönelik girişimleri geniş kapsamlı bir ıslahat hareketini beraberinde getirmiştir. Başta hukuk olmak üzere farklı alanlarda çok çeşitli yeniliklerin yapılması ve muhtelif düzenlemelerle belirli bir standarda kavuşturulması Osmanlı toplumunun da önemli ölçüde değişikliğe uğramasına ve daha da önemlisi, sınırlarının belirlenmesine yardımcı olmuştur. Nitekim hukuki düzenlemelere paralel olarak hapishanelerin daha modern ve standart bir hale getirilmesi ve tam manasıyla bağımsız müesseselere dönüşmesi mezkûr kurumun da sınırlarını belirlemiştir. Osmanlı devlet yapısı içerisinde sınırları çizilmiş olan hapishane kurumu sivil ile mahkûm arasındaki sınırı ve farklılığı gözler önüne sermiş; hapishaneler, Osmanlı toplumunun rehabilite aracı haline gelmiştir. Diğer bir deyişle, XIX. yüzyılda yaşanan modernleşme hareketlerinin Osmanlı hapishanelerini de etkisi altına alarak toplumsal güvenliğin ve asayişin sağlandığı ve ayrılıkçı ve/veya devlet otoritesini zedeleyici faaliyetlerin engellendiği kurumlara dönüşmesi amaçlanmıştır; fakat Van Hapishanesinden de görüldüğü üzere devletin

¹¹⁵ Tokur, "Bitlis Vilayet Hapishaneleri (1908-1918)", 263.

¹¹⁶ Öntüğ-Yılmaz, "XIX. Yüzyılın Sonları XX. Yüzyılın Başlarında Rize Hapishanesinin Genel Durumu", 61.

¹¹⁷ Tokur, "Bitlis Vilayet Hapishaneleri (1908-1918)", 263.

¹¹⁸ Öntüğ-Yılmaz, "Osmanlı Dönemi Bursa Hapishanesi", 492.

¹¹⁹ Öntüğ-Yılmaz, "XIX Yüzyılın Sonları XX. Yüzyılın Başlarında Rize Hapishanesinin Genel Durumu", 61.

¹²⁰ Öntüğ-Yılmaz, "Osmanlı Dönemi Bursa Hapishanesi", 492.

¹²¹ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994): 134; Tokur, "Bitlis Vilayet Hapishaneleri (1908-1918)", 191.

hayata geçirmek istediği planlar, devletin kısıtlı imkânlarına, Düvel-i Muazzama'nın Ermenilere verdiği koşulsuz desteklere ve yetişmiş beşeri insan havuzunun dar olması gibi engellere takılmıştır. Bu nedenle, Devlet-i Aliyye'nin hapishaneler üzerinden kurmaya çalıştığı toplum yapısı bir türlü oluşturulamamış, oluşturulamayan bu yapı aralarında tehcirin de olduğu birçok durumun yaşanmasına etki etmiştir.

Yukarıda bahsedilen bu hususların yanında Van Hapishanesinin Anadolu'daki muadillerinden ciddi manada farklılık göstermiş olduğu ve bu açıdan ele alındığında kurumun kendine mahsus dinamiklerinin bulunduğu aşikârdır. Van şehrinde hatırı sayılır sayıda Ermeni'nin yaşaması ve şehrin coğrafi konumunun Osmanlı-Rus sınırına yakın olması bölgede yaşanan asayiş olaylarına etki etmiş ve bu nedenle, hapishanede ciddi sayıda Ermeni kalmıştır. Hapishanede kalan Ermeni sayısının fazlalığı, Ermenilerin, Devlet-i Aliyye'nin kendilerine karşı bir cadı avına giriştikleri ve hatta hapishanede de bu durumun bir yansıması olarak sistematik açlık ve işkence yürüttükleri iddialarını ortaya koymalarında etkili olmuştur. Dolayısıyla Van Hapishanesi sık sık Avrupa kamuoyunda kendine yer bulmuş ve başta Fransız gazeteleri olmak üzere Batı dünyasında anılmıştır. Diğer bir deyişle, Van Hapishanesinin ünü Osmanlı sınırlarını aşmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

BOA, *Dahiliye Mektubi Kalemî (DH. MKT)*. 100/2; 126/23; 870/17; 1360/64; 1441/15; 1511/60; 1514/47; 1581/72; 1584/26; 1633/21; 1718/57; 1803/69; 1810/28; 1810/29; 2702/24; 2702/80; 2257/146.

BOA, *Dahiliye Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS)*. 5/29; 6/37; 7/49; 35/7-25; 35/7-30; 37/13; 38/12; 43/58; 51/59; 86/30; 89/41; 90/44; 104/9; 143/25; 144/83; 149/36; 150/54; 151/16.

BOA, *Dahiliye Müteferrik (DH.HPS.M)*. 5/29; 6/37; 9/46; 16/90; 20/69; 38/2-2; 143/98; 250/06; 375/47.

BOA, *Dahiliye Islahat (DH. TMIK.S)*. 27/49; 28/12; 49/11; 56/40; 70/15; 74/4; 92/45; 251/59.

BOA, *Şura-yı Devlet (ŞD)*. 45/2443; 247/47; 281/23; 282/33; 303/41; 1875/12; 1505/38; 1891/3.

BOA, *Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti (ML.EEM)*. 922/25; 1024/2; 1024/13.

BOA, *Sadaret Mühimme Kalemî Evrakı (A.}MKT.MHM)*. 669/31; 752/25.

BOA, *Dahiliye Muharebat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUI)*. 118/34; 118/41.

BOA, *İrade Dahiliye (İ.DH)*. 620/43146; 952/75334.

BOA, *Meclis-i Vala (MVL)*. 343/32; 683/45.

BOA, *Dahiliye Asayiş Kalemî (DH. EUM.AYŞ)*. 5/60.

BOA, *Yıldız Başkıtabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK)*. 49/78.

BOA, *Sadaret Meclis-i Vala Evrakı (A.}MKT.MVL)*. 54/21.

BOA, *Sadaret Umum Vilayet Evrakı (A.}MKT.UM)*. 789/35.

BOA, *Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH)*. 156/35.

BOA, *Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH)*. 186/38.

BOA, *İrade Meclis-i Vala (İ.MVL)*. 533/23908.

BOA, *Meclis-i Vala Mazbataları (MV)*. 84/50.

BOA, *Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH)*. 156/35.

BOA, *Yıldız Hususi Maruzat (Y.A.HUS)*. 327/107.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akyıldız, Ali. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

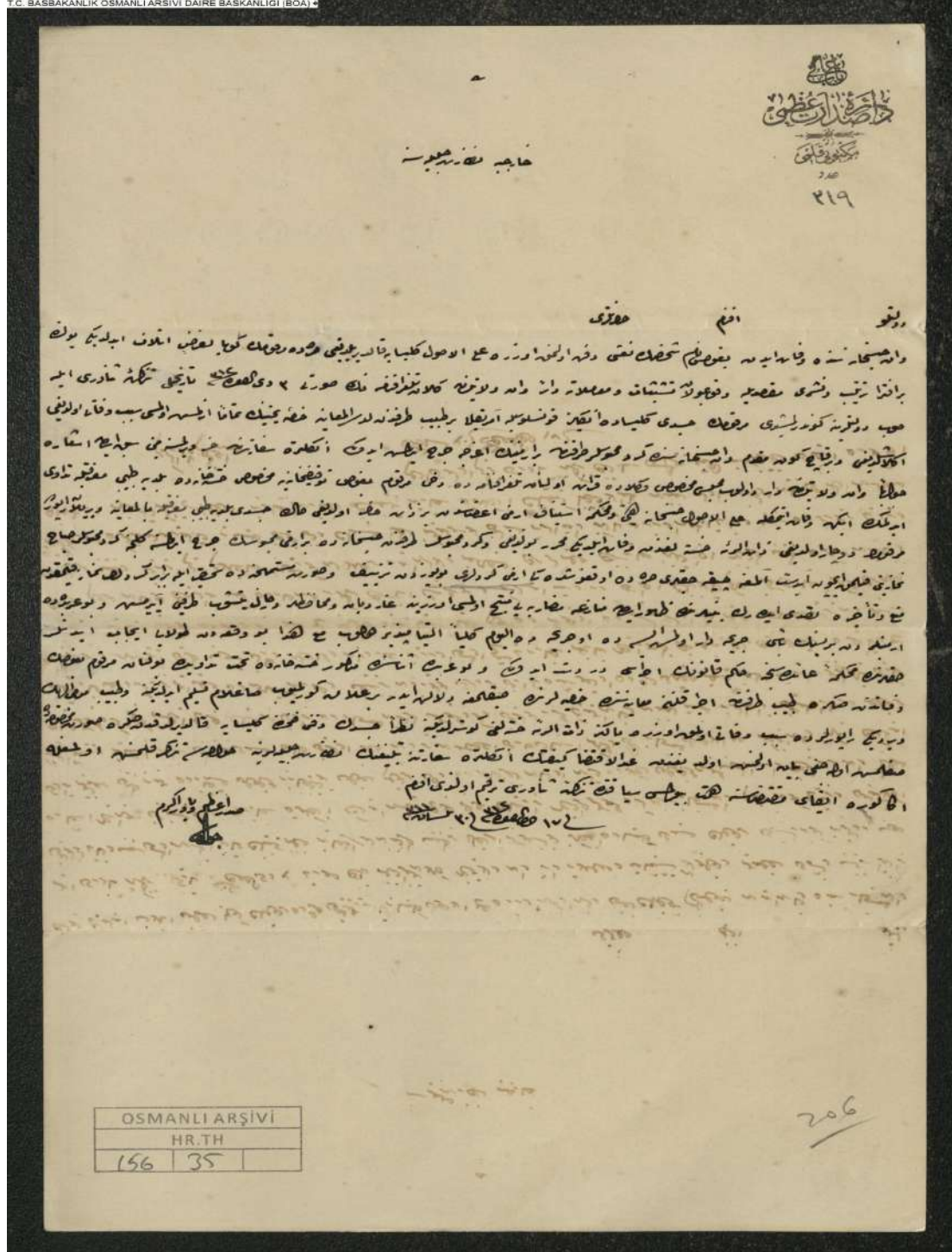
Arvas, Tarık Ziya. *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Van Vilayeti (Sosyal, Ekonomik, İdarî ve Demografik Yapı)*. Van: Van Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler İdare Başkanlığı Yayın No: 9, 2018.

- Aslan, Recep. “20. Yüzyılın Başlarında Devrek Hapishanesi” *Turkish Studies Historical Analysis* 4/14 (2019): 735-748.
- Aslan, Recep. “20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Bartın Hapishanesi Örneği” *Belgi Dergisi* 2/19 (2020): 2116-2140.
- Atar, Zafer. “20. Yüzyılın Başlarında İstanbul Hapishane-i Umumi’de Mahkûmların Üretim Faaliyeti”. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 34 (2015): 19-34.
- Bardakoğlu, Ali. “Hapis”, TDV İslâm Ansiklopedisi, 16 (İstanbul 1997): 54-64.
- Baş, Gülşen-Bekmez, Ayşegül. “Eski Van’daki Hapishane Yapıları Üzerine Bir Değerlendirme”. *Sanat ve İnsan Dergisi* 5/2 (2021): 218-237.
- Başbakanlık Devletler Arşivi Genel Müdürlüğü, *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569)*. Ankara 1999.
- Bingül, Şeyhmus. “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Van”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi. 2018.
- Çaykırın, Güzin. “Askerî Tarih Belgelerine Göre Van’da Ermeni İsyanı Günlüğü”. *Tarih Tetkikleri Dergisi* 1/1 (2023): 31-54.
- Çaykırın, Güzin. *Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)*. Ankara: Hece Yayınları, 2021.
- Çiftçi Koç, İlknur. “1915’te Van’da Ermeni İsyanı ve Aram Manukyan”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 9/3 (2022): 1138-1160.
- Çoban, Halil. “Osmanlı Taşrasında Mahkûm Olmak: Ergani Madeni Umumî Hapishanesi Üzerine Bir İnceleme (1850-1920)”. *Asia Minor Studies* 11/1 (2023): 70-90.
- Daşcıoğlu, Kemal. “Osmanlı Arşivlerine Göre Sinop Hastanesinin Genel Durumu”. *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 51 (2008): 53-76.
- Demiryürek, Halim. *Osmanlı Hapishaneleri*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2019.
- Eldem, Vedat. *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- Erdoğan İnce, Dilşen. *Van Ermeni İsyancıları*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.
- Foucault, Michel. *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi, 2019.
- Katranç, Şenol. “Van’da Ermeni İsyanı”. *Ermeni Araştırmaları* 5 (2002): 138-167.
- Köksal, Osman. “Tarihsel Süreci İçerisinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divan-i Harb-i Öfriler”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1996.
- Minassian, Anahide Ter, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başında Van". *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*. (Editör: P. Dumont-F. Georgeon), (çev.: Ali Berktaş) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, 116-135.
- Öntuğ, M.Murat-Yılmaz, Banu. “Osmanlı Dönemi Bursa Hapishanesi”. *Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal’a Armağan*, ed. Nurgül Bozkurt-Zübeyde Güneş Yağcı, (Ankara: Türk Tarihi Araştırmaları, 2018): 479-509.

- Öntuğ, M.Murat-Yılmaz, Banu. “XIX. Yüzyılın Sonları XX. Yüzyılın Başlarında Rize Hapishanesi’nin Genel Durumu”. *Karadeniz Araştırmaları* XVIII/69 (2021): 57-69.
- Özkan, Mehmet. “Tanzimat Sonrası Osmanlı Ceza Hukuku Düzenlemeleri”. *Balıkesir İlahiyat Dergisi* 15 (2022): 241-277.
- Saner, Yasemin. “Osmanlı’nın Yüzlerce Yıl Süren Cezalandırma ve Korkutma Refleksi: Prangaya Vurma”. Derleyen: Noemi Levy-Alexandre Toumarkine, *Osmanlı’da Asayiş, Suç ve Ceza* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007).
- Saraç, Hüseyin-Saykı, Kübra. “Kayseri Sancağı Merkez Hapishanesi Dâhilinde Bulunan Dîvân-ı Harp Hapishanesi”. *Journal of Universal History Studies* 3 (Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue) (2020): 162-172.
- Şenyurt, Oya. “20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Anadolu ve İstanbul’da Bazı Hapishane İnşaatları”. *Arredamento Mimarlık* 9 (2003): 76-80.
- Tan, Hakan. “Osmanlı Devleti’nde Hapishanelerin Islah Çalışmalarına Dair Bir İnceleme: Çarşamba Hapishanesi”. *History Studies* 12/3 (2020): 1057-1084.
- Tekin, Rahmi. “Eski Van Şehri ve Tarihi (1915’e Kadar)”. *Tarih ve Gelecek Dergisi* 9/1 (2023): 152-168.
- Tokur Aytuğ, Halit. “Bitlis Vilayet Hapishaneleri (1908-1918)”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2023.
- Topuz,ERCÜMENT. “Hadim Devlet Anlayışı Çabasına Bir Örnek: Van ve Mülhakatındaki Hapishanelerde İyileştirme Gayretleri”. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Van Özel Sayısı* (2021): 347-370.
- Türkkan, Hakan. “XX. Yüzyılın Başlarında Gerede Hapishanesi” *Belgi Dergisi* 2/20 (2020): 2823-2840.
- Uyanık, M. Zeki. “Batı ve Doğu Kültüründe Hapishane”. *Mizânü’l-Hak İslami İlimler Dergisi* 4 (2017): 87-134.
- Uygur, Fatma. “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Nüfusu ve Fransız-Ermeni İttifakı İttifakı Üzerine Bir Değerlendirme”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35/70 (2016): 175-194.
- Yıldız, Gültekin. *Mahpushâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2012.
- Yıldız, Özgür. “Osmanlı Hapishaneler Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği” *Gazi Akademik Bakış* 9/17 (2015): 91-111.
- Yılmaz, Banu. “Osmanlı Dönemi Bursa Hapishaneleri”. Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi, 2015.

EKLER

Ek 1: 3 Kasım 1983 Tarihinde Van Hapishanesinde Ermeniler ve Kürtler Arasında Çıkan Arbedede Ölen Begos'un Bedenine İşkence Yapıldığına Dair Bilgilerin Doğru Olmadığını Tekzip Eden Arşiv Vesikası (Çeviri-Metin).

HR.TH.00156.00035.001

Hâriciye Nezâret-i Celîlesine

Devletlü efendim hazretleri

1. Van hapishânesinde vefât eden Begos nâm şahsın na‘aşî defn olunmak üzere ale‘l-usûl kilisaya kaldırıldığı sırada merkûmun güyâ na‘aşî itlâf edildiği yolunda
2. bir iftirâ tertîb ve neşri maksadıyla vukû‘ bulan teşebbüsât ve mu‘âmelâta dâir Van vilâyetinden gelen telgrafnâmenin sureti 2 Zi‘l-ka‘de sene 312 tarihli tezkire-i senâverî ile
3. savb-ı devletlerine gönderilmişidi merkûmun cesedi kilisada İngiliz konsolosuyla Amerikalı bir tabib tarafından lede‘l-mu‘âyene husye-i yemîninin tamamen ezilmiş olması sebab-i vefâtı olduğu
4. anlaşıldığı ve birkaç gün mukaddem Van hapishanesinde Kürd mahbûslar tarafından bir Ermeninin ağırca cerh edilmiş idüğü İngiltere sefâretinden haber verilmesine mebnî sebk eden iş‘âra
5. cevâben Van vilayetinden vârid olup meclis-i mahsûs-ı vükelâda kırâat olunan telgrafnâmede dahi merkûm Begos tevkîfhâneye mahsûs hastahannede belediye tabibi ma‘rifetiyle tedavi
6. edilmekte iken vefat etmeğle ale‘l-usûl hapishane heyeti ve mahkeme-i istînâf Ermeni a‘zâsından bir zat hâzır olduğu halde cesedi belediye tabibi ma‘rifetiyle bi‘l-mu‘âyene verilen raporda
7. merkûmun dûçâr olduğu zatürrie hastalığından vefât eylediği muharrer bulunduğu ve Kürd mahbûslar tarafından hapishanede bir Ermeni mahbûsun cerh edilmesine gelince Kürd mahbûslar sabah
8. namazını kılmak için abdest almaya çıkacakları sırada o koğuşdaki Ermeni Kürdleri bu yüzden tezyîf ve sûret-i müstehcenede tahkîr ile berâber Kürdleri namaz kılmaktan
9. men‘ ve te‘hîre tasaddî ederek beynlerinde zuhûr eden münâza‘a müdârebeyi müntic olması üzerine gardiyan ve muhafızlar derhal yetişip tarafeyni ayırmış ve bu arbedede
10. Ermenilerden birisinin başı cerîhadâr olmuş ise de o cerîha da elyevm külliye iltiyâm-pezîr olup ma‘a hazâ bu vak‘adan dolayı icâb edenler
11. haklarında mahkeme-i âidesince hükm-i kânûnun icrâsı derdest idüğü ve bu arbede esnâsında mezkûr hastahannede taht-ı tedavide bulunan merkûm Begos’un
12. vefatından sonra tabîb tarafından icrâ kılınan mu‘âyenesinde husyelerinde sıkılmaya delalet eder bir alâmet görülmeyüp sağlam teslim edildiğine ve tabîb-i mûmâ ileyhin
13. verdiği raporlarda sebab-i vefâtı olmak üzere yalnız zatürrie hastalığı gösterildiğine nazaran cesedin defni zımnında kilisaya kaldırıldıktan sonra sûret-i mahsûsada
14. sıkılmış olacağı beyân olunmuş olduğundan inde‘l-iktizâ keyfiyetin İngiltere sefâretine tebliğinin nezâret-i celîlelerine havâlesi tezekkür kılınmış olmağla
15. âna göre îfâ-yı muktezâsına himmet buyrulması siyâkında tezkire-i senâverî terkîm olundu efendim.

Fî 17 Zi‘l-ka‘de sene [1]312 / Fî 30 Nisan sene [1]311 Sadr-ı a‘zam ve yâver-i Ekrem Cevad

Payitaht İstanbul'da Modern Eğitimin İzini Sürmek: Eyüp Kız Rüşdiye Mektebi [1875-1914]**Tracing Modern Education in the Capital Istanbul: Eyüp Girls' Rushdiye School [1875-1914]***MAKALE BİLGİSİ****ARTICLE INFO****Araştırma Makalesi
Research Article****Sorumlu yazar:
Corresponding author:****Biray Çakmak**
Uşak Üniversitesi
biray.cakmak@usak.edu.tr**Başvuru / Submitted:**
8 Mart 2024**Kabul / Accepted:**
12 Mayıs 2024**DOI:** [10.21021/osmed.1449158](https://doi.org/10.21021/osmed.1449158)

*İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi tarafından 23-24 Mayıs 2023 tarihlerinde düzenlenen Osmanlı İstanbulu Uluslararası Sempozyumu-IX'da 'Eyüp Kız Rüşdiye Mektebi (1875-1914)' ismiyle sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve tekmil edilmiş son halidir.

Atıf / Citation:

Çakmak, B. "Payitaht İstanbul'da Modern Eğitimin İzini Sürmek: Eyüp Kız Rüşdiye Mektebi [1875-1914]", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 22 (2024): 225-245.

Benzerlik / Similarity: 5**Öz**

Osmanlı Devleti Tanzimat Dönemi'nde maarif alanında önemli düzenlemeler yaptı. Öncelikle ihtiyaç duyduğu beşeri sermaye sorununu çözmek amacıyla modern mektepler açtı. Abdülmecid Dönemi'nde ilk erkek rüşdiye mektebi 1847 yılında İstanbul'da açıldı. Daha sonra İstanbul ve taşradaki önemli idari merkezlerde yeni erkek rüşdiye mektepleri hizmete girdi. Abdülaziz Dönemi'nde İstanbul ve taşrada erkek rüşdiye mektepleri açılmaya devam edildi. İlk kız rüşdiye mektebi ise 6 Ocak 1859 tarihinde Sultanahmet'te Cevri Kalfa Kız Rüşdiyesi adıyla açıldı. Yaklaşık on yıl sonra Eylül 1869 tarihinde İstanbul'da yedi kız rüşdiye mektebi daha faaliyete geçti. 1877 yılına gelindiğinde İstanbul'da Sultanahmet, Şehzade, İbrahim Paşa, Aksaray, Eski Ali Paşa, Üsküdar, Gülfem Hatun, Atpazarı ve Eyüp kız rüşdiye mektepleri hizmet vermekteydi. Eyüp Kız Rüşdiye Mektebi 1875 yılında açıldı. Çalışmada Eyüp Kız Rüşdiye Mektebi değişim ve süreklilik temelinde ele alınmış, açılışı, personeli, talebe sayısı, tahsil süresi, binaları ve müfredatı ortaya konulmuş, işlevi tespit edilmek amacıyla mezunların izi sürülmüştür. Arşiv belgeleri ile matbu kaynaklar ve araştırma eserlerinin kullanıldığı çalışmada 1875 yılında açılan Eyüp Kız Rüşdiye Mektebi'nin muhacir iskanı sebebiyle 1881 yılında kapandığı, 1884 yılında yeniden açıldığı, muallimelerinin Darülmualimat mezunu olduğu, kiralık hanelerde hizmet verdiği için sık sık taşındığı, talebe ve mezun sayısının az olduğu, bazı mezunların tahsillerine Darülmualimat'ta devam ettikleri, mezuniyetlerini müteakip İstanbul ve taşradaki mekteplerde muallime olarak göreve başlayarak kamusal hayata girdikleri görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Modern Eğitim, Eyüp Kız Rüşdiye Mektebi, Muallime-i Ula, Muallime-i Saniye, Hademe.**Abstract**

The Ottoman Empire made important regulations in the field of education during the Tanzimat Period. First, the state opened modern schools to solve the human capital problem highly needed. During the reign of Abdülmecid, the first male rushdiye school was opened in Istanbul in 1847. Later, new boys' rushdiye schools were put into service in important administrative centers in Istanbul and the provinces. During the reign of Abdülaziz, rushdiye schools for boys continued to be opened in Istanbul and the provinces. The first girls' rushdiye school was opened in Istanbul on January 6, 1859, under the name Cevri Kalfa Girls' Rushdiye School. Approximately ten years later, in September 1869, seven girls' rushdiye schools began operating in Istanbul. By 1877, Sultanahmet, Şehzade, İbrahim Paşa, Aksaray, Eski Ali Paşa, Üsküdar, Gülfem Hatun, Atpazarı and Eyüp girls' rushdiye schools were serving in Istanbul. Eyüp Girls' Rushdiye School was opened in 1875. In the study, Eyüp Girls' Rushdiye School was discussed based on change and continuity, its opening, staff, number of students, duration of education, buildings and curriculum were revealed, and the graduates were traced to determine its function. In the study, where archival documents, printed sources and research works were used. Eyüp Girls' Rushdiye School, which was opened in 1875, was closed in 1881 due to the settlement of immigrants and was reopened in 1884; its teachers were Darülmualimat (Teacher Training School for Girls) graduates; it moved frequently because it served in rented households; and the number of students and graduates was low. It has been observed that some graduates continued their education at Darülmualimat, and following their graduation, they entered public life by starting to work as teachers in schools in Istanbul and the provinces.

Keywords: Modern Education, Eyüp Girls' Rushdiye School, Headmistress, Second Degree Female Teacher, Female Janito.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde kız çocukları 1859 yılına kadar rüşdiye mekteplerinde tahsil görme imkanına sahip değildi. Tanzimat Dönemi'nden önce kız çocukları istemeleri halinde erkek çocuklarla birlikte sıbyan mekteplerinde tahsil gördü. Tahsil süresinin üç veya dört yıl olduğu sıbyan mekteplerinde temel dini bilgiler, Kuran-ı Kerim'i okuma, yazı yazma ile dört işlem öğretildi.¹ Sıbyan mektepleri vakıflar veya veliler tarafından finanse edildi. Masraflarını vakıfların karşıladığı sıbyan mektepleri daha kurumsal ve uzun ömürlüydü. Bu mekteplerde vakfiyelerdeki şartlara göre genelde bir muallim ve bir halife/kalfa görev yaptı. Bir kısım sıbyan mektebi veliler tarafından ödenen tedaris ücreti ile finanse edildi. Sıbyan mekteplerini bitiren erkek çocuklar tahsillerini medreselerde devam etme imkanına sahipti. Kız çocukları özel hocalardan ders alır ya da tarikat dergahlarına giderlerdi.² Tanzimat Dönemi'nde 1845 yılından itibaren sıbyan mekteplerini ıslah etmeye yönelik çeşitli teşebbüsler yapıldı.³ Tüm reform çabalarına rağmen usul-i cedid üzere tedaris yapan erkek ve kız sıbyan mektepleri ağırlıklı olarak II. Abdülhamit Dönemi'nde açılabilirdi.

İstanbul'da ilk erkek rüşdiye mektebi 1847 yılında hizmet vermeye başladı.⁴ İlk kız rüşdiye mektebinin açılması 1858 yılı sonunda gündeme geldi. Maarif Nezareti 10 Kasım 1858 tarihinde Sadarete takdim ettiği tezkirede milletlerin mutluluğunun fertlerin cehaletten kurtarılmasına bağlı olduğunu, çocukların cehaletten kurtarılması için iyi bir eğitim almaları gerektiğini, daha önce İstanbul'da erkek rüşdiye mektepleri açıldığını, başlangıç olmak üzere Sultanahmet Camii yakınındaki Hazinekar Cevri Usta Sıbyan Mektebi'nin kız çocuklarına mahsus dersleri talim etmek üzere kız rüşdiye mektebine dönüştürülmesine karar verildiğini, az masrafla bunun mümkün olduğunu belirtti. Sadrazamın 15 Kasım 1858 tarihinde Mabeyn-i Hümayun Başkıtabeti'ne gönderdiği arz tezkiresi üzerine gerekli irade-i seniyye 16 Kasım 1858 tarihinde çıktı.⁵ Sadaret 26 Kasım 1858 tarihinde Maarif Nezareti'ne irade-i seniyyenin çıktığını bildirerek gereğini emretti.⁶ Hazinekar Cevri Usta Kız Rüşdiye Mektebi 6 Ocak 1859 tarihinde açıldı.⁷ 5 Haziran 1859 tarihinde çıkan irade-i seniyye ile nakış ustasına 200 kuruş, bevva 100 kuruş verilmekte olan maaşların

¹ Cahit Baltacı, "Osmanlılar'da Mektep", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 29 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 7.

² Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi", *Kebikeç* 10 (2000): 224.

³ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 60-64.

⁴ Literatürde ilk erkek rüşdiye mektepleri kabul edilen Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiye 1839 yılında açıldı (Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcratı* (İstanbul: Matbaa-ı Amire, 1338), 25; Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", *Türkler*, 15, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 67-73). Bu mektepler, daha ziyade kalemlerin ihtiyaç duyduğu memurları yetiştirmeyi, mevcut memurların eğitim seviyesini yükseltmeyi amaçlayan meslek okulu statüsündeydi (Selçuk Akşin Somel, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", *Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856), 22-23 Mayıs 2006, Bildiriler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2007), 64). 1849 yılında Mekatib-i Rüşdiye Nazırlığı kaldırıldıktan sonra her iki mektep meslek okulu statüsünü kaybederek rüşdiyeye dönüştürüldü. Mekteb-i Ulum-ı Edebiyye Ağustos 1855 tarihinde kapatıldı. Mekteb-i Maarif-i Adliye, Temmuz 1862 tarihinde Mekteb-i Maarif-i Aklam'a dönüştürüldü (Margarita Dobreva, "Tanzimat Dönemindeki İstanbul Rüşdiyeleri Hakkında Bazı Tespitler", *Osmanlı'nın Dâhi Devlet Adamı Ahmed Cevdet Paşa*, Haz. Prof. Dr. Cafer Çiftçi, (Bursa: Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, 2021), 265).

⁵ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Dahiliye (İ. DH)*, 417/27616 (8 R 1275/15 Kasım 1858), lef 1, lef 2.

⁶ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri (A. MKT. MHM)*, 147/40 (19 R 1275/26 Kasım 1858), lef 1.

⁷ Dobreva, "Tanzimat Dönemindeki İstanbul Rüşdiyeleri Hakkında Bazı Tespitler", 275; Ayşegül Altınova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2018), 142; Yahya Akyüz, "Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer'in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı", *Milli Eğitim* 143 (1999): 17.

masarif-ı müteferrikaya ithal edilmek suretiyle hazineden ödenmesi emredildi.⁸ Mektepte Eylül 1859 tarihinde Muallim-i Evvel Hacı Hafız Mustafa Efendi, Riyaziye Hocası Esad Efendi idi.⁹ 29 Eylül 1859 tarihinde irade-i seniyye ile Muallim-i Evvel Hacı Hafız Mustafa Efendi'ye 300 kuruş, Fünun-ı Riyaziye Hocası Esad Efendi'ye 200 kuruş maaş tahsis edildi.¹⁰ Kısa süre sonra Hafız Mehmet Efendi muallim-i sani atandı. Muallim-i Evvel Hacı Hafız Mustafa Efendi 1862 yılında vefat etti.¹¹ Bu sebeple muallim-i evvelğe Hafız Mehmet Efendi, muallim-i saniliğe Hafız Abdurrahman Efendi tayin edildi.¹² 1867 yılında Muallim-i Sani Hafız Abdurrahman Efendi'nin 125 kuruş olan maaşı, yapılan 75 kuruş zamlı 200 kuruşa çıkarıldı.¹³ 1868 yılında mektepte Hafız Mehmet Efendi muallim-i evvel, Hafız Abdurrahman Efendi muallim-i sani, Müderris Hürrem Efendi hesap muallimi idi. Mektepte ayrıca bir nakış ustası görev yapmaktaydı.¹⁴ Mart 1870 tarihinde mektepte 250 kuruş maaşlı muallim-i evvel Hafız Mehmet Efendi, 200 kuruş maaşlı muallim-i sani Hafız Abdurrahman Efendi, 100 kuruş maaşlı sülüs hocası Mehmet Raşit Efendi, 200 kuruş maaşlı hesap hocası Hürrem Efendi, 200 kuruş maaşlı rika hocası Ali Efendi idi. Ayrıca mektepte 166 kuruş maaşlı bir nakış ustası, 83 kuruş maaşlı bir bevval vardı.¹⁵ 1871 yılında mektep talim heyetinde değişiklik yapıldı. Muallim-i evvel Hüseyin Efendi, muallim-i sani Hafız Mustafa Efendi, rika hocası Raşit Efendi oldu. Hesap Muallimi Hürrem Efendi ile Sülüs Hocası Mehmet Raşit Efendi görevine devam etmekteydi. Mektepte ayrıca nakış ustası ile bevval görev yapmaktaydı.¹⁶ Mektepte 1869 ve 1870 yıllarında 112¹⁷, 1871 yılında 45 talebe vardı.¹⁸

Hazinedar Cevri Usta Kız Rüşdiye Mektebi on yıl tek kız rüşdiye mektebi olarak hizmet verdi. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hazırlanırken yeni kız rüşdiye mekteplerinin açılması gündeme geldi. Maarif Meclisi 5 Nisan 1869 tarihinde Valide Sultan Sıbyan Mektebi'nde Beşiktaş, Süleyman Paşa Sıbyan Mektebi'nde Üsküdar, Beyhan Sultan Sıbyan Mektebi'nde Mahmut Paşa, İbrahim Sarım Paşa Sıbyan Mektebi'nde Şehzadebaşı, Yusuf Paşa Sıbyan Mektebi'nde Aksaray, Valide Sultan Sıbyan Mektebi'nde Atpazarı, Hani Hatun Sıbyan Mektebi'nde Eski Ali Paşa kız rüşdiye mekteplerinin açılmasına, her birine 250 kuruş maaşlı müdür, Arapça, Farsça, riyaziye dersleri talim ettirmek üzere 500 kuruş maaşlı muallim-i evvel, sülüs ve rika yazıları talim ettirmek şartıyla 300 kuruş maaşlı muallim-i sani, yaşlı eski halifelerden 100 kuruş maaşlı bevval, 100 kuruş maaşlı nakış ustası atanmasına, yine her birine aylık 150 kuruş masarif-ı müteferrika tahsis edilmesine, mevcut olan Sultanahmet Kız Rüşdiye Mektebi'ne ders programı ıslah edileceği için 500 kuruş maaşlı yeni muallim-i evvel tayin edilmesine, muallim-i sanisi maaşına 133 kuruş zam yapılarak 300 kuruşa çıkarılmasına, sıbyan mekteplerinin cüzi masrafla tamir edilerek kız rüşdiye mekteplerine dönüştürülmesine, sıbyan mekteplerindeki hocalar iffetli, ihtiyar ve emin oldukları için açılacak kız

⁸ BOA, İ. DH, 433/28665 (3 Za 1275/4 Haziran 1859), lef 1, lef 3.

⁹ BOA, A. MKT. MHM, 164/96 (12 S 1276/10 Eylül 1859), lef 1.

¹⁰ BOA, İ. DH, 443/29304 (1 Ra 1276/28 Eylül 1859), lef 1.

¹¹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Devair Yazışmalarına Ait Belgeler* (A. MKT. NZD), 469/35 (6 Ş 1279/27 Ocak 1863), lef 1.

¹² BOA, A. MKT. NZD, 471/67 (22 Ş 1279/12 Şubat 1862), lef 1.

¹³ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vala Riyaseti Belgeleri (MVL)*, 881/107 (2 C 1284/1 Ekim 1867), lef 1.

¹⁴ 1868-1869/H.1285 Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (SDAO), Defa 23, 91.

¹⁵ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Şura-yı Devlet Belgeleri (ŞD)*, 205/9 (28 Z 1286/31 Mart 1870), lef 2.

¹⁶ 1870-1871/H.1287 SDAO, Defa 25, 121; 1871-1872/H.1288 SDAO, Defa 26, 138.

¹⁷ 1869-1870/H.1286 SDAO, Defa 24, 113; 1870-1871/H.1287 SDAO, Defa 25, 121.

¹⁸ 1871-1872/H.1288 SDAO, Defa 26, 138.

rüşdiye mekteplerinde istihdam edilmelerine, gerekli olan tahsisat ve masrafın maarif bütçesine ilave edilmesine karar verdi.¹⁹ Maarif Nezareti 6 Nisan 1869 tarihinde gereğini Sadaret'e bildirdi.²⁰ Evrakı 27 Nisan 1869 tarihinde görüşen Şura-yı Devlet Dahiliye Dairesi teşebbüsü takdire şayan buldu.²¹ 3 Mayıs 1869 tarihinde Sadrazam tarafından Mabeyn-i Hümayun Başkıtabeti'ne yazılan arz tezkiresi üzerine 4 Mayıs 1869 tarihinde gerekli olan irade-i seniyye çıktı.²² Kasım 1869 tarihine kadar Şehzadebaşı, Atpazarı, Aksaray, Beşiktaş, Üsküdar, Eski Ali Paşa (Altay) ve İbrahim Paşa kız rüşdiye mektepleri açıldı.²³

Maarif Nezareti 3 Aralık 1873 tarihinde Sadarete Üsküdar'daki kız rüşdiye mektebi ihtiyaca cevap veremediği için Çarşı semtinde bulunan Gülfem Hatun Sıbyan Mektebi'nin kız rüşdiye mektebine çevrilmesi, 300 kuruş maaşla Darülmuaallimat mezunu Münibe Hanım'ın muallime-i ula, 300 kuruş maaşla Hatice Hanım'ın Türkçe, rika ve nakış muallimesi, 150 kuruş maaşla Yusuf Ağa'nın bevvab atanması gerektiği hususunda Maarif Meclisi'nde alınan kararı bildirdi.²⁴ Evrakı 20 Aralık 1873 tarihinde görüşen Şura-yı Devlet Dahiliye Dairesi talebi uygun bularak maaşların maarif bütçesinden ödenmesi gerektiğine karar verdi.²⁵ Sadrazam tarafından 3 Ocak 1874 tarihinde Mabeyn-i Hümayun Başkıtabeti'ne yazılan arz tezkiresi üzerine gerekli olan irade-i seniyye 4 Ocak 1874 tarihinde çıktı.²⁶ Mektep 1874 yılında açıldı.²⁷

İstanbul'daki sekiz kız rüşdiye mektebinde Eylül 1871 tarihinde 207²⁸, Haziran 1873 tarihinde 224²⁹ talebe tahsil görmekteydi. 1 Eylül 1875 tarihinde Sultanahmet Kız Rüşdiye Mektebi'nde 34, Şehzade Kız Rüşdiye Mektebi'nde 32, Yusuf Paşa Kız Rüşdiye Mektebi'nde 50, Altay Kız Rüşdiye Mektebi'nde 37, Atpazarı Kız Rüşdiye Mektebi'nde 19, Üsküdar Kız Rüşdiye Mektebi'nde 28, Gülfem Hatun Kız Rüşdiye Mektebi'nde 25, İbrahim Paşa Kız Rüşdiye Mektebi'nde 10, Eyüp Kız Rüşdiye Mektebi'nde 15 talebe vardı. Bu mekteplerdeki talebe sayısı toplamda 250³⁰ idi. Aynı tarihte Bosna, Girit, Konya ve Trabzon vilayetlerinde de birer kız rüşdiye mektebi mevcuttu.³¹ 1875-1876 yıllarında Hanya, Kastamonu, Selanik ve Yenişehir-i Fener kız rüşdiye mektepleri de hizmet vermeye başladı.³²

II. Abdülhamit Dönemi'nde İstanbul ve taşrada erkek rüşdiye mektepleri kadar olmamakla birlikte yeni kız rüşdiye mektepleri açılmaya devam edildi. İstanbul'da 1879 yılında 9³³ olan kız

¹⁹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Şura-yı Devlet (İ. ŞD)*, 14/637 (21 M 1286/3 Mayıs 1869), lef 3, lef 4, lef 5; Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, 101, 123.

²⁰ BOA, *İ. ŞD*, 14/637 (21 M 1286/3 Mayıs 1869), lef 2.

²¹ BOA, *İ. ŞD*, 14/637 (21 M 1286/3 Mayıs 1869), lef 1.

²² BOA, *İ. ŞD*, 14/637 (21 M 1286/3 Mayıs 1869), lef 6; Takvim-i Vekayi (TV), 1100 (28 S 1286/9 Haziran 1869).

²³ BOA, *İ. DH*, 602/41998 (25 Ş 1286/30 Kasım 1869), lef 1.

²⁴ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maarif Nezareti Mektubi Kalemî Belgeleri (MF. MKT)*, 15/8 (12 L 1290/3 Aralık 1873), lef 1; BOA, *ŞD*, 207/3 (29 L 1290/20 Aralık 1873), lef 3.

²⁵ BOA, *ŞD*, 207/3 (29 L 1290/20 Aralık 1873), lef 1; BOA, *İ. ŞD*, 28/1316 (14 Za 1290/3 Ocak 1874), lef 1.

²⁶ BOA, *İ. ŞD*, 28/1316 (14 Za 1290/3 Ocak 1874), lef 4.

²⁷ Dobreva, "Tanzimat Dönemindeki İstanbul Rüşdiyeleri Hakkında Bazı Tespitler", 276.

²⁸ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, 121-122.

²⁹ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, 130, 132.

³⁰ TV, 1755 (30 B 1292/1 Eylül 1875).

³¹ TV, 1755 (30 B 1292/1 Eylül 1875).

³² Margarita Dobreva, "The Urban Network of Rüşdiyyes in the Balkans and in Anatolia in the 1840s-1870s", *Études Balkaniques* LVIII/3 (2022): 395; Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, 159-160; Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye*, 147-148; Fatih Demirel, "Education of Girls in the Province of Thessaloniki During the Ottoman Modernization Process", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 12/1 (2023): 86-88.

³³ 1878-1879/H.1296 SDAO, Defa 34, 76-77.

rüşdiye mektebi sayısı Haziran 1885 tarihinde 11'e³⁴, 1903 yılında 12'ye³⁵ yükseldi. 1907 yılında İstanbul'daki kız rüşdiye mektebi sayısı değişmedi.³⁶ 1906 yılında İstanbul ve taşrada toplam 85 kız rüşdiye mektebi vardı.³⁷ 1914 yılında İstanbul'daki kız rüşdiye mektebi sayısı 15'e yükseldi.³⁸

1873 yılına kadar kız rüşdiye mekteplerinde nakış ustaları hariç erkek muallimler görev yaptı. 26 Nisan 1870 tarihinde açılan Darülmuallimat ilk mezunlarını 17 muallime ile 1873 yılında verdi.³⁹ İlk mezunlar kız rüşdiye mekteplerine muallime-i ula ve muallime-i saniye atandı. Böylece kadınlar ilk defa muallime olarak kamusal hayata girdi.⁴⁰

Maarif Meclisi Nisan 1869 tarihinde İstanbul'da yedi kız rüşdiye mektebi açılmasına karar verdiğinde Maarif Nizamnamesi hazırlama çalışmaları devam etmekteydi. Maarif Nazırı Safvet Paşa'nın gayretleriyle 1 Eylül 1869 tarihinde Maarif Nizamnamesi yayınlandı. Zaten yeni kız rüşdiye mektepleri açılırken nizamname ahkamı göz önünde bulunduruldu. Önceliği İstanbul ve vilayet merkezlerine veren nizamname tahsil süresini dört yıl olarak belirlediği kız rüşdiye mekteplerinde mebadi-i ulum-i diniyye, muhtasar tarih ve coğrafya, lisan-ı Osmanî kavaidi, hesap ve defter tutmak usulü, mebadi-i kavaid-i Arabiye ve Farişiye, nakışa medar olacak derecede resim, imla ve inşa, ameliyat-ı hıyatıyye ve müntehebat-ı edebiye, tedbir-i menzil, isteğe bağlı musiki derslerinin okutulmasını, ikiden dörde kadar muallime, ameliyat-ı hıyatıyye ve musiki dersleri için ayrıca birer hoca, birer mubassır ve bevab istihdam edilmesini kararlaştırdı.⁴¹ Kız rüşdiye mektepleri dersleri tedbir-i menzil, ameliyat-ı hıyatıyye, isteğe bağlı musiki ve nakışa medar olmak üzere resim dışında büyük ölçüde erkek rüşdiye mektepleri dersleriyle benzerlik taşımaktaydı.

1. Eyüp Kız Rüşdiye Mektebinin Birinci Defa Açılışı (1875-1881)

Eyüp'te kız rüşdiye mektebi açılması 1875 yılında gündeme geldi. Maarif Meclisi, Mayıs 1875 tarihinde Eyüp ve civarındaki kız çocukların eğitimden yararlanmalarını sağlamak için Lala Mehmet Ağa Sıbyan Mektebi binasının tamir ettirilmek suretiyle kız rüşdiye mektebine

³⁴ Bu mektepler Atpazarı, Beşiktaş, Doğancılar, Eyüp, Fındıklı (Cihangir), Gülfem Hatun, Küçük Mustafa Paşa, Mirgün (Emirgan), Sultanahmet, Şehzade ve Yusuf Paşa isimlerini taşımaktaydı (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye İdaresi Belgeleri (MF. İBT)*, 19/12 (22 Ş 1302/6 Haziran 1885), lef 1). Mirgün Kız Rüşdiye Mektebi 1881 yılında açıldı. Mektep binasını Mısır Hidivliği inşa ettirdi. Ahali, istidaname ile mektebin açılmasını Maarif Nezareti'nden talep etti. Mektebe tayin edilecek muallime-i ula, muallime-i saniye, nakış ve sülüs hocaları ile bevab maaşları için aylık 972 kuruşun maarif bütçesinden ödenmesi için 1 Temmuz 1881 tarihinde irade-i seniyye çıktı (BOA, *İ. DH*, 832/66944 (2 Ş 1294/30 Haziran 1881), lef 1, lef 2). Mektebe Fitnat Hanım muallime-i ula, Ayşe Nazire Hanım muallime-i saniye atandı (Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, 211-212). Büyük olması dikkate alınarak aynı binada kız ibtidai mektebi de açıldı (BOA, *MF. MKT*, 67/35 (13 Ş 1298/11 Temmuz 1881, lef 1; BOA, *MF. MKT*, 69/67 (12 L 1298/7 Eylül 1881), lef 1).

³⁵ BOA, *MF. İBT*, 139/9 (14 B 1321/6 Ekim 1903), lef 2.

³⁶ 1907 yılında İstanbul'daki kız rüşdiye mektepleri Eyüp, Mirgün, Beşiktaş, Fındıklı, Üsküdar, Sultanahmet, Molla Gürani, Fatih, Küçük Mustafa Paşa, Koca Mustafa Paşa, Makriköy ve Kadıköy isimlerini taşımaktaydı (1907-1908/H.1325 SDAO, Defa 63, 541-543).

³⁷ Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye*, 156. Taşrada açılan bazı kız rüşdiye mektepleri müstakil araştırmalara konu edildi (Serpil Pir, "Bursa Kız Rüşdiye Mektebi (1882-1909)", *History Studies* 14/3 (2022): 615-630; Ayşe Yanardağ, "Adana İnas/Kız Rüştiyesi Bağlamında Osmanlı'da Muallime/Kadın Öğretmen Sorunları (1892-1913)", *Çukurova Üniversitesi Türkojoloji Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2023): 233-246; Emel Demir Görür, "İnas Rüşdiye Mektepleri: Yanya Hamidiye İnas Rüştiye Mektebi Örneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/36 (2015): 315-320; Canan Yıldırım, "Sivas Kız (İnas) Rüşdiyesi", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi* 1/1 (2020): 80-98; Mucize Ünlü ve Arzu Dünder, "Tanzimat Sonrası Modernleşme Sürecinde Selanik İnas Rüşdiye Mektebi", *OTAM* 50 (2021): 212-229). İstanbul'da açılan kız rüşdiye mektepleri müstakil araştırmalara yeterince konu edilmedi.

³⁸ BOA, *MF. İBT*, 510/79 (11 N 1332/3 Ağustos 1914), lef 1.

³⁹ Cemil Öztürk, "Dârülmuallimât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 8 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 550; Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye*, 83, 86.

⁴⁰ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 84.

⁴¹ 24 Ca 1286/1 Eylül 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, *Düster* I/II (Dersaadet: Matbaa-ı Amire, 1289), 189-190.

dönüştürüldüğünü belirterek Darülmualimat mezunu Hatice Seher Hanım'ın 475 kuruş maaşla muallime-i ula, yazı ve riyaziye talim ettirmek şartıyla Saliha Seher Hanım'ın 300 kuruş maaşla muallime-i saniye, Fatma Şefika Hanım'ın yıkılan Beşiktaş Kız Rüşdiye Mektebi'nden muhassas 100 kuruş maaşla nakış muallimesi, aynı şekilde yıkılan Beşiktaş Kız Rüşdiye Mektebi'nden muhassas 140 kuruş maaşla Ali Ağa'nın bevvab atanmasına, muallime-i ula ve muallime-i saniye maaşları için aylık 775 kuruşun 1291 (13 Mart 1875-12 Mart 1876) yılı maarif bütçesinden tahsis edilmesi için gerekli izin verilmesine karar verdi. Maarif Nezareti 20 Mayıs 1875 tarihinde gereğini Sadarete bildirdi.⁴² Sadaret 1 Haziran 1875 tarihinde Mabeyn-i Hümayun Başkıtabeti'ne Eyüp'te kız rüşdiyesine dönüştürülen mektebe üç muallime ve bir bevvab atanması, 775 kuruşu maarif bütçesinden, 240 kuruşu yıkılan Beşiktaş Kız Rüşdiye Mektebi tahsisatından karşılanmak üzere muallime-i ulaya 475 kuruş, muallime-i saniyeye 300 kuruş, nakış muallimesine 100 kuruş ve bevvaba 140 kuruş maaş tahsis edilmesi gerektiğine dair Maarif Nezareti'nden gönderilen tezkirenin arz edildiğini, mektebin açılmasının "ol taraf ahalisi kız çocuklarının behre-yâb-ı ma'rifet ve san'at olmaları maksadına mübtenî olduğunu" belirterek bildirdi. Gerekli irade-i seniyye 2 Haziran 1875 tarihinde çıktı.⁴³ Böylece Eyüp Kız Rüşdiye Mektebi'ne 475 kuruş maaşla Hatice Seher Hanım muallime-i ula, 300 kuruş maaşla Saliha Seher Hanım muallime-i saniye, 100 kuruş maaşla Fatma Şefika Hanım nakış muallimesi, 140 kuruş maaşla Ali Ağa bevvab tayin edildi. Mektepte öğretime Eylül 1875 tarihinde başlandı.

Mektep, ilk mezunlarını dahi vermeden 1878 yılında Altay, Eski Ali Paşa ve Atpazarı kız rüşdiye mektepleri gibi 93 Harbi sebebiyle İstanbul'a gelen muhacirlerin iskanına tahsis edildi. Muhacirlerin mektepten tahliyesi uzun süre mümkün olmadı. Maarif Nezareti 11 Mayıs 1879, 27 Temmuz 1879, 7 Nisan 1880 ve 5 Temmuz 1880 tarihlerinde Muhacirin Komisyonu Riyaseti'ne mektebin muhacirlerden tahliye edilmesi gerektiğini bildirdi.⁴⁴ Hatta 5 Temmuz 1880 tarihinde muhacirler sebebiyle kız çocuklarının tahsile başlattırılmamasının gazetelerde şikâyet konusu yapıldığını ifade etti.⁴⁵ Maarif Nezareti'nin teşebbüslerine rağmen mektep tahliye edilemedi. Bu sebeple muallimleri 1881 yılında Küçük Mustafa Paşa'da açılan kız rüşdiye mektebine nakledildi.

Muallime-i Ula Hatice Seher Hanım 475 kuruş maaşla 22 Ağustos 1875-12 Mart 1880 tarihleri arasında Eyüp Kız Rüşdiye Mektebi'nde, 380 kuruş maaşla 13 Mart 1880-24 Kasım 1885 tarihleri arasında Eyüp ve Küçük Mustafa Paşa kız rüşdiye mekteplerinde, 460 kuruş maaşla 25 Kasım 1885-12 Eylül 1889 tarihleri arasında Küçük Mustafa Paşa Kız Rüşdiye Mektebi'nde görev yaptı.⁴⁶ Bir sonraki görev yeri Ankara Kız Rüşdiye Mektebi oldu. 27 Ekim 1890 tarihinde Bursa Kız Rüşdiye Mektebi'ne muallime-i ula atandı.⁴⁷ Daha sonra İstanköy Kız Rüşdiye Mektebi'ne tayin edildi.⁴⁸

Muallime-i Saniye Saliha Seher Hanım 300 kuruş maaşla Ağustos 1875 tarihinde mektepte göreve başladı. 1879 yılında istifa etti. Yerine mektebi muhacirlerden tahliye ederek talebeyi toplamak şartıyla eğitim-öğretime başladığı tarihten itibaren almak üzere 300 kuruş maaşla Sadiye

⁴² BOA, *İ. DH*, 702/49147 (26 R 1292/1 Haziran 1875), lef 1.

⁴³ BOA, *İ. DH*, 702/49147 (26 R 1292/1 Haziran 1875), lef 2.

⁴⁴ BOA, *MF. MKT*, 62/54 (16 Ca 1296/8 Mayıs 1879), lef 1; BOA, *MF. MKT*, 64/2 (7 Ş 1296/27 Temmuz 1879), lef 1; BOA, *MF. MKT*, 65/52 (27 B 1297/5 Temmuz 1880), lef 1.

⁴⁵ BOA, *MF. MKT*, 65/52 (27 B 1297/5 Temmuz 1880), lef 1.

⁴⁶ BOA, *ŞD*, 1028/73 (4 C 1322/16 Ağustos 1904), lef 1.

⁴⁷ BOA, *MF. MKT*, 139/133 (12 L 1309/10 Mayıs 1892), lef 2.

⁴⁸ BOA, *MF. MKT*, 305/25 (26 Ş 1313/11 Şubat 1896), lef 3.

Hanım atandı.⁴⁹ Sadiye Hanım 15 Mart 1879-12 Mart 1880 tarihleri arasında 300 kuruş, 13 Mart 1880-9 Şubat 1881 tarihleri arasında 240 kuruş maaşla görev yaptı.⁵⁰

Nakış Muallimesi Fatma Şefika Hanım daha önce Beşiktaş Kız Rüşdiye Mektebi'nde 100 kuruş maaşla görev yapmaktaydı. Beşiktaş Kız Rüşdiye Mektebi 13 Eylül 1874 tarihinde yol yapımı çalışması sebebiyle yıkıldı. Fatma Şefika Hanım, Maarif Meclisi'nin Nisan 1875 tarihli kararıyla 13 Eylül 1874 tarihinden Eyüp Kız Rüşdiye Mektebi'ne tayin edildiği Ağustos 1875 tarihine kadar maaşını almaya devam etti.⁵¹ Eyüp Kız Rüşdiye Mektebi'nde 1881 yılına kadar görev yaptı.⁵²

Bevvab Ali Ağa da 1881 yılına kadar mektepte görev yapmaya devam etti.⁵³

Eyüp Kız Rüşdiye Mektebi Eylül 1875 tarihinde Bahariye Caddesi'ndeki Lala Mehmet Ağa Sıbyan Mektebi binasında açıldı.⁵⁴ Mektep binası 1876 yılında çevresinde bulunan servi ağaçlarından ikisinin yıkılması sonucu zarar gördü. Maarif Nezareti'nin talebi üzerine Evkaf-ı Hümayun Nezareti mektep binasını tamir ettirdi.⁵⁵

Tahsil süresi dört yıl olan mektepte 1875 yılında 15⁵⁶, 1876, 1877 ve 1878 yıllarında 20⁵⁷, 1879 yılında 25⁵⁸ ve 1880 yılında 30 talebe vardı.⁵⁹ Görüldüğü üzere mektepteki talebe sayısı son derece azdı.

2. Eyüp Kız Rüşdiye Mektebinin İkinci Defa Açılışı

Eyüp'te kız rüşdiye mektebi açılması 1884 yılında yeniden gündeme geldi. Eyüp ileri gelenleri kız rüşdiye mektebi olarak kullanılmak üzere aylık 13 mecdi bedelle hane kiraladı. Hatta hanenin kira bedeliyle tefriş ve diğer ihtiyaçları masrafına karşılık bulacaklarını taahhüt ettiler. Maarif Nezareti'ne takdim ettikleri arzuhalde mektebin resmi açılışının 13 Mayıs 1884 tarihinde yapılacağını, muallimelerinin atanmasını istediklerini bildirdiler. Arzuhalin havale edildiği Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, Eyüp'ün "cemiyetlü ve İstanbul'un mütemmimâtından muteber bir belde" olduğunu belirterek mektep açılmasını uygun buldu. "Usûl-ı müttehizesine ve emsâline tevfikân" atanacak muallime-i ula için 420, muallime-i saniye için 300, nakış muallimesi, yazı muallimi ve bevval için 120'şer kuruş maaş, mektebin çeşitli masrafları için 30 kuruş olmak üzere aylık toplam 1110 kuruşun 1300 (13 Mart 1884-12 Mart 1885) yılı maarif bütçesinden tahsisine izin verilmesi hususunda Sadarete tezkire yazılması gerektiğini ifade etti. Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin görüşünü önce Maarif Meclisi, sonra Maarif Nazırı uygun buldu. Maarif Nezareti 23 Nisan 1884 tarihinde gereğini Sadarete bildirdi.⁶⁰ Sadrazam Said Paşa tarafından 6 Mayıs 1884 tarihinde Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti'ne yazılan arz tezkiresi üzerine gerekli olan irade-i seniyye 12

⁴⁹ BOA, *MF. MKT*, 61/3 (22 Ra 1296/16 Mart 1879), lef 1.

⁵⁰ BOA, *ŞD*, 964/8 (29 Z 1315/21 Mayıs 1898), lef 1.

⁵¹ BOA, *MF. İBT*, 6/32 (28 S 1292/5 Nisan 1875), lef 1.

⁵² BOA, *MF. MKT*, 69/75 (12 L 1298/7 Eylül 1881), lef 1.

⁵³ BOA, *MF. MKT*, 71/89 (12 Za 1298/6 Ekim 1881), lef 1.

⁵⁴ BOA, *İ. DH*, 702/49147 (26 R 1292/1 Haziran 1875), lef 1; 1878-1879/H.1296 SDAO, Defa 34, 77; 1879-1880/H.1297 SDAO, Defa 35, 408.

⁵⁵ BOA, *MF. MKT*, 37/56 (6 Ca 1293/30 Mayıs 1876), lef 1; BOA, *MF. MKT*, 43/69 (27 Ş 1293/17 Eylül 1876), lef 1.

⁵⁶ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, 159.

⁵⁷ 1876-1877/H.1294 SDAO, Defa 32, 394; 1877-1878/H.1295 SDAO, Defa 33, 259; 1878/H.1295 SDAO, Defa 33, 259.

⁵⁸ 1878-1879/H.1296 SDAO, Defa 34, 77.

⁵⁹ 1879-1880/H.1297 SDAO, Defa 35, 408.

⁶⁰ BOA, *İ. DH*, 916/72729 (16 B 1301/12 Mayıs 1884), lef 1.

Mayıs 1884 tarihinde çıktı.⁶¹ Kısa süre sonra Maarif Meclisi kararıyla mektebe muallimelerle bevvab tayin edildi. Mektepte eğitim-öğretime 13 Eylül 1884 tarihinde Bahariye Caddesi'nde kiralanan hanede başlandı. Ancak ileri gelenler taahhüt etmelerine rağmen hanenin aylık kira bedeli olan 13 mecdiye karşılık bulamadı. Bu sebeple kira bedeli 13 Eylül 1884 tarihinden itibaren geçici olarak irade-i seniyye ile maarif bütçesinden ödendi. Maarif Nezareti 27 Mayıs 1886 tarihinde Sadarete aylık kira bedeli olan 13 mecdinin 13 Eylül 1884 tarihinden itibaren maarif bütçesinden ödendiğini, irade-i seniyye hükmünün geçici olduğunu, 13 mecdinin (247 kuruş) maarif bütçesinden daimî surette ödenmesi için izin verilmesi gerektiğini bildirdi.⁶² Neticede gerekli irade-i seniyye 14 Haziran 1886 tarihinde çıktı.⁶³

2.1. Mektep Personeli (Heyet-i Talimiyesi)

İkinci defa açıldığı 1884 yılından itibaren mektepte bir muallime-i ula/birinci muallime, iki muallime-i saniye/ikinci muallime, bir nakış muallimesi, bir sülüs/yazı muallimi görev yaptı. 1896 yılından itibaren mektepte bir muavine ile bir hademe/kadın bevvab istihdam edildi.

2.1.1. Muallime-i Ulalar (Birinci Muallimler)

Mektebe 2 Eylül 1884 tarihinde Maarif Meclisi kararıyla Fatma Hanım 420 kuruş maaşla muallime-i ula atandı. Fatma Hanım 1888 yılına kadar görev yaptı.⁶⁴ Fatma Hanım'dan sonra muallime-i ulalığa Emine Hanım tayin edildi. Emine Hanım görevine Şubat 1894 tarihine kadar devam etti. Bu tarihte yerine Nebiye Hanım atandı. Sanayi madalyası sahibi Nebiye Hanım Temmuz 1914 tarihine kadar görev yaptı.⁶⁵ Mekatib-i Rüşdiye İdaresi 28 Ekim 1907 tarihinde "vazîfe-i me'mûresini îfâda müşâhid olan sa'y ve gayretine binâen" maaşına 50 kuruş zam yapılmasına karar verdi. Maarif Meclisi 21 Kasım 1907 tarihinde kararı tasdik etti. Muhallef olmadığı takdirde tahlifinin⁶⁶ yapılması gerektiğine karar verdi.⁶⁷ Mekatib-i Rüşdiye İdaresi 7 Aralık 1907 tarihinde Nebiye Hanım'a maaşına 50 kuruş zam yapıldığını, usul gereği tahlifi yapılmak üzere Darümuallimat Müdürlüğü'ne müracaat etmesi gerektiğini bildirdi. Mekatib-i Rüşdiye İdaresi aynı tarihte Darümuallimat Müdürlüğü'ne de bilgi verdi.⁶⁸ Nebiye Hanım'ın tahlifi 14 Aralık 1907 tarihinde Darümuallimat'ta yapıldı.⁶⁹

2.1.2. Muallime-i Saniyeler (İkinci Muallimler)

Mektepte 1884 yılından itibaren bir muallime-i saniye görev yaptı. Daha sonra muallime-i saniye sayısı üçe çıktı. Kaynaklar ilk yıllarda görev yapan muallime-i saniyelerin isimlerini tespit etmekte imkân tanımamaktadır. 21 Haziran 1893 tarihinde muallime-i saniyeler Hatice Hanım, Fatma Şerife Kamile Hanım ve Hanife Hanım idi.⁷⁰ Daha sonra muallime-i saniye sayısı ikiye düştü. 20 Kasım 1893 tarihinde muallime-i saniye Fatma Şerife Kamile Hanım'dı. Diğer muallime-i saniye Ekim

⁶¹ BOA, *İ. DH*, 916/72729 (16 B 1301/12 Mayıs 1884), lef 2.

⁶² BOA, *İ. DH*, 994/78492 (12 N 1303/14 Haziran 1886), lef 1.

⁶³ BOA, *İ. DH*, 994/78492 (12 N 1303/14 Haziran 1886), lef 2.

⁶⁴ BOA, *MF. İBT*, 189/63 (20 Ra 1325/3 Mayıs 1907), lef 1.

⁶⁵ BOA, *MF. İBT*, 506/56, (10 Ş 1332/4 Temmuz 1914), lef 5.

⁶⁶ Tahlif/Yemin hakkında bkz. Güler Yarıcı, "Osmanlıda Yemin ve Tahlif", *Yemin Kitabı*, Haz. Emine Gürsoy Naskali (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013), 40-44.

⁶⁷ BOA, *MF. İBT*, 200/83 (14 Za 1325/19 Aralık 1907), lef 4.

⁶⁸ BOA, *MF. İBT*, 199/63 (2 Za 1325/7 Aralık 1907), lef 1.

⁶⁹ BOA, *MF. İBT*, 200/83 (14 Za 1325/19 Aralık 1907), lef 5.

⁷⁰ BOA, *MF. İBT*, 43/23 (16 Ş 1312/12 Şubat 1895), lef 62.

1893 tarihinde atanan Ahsen Hanım'dı.⁷¹ 13 Ocak 1894 tarihinde mektepteki muallime-i saniyeler Fatma Şerife Kamile Hanım ile Ahsen Hanım idi.⁷²

Darümuallimat mezunu Fatma Şerife Kamile Hanım Maarif Meclisi kararıyla 13 Mayıs 1893 tarihinde 250 kuruş maaşla muallime-i saniye tayin edildi.⁷³ Fatma Şerife Kamile Hanım bir önceki görevi Beyrut Kız Rüşdiye Mektebi Muallime-i Ulalığı'ndan 23 Eylül 1892 tarihinde istifa etmişti. Eyüp Kız Rüşdiye Mektebi'ne sekiz aya yakın açıkta kaldıktan sonra isteği üzerine atandı.⁷⁴ Maaşına 13 Haziran 1893 tarihinde 50 kuruş zam yapıldı.⁷⁵ 14 Şubat 1894 tarihinde sağlık sorunları sebebiyle görevinden istifa etti.⁷⁶ Yerine 12 Mart 1894 tarihinde Fatma Hanım atandı.⁷⁷ Fatma Hanım 1900 yılına kadar görevinde kaldı. Yerine 300 kuruş maaşla Darümuallimat 1896 yılı mezunu Safvet Hanım atandı.⁷⁸ Safvet Hanım Mayıs 1902 tarihinde ilaveten nakış muallimesi atanmak istediğine dair Maarif Nezareti'ne istidaname takdim etti. Ancak nakış muallimeliği boş olmadığı için talebi uygun bulunmadı.⁷⁹ Brüt maaşı 18 Eylül 1909 tarihinde 500 kuruştur.⁸⁰ Rahatsızlığı sebebiyle yerine 18 Mayıs 1909 tarihinden itibaren Fatma Hanım vekalet etti.⁸¹ İstanbul Vilayeti Maarif Müdürlüğü, mektepteki tedrisat “muhavver-i lâyıkında cereyân etmediği” gerekçesiyle Safvet Hanım'ı 14 Nisan 1914 tarihi itibarıyla azletti. Yerine 7 Mayıs 1914 tarihinden itibaren Fatma Hanım'ı 500 kuruş maaşla asaleten tayin etti. 11 Mayıs 1914 tarihinde Maarif Nezareti'ne bilgi verdi. Maarif Nezareti Şura-yı Devlet'in 22 Nisan 1912 tarihinde vilayetlerle müstakil sancaklara tebliğ edilen kararını gerekçe göstererek Safvet Hanım'ın azledilmesini uygun bulmadı. İstanbul Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nün gerekçeli itirazı üzerine Maarif Nezareti iktidarı olduğu halde görevine devam etmediği için Safvet Hanım'a mazuliyet maaşı tahsis edilmesine kanuni engel olmadığına karar verdi.⁸² Fatma Hanım 7 Mayıs 1914-13 Ekim 1914 tarihleri arasında 500 kuruş maaşla asaleten muallime-i saniye olarak görev yaptı.⁸³

Mektepte görev yapan diğer muallime-i saniye Ahsen Hanım Ekim 1893 tarihinde atandı.⁸⁴ Ahsen Hanım Nisan 1900 tarihine kadar görev yaptı.⁸⁵ Nisan 1900 tarihinde yerine Bursa Kız

⁷¹ BOA, *MF. İBT*, 43/23 (16 Ş 1312/12 Şubat 1895), lef 117.

⁷² BOA, *MF. İBT*, 43/23 (16 Ş 1312/12 Şubat 1895), lef 188.

⁷³ BOA, *MF. MKT*, 174/37 (26 Z 1310/11 Temmuz 1893), lef 1; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Ali Evrak Odası Belgeleri (BEO)*, 176/13128 (5 N 1310/23 Mart 1893), lef 2; BOA, *MF. MKT*, 168/136 (5 Za 1310/21 Mayıs 1893), lef 1, lef 2.

⁷⁴ BOA, *BEO*, 176/13128 (5 N 1310/23 Mart 1893), lef 1.

⁷⁵ BOA, *MF. MKT*, 174/37 (26 Z 1310/11 Temmuz 1893), lef 1; BOA, *BEO*, 176/13128 (5 N 1310/23 Mart 1893), lef 2; BOA, *MF. MKT*, 168/136 (5 Za 1310/21 Mayıs 1893), lef 1, lef 2.

⁷⁶ BOA, *MF. MKT*, 554/39 (11 M 1319/30 Nisan 1901), lef 3. Fatma Şerife Kamile Hanım 21 Aralık 1896 tarihinde Maarif Meclisi kararıyla 250 kuruş maaşla Beşiktaş Kız Rüşdiye Mektebi'ne muallime-i saniye atandı. Maaşına 17 Nisan 1897 tarihinde 20, 2 Nisan 1899 tarihinde 30 kuruş zam yapıldı. 13 Aralık 1900 tarihinde vefat etti (BOA, *MF. MKT*, 554/39 (11 M 1319/30 Nisan 1901), lef 3; BOA, *MF. İBT*, 57/40 (14 B 1314/19 Aralık 1896), lef 1).

⁷⁷ BOA, *MF. İBT*, 43/23 (16 Ş 1312/12 Şubat 1895), lef 180.

⁷⁸ 1899-1900/H.1317 SDAO, Defa 55, 311. Ayrıca bkz. Sevim Ceylan Dumanoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Kız Öğretmen Okulu Darümuallimat (1870-1924)*, (Doktora Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2019), 89.

⁷⁹ BOA, *MF. İBT*, 119/81 (17 S 1320/26 Mayıs 1902), lef 1.

⁸⁰ BOA, *MF. İBT*, 244/32 (3 N 1327/18 Eylül 1909), lef 1.

⁸¹ BOA, *MF. İBT*, 233/15 (26 R 1327/17 Mayıs 1909), lef 1.

⁸² BOA, *MF. İBT*, 500/99 (5 B 1332/30 Mayıs 1914), lef 1, lef 2, lef 3, lef 4.

⁸³ Muzaffer Fehmi Şakar ve Nuri Güçtekin, *Maariften Milli Eğitime İstanbul Sicilleri (1878-1965)*, I, (İstanbul: T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Destek Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2018), 244.

⁸⁴ BOA, *MF. İBT*, 43/23 (16 Ş 1312/12 Şubat 1895), lef 117.

⁸⁵ BOA, *MF. İBT*, 43/23 (16 Ş 1312/12 Şubat 1895), lef 117, lef 188.

Rüşdiye Mektebi Muallime-i Saniyesi Pakize Hanım 250 kuruş maaşla naklen atandı.⁸⁶ Pakize Hanım yerine vekaleten Feride Hanım'ın tayin edilmesi üzerine 28 Mayıs 1900 tarihinde Bursa'daki görevinden ayrıldı.⁸⁷ Maarif Meclisi'nin 14 Kasım 1901 tarihli kararıyla Pakize Hanım ile Koca Mustafa Paşa Kız Rüşdiye Mektebi Muallime-i Saniyesi Zekiye Hanım'ın becayışı yapıldı. Bu becayış Pakize Hanım'dan ziyade Zekiye Hanım'ın muallime-i ula ile anlaşamaması ve öğrencilere şiddet uygulamasından kaynaklandı.⁸⁸ Ancak her iki muallime-i saniye resmi uyarılara rağmen yeni görevlerine çeşitli bahanelerle kısa sürede başlamadı.⁸⁹ Her ikisi Ocak 1902 tarihinde Maarif Nezareti'ne takdim ettikleri müşterek arzuhalle mevcut görevlerinde kalmak istediklerini bildirdi.⁹⁰ Şubat 1902 tarihinde her ikisi yeni görevlerine başlamaları hususunda resmen uyarıldı.⁹¹ Bu arada Zekiye Hanım Nisan 1902 tarihi itibarıyla Eyüp Kız Rüşdiye Mektebi'nde görevine başladı.⁹² Kısa süre sonra Maarif Nezareti'ne arzuhal takdim ederek Koca Mustafa Paşa Kız Rüşdiye Mektebi'ne muallime-i ula atanmak istediğini bildirdi. Ancak Mekatib-i Rüşdiye İdaresi 17 Nisan 1902 tarihinde talebini uygun bulmadı.⁹³ Koca Mustafa Paşa'da ikamet eden Zekiye Hanım 28 Ağustos 1902 tarihinde çeşitli gerekçeler ileri sürerek Darümuallimat veya kız sanayi mekteplerinden birine atanmak istediğini beyan etti.⁹⁴ Talebi yerine getirilmemekle birlikte Maarif Meclisi'nin 29 Nisan 1903 tarihli kararıyla Küçük Mustafa Paşa Kız Rüşdiye Mektebi Muallime-i Saniyesi Halide Hacer Hanım⁹⁵ ile becayışları yapıldı.⁹⁶ Halide Hacer Hanım 13 Mart 1912 tarihine kadar mektepte görevine devam etti.⁹⁷ Maarif Meclisi'nin 21 Kasım 1907 tarihli kararıyla maaşına 50 kuruş zam yapıldı. Bu tarihten itibaren brüt maaşı 400 kuruş oldu.⁹⁸

2.1.3. Nakış Muallimleri

1884 yılında mektep açıldığında nakış muallimesi için 120 kuruş maaş tahsis edildi. Açıldığı tarihten itibaren mektepte nakış muallimesi görev yaptı. 21 Haziran 1893 tarihinde nakış muallimesi Adeviye Hanım'dı.⁹⁹ Adeviye Hanım çeşitli bahanelerle mektebe düzenli devam etmediği, uyarıları

⁸⁶ BOA, *MF. MKT*, 499/8 (23 Z 1317/24 Nisan 1900), lef 1; BOA, *MF. MKT*, 499/26 (24 Z 1317/25 Nisan 1900), lef 1, lef 3.

⁸⁷ BOA, *MF. MKT*, 499/26 (24 Z 1317/25 Nisan 1900), lef 4.

⁸⁸ BOA, *MF. İBT*, 105/53 (6 B 1319/19 Ekim 1901), lef 1; BOA, *MF. İBT*, 106/87 (11 Ş 1319/23 Kasım 1901), lef 1.

⁸⁹ BOA, *MF. İBT*, 107/58 (21 Ş 1319/3 Aralık 1901), lef 1.

⁹⁰ BOA, *MF. İBT*, 109/68 (9 L 1319/19 Ocak 1902), lef 1.

⁹¹ BOA, *MF. İBT*, 111/53 (25 L 1319/4 Şubat 1902), lef 1; BOA, *MF. İBT*, 111/79 (2 Za 1319/10 Şubat 1902), lef 1.

⁹² BOA, *MF. İBT*, 113/122 (29 Za 1319/9 Mart 1902), lef 1; BOA, *MF. İBT*, 115/68 (19 Z 1319/29 Mart 1902), lef 1.

⁹³ BOA, *MF. İBT*, 117/88 (8 M 1320/17 Nisan 1902), lef 1.

⁹⁴ BOA, *MF. İBT*, 124/23 (23 Ca 1320/28 Ağustos 1902), lef 1. 1878 yılında İstanbul'da doğan Zekiye Hanım, Darümuallimat'tan 6 Ağustos 1899 tarihinde alıyyülala derecede şehadetname alarak mezun oldu. 1 Eylül 1900 tarihinde 300 kuruş maaşla Koca Mustafa Paşa Kız Rüşdiye Mektebi'ne muallime-i saniye tayin edildi. 29 Nisan 1903-7 Ağustos 1905 tarihleri arasında Küçük Mustafa Paşa Kız Rüşdiye Mektebi'nde muallime-i saniye olarak çalıştı. 26 Ağustos 1905-11 Kasım 1909 tarihleri arasında 800 kuruş maaşla Bingazi Kız Rüşdiye Mektebi'nde muallime-i ula, 24 Aralık 1909-21 Nisan 1911 tarihleri arasında Mirgün Kız Rüşdiye Mektebi'nde, 23 Nisan 1911-20 Eylül 1912 tarihleri arasında Fatih Kız Rüşdiye Mektebi'nde, 21 Eylül 1912-22 Ekim 1913 tarihleri arasında Koca Mustafa Paşa Kız Rüşdiye Mektebi'nde 500 kuruş maaşla muallime olarak görev yaptı. Daha sonra İstanbul'daki çeşitli mekteplerde muallimelik ve müdür muavineliği görevlerinde bulundu. 30 Haziran 1932 tarihinde emekliye ayrıldı (Şakar ve Güçtekin, *Maariften Milli Eğitime İstanbul Sicilleri (1878-1965)*, I, 152-153).

⁹⁵ Darümuallimat'tan 1900-1901 eğitim-öğretim yılında mezun olan Halide Hacer Hanım Eylül 1902 tarihinde Küçük Mustafa Paşa Kız Rüşdiye Mektebi'nde muavine olarak görev yaparken Eyüp Kız Rüşdiye Mektebi'ne muallime veya muavine olarak tayin edilmek istemiş, açık yer bulunmadığı için talebi yerine getirilmemişti (BOA, *MF. İBT*, 125/20 (16 C 1320/20 Eylül 1902), lef 1).

⁹⁶ BOA, *MF. İBT*, 133/117 (11 S 1321/9 Mayıs 1903), lef 1; BOA, *MF. MKT*, 711/31 (8 Ra 1321/4 Haziran 1903), lef 1, lef 2.

⁹⁷ Şakar ve Güçtekin, *Maariften Milli Eğitime İstanbul Sicilleri (1878-1965)*, I, 333; BOA, *MF. İBT*, 244/32 (3 N 1327/18 Eylül 1909), lef 1.

⁹⁸ BOA, *MF. İBT*, 200/83 (14 Za 1325/19 Aralık 1907), lef 4, lef 5; BOA, *MF. İBT*, 199/63 (2 Za 1325/7 Aralık 1907), lef 1.

⁹⁹ BOA, *MF. İBT*, 43/23 (16 Ş 1312/12 Şubat 1895), lef 62.

dikkate almadığı gerekçesiyle şikâyete konu edildi. Muallime-i Ula Nebihe Hanım Kasım 1896 tarihinde Maarif Nezareti'ne Adeviye Hanım'ın görevini layıkıyla yapmadığı için talebenin nakış işlerinde geri kalmasına sebep olduğunu, azledilmesi ya da yerine başka birinin atanması gerektiğini bildirdi. Yapılan tahkikat neticesinde Adeviye Hanım'ın sağlık sorunları olduğu anlaşıldı. Bu sebeple yerine Kasım 1896 tarihinden itibaren Kız Sanayi Mektebi mezunlarından birinin 80 kuruş maaşla vekalet etmesi kararlaştırıldı.¹⁰⁰ Bununla birlikte Adeviye Hanım 1900 yılına kadar görevine devam etti.¹⁰¹ 1900 yılında nakış muallimeliğine Fatma Hanım atandı.¹⁰² Fatma Hanım 1903 yılına kadar görev yaptı. Fatma Hanım aynı zamanda mektepte muavine idi. İki görevi birlikte yaptı. 1902 yılı başında Maarif Nezareti'ne takdim ettiği istifanamede muavine ve nakış muallimesi olarak görev yaptığını, muavinelikten istifa ettiğini, asaleten nakış muallimesi atanmak istediğini beyan etti.¹⁰³ Fatma Hanım'dan sonra 120 kuruş maaşla Pakize Hanım nakış muallimesi atandı. Pakize Hanım 4 Temmuz 1914 tarihine kadar görevine devam etti.¹⁰⁴

2.1.4. Muavineler

İslah çalışmaları kapsamında 1896 yılından itibaren mektebe muavine atandı. 1896 yılında mektepte talebe sayısı da 130'a çıkmıştı. Muallime-i ulanın talebi üzerine 150 kuruş maaşla Zahide Hanım muavine atandı.¹⁰⁵ Zahide Hanım 1900 yılına kadar görev yaptı.¹⁰⁶ Yerine Fatma Hanım tayin edildi.¹⁰⁷ Fatma Hanım 1902 yılına kadar görevde kaldı.¹⁰⁸ Ocak 1902 tarihinde Maarif Nezareti'ne takdim ettiği arzuhalle Eyüp Kız Rüşdiye Mektebi'nde asaleten muavine ve vekaleten nakış muallimesi olarak görev yaptığını, muavinelikten istifa ettiğini, asaleten nakış muallimesi atanmak istediğini bildirdi.¹⁰⁹ Fatma Hanım'ın istifası sebebiyle muavineliğe iki ay Halide Hacer Hanım vekalet etti. Bu esnada Halide Hacer Hanım asaleten muavine atanmak istediğini Maarif Nezareti'ne takdim ettiği arzuhalle bildirdi. Ancak talebi uygun bulunmadı.¹¹⁰ Muavineliğe Maarif Meclisi kararıyla Nisan 1902 tarihinde Küçük Mustafa Paşa Kız Rüşdiye Mektebi'nde muavine olarak çalışmakta olan Darülmualimat mezunu Fatma Beyhan Hanım 150 kuruş maaşla asaleten atandı. Halide Hacer Hanım da 150 kuruş maaşla Küçük Mustafa Paşa Kız Rüşdiye Mektebi'ne asaleten muavine tayin edildi.¹¹¹ Fatma Beyhan Hanım Aralık 1907 tarihinde ya maaşına zam yapılmasını ya da muallime-i salise tayin edilmesini istedi.¹¹² Aralık 1907 tarihinde Maarif Meclisi kararıyla muallime-i salise atandı.¹¹³

¹⁰⁰ BOA, *MF. İBT*, 56/19 (12 C 1314/18 Kasım 1896), lef 1.

¹⁰¹ 1898-1899/H.1316 Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (SNMU), Defa 1, 679.

¹⁰² 1899-1900/H.1317 SNMU, Defa 2, 759.

¹⁰³ BOA, *MF. İBT*, 112/1 (7 Za 1319/15 Şubat 1902), lef 1.

¹⁰⁴ BOA, *MF. İBT*, 161/68 (11 R 1323/15 Haziran 1905), lef 1; BOA, *MF. İBT*, 159/47 (7 S 1323/13 Nisan 1905), lef 1; BOA, *MF. İBT*, 318/55 (20 R 1329/20 Nisan 1911), lef 1; BOA, *MF. İBT*, 387/46 (23 Ş 1330/7 Ağustos 1912), lef 1; BOA, *MF. İBT*, 506/56, (10 Ş 1332/4 Temmuz 1914), lef 5.

¹⁰⁵ BOA, *MF. İBT*, 51/22 (10 Za 1313/23 Nisan 1896), lef 1; BOA, *MF. İBT*, 55/4 (20 R 1314/28 Eylül 1896), lef 1.

¹⁰⁶ 1898-1899/H.1316 SNMU, Defa 1, 679.

¹⁰⁷ 1899-1900/H.1317 SNMU, Defa 2, 759.

¹⁰⁸ 1900-1901/H.1318 SNMU, Defa 3, 824; 1901-1902/H.1319 SNMU, Defa 4, 166-167.

¹⁰⁹ BOA, *MF. İBT*, 112/1 (7 Za 1319/15 Şubat 1902), lef 1.

¹¹⁰ BOA, *MF. İBT*, 112/2 (7 Za 1319/15 Şubat 1902), lef 1.

¹¹¹ BOA, *MF. İBT*, 112/1 (7 Za 1319/15 Şubat 1902), lef 1; BOA, *MF. İBT*, 117/89 (8 M 1320/17 Nisan 1902), lef 1.

¹¹² BOA, *MF. İBT*, 200/38 (11 Za 1325/16 Aralık 1907), lef 1.

¹¹³ BOA, *MF. İBT*, 200/76 (14 Za 1325/19 Aralık 1907), lef 1; BOA, *MF. İBT*, 201/51 (27 Za 1325/1 Ocak 1908), lef 1; BOA, *MF. İBT*, 220/22 (8 M 1327/30 Ocak 1909), lef 1.

2.1.5. Bevvablar ve Hademeler/Bevvabeler

Mektepte Eylül 1884 tarihinden itibaren 120 kuruş maaşla bevvab görev yaptı. 21 Haziran 1893 tarihinde bevvab Osman Ağa'ydı.¹¹⁴ Osman Ağa uzun yıllar görevine devam etti. Ancak Ekim 1906 tarihinde vefat etti. Bu sebeple yerine 100 kuruş maaşla Akif Ağa atandı.¹¹⁵ Akif Ağa da selefi Osman Ağa gibi uzun yıllar görevde kaldı.

Mektepte bevvab yanında 1896 yılından itibaren hademe/bevvabe de görev yaptı. Maarif Meclisi kararıyla Mayıs 1897 tarihinde 80 kuruş maaşla Eda Hanım hademe tayin edildi.¹¹⁶ Sağlık sorunları sebebiyle Eda Hanım'a 1907 yılından itibaren kızı Emine Hanım vekalet etti.¹¹⁷ Ancak Emine Hanım kısa süre sonra görevini bıraktı. Yerine İfakat Hanım baktı. İfakat Hanım Mayıs 1908 tarihinde hademeliğe vekaleten atandı.¹¹⁸

2.1.6. Sülüs Muallimleri/Yazı Hocaları/Hatt Muallimleri

Eylül 1884 tarihinden itibaren mektepte 120 kuruş maaşla sülüs muallimi görev yaptı. 21 Haziran 1893 tarihinde sülüs muallimi Mustafa Efendi idi.¹¹⁹ Mustafa Efendi uzun yıllar görevine devam etti. 1910 yılında yaş haddinden emekliliği gündeme geldi. İstanbul Vilayeti Maarif Müdürlüğü 24 Mayıs 1910 tarihinde Maarif Nezareti'ne 65 yaşını geçenlerin emekli edildiğini, 100 kuruş maaşla hat muallimliği yapan Mustafa Efendi'nin görevini yapamayacak derecede yaşlı olduğunu bildirdi. Neticede Mustafa Efendi 14 Eylül 1910 tarihinde emekli edildi.¹²⁰ Yerine Hulusi Efendi sülüs muallimi tayin edildi.¹²¹ Hulusi Efendi mektep talebesine iki gün sülüs ve rika yazıları talim ettirdi.¹²²

2.1.7. Mektep Binaları

Mektep 13 Eylül 1884 tarihinde 13 mecdi bedelle Bahariye Caddesi'nde kiralanan hanede ikinci kez açıldı. Kira bedeli 13 Eylül 1884 tarihinden itibaren maarif bütçesinden ödendi.¹²³ Daha sonra sahilhane ile kayıkhanelerin arasında bulunan dar sokaktaki haneye taşındı. Eylül 1893 tarihinde dar sokağın süprütülük haline gelerek pis koku yaydığı görüldü. Öğrencilerin sağlığını korumak amacıyla temizlenmesine, çöp döktürülmemesine dair Şehremaneti'ne bilgi verildi.¹²⁴ Mektep 1904 yılına kadar Kızılmescit civarındaki kiralık hanede hizmet verdi. 10 Temmuz 1904 tarihinde Kızılmescit Mahallesi'nde Balcıyokuşu Caddesi'ndeki İbrahim Bey'e ait haneye taşındı. Hane 304 kuruşa kiralandı.¹²⁵ Mektebin taşınması için 95 kuruş harcandı. Mektepteki eşya müfettiş Halil Efendi marifetiyle kiralanan haneye taşındı.¹²⁶ 1904 yılında müfettiş Hacı Sadık Efendi'nin

¹¹⁴ BOA, *MF. İBT*, 43/23 (16 Ş 1312/12 Şubat 1895), lef 62, lef 73, lef 78, lef 93, lef 117, lef 150, lef 180, lef 188.

¹¹⁵ BOA, *MF. İBT*, 182/57 (4 N 1324/22 Ekim 1906), lef 1.

¹¹⁶ BOA, *MF. İBT*, 60/119 (9 Z 1314/11 Mayıs 1897), lef 1.

¹¹⁷ BOA, *MF. İBT*, 190/63 (7 R 1325/20 Mayıs 1907), lef 1; BOA, *MF. İBT*, 190/81 (8 R 1325/21 Mayıs 1907), lef 1; BOA, *MF. İBT*, 199/105 (6 Za 1325/11 Aralık 1907), lef 1.

¹¹⁸ BOA, *MF. İBT*, 208/12 (21 R 1326/23 Mayıs 1908), lef 1; BOA, *MF. İBT*, 208/63 (26 Ca 1326/26 Haziran 1908), lef 1.

¹¹⁹ BOA, *MF. İBT*, 43/23 (16 Ş 1312/12 Şubat 1895), lef 62.

¹²⁰ BOA, *MF. İBT*, 273/30 (15 Ca 1328/25 Mayıs 1910), lef 1; BOA, *MF. İBT*, 275/49 (6 C 1328/15 Haziran 1910), lef 1; BOA, *MF. İBT*, 286/44 (4 L 1328/9 Ekim 1910), lef 1, lef 2, lef 3, lef 4; BOA, *MF. İBT*, 310/82 (28 Ra 1329/29 Mart 1911), lef 1.

¹²¹ BOA, *MF. İBT*, 303/42 (19 S 1329/19 Şubat 1911), lef 4.

¹²² BOA, *MF. İBT*, 303/74 (21 S 1329/21 Şubat 1911), lef 1.

¹²³ BOA, *İ. DH*, 916/72729 (16 B 1301/12 Mayıs 1884), lef 1; BOA, *İ. DH*, 994/78492 (12 N 1303/14 Haziran 1886), lef 1, lef 2.

¹²⁴ BOA, *MF. MKT*, 181/103 (17 Ra 1311/28 Eylül 1893), lef 1, lef 2.

¹²⁵ BOA, *MF. MKT*, 867/3 (22 R 1323/26 Haziran 1905), lef 1.

¹²⁶ BOA, *MF. İBT*, 157/44 (7 M 1323/14 Mart 1905), lef 1.

düzenlediği rapor doğrultusunda mektebin içi etrafında bulunan hanelerden görüldüğü için eskiyen perdeleri yenilendi. Diğer eksiklikleri de giderildi. Haneye 36 perde, 6 sandalye, 2 rakam tahtası ve 1 yemek sırası alındı.¹²⁷ Hane sahibi Haziran 1906 tarihinde kendi taşınacağı için hanenin tahliye edilmesini istedi. Bu sebeple müfettiş Halil Efendi'ye uygun bir hane bulması emredildi.¹²⁸ Halil Efendi tamire muhtaç bir hane kiralandı. Hane sahibi kiralama esnasında gerekli tamiratı yaptıracağını taahhüt etmesine rağmen Ekim 1906 tarihinde haneyi hala tamir ettirememişti. Bu sebeple Sofular Caddesi'nde İbrahim Bey'e ait hane 300 kuruşa kiralandı.¹²⁹ Kira kontratı 8 Aralık 1907 tarihinde yapıldı. Kısa süre sonra mektep yeni kiralanan haneye taşındı. Kira kontratı Ocak 1908 tarihinde yenilendi.¹³⁰ İbrahim Bey 1908 yılında haneyi tamir ettirmeyi taahhüt etti.¹³¹ Kira kontratı 14 Mart 1911 tarihinden itibaren tekrar yenilendi.¹³² Maarif Nezareti Sıhhiye Müfettişliği 13 Şubat 1913 tarihinde takdim ettiği raporda mektebin başka bir haneye taşınması gerektiğini belirtti.¹³³ Zira mektebin bulunduğu hane harap haldeydi. Bu sebeple Akarçeşme civarında Serefeddin Efendi'ye ait kargir bina her türlü tadilatı kendisine ait olmak üzere beş lira bedelle kiralandı.¹³⁴ Mektep 1884 yılından itibaren müstakil binası olmadığı için kiralanan hanelerde hizmet verdi. Bu durumun mektepteki eğitim-öğretim yanında talebe ve muallimleri olumsuz etkilediğine şüphe yoktur.

2.1.8. Mektepteki Talebe Sayısı

Dört yıllık mektepte talebe sayısı 1892 yılına kadar oldukça azdı. Mektepte 6 Haziran 1885 tarihinde 19¹³⁵, 1885 yılında 42¹³⁶, 1886 yılında 23¹³⁷, 1887 yılında 25¹³⁸, 1888 yılında 23¹³⁹ talebe vardı.

Mektepte tahsil süresi 1892 yılından itibaren üç yılı ibtidai kısmı, üç yılı rüşdiye kısmı olmak üzere altı yıl oldu. Arşiv belgeleri 1893 ve 1894 yıllarında mektepteki talebe sayısına dair sınıflara göre ayrıntılı sayısal verilere ulaşma imkânı vermektedir. Mektepte 21 Haziran 1893 tarihinde ibtidai kısmı birinci sınıfta 28, ikinci sınıfta 12, üçüncü sınıfta 3, rüşdiye kısmı birinci sınıfta 2, ikinci sınıfta 3 olmak üzere 48, 17 Temmuz 1893 tarihinde ibtidai kısmı birinci sınıfta 36, ikinci sınıfta 12, üçüncü sınıfta 3, rüşdiye kısmı birinci sınıfta 2, ikinci sınıfta 3 olmak üzere 56, 16 Eylül 1893 tarihinde ibtidai kısmı birinci sınıfta 30, ikinci sınıfta 10, üçüncü sınıfta 3, rüşdiye kısmı birinci sınıfta 2, ikinci sınıfta 3 olmak üzere 48, 21 Ekim 1893 tarihinde ibtidai kısmı birinci sınıfta 30, ikinci sınıfta 14, üçüncü sınıfta 8, rüşdiye kısmı birinci sınıfta 4, ikinci sınıfta 1, üçüncü sınıfta 3 olmak üzere 60, 20 Kasım 1893 tarihinde ibtidai kısmı birinci sınıfta 30, ikinci sınıfta 14, üçüncü sınıfta 8, rüşdiye kısmı birinci sınıfta 2, ikinci ve üçüncü sınıflarında 4 olmak üzere 58, 13 Ocak

¹²⁷ BOA, *MF. İBT*, 150/79 (25 C 1322/6 Eylül 1904), lef 1.

¹²⁸ BOA, *MF. İBT*, 177/28 (11 R 1324/4 Haziran 1906), lef 1.

¹²⁹ BOA, *MF. İBT*, 182/91 (11 N 1324/29 Ekim 1906), lef 1.

¹³⁰ BOA, *MF. İBT*, 201/117 (5 Z 1325/9 Ocak 1908), lef 1; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Müzesi Arşivi (TS. MA.e)*, 1372/57 (26 M 1326/29 Şubat 1908), lef 1, lef 2, lef 3.

¹³¹ BOA, *MF. İBT*, 212/123 (6 B 1326/4 Ağustos 1908), lef 1.

¹³² BOA, *MF. İBT*, 322/57 (10 Ca 1329/9 Mayıs 1911), lef 1, lef 2.

¹³³ BOA, *MF. İBT*, 420/10 (17 R 1331/26 Mart 1913), lef 1.

¹³⁴ BOA, *MF. MKT*, 1185/131 (22 Ca 1331/29 Nisan 1913), lef 1; BOA, *MF. İBT*, 420/10 (17 R 1331/26 Mart 1913), lef 2.

¹³⁵ BOA, *MF. İBT*, 19/12 (22 Ş 1302/6 Haziran 1885), lef 1, sayfa 4.

¹³⁶ 1884-1885/H.1302 SDAO, Defa 40, 404.

¹³⁷ 1885-1886/H.1303 SDAO, Defa 41, 327-328.

¹³⁸ 1886-1887/H.1304 SDAO, Defa 42, 315.

¹³⁹ 1887-1888/H.1305 SDAO, Defa 43, 241.

1894 tarihinde ibtidai kısmı birinci sınıfta 35, ikinci sınıfta 14, üçüncü sınıfta 12, rüşdiye kısmı birinci sınıfta 3, beşinci sınıfta 1, altıncı sınıfta 3 olmak üzere 68, 12 Şubat 1894 tarihinde ibtidai kısmı birinci sınıfta 26, ikinci sınıfta 17, üçüncü sınıfta 7, rüşdiye kısmı birinci sınıfta 2, ikinci sınıfta 1, üçüncü sınıfta 3 olmak üzere 56, 12 Mart 1894 tarihinde ibtidai kısmı birinci sınıfta 26, ikinci sınıfta 18, üçüncü sınıfta 6, rüşdiye kısmı birinci sınıfta 2, ikinci sınıfta 1, üçüncü sınıfta 3 olmak üzere 56 öğrenci vardı.¹⁴⁰

Mektepte 1893-1894 öğretim yılından 1894-1895 öğretim yılına 45 talebe devretti. 1894-1895 öğretim yılı sonuna kadar 15 talebe mektebe kayıt yaptırdı. 5 talebe mektebi terk etti. 1894-1895 öğretim yılından 1895-1896 öğretim yılına 52 talebe devretti.¹⁴¹

Mektepte talebe sayısı ibtidai kısmı dahil 28 Eylül 1896 tarihinde 130¹⁴², 1899 yılında 170¹⁴³, 1900 yılında 176¹⁴⁴, 1901 yılında 223¹⁴⁵, 1902 yılında 163¹⁴⁶, 1904 yılında 114 idi.¹⁴⁷ Yukarıda verilen talebe sayısındaki fazlalığın ibtidai kısmı talebe sayısından kaynaklandığına şüphe yoktur. 4 Temmuz 1914 tarihinde rüşdiye kısmı birinci sınıfta 21, ikinci sınıfta 12, üçüncü sınıfta 4 olmak üzere toplam 37 talebe vardı.¹⁴⁸

2.1.9. Mektep Programı

Mektepte tahsil süresi 1875 yılından itibaren dört yıldır. Tahsil süresi 1892 yılından itibaren üç yılı ibtidai, üç yılı rüşdiye olmak üzere altı yıl oldu. Yani tahsil süresi rüşdiye kısmında üç yıla düşürüldü. Bu yıldan itibaren tahsil süresi değişmedi.

Mektepte 1876 yılında birinci sınıfta ulum-ı diniye, ahlak, malumat-ı nafia, lisan-ı Osmani, hesap, sülüs, rika, ikinci sınıfta ulum-ı diniye, Arabi, Farsî, hesap, tarih, sülüs, rika, hıyatat, üçüncü sınıfta Arabi, Farsî, lisan-ı Osmani ve imla, hesap, coğrafya, ulum-ı diniye, kıraat-ı Türkiye, tarih, sülüs, rika, nakış, dördüncü sınıfta ulum-ı diniye, kıraat-ı Türkiye, Arabi, Farsî, lisan-ı Osmani ve imla, hesap, coğrafya, medhal-i kavaid, tarih, sülüs, rika ve nakış dersleri vardı.¹⁴⁹

1892 yılında yapılan düzenlemeyle Darülmualimat'a mahreç olmak üzere kız rüşdiye mektepleri tahsil süresi üç yılı ibtidai kısmı, üç yılı rüşdiye kısmı olmak üzere altı yıl olarak belirlendi. Yeni ders cetveline göre rüşdiye kısmı birinci sınıfta 3 saat tecvidli Kuran-ı Kerim, 2 saat ulum-ı diniye, 2 saat kıraat, 2 saat imla, 2 saat kavaid-i lisan-ı Osmani, 1 saat hüsn-i hatt, 1 saat durus-ı eşya ve malumat-ı nafia, 2 saat idare-i beytiyye, 1 saat ahlak, 2 saat hesap, 2 saat coğrafya, 2 saat tarih, 2 saat el hünerleri, ikinci sınıfta 2 saat tecvidli Kuran-ı Kerim, 2 saat ulum-ı diniye, 1 saat kıraat, 1 saat imla, 1 saat kitabet, 1 saat kavaid-i Osmani, 2 saat Arabi, 1 saat Farsî, 1 saat hüsn-i hatt, 1 saat durus-ı eşya ve malumat-ı nafia, 2 saat idare-i beytiyye, 1 saat ahlak, 1 saat hıfzıssıhha,

¹⁴⁰ BOA, MF. İBT, 43/23 (16 Ş 1312/12 Şubat 1895), lef 62, lef 73, lef 78, lef 93, lef 117, lef 188, lef 150, lef 180.

¹⁴¹ 1310-1311 Sene-i Ders-i Maliyesine Mahsus Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesi İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İdadiye, Aliye ile Mekatib-i Hususiye ve Ecnebiyenin ve Dersaadetde Tahriri İcra Kılman ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütüphanelerin İstatistikî (Dersaadet: Matbaa-ı Osmaniye), 8.

¹⁴² BOA, MF. İBT, 55/4 (20 R 1314/28 Eylül 1896), lef 1.

¹⁴³ 1898-1899/H.1316 SNMU, Defa 1, 679.

¹⁴⁴ 1899-1900/H.1317 SNMU, Defa 2, 759.

¹⁴⁵ 1900-1901/H.1318 SNMU, Defa 3, 824.

¹⁴⁶ 1901-1902/H.1319 SNMU, Defa 4, 166-167.

¹⁴⁷ 1903-1904/H.1321 SNMU, Defa 5, 170.

¹⁴⁸ BOA, MF. İBT, 506/56, (10 Ş 1332/4 Temmuz 1914), lef 1, lef 2.

¹⁴⁹ 1876-1877/H.1294 SDAO, Defa 32, 393.

1 saat hesap, 2 saat coğrafya, 2 saat tarih, 2 saat el hünelerleri, üçüncü sınıfta 1 saat tecvidli Kuran-ı Kerim, 2 saat ulum-ı diniye, 1 saat kıraat, 1 saat imla, 1 saat kitabet, 2 saat kavaid-i Osmani, 2 saat Arabi, 1 saat Farişi, 1 saat hüsn-i hatt, 1 saat durus-ı eşya ve malumat-ı nafia, 2 saat idare-i beytiyye, 2 saat ahlak, 1 saat hıfzıssihha, 1 saat hesap, 2 saat coğrafya, 1 saat tarih, 2 saat el hünelerleri dersleri vardı.¹⁵⁰ Her sınıfta haftada 24 saat ders vardı. Program 4 Haziran 1902 tarihine kadar uygulamada kaldı.¹⁵¹

4 Haziran 1902 tarihinden itibaren yeni program uygulandı. Yeni programda birinci sınıfta 3 saat tecvidli Kuran-ı Kerim, 2 saat ulum-ı diniye, 2 saat kıraat, 2 saat imla, 2 saat kavaid-i lisan-ı Osmani, 1 saat hüsn-i hatt, 1 saat malumat-ı nafia, 2 saat idare-i beytiye, 1 saat ahlak, 2 saat hesap, 2 saat coğrafya, 1 saat tarih, 2 saat el hünelerleri, ikinci sınıfta 2 saat tecvidli Kuran-ı Kerim, 2 saat ulum-ı diniye, 1 saat kıraat, 1 saat imla, 1 saat kitabet, 1 saat kavaid-i lisan-ı Osmani, 2 saat Arabi, 1 saat Farişi, 1 saat hüsn-i hatt, 1 saat malumat-ı nafia, 2 saat idare-i beytiyye, 1 saat ahlak, 1 saat hıfzıssihha, 1 saat hesap, 2 saat coğrafya, 1 saat tarih, 2 saat el hünelerleri, üçüncü sınıfta 1 saat tecvidli Kuran-ı Kerim, 2 saat ulum-ı diniye, 1 saat kıraat, 1 saat imla, 1 saat kitabet, 2 saat kavaid-i lisan-ı Osmani, 2 saat Arabi, 1 saat Farişi, 1 saat hüsn-i hatt, 1 saat malumat-ı nafia, 2 saat idare-i beytiyye, 2 saat ahlak, 1 saat hıfzıssihha, 1 saat hesap, 2 saat coğrafya, 1 saat tarih, 2 saat el hünelerleri dersleri vardı.¹⁵² Haftada birinci ve ikinci sınıflarda 23'er, üçüncü sınıfta 24 saat ders vardı. Kısa süre sonra program tekrar yenilendi. Yeni programa göre birinci sınıfta 3 saat tecvidli Kuran-ı Kerim ve ulum-ı diniye, 6 saat Türkçe, 1 saat ahlak, 2 saat Arabi, 2 saat hesap, 2 saat coğrafya, 1 saat ilm-i eşya, 1 saat hüsn-i hatt, 1 saat resim, ikinci sınıfta 3 saat tecvidli Kuran-ı Kerim ve ulum-ı diniye, 5 saat Türkçe, 1 saat ahlak, 2 saat Arabi, 2 saat Farişi, 2 saat hesap, 2 saat coğrafya, 2 saat tarih, 1 saat ilm-i eşya, 1 saat hüsn-i hatt, 1 saat resim, üçüncü sınıfta 3 saat tecvidli Kuran-ı Kerim ve ulum-ı diniye, 3 saat Türkçe, 2 saat Arabi, 2 saat Farişi, 2 saat hesap, 1 saat hendese, 2 saat coğrafya, 2 saat tarih, 1 saat ilm-i eşya, 1 saat hıfzıssihha, 1 saat hüsn-i hatt ve 1 saat resim dersleri vardı.¹⁵³ Haftada birinci sınıfta 19, ikinci sınıfta 22, üçüncü sınıfta 21 saat ders vardı.

20 Temmuz 1904 tarihinden itibaren yeni bir program uygulandı. Yeni programa göre birinci sınıfta 1 saat tecvidli Kuran-ı Kerim, 2 saat ilm-i hal, 4 saat Türkçe (kavaid ve imla), 2 saat sarf-ı Arabi, 2 saat hesap, 2 saat muhtasar coğrafya-ı umumi, 2 saat hüsn-i hatt, 1 saat ahlak, 2 saat el hünelerleri, ikinci sınıfta 1 saat tecvidli Kuran-ı Kerim, 2 saat ilm-i hal, 3 saat Türkçe kavaid ve imla, 2 saat Arabi sarf ve nahv, 2 saat el hünelerleri, 2 saat Farişi (usul-ı Farişi), 1 saat ahlak, 2 saat hesap, 2 saat coğrafya, 1 saat tarih (muhtasar tarih-i İslam), 1 saat usul-ı idare-i beytiyye, 2 saat resim ve hatt, üçüncü sınıfta 1 saat tecvidli Kuran-ı Kerim, 2 saat ulum-ı diniye, 1 saat ahlak, 4 saat kavaid-i Osmaniye ve kitabet, 2 saat nahv-ı Arabi, 2 saat Farişi, 3 saat hesap ve hendese, 1 saat tarih-i Osmani, 2 saat coğrafya, 1 saat idare-i beytiye, 2 saat hüsn-i hatt ve resim, 1 saat hıfzıssihha ve 2

¹⁵⁰ Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti*, 270. Derslerin muhtevası hakkında bkz. Hatip Yıldız, "II. Abdülhamid Dönemi'nde Kız Rüşdiye Mektepleri Müfredat (Öğretim) Programları ve Kızların Eğitimine Katkısı", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/17 (2016): 120-131.

¹⁵¹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maarif Nezareti Maruzatı (Y. PRK. MF)*, 4/54 (26 S 1320/4 Haziran 1902), lef 2, s. 3.

¹⁵² BOA, *Y. PRK. MF*, 4/54 (26 S 1320/4 Haziran 1902), lef 2, s. 3.

¹⁵³ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Maarif (İ. MF)*, 10/24 (1322Ca-1) (7 Ca 1322/20 Temmuz 1904), lef 1, s. 2-6.

saat el hünherleri dersleri vardı.¹⁵⁴ Haftada birinci sınıfta 18, ikinci sınıfta 21, üçüncü sınıfta 23 saat ders vardı.

Mektepte Türkçe, Arapça ve Farsça gibi dil dersleri, ulum-ı diniyye, ahlak, tecvidli Kuran-ı Kerim, ilm-i hal gibi din dersleri, tarih, coğrafya gibi kültür dersleri ağırlıklı okutuldu. Ayrıca idare-i beytiyye, nakış, hıyatat ve el hünherleri gibi meslek dersleri verildi. Hesap, malumat-ı nafia, durus-ı eşya/ilm-i eşya, hıfzıssıhha ve yazı dersleri de programlarda yer aldı.

2.1.10. Mektep Mezunlarının İzinde

Mektep sınırlı sayıda mezun verdi. 1892 yılına kadar dördüncü (müntehi) sınıfta okuyan ve şhadetname olarak mezun olan talebe sayısı son derece azdı. Mektep ilk mezunlarını 1879 yılında verdi. Ancak kısa süre sonra kapandı. İkinci defa 1884 yılında açıldı. Bu defa ilk mezunlarını 1888 yılında verdi. Birinci sınıfa başlayan talebeden çok azı son sınıfa kadar tahsilini sürdürebildi. Temmuz 1895 tarihinde sadece üç talebe şhadetname aldı.¹⁵⁵ Temmuz 1914 tarihinde şhadetname olarak mezun olan talebe sayısı da dörttü.¹⁵⁶

Mektepten mezun olan talebeden bazılarının sonraki eğitim ve meslek hayatlarını takip etmek mümkündür. Bunlardan Fatma Beyhan Hanım mektepten 1894 yılında mezun oldu.¹⁵⁷ Tahsilini Darümuallimat'ta devam etti. Darümuallimat'tan şhadetname olarak mezun oldu. 1899 yılında Küçük Mustafa Paşa Kız Rüşdiye Mektebi'ne muavine atandı. Nisan 1902 tarihinde 150 kuruş maaşla Eyüp Kız Rüşdiye Mektebi'ne muavine tayin edildi.¹⁵⁸ Aralık 1907 tarihinde 150 kuruş maaşla aynı mektebe muallime-i salise olarak atandı.¹⁵⁹ 14 Kasım 1910 tarihinde Beşiktaş Kız Rüşdiye Mektebi'ne muallime-i salise tayin edildi.¹⁶⁰

Mektepten 27 Temmuz 1898 tarihinde aliyyülala derecede şhadetname olarak mezun olan Hacer Hanım Darümuallimat'a kaydoldu. 28 Ağustos 1901 tarihinde aliyye kısmından aliyyülala derecede şhadetname aldı. 14 Nisan 1902-28 Nisan 1903 tarihleri arasında 150 kuruş maaşla Küçük Mustafa Paşa Kız Rüşdiye Mektebi'nde muallime muavinesi, 29 Nisan 1903-13 Mart 1912 tarihleri arasında Eyüp Kız Rüşdiye Mektebi'nde muallime-i saniye, 14 Mart 1912-13 Ekim 1914 tarihleri arasında Atlamataşı Mektebi'nde muallime-i saniye olarak görev yaptı. Daha sonra İstanbul'daki mekteplerde muallime, başmuallime ve müdire olarak 1940 yılı sonuna kadar çalıştı. 30 Kasım 1940 tarihinde emekli oldu.¹⁶¹

28 Ağustos 1903 tarihinde aliyyülala derecede şhadetname ile mektepten mezun olan Emine Aliye Hanım da tahsiline Darümuallimat'ta devam etti. 1 Eylül 1906 tarihinde ala derecede şhadetname olarak mezun oldu. 15 Ekim 1911-13 Ekim 1914 tarihleri arasında 200 kuruş maaşla Eyüp Kız Rüşdiye Mektebi'nde muallime olarak görev yaptı. 14 Ekim 1914-25 Ocak 1918 tarihleri

¹⁵⁴ BOA, *İ. MF*, 10/24 (1322Ca-1) (7 Ca 1322/20 Temmuz 1904), lef 1, s. 2-6.

¹⁵⁵ *1310-1311 Sene-i Dersiyeh-i Maliyesine Mahsus Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesi İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Rüşdiye, İdadiye, Aliye ile Mekatib-i Hususiye ve Enebiyenin ve Dersaadetde Tahriri İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütübhanelerin İstatistikisi* (Dersaadet: Matbaa-ı Osmaniye), 8.

¹⁵⁶ BOA, *MF. İBT*, 506/56, (10 Ş 1332/4 Temmuz 1914), lef 6.

¹⁵⁷ BOA, *MF. İBT*, 39/93 (11 Ra 1312/12 Eylül 1894), lef 1.

¹⁵⁸ BOA, *MF. İBT*, 112/1 (7 Za 1319/15 Şubat 1902), lef 1; BOA, *MF. İBT*, 117/89 (8 M 1320/17 Nisan 1902), lef 1.

¹⁵⁹ BOA, *MF. İBT*, 200/38 (11 Za 1325/16 Aralık 1907), lef 1; BOA, *MF. İBT*, 200/76 (14 Za 1325/19 Aralık 1907), lef 1; BOA, *MF. İBT*, 201/51 (27 Za 1325/1 Ocak 1908), lef 1.

¹⁶⁰ BOA, *MF. İBT*, 291/1 (18 Za 1328/21 Kasım 1910), lef 1; BOA, *MF. İBT*, 292/23 (3 Z 1328/6 Aralık 1910), lef 2.

¹⁶¹ Şakar ve Güçtekin, *Maariftin Milli Eğitime İstanbul Sicilleri (1878-1965)*, I, 333.

arasında Eyüp Kız Nümune Mektebi'nde muallimelik yaptı. 1946 yılı sonuna kadar İstanbul'daki mekteplerde muallime veya başmuallime olarak çalıştı. 1 Eylül 1946 tarihi itibarıyla emekli oldu.¹⁶²

Mektepten 1905 yılında aliyyülala derecede şهادetname alarak mezun olan Fatma Şerife Hanım Darülmualimat'a kaydoldu. 1 Eylül 1908 tarihinde karib-i ala derecede şهادetname aldı. 10 Nisan 1915-31 Ekim 1917 tarihleri arasında Mihrişah Sultan Kız Mektebi'nde şube muallimesi, 1 Kasım 1917-31 Ocak 1918 tarihleri arasında Beylerbeyi Kız Mektebi'nde muallime, 1 Şubat 1918-31 Ağustos 1918 tarihleri arasında Mahmud-ı Sani Mektebi'nde muallime, 1 Eylül 1918-31 Aralık 1918 tarihleri arasında Haydar Mektebi'nde başmuallime, 1 Ocak 1919-31 Ağustos 1919 tarihleri arasında Anadoluhisarı Mektebi'nde başmuallime olarak görev yaptı. 1 Eylül 1919-22 Eylül 1950 tarihleri arasında İstanbul'daki mekteplerde muallime veya başmuallime olarak çalıştı. 22 Eylül 1950 tarihinde emekli oldu.¹⁶³

Tahsiline devam eden bir diğer mektep mezunu Fatma Muzaffer Hanım'dı. 30 Haziran 1898 tarihinde İstanbul'da doğan Fatma Muzaffer Hanım 28 Temmuz 1914 tarihinde Leyli Darülmualimat-ı Aliyye'den ala derecede şهادetname aldı. 11 Ocak 1915-27 Temmuz 1915 tarihleri arasında Mustafa Necip Bey Nümune Mektebi'nde Türkçe muallimesi, 28 Kasım 1915-3 Mayıs 1917 tarihleri arasında Refet Kadın Sultan Mektebi'nde Türkçe muallimesi, 5 Mayıs 1917-30 Eylül 1917 tarihleri arasında Aynışah Sultan Mektebi'nde muallime, 1 Ekim 1917-30 Kasım 1917 tarihleri arasında Gülnuş Sultan Mektebi'nde muallime, 4 Aralık 1917-5 Nisan 1919 tarihleri arasında Halep Darülmualimati'nde tarih ve coğrafya muallimesi, 14 Nisan 1919-31 Temmuz 1920 tarihleri arasında Edirne Darülmualimati'nde tarih ve coğrafya muallimesi olarak görev yaptı. 22 Kasım 1920-22 Aralık 1956 tarihleri arasında İstanbul'daki çeşitli mekteplerde muallimelik yaptı. 1 Ocak 1957 tarihinde emekli oldu.¹⁶⁴

Mektep mezunlarından Mihriye Hanım Aksaray'da Abdülkerim Ağa Mektebi'nde ücretle muallimelik yaptı. Mektebin kapatılması üzerine 23 Mart 1914 tarihinde 350 kuruş maaşla Haymana Kız Mektebi'ne muallime tayin edildi.¹⁶⁵

Mektebin 1893 yılı mezunu Servet Hanım Diyarbakır Kız Rüşdiye Mektebi'ne vekaleten muallime atandı. Eşi de Diyarbakır Askeri Rüşdiye Mektebi Müdürü idi. Diyarbakır Vilayeti Maarif Müdürlüğü 17 Ağustos 1893 tarihinde Maarif Nezareti'ne Servet Hanım'ın dört aydır talebenin eğitim-öğretimine fevkalade gayret göstermekte olduğunu, asaletinin tasdik edilmesini gerektiğini bildirdi.¹⁶⁶ Ancak Maarif Meclisi asaletini tasdik etmeyerek vekaleten tayinine karar verdi.¹⁶⁷

¹⁶² Muzaffer Fehmi Şakar ve Nuri Güçtekin, *Maariften Milli Eğitime İstanbul Sicilleri (1878-1965)*, II, (İstanbul: T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Destek Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2018), 460.

¹⁶³ Şakar ve Güçtekin, *Maariften Milli Eğitime İstanbul Sicilleri (1878-1965)*, II, 523.

¹⁶⁴ Şakar ve Güçtekin, *Maariften Milli Eğitime İstanbul Sicilleri (1878-1965)*, II, 527.

¹⁶⁵ BOA, *MF. İBT*, 489/37 (25 R 1332/23 Mart 1914), lef 1.

¹⁶⁶ BOA, *MF. MKT*, 184/82 (12 R 1311/23 Ekim 1893), lef 2.

¹⁶⁷ BOA, *MF. MKT*, 184/82 (12 R 1311/23 Ekim 1893), lef 1.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde kız çocukların modern mekteplerde eğitimi Tanzimat Dönemi'nde gündeme geldi. İlk kız rüşdiye mektebi 6 Ocak 1859 tarihinde İstanbul'da açıldı. Eylül 1869 tarihinde İstanbul'da yedi kız rüşdiye mektebi daha açıldı. Eyüp Kız Rüşdiye Mektebi Eylül 1875 tarihinde açıldı. İlk muallime-i ulası 475 kuruş maaşla Hatice Seher Hanım, muallime-i saniyesi 300 kuruş maaşla Saliha Seher Hanım, nakış muallimesi 100 kuruş maaşla Fatma Şefika Hanım, bevvabı 140 kuruş maaşla Ali Ağa idi. 93 Harbi sebebiyle mektep binasına muhacirler iskân edildi. Muhacirleri tahliye mümkün olamadığı için mektep talim heyeti 1881 yılında Küçük Mustafa Paşa Kız Rüşdiye Mektebi'ne nakledildi. 1884 yılında ileri gelenlerin teşebbüsüyle Eyüp'te kız rüşdiye mektebi tekrar açıldı. 1884 yılından itibaren mektepte bir muallime-i ula, iki muallime-i saniye, bir nakış muallimesi, bir sülüs/hatt muallimi ile bir bevvab görev yaptı. 1896 yılından itibaren mektebe bir muavine ile bir hademe atandı. Bevvab ve sülüs muallimi hariç mektep personeli kadındı. Muallimler Darülmuallimat'tan mezundu.

Mektepte tahsil süresi 1892 yılına kadar dört yıldır. Tahsil süresi 1892 yılında üç yılı ibtidai kısmı, üç yılı rüşdiye kısmı olmak üzere altı yıla çıkarıldı. Daha doğrusu rüşdiye kısmı tahsil süresi üç yıla düşürüldü. Hıyatat, idare-i beytiye, el hünerleri ve nakış hariç mektepteki dersler, erkek rüşdiye mektepleri dersleriyle büyük ölçüde benzerdi. Müfredatta Türkçe, Arapça ve Farsça gibi dil dersleri, ulum-ı diniye, tevcidli Kur'an-ı Kerim, ahlak gibi din dersleri, hesap, tarih ve coğrafya gibi kültür dersleri ağırlıklı yer aldı.

Müstakil binası inşa edilemediği için mektep sürekli kiralanmış hanelerde hizmet verdi. Çeşitli sebeplerle sık sık taşındı. Hanelerin kira bedeli maarif bütçesinden karşılandı. Mektebin talebe sayısı genelde azdı. Talebe sayısında 1900'lü yıllara doğru görülen artış, ibtidai kısmı talebe sayısı ile ilgiliydi. Mektepteki tahsilini başarıyla tamamlayarak şهادetname ile mezun olanların sayısı da oldukça sınırlıydı. Mektepteki talebe sayısının -özellikle ilk yıllarda- az olması, Eyüp'teki ibtidai mekteplerinin nitelik-niceliği ve velilerin tutumlarıyla ilgili olmalıdır. Sınırlı sayıdaki mezunlardan bir kısmı tahsillerini Darülmuallimat'ta devam etti. Burada tahsillerini başarıyla tamamlayarak İstanbul ve taşradaki mekteplerde muallime olarak göreve başladılar.

KAYNAKÇA**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

Bab-1 Ali Evrak Odası Belgeleri (BEO): 176/13128 (5 N 1310/23 Mart 1893).

İrade Dahiliye (İ. DH): 433/28665 (3 Za 1275/4 Haziran 1859), 443/29304 (1 Ra 1276/28 Eylül 1859), 602/41998 (25 Ş 1286/30 Kasım 1869), 702/49147 (26 R 1292/1 Haziran 1875), 916/72729 (16 B 1301/12 Mayıs 1884), 994/78492 (12 N 1303/14 Haziran 1886), 417/27616 (8 R 1275/15 Kasım 1858), 832/66944 (2 Ş 1294/30 Haziran 1881).

İrade Maarif (İ. MF): 10/24 (1322Ca-1) (7 Ca 1322/20 Temmuz 1904).

İrade Şura-yı Devlet (İ. ŞD): 14/637 (21 M 1286/3 Mayıs 1869), 28/1316 (14 Za 1290/3 Ocak 1874).

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Belgeleri (MF. MKT): 62/54 (16 Ca 1296/8 Mayıs 1879), 1185/131 (22 Ca 1331/29 Nisan 1913), 139/133 (12 L 1309/10 Mayıs 1892), 15/8 (12 L 1290/3 Aralık 1873), 168/136 (5 Za 1310/21 Mayıs 1893), 174/37 (26 Z 1310/11 Temmuz 1893), 181/103 (17 Ra 1311/28 Eylül 1893), 184/82 (12 R 1311/23 Ekim 1893), 305/25 (26 Ş 1313/11 Şubat 1896), 37/56 (6 Ca 1293/30 Mayıs 1876), 43/69 (27 Ş 1293/17 Eylül 1876), 499/26 (24 Z 1317/25 Nisan 1900), 499/8 (23 Z 1317/24 Nisan 1900), 554/39 (11 M 1319/30 Nisan 1901), 61/3 (22 Ra 1296/16 Mart 1879), 64/2 (7 Ş 1296/27 Temmuz 1879), 65/52 (27 B 1297/5 Temmuz 1880), 67/35 (13 Ş 1298/11 Temmuz 1881), 69/67 (12 L 1298/7 Eylül 1881), 69/75 (12 L 1298/7 Eylül 1881), 71/89 (12 Za 1298/6 Ekim 1881), 711/31 (8 Ra 1321/4 Haziran 1903), 867/3 (22 R 1323/26 Haziran 1905).

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye İdaresi Belgeleri (MF. İBT): 105/53 (6 B 1319/19 Ekim 1901), 106/87 (11 Ş 1319/23 Kasım 1901), 107/58 (21 Ş 1319/3 Aralık 1901), 109/68 (9 L 1319/19 Ocak 1902), 111/53 (25 L 1319/4 Şubat 1902), 111/79 (2 Za 1319/10 Şubat 1902), 112/1 (7 Za 1319/15 Şubat 1902), 112/2 (7 Za 1319/15 Şubat 1902), 113/122 (29 Za 1319/9 Mart 1902), 115/68 (19 Z 1319/29 Mart 1902), 117/88 (8 M 1320/17 Nisan 1902), 117/89 (8 M 1320/17 Nisan 1902), 119/81 (17 S 1320/26 Mayıs 1902), 124/23 (23 Ca 1320/28 Ağustos 1902), 125/20 (16 C 1320/20 Eylül 1902), 133/117 (11 S 1321/9 Mayıs 1903), 139/9 (14 B 1321/6 Ekim 1903), 150/79 (25 C 1322/6 Eylül 1904), 157/44 (7 M 1323/14 Mart 1905), 159/47 (7 S 1323/13 Nisan 1905), 161/68 (11 R 1323/15 Haziran 1905), 177/28 (11 R 1324/4 Haziran 1906), 182/57 (4 N 1324/22 Ekim 1906), 182/91 (11 N 1324/29 Ekim 1906), 189/63 (20 Ra 1325/3 Mayıs 1907), 19/12 (22 Ş 1302/6 Haziran 1885), 190/63 (7 R 1325/20 Mayıs 1907), 190/81 (8 R 1325/21 Mayıs 1907), 199/105 (6 Za 1325/11 Aralık 1907), 199/63 (2 Za 1325/7 Aralık 1907), 200/38 (11 Za 1325/16 Aralık 1907), 200/76 (14 Za 1325/19 Aralık 1907), 200/83 (14 Za 1325/19 Aralık 1907), 201/117 (5 Z 1325/9 Ocak 1908), 201/51 (27 Za 1325/1 Ocak 1908), 208/12 (21 R 1326/23 Mayıs 1908), 208/63 (26 Ca 1326/26 Haziran 1908), 212/123 (6 B 1326/4 Ağustos 1908), 220/22 (8 M 1327/30 Ocak 1909), 233/15 (26 R 1327/17 Mayıs 1909), 244/32 (3 N 1327/18 Eylül 1909), 273/30 (15 Ca 1328/25 Mayıs 1910), 275/49 (6 C 1328/15 Haziran 1910), 286/44 (4 L 1328/9 Ekim 1910), 291/1 (18 Za 1328/21 Kasım 1910), 292/23 (3 Z 1328/6 Aralık 1910), 303/42 (19 S 1329/19 Şubat 1911), 303/74 (21 S 1329/21 Şubat 1911), 310/82 (28 Ra 1329/29 Mart 1911), 318/55 (20 R 1329/20 Nisan 1911), 322/57 (10 Ca 1329/9 Mayıs 1911), 387/46 (23 Ş 1330/7 Ağustos 1912), 39/93 (11 Ra 1312/12 Eylül 1894), 420/10 (17 R 1331/26 Mart 1913), 43/23 (16 Ş 1312/12 Şubat 1895), 489/37 (25 R 1332/23 Mart 1914), 500/99 (5 B 1332/30 Mayıs 1914), 506/56 (10 Ş 1332/4 Temmuz 1914), 51/22 (10 Za 1313/23

Nisan 1896), 510/79 (11 N 1332/3 Ağustos 1914), 55/4 (20 R 1314/28 Eylül 1896), 56/19 (12 C 1314/18 Kasım 1896), 57/40 (14 B 1314/19 Aralık 1896), 6/32 (28 S 1292/5 Nisan 1875), 60/119 (9 Z 1314/11 Mayıs 1897).

Meclis-i Vala Riyaseti Belgeleri (MVL): 881/107 (2 C 1284/1 Ekim 1867).

Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme Kalemî (Odası) Belgeleri (A. MKT. MHM): 147/40 (19 R 1275/26 Kasım 1858), 164/96 (12 S 1276/10 Eylül 1859).

Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Devair Yazışmalarına Ait Belgeler (A. MKT. NZD): 469/35 (6 Ş 1279/27 Ocak 1863), 471/67 (22 Ş 1279/12 Şubat 1862).

Şura-yı Devlet Belgeleri (ŞD): 1028/73 (4 C 1322/16 Ağustos 1904), 205/9 (28 Z 1286/31 Mart 1870), 207/3 (29 L 1290/20 Aralık 1873), 964/8 (29 Z 1315/21 Mayıs 1898).

Topkapı Müzesi Arşivi (TS. MA.e): 1372/57 (26 M 1326/29 Şubat 1908).

Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maarif Nezareti Maruzatı (Y. PRK. MF): 4/54 (26 S 1320/4 Haziran 1902).

Salnameler ve Gazeteler

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (SDAO): 1868-1869/H.1285, Defa 23, 1869-1870/H.1286, Defa 24, 1870-1871/H.1287, Defa 25, 1871-1872/H.1288, Defa 26, 1876-1877/H.1294, Defa 32, 1877-1878/H.1295, Defa 33, 1878-1879/H.1296, Defa 34, 1879-1880/H.1297, Defa 35, 1884-1885/H.1302, Defa 40, 1885-1886/H.1303, Defa 41, 1886-1887/H.1304, Defa 42, 1887-1888/H.1305, Defa 43, 1899-1900/H.1317, Defa 55, 1907-1908/H.1325, Defa 63.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (SNMU): 1898-1899/H.1316, Defa 1, 1899-1900/H.1317, Defa 2, 1900-1901/H.1318, Defa 3, 1901-1902/H.1319, Defa 4, 1903-1904/H.1321, Defa 5.

Takvim-i Vekayi (TV). 1755 (30 B 1292/1 Eylül 1875), 1100 (28 S 1286/9 Haziran 1869).

Kaynak Eserler ve İncelemeler

1310-1311 Sene-i Dersiyeh-i Maliyesine Mahsus Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesi İdaresinde Bulunan Mekatib-i İbtidaiye, Rüşdiyye, İdadiye, Aliye ile Mekatib-i Hususiye ve Ecnebiyenin ve Dersaadetde Tahriri İcra Kılınan ve Taşrada Mevcud Bulunan Kütüphanelerin İstatistikî, (Dersaadet: Matbaa-ı Osmaniye).

24 Ca 1286/1 Eylül 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi. *Düstur* I/II (Dersaadet: Matbaa-ı Amire, 1289), 184-219.

Akyüz, Yahya. “Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer’in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı”. *Millî Eğitim* 143 (1999): 12-32.

Baltacı, Cahit. “Osmanlılar’da Mektep”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29 (Ankara 2004), 6-7.

Demirel, Fatih. “Education of Girls in the Province of Thessaloniki During the Ottoman Modernization Process”. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 12/1 (2023): 83-101.

Demirel, Muammer. “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüştiye Mektepleri”. *Türkler*. 15. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 64-93.

Dobrev, Margarita. “Tanzimat Dönemindeki İstanbul Rüşdiyeleri Hakkında Bazı Tespitler”. *Osmanlı’nın Dahî Devlet Adamı Ahmed Cevdet Paşa*. Haz. Prof. Dr. Cafer Çiftçi, Bursa: Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, Ekim 2021, 261-281.

- Dobreva, Margarita. “The Urban Network of Rüşdiyyes in the Balkans and in Anatolia in the 1840s-1870s”. *Études Balkaniques* LVIII/3 (2022): 361-416.
- Dumanoğlu, Sevim Ceylan. *Osmanlı Devleti’nde Kız Öğretmen Okulu Darülmualimat (1870-1924)*. Doktora Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2019.
- Görür, Emel Demir. “İnas Rüşdiye Mektepleri: Yanya Hamidiye İnas Rüştiye Mektebi Örneği”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/36 (2015): 311-322.
- Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Mahmud Cevad. *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*. İstanbul: Matbaa-ı Âmire, 1338.
- Öztürk, Cemil. “Dârülmualimât”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 8 (İstanbul 1993), 449-550.
- Pir, Serpil. “Bursa Kız Rüşdiye Mektebi (1882-1909)”. *History Studies* 14/3 (2022): 613-634.
- Somel, Selçuk Akşin. “Kırım Savaşı, İslahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”. *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856), 22-23 Mayıs 2006, Bildiriler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2007, 61-84.
- Somel, Selçuk Akşin. “Osmanlı Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi”. *Kebikeç* 10 (2000): 223-238.
- Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Şahin, Ayşegül Altınova. *Osmanlı Devleti’nde Rüşdiye Mektepleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2018.
- Şakar, Muzaffer Fehmi ve Güçtekin, Nuri. *Maarıften Milli Eğitime İstanbul Sicilleri (1878-1965)*. I. İstanbul: T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Destek Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2018.
- Şakar, Muzaffer Fehmi ve Güçtekin, Nuri. *Maarıften Milli Eğitime İstanbul Sicilleri (1878-1965)*. II. İstanbul: T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Destek Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2018.
- Ünlü, Mucize ve Dündar, Arzu. “Tanzimat Sonrası Modernleşme Sürecinde Selanik İnas Rüşdiye Mektebi”. *OTAM* 50 (2021): 207-233.
- Yanardağ, Ayşe. “Adana İnas/Kız Rüştiyesi Bağlamında Osmanlı’da Muallime/Kadın Öğretmen Sorunları (1892-1913)”. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2023): 227-255.
- Yarcı, Güler. “Osmanlıda Yemin ve Tahlif”. *Yemin Kitabı*. Haz. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2013, 17-72.
- Yıldırım, Canan. “Sivas Kız (İnas) Rüşdiyesi”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi* 1/1 (2020): 77-102.
- Yıldız, Hatip. “II. Abdülhamid Dönemi’nde Kız Rüşdiye Mektepleri Müfredat (Öğretim) Programları ve Kızların Eğitimine Katkısı”. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/17 (2016): 115-135.

XVI. Yüzyılda İlbasan Şehri Sâkinleri ve Meslekleri*

Residents of Ilbasan City in the 16th Century and Their Professions

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Rahman Şahin
Erciyes Üniversitesi
rahmanahin@gmail.com

Başvuru / Submitted:
8 Mart 2024

Kabul / Accepted:
7 Mayıs 2024

DOI: [10.21021/osmed.1449162](https://doi.org/10.21021/osmed.1449162)

* Bu çalışma, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından 122N358 numaralı proje ile desteklenmiştir. Projeye verdiği destekten ötürü TÜBİTAK'a teşekkürlerimizi sunarız.

Atıf / Citation:

Şahin, R. "XVI. Yüzyılda İlbasan Şehri Sâkinleri ve Meslekleri", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 22 (2024): 246-263.

Benzerlik / Similarity: 5

Öz

İlbasan, Osmanlı Devleti'ne isyan eden İskender Bey'in faaliyetlerini kontrol altına almak ve bölgenin kuzeyine giden yolları denetlemek için 1466 yılında Fatih Sultan Mehmed tarafından Orta Arnavutluk'ta, bir kale olarak kurulmuştur. Burada tesis edilen emniyet ve refahla birlikte İlbasan, etrafından nüfus celbetmeye başlamış ve zamanla Arnavutluk coğrafyasının en önemli şehirlerinden birisi olmuştur.

Şehirler, tarım dışı mal ile hizmetin üretildiği ve bunların yakın çevre veya daha geniş bir alanda pazarlandığı yerleşim birimleridir. Bu kapsamda bakıldığında İlbasan şehrinde üretilen mal ve hizmetin çeşitliliği sadece sakinlerinin değil aynı zamanda çevresindeki insanların talepleri doğrultusunda şekillenmiştir. Dolayısıyla buradaki esnaf çeşitliliğinin tespiti hem şehir sakinlerinin hem de yakın çevredeki kimselerin talep ettiği ürünleri ortaya çıkartmıştır. Şehirler aynı zamanda sundukları imkânlarla sürekli göç aldığından dolayı insan çeşitliliği bakımından buldukları coğrafyanın minyatürü gibidir. Bu çerçevede İlbasan şehrinin dini ve demografik özelliklerinin tespiti Arnavutluk coğrafyasının o dönemki yapısının anlaşılması için veri sağlayacaktır.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Külliyesi'nde İlbasan Sancağına ait tahrir defterleri bulunmaktadır. İlgili defterlerde bulunan tarihi kayıtlar nitel araştırma yöntemlerinde kullanılan doküman incelemesi yöntemi ile incelenmiştir. Tahrir defterinin birden çok ve farklı tarihlerde hazırlanmış olması elde edilen verilerin hem kendi hem de zaman içerisindeki değişimlerinin gözlemlenmesine olanak sağlamıştır. Bu çalışmada farklı tahrir defteri kullanılarak belirtilen tarihte İlbasan şehrinin dini, demografik ve esnaf yapısı ele alınmış ve zaman içerisindeki değişimleri çeşitli tablo ve grafiklerle değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arnavutluk, İlbasan, Balkan Şehri, Tahrir Defteri, Esnaf Teşkilatı

Abstract

Ilbasan was founded as a castle by Sultan Mehmed the Conqueror in 1466 in Central Albania to control the activities of Skanderbeg, who rebelled against the Ottoman Empire, and to control the roads leading to the north of the region. Ilbasan with the security and prosperity established here, began to attract the population from its surroundings and over time, it became one of the most important cities in the Albanian geography.

Cities are settlements where non-agricultural goods and services are produced and marketed in the immediate surroundings or in a wider area. When viewed in this context, the diversity of goods and services produced in the city of Ilbasan has been shaped in line with the demands of not only its residents but also the people around it. Therefore, determining the diversity of tradesmen here has revealed the needs and demands of both the city residents and the people in the immediate surroundings. Cities are also like miniatures of their geography in terms of human diversity, as they constantly attract immigration with the opportunities they offer. In this context, determining the religious and demographic characteristics of the city of Ilbasan will provide data to understand the structure of Albania's geography at that time.

There are cadastral books belonging to the Ilbasan Sanjak in the Presidential Ottoman Archive Complex. The historical records were examined using qualitative research methods. The fact that the Tahrir book was prepared more than once and on different dates allowed the observation of both the data obtained and its changes over time. This study examines the religious, demographic, and occupational structure of Ilbasan at the specified time using various tax registers and evaluates the changes over time through various tables and graphs.

Keywords: Albania, Ilbasan, Balkan City, Cadastral Book, Tradesmen Organization.

Giriş

XIV. asrın ikinci yarısında Avlonya ve Berat taraflarına hâkim olan Balşalar ile orta Arnavutluk'a sahip Topialar arasındaki mücadele Şarl Topia'nın 1385 tarihinde II. Balşa tarafından Draç şehrinde sıkıştırılmasıyla şiddetlenmiştir. Şarl Topia bu nazik durumdan kurtulmak için o sıralarda Ohri'de Osmanlı hakimiyetini tesis etmekle meşgul olan Halil Hayreddin Paşa'dan yardım istemiştir. Durumdan istifade Arnavutluk'a ilerleyen Osmanlı kuvvetleri ile II. Balşa arasında Voissa nehri yakınlarında çetin bir mücadele yaşanmıştır.¹ Osmanlı galibiyetiyle sonuçlanan bu savaşta Arnavut ailelerinin en güçlüsü konumundaki II. Balşa ordusuyla beraber yok edilmiş, akabinde belli başlı Arnavut aileleri Osmanlıya tabi olmuştur.² Bu suretle Arnavutluk coğrafyasının orta ve güney kısımlarında tesis edilen Osmanlı hakimiyeti, dönemin siyasi koşullarına paralellik arz etmiştir. Bazı dönemlerde zayıflayan Osmanlı idaresi karşısında Arnavut aileleri Venedik'e tabi olmuşlar, Osmanlılar ise zaptı güç olan topraklarda akıncıları kullanmak suretiyle asi aileleri itaat altında tutmaya gayret göstermişlerdir.

Osmanlı metbûlûğunu tanıyan Arnavutlardan Kastriyota ailesi lideri İvan (Yuvan) Kastriyot, Sultan II. Murad zamanında bağlılığının göstergesi olarak oğlu Gergi Kastriyot'u Osmanlı sarayına rehin olarak göndermişti. Edirne'de sultanın hizmetinde iç oğlanı eğitimi gören Gergi, Müslüman olmuş ve İskender Bey adını almıştı.³ 1443 İzladı Derbendi savaşında Osmanlı ordusunun içine düştüğü buhrandan istifade eden İskender Bey babasının memleketini almak için Arnavutluk'a giderek Kocacık (Svetigrad) Hisarı ve Akçahisar'ı (Kruya) zapt etmiştir. Güney Arnavutluk'ta bulunan Aranitiler de Osmanlı karşıtı faaliyete geçmiş bu suretle uzunca bir süre Osmanlı Devleti'ni meşgul edecek Arnavutluk meselesi başlamıştır.⁴ İsyanın bastırılması ve İskender Bey'in cezalandırılması için Sultan II. Murad 1448 yılında bizzat Arnavutluk üzerine yürümüş, Kocacık Hisarı alınmıştır. Sefer esnasında Hunyadi Yanoş'un büyük bir ordu ile harekete geçtiği haberini alan padişah Sofya'ya çekilmiş, Macarlarla yapılacak savaş için hazırlık yapmıştır. 1450 yılında yanına şehzade Mehmed'i de almak suretiyle ikinci Arnavutluk seferine çıkan Sultan II. Murad Akçahisar'ı kuşatmıştır. Sarp bir yerde inşa edilmiş olan kale toprakla dövülmüş, kuşatma dört buçuk ay devam etmiş, ancak Hunyadi'nin yeniden saldırıya geçtiği söylentisi üzerine kuşatma kaldırılmıştır.

1. İlbasan Şehrinin Kurulması

Babası yerine Osmanlı tahtına geçen Fatih Sultan Mehmed saltanatının ilk yıllarında bölgeye gönderdiği akıncılarla asileri baskı altında tutma siyaseti izlemiştir. Napoli kralı V. Alfons'un ölümü ile destekten mahrum kalan İskender Bey ve beraberindeki asi Arnavut beyleri Fatih Sultan Mehmed ile anlaşma yaparak Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildirmişlerdi.⁵ Ancak kısa süre sonra patlak

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I.Cilt* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), 204–5.

² Halil İnalçık, "Arnavutluk'ta Osmanlı Hakimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei", *Fatih ve İstanbul* 1/2 (1953): 154; Konstantinos Giakoumis, "The Ottoman Advance and Consolidation in Epiros and Albania during the Fourteenth and Fifteenth Centuries", *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 23 (2004): 220.

³ Halil İnalçık, "İskender Bey", TDV İslam Ansiklopedisi, XXII (İstanbul 2000), s. 561.

⁴ Halil İnalçık, "Murad II", TDV İslam Ansiklopedisi, XXXI (İstanbul 2020), s. 168.

⁵ "Zor durumda kaldıkları için antlaşma istemek zorunda kaldılar. Bir elçi göndererek sultana barış antlaşması imzalanması için yalvardılar. Rehinelere ve güvencelere verdiler. Paraları olmadığı için yıllık vergi olarak belli sayıda çocuk ve küçükbaş hayvan sürüleri vermeyi, ayrıca sultanın seferine asker göndermeyi, onun dostu ve samimi müttefiki olmayı kabul ettiler. Sultan bu şartları kabul ederek antlaşmayı imzaladı." Kritovulos, *Kritovulos Tarihi (1451-1467)*, çev., Ari Çokona (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015), 165–66.

veren Osmanlı-Venedik savaşını fırsat bilerek Venedik ile anlaşan İskender Bey, 1463 yılı yazında Akçahisar'a Venedik kuvvetlerini konuşlandırmıştır. 1466 tarihinde Fatih Sultan Mehmed ordusuyla Arnavutluk seferine çıkmıştır.⁶ Sefer boyunca bölgeye şiddetli akınlar yapılmış, Akçahisar kuşatılmış, Osmanlı ordusuna baskın yapmak isteyen İskender Bey dağlarda takip ettirilmiştir.⁷ Oldukça sarp bir konumda olan Akçahisar alınamayınca bölgeyi denetim altında tutmak için orta Arnavutluk'ta İlbasan Kalesi inşa ettirilmiş, buraya hassa askerlerinden oluşan muhafız birliği yerleştirilmiş ve yönetimi Ohri Sancağı'na bağlanmıştı.⁸ Fatih Sultan Mehmed'in 1466 seferinde Arnavutluk'un yüksek kesimlerine kaçan İskender Bey, ertesi yıl geri dönerek Akçahisar kuşatmasındaki Ohri sancakbeyi Balaban'a saldırmış ve Osmanlı kuvvetlerini bozguna uğratarak yeni kurulan İlbasan Kalesi'ni kuşatmıştı.⁹ Haberin saraya ulaşması ile Fatih Sultan Mehmed 1467 baharında yeniden Arnavutluk üzerine yürümüştür. İlbasan Kalesi'nin güneyini kontrol altına alan Osmanlılar, Adriyatik kıyısında bulunan Draç'ı tehdit etmiş, İşkodra şehrini yağmalayıp ateşe vermişti. Sefer esnasında padişah ordusuyla Akçahisar'ı yeniden kuşattıysa da alamadı. Osmanlılar kuşatmanın devamı için seçkin askerlerden oluşan bir birlik bırakarak çekildi.¹⁰ Fatih Sultan Mehmed'in ikinci Arnavutluk seferinden kısa süre sonra İskender Bey'in 1468'de ölmesi ile isyan akamete uğramıştır. Osmanlı – Venedik savaşını nihayete erdirmek için Fatih Sultan Mehmed 1478 baharında Venedik üzerine sefere çıkmış, başta İşkodra olmak üzere Arnavutluk'taki bazı kaleleri kuşatma altına almıştı. Bu esnada Evrenosoğlu'nun muhasara ettiği Akçahisar 16 Haziran 1478 tarihinde aklıktan padişaha teslim olmuştur.¹¹

İsyan üzere olan İskender Bey ve destekçilerinin baskı altında tutulması için kurulan İlbasan Kalesi orta Arnavutluk'taki Shkumbin (İşkombi) nehri vadisinde bulunmaktadır. Kalenin inşasına 1466 yılı yaz aylarında başlanmış ve kısa sürede tamamlanmıştır.¹² Kaleye askerî birliklerin yanı sıra civarda bulunan şehir ve kasabalardan insanlar göç ettirilerek yerleştirilmiştir¹³. Kroniklerdeki bu bilgiler arşiv vesikasıyla teyit edilmektedir. 1530 tarihli tahrir defterinde İlbasan şehrinde sâkin gayrimüslim reayanın bir kısmının sürgünle, bir kısmının da kendi istekleriyle yerleştikleri görülmektedir.¹⁴ Akarsu ve tarım arazisi bakımından zengin olan vadi üzerinde kurulan İlbasan, coğrafyanın sağladığı imkânlarla ek olarak devletin tanımış olduğu vergi imtiyazlarıyla birlikte kısa sürede cazibe merkezi olmuş ve şehir hüviyeti kazanmıştır.

⁶ Nihal Atsız, "Âşıkpaşaoğlu Tevârih-i Âl-i Osman", *Osmanlı Tarihleri I* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1949), 215.

⁷ Halil İnalçık, "İskender Bey", TDV İslam Ansiklopedisi, XXII (İstanbul 2000), s. 562.

⁸ Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, çev. Mertol Tulum (İstanbul: Baha Matbası, 1977), 142; Kritovulos, *Kritovulos Tarihi (1451-1467)*, 235–36.

⁹ Kritovulos, *Kritovulos Tarihi (1451-1467)*, 239.

¹⁰ Halil İnalçık, "İskender Bey", TDV İslam Ansiklopedisi, XXII (İstanbul 2000), s.563.

¹¹ Halil İnalçık, *İki Karanın Sultanı, İki Denizin Hakanı, Kâyser-i Rûm Fâtih Sultan Mehmed Han* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 263; Machiel Kiel, "Kruya", TDV İslam Ansiklopedisi, XXVI (İstanbul 2002), s. 294.

¹² İnşa edilen kale kaynaklarda şu şekilde tasvir edilmektedir "... kal'a-i menî' yapturula. Derhâl mülâzimân-ı hazret, ber-nehc-i emr, mürabba'u'l-adlâ' bir muhkem kal'a...", Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, 141.

¹³ Kritovulos, *Kritovulos Tarihi (1451-1467)*, 236.

¹⁴ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defterleri No 367, s. 432. Belirtilen defter Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından "367 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri ile 114, 390 ve 101 Numaralı İcmâl Defterleri (920-937 / 1514-1530)" başlığı ile yayımlanmıştır.

2. İlbasan Şehri Sâkinleri

Şehir, sakinlerinin hayatlarını tarım dışı faaliyetlerle, esas itibarıyla ticaret ve alışverişle kazandıkları bir yerleşim yeridir.¹⁵ Tarih boyunca insanların ihtiyaçları, kültürleri ve dini gereksinimleri çeşitli şehir tiplerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur ki, bunlardan biri de Osmanlı şehridir. Osmanlılar sahip oldukları Türk ve Müslüman kimliklerini kurdukları şehirlere yansıtmışlardır.¹⁶ İlbasan, Balkanlar'da bulunan Edirne, Sofya, Priştine, Belgrad, Vidin gibi şehirlerin aksine Osmanlılar tarafından kurulmuştur. Osmanlı şehirlerinde temel yerleşim birimi mahalle idi. Mahalleler birbirini tanıyan, birbirinin kefilisi kimselerden oluşurdu.¹⁷ Osmanlı şehirlerindeki mahallelerde genellikle aynı dine mensup kişiler yaşardı.¹⁸ İlbasan şehrinde de benzer bir durum söz konusu olup Müslümanlar ile gayrimüslimler ayrı mahallelerde yaşamıştır. 1530 tarihli deftere göre İlbasan şehrindeki Müslümanlar kale içinde 45, dışında 55 ve Kosar mahallesinde sekiz olmak üzere toplam 108 hanedir.¹⁹ Müslümanlar 1570 ve 1583 tarihlerinde yine kale içindekiler ve dışındakiler olarak ayrı ayrı tahrir edilmiştir. Aşağıdaki tabloda Müslüman mahalleleri ve sahip olduğu nüfus miktarı gösterilmiştir.

Tablo 1: İlbasan Şehri Müslüman Mahalleleri ve Nüfusu

Mahalle İsmi	1530 ²⁰		Mahalle İsmi	1570 ²¹		Mahalle İsmi	1583 ²²	
	Nüfus			Nüfus			Nüfus ²³	
	Hane	Müc.		Hane	Müc.		Hane	Müc.
Cemâat-i müslimîn der-nefs-i kal'a	45	-	Cemâat-i Müsülmanan dâhil-i kal'a	25	-	Cemâat-i Müsülmanan dâhil-i kal'a	76	-

¹⁵ Max Weber, *Şehir Modern Kentin Oluşumu*, ed. Don Martindale ve Gertrud Neuwirth, çev., Musa Ceyhan, 10. baskı (İstanbul: Yarı Yayınları, 2012), 88.

¹⁶ Erol Özvar ve Arif Bilgin, “Şehir Yönetimi ve Tarihi Üzerine”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, ed., Erol Özvar ve Arif Bilgin (İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2008), 22.

¹⁷ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki ‘Mahalle’ nin İşlevleri ve Nitelikleri Üzerine”, *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 84.

¹⁸ Suraiya Faroqhi, “Kentte Yaşamak: Kent Bilinci ve Ev Kültürü”, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, 8. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 182; İlhan Şahin, “Şehir (Osmanlılar'da)”, TDV İslam Ansiklopedisi, XXXVIII (İstanbul 2010), s. 448.

¹⁹ BOA, *TT.d 367*, s. 432.

²⁰ BOA, *TT.d 367*, s. 432.

²¹ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defterleri No 477, s. 13-14. Belirtilen tahrir defteri 13 Zilhicce 975/9 Haziran 1568 tarihinde hazırlanmış ve Şevval 977/Mart-Nisan 1570 tarihinde Osmanlı divanına arz edilmiştir.

²² Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Tapu Arşiv Daire Başkanlığı, Tapu Tahrir Defteri No. 66, v. 8a-10b. Zikredilen tahrir defterinde birden çok tarih bulunmaktadır. Bunlardan ilki v. 1b'de bulunan 1 Cemâziyel-âhir 989/ 3 Temmuz 1581'dir ki bu tarih arşiv çalışanlarının da belirttiği üzere TKGM. *TADB. TTD*. 210 numaralı icmal defterinin tarihidir. Söz konusu TTD. 66 numaralı defterde v. 3b'de bulunan ikinci tarih ise Evâhir-i Muharrem 991 olup arşiv çalışanları bu deftere düştükleri notta H. 991 yılını yanlışlıkla 981 yazmışlardır. Adı geçen TTD. 66 numaralı defter Evâhir-i Muharrem 991/13-23 Şubat 1583 tarihidir. Asılları Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi/Ankara'da bulunan ve bu çalışmada kullanılan TTD. 66 ve TTD. 210 numaralı defterlerin dijital görüntüleri yakın zamanda Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'ne aktarılmıştır. Cumhurbaşkanlığı Arşivi zikredilen defterleri *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Defterleri (TK. GM.d)* fonu altında 91 ve 274 sıra numarasıyla araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.

²³ Burada verilen hane ve mücerred sayıları defterde kayıtlı kimselerin sayımı ile elde edilmiş rakamlardır. Kâtip kale içinde bulunan Müslüman mahallelerinde hane, mücerred ayrımı belirtmeksizin doğrudan nefer sayısı verirken, kale dışında bulunan mahallelerde sakin kimselerin çift, bennak ve mücerred statülerini belirtmiş olmakla birlikte tüm sakinleri nefer sayısı ile belirtmiştir. Ayrıca kâtip tarafından verilen rakamların ağırlıklı olarak hesap hatası içerdiği tespit edilmiştir. Bu sebepten ilgili tahrir defterinde nüfus hesaplaması tarafımızdan yeniden yapılmıştır.

Cemâat-i müslimîn der-bîrun-ı kal'a	55	-	Çavuşlar	89	-	Çavuşlar	311	-
Kosar	8	-	Hazinedâran	31	-	Hazinedâran	87	-
-	-	-	Debbağhane	40	-	Debbağhane	139	-
-	-	-	Cemâat-i reâyâ-i nefs-i İlbasan	14	4	Cemâat-i reâyâ-i nefs-i İlbasan	4	4
-	-	-	Dülger	15	3	Dülger	15	-
-	-	-	Bozacılar	4	-	Bozacılar	5	-
-	-	-	Dubciyas? ²⁴	15	5	Dubciyas?	10	3
Toplam	108	-	Toplam	233	12	Toplam	647	7

Arşiv kayıtlarından elde edilen verilerden İlbasan şehrinde XVI. yüzyılın ikinci yarısında Müslüman nüfusun ve mahalle sayısının arttığı görülmektedir. İncelenen dönemde kale içindeki Müslümanlar Cemaat-i Müsülmanan ile Çavuşlar, Hazinedâran ve Debbağhane mahallelerinde ikamet etmişlerdir. 1530 tarihinde kale içindeki Müslüman reaya dışındakilerden daha az iken zamanla durum tersine dönerek yüzyılın ikinci yarısında kale içindeki reaya sayısının arttığı müşahade edilmiştir. Bu çerçevede İlbasan şehrinin en kalabalık mahallesi Çavuşlar olup onu sırasıyla Debbağhane ve Hazinedâran mahalleleri takip etmiştir.

Kale içindeki Müslüman nüfusta 1570'ten 1583 yılına kadar yaklaşık üç kat artış olmuştur. Bu duruma en büyük katkıyı kale içinde yerleşik Müslüman reayaya tanınan vergi muafiyetinin sağladığı düşünülmektedir. 1570 tahririnde kale içinde bulunan Müslüman reaya için şu ifadeler kullanılmaktadır: “*Mezkûr kasaba halkı Arnavud âsileri islâhında ve cizye ve âdet-i ağnâm ve sâir emvâl-i pâdişâhî tahsîlinde ve ümerâ hizmetinde istihdâm olunub ve Draç ve Baştova kal'aları leb-i deryâda mahûf ve muhâtara yerlerde vâki' olub küffâr-ı haksârın hareket-i münhezimeleri oldukda kasaba-i mezbûr halkı kilâ'-i mezkûreye muâvenet ve müzâheret idegelüp hizmet-i mezbûre ziyâde mühimmâtдан olup madam ki vech-i meşrûh üzere vâki' olan hizmetde noksânları olmaya hizmetleri mukâbelesinde avâriz ve kürekçi ve sâir tekâlîf-i örfiyeden muâf ve müsellemler olmak üzere defter-i cedîde kayd edildiler*”.²⁵ 1530 tahririnde Müslümanlar için herhangi bir muafiyet durumunun belirtilmemesinin yanı sıra 1570 tarihli bu kayıta muafiyetin önceden verildiğini işaret eder nitelikte ifadelerin bulunmaması İlbasan'da yaşayan Müslümanlara vergi imtiyazının 1570 tahririyle verildiğini göstermektedir.

Vergi muafiyet kaydı incelendiğinde kale içinde bulunan Müslüman ahalinin Osmanlı idaresinin bölgedeki varlığının devamına ve Adriyatik kıyısında bulunan kalelerin savunmasına yardım etmeleri beklenmektedir. Kıbrıs seferi arifesinde hazırlanan bu tahrirde Müslüman halka tanınan muafiyet oldukça dikkat çekicidir. Belirtilen durum aynı zamanda Osmanlı idarecilerinin öngörülü ve tedbirli kişiler olduklarının iyi bir örneğidir. Dönemin siyasi gelişmelerine bakıldığında Akdeniz'de Müslümanlara ait hac ve ticaret gemilerine yapılan korsan saldırılarında üst olarak kullanılan Kıbrıs adasının Venedik'ten alınması söz konusudur. Sultan II. Selim zamanında adanın fethi için hazırlıklar tamamlanmış ve Osmanlı donanması 1570 yılı baharında üç grup halinde sefere

²⁴ Mahalle ismi daha önce “Dunciyas” şeklinde de okunmuştur. Bkz. Ermal Nurja, “Elbasani ne regjistrimet osmane të viteve 1431, 1468, 1530 dhe 1568”, *Albanon* 1/2 (2018): 19.

²⁵ BOA, *TT.d* 477, s. 13.

çıkmıştır.²⁶ Temmuz 1571 tarihinde Magosa'nın düşmesiyle ada fethedilmiş ve kısa süre sonra İnebahtı deniz savaşı yapılmıştır.²⁷ 1570-1573 yıllarında devam eden savaşlarda topraklarını korumak isteyen Osmanlı daha savaş başlamadan kıyı şeridinin savunması için tedbirler almış, Venedik saldırılarına açık bir konumda bulunan Draç ve Baştova gibi kalelerin savunmasının güçlendirilmesinde İlbasan kalesinde yaşayan Müslüman reayadan destek alınmıştır.²⁸ Tarihi hadiseler tam da Osmanlı idarecilerinin ön gördüğü biçimde cereyan etmiş, savaş boyunca gerek Adriyatik gerekse Akdeniz kıyılarına düşman saldırıları yapılmıştır.²⁹

İlbasan kalesi dâhilinde yerleşik Müslüman reayanın Arnavut asilerinin ıslahı ve vergilerin toplanması konusunda da devlet yöneticilerine yardım etmeleri istenmiştir. Tarihi kayıtlar incelendiğinde İlbasan civarında devlet düzenine karşı isyanların hiç eksik olmadığı görülür.³⁰ Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin İlbasan ve civarında asayiş ve düzenin sağlanması noktasında kale muhafızları ve sipahilerin yanı sıra 1570 tahririnden itibaren Müslüman ahaliden de faydalandığı görülmektedir. Reayanın hizmetleri mukabelesinde ise vergi muafiyeti tanımıştır. Bu durum şehirde yaşayan Müslüman nüfusun 13 yıllık kısa sürede neden üç kat arttığını izah etmektedir. Sağlanan vergi muafiyetinin 1583 sonrası için de geçerli olduğu tahrir defterindeki kayıttan anlaşılmaktadır.³¹ Ancak İlbasan'ın nüfusuna dair XVI. yüzyılın son dönemlerini gösterir bir başka arşiv kaydı olmadığından yaşanan artışın devam edip etmediği, bölgede devlet düzeninin sağlanmasında ne miktar Müslüman reayanın kullanıldığı bilinmemektedir.

Kale dışındaki Müslüman reayanın durumuna bakıldığında Cemaat-i reaya-i nefsi İlbasan ile Dülger, Bozacılar ve Dubhiyas? mahallelerinde sâkin oldukları, Osmanlı düzeninin Arnavutluk coğrafyasına yerleşmesinde sorumluluklarının, buna mukabil vergi muafiyetlerinin, olmadığı görülür. Bu sebepten kale dışında yaşayan Müslüman reaya sayısında iki tahrir arasında çarpıcı bir değişiklik olmamıştır. Defterlerden elde edilen verilere göre buradaki reayanın bir kısmı mühtedilerden oluşmaktadır. 1570 tahririnde “cemâat-i reâyâ-i nefsi İlbasan” başlığı altında kaydedilen 18 neferin altısının baba isimleri Dimo, Luka, Andriye gibi doğrudan gayrimüslim

²⁶ İdris Bostan, “Kıbrıs Seferleri Günlüğü ve Osmanlı Donanmasının Sefer Güzergâhı”, *Dünden Bugüne Kıbrıs Meselesi*, ed., Ali Ahmetbeyoğlu ve Erhan Afyoncu (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001), 17.

²⁷ Kemal Çiçek, “Kıbrıs”, TDV İslam Ansiklopedisi, XXV (İstanbul 2022), s. 374; İdris Bostan, “İnebahtı Deniz Savaşı”, TDV İslam Ansiklopedisi, XXII (İstanbul 2000), s. 288.

²⁸ Alınan savunma tedbirleri İlbasan ile sınırlı olmadığı, Pekin kalesi varoşunda bulunan müslüman reayadan da aynı hizmetin beklendiği ve karşılığında aynı muafiyetin tanındığı görülmektedir. Bkz. BOA, *TT.d* 477, s. 232.

²⁹ “*Nazır Mahmuda hüküm ki südde-i sa'âdetüm'e mektûb gönderüp Draç kal'ası mukâbelesinde küffârın haylî kadırgası zuhûr idüp bir nice kadırgası ilerü gelüp kal'a dîvârına top urup zarar eylemeyüp hisârdan dahi anların üzerine küllî toplar atılup iki kadırgaların topla urup...*” Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayun Mühimme Defterleri No. 12, Hüküm 267. Ayrıca bkz. BOA, *A.DVNSMHH.d* 10, Hüküm 81, 1130; BOA, *A.DVNSMHH.d* 14-1, Hüküm 329, 458, 786; BOA, *A.DVNSMHH.d* 14-2, Hüküm 1595; BOA, *A.DVNSMHH.d* 18, Hüküm 133, 136.

³⁰ Konu hakkında çok sayıda mühimme kaydı bulunmaktadır. Örneğin Bkz. BOA, *A.DVNSMHH.d* 2, Hüküm 1790; BOA, *A.DVNSMHH.d* 14-1, Hüküm 309, 389, 547; BOA, *A.DVNSMHH.d* 14-2, Hüküm 832; BOA, *A.DVNSMHH.d* 15, Hüküm 482; BOA, *A.DVNSMHH.d* 16 Hüküm 522, 527, 634. XVIII. Asırda Arnavutluk'ta devlet düzeninin sağlanması noktasında yerinde bir değerlendirme için Bkz. Mehmet İnbâşi, “Arnavutluk'ta bir Türk şehri; XVIII. Yüzyılda İlbasan Sancağı”, *Concepts, Sources, Methodology And Arts in Eastern European Studies*, ed., Serkan Yazıcı, Alper Başer, ve Tufan Turan (Skopje, 2019), 339.

³¹ TKGM. *TADB. TTD* 66, v.9b.

ismiyle, üç tanesi ise “bin Abdullah” şeklinde tahrir edilmiştir. Benzer şekilde Dülger, Bozacılar ve Dubhiyas? mahallelerinde hem 1570 hem de 1583 tahririnde az sayıda mühtedî bulunmaktadır.³²

Tahrir defterlerinde kale dışındaki Müslüman reyanın isimleri altına yazılan “ک”, “چ” ve “م” ibarelerinden bu kimselerin tarımla uğraştıkları anlaşılmaktadır. Aşağıdaki tabloda kale dışında bulunan Müslümanların mahalleleri ve statüleri gösterilmiştir.

Tablo 2: Kale Dışındaki Müslüman Reyanın Yerleşim Birimleri ve Statüleri

Yerleşim birimi	1570			1583		
	Çift	Bennâk	Mücerred	Çift	Bennâk	Mücerred
Mahalle-i Dülger	-	15	3	6	9	-
Mahalle-i Bozacılar	-	4	-	-	5	-
Mahalle-i Dubciyas	6	9	5	1	7	3
Cemâat-i Reâyâ-i Nefs-i İlbasan	-	14	4	2	2	4
Toplam	6	42	12	9	23	7

İlbasan şehri varoşunda sakin Müslüman reayayı gösterir tablo incelendiğinde 1570 tahririnde bennâk ve mücerredlerin ağırlıkta olduğu, çift vergisi veren reyanın ise oldukça az olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu tarihte tarımla uğraşan kişilerin büyük çoğunlunun bir çift öküzle sürülüp işlenebilen araziden daha az toprağı tasarruf ettikleri anlaşılmaktadır. İfade edilen durum 1583 tahriri için de geçerlidir. İlbasan şehrinde hem 1570 hem de 1583 tahririnde “Çiftlikhâ-i sipahiyân ve gayrı” başlığı altında 78 adet çiftlik kaydedilmiştir. Defterlerdeki vergi kayıtlarından şehre yakın yerlerde buğday, arpa, darı, alef, kabluca ve mercimek gibi kuru tarım ürünlerinin yanı sıra üzüm ve keten yetiştiriciliğinin de yapıldığı tespit edilmiştir.³³

İlbasan şehrindeki gayrimüslimler 1466 yazında inşası tamamlanan kalenin şenlendirilmesi için buraya göç ettirilmişti.³⁴ İlk iskân edilen reyanın sayısı ve kimler olduğu hakkında mevcut bilgiler oldukça yetersiz kalmaktadır. Günümüze ulaşan en erken tarihli kayıt İlbasan’ın kuruluşundan yaklaşık altmış yıl sonrasına ait 1530 tarihli tahrir defteridir. Defterde şehirde yaşayan gayrimüslimler iki grup halinde kaydedilmiştir. “Cemâat-i gebrân-ı sürgünan” başlığı altında belirtilenler kale inşasının tamamlanmasından sonra buraya iskân ettirilen kimselerin neslinden gelenlerdir. Dokuz mahalle altında kaydedilen gayrimüslim reyanın mahalle isimleri onların nereden sürgün edildiği hakkında fikir vermektedir. Bu doğrultuda zikredilen kimselerin Ohri, Kesriye, Narda, Sofya, Üsküp, Yanya, Serez ve Avlonya gibi yakın çevreden göç ettirildikleri görülmektedir. 73 hane ve 15 mücerredten oluşan bu grubun sürgünle gelmelerinden dolayı kendilerine vergi muafiyeti tanınmıştır. 1530 tahririnden önce ispençe ve avarız vergisinden muafiyetleri söz konusuysa sonradan ispençe muafiyetlerinin kaldırıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. İlbasan’da bulunan diğer gayrimüslim grup ise “Cemâat-i gebrân” başlığı ile zikredilen ve kendi istekleriyle gelip yerleşenlerdir. Herhangi bir vergi muafiyetine tabi olmayan bu

³² Arnavutluk coğrafyasında İslamiyet’in yayılması hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ferit Duka, “XV. -XVIII. Yüzyıllarda Arnavut Nüfusunun İslamlaşması Süreci Üzerine Gözlemler”, *OTAM 2/ 2* (1991): 64-71; Dritan Egro, “Islam in Albanian lands during the first two centuries of the Ottoman Rule” (Doktora Tezi, İhsan Doğramacı Bilken Üniversitesi, 2003).

³³ BOA, *TT.d 477*, s. 17; TKGM. *TADB. TTD 66*, v.12a.

³⁴ Tursun Bey, *Târih-i Ebû'l-Feth*, 142; Kritovulos, *Kritovulos Tarihi (1451-1467)*, 235-36.

kimseler belirtilen ilk gruptan sayı bakımından daha kalabalıktır. Aşağıdaki tabloda gayrimüslimlerin mahalleleri ve sahip olduğu nüfus miktarı gösterilmiştir.

Tablo 3: İlbasan Şehri Gayrimüslim Mahalleleri ve Nüfusu

Mahalle İsmi	1530 ³⁵			Mahalle İsmi	1570 ³⁶		Mahalle İsmi	1583 ³⁷	
	Hane	Nüfus			Hane	Müc.		Hane	Nüfus
		Müc.	Bive						
Cemâat-i gebrân-ı sürgünan	Ohri	10	-	2	Ohri	2	-	Ohri	4
	Kesriye	4	1	2	Kesriye	4	1	Kesriye	9
	Narda	8	3	-	Narda	2	-	Narda	5
	Sofya	3	1	-	Sofya	3	-	Sofya	5
	Üsküp	7	1	-	Üsküp	2	-	Üsküp	5
	Yanya	19	6	1	Yanya	8	2	Yanya	12
	Siroz (Serez)	9	3	-	Siroz (Serez)	4	1	Siroz (Serez)	5
	Avlonya	3	-	-	Avlonya	3	1	Avlonya	8
	Dimo-Nalband	10	-	-	Okiç	8	2	Okiç	14
	Belene	27	3	-	Görice	10	3	Görice	9
	Okiç	24	3	-	Vaska	6	2	Vaska	10
İsvetko	22	2	-	İsteko	10	3	İsteko	8	
Yorgo Niho? ³⁸	24	1	-	Kakruk	1	-	-	-	
Toplam	170	24	5	Toplam	63	15	Toplam	94	

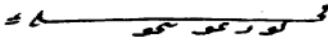
Tablo 3'te görüldüğü üzere şehirde yaşayan gayrimüslimlerin hem mevcudu hem de mahalle sayıları XVI. yüzyılın ikinci yarısında azalmıştır. 1530 tahririnde şehre sürgünle ve kendi istekleriyle gelenlerin yerleşim birimleri incelendiğinde zikredilen ikinci grubun sâkin oldukları mahallelerin nüfus yoğunluğunun daha kalabalık olduğu görülür. Elde edilen bu veriler İlbasan şehrinin kurulduktan yaklaşık altmış yıl sonra bile cazibe merkezi olduğunu, etrafından nüfus celbetmeye devam ettiğini ancak yüzyılın ortalarından itibaren gayrimüslimler özelinde durumun değişmeye başladığını göstermektedir. Mahallelerdeki nüfus yoğunluklarına bakıldığında ise gönüllü iskân edilen gayrimüslimlerin kurdukları mahallelerin nispeten daha kalabalık olduğu müşahede edilmektedir.

1530 tahririnde şehirde yaşayan gayrimüslimler vergi muafiyeti bakımından ayrıma tabi olsa da bu durum zaman içerisinde değişmiştir. 1570 tahririnde şehirdeki gayrimüslim reaya için şu

³⁵ BOA, *TT.d.* 367, s. 432.

³⁶ BOA, *TT.d.* 477, s. 13-14. Belirtilen tahrir üzerinde çalışması bulunan Kiel gayrimüslimleri 170 hane hesaplamıştır. Bkz. Machiel Kiel, *Ottoman Architecture in Albania 1385-1912* (İstanbul: IRCICA, 1990), 108. Yapılan incelemede Kiel'in defter üzerinde yazdığı "nefer" rakamlarını kullandığı ve yekûna haymanaları da dahil ettiği anlaşılmaktadır. Ancak ilgili tahrir kayıtları yakından incelendiğinde mahallelerde mücerredlerin de olduğu, kâtibin mahalle sonuna ilâştirdiği nefer sayısına mücerredleri de dâhil ettiği görülür. Dolayısıyla kâtibin verdiği rakamın tamamını hane olarak kabul eden Kiel mevcut demografik yapıyı ortaya koyma noktasında yanlış veriler kullanmıştır.

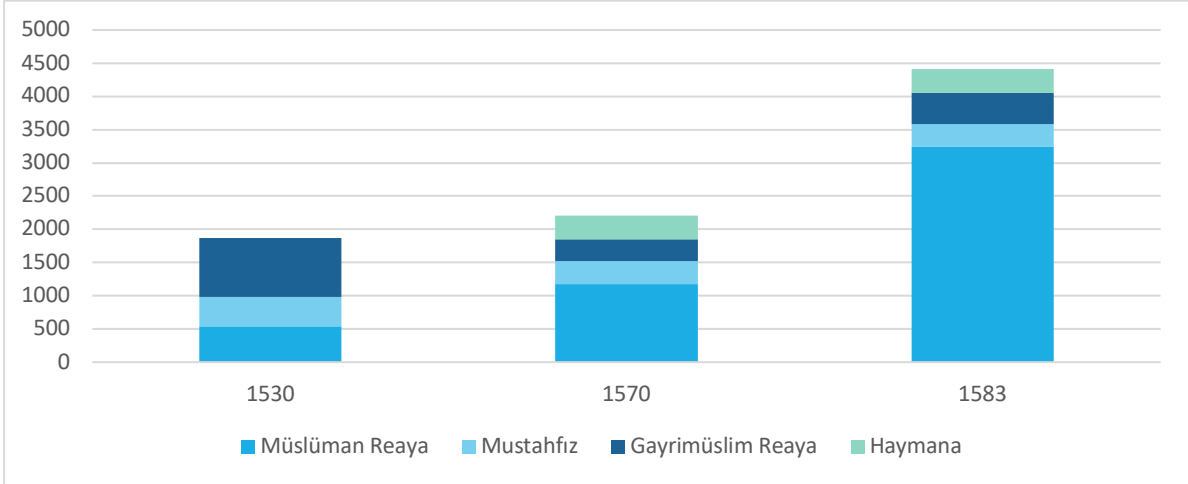
³⁷ TKGM. *TADB. TTD* 66, v. 8a-10b.

³⁸ Bu mahalle ismi daha önce "Orgonço" şeklinde de okunmuştur. Bkz. Ayten Ardel, "XVI. Yüzyıl Tahrirlerine Göre İlbasan Sancağı", *Balkanlarda İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri* (Tiran: IRCICA, 2003), 317.

ifadeler kullanılmıştır: “*mezkûrlar kal'a-i İlbasanın köprülerin ve nevbethânelerin ve tophânelerin ve kullelerin ve kal'a bendlerin ve top kundakların ve miri anbarları ve cenk mahallinde olan iskelelerin ve bâki kal'aya müteallik olan küllî ve cüz'î meremmatı ve derûn-ı kal'ada olan câmi'-i şerîfin meremmete muhtaç olan yerlerin görüp ve gözettikleri mukâbelede harâç ve ispenç ve öşr ve rüsûmların edâ eylediklerinden sonra avâriz-ı dîvâniye ve sâir tekâlîf-i örfiyeden muâf ve müsellemler oldukları defter-i atîkde mukayyed olmağın madam ki hizmetlerinde noksân olmaya kemâkân avâriz-ı dîvâniye ve sâir tekâlîf-i örfiyeden muâf ve müsellemler olmak üzere defter-i cedîde dahi kayd olundu*”.³⁹ Arşiv vesikasındaki bu ifadeden İlbasan'daki tüm gayrimüslim mukimlerin 1570 tahririnden önce vergi muafiyetine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti kaledeki nevbethane, tophane, kule, anbar gibi müştemilatın yanı sıra kale içindeki caminin bakım ve onarımının yapılması karşılığında gayrimüslimlerden avarız vergisi almamıştır. İlbasan'a sürgünle getirilenlerin kurdukları mahallelerde yaşayan reaya da belirtilen göreve tabi tutulmuştur. Sürgün statüsündeki reaya nüfusunun yüzyılın ikinci yarısında azalması bu durumla ilişkili olabilir. 1530 tahririnde muafiyet verilen gayrimüslimlere herhangi bir sorumluluk yüklenmemiştir, bununla birlikte 1570 tahriri muafiyet bahsinde “*avâriz-ı dîvâniye ve sâir tekâlîf-i örfiyeden muâf ve müsellemler oldukları defter-i atîkde mukayyed olmağın*” ifadesi ile şehirdeki mukim gayrimüslimlerin sorumluluklarının daha öncesinden geldiği anlaşılmaktadır.⁴⁰ Dolayısıyla gayrimüslimlerden istenilen hizmetin 1570'ten önce sürgün reayanın neslinden gelenlere de teşmil edildiği buna bağlı olarak reayanın bir kısmının bölgeden göç ettiği tahmin edilmektedir.

İlbasan'da mukim Müslüman ve gayrimüslimlerin sayısı kendi dinamiklere göre zaman içerisinde değişiklik arz etmiş olsa da şehrin nüfusu XVI. yüzyılın başından son çeyreğine kadar artmıştır. Aşağıdaki grafiklerde İlbasan şehrinin toplam nüfus verilerine ve demografik yapısına yer verilmiştir.

Grafik 1: İlbasan Şehri Toplam Nüfusu⁴¹

³⁹ BOA, TT.d 477, s. 14.

⁴⁰ 1530 ile 1570 tarihleri arasında İlbasan'ın bir tahririnin daha yapıldığı düşünülmektedir. Zira belirtilen iki tahrir arasında 40 yıllık bir zaman farkı bulunmaktadır. Zikredilen vergi muafiyetinin ve karşılığında hizmet yükümlülüğünün o tahrirle verildiği ön görülmektedir.

⁴¹ Grafiğin sol kısmında verilen rakamlar şehirdeki kişi sayılarını göstermektedir. Şehrin toplam nüfusu hesaplanırken Müslüman ve gayrimüslim hane sayıları beş ile çarpılmış, üzerine mücerred ve bivelere ilave edilerek toplam sayıya ulaşılmıştır. Bu yöntem Ömer

Grafik 1 incelendiğinde şehirdeki toplam nüfus 1530'dan 1570'e kadar az artış gösterse de zikredilen tarih aralığında demografik yapıda Müslümanların lehine değişimler gerçekleşmiştir. Osmanlı-Venedik savaşının yaşandığı dönemde şehir nüfusunun iki kattan fazla arttığı görülmektedir. 1570-1583 aralığındaki bu olağan üstü duruma vergi muafiyetlerinin ve savaşın sebep olduğu açıktır. Zira belirtilen zaman aralığında mevcudunda yüksek artış gözlemlenen grup Osmanlı kalelerine düşman saldırısı gerçekleştiğinde kalelerin savunmasına yardım etmekle görevli kale içindeki Müslümanlardır.

İlbasan'da Müslüman ve gayrimüslim reayanın yanı sıra *Kıbtî ve Haymana*'lar da bulunmaktadır. Hariçten gelen ve kimsenin yazılı ra'iyeti olmayan kişiler şeklinde tanımlanan haymanalar⁴² 1570 ve 1583 tahririnde "*Haymanegân der-nefs-i İlbasan*" başlığı altında kaydedilmiştir. 1570 yılında 67 hane 21 mücerred olan haymanaların sayısı toplam 88 nefer iken 1583 tahririnde bu grup mücerredler belirtilmeden 88 nefer olarak belirtilmiştir.⁴³ Kişi isimlerine bakıldığında tamamı gayrimüslim olan bu kimselerin bazılarının meslek erbabı oldukları görülür.⁴⁴ Haymanalar tahrir defterlerinde yerleşik gayrimüslim reayadan ayrı olarak yazıldığı için İlbasan şehri toplam nüfusunu gösteren grafiklerde de ayrı gösterilmiştir. İlbasan'daki kıbtîler ise mehterân hizmetinde olup her iki tahrirde de beş nefer olarak belirtilmişti. 1570'te bir nakkarezen, bir tablzen ve üç surnay(zurnazen)dan oluşan bu kimseler 1583'te ise iki tablzen, iki surnay ve bir nakkarezenden mürekkepti ve hizmetleri karşılığında ispençe ve avarız muafiyeti tanınmıştı.⁴⁵

Şehrin toplam nüfusu içerisinde zikredilmesi gereken bir başka grup ise İlbasan Kalesi mustahfızlarıdır. Tarihi kayıtlara göre kale inşasının tamamlanmasının akabinde içerisine 400 kişilik askerî birlik yerleştirilmiştir.⁴⁶ Zikredilen muhafız birliği 1530 tarihli deftere göre bir dizdar, bir kethüda, bir cebeci, iki topçu ve 89 mustahfızdan ibaretti. Ayrıca bu kimselerin dini görevlerini yerine getirebilmeleri için bir hatibin yanı sıra üç imam ve müezzin de görevlendirilmişti.⁴⁷ Kale mustahfızlarının sayısı 1570 tarihli mufassal tahrir defterinde kayıtlı değildir, ancak aynı tahririn icmal defterinde dizdar, hatip, imam ve müezzinler dâhil 69 nefer olduğu belirtilmiştir.⁴⁸ Bu grubun bir sonraki tahrirdeki durumu yine icmal defterindeki verilerden elde edilmiş olup sayısı değişmemiştir.⁴⁹

Lütfi Barkan tarafından kullanılmış ve bilimsel çalışmalarda kabul görmüştür, bkz Ömer Lütfü Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X (1953): 11-12; Musa Sezer, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Köstendil (Ilıca) Mahalleleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 3/1 (2017): 145. Aynı formül mustahfızlar ve haymanalar için de uygulanmıştır. 1570 ile 1583 tahririnde haymanaların nefer sayıları eşit olmakla birlikte 1570 tahririnde bu grubun hane ve mücerred sayıları tespit edilmiş belirtilen formül çerçevesinde hesaplanmıştır.

⁴² Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2011), 310.

⁴³ BOA, *TT.d 477*, s. 16; TKGM. *TADB. TTD. 66*, v.11a-b. 1583 tahririnde katip toplama hatası yaparak haymanaların sayısını 86 olarak kaydetmiştir.

⁴⁴ Meslek sahibi haymanalar İlbasan şehrindeki esnaflar bahsinde değerlendirilmiştir.

⁴⁵ "*Cemâat-i kıbtîyân mehterân-ı kal'a-i İlbasan ber-müceb-i hükm-i hümâyûn ve defter-i atık muâf an-ispençe ve avârız*" BOA, *TT.d 477*, s. 17.

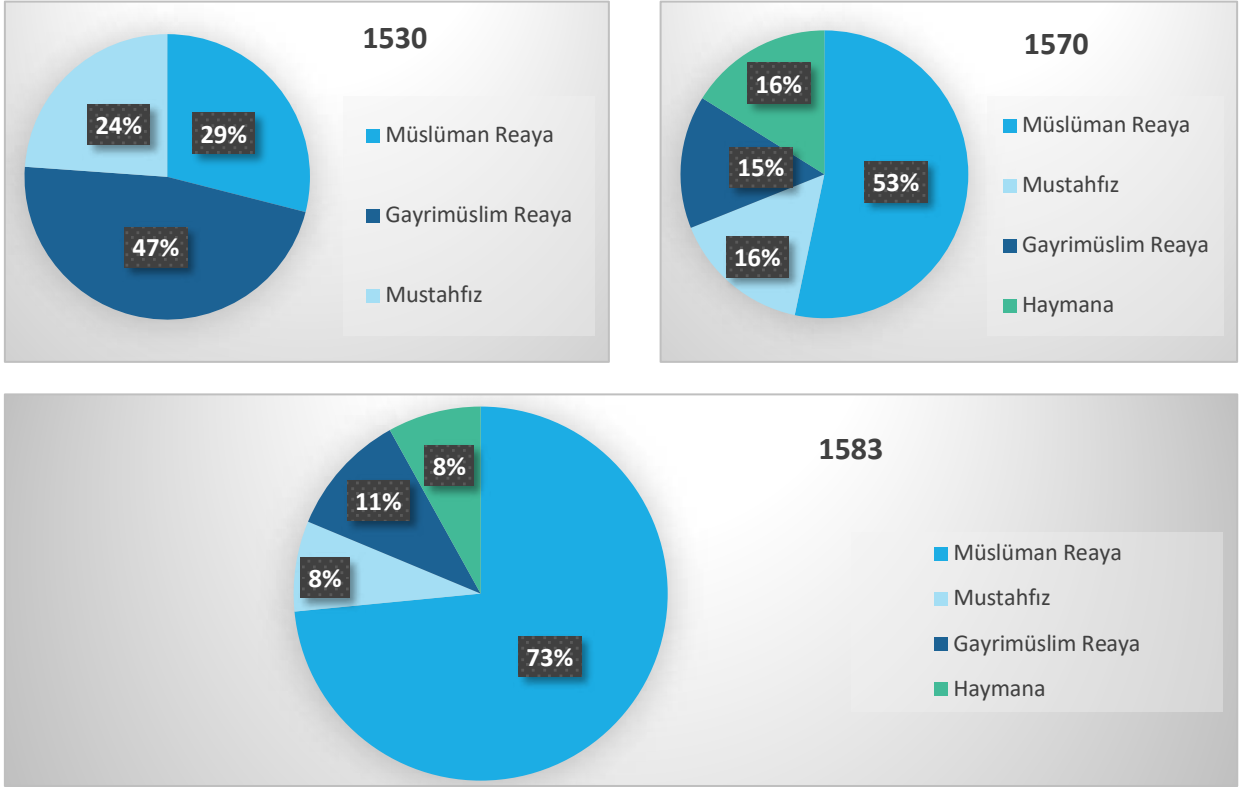
⁴⁶ Kritovulos, *Kritovulos Tarihi (1451-1467)*, 236.

⁴⁷ BOA, *TT.d 367*, s. 435.

⁴⁸ BOA, *TT.d 472*, s. 87. Bu rakamı defterde bulunan timar kayıtları da teyit etmektedir.

⁴⁹ TKGM. *TADB. TTD 210*, v.23b-24b.

Grafik 2: İlbasan Şehri Demografik Yapısı

Günümüze ulaşan arşiv vesikalarındaki veriler tüm XVI. yüzyıla teşmil edilecek olursa İlbasan şehrinde yaşayan Müslümanların zikredilen asır boyunca her zaman gayrimüslimlerden daha kalabalık olduğu söylenebilir. 1530-1570 arasında şehirde yaşayan Müslümanların, kale mustahfizleri dahil, toplam nüfus içerisindeki oranı yaklaşık olarak %53'ten %69'a çıkmıştır. Belirtilen zaman aralığında şehre dışardan gayrimüslim nüfusun geldiği, bunların tam manasıyla yerleşime geçmemesinden dolayı haymana adı altında zikredildiği görülür. Haymanaların da dahil edilmesiyle şehirdeki gayrimüslim nüfus sayısal olarak artsa da yüzyıl boyunca oransal olarak Müslümanların gerisinde kalmıştır.

Venedik savaşının ve bölgedeki isyan hareketlerinin etkileri mevcut demografik yapının güçlenmesine sebep olmuştur. Grafik 2'deki veriler ile dönemin siyasi vaziyeti göz önüne alındığında İlbasan civarında düşman tehdidinde paralel olarak Müslüman nüfusun arttığı görülür. Nitekim 1583 tarihinde şehirdeki toplam nüfusun yaklaşık %19'u gayrimüslim, %81'i Müslümandı. 1583 sonrasına dair nüfus verisi içeren arşiv vesikasının bulunmaması şehirdeki demografik yapının nasıl şekillendiğinin tespit edilmesine mâni olmaktadır. Ancak mevcut demografik yapının devam ettiği, Müslümanların oransal olarak çoğunluğu temsil ettikleri tahmin edilmektedir.

3. İlbasan Şehri Esnaf Örgütlenmesi

Osmanlı Devleti'nde kentsel yerleşimlerin kendi tüketimleri için tarım dışı üretim örgütleri vardı. Bu örgütler yalnızca şehre değil, şehrin merkezliğini ettiği bölgeye de hizmet ederdi.⁵⁰ Arşiv kayıtları incelendiğinde İlbasan'da sakin Müslüman ve gayrimüslim reyanın bir kısmının meslek sahibi olduğu ve tarımsal olmayan üretim yaptıkları görülmektedir. Bu çerçevede XVI. yüzyılın ikinci yarısında şehirde icra edilen meslekler aşağıdaki Tablo 3 ve Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4: 1570 Tahririne Göre İlbasan Şehrinde İcra Edilen Meslekler

1570					
Müslüman	Gayrimüslim				
	Meslek Adı	Reaya		Haymana	
Esnaf Sayısı		Meslek Adı	Esnaf Sayısı	Meslek Adı	Esnaf Sayısı
Arabacı	1	Başçı	1	Bardakçı	3
Bakkal	2	Kılıççı	1	Başçı	2
Başmakçı	1	Bardakçı	2	Çilingir	2
Berber	5	Keçeci	1	Dülger	3
Bıçakçı	2	Dülger	1	Hayyat	2
Çilingir	3	-	-	Kürkçü	1
Çullah	1	-	-	Sabuncu	1
Debbağ	9	-	-	Semerci	1
Demirci	1	-	-	-	-
Dülger	1	-	-	-	-
Hamami	1	-	-	-	-
Hayyat	10	-	-	-	-
Kasap	5	-	-	-	-
Kazzaz	2	-	-	-	-
Muytab	1	-	-	-	-
Mücellid	1	-	-	-	-
Nalband	7	-	-	-	-
Pabuççu	9	-	-	-	-
Sağrakçı	1	-	-	-	-
Sarraç	2	-	-	-	-
Şemşirî	4	-	-	-	-
Takyeci	13	-	-	-	-
Tellâl	1	-	-	-	-
Terzi	1	-	-	-	-
Toplam	84	Toplam	6	Toplam	15

⁵⁰ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerinde Esnâf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri", *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 90.

Tablo 5: 1583 Tahririne Göre İlbasan Şehrinde İcra Edilen Meslekler

1583					
Müslüman		Gayrimüslim			
Meslek Adı	Esnaf Sayısı	Reaya		Haymana	
		Meslek Adı	Esnaf Sayısı	Meslek Adı	Esnaf Sayısı
Arabacı	5	Başçı	1	Başçı	6
Aşçı	1	Kılıççı	1	Çilingir	3
Bakkal	9	Kayacı-i Şahin	9	Demirci	2
Başçı	6	Kürkçü	4	Etmekçi	2
Başmakçı	5	Başmakçı	1	Kazgancı	2
Berber	15	Bardakçı	2	Kılıççı	1
Bıçakçı	14	Keçeci	1	Kürkçü	5
Bozacı	4	Kazgancı	1	Muytab	1
Çıkrıkçı	1	Semerci	1	Sabuncu	5
Çilingir	6	-	-	Terzi	1
Çizmeci	1	-	-	-	-
Çullah	49	-	-	-	-
Çıracı	1	-	-	-	-
Debbağ	69	-	-	-	-
Değirmenci	1	-	-	-	-
Demirci	11	-	-	-	-
Dülger	5	-	-	-	-
Eskici	2	-	-	-	-
Etmekçi	13	-	-	-	-
Kasap	3	-	-	-	-
Kazzaz	21	-	-	-	-
Kılıççı	8	-	-	-	-
Muytab	7	-	-	-	-
Nalbant	25	-	-	-	-
Pabuççu	16	-	-	-	-
Sabuncu	5	-	-	-	-
Sarraç	10	-	-	-	-
Semerci	7	-	-	-	-
Tâcir	8	-	-	-	-
Takyeci	51	-	-	-	-
Tellâl	5	-	-	-	-
Terzi	29	-	-	-	-
Torbacı	1	-	-	-	-
Toplam	414	Toplam	21	Toplam	28

Tablo 4 ve Tablo 5 incelendiğinde İlbasan’da dokumacılık, dericilik, ticaret, bina yapımı, temizlik, yiyecek ve alet yapımı sektörlerinin yanı sıra berber, tellal, değirmenci, eskici, nalbant gibi diğer alanlarda da mesleklerin icra edildiği görülmektedir. 1570 tahririnde şehirde 30 iş kolunda toplam 105 meslek erbabı vardı. Bu tarihte 13 takyacı, 12 hayyat, iki kazzaz, bir çullah, bir muytab, iki keçeci ve bir terzi ile en kalabalık esnaf grubu dokumacılarıydı. Dokumacı esnafların tahrir defterlerindeki isimlendirmesinden İlbasan şehrinde kıyafet yapımında yün ve ipeğin kullanıldığı görülmektedir. Sancak dâhilindeki İlbasan, Çermenika ve İşpat nahiyelerine bağlı bazı köylerde öşri güğül⁵¹ adı altında alınan vergiden bölgede ipek üretimi yapıldığı anlaşılmaktadır.⁵² Üretilen ipeğin ihtiyacın ne kadarını karşıladığına dair bilgi bulunmamaktadır, ancak şehirdeki kazzazların kullandığı hammaddenin bir kısmının civardaki köylerden tedarik edildiği tahmin edilmektedir. 1570 yılında şehirde ağırlığı olan bir diğer esnaf grubu ise dericiler ve deri mamulleriyle iş yapan kimselerdi. Bu minvalde dokuz debbağ, dokuz pabuççu, iki sarraç ve bir adet başmakçı vardı. Şehir sakinlerinin ihtiyaç duydukları alet-edevatları üreten arabacı, demirci, bıçakçı, şemşirî/kılıççı, çilingir, bardakçı ve sağrakçı esnafı sayı olarak az olsa da arz ettiği çeşitlilikle İlbasan’daki imalat atölyelerinin hareketli olduğunu göstermektedir. Gayrimüslimlerin icra ettikleri 10 meslek kolundan altısı Müslümanlardan farklıydı. Başçı, bardakçı, keçeci, sabuncu, kürkçü ve semerci esnafları bu tarihte sadece gayrimüslimlerden ibaretti. Zikredilenlerin haricinde kılıç yapımıyla ilgilenen esnaflar Müslümanlar arasında “şemşirî”, gayrimüslimler arasında “kılıççı” ifadesiyle tahrir edilmişti.

1583 tarihinde şehirdeki nüfus artışına paralel olarak esnaf sayısında ve meslek çeşitliliğinde artış olmuş, 38 iş kolunda toplam 463 esnaf kaydedilmişti. Önceki tahrirde zikredilmeyen aşçı, bozacı, çıracı, çikrikçi, değirmenci, eskici, ekmekçi, sabuncu, tacir ve torbacı esnafı kaydedilmişti. Bu tarihte şehrin en kalabalık esnaf grubu değişmeyerek 161 esnafla çullah, kazzaz, muytab, takyacı, keçeci, terzi ve torbacılardan oluşan dokumacılar olmuştu. 1570 tahririnde 10 kişi olan hayyatlar 1583 tahririnde belirtilmemiştir. Bu mesleğe sahip kimselerin zikredilen ikinci tahrirde terziler arasında tahrir edildiği düşünülmektedir. Zira 1570’te terzilikle uğraşan esnaf sayısı bir iken 1583’te 30’a çıkmıştır. Dericiler ve deri mamulleriyle iş yapan semerci, sarraç, pabuççu, çizmecici ve başmakçı esnafı ise yine ikinci sırada olup 110 kişiydi. Yaşanan tüm bu olağanüstü artışların sebebi incelenen dönemdeki nüfus artış sebepleri ile aynıdır. 1570 tahririnde demirci, bıçakçı ve kılıççı esnafının toplam sayısı 8 iken aynı esnaf grubu 1583’te yaklaşık beş katlık artışla 37’ye yükselmiştir. Benzer şekilde bir önceki tahrirde yedi kişi olan nalbantlar 1583’te yaklaşık dört kat artışla 25’e ulaşmıştır. Bu rakamlar Venedik savaşlarını da kapsayan yıllarda İlbasan şehri ve civarındaki bölgede savaş aletlerine yoğun talebin oluştuğunu ve insan nüfusunun yanı sıra binek hayvan sayısının da arttığını göstermektedir.

⁵¹ Bu vergi kalemi Ömer Lütfü Barkan tarafından “gönül” şeklinde okunmuştur. Bkz. Ömer Lütfü Barkan, *XV ve XVI. Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları (Kanunlar I)* (İstanbul: İstanbul Burhaneddin Matbaası, 1943), 293. Konu üzerinde araştırma yapan Hasan Eren ilgili sözcüğün Anadolunun bir çok yerinde ipek kozası anlamında kullanıldığını ve “güğü” şeklinde okunması gerektiğini vurgulamıştır. Hasan Eren, “Osmanlı Kanunnâmelerinin Dili Üzerine I. “Gönül””, *Reşit Rahmeti Arat İçin* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966), 175 (Esere ulaşmamda yardımcı olan Prof. Dr. Mustafa Argunşah’a teşekkür ederim). Ayrıca kelimenin kökeninin Latince “cucullus”a dayandığı, Yunanca ipek kozası manasındaki “kukuli” kelimesinden geldiği de değerlendirilmektedir. Bkz. Yasemin Demircan, “1720 Tarihli Tahrir Defterine Göre Nakşa Adası’nda Yapılan Düzenlemeler ve Reâyanın Durumu”, *Bellefen* 73/ 268 (2009): 678.

⁵² Örneğin bkz. BOA, *TT.d 477*, s. 44, 72, 112.

İlbasan'daki esnaf sayısı demografik yapı ile paralellik göstermiş, Müslüman esnaf daha fazla sayıya sahip olmuştur. Tahrir defterlerinde şehirde yaşayan Müslümanlardan kale içindekiler iştiğal ettikleri meslekleriyle, kale dışındakiler "çift, bennak ve mücerred" statüleriyle kaydedilmiştir. Tablo 3 ve 4'te belirtilen gayrimüslim esnaflar ise ikamet ettikleri mahallelerinde tahrir edilmiştir. Bu bilgiler Müslümanların çoğunlukta olduğu esnafların sur içinde, gayrimüslimlerin meslek sahiplerinin ise varoшта ikamet ettiğini göstermektedir. Zikredilen kimselerin dışında şehirdeki haymanaların da meslek sahibi oldukları görülür. 1570 tahririnde 15 esnafları varken bu sayı 1583'te 28'e yükselmiştir. Mevcut veriler İlbasan'ın XVI. yüzyılın ikinci yarısında meslek erbabını cezbetmeye devam ettiğini, şehirdeki talebin karşılanması noktasında daha fazla esnafa ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

1583 tahririnde gayrimüslim mahallelerinde sakin kimselerden bazılarının avcı kuş yetiştiriciliğiyle meşgul oldukları görülmektedir. Yanya mahallesinde üç, Ohri mahallesinde iki, Üsküp ve Okiç mahallelerinde ikişer olmak üzere toplam dokuz gayrimüslim "Kayacı-i Şahin" şeklinde kaydedilmiştir. Osmanlı sarayında avcı kuşların eğitimiyle ilgilenen Çakırcıbaşı, Şahincıbaşı, Atmacacıbaşı ve Doğancıbaşı gibi rütbeli görevlilerin sorumluluğundaki teşkilatın taşradaki uzantıları yaptıkları işlere göre özel adlarla anılmıştır. Kayacı(yuvacı)lar da bunlardan birisi olup avcı kuşun yuvası bulunan kayalık yerleri gözetlemek ve korumakla görevlidir.⁵³ İlbasan kalesi ve etrafında şekillenen şehir her ne kadar düzlükte kurulmuş olsa da etrafı yüksek ve sarp dağlarla çevrilidir. Dolayısıyla avcı kuşu yetiştirilmeye müsait bir fiziki çevreye sahiptir. Şahin kuşlarının yuvasını gözetlemekle vazifeli dokuz gayrimüslim bu vazifeleri karşılığında avârız-ı dîvâniye ve tekâlîf-i örfiye vergilerinden muaf tutulmuşlardır. Şehirdeki din görevlileri de icra ettikleri işlerle kaydedilmiştir. Bu çerçevede 1570 tahririnde bir hatip, iki müezzin, üç imamın yanı sıra iki de papaz tahrir edilirken 1583'te sadece beş müezzin yazılmıştır.

1583 tarihinde İlbasan'da toplam esnaf sayısı 463'tür. XVI. yüzyılın son çeyreğine tarihlenen başka bir tahrir defteri olmadığı için yüzyılın sonunda şehrin esnaf yapısının gelişimi bilinmemektedir. Ancak nüfus bahsinde dile getirildiği üzere İlbasan'ın XVI. yüzyıl sonuna doğru nüfusunun arttığı buna paralel olarak esnaf sayısında da benzer bir durumun söz konusu olduğu öngörülmektedir. XVII. yüzyıla ait bazı veriler bu görüşü teyit eder niteliktedir. Nitekim 1670 tarihinde İlbasan şehrinde bulunan Evliya Çelebi burada 900 adet dükkân olduğunu bildirmektedir.⁵⁴

⁵³ Mustafa Alkan ve Ferdi Gökbuğa, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Av Teşkilatı'nın Silistre Sancağındaki Yapılanması", *Gazi Akademik Bakış* 9/ 17 (2015): 68; Mehmet İnbaşı ve Tahsin Hazırbulan, "Osmanlı Devleti'nde Avcı Kuşu Yetiştiriciliği / Bâzdârânlık (Batı Anadolu Örneği)", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 7/ 19 (2020): 657-58.

⁵⁴ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi 8. Kitap (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini)*, 1. Baskı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 320.

Sonuç

Arnavutluk coğrafyasında Osmanlı egemenliğinin tesis edilmesine katkıda bulunması için inşa edilen İlbasan Kalesi bulunduğu konumun avantajının yanı sıra devletin de teşviki ile kısa sürede şehir hüviyeti kazanmıştır. Osmanlı Devleti, İlbasan kale ve şehrinin bakımında, korunmasında ve muhafaza edilmesinde şehir sakinlerinden faydalanmıştır. Gayrimüslimlere bakım-onarım, Müslümanlara savunma ve muhafaza hizmetleri yüklenmiş karşılığında vergi muafiyeti tanınmıştır. Şehrin ihtiyacı ve nüfusun durumuna göre zamanla hizmet ve muafiyetin kapsamı genişletilmiş, bu durum şehrin demografik yapısını etkilemiştir. XVI. asır boyunca şehre hem Müslüman hem de gayrimüslim reaya yerleşmek için gelmiş, İlbasan'ın nüfusu belirtilen dönem boyunca sürekli artmıştır.

Nüfusa paralel olarak şehir halkının ihtiyaçlarında da bir artış yaşanmış, özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında hem iş kolunda hem de esnaf sayısında olağanüstü bir yükseliş söz konusu olmuştur. 1570 tahririnde kale içindeki Müslüman halkın yaklaşık %50'si bir meslek sahibi iken aynı grup için bu oran 1583'te %60'a yükselmiştir. Benzer şekilde gayrimüslim esnaf sayısında da bir artış söz konusudur. Verilen bu rakamlar şehirde ve etrafındaki bölgede tarım dışı üretime olan talebin fazlaştığını göstermektedir. Meslek çeşidine ve esnaf yoğunluklarına bakıldığında halkın giyim-kuşam ihtiyaçlarının İlbasan'daki esnaf yapısına yön verdiği görülür.

İlbasan barındırdığı nüfusu, esnafı ve askeri birliği ile içinde bulunduğu coğrafyanın bir parçası olmuştur. Burası incelenen dönem içerisinde etrafında cereyan eden siyasi, idari ve toplumsal olaylardan etkilenmiş bir Osmanlı şehridir.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

A. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, Tapu Tahrir Defterleri (TT.d), nr. 367, 472, 477.

BOA, Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayun Mühimme Defterleri (A. DVNSMHHM.d), nr. 2, 10, 12, 14-1, 14-2, 15, 16, 18.

B. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşivi Daire Başkanlığı (TKGM. TADB)

TKGM. TADB., Tapu Tahrir Defterleri (TTD), nr. 66, 210.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Alkan, Mustafa, ve Ferdi Gökbuğa. "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Av Teşkilatı'nın Silistre Sancağındaki Yapılanması". *Gazi Akademik Bakış* 9/ 17 (2015): 23–39.

Ardel, Ayten. "XVI. Yüzyıl Tahrirlerine Göre İlbasan Sancağı". *Balkanlarda İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Tiran: IRCICA, 2003.

Atsız, Nihal. "Âşıkpaşaoğlu Tevârih-i Âl-i Osman". *Osmanlı Tarihleri I*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1949.

Barkan, Ömer Lütfi. *XV ve XVI. Asırda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları (Kanunlar I)*. İstanbul: İstanbul Burhaneddin Matbaası, 1943.

Barkan, Ömer Lütfi. "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi". *Türkiyat Mecmuası X*

(1593): 1-26.

Bostan, İdris. “İnebahtı Deniz Savaşı”, TDV İslam Ansiklopedisi, XXII (İstanbul 2000), ss. 287-289.

Bostan, İdris. “Kıbrıs Seferleri Günlüğü ve Osmanlı Donanmasının Sefer Güzergâhı”. *Dünden Bugüne Kıbrıs Meselesi*, editör Ali Ahmetbeyoğlu ve Erhan Afyoncu, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001.

Çiçek, Kemal. “Kıbrıs”. TDV İslam Ansiklopedisi, XXV (İstanbul 2022), ss. 373-379.

Demircan, Yasemin. “1720 Tarihli Tahrir Defterine Göre Nakşa Adası’nda Yapılan Düzenlemeler ve Reâyanın Durumu”. *Belleten* 73/ 268 (2009): 671–81.

Duka, Ferit. “XV.-XVIII. Yüzyıllarda Arnavut Nüfusunun İslamlaşması Süreci Üzerine Gözlemler”. *OTAM* 2/ 2 (1991): 64–71.

Egro, Dritan. “Islam in Albanian lands during the first two centuries of the Ottoman Rule”. Doktora tezi, İhsan Doğramacı Bilken Üniversitesi, 2003.

Eren, Hasan. “Osmanlı Kanûnnâmelerinin Dili Üzerine I. "Gönül"”. *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966.

Ergenç, Özer. “Osmanlı Şehirlerinde Esnâf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri”. *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.

Ergenç, Özer. “Osmanlı Şehrindeki ‘Mahalle’nin İşlevleri ve Nitelikleri Üzerine”. *İçinde Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.

Evlıya Çelebi. *Evlıya Çelebi Seyahatnamesi 8. Kitap (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini)*. 1. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

Faroqhi, Suraiya. “Kentte Yaşamak: Kent Bilinci ve Ev Kültürü”. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, 8., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.

Giakoumis, Konstantinos. “The Ottoman Advance and Consolidation in Epiros and Albania during the Fourteenth and Fifteenth Centuries”. *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 23 (2004): 217–44.

İnalcık, Halil. “Arnavutluk’ta Osmanlı Hakimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei”. *Fatih ve İstanbul* 1/2 (1953): 153–75.

İnalcık, Halil. *İki Karanın Sultanı, İki Denizın Hakanı, Kâyser-i Rûm Fâtih Sultan Mehmed Han*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

İnalcık, Halil. “İskender Bey”, TDV İslam Ansiklopedisi, XXII (İstanbul 2000), ss. 561-563.

İnalcık, Halil. “Murad II”, TDV İslam Ansiklopedisi, XXXI (İstanbul 2020), ss. 164-172.

İnbaşı, Mehmet. “Arnavutluk’ta bir Türk şehri; XVIII. Yüzyılda İlbasan Sancağı”. *Concepts, Sources, Methodology And Arts in Eastern European Studies*, editör Serkan Yazıcı, Alper Başer, ve Tufan Turan, Skopje, 2019.

İnbaşı, Mehmet, ve Tahsin Hazırbulan. “Osmanlı Devleti’nde Avcı Kuşu Yetiştiriciliği / Bâzdârânlık (Batı Anadolu Örneği)”. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 7/ 19 (2020): 655–77.

- Kiel, Machiel. "Kruya", TDV İslam Ansiklopedisi, XXVI (İstanbul 2002), ss. 293-295.
- Kiel, Machiel. *Ottoman Architecture in Albania 1385-1912*. İstanbul: IRCICA, 1990.
- Kritovulos. *Kritovulos Tarihi (1451-1467)*. Çev., Ari Çokona. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Nurja, Ermal. "Elbasani në regjistrimet osmane të viteve 1431, 1468, 1530 dhe 1568". *Albanon* 1/2 (2018): 11-22.
- Özvar, Erol, ve Arif Bilgin. "Şehir Yönetimi ve Tarihi Üzerine". *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, Edt., Erol Özvar ve Arif Bilgin, İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2008.
- Sezer, Musa. "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Köstendil (Ilıca) Mahalleleri". *Tarih ve Gelecek Dergisi* 3/1 (2017): 136-150.
- Şahin, İlhan. "Şehir (Osmanlılar'da)". TDV İslam Ansiklopedisi, XXXVIII (İstanbul 2010), ss. 449-451.
- Tursun Bey. *Târih-i Ebü'l-Feth*. Çev., Mertol Tulum. İstanbul: Baha Matbası, 1977.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2011.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi I.Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.
- Weber, Max. *Şehir Modern Kentin Oluşumu*. Editör Don Martindale ve Gertrud Neuwirth. Çev., Musa Ceyhan. 10. baskı. İstanbul: Yarın Yayınları, 2012.

Sykes-Picot Antlaşması'ndan Sonra İngiltere ve Fransa'nın Ortadoğu'nun Paylaşım Planlarında Şerif Hüseyin'in Rolü ve Önemine Dair Bir Değerlendirme

An Assessment of the Role and Importance of Sharif Hussein in the Middle East Partition Plans of England and France After the Sykes-Picot Treaty

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi

Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

Resul Yavuz

Bandırma Onyedici Eylül

Üniversitesi

resulyavuz@hotmail.com

Başvuru / Submitted:

10 Mart 2024

Kabul / Accepted:

7 Mayıs 2024

DOI: [10.21021/osmed.1450636](https://doi.org/10.21021/osmed.1450636)

Atıf / Citation:

Yavuz, R. "Sykes-Picot Antlaşması'ndan Sonra İngiltere ve Fransa'nın Ortadoğu'nun Paylaşım Planlarında Şerif Hüseyin'in Rolü ve Önemine Dair Bir Değerlendirme", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 22 (2024): 264-285.

Benzerlik / Similarity: 4

Öz

Uzun yıllar boyunca Ortadoğu üzerinde hâkimiyet mücadelesi yürüten İngiliz ve Fransızlar, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Arap coğrafyasının paylaşımı için birlikte hareket etme noktasında anlaşmaya varacaklardı. Bu çerçevede İngilizler, Osmanlı Devleti'nin iç dinamiklerini kendi lehine kullanabilmek amacıyla Mekke Emiri Şerif Hüseyin'e savaş sonrasında tesis edilmek üzere bir Arap Devleti kurulması vaadinde bulunarak onu isyan hareketinin içine çekeceklerdi. İngilizler, amaçlarını gerçekleştirmek için savaş devam ederken farklı tarihlerde Sykes-Picot Antlaşması ile Fransızlara, McMahon-Şerif Hüseyin Mektuplaşması ile Araplara ve Balfour Deklarasyonu ile de Siyonistlere birtakım vaatlerde bulunmuşlardı. 1917'de Bolşevik İhtilali'nin ortaya çıkması ve sonrasında meydana gelen gelişmeler, İngilizleri bölgede çok sıkıntılı bir sürece sokacaktı. Sykes-Picot Antlaşması'nın ifşa edilmesinden sonra İngilizler, Şerif Hüseyin'i küstürmemek ve onun taraf değiştirmemesini sağlama adına kendisini ikna etmek için bu kez Fransızlarla birlikte yoğun bir diplomasi mücadelesi vermek durumunda kalacaktı. İki ülke bu yeni durumda Türklerin Şerif Hüseyin'e yönelik barış tekliflerini boşa çıkarmak için de çaba sarf etmekle birlikte, Arap aktivistlerinin desteğini kaybetmemek için vaatlerini en yetkili ağzardan duyurma ihtiyacı hissedeceklerdi.

Anahtar Kelimeler: Ortadoğu, Şerif Hüseyin, Sykes-Picot Antlaşması, Araplar, Balfour Deklarasyonu

Abstract

The British and the French, who had been struggling for dominance over the Middle East for many years, agreed to act together for the division of the Ottoman Arab geography during the First World War. Within this framework, in order to use the internal dynamics of the Ottoman Empire in its favor, the British would draw Sharif Hussein, the Emir of Mecca, into the rebellion movement by promising him the establishment of an Arab State to be established after the war. In order to realize their goals, the British made certain promises to the French with the Sykes-Picot Treaty, to the Arabs with the McMahon-Sharif Hussein Correspondence and to the Zionists with the Balfour Declaration. The emergence of the Bolshevik Revolution in 1917 and the developments that followed would put the British in a very troubled period in the region. After the revelation of the Sykes-Picot Agreement, the British would have to engage in an intense diplomatic struggle, this time with the French, in order not to offend Sharif Hussein and to convince him not to change sides. In this new situation, the two countries would also make efforts to frustrate the Turkish peace overtures to Sharif Hussein, but they would also feel the need to announce their promises from the most authoritative mouths in order not to lose the support of Arab activists.

Keywords: Middle East, Sharif Hussein, Sykes-Picot Treaty, Arabs, Balfour Declaration.

Giriş

19. yüzyılın ortalarından itibaren İngiliz ve Fransızlar başta olmak üzere büyük devletlerin Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinde bulunan Arap coğrafyasıyla ilgilenmeye başlamaları, Ortadoğu'nun şekillenerek bugünkü hale gelmesine derin etki etmiştir. Bu etki, 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması ile kendisini daha da belirgin hale getirmişti. Büyük devletler, bölgenin artan önemine paralel şekilde çıkarlarının gereği olarak Osmanlı yönetimiyle ilişkilerinin yönünü belirleme gayreti içerisinde girmişlerdi. Bu ilişkiler, bazı durumlarda barışçıl bir zeminde ilerlerken bazı durumlarda da sert bir restleşmeyi beraberinde getiren çetin bir savaş ile devam etmiştir. Bölgenin şekillenmeye başladığı bu aşamada, büyük devletler, uzun yıllar boyunca Osmanlı Devleti'ne yönelik takip ettikleri politikalarını değiştirirken, Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan rekabetçi zeminde kendi politik çıkarlarına göre yön almayı öncelikli hedef olarak belirlemişlerdi. Bu açıdan bakıldığında İngiltere'nin Ortadoğu'ya yönelik ilgisi, Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan neticelerin ülkenin dış politik hedefleriyle örtüşmesi düzleminde kendisini göstermişti. 18. yüzyılın ortalarından itibaren Hindistan'a yönelen İngilizlerin bu bölgeye giden ulaşımı kontrol altında tutmak için Osmanlı egemenliğine ait topraklara göz dikmesi, bundan sonraki süreçte İngiliz-Osmanlı ilişkilerinin seyrini belirlemişti. Öyle ki başta Hindistan olmak üzere İngiltere'nin Uzakdoğu sömürgelerine giden kara ve deniz yolları güzergâhında yer alan Boğazlar, Doğu Akdeniz, Irak, Arabistan Yarımadası ve Basra Körfezi gibi stratejik ve ticari açıdan kavşak bölgelerin önemi büyüktü.¹ Bu açıdan bakıldığında o dönemde Hindistan'ın sınırları günümüz Hindistan sınırlarına oranla çok daha geniş bir alanı kapsamaktaydı. Öyle ki İngilizlere göre bu sınırlar, Basra Körfezi, Arabistan, Kızıldeniz ve Doğu Akdeniz kıyılarına erişiyordu. Dolayısıyla Hindistan, İngiltere için sadece bir kara parçası olmaktan ziyade, dolaylı olarak idare edilen sömürgelerden, yerel ve vasal devletlerden, anlaşmalı şeyhliklerden, konsolos ve aracılardan müteşekkil bölgeler arası bir Hint Okyanusu ve Arap İmparatorluğu özelliği taşımaktaydı.²

Bölgenin İngiltere için ne kadar büyük öneme haiz olduğu gerçeği Hindistan siyasi işlerinden sorumlu Sir Frederic Arthtur Hirtzel tarafından Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru hazırlanan bir raporda detaylı bir şekilde dile getirilerek, Arap Yarımadası'nın hiçbir kısmının, İngiltere'nin etkisinden uzak kalamayacağına dikkat çekilmişti. Memorandumda, İngiliz korumasının sahil boyunca Aden'den Kuveyt'e kadar dar bir şeritte sınırlı olduğu ifade edilerek bu bölgenin güvenliğinin, nihayetinde iç kısımların huzuruna bağlı olduğu vurgulanmıştı. Bunlara ek olarak Aden'in stratejik öneminin vurgulandığı memorandumda Aden Kalesi'nin aşiret güçlerine karşı dayanıklı olduğu ve savaştan önceki durumları göz önüne alındığında para yardımı da dahil olmak üzere buranın küçük bir güçle korunabileceği hususuna dikkat çekilmişti. Ayrıca Aden'in, Yemen'in önemli bir kara ticaret kapısı olmasının yanı sıra Aden'den Taiz'e siyasi nedenlerden ötürü arzu edilen bir demiryolu inşası; Aden'i Yemen ticareti için ana giriş noktası haline getireceğine değinilerek, başka bir gücün Yemen'e hâkim olması durumunda Aden'in, ticari önemini kendileri için kaybedeceğinin altı çizilmişti.³ Bölgede İtalyan hırslarına da özel olarak yer

¹ Nurcan Özkaplan Yurdakul, *İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi*, (İstanbul: Kronik Yay., 2018), 27. 19. yüzyılın son dönemine bakıldığında bölgenin tüm ihracat ticaretinin %80'den fazlası İngiliz malları ile yapılmıştır. Ayrıca bu dönemde körfezdeki limanlara giren ve çıkan toplam 2.161 vapurdan 2.039 tanesinin İngilizlere ait olması, İngiltere'nin bölge üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemlidir. J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1535-1914*, Vol. 1, No. 101, (Princeton 1956), 227.

² Michael Christopher Low, *İmparatorluk Mekke'si*, çev. Yunus Babacan, (İstanbul: Telemak Yay., 2023), 77.

³ IOR/L/PS/18/B247, "A Memorandum about British Interest in Arabia", 20 January. 1917, 1.

verilen memorandumda; İtalya'nın esas olarak sabitlendiği bölgenin Yemen olduğunun altı çizilerek Yemen'in, Arabistan kadar karışık olmasından dolayı İmam İdrisi olmak üzere bölgedeki imamlarla iletişimin İngiltere için gerekli olduğuna vurgu yapılmıştı.⁴

Dolayısıyla 19. yüzyıl boyunca Hindistan yolunda ticaretin güvenli bir şekilde akmasını sağlamak ve İngiltere'nin rekabette olduğu diğer devletlerin bu bölgeye erişimini engellemek gibi amaçlar yönünden Basra Körfezi ve Arap Yarımadası'nı çevreleyen limanlar, İngiliz İmparatorluğu için stratejik önem arz etmekteydi.⁵ Bu öneme binaen 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere, Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde 1829'dan itibaren bazı ticari şirketler vasıtasıyla taşımacılık faaliyetlerine de odaklanmıştı.⁶

İngilizlerin bölgedeki bu faaliyetlerinin yanında Fransa'nın İngiltere'nin etki alanını rahatsız edecek derecede Ortadoğu'da kendisine yer edinme çabası, iki ülke arasında zaten var olan rekabeti daha da kızıştırmıştı. Osmanlı Devleti ile yoğun ticari ilişkiler içerisinde olan Fransız yönetiminin Ortadoğu'ya ilgisi uzun bir geçmişe dayanmaktaydı. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni kolonizasyon politikası takip etmeye başlayan Fransa; Suriye, Mısır, Sudan, Kızıldeniz, Umman ve Basra Körfezi taraflarında etkili olmak için siyasi ve askerî manevralar içerisine girmişti. Fransızların başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen Mısır'ı işgal etme girişimleri; Süveyş Kanalı'nın açılması projesini ilk defa gündeme getirmeleri, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ile olan ilişkileri ve Basra Körfezi sahillerinde yerel emirlerle sağladıkları irtibat İngiliz Hükümetini teyakkuza geçirmişti.⁷ Bu hamlelerin yanında Fransızların Mısır'a asker çıkarılmasından hemen sonra Arap Yarımadası'nda dönemin Mekke emiri başta olmak üzere, yerel kabile liderleri ile irtibat tesis ederek onlara silah satmaya başlamaları, yarımada'nın limanlarında ticaret gemilerine üs sağlama girişimleri, İngiltere'nin bölgede ve Hint Okyanusu'ndaki stratejik konumunu ciddi olarak tehdit etmişti.⁸ Fransızlar, Ortadoğu ve Afrika'da İngiliz çıkarlarına karşı hamlelerde gözü pek davranmaya çalışmışlardı. Nitekim 1898 yılında iki ülke, Sudan üzerinde emperyal bir anlaşmazlığa düştiklerinde neredeyse bir çatışma ile karşı karşıya gelmişlerdi. Fransızların Faşoda anlaşmazlığında geri adım atmaları, sorunun İngilizler tarafından bir askerî müdahale olmadan sona ermesine imkân vermişti.⁹

İngiliz yönetimi, vakit kaybetmeden bölgedeki konsoloslukları vasıtasıyla bir taraftan Fransız hamlelerini gözetirken, diğer taraftan da yerel otoriteler ile daha güçlü bağlantılar tesis ederek Fransa'nın bölgedeki çabalarını boşa çıkarma gayreti içerisinde olmuştu.¹⁰ Ancak Avrupa'da iki ülkenin çıkarlarını ve toprak bütünlüğünü tehdit edecek şekilde meydana gelen gelişmeler, Birinci Dünya Savaşı'na gidilen süreçte bu iki devleti birbirlerine yakınlaştırmıştı. Öyle ki İngilizler ve Fransızlar 20. yüzyılın başına kadar bölgede birbirleri ile mücadele etmelerine rağmen, zorunlu

⁴ TOR/L/PS/18/B247, "A Memorandum about British Interest in Arabia", 20 January. 1917, s.1.

⁵ Gray Troeller, *The Brith of Saudi Arabia*, (Newyork: Routledge Taylor&Francis Group, 2013), 1.

⁶ Mustafa Malhut, "Mezopotamya Üzerinde İngiliz-Alman Nüfuz Mücadelesi", *Tarih Okulu Dergisi*, S. XVI, İlkbahar-Yaz, (2013):151; Ayrıca İngilizlerin Fırat ve Dicle Nehirleri üzerinde keşif çalışmaları ve şirketleşmeye giden süreç hakkında detaylı bilgi için bkz. Yurdakul, *a.g.e.*, s. 227-238.

⁷ Durmuş Akalın, *Süveyş Kanalı*, (İstanbul: Yeditepe Yay., 2015), 171.

⁸ G. N. Curzon, *Persia and the Persian Question*, Vol. 2, (London, 1982), 443.

⁹ Foşada buhranı için bkz. William Roger Louis, and Prosser Gifford, eds. *France and Britain in Africa: Imperial Rivalry and Colonial Rule*, (Yale University Press, 1971).

¹⁰ M. Abir, "The Arab Rebellion of Amir Ghalib of Mecca (1788-1812)", *Middle Eastern Studies*, Vol. 7, No. 2. May, (1971): 194-195.

nedenlerden dolayı 1904 yılında aralarında imzaladıkları ittifak antlaşması ile Birinci Dünya Savaşı'nda aynı blokta yer alarak Almanya ve Osmanlı Devleti aleyhine bir oluşum içerisine girmişlerdi. Bu antlaşma ile Fransızlar -isteksizce- Mısır ve Sudan'da İngiliz egemenliğini tanımak zorunda kalırken, karşılığında Fas'taki haklarını İngilizlere kabul ettirmişlerdi. İmzalanan bu ittifak antlaşması ile Fransız ve İngiliz Hükümetleri -politik olarak her zeminde anlaşamaları da- Ortadoğu'nun paylaşılması noktasında müttefik olarak birlikte hareket etme kararı almışlardı. Her ne kadar Rusya ve İtalya, bu iki devletin müttefiki olarak savaşa dâhil olsalar da Arap topraklarının paylaşılacak nüfuz alanlarına bölünmesi, İngiliz ve Fransızların payına düşen bir ganimet olarak görülmüştü. Bu ganimet paylaşımında Birinci Dünya Savaşı'nın ayrı bir yeri ve önemi olduğu şüphesiz bir gerçektir. Nitekim bu savaş, tüm dünyada olduğu gibi Arap Yarımadası'nda da dengeleri değiştirecek gelişmeleri beraberinde getirmişti. Osmanlı Devleti'nin savaşta İngiliz ve Fransız karşıtı bir blokta yer alması, bu iki devletin -Arap Yarımadası başta olmak üzere- tüm Ortadoğu'da Osmanlı karşıtı bir dizi faaliyetlerin içerisine girmesine yol açmıştı. Bu faaliyetlerde İngiltere'nin Mekke Emîri Şerif Hüseyin ile olan ilişkileri ve buna paralel olarak müttefiki Fransa ile "Sykes-Picot Antlaşması" adıyla ünlenen bir paylaşım antlaşması imzalaması ayrı bir önem arz etmekteydi.

İngiliz yönetimi, Ortadoğu'da bir var olma mücadelesi olarak kabul ettiği Birinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında Avrupa'da meydana gelen gelişmeleri de hesaba katarak Osmanlı Devleti'nin iç dinamiklerini kendi lehine kullanmak amacıyla Hicaz'da bir Arap isyanını tetiklemek için Şerif Hüseyin ile irtibat tesis etmişti. 1914 yılının sonbaharında başlayan ve 1915 yılı boyunca mektuplaşma ile devam eden pazarlığa dayalı ilişkiler ağı 1916 yılı Haziran'ında Hicaz'da Osmanlı yönetimine karşı ateşli bir isyana neden olmuştu.¹¹ İngilizler, bu ilişkiler ağını çok dikkatli bir şekilde Fransızları da fazla ürkütmeden sürdürme taraftarıydılar. Ancak 1915 yılında gerçekleşen İstanbul'u ele geçirmeye yönelik Gelibolu Çıkarma Harekâtının başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra Londra yönetimi, Mekke Emiri Şerif Hüseyin'i daha istekli ve ciddi şekilde muhatap alan bir dizi mektuplaşma trafiği içerisine girmişti. McMahon, İngiltere'nin, Şerif Hüseyin'in isyanı başlatmaları durumunda isyancılara maddi ve askeri yardım yapacağına ve Arap toprakları ile bereketli hilal üzerinde bağımsız Arap Devleti kurulmasına katkı sağlayacağına dair sözler vermişti. Bu sözler, Şerif Hüseyin tarafında hemen karşılık bulmuş ve kendisi kurulacak olan Arap Devleti'nin sınırlarını tespit için harekete geçmişti.¹²

Uzun bir hazırlık sürecinden sonra Şerif Hüseyin ve Kahire'de görevli İngiliz Yüksek Temsilcisi McMahon¹³ arasında bir yıla yakın bir süre devam eden mektuplaşmanın ilki, Şerif Hüseyin tarafından Temmuz 1915 başlarında kaleme alınmıştı.¹⁴ Şerif Hüseyin bu mektubunda İngiltere'den kuzeyde Mersin, Adana ve 37. paralel, bu paralel üzerindeki Birecik, Urfa, Mardin, Midyat, Cizre, Amediye, doğuda; İran sınırından Basra Körfezi'ne kadar, güneyde -Aden'in durumu değişmemek kaydı ile- Hind Okyanusu'na; batıda Kızıldeniz ve Mersin'e kadar uzanacak

¹¹ Resul Yavuz, "Hicaz Krallığından Sürgüne; Birinci Dünya Savaşı Sonrası Şerif Hüseyin'in İngiltere ile İlişkileri" *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Değerlendirmeler-1*, Haz. Derya İlic, İlknur Aydoğdu, Rüchan Bubur, (Ankara: Gece Yay, 2023), 211.

¹² Recep Boztemur, "Arap İsyanı 1916-1918", *Mülkiye*, C. XXXV, s. 272, (2011): 70.

¹³ McMahon, 1914 sonuna kadar Hindistan'da görev yapmış, 1915 yılı başlarında Kahire'de İngiliz Yüksek Temsilciliğinde görevlendirilmişti. H.V.F. Winstone, *Ortadoğu Serüveni*, çev. Fuad Davudoğlu, (İstanbul: Risale Yay., 1999), 233.

¹⁴ Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, (Ankara: ATAM Yay., 2004), 225: Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından isyanın başladığı Haziran 1916 yılına kadar Şerif Hüseyin ile McMahon arasında beş mektuplaşma olmuştur. Umut Akcakaya & Erdal Aydoğan, "Hatıralar Işığında Şerif Hüseyin İsyanı ve Hicaz Cephesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 38, S. 106, Kasım, (2022): 358.

coğrafyada bir Arap Devleti kurulmasını talep etmişti.¹⁵ Bu talep ile birlikte gelen altı maddelik istekler, Londra'da ve İngiltere'nin Ortadoğu'daki komuta merkezlerinden biri durumundaki Kahire'de şaşkınlık yaratsa da İngilizler, Şerif Hüseyin ile irtibatı devam ettirmişlerdi. Nitekim Şerif Hüseyin'in sınırları oldukça geniş bu taleplerini anlamaya ve onları daha makul hale getirmeye yönelik mektuplaşma trafiği karşılıklı olarak hız kesmeden devam etmiş ve nihayete ermişti.¹⁶

Altı maddelik taleplerle İngiliz Hükümetinden beklentilerini sıralayan Şerif Hüseyin'in bu mektubu, ilk anda Kahire'de muhatapları arasında şaşkınlığa yol açmıştı. Mektuptaki ifadelerde isyana yönelik açık niyet ve neredeyse tüm Arap Yarımadası'nı talep eden beyan, o an için İngiliz temsilcileri arasında beklenmedik bir durumdu. Ayrıca geniş bir coğrafyada İngiliz çıkarlarına aykırı bir şekilde yapılan bağımsızlık talebi de diğer bir sorun olarak ortaya çıkmaktaydı.¹⁷ Şerif Hüseyin'in talepleri günümüz coğrafyası göz önüne alındığında, Lübnan, Filistin, İsrail, Ürdün ve Irak dahil olmak üzere tüm Arap Yarımadasını kapsamaktaydı.¹⁸ Bu durum, Irak'ta İngilizlerle, Suriye ve Lübnan üzerinde Fransızlarla, Filistin'de Yahudi topluluğuyla ve Arap Yarımadası'nda İbn Suud başta olmak üzere önde gelen kabile reisleriyle karşı karşıya gelmek demektir. Kahire'deki İngiliz yetkililer, bunun bir sorun yaratacağının bilincinde olmakla birlikte; bu kadar açık, net ve keskin ifadelerle dolu talepler listesine nasıl bir cevap verileceğini ortaya koymak amacıyla, ilk olarak harita başında dile getirilen yerlerin kapsamını değerlendirmeye almıştı. İngiliz Hükümetince karşılanması mümkün olmayacak bir alanda Şerif Hüseyin, egemenliğinin tanınmasını istemekteydi. Aslında bu tipik bir diplomasi oyunuydu ve İngiliz yetkililer Şerif Hüseyin'in nasıl bir müzakere ile elini güçlendirmek istediğini fark etmişlerdi.¹⁹ Kahire'deki toplantıdan sonra mektubun içeriği bir değerlendirme yazısı ile İngiliz Dışişlerine gönderilerek, mektuba ne şekilde bir cevap hazırlanması gerektiği hususunda görüş sorulmuştu. McMahon, mektupla birlikte Dışişleri Bakanı Grey'e gönderdiği yazıda, Londra'nın o an için kavrayamayacağı sahadan bazı bilgiler aktararak, Şerif'in üst perdeden ve geniş taleplerine karşı son derece ihtiyatlı yaklaşılması gerektiği hususunda uyarılarda bulunmuştu.²⁰ Ağustos ayının sonuna doğru Londra'dan gelen mütalaa doğrultusunda Kahire'de McMahon, Şerif Hüseyin'e nasıl bir cevap yazılması gerektiği noktasında talimatlandırılmıştı.²¹ Öyle ki Londra; Şerif Hüseyin'e karşı bu mektup trafiğinde diplomatik bir üslup kullanma yoluna gidecek ve İngiliz Hükümetinin elini kolunu bağlamayacak, daha ziyade genel ifade tarzı ile Şerif Hüseyin'i etki altına alabilecek bir dil kullanmayı tercih etme yoluna gitmişti. Nitekim 30 Ağustos'ta bu maksatla Şerif Hüseyin'e yazılan kısa mektupta, kendisinin Arap halkının çıkarlarını İngiliz çıkarı, İngiliz çıkarlarını da Arapların çıkarları olarak görmesinden büyük bir memnuniyet duyulduğu ifade edilerek, Arapların bağımsız olması ve Halifelik'in tekrardan Arap halkının eline geçmesine yönelik taahhütlerin arkasında olduğu vurgulanmıştı.²² Ancak bu ifadelerle rağmen İngiliz Dışişleri, Şerif Hüseyin'in mektubunun daha ilk maddesinde

¹⁵Bülent Özdemir- Eftal İrkiçatal, *İngiliz Arap Büro Raporlarında Arap Ayaklanması, Bir İsyanın Kodları*, (İzmir: Yitik Hazine Yay., 2011), 47; İsmail Köse, *İngiliz Arşiv Belgelerinde Hicaz İsyanı*, (İstanbul: Selis Yay., 2014), 86; Umar, *a.g.e.*, s. 226.

¹⁶ Şerif Hüseyin ve McMahon arasındaki mektup trafiği ve mektupların içeriği hakkında detaylı bilgi için bkz. Özdemir- İrkiçatal, *a.g.e.*, s. 33-108.

¹⁷ Köse, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁸ Boztemur, *a.g.m.*, s. 72.

¹⁹ Resul Yavuz, *Ortadoğu Şekillenirken*, (İstanbul: İdealkültür Yay., 2020), 153.

²⁰ (Foreign Office), FO. 371/2486, No: E541, "From Sir. H. McMahon to Foreign Office, in Alexandria", 22 August 1915.

²¹ Gray Troeller, "Ibn Sa'ud and Sharif Husain: a Comparison in Importance in the Early Years of the First World War.", *The Historical Journal*, Vol. 14. No. 3, (1971): 631.

²² FO. 371/2486, No: E 567, "From Sir McMahon to Sheriff of Mecca", 30 August 1915.

bahsettiği sınırlar meselesi ile ilgili olarak “...savaşın bu hengâmesinde bu meselenin dile getirilmesinin şimdilik erken olduğu...” değerlendirmesiyle sınır sorununun şu aşamada aralarında problem olmaması yolunu seçmeyi uygun görmüştü.²³

Esasında gerek Kahire’deki İngiliz yönetimi gerekse Londra’daki Hükümet, Şerif Hüseyin’in Hicaz için ne kadar önemli olduğunu kavramakla birlikte kendilerini savaş sonrasında Araplara ve Fransızlara karşı zor durumda bırakacak bağlayıcı sözler de vermekten kaçınmışlardı.²⁴ Bu amaçla McMahon, 25 Ekim’de kaleme aldığı mektubunda, özellikle sınırlar konusunda bazı hususlara dikkat çekerek; “...Mersin ve İskenderun bölgeleri ile Suriye’nin Şam, Hama, Humus ve Halep bölgelerinin batısında kalan yerlerin saf Arap ırkından olmadığı gerekçesiyle...” bu yerlerin kurulacak olan Arap Devleti’nin sınırları içerisine dâhil edilmemesi gerektiğini ifade etmişti.²⁵ Ayrıca, son derece diplomatik bir üslup ile kaleme aldığı mektubunda McMahon, Şerif Hüseyin’e müttefik olarak görülen Fransızların bölgedeki çıkarlarına herhangi bir hanel getirilmeden ve o çıkarlara ters düşmeden Arapların yukarıda dile getirilen yerler hariç tutulmak üzere Arapların istedikleri sınırları kabul ettiklerini bildirmişti. Buna ek olarak McMahon, Filistin’i de talep edilen sınırlar dışında tutmayı elzem görmüştü. Ona göre; Filistin’in, her ne şekilde olursa olsun, sadece Şerif Hüseyin’in etki alanına değil Fransızların da nüfuz alanına dâhil edilmemesi gerekiyordu. Nitekim bu husus, 1915 yılı içerisinde başlayan ve 1916 yılı sonuna doğru bir antlaşma ile ancak karara bağlanan İngiliz-Fransız görüşmelerine de konu olmuştu.²⁶

Fransızlar, savaşın Batı Cephesinde yoğun bir şekilde devam ettiği bu aşamada İngilizlerin Şerif Hüseyin ile yürüttükleri gizli görüşmelerden ilk başlarda haberdar değillerdi. Onların şüphelenerek haberdar olması Fransa’nın Londra Büyükelçisi Cambon’un Londra’da İngiliz yetkililerle yürüttüğü ısrarlı görüşmeler sırasında olmuştu.²⁷ 21 Ekim 1915’te İngiliz Dışişlerinde gerçekleştirilen bir görüşmede İngilizler, Cambon’a Fransa’nın Suriye’nin²⁸ gelecekteki sınırlarını tartışmak için bir temsilci seçmesini önererek, Araplar ile görüşmelerin devam ettiği bu aşamada Fransız talepleri ile Şerif Hüseyin’in taleplerinin çakışmamasını sağlamaya çalışmışlardı. Bu doğrultuda Cambon, görüşme detaylarını Paris’e gönderirken, Ortadoğu üzerinde İngilizlerle müzakereler yürütmek için Fransız Hükümetine Ortadoğu konusunda danışmanlık yapan Georges Picot’u önermişti.²⁹ Picot, savaştan önce Beyrut’ta Fransız elçisi olarak görev yapmış olmakla birlikte, bölge üzerinde Arap ihtiraslarını iyi analiz edebilecek derecede uzman sayılırdı. 1915 yılında da Fransa’nın Londra Büyükelçiliğinde siyasi danışman olarak görevine devam etmekteydi. İngilizler de Fransızlarla yürütülecek bu görüşmelerde en az Picot kadar bölge konusunda yetkin bir uzman arayışına girdiklerinden karşılarında Mark Sykes’i görmüşlerdi. Ortadoğu konusunda uzman sayılabilecek derecede detaylı bilgi sahibi olan Sykes, 1907’de İngiltere’nin İstanbul

²³ FO. 371/2486, No: E 567, “From Sir McMahon to Sheriff of Mecca”, 30 August 1915.

²⁴ Elizer Tauber, *The Arab Movements in World War I*, (London: Frank Cass and Co. Ltd., 1993), 66.

²⁵ FO.371/2486, No: E7641, “From McMahon to Foreign Office”, Cairo, 26 October, 1915.

²⁶ William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, çev. Mehmet Harmancı, (İstanbul: Agora Kitaplığı Yay., 2008), 182; McMahon, Filistin’de 100.000 Yahudi yaşadığını öne sürerek bu bölge üzerinde Şerif Hüseyin’e bağlayıcı sözler vermektan kaçınmıştır. Ancak buna rağmen savaştan sonra Filistin’in durumu-özellikle 1917’de ilan edilen Balfour Deklarasyonunun yayımlanmasından sonra-Şerif Hüseyin ile İngilizler arasında derin görüş ayrılıklarının yaşanmasına neden olacaktır. Boztemur, *a.g.m.*, s. 70.

²⁷ James Barr, *Kırmızı Çizgi Paylaşılmayan Toprakların Yakın Tarihi*, çev. Ekin Can Göksoy, (İstanbul: Pegasus Yay., 2016), 30.

²⁸ Bugün Suriye olarak adlandırılan topraklar Osmanlı idari sistemine göre, Suriye Vilayeti, Halep Vilayeti, Beyrut Vilayeti, Kudüs Sancağı, Lübnan Sancağı olarak belirlenmişti. Bkz. Antonius, *a.g.e.*, s. 143.

²⁹ Barr, *a.g.e.*, s. 37; Jan Karl Tanenbaum, “France and the Arab Middle East, 1914-1920”, *Transactions of the American Philosophical Society*, Vol. 68, No. 7 (1978): 10.

Büyükelçiliği'nde görevlendirilmişti. Bu tarihten beri Osmanlı coğrafyası hakkında edindiği izlenimleri raporlayarak İngiliz Hükümet yetkililerinin bilgisine sunmaktaydı. İngiltere'nin I. Dünya Savaşı sonrası Osmanlı Devleti'ne karşı sürdüreceği politikayı belirlemek, Ortadoğu'yu kendi menfaatine göre yeniden şekillendirmek amacıyla Nisan 1915'te oluşturulan "*Bunsen Komisyonu*"nda Ortadoğu danışmanı olarak hizmet vermeye başlamıştı.³⁰ Sykes'in katkılarıyla komisyon, hazırladığı raporları İngiliz Hükümet yetkililerine sunarak İngilizlerin Ortadoğu'daki politikalarına yön vermeyi amaçlamaktaydı. Nitekim, Sykes'in bu maksatla "*Ortadoğu'da Politika*" başlığı altında Kahire'de bölgenin önemli figür ve liderleri ile yaptığı görüşmeleri özetlediği raporu, İngiliz Hükümetinin Şerif Hüseyin ile müzakere aşamasında olduğu dönemde İngiliz politik hedeflerine büyük hizmet sağlamıştı.³¹

İngiliz Hükümetine danışmanlık yapan Mark Sykes'in seçilmesi sonucunda ikili arasında Ortadoğu topraklarının iki ülkenin nüfuz alanlarına bölünmesini konu alan ve nihayetinde bir antlaşma ile taçlanan Sykes-Picot görüşmeleri başlamıştı.³² Londra'daki görüşmelerde İngiliz yetkililer, Picot'a McMahon-Şerif Hüseyin arasındaki mektuplaşmanın içeriğinden bahsederek Araplara savaş sonrasında uygulanmak üzere hangi vaatlerin verildiğini açıklamışlardı. Tahmin edilebileceği gibi bu, Picot'un tepkisine neden olmuştu. Picot, başta Lübnan ve Suriye olmak üzere Araplara vad edilen bölgelerde Fransızların da hakları olduğunu ve bu gerçeğin göz ardı edilmesi durumunda bölgede ciddi sorunların baş göstereceğini ifade edip görüşmelerin seyrine ve içeriğine itiraz etmişti.³³ Bu aşamadan sonra İngilizler, Şerif Hüseyin ile paylaşım görüşmelerine devam ederken Fransızları da küstürmeyen bir formül arayışında bulunmaya başlamışlardı.³⁴

Günler süren görüşmelerden sonra ikili arasında Akdeniz kıyısındaki İran sınırına yakın Kerkük'e bir hat çizilerek hattın kuzeyi Fransız, güneyi ise İngiliz nüfuz alanı olarak belirlenmişti. Bu iki alanın içinde de Fransa ve İngiltere'nin istediklerinde tam kontrol edebilecekleri bölgeler vardı. Haritada mavi olarak işaretlenen Fransız bölgesi, Suriye ve Lübnan sahilini kapsarken, kırmızı olarak işaretlenen İngiliz bölgesi de Güney Irak'ta mevcut İngiliz köprü başını Bağdat'a doğru uzatıyordu. Filistin bölgesi ise kahverengi ile işaretlenmiş ve bölgenin uluslararası bir statüde olduğu belirtilmişti. Sykes-Picot Antlaşması olarak ünlenen bu antlaşma Rusya ve İtalya'nın da onayı alınması ile Mayıs 1916'da taraflar arasında imzalanmıştı. Gizli görüşmeler sonucunda ortaya çıkan bu antlaşma, Şerif Hüseyin ve diğer Arap kabile reislerinden gizli tutulmuştu. Antlaşmanın ortaya çıkması Şerif Hüseyin ile devam eden görüşmelere ciddi darbe vurabilirdi. İngilizler, Arapların üzerinde açıkça hak iddia ettikleri toprakları bu antlaşma ile Fransız etki alanına bırakmayı uygun görmüşlerdi.³⁵ Şerif Hüseyin, Fransızların bölge üzerindeki niyetlerini McMahon

³⁰ Cengiz Kartın, Ruziye Özsoy, "Sir Mark Sykes'in Ortadoğu İzlenimlerine Kısa Bir Bakış", Sinop Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C.5, S.2, (2021): 347; Ayrıca Mark Sykes ve düşünceleri hakkında detaylı bilgi için bkz. M. Seyfi Sazak, *Sir Mark Sykes ve 1900-1920 Arası İngiltere'nin Ortadoğu Politikasına Etikileri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü. 1988.

³¹ Raporun tamamı için bkz. (India Record Office), IOR/L/PS/18/B218, No:14, 14 July 1915.

³² Görüşmelerin içeriği için bkz. Özdemir-Irkıçatal, *a.g.e.*, s. 63-74.

³³ Barr, *a.g.e.*, s. 38-39.

³⁴ Tanenbaum, *a.g.m.*, 11.

³⁵ Antlaşma hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Hurşit Tolon, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Antlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol*, (Ankara: ATAM Yay., 2006), 55-74.

ile devam eden mektuplaşma trafiğinde geçen üstü kapalı ifadelerden biliyordu. Fakat Şerif Hüseyin'in ayrıntılardan haberi yoktu.³⁶

Bu arada Fransızların haberdar edilmesi ile Şerif Hüseyin-McMahon görüşmeleri hız kazanmıştı. Görüşmelerin tamamlanması neticesinde taraflar arasında bazı pürüzlü noktaların halledilmesi ile İngilizler, savaş sonrasında Arapların yaşadıkları topraklarda Şerif Hüseyin'in hükümranlığında bir Arap konfedere devletinin tesis edilmesi karşılığında Arapların Osmanlı yönetimine başkaldırmalarını sağlamışlardı.

Esasında 1915'in sonlarında Arap Yarımadası'nda bir Arap siyasi varlığı yaratma ve Şerif Hüseyin'i destekleme fikrinin Fransız Hükümetinin de bilgisi dâhilinde olması ile Fransa, İngilizlerin Şerif Hüseyin ile temaslarının gerisinde kalmamaya özen göstermişti. Fransızlar, Arap isyanına yönelik tavırlarında ilk başlarda yaşadıkları tereddütlerden sonra 1916 ve 1917 yılları boyunca, Şerif Hüseyin ile ilişkilerini sürdürmek ve daha da geliştirmek için Hicaz'a özel elçiler ve heyetler göndermişlerdi.³⁷ Nitekim bu dönemde Fransız Hükümeti içerisinde, başta dışişleri olmak üzere, çeşitli bakanlıklar İngiltere'nin Şerif Hüseyin ile yürüttüğü müzakerelere temkinli yaklaşmakla birlikte genel olarak Arap isyanına destek vermeyi stratejik açıdan gerekli görmüşlerdi. Bu zorunluluğun bir neticesi olarak da Hicaz'a gönderilen özel temsilciler, propaganda faaliyetleri yanında isyana destek için Şerif Hüseyin'e 3 milyon 500 bin franklık bir kredi de açmışlardı.³⁸ Ancak bu desteğe rağmen Fransızlar özellikle Hilafet makamının geleceği ve Şerif Hüseyin'in Müslüman dünyası üzerindeki konumunun nasıl olması gerektiği konularında İngilizlerle bazı görüş ayrılıkları içerisine düşmüşlerdi. Nitekim Fransız yetkililer, Şerif Hüseyin'in kendisini tüm Müslümanların halifesi ilan etmesine veya Suriye'yi de kapsayacak şekilde büyük bir Arap devletinin savaştan sonra kurulması fikrine sıcak bakmayacaklarını beyan etmişlerdi. Fakat bu meseleleri savaşın devam ettiği bir ortamda Şerif Hüseyin'i gücendirmemek için şimdilik tartışılmasını gerekli görmemişlerdi. Savaş Bakanlığı, temkinli askeri değerlendirmelere rağmen, Dışişleri Bakanlığı ile Arap isyanına karşı benzer bir tutum sergilemekteydi. Savaş Bakanlığına göre, Arap isyanı için Fransız desteğini gerektiren üç ana faktör vardı. Buna göre, siyasi olarak bakıldığında Suriye, Filistin ve Ermenistan'daki isyan hareketleri Fransız müdahalesine zemin hazırlayabilirdi. Askeri olarak ise, Fransızlar, isyanın Osmanlı Ordusunun savaş kabiliyetini felç edeceğini umuyordu. Bununla birlikte, isyanın Fransız sömürgelerindeki Müslüman nüfusun çoğunluğunun üzerinde İslam'ın kutsal türbelerinin kurtarıcısı olarak Fransa lehine bir destek sağlayabilirdi.³⁹

³⁶Ali A. Allawi, çev. Hakan Abacı, *Irak Kralı I. Faysal*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2016), 120; David Lloyd George hatıralarında, saçma ve berbat bir belge olarak nitelediği bu antlaşmaya eleştirilerde bulunurken, dönemin İngiliz Hükümetinin görüşmelerin içeriği hakkında Arapları neden bilgilendirmediği meselesinin anlaşılabilir bir konu olduğunu kaydetmektedir. Resul Yavuz, *David Lloyd George'un Hatıralarında Sevr ve Lozan'a Giden Süreç*, (İstanbul: İdealkültür Yay., 2020), 46.

³⁷ Fransız hükümetinin onayı ile Albay Bremond başkanlığında Kuzey Afrika'dan Müslüman temsilcilerinin de katıldığı askeri bir heyet Hicaz'a giderek Şerif Hüseyin'in askeri faaliyetlerine destek sağladı. Heyet, çalışmalarını devam ettirirken, bu kez Cezayir kökenli Fransız bir Müslüman olan Ben Ghabrit başkanlığında başka bir heyette Hicaz'a gönderildi. Fransızlar, ertesi yıl bahar aylarında Mustafa Cherchali adlı Cezayir asıllı başka bir Fransız Müslümanı da Şerif Hüseyin'e desteğe ve onun Arap toprakları üzerindeki düşüncelerini öğrenmek amacıyla Hicaz'a göndermişlerdi. Fransız heyetlerin bu dönemdeki çalışmaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Dan Eldar, "French Policy towards Husayn, Sharif of Mecca", *Middle Eastern Studies*, Vol. 26, No. 3, July (1990): 334-344.

³⁸ Ü. Gülsüm Polat, *Türk- Arap İlişkileri*, (İstanbul: Kronik Yay., 2019), 136.

³⁹ Yavuz, *Ortadoğu...*, s. 162.

Sykes-Picot Antlaşması Sonrası İngiliz ve Fransızların Şerif Hüseyin'i Arap Topraklarının Paylaşımı Konusunda İkna Girişimleri

1917'de Rusya'da Bolşeviklerin yönetime el koyarak Sykes-Picot Antlaşması'nı tüm dünyaya ifşa etmeden önce aynı yıl içerisinde Filistin'e yönelik İngiliz saldırıları Fransızlarda huzursuzluğa neden olmuştu. Antlaşmada Filistin'de Fransızlara bazı haklar verilmesinden dolayı Paris yönetimi, İngilizlerin son askerî harekâtının maksadını anlamaya çalışmıştı. İngiltere Başbakanı David Lloyd George ve kabine üyeleri, Filistin'de Fransızlara taviz vermeden İngiliz üstünlüğünün kesin olarak sağlanması konusunda geri adım atmak istememişlerdi. Ancak aynı zamanda Fransız yönetiminin de küstürülmemesi için taraflar arasında uygun bir çözüm bulmak amacıyla onların da onayı ile yeniden Picot ve Sykes'in bir araya gelmesini sağlamışlardı.⁴⁰ Fakat Nisan 1917'de Georges Picot ve Mark Sykes Kahire'de bir araya geldiklerinde aralarındaki tek gündem maddesi Filistin olmamıştı. Dahası antlaşmanın varlığından haberdar olmayan Şerif Hüseyin, Kahire'de yapılan bu görüşmeden haberdar olmuş ve rahatsızlığını taraflara iletmişti. Bu durum üzerine Fransız ve İngilizler, Şerif Hüseyin'in kaygılarını gidermek ve gerekirse böyle bir antlaşmanın varlığından onu haberdar etmek amacıyla Picot ve Sykes'in Şerif Hüseyin ve oğulları ile görüşme yapmalarına yeşil ışık yakmışlardı. Zaten hem Fransız hem de İngiliz istihbarat yetkililerinin sahadan gönderdikleri raporlarında Şerif Hüseyin'in antlaşmadan haberdar edilmesi talep edilmişti.⁴¹ Öyle ki Kahire'de bulunan İngiliz yetkili Wingate, 27 Nisan'da Londra'ya gönderdiği bir telgrafta Fransızlarla yapılan antlaşmanın genel hatları konusunda Şerif Hüseyin'in kaygılarını yatıştırmak için bilgi verilmesinin gerekli olduğunu dile getirmişti.⁴²

Hem Sykes hem de Picot, Kahire'de buldukları süre zarfında Şerif Hüseyin ve oğlu Faysal ile yapılacak görüşmelere bir ön hazırlık olması amacıyla başlarında Reşid Rıza⁴³, el- Faruki⁴⁴ ve

⁴⁰ Elie Kedourie, *In The Anglo-Arab Labyrinth*, (New York: Frank Cass Publishers, 2014), 277.

⁴¹ Kedourie, *a.g.e.*, s. 278.

⁴²IOR/L/PS/10/609, File: 3280/1916 Pt: 1-2 Arabia, s. 112.

⁴³ Muhammed Reşid Rızâ, 18 Ekim 1865 tarihinde bugünkü Lübnan sınırları içinde yer alan Trablusşam yakınlarındaki Kalemûn'da doğdu. Babası Ali Rızâ, Irak asıllı olup Hz. Hüseyin soyundan geldiği için seyyid veya Hüseyinî olarak bilinen saygın bir aileye mensuptur. Genç yaşta almaya başladığı dinî eğitim ile İslam Dünyasında tanınır hâle gelmiştir. II. Abdülhamit döneminde Kahire'ye yerleşerek milliyetçi Arap fikirleriyle daha çok muhatap olmuştur. II. Meşrutiyet döneminde bir süre İttihat ve Terakki Cemiyetini desteklemiş, daha sonra İttihatçılarla ters düşmüştür. Arap milliyetçi düşünceler çerçevesinde Hizb el- la-Merkeziye el- İdari el- Osmani adlı cemiyetin çatısı altında çalışmalarını sürdürmüştür. Kahire'de İngilizlerle Osmanlı Devleti'ne karşı örgütlenebilecek bir isyanın çalışmalarına katılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Şerif Hüseyin isyanına destek vermiştir. Bir dönem Şerif Hüseyin ve Faysal'ın danışmanlığını yapmasına rağmen daha sonra "tağut" ve "Şeytanın Halifesi" olarak nitelediği Şerif Hüseyin'e cephe almıştır. Savaşın sonradan Anadolu'da ortaya çıkan Türk İstiklal Savaşı'nı desteklemiş, Mustafa Kemal Paşa'yı öven yazılar kaleme almıştır. Hilafetin ilgasından sonra da Mustafa Kemal'e karşı bir tutum içerisinde girmiştir. 1924'ten sonra Arabistan'da ortaya çıkan Şerif Hüseyin-İbn Suud arasındaki mücadelede İbn Suud'un yanında yer almıştır. 1935'te Kahire'de 69 yaşında vefat etmiştir. Reşid Rıza'nın ilmi ve siyasi faaliyetleri hakkında detaylı bilgi almak için bkz. Özgür Kavak, *Reşid Rıza, İttihad-ı Osmani'den Arap İsyana*, 2. Baskı, (İstanbul: Klasik Yay., 2013).

⁴⁴ Muhammed Şerif el- Faruki, 1891'de Musul'da Haz. Ömer'in soyundan geldiğini iddia eden tanınmış bir ailede doğdu. İstanbul'da Harbiye Mektebinde eğitimini tamamladıktan sonra Osmanlı Ordusunda piyade kurmay yüzbaşı olarak görev yapmaya başladı. Görev yıllarında el- Ahd ve el- Fettat Cemiyetleri içerisinde yer aldı. Gizli faaliyetlerinden dolayı Halep'te tutuklandı. Serbest bırakıldıktan bir süre sonra Suriye'den şüpheli Arap subayları uzaklaştırma planı kapsamında Gelibolu'ya gönderildi. Ancak 1915'te Gelibolu'da İngilizlere firar etti. Bu olay gerçekleştiğinde 24 yaşında olan Faruki, Arapçadan ayrı olarak Fransızca, Türkçe ve çok az da Rusça biliyordu. İngiliz istihbaratınca Eylül 1915'te Kahire'de sorguya çekildi. İngiltere ile Arapların tam bağımsızlığını sağlayacak bir ittifak antlaşması yapılması taraftarıydı. Kahire'den Şerif Hüseyin'e gönderdiği mektuplarla onun güvenini kazanmakla birlikte Kahire'de bulunduğu süre zarfında Şerif Hüseyin'in temsilcisi olarak görev yaptı. Burada İngilizlerle iletişimi sağlama düşüncesiyle "Arap Ajansı" adıyla bir servis bile kurdu. Arap isyanı sırasında bir ara Cidde'de asi birlikleri komuta görevinde de bulundu. Winstone, *a.g.e.*, s. 509.

Refik el- Azm olmak üzere bazı ayrılıkçı Arap aktivistlerle görüşmeler yaptılar.⁴⁵ Özellikle Mark Sykes bu görüşmelerde Sykes-Picot Antlaşması'nın bir Arap konfederasyon devleti kurulmasına engel teşkil etmediği hususunda bu aktivistlere birtakım güvenceler vermeye çalışmıştı. Aynı amaçla Picot da kendisine verilen yetkiler dâhilinde Şam'da bir otelde bazı Suriye ve Lübnanlı aktivistlerle görüşmeler gerçekleştirmişti.⁴⁶ Kahire'de yoğun bir şekilde yürütülen, bu faaliyetleri el- Faruki vakit kaybetmeden Şerif Hüseyin'e iletmekteydi. El- Faruki vasıtasıyla görüşmelerin içeriğinden haberdar olan Şerif Hüseyin, Picot'un Suriye ve Lübnan üzerinde hak iddialarından son derece rahatsız olmuştu.⁴⁷

Kahire'de ilk tur müzakerelerin ardından Mark Sykes, 2 Mayıs 1917'de Vech'de Faysal ile bir görüşme gerçekleştirmişti. Sykes, bu görüşmeden sonra Londra'ya gönderdiği telgrafında, Sykes-Picot Antlaşması'nın maddelerini ve buna mukabil iki ülkenin bir Arap konfederasyon devleti kurulması konusunda anlaştıklarına dair bilgileri Faysal ile paylaştığını bildirmiş olmasına rağmen görüşmenin detayları hakkında bilgi vermemişti.⁴⁸ 5 Mayıs'ta Cidde'ye geçerek Şerif Hüseyin ile de üç buçuk saat süren bir görüşme yapmıştı. Görüşmede Sykes, Şerif Hüseyin'e İngiliz Kralı V. George'un selamını ileterek kendisine aylık yapılan yardımın 200.000 pounda çıkarıldığı müjdesini iletmışti.⁴⁹ Ardından Şerif'e Fransızlarla yapılan görüşmelerin Arapların bağımsız devlet kurma ideallerine hiçbir zaman engel olmayacağı konusunda güvence vermişti. Ayrıca Sykes, Fransa'nın Suriye'deki amaçlarının ilhaka yönelik olmayacağı konusunda da Şerif Hüseyin'in kaygılarını gidermeye çalışmıştı. Bu arada görüşmede Sykes, kendisine iletilen talimat doğrultusunda Picot ile Şerif Hüseyin'in bir görüşme yapması için Şerif'i ikna etmeye çalış ve bunda da başarılı olmuştu.⁵⁰

Nitekim 17 Mayıs'ta Sykes ilk olarak Vech'te Faysal ile Picot'u görüştüğünde taraflar arasında buzlar erimeye başlamıştı. Sykes, kendisinden istenileni hakkıyla yerine getirmişti. İki gün sonra yani 19 Mayıs'ta Mark Sykes, Picot'u da yanına alarak Şerif Hüseyin ile görüşmek için bir kez daha Cidde'ye gitmişti. Burada iki gün süren ve Şerif Hüseyin dışında Faysal ve danışmanı Fuad el- Hatip'in de katıldığı görüşmelerde taraflar aralarındaki konuları masaya yatırmışlardı. Picot, görüşmede ele alınması hususlarla ilgili olarak raporunda, Şerif Hüseyin'e Arapların Bağdat konusunda İngiltere ile yaptıkları bir antlaşmanın benzerini Suriye konusunda Fransa ile yapmasını önerdiğini ancak bunu Şerif Hüseyin'in kabul etmediğini ifade etmişti.⁵¹ Önerilen bu antlaşma Irak'ta İngilizlere tanınan ayrıcalığa benzer şekilde özellikle Kuzey Suriye'de Fransızlara da ayrıcalıkların tanınmasını içermekteydi.⁵² Picot'un bu önerisi tahmin edileceği gibi Suriye'yi bütünüyle bir Arap konfederasyonunun ayrılmaz parçası olarak gören Şerif Hüseyin'i şaşkırtmış ve Picot görüşmeden istediği tavizi alamamıştı. Picot, Sykes ile imzaladıkları antlaşma maddelerinin

⁴⁵ Tauber, *a.g.e.*, s. 165.

⁴⁶ Tauber, *a.g.e.*, s. 173.

⁴⁷ Mark Sykes ve George Picot'un Şerif Hüseyin ile müzakerelere başlamadan evvel Kahire'de bu görüşmeleri gerçekleştirmeleri son derece anlamlıdır. Çünkü bu dönemde Kahire, yoğun bir şekilde ayrılıkçı Arap aktivistlerin büyük devletlerle bağlantı kurmaya çalıştıkları merkez konumundaydı. Aynı zamanda bazı Siyonist ve Ermeni aktivistler de bu faaliyetlerde bulunarak amaçlarını gerçekleştirmek için büyük devletlerle bağlantı kurmaya çalışıyorlardı. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Tauber, *a.g.e.*, s. 165-180.

⁴⁸ Kedourie, *a.g.e.*, s. 284.

⁴⁹ Şerif'e yapılan bu mali yardımda şüphe yok ki Wingate'in büyük etkisi vardır. Nitekim Wingate, konu ile ilgili olarak 26 Nisan'da Balfour'a gönderdiği bir raporda Ortadoğu'daki İngiliz çıkarları ve Müslümanlar üzerindeki İngiliz itibarının geleceği için Şerif Hüseyin'in maddi olarak acilen desteklenmesi gerektiğini belirtiyordu. IOR/L/PS/10/609, File: 3280/1916 Pt: 1-2 Arabia, s. 94-95.

⁵⁰ George Antonius, *Arap Uyanışı*, çev. Mehmet Ali Koç, Muhammed Karakuş, (İstanbul: Selenge Yay., 2021), 198; Allawi, *a.g.e.*, s. 121; Kedourie, *a.g.e.*, s. 284.

⁵¹ Kedourie, *a.g.e.*, s. 312.

⁵² Eldar, *a.g.m.*, s. 343.

detaylarını Şerif Hüseyin'e açıklamadan ondan Suriye konusunda taviz koparmaya çalışmıştı. Şerif Hüseyin, Picot'un Cidde'ye neden geldiğini Kahire'den kendisine ulaştırılan haberlerden biliyordu. Bu nedenle görüşmede Picot'a, Suriye üzerindeki Fransız emellerinden son derece rahatsız olduğunu açıkça ifade etmişti.

Neticede Picot, Şerif Hüseyin ile yaptığı bu ilk görüşmeden memnun olmamıştı. Ortaya çıkan sorunu çözmek amacıyla Sykes, devreye girerek taraflar arasında bir uzlaşının olması için yoğun bir çaba sarf etmişti. Bu çabalar sonucunda da 20 Mayıs'ta Şerif Hüseyin, Fransız Hükümetinin Suriye'deki Müslüman topluluğun haklarına saygı göstermesi karşılığında Fransa'nın Suriye'deki taleplerine sıcak bakılacağı yönünde bir beyanat vermeye razı olmuştu. Sykes'in son anda bu müdahalesi Fransız Hükümeti ile Şerif Hüseyin arasındaki sorunları şimdilik çözer gibi gözükse de aslında Suriye'nin geleceği sorunu çözüme kavuşturulmadan ortada durmaktaydı. Çünkü hem Picot hem de Sykes, Şerif Hüseyin'e antlaşmanın detaylarını açıklamayı politik hedefleri için tehlikeli görmekteydiler.⁵³ İkisi de raporlarında her ne kadar Şerif Hüseyin ve Faysal'a antlaşmanın bütün detaylarını açıkladıklarını beyan etseler de onların görüşmelerde kullandıkları muğlak ifadeler konunun net olarak anlaşılmasına neden olmuştu. Bu, bilerek yapılmış bir tercihti. Şüphe yok ki görüşmelere katılan Şerif Hüseyin'in danışmanları sonradan kaleme aldıkları hatıralarında bu durumu açıkça ortaya koymuşlardı. Şerif Hüseyin'in bu görüşmelerde Sykes'in baskısına maruz kaldığı açıktır. O, İngilizlere olan güveninden dolayı Picot ile ciddi ayrılığa düşmeden bir orta yol bulmanın gayreti içerisindeydi. Şerif Hüseyin, bu görüşmelerde Arap toprakları ile ilgili müttefikler arası bir antlaşmadan söz edilmediğini ve konu ile ilgili olarak ilk bilgilerin Türkler tarafından kendisine ulaştırıldığını ifade etmişti. Ona göre, Cidde'de yapılan görüşmeler esas olarak Arapların Kuzey Suriye'nin kıyı bölgelerinde bir Fransız nüfuz alanının varlığını tanımayı kabul edip etmeyeceği konusu ile ilgiliydi.⁵⁴

Aslında Cidde'deki görüşmelerin esas konusu Şerif Hüseyin'in de dile getirdiği gibi antlaşmanın detaylarını kendisi ile müzakere etmeden Suriye'nin kuzey sahilindeki Fransız nüfuzunun kendisine dayatılması ile ilgiliydi ve bu durum İngiliz raporlarında da açıkça ifade edilmektedir.⁵⁵

Fransız Hükümetinin, Şerif Hüseyin ile temel konularda antlaşmaya varmayı arzuladığı açıktır. Ancak Fransız Dışişleri yetkilileri, Picot ve ondan önce diğer Fransız temsilcilerin Şerif Hüseyin ile yaptıkları görüşmelerden genel olarak memnun olsalar da müzakerelerde Arap temsilcilerin "Müslüman Suriye" terimini kullanmasını uygun görmemekteydiler. Onlara göre, "Müslüman Suriye" ile Suriye'nin hangi bölgesinin kastedildiği belli olmadığından gelecekte bu terim yanlış anlaşılmalara neden olabilirdi. Fransa, her ne koşulda olursa olsun Suriye'nin Şerif Hüseyin'e vaat edilen Arap topraklarına dahil edilmesine sıcak bakmadığını fırsat buldukça muhataplarına hissettirmeye çalışıyordu. Dışişleri yetkilileri, görüşmelerde bu terim kullanılsa dahi, bu ifadenin Sykes-Picot Antlaşması ile belirlenen Fransız nüfuz alanını kapsamadığının Şerif Hüseyin'e anlatılması gerektiğine inanmışlardı. Eğer bu düzeltme yapılmaz ise dışişleri yetkilileri, Şerif Hüseyin'in danışmanlarının baskısı altında bu ifadeyi Lübnan dâhil olmak üzere Müslümanların

⁵³ Antonius, *a.g.e.*, s. 198.

⁵⁴ Antonius, *a.g.e.*, s. 199.

⁵⁵ Bu raporların detayları için bkz. (Middle Eastern Affairs) Mss Eur, F 112/277, "Papers on British Policy and The Arab Movement", s. 51-102.

yaşadığı tüm Suriye bölgeleri için kullanabileceğinden korkuyordu.⁵⁶ Bu nedenle dışişleri yetkilileri Cezayirli Müslüman bir Profesör olan Mustafa Cherchali'yi özel elçi olarak olası yanlış anlaşılmanın önüne geçmek için Şerif Hüseyin ile görüşmeye göndermişti. Cherchali'ye verilen özel talimat, Fransa'nın Suriye'nin özgürlüğüne kavuşturulması için Araplarla herhangi bir ayrılığa düşme niyetinde olmadığı noktasında Şerif'in ikna edilmesi ve Şerif'in gerçek niyetlerinin öğrenilmesi ile ilgiliydi. Ancak yine aynı yetkililer Cherchali'ye görüşmede "Lübnan", "Büyük Lübnan" terimlerini veya "Mavi Bölge" ve "A ve B" gibi antlaşmada geçen terimleri kullanmamasını öğütlemişlerdi.⁵⁷ Bu talimatlara rağmen Temmuz 1917'de Cherchali, Şerif Hüseyin ile yaptığı görüşmede Fransa'nın Suriye'deki niyetlerini açıklamaktan kaçınmıştı. Ona göre Şerif Hüseyin, zaten Fransızların bölge üzerindeki niyetlerini biliyordu.⁵⁸

Görüşmelerle sağlanan sınırlı temasa rağmen Fransa'nın Şerif Hüseyin'e yönelik politikası 1917 yılı itibarıyla açık ve tutarlı değildi. Dolayısıyla bu tutarsız politikanın gereği olarak da bahse konu antlaşma bütün detayları ile Şerif Hüseyin'in önüne konulmamıştı. Ayrıca buna ek olarak bölgede Fransızların İngilizlere olan ihtiyacı o sırada Fransız çıkarları için öneme sahip alanlarda İngiltere ile herhangi bir çatışmadan kaçınmayı gerektiriyordu.⁵⁹ Yani Fransa, Şerif Hüseyin ile irtibatını sürdürürken İngiltere ile de ters düşmemenin çabası içerisinde olmuştu. Esasında Şerif Hüseyin için de Fransız desteği İngiltere ile uyumu korumak için hayati önem taşıyordu. O da İngiliz desteğini kaybetmemek için Fransa ile Suriye konusunda görüşmeler içerisinde olmayı bu açıdan önemli bulmuştu. Ancak görüşmeler neticesinde ortaya çıkan durum şimdilik tarafları pek memnun etmişe benzemiyordu. Şüphe yok ki bu memnuniyetsizlik hali savaştan sonra Suriye için Şerif Hüseyin'in Fransa ile olan ilişkilerinin çok daha çetrefilli ve sıkıntılı bir aşamaya dönüşmesine sebebiyet verecekti. 1919 yılı içerisinde Paris'te Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın Suriye konusunda Fransızlarla yürüttüğü diplomasi de elde edilen neticeler bu durumu gözler önüne serecekti.⁶⁰ Ne var ki şimdilik Şerif Hüseyin, Sykes'in baskısı altında İngilizlere duyduğu güvenden dolayı 20 Mayıs'ta yayımlandığı bir beyanat ile Kuzey Suriye ve Lübnan'da Fransız nüfuzunu kabule yanaşmıştı. Bunun karşılığında Şerif Hüseyin, Sykes'dan İngiliz Hükümetinin İbn Suud ve Asir'de İdrisi'ye kendisini "Arap Hareketinin lideri" olarak tanınması noktasında baskı yapmasını istemişti. Sykes, bu talebi kabul etmiş ve Basra'daki Sir Percy Cox ve Aden genel valisinden konuyu sırasıyla İbn Suud ve İdrisi ile birlikte ele almalarını istemişti. Ancak İbn Suud ve İdrisi, Şerif Hüseyin'in hırsından korkmak için haklı nedenlere sahipti ve hiçbir şekilde onun üstünlüğünü kabul etmeye meyilli değillerdi. Böyle bir yaklaşımda bulunmak, gereksiz yere onları sinirlendirmekten ve şüphelerini uyandırmaktan başka bir işe yaramayacağından ne Cox ne de Aden genel valisi, Sykes'ın bu önerisine göre hareket etmeyecekti.⁶¹ Bu arada hatırlatmak gerekir ki sahadaki gelişmeleri yakından takip eden Cox'un başını çektiği bazı İngiliz siyasi komiserleri, Şerif Hüseyin'in en önemli rakibi olan İbn Suud'u, Arap Yarımadasının gerçek lideri olarak görmüşlerdi. Onun prestiji Şerif Hüseyin'in mevcut durumu ile asla kıyas edilemezdi. İngilizler, Şerif Hüseyin ve oğulları daha paylaşım planlarında yokken orta Arabistan'da var olma mücadelesi veren İbn Suud

⁵⁶ Eldar, *a.g.m.*, s. 345.

⁵⁷ Eldar, *a.g.m.*, s. 341.

⁵⁸ Eldar, *a.g.m.*, s. 342.

⁵⁹ Eldar, *a.g.m.*, s. 345.

⁶⁰ Bu görüşmeler için bkz. Resul Yavuz, "The Meeting Between Faisal and Britain about the Sharing of Middle East During the Paris Peace Conference", *History Studies*, Vol. 11/1, (2019): 429-444.

⁶¹ Kedourie, *a.g.e.*, s. 313.

ile irtibat sağlamıştı. İbn Suud, İngilizlerle imzaladığı Dareyn Antlaşması ile İngiltere'nin bölgedeki en önemli müttefiki olmayı başarmıştı.⁶² Aralık 1915'te varılan anlaşma uyarınca İbn Suud, İngiltere kontrolündeki emirliklere saldırmayacak ve Osmanlı Devleti'ne topraklarını üs olarak kullanılmayacaktır. Buna mukabil İngilizler, İbn Suud'un Necd'deki hâkimiyetini tanıyacaktı. İngilizler, ayrıca Şerif Hüseyin ile girecekleri angajmanların bu anlaşmaya hâlel getirmeyeceğini taahhüt etmişlerdir. Yine anlaşmaya göre İbn Suud, 1.000 tüfek ve 20.000 sterlin alacaktır. Ayrıca aylık 5.000 sterlin ve düzenli tüfek desteği verilecektir. İbn-i Suud bu anlaşma karşılığında Hicaz İsyanına aktif olarak katılmamış ancak Şerif Hüseyin ile olan itilafına rağmen Osmanlı Hükûmetine destek vermekten geri durmuştur.⁶³

1917 yılı içerisinde İngilizler, sadece Sykes-Picot Antlaşması'nın varlığını Şerif Hüseyin'den gizleme gayreti içerisinde olmamışlardı. İngiliz Hükümeti, 1916 yılından beri Filistin'de Yahudilere ulusal bir yurt kurulması konusunda Lord Rothschild, Chaim Weizmann ve Nahum Sokolowski⁶⁴ gibi önde gelen Siyonist lider ve aktivistlerle kurduğu iletişimden de Şerif Hüseyin'i haberdar etmemişti. Hatta Mark Sykes, Nisan 1917'de Kahire'de ayrılıkçı bazı Arap aktivistlerle görüşmeler gerçekleştirirken aynı zamanda Yahudilerin taleplerinin karşılanması için de Siyonistlerle görüşmeler yapmıştı. Şerif Hüseyin bütün bu gelişmelerden kısmen de olsa haberdardı. Ancak Kasım 1917'de İngiliz Dışişlerinin Balfour Deklarasyonu adıyla yayımladığı ünlü bildiri ile Filistin topraklarında Yahudilere ulusal bir yurt sağlanması konusunda çaba göstereceğini deklere etmesi, Şerif Hüseyin'i İngilizlerin savaş sonu niyetlerini anlama noktasında ciddi endişeye sevk etmişti. Her ne kadar, İngiliz yönetimi Yahudilere yurt sağlanması meselesinde Şerif Hüseyin'in kaygılarını gidermek için Ocak 1918'de Kahire'de Arap Bürosu eski müdürü ve hâlâ Mısır'da kilit pozisyondaki İngiliz yetkili D. G. Hogarth'ı Cidde'ye göndermişse de savaşın sonuna doğru geline bu aşamada Şerif Hüseyin açısından mesele son derece karmaşık bir hal almıştı.⁶⁵

Yahudiler için bir yurt tesis etme projesi, İngiltere'nin bölgede kendi güvenliği için ortaya attığı bir tampon bölgeye karşılık geliyordu. Filistin, İngiliz çıkarları için önemli bir bölge konumundaydı. İngiltere, bir denizci imparatorluktu ve Filistin'de Trans-Jordan bölgesinin Arap iradesinin dolaylı yönetiminde dar bir kıyı manda görünümünde olacaktı. Bu bölge, Süveyş Kanalı ve birçok önemli rotası İngiliz kontrolü altında olan Bağdat Demiryolu Projesi için de bir tampon vazifesi görecek. Bununla birlikte deklarasyon, Siyonist lobi faaliyetlerinin bir yansıması olduğu da göz ardı edilmemeliydi. Uzun çalışmalar neticesinde Siyonistler, Avrupa'da kendilerini dinleyecek önemli bir kapıyı aralayarak İngiliz Hükümetine ulaşmayı başarmışlardı.⁶⁶

Hogarth, Şerif Hüseyin ile görüşmeye gönderilmeden evvel, Balfour Deklarasyonu'ndan haberdar olan ve bunun Arap topraklarının bütünlüğü için son derece tehlikeli olduğunu dile getiren Suriye'deki bazı Arap aktivistler, Faysal'a babasının bu deklarasyonu bütünüyle reddetmesi için baskı yapmasını istemişlerdi. Aktivistler, ayrıca Faysal'dan deklarasyona karşı İngiliz Hükümetini

⁶² Abdülaziz İbn Suud'un Birinci Dünya Savaşı Öncesi İngilizlerle yürüttüğü politikalar ve savaş sonrası Şerif Hüseyin ile yaşadığı anlaşmazlıklar hakkında detaylı bilgi için bkz. Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti Vehhabi Hareketi ve Suudi Devleti'nin Ortaya Çıkışı*, (Ankara: TTK Yay.), 1998; Haifa Alangari, *The Struggle for Power in Arabia, İbn Suud, Hussein, Great Britain 1914-1924*, (Garner Publishing Limited), 1998.

⁶³ Akcakaya, Aydoğan, *a.g.m.*, s. 361; Ayrıca Antlaşmanın detayları hakkında bilgi için bkz, Daniel Silverfarb, "The Anglo-Najd Treaty of December 1915", *Middle Eastern Studies*, Vol. 16, No. 3 October, (1980): 167-177.

⁶⁴ Jonathan Schneer, *Balfour Deklarasyonu*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, (İstanbul: Kırmızıkeçi Yay.), 2011, 147,149.

⁶⁵ Hogarth'ın Şerif Hüseyin ile yaptığı görüşmenin detayları için bkz. Antonius, *a.g.e.*, s. 210-212; Allawi, *a.g.e.*, s. 123-125.

⁶⁶ Polat, *a.g.e.*, s. 148; Balfour Deklarasyonunun ilanına giden süreç hakkında detaylı bilgi için bkz. Schneer, *a.g.e.*, s. 145-375.

protesto etmesini de talep etmişlerdi. Faysal, deklarasyonda geçen ifadelerden endişe duysa da kendisi İngilizlere yönelik bir protestoya yeltenmemekle birlikte, babasının da benzer yolu takip etmesi Arap aktivistlerde Şerif Hüseyin'in tamamen İngilizlerin kontrolünde olduğu düşüncesinin doğmasına yol açmıştı. Ancak deklarasyona karşı bu tutum, savaştan sonra Arap topraklarının geleceği meselesinin görüşüleceği her toplantıda Şerif Hüseyin ve oğullarının İngiltere'ye karşı manevra kabiliyetinin zayıflamasına gerekçe oluşturacaktı.⁶⁷ Savaştan sonra da İngilizler, Balfour Deklarasyonunun ortaya çıkardığı vaziyete göre Filistin'i şekillendirmeye çalışırken, Şerif Hüseyin'i mevcut durumu kabul etmeye yönelik ağır bir baskı altına alacaktı. Ancak Şerif, İbn Suud'a karşı İngiliz desteğini kaybetme pahasına da olsa İngiltere'nin bu baskısına boyun eğmeyecekti.⁶⁸

1917 yılı Kasım ayı içerisinde Bolşeviklerin başta Sykes-Picot Antlaşması dâhil olmak üzere bütün gizli antlaşmaları dünya kamuoyuna ifşa etmeleri, Şerif Hüseyin'i İngiliz Hükümetine güven konusunda yeni bir teste tabi tutmuştu. Antlaşmaların dünya kamuoyunun gündemine gelmesi İngilizlerin Araplardan gizli olarak yürüttüğü diplomasiinin de fark edilmesine neden olmuştu. İngilizler, Arapların yaşadığı topraklar üzerinde aynı anda Araplara, Fransızlara ve Yahudilere sözler vermişlerdi. Şimdi Bolşevikler, bunları açıklarken Şerif Hüseyin'in İngilizlere karşı alacağı tavır merak konusu olmuştu. Şüphe yok ki bu konuda ilk beklenti Osmanlı yönetiminde oluşmuştu. Bu amaçla Cemal Paşa, antlaşmaların 7 Kasım'da Bolşevik gazetelerinden Pravda ve İzvestiya'da yayımlanmasından sonra 26 Kasım'da Faysal'a, Cafer el Askeri'ye ve Abdullah'a ayrı ayrı mektuplar göndermek suretiyle onları İngiltere'nin Arap toprakları üzerindeki gerçek niyetleri konusunda açıkça uyarıyordu.⁶⁹ Ardından 4 Aralık'ta Beyrut'ta kendi onuruna düzenlenen bir ziyarette yaptığı konuşmada Şerif Hüseyin'e İngilizlerin oyununa gelmemesi için sunduğu önerilere açıklık getirmişti. Konuşmasında İngilizlerin müttefikleri ile birlikte Arap topraklarını nasıl bölmeye çalıştıkları hususunda gerçeklerin ortaya çıkması için çok çaba sarf ettiğini ifade eden Cemal Paşa, Şerif Hüseyin'in büyük bir aldatma oyunu içerisinde olduğunu ve kendisine mevcut durumun ciddiyetini ve tehlikelerini anlatan bir mektup yazdığından bahsetmişti. Cemal Paşa, konuşmasında Şerif Hüseyin'e, “...gerçek bir Müslüman ve gerçek bir Arap'ın karakter ve hissiyatına sahipsen, İngilizlere karşı çık ve Halife ile İslam'ın saflarına geri dön...” çağrısında bulunmuştu. Bu konuşmanın yayımlandığı Suriye gazeteleri de Mekke ve Medine'ye gönderilmişti.⁷⁰

⁶⁷ Deklarasyonun yayımlanması ile Şerif Hüseyin'in İngilizler tarafından kandırıldığı meselesi, bugün bile tartışılan bir meseledir. Öyle ki McMahon-Şerif Hüseyin mektuplaşmalarında, McMahon, Filistin'i tesis edilecek bir Arap Devleti sınırları dışında tuttuğu ve bu durumun da Şerif Hüseyin tarafından kabul edildiği ifade edilmektedir. İngiltere, Filistin'de 100.000 civarında Yahudi nüfusu bulunmasından dolayı böyle bir adım atmayı uygun görmüştü. İngilizler, Ocak 1918'de Hogarth'ı, Şerif Hüseyin'e gönderdiklerinde Şerif'in Filistin'de Yahudi iddialarını kabul ettiğini de dile getirmektedirler. Buna karşılık, Arap milliyetçi görüşü baz alan bazı eserler, bu savın tam tersi bir düşünceyi savunarak İngilizlerin Filistin konusunda Arapları ve dolayısıyla Şerif Hüseyin'i kandırıldığını iddia etmektedirler. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Polat, *a.g.e.*, s. 150; Antonius'a göre, McMahon'un 13 Aralık 1915'te Şerif Hüseyin'e yazdığı 3. mektupta, Arap Devleti sınırları içerisinde yer almayacak bölgeler Halep ve Beyrut olarak tespit edilmişti. Bu mektupta, Filistin veya Kudüs Sancağına yönelik her hangi bir atıf yoktu. Filistin'in hariç tutulması İngiliz yetkililerin sonradan ortaya attığı bir meseledir. Antonius, *a.g.e.*, s. 145.

⁶⁸ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Troeller, *a.g.e.*, s.132-152.

⁶⁹ Tauber, *a.g.e.*, s. 152.

⁷⁰ Isaiah Friedman, *British Pan-Arap Policy 1915-1922*, (Newyork: The Taylor-Francis Group, 2010), 78; Antonius, *a.g.e.*, s. 107.

Aslında Cemal Paşa, Şerif Hüseyin ve oğullarına mektup yazmadan önce Şerif Hüseyin'in İngilizlerle olan irtibatına son vermek için 1916 yılı sonlarına doğru Şura-yı Devlet Başkanı İbrahim Bey'i Mekke'ye göndererek ona Hicaz'da geniş otonom içeren bir barış önerisinde bulunmuştu. Ardından Osmanlı Hükümeti de bu barış teklifine katkı sağlamak için Anadolu'ya sürgün edilen Arapların memleketlerine dönmelerine imkân veren bir uygulamayı başlatmıştı. Cemal Paşa bu ortamda Şerif Hüseyin'e arabulucu göndermeye devam ederken, "*İslam'a saldıran İngilizlere karşı Müslümanların birlik olması gerektiğini...*" vurgulayan mektuplarına da devam etmişti. Şerif'i yolundan döndürmeye yönelik bu faaliyetler, Cemal Paşa'nın Ordu Komutanlığı görevinden istifa etmesinden sonra Vali Tahsin Bey ve Mersinli Cemal Paşa tarafından devam ettirilmişti.⁷¹

26 Ocak 1918'de Faysal, Cemal Paşa'nın mektuplarına cevap vermeyi uygun görmüştü. Mektupta babasının temelde saltanat ve hilafete sadık kaldığını ancak babasının Cemal Paşa'nın icraatlarından dolayı devlete isyan ettiğini ifade ederek bir barış antlaşması için taleplerini dile getirmişti. Faysal'a göre, ilk şart her iki millet, hukukunu bilerek ve birbirinin hukukuna müdahale etmeyerek yekvücut olarak çalışacaktı. Böylelikle hakiki bir İttihad-ı İslam husule gelmiş olacaktı. Faysal mektubunda Arapların Türklerden korktuğunu ve onlara güvenmediğini de ifade etmişti. Ona göre, şayet iki taraf arasında bir anlaşma olursa o zaman savaşın gidişatı değişir ve iki millet arasındaki kan davası sona ermiş olurdu.⁷² Karşılıklı bu mektuplaşmalarla birlikte Şubat 1918 tarihinde Faysal'a Dördüncü Ordu Komutanlığı tarafından bir temsilci daha gönderilmişti. Türk temsilci Faysal'a uygun koşullarda bir kez daha barış önerisinde bulunduğu anda, temsilci, bir iyi niyet göstergesi olarak Osmanlı Ordusunun bazı Arap kentlerini tahliye edebileceği yönünde bir teklifte de bulunmuştu.⁷³

Tahmin edilebileceği gibi Faysal, bu mektuplaşma trafiğinden ve temsilcilerin önerdiği tekliflerden babasını haberdar etmişti. Ancak baba Şerif Hüseyin, başta İngiltere olmak üzere Müttefiklerin Araplara olan taahhütlerinin en iyi teminat olduğundan emindi ve bu ortamda Türklerle müzakerenin gereksiz olduğuna inanmıştı. Her ne kadar Faysal, Osmanlı Hükümeti ile olası bir antlaşmaya sıcak baksa da babası onun gibi düşünmüyordu. Nitekim Faysal, savaştan sonra Osmanlı Devleti'nin Araplar ve Türkler arasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu benzeri bir yapıda olmasına sıcak baktığından babasının "*Türklerle temasta olmanın artık çok geç olduğu*" yönünde beyanatına rağmen Şam'daki Dördüncü Ordu Komutanlığı ile yazışmalarını sürdürmüştü.⁷⁴ Talat Paşa ve bazı hükümet yetkilileri, Faysal'ın bu yaklaşımını bildiğinden Şam Valisi Tahsin Paşa ve Mersinli Cemal Paşa'ya Faysal ile iletişimin devam ettirilmesi yönünde talimat vermişlerdi. Bu talimat doğrultusunda savaşın son aylarına gidildiği aşamada bile Türk hükümetinin Faysal ile zayıfta olsa bağlantısının devamı için çaba gösterilmişti. Ne var ki baba Şerif Hüseyin'in tutumu ve savaşın sonuna doğru Türk Ordusunun Arap topraklarında aldığı yenilgiler, Türk yönetiminin Araplara uzattığı bu barış elinin geri çevrilmesine neden olmuştu.⁷⁵

Türk barış tekliflerinin geri çevrilmesinde Şerif Hüseyin'in tavrı belirleyici olmuştu. Ona göre, Türkler savaş kaybedeceklerini anladıklarından kendilerine bu teklifleri yapmışlardı. Dahası kendisi bütün bu mektuplaşma trafiğinden İngilizleri de haberdar etmişti.

⁷¹ M. Talha Çiçek, *Cemal Paşa Suriye'de*, (İstanbul: Kronik Yay., 2020), 120-125.

⁷² Çiçek, *a.g.e.*, s. 125.

⁷³ Tauber, *a.g.e.*, s. 153.

⁷⁴ Tauber, *a.g.e.*, s. 153-154.

⁷⁵ Tauber, *a.g.e.*, s. 156; Çiçek, *a.g.e.*, s.128.

Hem Sykes-Picot Antlaşması'nın varlığından dünya kamuoyunun haberdar olmasıyla Cemal Paşa'nın Şerif Hüseyin'e barış elini uzatması hem de Balfour Deklarasyonu ile Ortadoğu denkleminde Yahudilerin de dahil edilme çalışmaları savaşın sonuna doğru Arap meselesi konusunda oldukça muğlak ve puslu bir havanın ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Şüphe yok ki bu puslu havanın kendileri için pek de iyi sonuçlar vermeyeceğini ilk fark edenler de Kahire başta olmak üzere sahada görev yapan İngiliz yetkililer olmuştu. Onların Londra'yı uyarması İngiliz Hükümetini Şerif Hüseyin konusunda harekete geçirmişti. Bu amaçla 1917 yılı sonuna doğru Kahire'de görevli bulunan İstihbarat Şeflerinden Hogarth'ın Cidde'ye gönderilmesine karar verilmişti. Hogarth'ın dosyasında, Sykes-Picot Antlaşması ile Şerif Hüseyin'in kafasında oluşan kaygıların giderilmesi ve Filistin'de Yahudilere bir yurt tahsisi sağlanması için Şerif Hüseyin'in ikna edilmesi gibi iki temel konu vardı.⁷⁶

J. Philby'nin İbn Suud ile Şerif Hüseyin arasında barışı sağlama özel görevi ile gönderildiği Ocak 1918'de⁷⁷, Hogarth da göreve dâhil olarak 8 Ocak'ta Cidde'de Şerif Hüseyin ile ilk görüşmesini gerçekleştirmişti. Görüşmede Hogarth, ilk olarak Şerif Hüseyin'den Yahudilerin Filistin'in bazı bölgelerine yerleştirilmesinin Araplar tarafından kabul edilmesi hususunu gündeme getirmişti. Hogarth, konu ile ilgili olarak Şerif Hüseyin'e Yahudilerin Filistin'e geri dönmek istedikleri ve bunun ayrıca İngiliz Hükümetinin de isteği olduğunu aktarmıştı. Buna mukabil - Suriye dâhil olmak üzere- Fransızlara da danışılmak suretiyle Arap ulusunun bir devlet çatısı altında birleştirilmesi için barış konferansında Araplar lehine çalışmalarda bulunulacağı da yine Hogarth tarafından taahhüt edilmişti.⁷⁸

Hogarth, Cidde'de bulunduğu 14 Ocak tarihine kadar Şerif Hüseyin ile 10 görüşme gerçekleştirerek onu ikna etmeye çalışmıştı. Görüşmenin detayları ile ilgili olarak İngiliz Dışişlerine sunduğu raporunda Hogarth, Şerif Hüseyin'in Yahudi yerleşimi konusundaki İngiliz taleplerini savaş sırasında verilen taahhütlere bağlı kalmak suretiyle kabul ettiğini ve bu konuda savaş sonrası düzenlemelerde İngiliz Hükümetine olan güvenini dile getirdiğini ifade etmişti. Şerif Hüseyin Hogarth'a, Balfour Deklarasyonu'nun amacı Yahudilere zulümden kaçıp Arap Devleti egemenliğinde sığınma imkânı sağlamak olduğu sürece deklarasyonu destekleyeceğini beyan ederken, Filistin'de mabetleri olan her dinin kutsal mekânlarının korunması ve kontrolü için de yapılacak her türlü düzenlemeyi kabul edeceğini bildirmişti.⁷⁹ Hogarth'ın belirttiğine göre, Şerif Hüseyin'in deklarasyon ile ilgili çekinceleri artık giderilmiş ve Şerif kendisini İngilizlerin ellerine bırakmıştı.⁸⁰

Hogarth, Şerif Hüseyin ile oldukça yapıcı görüşmeler gerçekleştirdiğini raporunda belirtirken, Sykes-Picot Antlaşması ile ortaya çıkan huzursuzluğu da giderdiğini ifade etmişti. Ancak sonradan ortaya çıkan meselelere bakıldığında bu durumun İngiltere için o kadar kolay

⁷⁶ Kedourie, *a.g.e.*, s. 323.

⁷⁷ Turaba ve Hurma Köyleri üzerinde iki taraf arasında bir çatışma başlamış ve çatışma bir İngiliz arabuluculuğu ile sona erdirilmişti. Yavuz, *a.g.e.*, s. 230-232.

⁷⁸ Mss Eur F112/277, "Papers on British Policy and The Arap Movement", s. 321-324; 1919'da Paris'te toplanan barış konferansında bu hususlar, görüşmelere Hicaz temsilcisi olarak katılan Faysal ile İngiliz ve Fransızlar arasında gündeme gelecekti. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Allawi, *a.g.e.*, s. 247-252.

⁷⁹ Antonius, *a.g.e.*, s. 210.

⁸⁰ Kedourie, *a.g.e.*, s. 328-329.

olmadığı anlaşılacaktı.⁸¹ Burada Hogarth ile sağlanan mutabakata göre, Şerif Hüseyin, İngiliz Hükümetinin talebi ile Kudüs Müslümanlarına mektuplar yazarak Yahudi yerleşimi konusunda endişe edecek bir durum olmadığını ve Arap Devleti'nin tesis edilmesi konusunda İngilizlere güvenilmesi yönünde telkinlerde bulunmuş ve oğullarına bu doğrultuda talimatlar vermişti. Fakat buna rağmen Wingate ve Hogarth başta olmak üzere Kahire'deki İngiliz yetkililerin, Filistin konusunda Şerif Hüseyin'i ikna edip edemedikleri yönünde ciddi endişeleri vardı. Onlara göre, Bolşeviklerin Rusya'daki durumu ve Türklerin barış teklifleri Şerif Hüseyin'in taraf değiştirmesine sebep olabilirdi. Hala ortada böyle bir risk vardı ve bu risk bölgede bütün planları alt üst edebilirdi. Bu nedenle kendisine daha fazla teminatlar verilmeydi. Nitekim Hogarth'ın, Kahire'ye dönmesinden hemen sonra bu kez Wingate, Şerif Hüseyin'i resmî olarak bir kez daha bilgilendirmek için Londra'dan yetki istemişti. 25 Ocak'ta verilen yetki doğrultusunda Wingate, Cidde'de Şerif Hüseyin ile yaptığı bir görüşmede, İngiliz Hükümetinin Arapların bağımsızlığını güvence altına alma ve isyanın başından itibaren verilen sözleri yerine getirme kararlılığını ona bir kez daha açıklama gereği duymuştu.⁸²

Wingate'in yetkilendirilmiş bu hamlesinden sonra Londra'da Ortadoğu Komitesi 2 Şubat'ta bir toplantı gerçekleştirerek, bölgedeki son gelişmeleri bir kez daha ele almıştı. Burada sahadan gönderilen raporlar eşliğinde Şerif Hüseyin'e karşı tutumun nasıl olması gerektiği bir kez daha masaya yatırılmıştı. Komite, Şerif Hüseyin'in her ne koşulda olursa olsun elde tutulması taraftarıydı. Bu maksatla 8 Şubat'ta İngiliz Dışişleri Bakanı Balfour tarafından Cidde'deki İngiliz temsilcisi aracılığıyla Şerif Hüseyin'e bir mektup gönderilmişti. İlk olarak Cemal Paşa'nın Şerif Hüseyin'e yaptığı barış teklifini kendilerinin bilgisine sunulmasından duyulan memnuniyetin ifade edildiği mektupta, Cemal Paşa'nın tekliflerinin Araplar arasında tereddüt ve şüphe oluşturmak ve bu yolla Arapları İtilaf Devletleri'nden ayırarak onların bağımsızlıklarını ellerinden almayı amaçladığı dile getirilmişti. İngiliz Hükümetinin savaş sırasında Araplara verdiği taahhütlerin arkasında durduğunun bir kez daha teyit edildiği mektupta, Arapların Türk kışkırtmalarına yenik düşmeyeceğinden kendilerinin emin olduğunun da altı çizilmişti.⁸³ Mektup, Şerif Hüseyin'in endişelerini gidermeye yönelik bir adım olsa da mektupta, Sykes-Picot Antlaşması'nın veya Suriye üzerinde Fransızlarla devam eden pazarlıkların içeriğine yönelik herhangi bir açıklama yoktu. Doğal olarak bu durum yine de -Wingate başta olmak üzere- Kahire'deki İngiliz yetkilileri tatmin etmemişti. Öyle ki Wingate, daha önce ifade edildiği gibi Şerif Hüseyin'e savaşın son döneminde daha somut taahhütlerin verilerek onun daha etkin bir şekilde inandırılması gerektiğini düşünmekteydi. Wingate, Şerif Hüseyin ile birçok defa görüşme yapmakla birlikte ikili arasında sayısız mektuplaşma da olmuştu. Bu nedenle Wingate, İngiliz Hükümetine sürekli uyarılarda bulunarak Şerif'in kendileri için ne kadar önemli olduğuna vurgu yapma gereği duymaktaydı. Nitekim 8 Ağustos 1918'de Wingate, İngiliz Dışişleri Bakanlığına gönderdiği uzun bir raporda, Arap Yarımadası üzerindeki İngiliz politik belirsizliğinin Şerif Hüseyin'i çok kızdırdığına değinerek İngiliz Hükümetinin Şerif'in üstünlüğünü güvence altına almadıkça, kafasındaki

⁸¹ Hogarth ile Şerif Hüseyin arasında Filistin konusunda mutabakat sağlanmasına rağmen, Savaştan sonra Şerif Hüseyin'in İngilizlerle yaşadığı en temel sorunların başında Şerif'in Balfour Deklarasyonunu tanımadığını beyan etmesi ve bu konuda İngilizlerin kendisinden istediği antlaşmalara imza koymamasıdır. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Suleiman Mousa, "A Matter of Principle: King Hussein of The Hijaz and The Arabs of Plastine", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No. 2, April (1978); 180-186.

⁸² Mss Eur F112/277, "Papers on British Policy and The Arap Movement", s.195.

⁸³ Mektubun Arapça çevirisi için bkz. Antonius, *a.g.e.*, s. 340-341.

endişeleri gidermedikçe, Arabistan'ın bir çekişme alanı olarak kalacağı ve bu durumun da Türklerin işine yarayacağı uyarısını yapmaktaydı. Wingate'e göre, Şerif Hüseyin'e savaş sırasında verilen sözlerle donatılan ittifakın yükümlülüklerine bağlı kalınmalı ve kendisine bu aşamada her türlü destek verilmeliydi.⁸⁴ Bu ifadelerden sonra Wingate, hükümetine daha fazla geç kalınmadan Şerif Hüseyin'e;

“İtilaf Devletleri'nin Arap ırkına bir kez daha dünyada bir ulus kurma fırsatı vereceğine kararlı olduğu,

Suriye'de (Şam-Halep hattının batısında), Filistin'de ve Mezopotamya'da kurulacak hükümetlerle ilgili olarak koşullar, yerel halkın ihtiyaçlarını daha iyi ifade etmesine ve dikkate almasına izin verene kadar nihai kararların alınmayacağı,

İngiliz Hükümetinin Şerif Hüseyin'i ittifakın liderliğini üstlenmeye en uygun kişi olarak görmesi ve onu “Kral” sıfatı ile karşılayacağı”⁸⁵ konularında teminat verilmesini ısrarla tavsiye etmekteydi.

Wingate, Şerif Hüseyin hususunda hükümetini bir başka açıdan da uyarma ihtiyacı hissetmişti. Öyle ki Şerif Hüseyin kendisine yazdığı mektuplarında sürekli olarak McMahon ile daha önce teati edilen mektuplardaki ifadelere atıfta bulunarak İngiliz Hükümetinin burada verilen taahhütlere sadık kalmasını istemişti. Wingate, Şerif'in mektuplardan anladığı taahhütlerin İngiliz Hükümetinin onayladığı taahhütlere uymadığı uyarısını yapmış, bunun da bölgede ciddi sorunlara sebep olacağını vurgulamıştı.⁸⁶

Wingate, bu uyarısında haksız değildi. Savaştan sonra İngiltere, bölgede çıkarlarını korumak için Şerif Hüseyin ile geniş kapsamlı bir antlaşma imzalamak istediğinde kendisi, müzakerelerde hep bu mektuplarda ifade edilen hususlardan ne anladığını defalarca ortaya koyarak görüşmeleri çıkmaza sokacaktı. Bu arada Kahire'deki İngiliz yetkililerin Arap topraklarının geleceği ile ilgili olarak son dönemde Arap liderlerde ortaya çıkan tereddütleri gidermeye çalıştıkları bir aşamada Kahire'de aralarında Reşid Rıza, Kamil al- Kassab, Abd al- Rahman gibi Suriyeli yedi Arap aktivistin İngiliz Hükümetine yönelik kaleme aldığı bildiri, Londra'da yeni bir huzursuzluğa yol açmıştı. Bildiride özellikle savaştan sonra Suriye, Filistin ve Irak'ta kurulacak olan Arap yönetimlerinin şekli ve karakterleri ile ilgili belirsizliklere yer verilirken, Şerif Hüseyin'e duyulan memnuniyetsizliğe vurgu yapılmıştı. Onlara göre, -Sykes- Picot Antlaşmasının varlığı ifşa edilmesi ile - Şerif Hüseyin, Irak ve Suriye'nin İngiltere ile Fransa arasında paylaşılmasına razı olmuştu. Bu durum, Arap davasına açıkça ihanet olacağından onlar, Suriye adına Şerif Hüseyin'e güvenmeden hareket etmek istediklerini beyan etmişlerdi.⁸⁷

Wingate'in raporlarında belirttiği hususlar ve son hamlede Suriyeli aktivistlerin bu bildiri, İngiliz Hükümetinin dikkatini hemen çekmişti. İngiliz Hükümetin bilgisi dâhilinde 11 Haziran 1918'de bizzat Mark Sykes tarafından kaleme alınan ve daha sonra “Yedilere Deklarasyon” adıyla anılacak olan cevap hazırlanarak İngiliz ve Fransız yetkililere sunulmuştu. Her iki hükümetten de onay alınmasından sonra deklarasyon, 7 Kasım 1918'de kamuoyu ve Arap aktivistlerle paylaşılmıştı. Deklarasyonda her iki hükümet, Arap topraklarının geleceğinin nasıl olması

⁸⁴ Mss Eur F112/277, “Papers on British Policy and The Arap Movement”, s. 197-199.

⁸⁵ Mss Eur F112/277, “Papers on British Policy and The Arap Movement”, s. 199.

⁸⁶ Mss Eur F112/277, “Papers on British Policy and The Arap Movement”, s.197.

⁸⁷ Bildiri hakkında detaylı bilgi için bkz. Tauber, a.g.e., s. 180- 189.

gerektiğine Arapların karar vereceğini taahhüt ederek bu konuda ortaya çıkan endişeleri gidermeye çalışmışlardı. Deklarasyonda ayrıca Türk yönetimi altında yaşayan nüfusun nihai kurtuluşu ve halk iradesinin özgürce kullanılması için halk tarafından seçilecek ulusal hükümetlerin kurulmasının İngiliz ve Fransız Hükümetlerinin ortak amacı olduğu beyan edilmişti.⁸⁸

İngiliz ve Fransız Hükümetlerinin savaştan hemen sonra yayımladıkları bu deklarasyon, başta Suriyeli aktivistler olmak üzere, Suriye ve Irak'ın dahası tüm Arap topraklarının geleceğinden endişe eden Arap ileri gelenleri arasında ilk etapta bir rahatlama yaratmıştı. Öyle ki Sykes- Picot Antlaşması ve Balfour Deklarasyonu ile ortaya çıkan şüphe ve endişeler giderilmiş ve İngilizlere duyulan güven yeniden tazelenmişti. Fakat bu durum fazla uzun sürmemişti. Savaştan sonra Şerif Hüseyin ve İbn Suud arasında başlayan çatışmalar ve Suriye üzerinde Faysal- Fransız uzlaşmazlığının yanında Faysal'ın Paris'te Siyonist liderlerle görüşmeler yapmaya zorlanması Araplar arasında kaygı ve öfkeyi yeniden alevlendirmişti.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı sona ermiş ve savaşı İngiliz- Fransız blokunun başını çektiği İtilaf Devletleri kazanmıştı. Arap topraklarında ise savaş sonu itibariyle merkezi Akabe olan Faysal'ın Arap Kuzey Ordusu Şam'a ulaşmış, Şerif Hüseyin'in Haşimi kuvvetleri Mekke'yi kontrol altında tutarken, diğer birlikleri de Kızıldeniz kıyılarına ulaşmıştı. Oğlu Şerif Ali'nin komutasındaki aşiret ve Mısır birliklerinden oluşan Arap Güney Ordusu ise Rabig kıyılarında kontrolü sağlamasına rağmen Medine hala Türk kuvvetlerinin elindeydi. Medine ancak Mütareke antlaşması sonrasında Araplara teslim edilecekti. Bütün bu askeri varlığa nazaran Hicaz'da durum çok daha farklı bir haldeydi. Bölgede Şerif'in görünen hâkimiyetine karşın, İbn Suud'un her geçen gün artan etkili bir prestiji vardı. Savaştan sonra İbn Suud'un Şerif Hüseyin'i yok etmeye yönelik planları bir süre daha İngiliz engeline takılacak ancak bu durum çok uzun sürmeyecekti.

Savaş sırasında Şerif Hüseyin'i gücendirmemek için yoğun bir diplomatik çaba sarf eden İngiliz ve Fransızlar, amaçlarına ulaşmışlardı. Ne var ki zafer, Ortadoğu için sorunlar yumağı haline gelmiş çetrefilli bir zamana da kapı aralamıştı. Sykes-Picot Antlaşması'nın varlığından haberdar olunması ile ortaya çıkan süreçte, İngiliz ve Fransız Hükümetlerinin savaşın kalan iki yılı boyunca Şerif Hüseyin'i müttefik taahhütlerine inandırması için yoğun mesai harcamalarına neden olmuştu. Antlaşmanın varlığının ortaya çıkmasının yanında 1917'de Balfour Deklarasyonu'nun ilan edilmesi, Şerif Hüseyin'de İngilizlerin taahhütlerine uyacakları noktasında endişeli bir durumu da ortaya çıkarmıştı. Fakat 1917'de başta Türkler tarafından olmak üzere kendisine yapılan bütün uyarılara rağmen o, İngilizlere güvenme pozisyonunda değişikliğe gitmemişti. Şüphe yok ki onun bu tutumu İngiliz ve Fransızları rahatlatmıştı. Savaştan sonra gerek Şerif Hüseyin'in İbn Suud ile çatışmaya girmesi gerekse McMahan ile mutabık kalınan konuların taraflarca farklı yorumlanmaya başlaması, İngilizlerin Şerif Hüseyin ile yeniden görüşmeler yapmasına yol açmıştı. 1919'dan 1924 yılına kadar devam eden bu müzakerelerde masaya getirilen konular hep aynı gerekçelerle Şerif Hüseyin tarafından reddedilmişti. Bu görüşmelerde, Şerif Hüseyin'in göz ardı ettiği ve savaş sonrası paylaşımına kesin etki edecek bir husus vardı: O da eli güçlü olanın Şerif Hüseyin değil, İngilizlerin olması gerçeğiydi. Şerif Hüseyin, ısrarlı bir şekilde İngilizlerin savaş sırasında Araplara verdiği taahhütleri yerine getirmesini beklerken İngilizler, Arap topraklarının paylaşımına ortak olan Fransızlarla ve Filistin'i yurt yapmaya niyetlenen Siyonistlerle Şerif'in görüşmeler yapmasını

⁸⁸ Paul C. Helmreich, *Sevr Entrikaları*, çev. Şerif Erol, (İstanbul: Sabah Yay.), 1996, s. 6.

istemişlerdi. 1919 yılında toplanan Paris Barış Konferansı'na Şerif Hüseyin'in temsilcisi olarak giden Faysal, böyle bir baskı altında kalmış ve Lawrance'nin danışmanlığında davasına ihanet etmemek için bir çıkış yolu aramıştı. Ne var ki, onun çıkış yolu büyük umutlarla gittiği Paris'te değil, ağır bir hezimetli yaşayacağı Şam'da karşısına çıkmıştı.

İngilizler savaş sırasında Fransızlarla imzaladıkları anlaşmadan daha sonraki süreçte pek memnun olmadıklarını gizlememişlerdi. Onlara göre, Fransızlara bölgeden büyük tavizler verilmiş ve bu durum hem kendilerini hem de Şerif Hüseyin'i oldukça zora sokmuştu. Bu nedenle İngilizler, 1919 yılı sonbaharında antlaşma maddelerini yeniden müzakere etmek için Fransızları masaya davet etmiş ve maddeler üzerinde istedikleri revizyonu Fransız mevkidaşlarına kabul ettirmişlerdi. Ne var ki İngilizler, kendi çıkarları için bu mücadelede yoğun çaba sarf ederken, Şerif Hüseyin'e verilen taahhütleri yeniden göz ardı etmişlerdi.

Şüphe yok ki Şerif Hüseyin savaş sonrasında Arapların yaşadığı coğrafyada tüm Arapların lideri olarak bir devlet tesis edileceği düşüncesiyle İngilizlere inanmıştı. Hatta Sykes- Picot Antlaşması'ndan haberdar olduğu halde bu inancını kaybetmek istememişti. Bu, içine düştüğü çaresizliğin onu sürüklemiş olduğu bir neticeydi. Paylaşım denkleminde Fransız ve Siyonistlerin dâhil olduğu gerçeğini savaş sırasında öğrenmesine rağmen manevra kabiliyetini veya elinde var olan son derece güçlü kozları kullanmaması, onun 1924 yılında yaşayacağı hazin sonuna kapı aralamıştı.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri: İngiliz Milli Arşivleri

FO. 371/2486, No: E 567.

FO.371/2486, No: E 7641.

FO. 371/2486, No: E 541.

IOR/L/PS/10/609, File: 3280/1916 Pt: 1-2 Arabia.

IOR/L/PS/18/B247

IOR/L/PS/18/B218, No:14

MSS EUR F112/277, Papers on British Policy and The Arap Movement.

Telif ve İnceleme Eserlerler

Abir, M., "The Arab Rebellion of Amir Ghalib of Mecca (1788-1812)", *Middle Eastern Studies*, Vol. 7, No. 2. May, (1971):185-200.

Akalın, Durmuş, *Süveyş Kanalı*, İstanbul: Yeditepe Yay., 2015.

Akcakaya, Umut ve Erdal Aydoğan. "Hatıralar Işığında Şerif Hüseyin İsyanı ve Hicaz Cephesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 38, S.106, Kasım, (2022): 349-390.

Alangari, Haifa, *The Struggle for Power in Arabia, İbn Suud, Hussein, Great Britain 1914-1924*, Garner Publishing Limited, 1998.

Allawi, Ali A., Çev. Hakan Abacı, *Irak Kralı I. Faysal*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay., 2016.

- Antonius, George, ev. Mehmet Ali Koç-Muhammed Karakuş, *Arap Uyanışı*, İstanbul: Selenge Yay., 2021.
- Barr, James, ev. Ekin Can Göksoy, *Kırmızı izgi Paylaşılamayan Toprakların Yakın Tarihi*, İstanbul: Pegasus Yay., 2016.
- Boztemur, Recep, “Arap İsyanı 1916-1918”, *Mülkiye*, C. XXXV, s. 272, (2011): 61-79.
- Cleveland, William L., ev. Mehmet Harmancı, *Modern Ortadoğu Tarihi*, İstanbul: Agora Kitaplığı Yay., 2008.
- Curzon, G. N., *Persia and the Persian Question*, Vol. 2, London: 1892.
- iek, M. Talha, *Cemal Paşa Suriye ’de*, İstanbul: Kronik Yay., 2020.
- Eldar, Dan, “French Policy towards Husayn, Sharif of Mecca”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 26, No. 3, July, (1990): 329-350
- Friedman, Isaiah, *British Pan- Arap Policy 1915-1922*, Newyork: The Taylor- Francis Group, 2010.
- Helmreich, Paul C., ev. şerif Erol, *Sevr Entrikaları*, İstanbul: Sabah Yay., 1996.
- Hurewitz, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1535-1914*, Vol. 1, No. 101, Princeton: 1956.
- Kartın, Cengiz- Özsoy, Ruziye, “Sir Mark Sykes’ın Ortadoğu İzlenimlerine Kısa Bir Bakış”, Sinop Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C.5, S.2, (2021): 341-364.
- Kavak, Özgür, *Reşid Rıza İttihad-ı Osmani’den Arap İsyanına*, 2. Baskı, İstanbul: Klasik Yay., 2013.
- Kedourie, Elie, *In The Anglo-Arab Labyrinth*, New York: Frank Cass Publishers, 2014.
- Köse, İsmail, *İngiliz Arşiv Belgelerinde Hicaz İsyanı*, İstanbul: Selis Yay., 2014.
- Kurşun, Zekeriya, *Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hakimiyeti Vehhabi Hareketi ve Suudi Devleti’nin Ortaya ıkışı*, Ankara: TTK Yay., 1998.
- Louis, William Roger- Gifford, Prosser, (ed.) *France and Britain in Africa: İmperial Rivalry and Colonial Rule*, Yale University Press, 1971.
- Low, Michael Christopher, ev. Yunus Babacan, *İmparatorluk Mekke’si*, İstanbul: Telemak Yay., 2023.
- Malhut, Mustafa, “Mezopotamya Üzerinde İngiliz- Alman Nüfuz Mücadelesi”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XVI, İlkbahar- Yaz, (2013): 147-161
- Mousa, Suleiman, “A Matter of Principle: King Hussein of The Hijaz and The Arabs of Plastine”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No. 2, April (1978); 172-189.
- Özdemir, Bülent – İrkatal, Eftal, *İngiliz Arap Büro Raporlarında Arap Ayaklanması, Bir İsyanın Kodları*, İzmir: Yitik Hazine Yay., 2011.
- Polat, Ü. Gülsüm, *Türk- Arap İlişkileri*, İstanbul: Kronik Yay., 2019.

-
- Sazak, M. Seyfi, *Sir Mark Sykes ve 1900-1920 Arası İngiltere'nin Ortadoğu Politikasına Etkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü. 1988.
- Schneer, Jonathan, *Balfour Deklarasyonu*, Çev. Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul: Kırımızkeci Yay., 2011.
- Silverfarb, Daniel, "The Anglo-Najd Treaty of December 1915", *Middle Eastern Studies*, Vol. 16, No. 3, October, (1980): 167-177.
- Tanenbaum, Jan Karl, "France and the Arab Middle East, 1914-1920", *Transactions of the American Philosophical Society*, Vol. 68, No. 7 (1978): 1-50.
- Tauber, Elizer, *The Arab Movements in World War I*, London: Frank Cass and Co. Ltd., 1993.
- Tolon, Ahmet Hurşit, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol*, Ankara: ATAM Yay., 2006.
- Troeller, Gray, "Ibn Sa'ud and Sharif Husayn: a Comparison in Importance in the Early Years of the First World War.", *The Historical Journal*, Vol. 14. No. 3, (1971); 171-189.
- Troeller, Gray, *The Birth of Saudi Arabia*, Newyork: Routledge Taylor&Francis Group, 2013.
- Umar, Ömer Osman, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Ankara: ATAM Yay., 2004.
- Winstone, H.V.F., Çev. Fuad Davudoğlu, *Ortadoğu Serüveni*, İstanbul: Risale Yay., 1999.
- Yavuz, Resul, "Hicaz Krallığından Sürgüne; Birinci Dünya Savaşı Sonrası Şerif Hüseyin'in İngiltere ile İlişkileri" *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Değerlendirmeler-1*, Ankara: Gece Yay, 2023.
- Yavuz, Resul, "The Meeting Between Faisal and Britain about the Sharing of Middle East During the Paris Peace Conferance", *History Studies*, Vol. 11/1, (2019): 429-444.
- Yavuz, Resul, *David Lloyd George'un Hatıralarında Sevr ve Lozan'a Giden Süreç*, İstanbul: İdealkültür Yay., 2020.
- Yavuz, Resul, *Ortadoğu Şekillenirken*, İstanbul: İdealkültür Yay, 2020.
- Yurdakul, Nurcan Özkaplan, *İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi?*, İstanbul: Kronik Yay., 2018.

Osmanlı'da Modern Kimya Sanayisinin İnşasına Yönelik Bir Girişim: Hâmız-ı Karbon İmaline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi

An Initiative towards the Construction of a Modern Chemical Industry in the Ottoman Empire: The Hâmız-ı Karbon İmaline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi

Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

Ruhât Alp

Munzur Üniversitesi
rohatalp@hotmail.com

Başvuru / Submitted:

13 Mart 2024

Kabul / Accepted:

7 Mayıs 2024

DOI: [10.21021/osmed.1452110](https://doi.org/10.21021/osmed.1452110)

Atıf / Citation:

Alp, R. "Osmanlı'da Modern Kimya Sanayisinin İnşasına Yönelik Bir Girişim: Hâmız-ı Karbon İmaline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 22 (2024): 286-315.

Benzerlik / Similarity: 17

Öz

1910 yılında tarih sahnesine çıkan "Hâmız-ı Karbon İmaline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi", II. Meşrutiyet'in liberal ve demokratik ortamı içerisinde kurulan şirketlerden biriydi. Ne var ki, fabrikasında başta hâmız-ı karbon (karbonik asit) ve oksijen olmak üzere çeşitli asitlerin üretimi yapan şirket, diğer şirketlerin ürün portföyleri ve ürettikleri hizmetlere nazaran, alanında tekti. Osmanlı topraklarında, Osmanlı vatandaşları tarafından kurulmuş, karbonik asit ve sair asitleri üretmeyi hedefleyen başka bir anonim şirket yoktu. Haddizatında bu durum, II. Meşrutiyet dönemi ekonomik hayatının canlılığını, esnekliğini, üretkenliğini ve çeşitliliğini çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermekteydi. Kaldı ki modern ve endüstriyel kimya alanında sağlam bir donanım, teknoloji ve altyapı gerektiren bu girişim, Osmanlı topraklarında modern bir kimya sanayinin kurulması noktasında da önemli bir adımdı. Bu bağlamda bu makalede, modern kimya ilminin gelişim süreci, Osmanlı literatüründe "hâmız-ı karbon" meselesinin ne şekilde ele alındığı, XX. yüzyılın başlarında Osmanlı kimya sanayisinin halihazırda gösterilmeye çalışılacak ve Osmanlı arşiv belgeleri ışığında "Hâmız-ı Karbon İmaline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi"nin kuruluş ve fesih süreçlerine değinilecektir. Faaliyet yürüttüğü alan ve ürün yelpazesi ciddi bir uzmanlaşma ve profesyonelliği zorunlu kılan böyle bir şirketin varlığının kuvveden fiile çıkarılması, kuşkusuz Osmanlı iktisat ve üretim tarihine mütevazı bir katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Modern Kimya, Anonim Şirket, Kimya Sanayi, Karbonik Asit.

Abstract

The "Hâmız-ı Karbon İmaline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi", which appeared on the stage of history in 1910, was one of the companies established in the liberal and democratic environment of the Second Constitutional Monarchy. However, the company, which produced various acids, especially carbonic acid and oxygen, in its factory, was unique in its field compared to the product portfolios and services provided by other companies. There was no other joint stock company established by Ottoman citizens in the Ottoman territory aiming to produce carbonic acid and other acids. In fact, this situation dramatically revealed the vitality, flexibility, productivity and diversity of the economic life of the second Constitutional period. Moreover, this initiative, which required solid equipment, technology and infrastructure in the field of modern and industrial chemistry, was an important step in establishing a modern chemical industry in the Ottoman lands. In this sense, in this article will try to explain the development process of modern chemistry, how the issue of "carbonic acid" was handled in the Ottoman literature, the current state of the Ottoman chemical industry in the early twentieth century and in the light of Ottoman archive documents, the establishment and dissolution processes of the "Hâmız-ı Karbon İmaline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi" will be discussed. The disclosure of the existence of such a company, whose field of activity and product range required serious specialization and professionalism, will undoubtedly make a modest contribution to the history of Ottoman economics and production.

Keywords: Ottoman, Modern Chemistry, Joint Stock Company, Chemical Industry, Carbonic Acid.

Giriş

Kâmûs-ı Turkî'de “*ecsâmın terkiât ve tahavvülâtından bahs eden fen*”¹ olarak tanımlanan kimya doğada yer alan maddelerin yapılarını, niteliklerini, bileşimlerini, tepkimelerini, dönüşümlerini, birleşim ve üretim yöntemlerini inceleyen bir bilim dalıdır. Johnston'a göre kimyacı (the chemist), doğada bulunan organik ve inorganik maddelerin çeşitliliğini inceler; maddeleri analiz eder; maddelerin bileşenlerini belirler; onları bileşenlerinden yeniden oluşturur ve dış koşullardaki değişime ve diğer maddelere göre davranışlarını araştırır.²

Braudel'in “medeniyet” tanımına uygun bir şekilde, tüm insanlığın katkılarıyla gelişen ve güncellenen kimya ilmi³, haliyle insanların doğal malzemeleri amaçlarına uygun olarak dönüştürmeye başlamasıyla ortaya çıkan birikim üzerinden şekillenmiştir. İnsanoğlu, yiyecekleri korumak için tuz kullanarak ve mağara resimlerinde veya giysilerde boyalardan faydalanarak zaten çok erken devirlerden itibaren kimya ile ilişki içerisindeydi. Tarihin en eski kayıtlarında şarap ve sirkenin hazırlanması, çömlekçilik sanatları, temel metalurji, cam yapımı ve boyama teknikleri hakkında veriler mevcuttu.⁴ Parrington'a göre, ilk kimyasal işlemler, herhangi bir teorik altyapıya dayanmaksızın metallerin çıkarılması, işlenmesi ve çömlek imalatı ile ilgiliydi.⁵

Neolitik çağda ortaya çıkan devrim niteliğindeki yerleşik yaşam modeli, kimya alanıyla da doğrudan ilgili olan çeşitli zanaatları husule getirdi. Bu yeni yaşam tarzının dayattığı mesleki uzmanlaşma ve toplumsal işbölümü yeni kimyasal yöntemlerin icadını ve icrasını zorunlu kıldı. Öyle ki kimya teknolojisinde radikal bir gelişme olan metallerin eritilmesi, taş devrini bitirerek bronz ve demir çağlarına geçişi hazırladı. Ateş, ilk kimyasal teknolojilerin çoğunda kullanıldı.⁶

Thorpe'a göre, Mısırlılar kimyayı her zaman ilmî ruhla ele aldılar; onlar tarafından gerçekleştirilen kimya operasyonları, üretim süreçlerinin doğası gereğiydi; karakter olarak ampirik ve sonuç olarak faydacıydı.⁷

Antik Yunanlılar da kimya biliminin gelişimine büyük katkılarda bulunmuşlardı. Filozoflar maddenin kökeni ve doğasını sorgulamış; varoluşun temel ilkesi, başlangıcı ve elementler üzerine kayda değer çalışmalar yapmışlardı. Platon tarafından da benimsenmiş dört element doktrini Aristoteles tarafından geliştirilmişti.⁸

Kimya ilmine önemli bir katkı da “*metal dönüşümünü ve iksir yapımını hedeflediği için aynı zamanda kimya işlemlerini ve metalurji süreçlerini kapsayan bir laboratuvar*” etkinliği olarak da tanımlanan “simya” öğretisi ve pratiğinden gelecekti.⁹ Moore'un nazarında, Orta Çağ'ın en önemli entelektüel belirtisi: adi metalleri altına dönüştürme sanatı olarak da tanımlanabilecek simyanın

¹ *Kâmûs-ı Turkî*, Hazırlayan: Şemseddin Sami (İstanbul: Çağrı Yayınları, 2005), 1227.

² John Johnston, “The History of Chemistry”, *The Scientific Monthly*, Volume: 13, No: 1 (July 1921): 5.

³ Braudel, “ortak zihniyetler” olarak tanımladığı uygarlıkların, komşularından her gün birşeyler aldığı ve bunları yeniden yorumladığı, özümlediği kanaatindedir. Her uygarlığı, mal yüklenen bir tren garına benzetir: “*Mallar sürekli gelmekte, başkaları sürekli gitmektedir*” (Fernand Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: İmge Kitabevi, 1996, 45,54).

⁴ F. J. Moore, *A History Of Chemistry* (New York: McGraw-Hill Book Company, 1918), 1.

⁵ J. R. Parrington, *A Short History of Chemistry*, 3 ed. (London: MacMillan & Co., 1960), 1.

⁶ John Hudson, *The History of Chemistry* (New York: Chapman&Hall, 1992), 1.

⁷ Thomas Edward Thorpe, *History of Chemistry*, Volume: I (London: G. P. Putnam's Sons, 1909), 2.

⁸ Antik Yunan dünyasında Thales, Herakleitos ve Anaksimenes gibi filozofların varlık kuramı bağlamında ve kavramsal bir çerçevede ele aldığı “ana madde” teorisi zamanla yerini “dört element” veya unsur (anasır-ı erbaa) teorisine bırakmış ve “atom” kavramı da felsefi bir içerik yüklenerek ele alınmıştır (Thorpe, *a.g.e.*, 19-27).

⁹ Ayten Koç Aydın, “Simya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 37 (İstanbul 2009), 218.

yükselişi ve yayılışıydı.¹⁰ Simya literatürü abartılı retorik ve mistik sembolizmle doluydu. Aristotelesçi fikirlerden ilham alan simya, Yunan ve Doğu felsefelerinden, mistisizm unsurlarından ve Mısır teknolojisinden beslendi. Simya, esasen metalurji çalışmalarının bir uzantısıydı.¹¹

Hudson'a göre, simyacılar ilk laboratuvar çalışanlarıydı ve onların asıl amacı baz metalleri altına dönüştürmektir. Simya ilk kez İskenderiye'de uygulandı ve simyanın Helenistik evresi, İslam'ın ortaya çıkışına kadar sürdü. Müslüman alimler, VII. yüzyıldan sonraki 500 yıl boyunca simyanın önde gelen uygulayıcıları oldular. Simya modern kimyanın başlangıcıydı, kaldı ki kimya birçok laboratuvar tekniğinin gelişimini simyaya borçluydu.¹²

Müslümanlar kimya disiplini ve simya ile erken bir tarihte tanışmışlardı. Sezgin, İkinci Emevî hükümdarının oğlu Şehzade Hâlid b. Yezid'in (ö. 720'den sonra) simya sanatına mesai harcayan ilk kişi olduğu ve kuvvetle muhtemel astronomi, tıp ve simya ile ilgili kitapların çevirilerini desteklediği kanaatindeydi.¹³ Kimya tedricen ve çarpıcı bir biçimde Müslümanlar arasında deneysel bir bilim haline gelecekti; boraks ve sal amonyak gibi Antik Çağ'da bilinmeyen maddeler Arap kimyagerler tarafından hazırlandı.¹⁴ İranlı hekim ve simyacı Razi (ö. 925), kimyasal maddeleri mineral, bitkisel, hayvansal ve türevleri olarak sınıflandırdı.¹⁵

İslam kimyacıları nitrik asit, sülfürik asit, hidroklorik asit gibi maddeleri kullanmakla birlikte, potasse, nişadır ruhu ve tuzu, cehennem talaşı (nitrate d'argent), süleymanî, (chlorhyd de mercure), rasib-i ahmerî (oxyaye de mercure), milhül-tartirî (tartrate), güherçile (nitrate de potasse), zac-ı ahdar (sulfure de fer) alkali (soda alcali) gibi daha önce bilinmeyen birçok kimyasal karışımı bulup geliştirmişlerdi.¹⁶

Simyadan modern kimya ilmine geçişte asıl dönüm noktası: Batılıların "Geber" olarak tesmiye ettiği Müslüman Simyacı Câbir ibn Hayyan'ın (ö. 815) IX. yüzyılın ilk çeyreğinde yaptığı çalışmalarıdır. Bu çalışmalarda, maddelerin saflaştırılmasına diğer bir deyişle sülfürik, nitrik ve hidroklorik asit karışımları gibi mineral asitlerin damıtılmasına yönelik ileri ve modern yöntemler ortaya konuluyordu. Bu bakımdan, "modern kimyanın kurucusu" olarak da kabul edilen Câbir¹⁷, bilimsel araştırmalarında buharlaştırma, damıtma ve kireçleştirme yöntemlerinden mahirane bir şekilde yararlanacaktı.¹⁸

XVI. ve XVII. yüzyıllar, bugün "modern kimya" olarak tanımlanan sürecin başlangıcı oldu. Bu dönemde metalurji alanında büyük ilerlemeler kaydedildi: Cevherlerden metaller çıkartıldı ve ilk sistematik nicel deneyler gerçekleştirildi. 1661'de İngiliz Kimyager Robert Boyle (ö. 1691), havanın basıncı ile hacmi arasındaki ilişkiyi açıklayan *The Skeptical Chymist* isimli kitabını yayınladı. Daha

¹⁰ Moore, *a.g.e.*, 10.

¹¹ Simyanın tarihsel gelişim süreci hakkında bkz. (Hudson, *a.g.e.*, 16-34; Fathi Habashi, "The Age of Alchemy History of Chemistry, Metallurgy, And Civilisation", *Interdisciplinary Science Reviews*, 23/4 (1998): 348-361; Aydın, *a.g.m.*, 218-220).

¹² Hudson, *a.g.e.*, 16.

¹³ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, Cilt: IV, Çev., Abdurrahman Aliy-Eckhard Neubauer (Ankara: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2008), 97.

¹⁴ Bryan Bunch-Alexander Hellemans, *The History of Science And Technology* (New York: Houghton Mifflin Company, 2004), 95.

¹⁵ Bunch- Hellemans, *a.g.e.*, 108.

¹⁶ Corci Zeydan, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, Cilt: II, Çev., Nejdet Gök (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 148.

¹⁷ Esin Kahya, *Câbir b. Hayyan/Modern Kimyanın Kurucusu* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1995).

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. (Hüseyin Gazi Topdemir, "Câbir İbn Hayyân", *Bilim ve Teknik* 534 (Mayıs 2012): 72-75.

da önemlisi Boyle, elementi kimyasal yollarla iki veya daha fazla basit maddeye ayrıştırılmayan madde olarak kurguladı. Bu sayede, çoğu metal olan çok sayıda element tanımlanabildi.¹⁹

XVII. yüzyılda kimya, artık bağımsız bir bilim disiplini haline gelecek ve kimyaya ait düşünce ve felsefe kalıpları ortaya çıkacaktı. XVIII. yüzyılın ortalarında ise Avrupa’da bir “kimya devrimi” yaşanacak, XIX. yüzyılda güç toplayacak ve XX. yüzyılda gelişimine tüm hızıyla devam edecekti.²⁰

Öte yandan, Endüstri Devrimi ile modern kimya disiplini arasında doğrudan bir ilişki vardı. Bu disiplin, Endüstri Devrimi’nin temel bileşenlerinden birisiydi. Nitekim devrim, modern kimya teknik ve yöntemlerinin üretime yansıtıldığı bir süreç olduğu kadar kimya ilmi ve endüstrisinin gelişimini ve kurumsallaşmasını da tetikledi.

Kimyasalların üretimi, XVIII. yüzyılda gelişmekte olan yeni endüstrilerin ihtiyaçlarını karşılamak için rasyonel bir temelde ve sistematik olarak arttı. Silah, ilaç, gıda, kozmetik, boya, cam, deri tekstil, inşaat ve metalürji sektörlerinde büyük ölçüde temel inorganik kimyasalların tedarikine ihtiyaç duyuluyordu. Tekstil, kâğıt ve cam için sodyum karbonat; tekstil ve kâğıt için beyazlatıcı ve sabun için sodyum hidroksitin yanı sıra kömür gazı, amonyak, benzen, fosil yakıtlar, fenol, fosfat, piritler, çamaşır suyu, kostik, güherçile gibi maddeler de çeşitli sektörlerde kullanılmaya başlandı.²¹

1790'a gelindiğinde birçok kimyacı oksijenin yanma teorisini kabul edecek; kimya terminolojisi yeniden düzenlenecek, modern bir element kavramı oluşturulacak ve kimyayı yeni yöntem ve usullerle çözümleyen ilk ders kitabı ortaya çıkacaktı.²²

Dahası Fransız Kimyacı Nicolas Leblanc'ın (ö. 1806) adını taşıyan yöntemle üretilen soda külü (sodyum karbonat) ilaç, yiyecek, kozmetik endüstrileri ve metalürjik üretim süreçlerinde kullanılacaktı. Leblanc sistemi, Britanya'nın soda fabrikalarının gerçek anlamda entegre bir endüstriye dönüştürülmesinde etkili oldu. İngiltere, kimya endüstrisini “Leblanc yöntemi” üzerine kurdu.²³ 1810’da, Fransa sanayisi yılda 20.000 ton sülfürik asit, 10.000-15.000 ton Leblanc soda²⁴ ve 600 ton hidroklorik asit üretebilecek kapasiteye ulaşmıştı.²⁵

Mezkûr disiplinde yaşanan gelişmeler, XIX. yüzyılda hız kaybetmeden devam edecek; özellikle atom ve element sahalarında muazzam ilerlemeler yaşanacaktı. John Dalton (ö. 1844) 1808’de ortaya koyduğu atom teorisiyle bu alanda çığır açacak ve elementleri simya simgelerinden farklı olarak yeni ve basit sembollerle gösterecek²⁶; Eugene Goldstein (ö. 1930) radyasyonu tanımlamak için “katot ışınları” terimini icat edecek; Wilhelm Conrad Röntgen (ö. 1923) x-ışınını keşfedecek; Dimitri Mendeleev (ö. 1907) 1869 yılında oluşturduğu periyodik tabloda 63 elementi artan atom kütlelerine göre dikey olarak sıralayacak; Marie Curie (ö. 1934) radyoaktivite alanında yaptığı öncü

¹⁹ “A Brief History of Chemistry”, erişim 13.Ekim, 2023, <https://chem.libretexts.org>.

²⁰ Fred Aftalion, *A History of The International Chemical Industry*, Translated by Otto Theodor Benfey (Philadelphia: Chemical Heritage Press, 2001), XV.

²¹ *The Chemical Industry*, Editors: David H. Sharp and Trustham F. West (London: Published for the Society of Chemical Industry, 1982), 20-21; Aftalion, *a.g.e.*, 1-101.

²² Hudson, *a.g.e.*, 61.

²³ Aftalion, *a.g.e.*, 15.

²⁴ Sodyum karbonat. Fransız Kimyager Nicolas Leblanc, “Leblanc yöntemi” olarak da bilinen usulle 1791’de sofrata tuzunu (sodyum klorür) sodyum karbonata dönüştürdü ve işlemin patentini aldı (“Alkali”, erişim 18 Ekim, 2023, <https://www.britannica.com>).

²⁵ Aftalion, *a.g.e.*, 14.

²⁶ Habashi, *a.g.m.*, 360.

çalışmalar sonucunda polonyum ve radyumu keşfedecek; Ernest Rutherford (ö. 1937) da radyoaktivite üzerine önemli araştırmalar yapacaktı.²⁷

Kaldı ki XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı terminolojisinde “hâmız-ı karbon” olarak tesmiye edilen ve karbondioksit ile su moleküllerinin birleşiminden oluşan “karbonik asit gazı”nın bileşik yapısının keşfi, tanımlanması, üretimi ve endüstriyel üretim süreçlerinde kullanımı bakımlarından da önemli gelişmeler yaşanacaktı.

Şöyle ki ilkin, Belçikalı bilim insanı John Baptist Van Helmont (ö. 1644) “gas sylvestre” adını verdiği karbonik asit gazının doğru tanımını yapmış, gazın şarap ve biranın fermantasyonu sırasında kireçtaşı ve potaslardan üretilebildiğini ve vücutta ve toprakta dahi oluşabildiğini göstermişti.²⁸

Çağdaş kimyanın kurucularından addedilen Fransız Kimyacı Antoine Lavoisier (ö. 1794) ise yaptığı deneyler sonucunda karbonik asidin karbon ve oksijenin birleşmesinden oluştuğunu keşfetti ve ağırlığı yoluyla bileşimini belirledi.²⁹

XVIII. yüzyılda İngiliz Kimyacı Joseph Priestley (1733-1804) ise oksijen gazını ve süreci tam olarak anlayamasa da karbondioksitin suda çözünerek sodalı suya (soda) dönüştüğünü keşfetti. Böylece, milyarlarca dolarlık gazlı meşrubat endüstrisinin kurucusu oldu.³⁰

Bu gelişmeler neticesinde karbonik asit, çeşitli kimyasal maddelerin üretim süreçlerinde kullanılmaya başlandı. Ancak asıl kullanım alanı, gazlı içecekler sektörüydü. Gazlı içecek terimi giderek “karbonik asit” içeren içecekler için kullanılan genel bir terim haline geldi. Gazoz, soda, meşrubat imalatı ve ticareti için Avrupa ve Amerika’da mezkûr asidin üretimiyle iştigal edecek fabrika ve şirketler kurulmaya başlandı.

Son tahlilde, Batı dünyasında modern kimya disiplininin yükselişi ve bu disiplinin ortaya koyduğu yeni bulgu ve verilerin üretim süreçlerine aktarımı, Osmanlı Devleti’nde de yankısını bulacaktı. Bunun mikro ölçekli ancak somut göstergelerinden birisi, 1910 yılında İstanbul’da, “Hâmız-ı Karbon İmaline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi”nin kuruluşuydu.³¹ Şirket, hâmız-ı karbon imalinin yanında oksijen, bazı asitler ve maden suları üretmeyi planlıyordu. Osmanlı vatandaşları tarafından kurulan şirket, hâmız-ı karbon üretimi noktasında alanında tekti. Diğer bir deyişle, Osmanlı tebaası tarafından Osmanlı topraklarında kurulmuş böyle bir ürün yelpazesine sahip ikinci bir şirket yoktu.

1. Osmanlı Literatüründe Hâmız-ı Karbon Gazı Konusunun Ele Alınışı

Eğitim ve öğretim faaliyetleri, modern kimya, fizik, zooloji ve botanik gibi disiplinlerin Osmanlı topraklarına girişinde etkili olmuştur. Eğitimi modern standartlarda icra etme arayışı, Osmanlı reform çabalarının önemli bir parçasını oluşturmuş; güncel teorik, bilimsel ve teknik bilgiler Osmanlı okullarında okutulan kitaplara nerdeyse eşzamanlı bir şekilde yansıtılmıştır. Öyle ki yeni ve muasır bir vizyon doğrultusunda 1839’da açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne’de kimya dersleri 1839-1844 yılları arasında Mehmed Emin Derviş Efendi (Paşa) tarafından verilmişti. Ayrıca, burada 1844’te kârgir dersaneli bir kimyahaneye de inşa edilmiş ve kimyahanenin

²⁷ Hudson, *a.g.e.*, 129-130, 160, 164-168.

²⁸ Thorpe, *a.g.e.*, 63-64.

²⁹ Moore, *a.g.e.*, 51.

³⁰ Thorpe, *a.g.e.*, 101-102; “A Brief History of Chemistry”, erişim 13 Ekim, 2023, <https://chem.libretexts.org>.

³¹ Bundan sonra HKİMOAŞ.

laboratuvarında 1870 yılına kadar ücretsiz analizler yapılmıştı. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Tıbbiye dışında Gümrük kimyahânelerinde de kimyasal analizler icra edilmişti. II. Abdülhamid devrinde (S. 1876-1909) Yıldız Sarayı'nda özel bir kimya laboratuvarı kurulmuş, Cihan Harbi sürecinde ise Alman kimyagerlerin katkılarıyla kimya enstitülerinin kurulması karara bağlanmış ve yine Alman kimya ekolünün etkisiyle 1917'de kimyager yetiştirmek üzere ilk kez Kimya İhtisas Zümresi oluşturulmuştu.³²

Bu gelişmelerin yanı sıra, XIX. yüzyıldan itibaren hâmız-ı karbon gazının yapısı, nitelikleri, formülü, üretim süreci ve daha da önemlisi sanayi ve ticaret sektörlerinde kullanımı hakkında bilgiler Osmanlı literatüründe işlenmeye başlandı. Kimya üzerine kaleme alınan gerek telif gerekse de tercüme eserlerde, mezkûr gazla ilgili ansiklopedik ve akademik bilgilere yer verildi.

Mesela, Mekteb-i Tıbbî-i Mülkiye Seririyat-ı Emraz-ı Hariciye Mualliminin Muavinliği ve Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniyye azalığı gibi görevlerde bulunan Sakızlı Mehmed Hayreddin Paşa (ö. 1912) Fransız kimyagerler Theophile-Jules Pelouze (ö. 1867) ve Edmond Fremy'nin (ö. 1894) modern kimya üzerine yazdığı *Abrege de Chimie* isimli eserini *Zübdetü'l-Kimya* ismiyle tercüme etmişti. Eserde hâmız-ı karbon gazı "Hal-i Tabîisi", "Hâmız-ı Karbon-ı Havâî", "Hâmız-ı Karbon Gazının İstihsâli" ve "Hâmız-ı Karbon-ı Mâyî ve Sulb" alt başlıkları altında ele alınmıştı.³³

Hâmız-ı karbon gazı hakkında ilmî malumatı havi bir diğer çalışma, Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahane Teşrih-i Tafsîli-i Hayvanî Muallimi, Cemiyet-i Tıbbiyye-i Osmaniyye Aza-yı Müdavimesinden ve Mekteb-i Sanayi Hikmet ve Kimya Muallimi Sağ Kolağası Hasan Vahid Bey tarafından kaleme alınan ve ilk cildi H. 1296/M. 1878 tarihinde basılan *Usul-i Kimya-i Sanayi* 'ydi.³⁴ Kitapta, hâmız-ı karbon gazının doğada bulunduğu yerler, kullanıldığı alanlar, üretim süreci, bazı maddeler ile karışımı sonucunda geçirdiği değişimler, içeriği, nitelikleri, insan sağlığına tesiri ve tehlikeleri gibi konular hakkında bilgiler verilmişti. Hasan Vahid Bey'in aktardığı bilgilere göre, hâmız-ı karbon eklenmiş "sulara sunî gazlı sular" denilmekteydi; bu suları içeren şişelerin ağızlarını sıkıca kapatmak ve "tıpasının üzerini demir tel veya sicim ile güzelce bağlamak" gerekmekteydi; hâmız-ı karbon içeren sular "hoşça ve ekşi lezzetlice olduklarından limonata ve envâi şuruplara" bu gaz katılarak ticarete satışı yapılmaktaydı ki "gaz limonatası da bu neviden olup gerek bu limonatanın ve gerek şampanya ve bira denilen arpa suyunun terkiibinde" de hâmız-ı karbon bulunmaktaydı; şişelerin ağızları açıldığında "mantarları şiddetle fırlayıp hâmız-ı karbon dahi kaçmak istediğinden" sular köpürmekteydi.³⁵

Mekteb-i Harbiye-i Şahane Kimya Muavini ve Sunuf-ı Baytariye Kıtabet Muallimi Piyade Yüzbaşı Aziz Mahmud bin Abdullah ve Mekteb-i Harbiye-i Şahane ve İdadi-i Mülkiye Kimya Muallimi Tabib Binbaşı Abdi bin Raif beyler ise Fransız kimyager ve Eczacı Edouard Grimaux'un (ö. 1900) inorganik kimya üzerine kült eseri *Chimie Inorganique Elementaire*'i, *Kimya-yı Gayri-Uzvi* ismiyle H. 1307/M. 1890 yılında tercüme etmişlerdi. Tercümede, "Hâmız-ı Karbon" başlığı altında gazın formülü, doğal hali, rengi, ağırlığı, hareketliliği, sıvı hale geçiş süreci, sıcaklık değişimlerinde ve diğer maddeler ile karıştırıldığında geçirdiği kimyasal reaksiyonlar, tadı, canlılara

³² Emre Dölen, "İstanbul'da Kimya Eğitimi", *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Editör: Çoşkun Yılmaz, 9 (İstanbul: 2015), 140-145.

³³ Pelouze, *Zübdetü'l-Kimya*, Mütercimi: Sakızlı Mehmed Hayreddin (İstanbul: H. 1291), 118-120.

³⁴ Hasan Vahid, *Usul-i Kimya-i Sanayi* (İstanbul: H. 1296). Kitabın kapak kısmında ayrıca "Mekteb-i Şahane Şakirdânına Mahsûstur" ifadesi yer almaktadır.

³⁵ Hasan Vahid, *a.g.e.*, 103. Gazın ele alındığı metnin tam çevirisi için bkz. (ek-1).

ve insan sağlığına olan tesirleri gibi hususlara değinilmiş³⁶; sunî gazlı meşrubatların “*kuvvetli bir tazyik tahtında gaz hâmız-ı karbon ile*” dolu bir sıvı olduğu belirtilmiş; hâmız-ı karbonun ekşimtirik tadının “gazlı sulara” serinletici bir etki bıraktığı ve bu suların meşrubât gibi kullanıldığı bildirilmişti.³⁷

Burdurlu Mehmet Hayati'nin inorganik kimya üzerine yazdığı ve 1915 yılında basılan *Kimya-yı Gayr-i Uzvi* isimli eserinde de hâmız-ı karbon teması ilmi bir açıdan ele alınmıştır. “Karbonun Müvellidü'l- Humuza ile Mürekkebâtı” başlığı altında hâmız-ı karbonun üretimi, bileşimi, formülü, nitelikleri, geçirdiği değişimler, reaktif yapısının yanı sıra “Bila-Ma Hâmız-ı Karbon” başlığı altında su içermeyen hâmız-ı karbon gazının doğal durumu, ne şekilde üretildiği, nitelikleri, yapısı, kimyevî ve reaktif durumu, kullanım alanları ve beden kontrolüne olan tesirlerine değinilmişti.³⁸ Burdurlu M. Hayati'nin verdiği bilgilere göre, hâmız-ı karbon içeren maden sularının ve diğer meşrubatların basınç aracılığıyla ortaya çıkan eriyikleri uyarıcı ve hazmettirici olarak sağlık sektöründe kullanıldığı gibi hâmız-ı karbon ayrıca gazoz imalinde, boya katkı maddesi (üstübeç) şeklinde, şeker fabrikalarında ve ticarete sıvı soğutmada dahi kullanılmaktaydı:

“İstimâli: Hâmız-ı karbonu havi birçok maden suları, sair meşrubatta tazyik ile olan mahlûlleri münebbih ve muhazzim gibi tababette istimal olunur. Sanayide gazoz imalinde, üstübeç imalinde, şeker fabrikalarında istimal olunduğu gibi çelikten kaplar derununda ticarete bulunan mâyîi şiddetli bürûdet edinmek için ve keza muharrik gibi kullanılmaktadır”.³⁹

Netice itibariyle, Osmanlı Devleti'nde HKİMOAŞ'ın II. Meşrutiyet akabinde kuruluşunu sağlayacak ilmî birikim Osmanlı topraklarında mevcuttu. Bu gazın içeriği, formülü, sanayide kullanım şekli ve amacı bilhassa Osmanlı talebesine yönelik olarak yazılan ders kitaplarında kayıtlıydı.

2. XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Kimya Sanayisine ve Şirketlerine Genel Bir Bakış

HKİMOAŞ'ın kurulduğu yıllarda, Osmanlı'da Batı standartlarında modern ve güçlü bir kimya sanayinin var olduğu söylenemez. XIX. yüzyıldan beri birtakım hamle ve girişimlerde bulunulsa da istenilen sonuçların alınmadığı aşikardır. Ancak Osmanlı topraklarında zayıf ve kurumsallaşmamış bir kimya sanayinin varlığına dair somut kanıtlar da yok değildir.

Mesela, Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından hazırlanan *1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiki*, HKİMOAŞ faaliyetlerine devam ettiği bir dönemin ticarî potansiyellerini ve endüstriyel varlığını yansıtan önemli malumatı havidir.⁴⁰ 1913 ve 1915 yıllarına yönelik olarak İstanbul, İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Karamürsel, Bandırma ve Uşak şehirlerini kapsayan sayımın sonuçları⁴¹, 1917 yılında yayınlanmıştır.

³⁶ Eduard Grimaux, *Kimya-yı Gayr-i Uzvi*, Cild-i Evvel, Mütercimleri: Aziz Mahmud-Abdi Bin Raif (İstanbul: Karabet Matbaası, 1307), 354-359. Kitapta “hâmız-ı karbon” bahsinin geçtiği kısmın çevirisi için bkz. (ek-2).

³⁷ Grimaux, *a.g.e.*, 357.

³⁸ Burdurlu M. Hayati, *Kimya-yı Gayr-i Uzvi*, Tab'-ı Sâni (Dersaadet: Kanaat Matbaası, R. 1331), 240-245.

³⁹ Burdurlu M. Hayati, *a.g.e.*, 244.

⁴⁰ Osmanlıda modern istatistik ve sayısallaştırma sürecinin tarihsel gelişimi için bkz. (Zafer Toprak, “Osmanlı Devleti'nde Sayısallaşma ya da Çağdaş İstatistiğin Doğuşu” *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik* (içinde), Derleyenler: Halil İnalçık ve Şevket Pamuk (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), 95-112.

⁴¹ Toprak, *a.g.m.*, 102-103. Mezkûr çalışmanın eksiklikleri ve çalışma sürecinde yaşanan sorunlar için bkz. (Toprak, *a.g.m.*, 103).

Yedi sanayi kolunun çeşitli şubelerine dair önemli verilerin yer aldığı istatistikte, kimya sanayisi “yağ üretimi/yağ istihsalatı”, “sabun imalatı”, “palamut özü üretimi/palamut hülhası istihsalatı” ve “sair kimyasal üretim/istihsalat-ı saire-i kimyeviyye” başlıkları altında dört şubeye ayrılmıştır (tablo 1).

Tablo 1.⁴² 1913 ve 1915 Yıllarında Osmanlı Devleti’nde Faaliyet Gösteren Sanayi Kuruluşlarının Sayısı

Sanayi Kolları	1913 Yılında Asli ve Tali Müessese Sayısı	1915 Yılında Asli ve Tali Müessese Sayısı
Gıda Sanayii (Değirmencilik, makarnacılık, şekercilik ve tahin imalatı, konservecilik, bira imalatı, buz imalatı, tütün imalatı)	76	78
Toprak Sanayii (Tuğlacılık, kireç imalatı, çimento imalatı, çimento mamulâtı, porselen imalatı ve elmastraşçılık)	20	21
Deri Sanayii (Debagat)	12	13
Ağaç Sanayi (Marangozluk, kutu imalatı, diğer ağaç sanayii)	19	24
Dokuma Sanayii (Yün iplik imalatı ve yün dokuma, pamuk ipliği imalatı ve pamuk dokuma, ham ipek imalatı, ipek dokuma, diğer dokuma imalatı)	75	78
Kırtasiye Sanayii (Sigara kâğıdı imalatı, matbaa ve diğer kâğıt imalatı)	55	55
Kimya Sanayii (Yağ üretimi, sabun imalatı, palamut özü üretimi, diğer kimyasal üretim)	12	13
Toplam	269	282

Kaynak: *Ticaret ve Ziraat Nezâreti / 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiği* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333-1917), 12-13.

Yedi sanayi grubu arasında gıda sektörüne ait aslî kuruluşlar toplam aslî kuruluşların %28,6’sını oluşturuyordu. İkinci sırada %27,5’lik bir oranla dokuma sektörü; üçüncü sırada 19,4’lük bir oranla kırtasiye sektörü; dördüncü sırada %9,0’lık bir oranla ağaç sanayii; beşinci sırada %6,4’lük bir oranla toprak sanayii; altıncı sırada 4,9’luk bir oranla dericilik sektörü ve yedinci sırada %4,1’lik bir oranla kimya sektörü gelmekteydi.⁴³

1915’te kimya sanayiinde faaliyet gösteren 11 kuruluşun 4’ü anonim şirketlere, 7’si şahıslara aitti.⁴⁴ Kimya sanayisinde “yağ istihsalatı” alanında faaliyet gösteren 4 müesseseden biri anonim şirkete, üçü özel şahıslara; “sabun imalatı” alanında faaliyet gösteren 2 müessese de özel şahıslara; “palamut hülhası istihsalatı” alanında faaliyet gösteren 2 müesseseden biri anonim şirketlere diğeri

⁴² Tablodaki veriler istatistikte yer alan “1. cetvel”den derlenmiştir.

⁴³ *Ticaret ve Ziraat Nezâreti / 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiği* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333-1917), 14. Gıda sektöründe değirmencilik sanayisinin gelişimi hakkında bkz. (Salih Başkutlu, *Osmanlı Devleti’nde Değirmencilik Endüstrisi ve Buhar Değirmenleri* (İstanbul: Libra Yayınları, 2022), 19-293; Salih Başkutlu, “Klasikten Moderne Osmanlı Değirmenciligi, *Kadim 3* (Nisan 2022): 209-240).

⁴⁴ *Ticaret ve Ziraat Nezâreti / 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiği*, 15 (3. cetvel).

özel şahıslara ve “istihsalat-ı saire-i kimyeviyye” alanlarında faaliyet gösteren 3 şirketin ikisi anonim şirketlere biri özel şahıslara aitti.⁴⁵

Kimya sanayisinin mezkûr alanlarında 9 adet buhar makinesi ve 4 adet içten yanmalı motor 821 beygir gücü kapasiteyle çalışmakta⁴⁶; 1913 yılında 417 kişi, 1915 yılında ise 131 kişi istihdam edilmekte⁴⁷; 1913'te 16.935.693 kuruş, 1915'te 16.997.286 kuruş değerinde üretim ve imalat yapılmaktaydı.⁴⁸

Ayrıca, istatistiğin “istihsalat-ı saire-i kimyeviyye” isimli bölümde İstanbul'da faaliyet gösteren üç kuruluşa dair önemli veriler kayıtlıdır. Bu kuruluşlardan birisi HKİMOAŞ'ye aitti ve hâmız-ı karbon üretmekteydi (tablo 2).

Tablo 2. 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki'ne Göre Osmanlı Devleti'nde Kimyasal Üretim Yapan Bazı Fabrika ve Anonim Şirketler

İsmi	Kurulduğu Yer	Kuruluş Tarihi	Üretimini Yaptığı Madde ve Ürünler
Borkard İstihzarat-ı Uzviye Fabrikası	İstanbul, Yedikule	1914	Kemik yağın alarak kemik tozu (gübre), kemik yağı (sabun, mum vb. imali için) ve tutkal imali
Hâmız-ı Karbon Osmanlı Anonim Şirketi	İstanbul, Balat	1911	Hâmız-ı karbon, müvellidü'l- humûza ⁴⁹ (oksijen), mürekkebat (birleşik), zamk-ı Arabî, mühür mumu, mühür tamponu, gece kandili, glase boyaları
Mahsulat-ı Kimyeviyye ve Envai Mürekkebat Darü's-Sınaası	İstanbul, Ortaköy	-	Büyük fiçılarla getirtilen anilin, ayakkabı boyası, sigara kâğıdı

Kaynak: Ticaret ve Ziraat Nezâreti / 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiği, 157.

1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki'ne göre, üç kuruluştan ikisi anonim şirketi halinde ve diğeri N. Chelpon ve J. Namer Sarrafoğlu isimli şahıslara aitti. Hâmız-ı Karbon Fabrikası ve Yedikule'de bulunan Borkard İstihzarat-ı Uzviye Fabrikası muharrik güce sahipti. Bu fabrikalar, 100 beygir gücünde bir buhar makinesi, bir gazojenli motora maliktiler, ancak “her birisi münferid bir fabrika olduğundan kabul olunan esas dairesinde” sahip oldukları alet ve makineler hakkında ayrıntılı bilgi vermekten kaçınılmışlardı.⁵⁰

⁴⁵ Ticaret ve Ziraat Nezâreti / 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiği, 15 (3. cetvel).

⁴⁶ Ticaret ve Ziraat Nezâreti / 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiği, 17 (4. cetvel).

⁴⁷ Ticaret ve Ziraat Nezâreti / 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiği, 20-21 (6. ve 7. cetveller).

⁴⁸ Ticaret ve Ziraat Nezâreti / 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiği, 26-27 (9. ve 10. cetveller).

⁴⁹ HKİMOAŞ ile ilgili bazı arşiv vesikalarında, “humûza” sözcüğü “hâmıza” olarak yazılmıştır. Ancak “müvellidü'l- hâmıza” teriminin Osmanlı kimya terminolojisinde bir karşılığı bulunmamaktadır. “Müvellidü'l- humûza” ise “oksijen” anlamında kullanılmıştır bkz. (Feza Günergun, “Ondokuzuncu Yüzyıl Türkiye'sinde Kimyada Adlandırma”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* V/1 (2003): 13). Bu bağlamda, şirketin “oksijen” üretimi yapmayı dahi hedeflediği aşıkardır.

⁵⁰ Ticaret ve Ziraat Nezâreti / 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiği, 157.

1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki'nde yer almayan ancak Osmanlı topraklarında icra-yı faaliyette buldukları arşiv belgeleri aracılığıyla takip edilebilen kimya şirketleri de mevcuttu. Nitekim, bilindiği üzere II. Meşrutiyet, Osmanlı'da anonim şirketçilik açısından bir dönüm noktasıydı. Ekonomik kalkınma için anonim şirketleşmenin teşvik edilip desteklendiği bir ortam mevcuttu. 1908-1918 yıllarında toplamda 236 şirket kurulmuştu. 1908-1913 yılları arasında 113 yeni anonim şirket faaliyete geçti. Cihan Harbi'nde (1914-1918) ise toplam 123 anonim şirket tesis edildiği gibi kurulan anonim şirketlerin çoğunluğunda Türk-Müslüman unsur ağırlıktaydı.⁵¹ Bu anonim şirketleşme furyası, Osmanlı kimya sektörünü de etkileyecekti. 1910 yılından sonra tıbbî, kimyevî, ecza ve itriyat madde ve malzemeleri imal ve satışını hedefleyen şirketler birbiri ardına kurulmaya başladı.

Mesela, Samuel Leon ve rüfekaşı tarafından Aralık 1911'de “*merkezi Dersaadet'te olarak gerek Memâlik-i Osmanîyye'de gerek memalik-i ecnebiyyede (..) eczâ-i kimyevîyye ve tıbbiyye imâli ve her türlü mevâdd-ı ticarîyye ile iştigâl etmek ve müessesât-ı sınıâîyye vücuda getirmek üzere elli sene müddet ve yirmi bin lira sermaye ile 'Ticaret Osmanlı Anonim Şirket-i Umumiyyesi' unvanı altında*” bir şirket kurulmuştu.⁵²

Yine 1911 yılının sonlarına doğru, İstanbul merkezli olarak “*eczâ-i tıbbîyye ve kimyevîyye ve saire iştirâ ve fûruht etmek üzere otuz sene müddet ve yirmi beş bin lira sermaye ile 'Ecza Merkez Ticarethânesi Osmanlı Anonim Şirketi' namıyla*” bir şirket kurulmuştu.⁵³ Şirketin kuruluşuna Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela kararlarıyla ruhsat verilmişti.⁵⁴

Ocak 1914'te Memalik-i Osmaniyye'de her çeşit maden, maden suyu (miyah-ı madeniye), taş ocağı ruhsat ve imtiyazları alıp “*bunları bizzat veya bi'l-iştirak işletmek*”; her çeşit “*cevahir ve mevâdd-ı madeniyyeyi dahi alıp satmak*” ve benzeri işlerle iştigal etmek üzere A. P. Laskaridis, biraderleri ve hissedarlar tarafından “*Lominye Maadin-i Osmanlı Anonim Şirketi*” isimli bir şirketin kurulması için başvuruda bulunulmuştu.⁵⁵

Yine 1914 yılında, merkezi İstanbul olmak üzere itriyat, ecza ve kimya alanlarında üretim yapacak bir fabrika kurmak ve üretilecek maddelerin satışı için “*Osmanlı Sanayi-i Kimyeviye Anonim Şirketi*” isimli bir şirket vücuda getirilmişti. Şöyle ki 24 Eylül 1914 tarihli mazbataya göre, “*merkezi Dersaadet'te olarak mevâdd-ı saydelaniyye ve kimyevîyye ve itrîyye için fabrika tesis ve mevâdd-ı mezkûreyi imal ve fûruht eylemek üzere otuz sene müddet ve on bin Osmanlı Lirası sermaye ile 'Osmanlı Sanayi-i Kimyeviye Anonim Şirketi' unvanı altında bir şirket teşkiline ruhsat itâsı elektrik mühendislerinden Mehmed Refik Bey ve şürekâsı tarafından istidâ olunmuş*” ve şirketin teşkiline Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela kararlarıyla ruhsat verilmişti.⁵⁶

1918 yılında merkezi Dersaadet'de olmak üzere, Galata'da Rıhtım Hanı'nda “*et ve balık tuzu ve kimyevî gübre ve tutkal ve don yağı ile*” buna benzer şeyleri imal ve ihzar için fabrikalar tesis etmek ve bunların ticaretini yapmak üzere elli sene müddet ve elli bin Osmanlı lirası sermaye ile

⁵¹ Zafer Toprak, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 113.

⁵² Şirketin kuruluşuna ruhsat veren İrade layihası için bkz. (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 226/45. 2 Muharrem 1330 (23 Aralık 1911).

⁵³ BOA, Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Mukavele Kısmı (A. DVN. MKL), 52/21,16 Safer1330 (5 Şubat 1912), lef 3. Şirketin altmış maddelik nizamnamesi için bkz. (BOA, A. DVN. MKL., 52/21, 28 Zilhicce 1329 (20 Aralık 1911), lef 1).

⁵⁴ BOA, MV, 226/42, 26 Zilhicce 1329 (18 Aralık 1911).

⁵⁵ Şirket nizamnamesi için bkz. (BOA, A.DVN.MKL., 66/21, 4 Rebiyülevvel 1332 (31 Ocak 1914), lef 2).

⁵⁶ BOA, MV., 236/97, 4 Zilkade 1332 (11 Eylül 1914).

Mehmed Ali Ayni Bey ve rüfekası tarafından "Memalik-i Osmaniyye'de Mevâdd-ı Uzviye Osmanlı Anonim Şirketi" namı altında bir şirket kurulmuş⁵⁷ ve şirketin kırk yedi maddeden oluşan 6 Haziran 1918 tarihli dahilî nizamnâmesi Ticaret Nezareti'ne takdim edilmişti.⁵⁸

Cihan Harbi sonrasında da benzer ürün yelpazesine sahip şirketler kurulmaya devam etti. Bunlardan birisi, "Sanayi-i Zeytiye ve Kimyeviye Anonim Şirketi"ydi. 1920 yılında, merkezi Dersaadet'te olarak zeytin vesairenden yağ, sabun ve "bunlardan mütehassıl" maddeler imali ve ticareti, ayrıca her çeşit "*sanayi-i kimyevîyye muamelâtı ve müstahzarât-ı kimyevîyye ticareti*" ile iştigal etmek üzere, elli sene müddet ve iki yüz bin Osmanlı lirası sermaye ile George Rally Efendi ve hissedarlar tarafından kurulan şirketin nizamnâmesi⁵⁹, 8 Nisan 1920 tarihinde "*irâde-i seniyye hazret-i padişahîye*" ulaşmış⁶⁰ ve şirketin teşkiline irade-i seniyye ile ruhsat verilmişti.⁶¹

Bu şirketler, ağırlıklı olarak Osmanlı tebaası gayrimüslimler tarafından finanse edilse de tabiiyetleri itibarıyla Devlet-i Osmaniyye'nin mevcut ve gelecekteki kanun ve nizamlarına bağlı kalma şartıyla sınırlandırılmışlardı.

Öte yandan, Osmanlı'da zaman zaman Avrupa merkezli şirketlere bazı asitlerin siparişi verilse de doğrudan doğruya kimyasal asit üretimine yönelik bir tesis veya imalathâne yoktu. 1894 yılında, Tophane-i Amire'de barut üretimi için İngiltere'de faaliyet gösteren "Hopkins and Williams Şirketi"ne azotik ve sülfürik asit siparişi verilmişti.⁶² Hatta kimya sektöründe icra-yı faaliyette bulunan Londra merkezli "Sharp and Mallet Şirketi", üretimini yaptığı hidroklorik asit, asetik asit, demir nitrat, amonyak ve pikrik asit gibi maddeleri Osmanlı topraklarında tanıtmaya ve satmaya çalışıyordu.⁶³

Üstelik arşiv vesikalarından anlaşıldığı kadarıyla II. Abdülhamid devrinde faaliyette olan yirmi kadar gazoz fabrikasında⁶⁴, karbonik aside ihtiyaç duyuluyordu. İhtiyacın karşılanması adına şahsi girişimlerde bulunuluyordu. Sözelimi Mahmut Hakkı Bey, İstanbul'da mevcut olan yirmi kadar gazoz fabrikasının üretimine mâni olmayacak şekilde ve elli beş sene müddetle bir gazoz fabrikası kurmak ve "*ileride asit karbonik ile gazozlu sular ve limonatalar dahi*" imal etmek için imtiyaz başvurusunda bulunmuştu.⁶⁵ Ancak doğrudan doğruya hâmız-ı karbon (karbonik asit) veya kimyasal asit üretimini hedefleyen tek anonim kuruluş: HKİMOAŞ'ydı.

3. Hâmız-ı Karbon İmaline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketinin Kuruluş ve Fesih Süreci

1908 Jön Türk Devrimi, Osmanlı İmparatorluğu'nda "hürriyet", "müsavat", "uhuvvet" sloganları eşliğinde liberal beklentilerle gerçekleştirilmişti. Meşrutiyet'in yeniden ilanını isteyen kesimlerin kahir ekseriyeti, "ittihad-ı anasır" veya "Osmanlıcılık" anlayışı doğrultusunda Osmanlı topraklarında çoğulcu ve demokratik bir yönetimin kurulmasından yanaydı.⁶⁶ İktisadî yapının muasırlaştırılması ve ekonomik kalkınmanın sağlanması bakımından da beklentiler büyüktü.

⁵⁷ BOA, Şûra-yı Devlet Evrakı (ŞD), 1263/37, 7 Zilkade 1336 (14 Ağustos 1918), lef 2.

⁵⁸ Şirket nizamnâmesi için bkz. (BOA, ŞD., 1263/37, 6 Haziran 1334, lef 5).

⁵⁹ Şirket nizamnâmesi için bkz. (BOA, A.DVN.MKL., 67/8, 1 Recep 1338 (21 Mart 1920) lef 2).

⁶⁰ BOA, A.DVN.MKL., 67/8,2.

⁶¹ BOA, MV., 254/52, 21 Mart 1336 (21 Mart 1920).

⁶² BOA, Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3), 421/3, 8 Recep 1311 (15 Ocak 1894).

⁶³ BOA, HR.SFR.3., 534/69, 25 Şaban 1321 (16 Kasım 1903), lef 2.

⁶⁴ BOA, ŞD., 810/24, 6 Şaban1318 (29 Kasım 1900) lef 3.

⁶⁵ BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT), 2588/119, 7 Zilkade 1319 (15 Şubat 1902), lef 1.

⁶⁶ Aykut Kansu, *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 3.

Toprak'ın ifadesiyle, yeni yönetimle birlikte Osmanlı girişimciliğe özendiriliyor, yeni yatırım alanları açılıyor ve yabancı sermayeye geniş olanaklar sağlanıyordu.⁶⁷

Aslında II. Meşrutiyetin ilk yıllarındaki liberal atmosfer, geleneğin de etkisiyle ticarî faaliyetleri yürütebilecek bilgi birikimi ve tecrübeye sahip, elinde cüzi bir sermaye birikimi olan ve bu itibarla ticaret ve sanayiye meyyal gayrimüslim elite yaramıştı. Öyle ki 1908-1913 yılları arasındaki konjonktür sayesinde, Osmanlı tebaası gayrimüslim sermaye rahat bir hareket alanı buldu; süreç, komprador burjuvazinin ve yabancı sermayenin lehineydi. Bu kesimler yeni sektörlere, bilhassa anonim şirketlere ciddi yatırımlar yapabiliyordu ve dolayısıyla şirketlerin önemli bir kısmı gayrimüslim-yabancı sermaye ortaklığında kuruluyordu.⁶⁸ Ne var ki bu durum uzun soluklu olmayacak, 1914-1918 yıllarında “millî iktisat” politikasının etkisiyle kurulan anonim şirketlerin çoğu “yerli ve millî” bir kimlik taşıyacaktı.⁶⁹

İşte, HKİMOAŞ 1910'da böyle bir ortamda kuvveden fiile çıktı. Anonim bir yapıda olan şirketin Mayıs 1910 tarihli, sekiz fasıl, 42 madde ve bir lahika bölümünden oluşan nizamnâmesi şirketle ilgili çok önemli bilgileri havidir. Şöyle ki Dersaadet'te, Galata'da Azaryan Hanı'nda ikamet eden ve “tebaa-ı devlet-i aliyyeden ve tüccardan” Miltiyadi Sinyosoğlu tarafından Osmanlı mevzuatına uygun olarak kurulan şirketin nizamnâmesinde şirketin kuruluşu, amaçları, merkezi, ismi, sermayesi, süresi, kurumsal yapısı, yönetim usulü, idari yapısı, temettüatın (hisse senetlerine verilen kâr payı) dağıtımı, ihtiyat olarak ayırdığı para ve fesh süreci gibi husus ve konular yer almaktaydı.⁷⁰

Şirket nizamnâmesinin birinci maddesinde, şirketin hâmız-ı karbon fabrikası kurmak ve işletmek, ileride ise oksijen (mütevellidü'l-humuza), asitler ve maden suları gibi maddelerin imal ve satışını gerçekleştirmek hedeflerinde olduğu; ikinci maddesinde, şirketin unvanının “Hâmız-ı Karbon İmaline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi” olduğu ve “tabiiyeti sıfatıyla” Osmanlı Devleti'nin mevcut ve gelecekteki kanunlarına tabi bulunacağı; üçüncü maddesinde, şirket merkezinin İstanbul'da olacağı ve Osmanlı Devleti'nin diğer mahallerinde veya yabancı ülkelerde dahi şubelerinin bulunabileceği; dördüncü maddesinde, şirketin müddetinin elli seneden ibaret olacağı; beşinci maddesinde, şirket sermayesinin 15.000 Osmanlı lirasından ibaret olduğu, sermayenin beheri bir Osmanlı lirası değerinde 15.000 hisseye bölündüğü, bin adet müessis hissesinin ihraç olunacağı ve genel kurulun (heyet-i umûmiyye) sermayeyi yüzde elli derecesine kadar arttırmaya yetkisinin olduğu ve altıncı maddesinin ilerleyen satırlarında şirketin hisse senetlerinin bir tarafının Türkçe ve diğer tarafının Fransızca veya diğer lisanlar ile tanzim olunacağı belirtiliyordu.

Şirketin işleri genel kurul tarafından en az yarısı “tebaa-i Osmanîye'den olmak üzere beşten yediye kadar” üyeden oluşan bir idare meclisine ihale olunuyor ve ilk defa kurulan idare meclisi heyeti Sinusoğlu Aleko, Sinusoğlu Miltiyadi, Arvanitidi Yorgi, Arvanitidi Lionidas, Mösyö Lionidas Zarifi ve Mösyö Nikola Zarkali'den oluşuyordu (11. madde).

⁶⁷ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918* (İstanbul: Doğan Kitap, 2017), 32.

⁶⁸ Toprak, *Milli İktisat- Milli Burjuvazi*, 4, 107, 112-113. Toprak bu süreci şöyle anlatır: “Meşrutiyet liberalizmi sermaye birikiminden yoksun Müslüman unsuru ortaklık tabanında anonim şirketçiliğe yönelmemiş, yeni açılan alanlar gayrimüslim ve ecnebi sermayedarının eline geçmişti. Diğer bir deyişle Meşrutiyet liberalizmi güçlüyü daha güçlü kılmıştı” (a.g.e., 107).

⁶⁹ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, 176-184.

⁷⁰ BOA, A. DVN.MKL., 58/49, 19 Cemaziyülevvel 1328 (29 Mayıs 1910), lef 1. Nizamnâmenin tam çevirisi için bkz. (ek-3).

Ayrıca, idare meclisinin toplantıları “*icâb-ı maslahata tâbi olacak ise de*” ayda bir kez şirket merkezinde toplanılacak, müzakereler en az yarıdan fazla üyenin katılımı halinde geçerli olacak ve idare meclisinin kararları oy çokluğunun sağlanması halinde muteber olacaktır (13. madde). İdare meclisinin müzakereleri zabıt defterine kaydolunacaktır (14. madde). İdare meclisi üyelerinden her birinin en az yüz adet hisse senedine sahip olması gerekmektedir (15. madde). İdare meclisi her sene kendi içinden birini başkan seçecek ve başkanın gıyâbında vekâlet etmek üzere üyelerden birini tayin edebilecekti (17. madde). İdare meclisi, şirketin işlerinin, mallarının ve mülklerinin yönetiminde tam yetkiye sahipti ve genel kurula arz olunacak hesapları düzenleyebilecek, dağıtılacak temettün miktarını teklif edebilecekti (19. madde). Düzenli olarak toplanan genel kurul tüm hissedarların genel heyeti (heyet-i mecmuası) makamındaydı (22. madde) ve genel kurul her sene mart ayı zarfında şirketin merkezinde veya Osmanlı toprakları dahilinde idare meclisi tarafından tayin olunacak mahalde “suret-i âdiyede” toplanacaktı (23. madde). Genel kurul, “*vekâleten veya asâleten*” en az elli hisseye sahip olan hissedarlardan oluşacak, genel kurulda “*gerek asâleten ve gerek vekâleten hazır bulunan*” hissedarlar her elli hisse için bir oya sahip olacak ve her bir hissedarın beşten fazla oyu olamayacaktı (24. madde). Genel kurula idare meclisi başkanı başkanlık edecek ve başkan olmadığında idare meclisi üyeleri içlerinden birini başkanlık vekâletine seçebilecekti. Genel kurul kâtibi, başkan ile oy toplamaya memur olanlar tarafından tayin olunacaktı (27. madde). Genel kurulda müzakere olunan konulara oy çokluğuyla karar verilecekti (28. madde). Genel kurul, bütün hesapların tetkiki için gerek hissedarlardan ve gerek dışarıdan bir veya çok sayıda müfettiş tayin edebilecekti (29. madde). Genel kurulun müzakereleri özel bir deftere kaydedilecek ve defter genel kurul başkanı, oy toplamaya memur olanlar ve kâtip tarafından imzalanacaktı (31. madde). Genel kurul tarafından işbu nizamnâme hükümlerine uygun olarak verilecek kararların kabulü kaybolan veya muhalif oy kullanan hissedarlar için dahi zorunluydu (mecburi’ül- icrâ) (33. madde). Şirket’in “sene-i maliyesi” mart ayından başlayıp şubatın son günü bitecekti (34. madde). İdare meclisi “*her ne vakit ve her ne sebeple olursa olsun*” genel kurulu toplantıya davetle şirketin süresinin uzatılmasını, feshini, ticari işlemlerinin sona erdirilmesini veya diğer şirketlerle birleşmesini teklif edebilecekti. Ancak şirketin süresinin uzatılması, başka bir şirketle birleşme ve nizamnâme hükümlerinin değiştirilmesi her koşulda Osmanlı Hükümeti’nin ruhsatına bağlıydı (39. madde). İdare meclisi şirket sermayesinin %75’i (üç rub’u) zayi olduğunda şirketin feshine veya devamına karar vermek üzere genel kurulu davet edebilecekti (40. madde). Şirketin müddeti bittiğinde veya bitmeden fesh edildiğinde toplanan genel kurul şirket muamelelerinin sonlandırılmasında ve hesapları üzerinde karar sahibi olacak, hesap kesimi için bir veya birkaç memur tayin edebilecekti. Genel kurul “*Şirketin mevcut olduğu zamanlarda olduğu gibi*” muamelelerin sonlandırılması esnasında bile “*iktidar ve salâhiyetini*” kullanmaya devam edecekti (41. madde).

Nizamnâmenin “Lâhika” (zeyl) bölümünde ise özetle, genel kurulda idare meclisi ve muhasebe müfettişleri tarafından okunan raporlardan, meclisin toplanma suretini açıklayan zabıtnâmelerden, senelik bilanço ve meclis kararlarından dört nüshanın genel kurul toplantısı akabinde her sene Ticaret Nezâreti’ne verileceği; meclis kararlarının ve ilk senelik bilanço suretinin İstanbul’da biri Türkçe olmak üzere en az iki nüshasıyla neşr edileceği; genel kurul toplantılarının her sene yirmi gün önceden Ticaret Nezâreti’ne ihbar olunacağı ve bunda hazır bulunmak üzere Nezâret erkânından bir komiserin talep edileceği; komiserin zabtnâmeyi imzalayacağı; şirket memurlarının çoğunlukla Osmanlı tebaasından olacağı, “*muhâberât ve muâmelât*”ın Türkçe yapılacağı ve şirketin

dahili nizamnâmesinin, şirketin kurulmasına hükümetçe izin verildikten sonra İstanbul'da “*takdim ve tâbi ve diğer bir muteber gazete ile aynen veya icmâlen*” yayınlanacağı bildirilmiştir.⁷¹

29 Mayıs 1910 tarihli “irâdât-ı seniyyeye mahsûs melfûfât cetveli”den şirkete ruhsat verildiği anlaşılmaktadır.⁷²

Arşiv belgelerinden şirketin nizamnâmesinde bazı değişikliklere gidildiği de takip edilebilmektedir. 16 Mayıs 1914 tarihli ve Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne gönderilen belgede, Şirketin dahili nizamnâmesinin yirmi üçüncü maddesinde yer alan “*heyet-i umumiyye her sene mart ayı zarfında*” cümlesi Şûrâ-yı Devlet ve Meclis-i Vükelâ kararlarıyla “*heyet-i umumiyye her sene mayıs ayı zarfında*” şeklinde değiştirilmiştir.⁷³ Konuyla ilgili olarak dönemin Ticaret ve Ziraat Nazırı Süleyman Elbistanî imzalı belgede de talep edilen değişikliğin gerçekleştirildiği bilgisi yer almaktadır.⁷⁴

1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki'ne göre, HKİMOAŞ'ın “hâmız-ı karbon”un yanı sıra “müvellidü'l- humuza” (oksijen) üretimi de yapan bir fabrikası mevcuttu. Fabrika, Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanmış, üstelik Cihan Harbi esnasında dahi üretim faaliyetlerine devam etmişti. Hâmız-ı Karbon Fabrikası muharrik güce sahipti. 1915'te fabrikada 4 memur, 2 ustabaşı ve 7 işçi olmak üzere toplamda 13 kişi istihdam edilmişti.⁷⁵

Gelgelelim, 1920 yılının sonlarına doğru şirketin faaliyetlerine son verdiği görülmektedir. Şöyle ki, R. 15 Teşrinisani 1336/M. 15 Kasım 1920 tarihinde toplanan hissedarlar genel kurulunda şirketin bütün borç ve varlıklarının “Omniyom Şark Sınâi Anonim Şirketi”ne devredilmesi kararı alınarak tasfiye süreci başlatılmıştır.⁷⁶ Başta “muamelat-ı madeniye” olmak üzere her çeşit sınaî, ticari ve mali işle iştigal etme hedefleri doğrultusunda Aleksandr Sinyosoğlu, Leonidas Arvantidi, Paul Karatodori, Corc (George) Zarifi efendiler ve hissedarlar tarafından elli sene müddet ve iki yüz elli bin Osmanlı lirası sermaye ile İstanbul'da kurulan Omniyum Şark Sınai Anonim Şirketi'nin⁷⁷, 22 Teşrinisani 1336/M. 22 Kasım 1920 tarihinde toplanan hissedarlar genel kurulunda devr kararı kabul edilmiş ve nihayetinde Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin “*devr ve ferâğın*” icrasına ve tamamlanmasına müsaade vermesiyle Hâmız-ı Karbon Şirketi'nin feshi resmîyet kazanmıştır.⁷⁸

Esasen, “Omniyom Şark Sınâi Anonim Şirketi”nin müessisleri arasında bulunan Aleksandr Sinyosoğlu, daha öncesinde yani 1911 yılında, “Eskihisar Sun'i Portland Çimentoları ve Su Kireci Anonim Şirketi”nin de kurucuları arasındaydı.⁷⁹

HKİMOAŞ'ın kurucusu Miltiyadi Sinyosoğlu ise 1921 Haziran'ında, Aleksandr Köseoğlu ile birlikte Merkezi İstanbul'da olmak üzere gerek perakende gerek toptan satış mağazaları kurmak veya satın almak ve ticarî, sınaî ve malî alanlarda faaliyet göstermek amaçları doğrultusunda elli sene müddet ve iki yüz bin Osmanlı lirası sermaye ile “Bazar Dü Levan Anonim Şirketi” isimli bir

⁷¹ HKİMOAŞ'nin nizamnâme layihasının gönderildiğine ve gerekli yerlerinin ticaret idaresince düzeltilmesine dair belge için bkz. (ek-4).

⁷² BOA, İrade Ticaret ve Nafia (İ. TNF), 22/5, 19 Cemaziyülevvel 1328 (29 Mayıs 1910), lef 1.

⁷³ BOA, Bâbiâli Evrak Odası Evrakı (BEO), 4285/321304, 20 Cemaziyühâhır 1332 (16 Mayıs 1914), lef 1.

⁷⁴ BOA, A.DVN.MKL., 58-A/49, 8 Şaban 1332 (2 Temmuz 1914) lef 6. Belgenin tam çevirisi için bkz. (ek-5).

⁷⁵ Ticaret ve Ziraat Nezâreti / 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiği, 157.

⁷⁶ BOA, BEO, 4681/351043, 25 Recep 1339 (4 Nisan 1921), lef 2. Belgenin tam çevirisi için bkz. (ek-6).

⁷⁷ BOA, A. DVN.MKL., 68/11, 27 Zilhicce 1338 (11 Eylül 1920) lef 1.

⁷⁸ Bkz. (ek-6).

⁷⁹ BOA, A. DVN. MKL., 55/17, 23 Cemaziyülevvel 1329 (22 Mayıs 1911), lef 3.

şirket daha kurma teşebbüsünde bulunacak⁸⁰ ve şirkete 20 Haziran 1921 tarihli irade-i seniyye ile ruhsat verilecekti.⁸¹ Bu girişimler de bir bakıma Sinyosoğlu Ailesinin Osmanlı Rum burjuvazisinin önemli bir temsilcisi olduğu gerçeğini teyit etmekteydi.

Sonuç

Kimya disiplini, Antik Yunan'dan İslam Medeniyeti'ne varıncaya kadar birçok toplumun katkılarıyla gelişerek modernitenin önemli bileşenleri arasında yerini aldı. Dahası, modern kimya ilmine dair araştırma, analiz, bulgu ve tespitlerin üretim süreçlerine yansıtılması, Batı dünyasında Endüstri Devrimi'nin inşası ve gelişimine önemli katkılar sağladı. Esasen XIX. yüzyıl, kimya ilminin modern kapitalist üretim yöntem, işlem, teknik ve faaliyetlerini doğrudan etkilediği ve dönüştürdüğu bir yüzyıldı. Özellikle, kimyasal asitlerin gıdadan tekstile, kozmetikten metalürjiye, inşaattan harp sanayisine varıncaya kadar birçok sektör ve alanda kullanılması, üretim-tüketim döngüsünün ve insanî faaliyetlerin dönüşümünde radikal bir rol oynayarak, iktisat tarihinin seyrini değiştirdi.

Kuşkusuz bu gelişmeler, Lale Devri'nden (1718-1730) itibaren kendi imkanları dahilinde moderniteye uyum sağlamaya çalışan Osmanlıların da ilgisini çekti ve imparatorluk topraklarında gerek devlet, gerekse özel sektör tarafından modern bir kimya sanayinin kurulması noktasında birtakım hamle ve girişimlerde bulunuldu. Osmanlılar tarafından bilhassa, çağdaş kapitalist üretim ilişkilerinin önemli bir parçası ve aşaması olan anonim şirketçilikte önemli mesafeler kat edildi.

Nitekim, Osmanlı'da 1850'li yılların başında Boğaziçi'nde yolcu ve yük taşımacılığı yapmayı hedefleyen Şirket-i Hayriye'nin kuruluşuyla başlayan anonim şirketleşme, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan akabinde, kayda değer bir gelişim ve dinamizm sürecine girdi. Bu dönemde, anonim şirketçilik ekonomik kalkınmanın, iktisadî bağımsızlığın ve modern iktisadî ilişkiler ağının önemli bir unsuru olarak görülmüş ve banka, inşaat, su, değermercilik, demiryolu ve deniz ulaşımı, halı, kazmircilik, mensucat, maden, süt ürünleri, deri, nakliye, kantariye, sinema ve tiyatro gibi alan, sanayi ve sektörlerde icra-yı faaliyette bulunmak için pek çok şirket vücuda getirilmişti.

Bu şirketleşme vetiresinden henüz ibtidaî bir düzeyde olan Osmanlı kimya sanayisi de nasibini alacak ve sektörü inşa edecek olan fabrika ve şirketler düşük yoğunluklu olmak üzere kurulacaktı. Ne var ki bu alanda faaliyet gösterebilmek için kimya alanında bilimsel, akademik ve teknik bir birikim ve altyapı gerekmektedir. Hele ki karbonik asit ve sair asitlerin üretimini hedefleyen HKİMOAŞ gibi bir kuruluş, alanında ciddi bir uzmanlığa, donanıma ve profesyonelliğe sahip olmalıydı. Esasen XIX. yüzyıldan itibaren, hâımız-ı karbon meselesi gerek telif gerek tercüme olarak kaleme alınmış kimya kitaplarında işlenen bir konuydu. Bu literatür aracılığıyla Osmanlılar, hâımız-ı karbon, oksijen veya diğer asitlerin kimya sektöründe ya da diğer sektörlerde ne için, ne şekilde ve hangi yöntem ve formüller ile kullanıldığının bilgisine sahiptiler. Bu birikim nedeniyle olmalıdır ki HKİMOAŞ, Osmanlı vatandaşları tarafından İstanbul'da, elli sene müddet ve 15.000 (on beş bin) Osmanlı lirası sermaye ile vücuda getirilebildi. Ürün yelpazesi bakımından alanında tek olan şirket, Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin sermayesiyle kurulmuştu. Ancak "*Devlet-i Aliyye'nin kavânin ve nizâmât-ı haliyye ve müstakbelesine*" tabi olan şirketin çalışanları çoğunlukla Osmanlı tebaasından olacak ve şirkette "*muhâberât ve muâmelât*" Türkçe yapılacaktı.

⁸⁰ BOA, A. DVN. MKL.,69/4, 14 Şevval 1339 (21 Haziran 1921), lef 1.

⁸¹ BOA, MV., 255/79, 13 Şevval 1339 (20 Haziran 1921).

Ardı arkası kesilmeyen savaşların neden olduğu ekonomik, demografik, siyasî, askerî ve toplumsal krizler ile uğraşılan bir dönemde Osmanlı topraklarında böyle bir şirketin kuruluşu, Osmanlı kimya sanayisinin inşası adına büyük, radikal ve cesur bir adımdı. Üstelik bu girişim, II. Meşrutiyet Dönemi ticarî hayatındaki uzmanlaşmayı, profesyonelliği, çeşitliliği, vizyonu ve canlılığı dahi tüm boyutları ile ortaya koyan bir gelişmeydi.

Son tahlilde, Osmanlı müteşebbisi tarafından HKİMOAŞ gibi bir kuruluşun hayata geçirilmesi vâkıası, 1908 Devrimi'ni izleyen yıllarda başlayan şirketleşme furyası düşünöldüğünde, anonim şirketçilik bağlamında küçük ancak Osmanlı kimya sanayisinin evveliyatı ve sürdürülebilirliği açısından büyük bir hamleydi. Bu bakımdan HKİMOAŞ, Osmanlıların tüm olumsuzluklara rağmen değişen dünya koşullarına uyum sağlama yeteneklerini, daha da önemlisi Osmanlı'da Batı standartlarını yakalayamamış, yetersiz, zayıf ve kurumsallaşamamış bir kimya sanayisinin mevcudiyetini teyit eden bir müesseseydi. Diğer bir deyişle, bu şirket ve fabrikası sayesinde modern Osmanlı kimya sanayinin ilk nüvelerinin izleri sürölebilmektedir.

Kaynakça

I. Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA).

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV) 226/45; 226/42; 236/97; 254/52; 255/79.

Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun Mukavele Kısmı (A. DVN. MKL) 66/21, lef 2; 67/8, lef 2; 58-A/49, lef 6; 58/49, lef 1; 52/21, lef 3; 68/11, lef 1; 55/17, lef 3; 69/4, lef 1.

Şûra-yı Devlet Evrakı (ŞD) 1263/37, lef 2; 810/24, lef 3,5; 1230/21, lef 1.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3) 421/3; 534/69, lef 2.

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT) 2588/119, lef 1.

İrade Ticaret ve Nafia (İ. TNF) 22/5, lef 1.

Bâbîâli Evrak Odası Evrakı (BEO) 4285/321304, lef 1; 4681/351043, lef 2.

II. Osmanlı Türkçesi Kitap, Sözlük ve İstatistikler

Burdurlu M. Hayati. *Kimya-yı Gayr-i Uzvî*. Tab'-ı Sâni, Dersaadet: Kanaat Matbaası, R. 1331.

Grimaux, Eduard. *Kimya-yı Gayr-ı Uzvî*., Mütercimleri: Aziz Mahmud-Abdi Bin Raif, Cild-i Evvel, İstanbul: Karabet Matbaası, 1307.

Hasan Vahid. *Usul-i Kimya-i Sanayi*. İstanbul: H. 1296.

Kâmûs-ı Türkî. Hazırlayan: Şemseddin Sami, İstanbul: Çağrı Yayınları, 2005.

Pelouse. *Zübdetü'l-Kimya*. Mütercimi: Sakızlı Mehmed Hayreddin, İstanbul: H. 1291.

Ticaret ve Ziraat Nezâreti / 1329, 1331 Seneleri Sanayi İstatistiği, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1333-1917.

III. Kitap ve Makaleler

Aftalion, Fred. *A History of The International Chemical Industry*. Translated by Otto Theodor Benfey, Philadelphia: Chemical Heritage Press, 2001.

Aydın, Ayten Koç. "Simya". *TDV İslam Ansiklopedisi*, 37 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), ss. 218-220.

Başkutlu, Salih. "Klasikten Moderne Osmanlı Değirmenciliği." *Kadim* 3 (Nisan 2022): ss. 209-240.

Başkutlu, Salih, *Osmanlı Devleti'nde Değirmencilik Endüstrisi ve Buhar Değirmenleri*. İstanbul: Libra Yayınları, 2022.

Braudel, Fernand. *Uygurlukların Grameri*. Çev., Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitabevi, 1996.

Bunch, Bryan – Hellemans, Alexander. *The History of Science And Technology*, New York: Houghton Mifflin Company, 2004.

Dölen, Emre. "İstanbul'da Kimya Eğitimi". *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. Editör: Çoşkun Yılmaz. Cilt: 9, İstanbul: 2015.

- Günergun, Feza. “Ondokuzuncu Yüzyıl Türkiye’inde Kimyada Adlandırma”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5/1 (2003): 1-34.
- Habashi, Fathi. “The Age of Alchemy History of Chemistry, Metallurgy, And Civilisation”. *Interdisciplinary Science Reviews* 23/4 (1998): 348-361.
- Hudson, John. *The History of Chemistry*. New York: Chapman&Hall, 1992.
- Johnston, John. “The History of Chemistry”. *The Scientific Monthly* 13/1 (July 1921): 5-23.
- Kahya, Esin. *Cabir b. Hayyan/Modern Kimyanın Kurucusu*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Kansu, Aykut. *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*. İstanbul: İletişim Yayınları 2016.
- Moore, F. J.. *A History Of Chemistry*. New York: Mcgraw-Hill Book Company, 1918.
- Parrington, J. R.. *A Short History of Chemistry*, 3 ed., London: MacMillan & Co., 1960.
- Sezgin, Fuat. *İslam'da Bilim ve Teknik*. Çeviri: Abdurrahman Aliy- Eckhard Neubauer, Cilt: 4, Ankara: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2008.
- The Chemical Industry*. Editors: David H. Sharp and Trustham F. West. London: Published for the Society of Chemical Industry, 1982.
- Thorpe, Thomas Edward. *History of Chemistry*. Volume: I, London: G. P. Putnam’s Sons, 1909.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. “Câbir İbn Hayyân”. *Bilim ve Teknik* 534 (Mayıs 2012): 72-75.
- Toprak, Zafer. “Osmanlı Devleti’nde Sayısallaşma ya da Çağdaş İstatistiğin Doğuşu”. *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik* (içinde). Haz., Halil İnalçık ve Şevket Pamuk. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000, ss. 95-112.
- Toprak, Zafer. *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Toprak, Zafer, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, İstanbul: Doğan Kitap, 2017.
- Zeydan, Corci. *İslam Uygarlıkları Tarihi*. Çev., Nejdet Gök. Cilt: 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

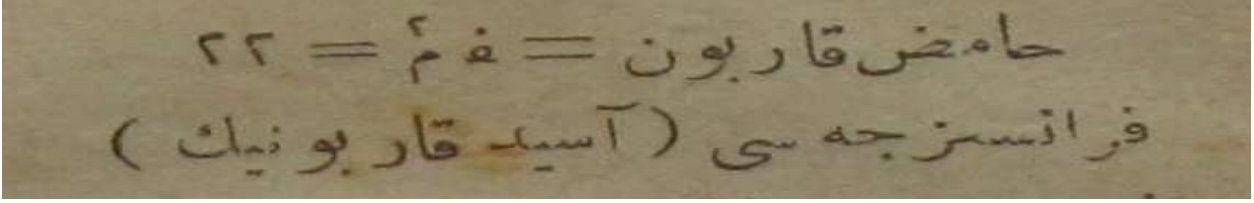
IV. İnternet Siteleri

- “A Brief History of Chemistry.” Erişim 13 Ekim, 2023. <https://chem.libretexts.org>.
- “Alkali”. Erişim 18 Ekim, 2023. <https://www.britannica.com>.

Ekler

Ek-1

Hasan Vahid'in *Usul-i Kimya-i Sanayi* İsimli Kitabında Hâmız-ı Karbon (Asid Karbonik) Gazının Tarifine, Niteliklerine ve Kullanım Alanlarına Dair Malumat⁸²

Bu cisim tabiatta hayvanatın teneffüslerinden ve mevâdd-ı hayvaniyye ve nebatiiyenin tahallüllerinden ve yanardağların ağızlarından ve sair mahallerden südür etmekte bulunduğu cihetle havanın terkiibinde daima bulunur ise de miktarı yerine göre değişir.

Hâmız-ı karbon havadan ağırca olduğundan râkid havada bulunan hâmız-ı mezkûr havanın aşağı tabakalarına ineceğinden bazı kuyularda ve mağaralarda ve mahzenlerde kesretle tesadüf olunup birdenbire duhûl olundukta insanı boğduğu cihetle kuyucular bile bilâ-tecrûbe kuyuya inmezler.

İstihsâli: Ekser taş ve mermerler hâmız-ı karbon ile kireçten ibaret olduklarından mermerin üzerine herhangi bir hâmız dökülse hâmız-ı karbon çıkar. Ve bunun için müvellidü'l- mâ istihsâlinde istimâl ettiğimiz alet kullanılıp şişenin içine su ile biraz mermer kırıkları koyarak hunili borudan dahi bir miktar hâmız-ı klorma yani tuz ruhu dökülse hemen alâim-i kimyevîyeden olan bir galeyan zuhur edip hâmız-ı karbon huruç eder ki zuhûra gelen tebeddülât ber-vech-i zir iş'âr olundu:

Tebeşirle hâmız-ı kibrit hılt olunmakla dahi hâmız-ı karbon istihsâl olunur ise de tebeşir parçalarının yüzünde hasıl olacak kibritiyet-i kils hâmız-ı mezkûrun tesirini men' edeceğinden mahlûtu daima karıştırmak lazım gelir.

Havass-ı Hikemiyyesi: Bu hâmız renksiz ve biraz ekşi lezzetli ve tizce rayihalı bir gaz olup müvellidü'l- ma'dan 22 defa ağır ve siklet-i izafiyyesi 1,529 olduğundan bir litresinin vezni 1,97 gramdır. + 15 derecedeki su kendi hacmine müsâvî hâmız-ı karbon bel' eder ise de tazyik arttırıldıkça bir hacim su 7:6 hacim hâmız-ı karbon mass eyleyeceğinden bu vecihle hâmız-ı karbon bel' ettirilmiş sulara sunî gazlı sular tabir olunup açık havaya terk veya teshin olunduklarında hâvi oldukları hâmızın kaffesini terk edeceklerinden bu suları hâvi olan şişelerin ağızlarını muhkemce tıkamak ve tıpasının üzerini demir tel veya sicim ile güzelce bağlamak gerektir.

Hâmız-ı mezkûru hâvi olan sular hoşça ve ekşi lezzetlice olduklarından limonata ve envâi şuruplara mezkûr hâmızı bel' ettirerek ticarete fûruht ederler ki gaz limonatası da bu neviden olup gerek bu limonatanın ve gerek şampanya ve bira denilen arpa suyunun terkiibinde de ziyadece

⁸² Hasan Vahid, *Usul-i Kimya-i Sanayi* (İstanbul: H. 1296), 102-104.

hâmız-ı karbon bulunmakla ağızları açıldıkta mantarları şiddetle fırlayıp hâımız-ı karbon dahi kaçmak istediğinden mezkûr suları köpürtür.

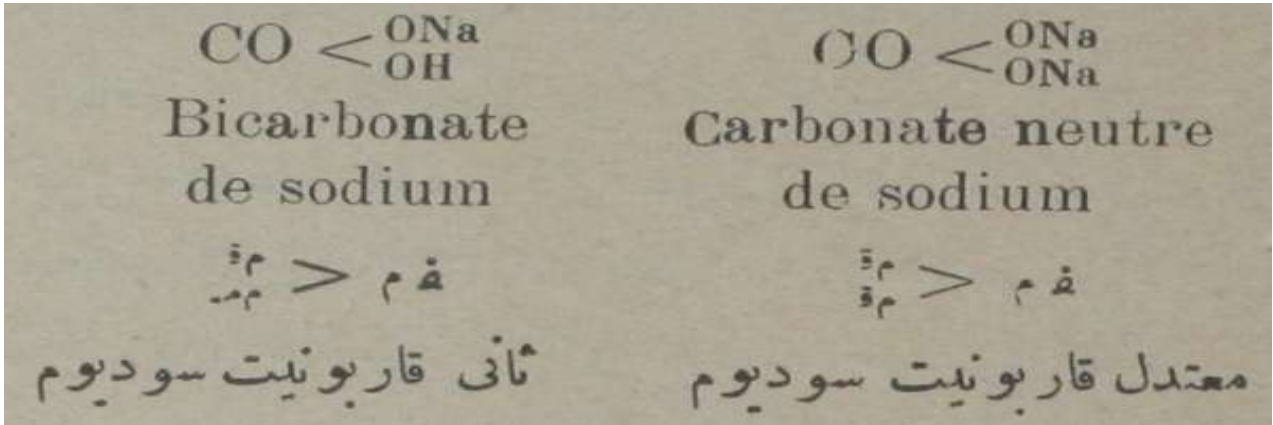
Havass-ı Kimyevîyyesi: Ayçiçeği boyasına ve menekşe şurubuna hâımızlar gibi tesir eder. Ve yanıcı bir şey olmadığından içine bir mum sokulsa söner ve sikleti havadan ağır olduğundan yanmakta olan bir mumun üzerine bir muhbir dolusu hâımız-ı karbon ağzı aşağı edilerek boşaltılsa yine mum söner ve kireç suyu ile temasa gelse kireç ile imtizaç ederek gayr-ı münhal karbonit kils vücuda getirip bir tortu hasıl eder. Ve yanıcı gazlar ile temasa gelse tahallül edip hâımız-ı karbon haline geçer ve kızdırılmış bir borudan geçirilse yine tahallül edip hâımız-ı karbon suretine munkalip olur.

Hâımız-ı karbon zehirli değil ise de teneffüse yaramadığından bir mahallde çokça bulunduğu halde havadaki müvellidü'l- humuzâ'nın miktarını o kadar azaltmış olacağından dolayı insan ve hayvanat-ı saireyi boğar ve mezkûr hâımız kâffe-i ecsâm-ı muhterikanın esna-yı ihtiraklarında çokça hasıl olduğundan odalarda ateş yakmaktan külliyyen hazer olunmak icap eder”.

Ek-2

Eduard Grimaux'un *Kimya-yı Gayr-ı Uzvî* İsimli Eserinde “Hâımız-ı Karbon” Gazi⁸³

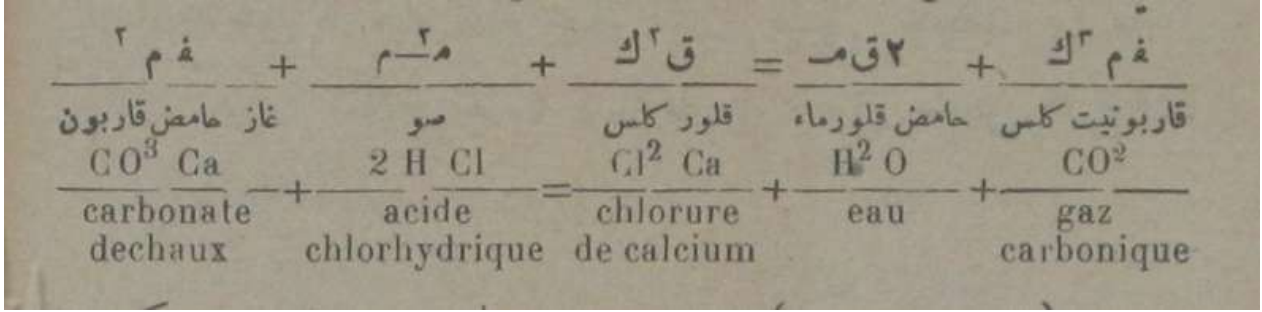
(**Madde-244**) **Hâımız-ı Karbon:** Karbonun miktar-ı azimde müvellidü'l- humûza derununda ihtirakı hâımız-ı karbon gazını fe mim kare tevlîd eder. Bu cisme hâımız-ı karbon tesmiye olunmuş ise de çok az sebatlı olan ve serbest bırakıldıkta su H_2O ile bilâ-mâ hâımız-ı karbona fe mimkare tahallül eden hakiki hâımızın H_2CO_3 bilâ-mâ'sıdır. Emlâh-ı mutedile ve hâımıziyye hakiki hâımız-ı karbona H_2CO_3 mukabildirler.

(**Madde- 245**) **Hal-i Tabîisi:** Alelade hâımız-ı karbon tesmiye olunan gaz hâımız-ı karbona fe mimkare gerek kalvîler ile memzûcen (karbonitler) ve gerek arzın şukûkundan ve hal-i ihtirâkta bulunan ve volkanlardan intişâr ederek hal-i serbestide tesadüf olunur. Kabil-i şürb olan suların kaffesi gaz hâımız-ı karbonu havadır. Çitli, Vişi ve Selç? gibi bazıları o kadar hâımız-ı karbonu havadır ki havada feverân hasıl eder. Hâımız-ı karbon teneffüste, karbonun ihtirâkında, tenvîr ve

⁸³ Eduard Grimaux, *Kimya-yı Gayr-ı Uzvî*, Cild-i Evvel, Mütercimleri: Aziz Mahmud-Abdi Bin Raif (İstanbul: Karabet Matbaası, 1307), 354-359.

teshinde müstâmel mevâdd-ı karboniyyeden tahammürât-ı küüliyyeden kezâlik kireç imalinde olduğu gibi karboniyetlerin hararet vasıtasıyla tahallülünden bir miktar-ı azîmde husûle gelir. Kimyahânelerde yahut sanayide tabiatta mebzûlen bulunan karbonit kilsî (tebeşir, beyaz mermer, inşaatta müstâmel taş) hâmız-ı klorma yahut hâmız-ı kibrit vasıtasıyla muamele ederek hâmız-ı karbon istihsal olunur

(Madde- 246) Havası: Gaz hâmız-ı karbon renksizdir. Sikleti 1,542 olduğundan havadan ziyade kesiftir ve bir litre gaz hâmız-ı karbon 1,966 gramdır. Bu sıklitten dolayı kapalı yahut teceddüd havası gayr-ı kâfi mahallerde husûle geldiği zaman kuyularda ve şarabın tahammür etmekte olduğu kebir fiçılar derununda olduğu gibi hava-yı nesiminin kısm-ı süflâsında terâküm eder. Napoli civarında (Garü'l- kelb) derununda müşahede olunan asar aynı sebepten neşet eder. Mahall-i mezkûrun kısm-ı süflâsına terâküm etmiş olan hâmız-ı karbon tabakası kelbin boyundan mürtefi olduğu ve insaninkine vasıl olamadığı cihetle orada bir insan korkusuzca gezinebilirse de kelb boğulur.

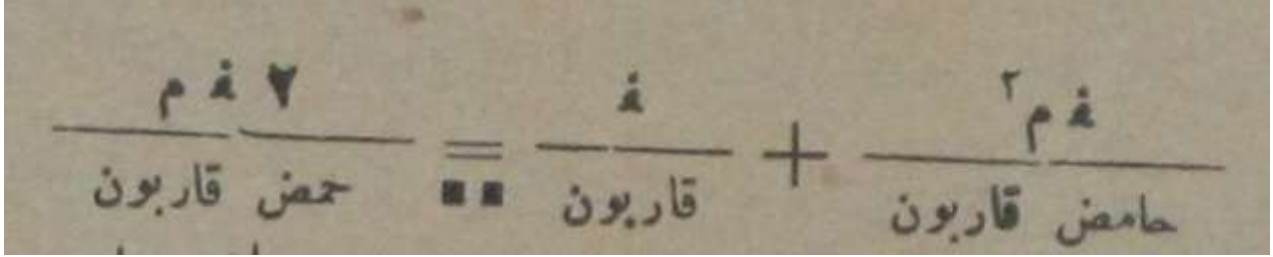
Hâmız-ı karbon gazı sabit değildir. 36 hava-yı nesimî tazyiki tahtında renksiz bir mâyi haline geçer. Mâyi hâmız-ı karbon tayaran ederken o kadar hararet isti'âre eder ki derece-i hararet -78 dereceye tenezzül eder ve bizzat hâmız-ı karbonun bir kısmı kar gibi hafif ve beyaz bir madde halinde tasallüb eder. Parmaklar arasında sulb hâmız-ı karbon ezilecek olur ise bir kızgın demirin yaptığı gibi cildin uzviyetine hâle getirir. İtır ile mahlût sulb hâmız-ı karbon derece-i hararetin tahte's- sıfır yüz derece tenzilini husûle getirir ki bu derece-i hararet birkaç dakikada bir kilogram civayı tasallüb ettirmeye müsaittir.

Gaz hâmız-ı karbon suda münhal olup su adi derecede ve adi tazyikte kendi hacmine müsavî gaz hal eder. Bu inhilâliyet tazyik ile ve tazyikle münasip suretle tezâyüd eder. Sunî meşrubât-ı gâziye kuvvetli bir tazyik tahtında gaz hâmız-ı karbon ile meşbû birtakım mayiâttır ki tazyikin tenâkusuyla hâmız-ı mezkûr feveran ederek mâyiden tebâüd eder. Bu mahlûlât hin-i galeyanda hâmız-ı karbonlarının kaffesini zayi ederler bunun içindir ki daima hâmız-ı karbon vasıtasıyla hal olmuş bir miktar cüzi karbonit kilsî havi olan su yüz derecede hâmızın tayaranı sebebiyle milh-i mezkûru tersib eder. Vapur kazanlarının cüdranında tessebbüt eden teressübât-ı sulbiyyenin kısm-ı azami karbonit kilsten müteşekkildir.

Gaz hâmız-ı karbonun mahlûlât-ı mâyiesi ekşimtırak bir lezzete maliktir. Bu ekşilik gazlı suları serinlendirici meşrubât gibi istimal ettirir ve onlar mavi turnusol kağıdını kırmızıya telvin eder.

Kireç suyu derununa gaz hâmız-ı karbon cereyanı sevk olundukta karbonit kils rüsubu hasıl olur ki mezkûr rüsub gazın bir miktar-ı kesiri vasıtasıyla münhal sâni-i karbonit haline geçerek gaib olur.

Gaz-ı mezkûr karbon ile imlâ ve kızıl derecede teshin olunmuş fağfûrî bir boru derununa sevk olundukta hâmız-ı karbona tahavvül eder.

Husule gelen hâmız-ı karbonun hacmi gaz hâmız-ı karbonun iki mislidir.

Bu gazı mahmul olan hava-yı nesimî ihrak ve teneffüse gayr-ı salihdir. Müstâmel bir mum bu gaz derununda söner. Hâmız-ı karbonu mahmul bir hava-yı nesimîyi kabil-i teneffüs bir hale getirmek için gerek tecdid-i hava vasıtasıyla gerek kapalı mahaller derununa hâmız-ı mezkûru mass eden miktar-ı kesir leben-i kils atarak gaz hâmız-ı karbon oradan tebaüd olunur.

(Madde-246) Gaz Hâmız-ı Karbonun Uzviyet Üzerine Tesiri:

Hayli zaman gaz hâmız-ı karbonun basiten gayr-ı kabil-i teneffüs olup uzviyet üzerine tesir etmediği zannında bulunulduysa da Mösyö Claude Bernard'ın tecâribî gaz-ı mezkûrun bizzat mühlik olduğunu göstermiştir. Zira kuşlar adı havaya nispetle daha çok müvellidü'l- humûzayı havi ve fakat %13 hâmız-ı karbonu muhtevî bir hava-yı nesimî derununa gats olundukları zaman derakap mahnûkan olur. İhtinâk müvellidü'l- humûzanın fikdanından olmayıp lakin hâmız-ı karbonu daha kesir olan bir mahalde hâmız-ı mezkûrdan kurtulamayan dem-i veridî de hâmız-ı karbonun kesretindedir. Gaz hâmız-ı karbon cilt ile de mass olunur. Her ne kadar başı adı hava derununda bulunsa bile vücudu gaz hâmız-ı karbon derununa mağtûs olan kuşlar helak olur ve derhal hissizliği takip eden birtakım âraz-ı münebbihe irâe ederler. Gaz hâmız-ı karbon mübtel-i hiss gibi tecrübe olunmuş ise de istimâli faidesizdir”.

Ek-3

Hâmız-ı Karbon İmâline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi'nin Nizamnâme-i Dâhilîsi⁸⁴

“HÂMIZ-I KARBON İMÂLİ İÇİN TEŞEKKÜL EDEN ŞİRKETİN NİZAMNÂME-İ DÂHİLİSİDİR

İşbu nizamnâmenin birinci maddesinde mezkûr muamelâtı icrâ etmek üzere zirde vazî'ı- imza Dersaadet'te Galata'da Azaryan Hanında mukim tebaa-i Devlet-i Aliyye'den ve tüccardan Miltiyadi Sinyosoğlu tarafından şerait-i atıyyeye tevfikân Anonim Şirketi teşkil edilmiştir.

⁸⁴ BOA, A. DVN.MKL., 58/49,1.

BİRİNCİ FASIL

Şirketin Teşkilî ve Maksudî ve İsmi ve Merkezi Beyanındadır

Birinci Madde: Şirkete bilâbedel devr edilecek olan Fî 24 Şubat sene 325 tarihli ruhsatnameye tevfikân Hâmız-ı Karbon fabrikası inşa ve tesis ile işletmek ve ileride müvellidü'l-humûza ve asitler ve maden suları imal ve fûruht edebilmek üzere tertip ve ihracı zirde kararlaştırılan hisseler ashâbı beyninde bir Osmanlı Anonim Şirketi teşkil olunmuştur.

İkinci Madde: Şirketin unvanı Hâmız-ı Karbon İmaline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi olacak ve tabiiyeti sıfatıyla Devlet-i Aliyye'nin kavânîn ve nizâmât-ı haliyye ve müstakbelesine tabi bulunacaktır.

Üçüncü Madde: Şirketin merkezi Dersâdet'te olacak ve Memâlik-i Osmâniyye'nin sair mahallerinde veya memâlik-i ecnebiyyede dahi şubeleri bulunabilecektir.

Dördüncü Madde: Şirketin müddeti bazı esbâbtan dolayı katı' veya müddeti temdid kılınmak gibi bir hal vukua gelmedikçe elli seneden ibaret olacaktır.

İKİNCİ FASIL

ŞİRKETİN SERMAYESİ BEYANINDADIR

Beşinci Madde: Şirketin sermayesi on beş bin Osmanlı lirasından ibaret olup beheri bir lira-yı Osmânî kıymetinde on beş bin hisseye münkasımdır ve bundan mâadâ bin aded müessis hissesi ihraç olunacaktır. Heyet-i umûmiyyenin işbu sermayeyi yüzde elli derecesine kadar tezyit etmeye salâhiyeti olacaktır.

Altıncı Madde: Şirket sermayesinin tamamı imza ve yüzde otuzu istihsâl olunduktan sonra suret-i katiyyede teşekkül etmiş addolunacak ve hissedar yazılanlara tediye ettikleri tekasıtı mübeyyin muvakkat senedât verilecek ve sermayenin üç rubunun tediyesinde ashâbı yedinde bulunan senedât-ı muvakkate senedât-ı asliyyeye tahvil edilecektir. Şirketin hisse senedâtının bir tarafı Türkçe ve diğer tarafı Fransızca veya sair lisanlar ile tanzim olunacaktır. İşbu senedat koçanlı defterlerden ihraç ve üzerlerine sıra numerosu vaz olacak ve şirketin mallarını ve meclis-i idare azasından ikisinin veyahut bir aza ile meclis-i idare tarafından mensup murahhasın imzalarını havi bulunacaktır. Hisse senedâtının kable'l- ihraç ikinci nüshası numune olmak üzere Ticaret ve Nafiâ Nezareti'ne tevdi edilecektir. Sermayenin baki kalan yüzde yetmişî şirketin ihtiyacatına göre Meclis-i İdarenin kararıyla Dersaadet ve sair lazım gelen mahalde elsine-i muhtelifede çıkan resmî ve gayriresmî bazı gazetelerle laakal otuz gün evvel ilan-ı keyfiyet olunarak mütâlebe olunacaktır.

Yedinci Madde: Hisseler bedelinin üç rub'u tediye oluncaya değin senedât ashâbının ismine muharrer olacak ve bedelinin yüzde otuzu tediye olunmadıkça kabil-i havale ve fûruht olamayacaktır. Ve bunların havale ve fûruhtı, şirketin defterine kayıt edilerek zîri bayi ile müşteri ve müdürandan biri tarafından imza olunmakla icrâ olunacak ve keyfiyet havale ve fûruhtı senette dahi zikr ve işaret kılınacaktır. Bedelin üç rub'u tediye olunduktan sonra senedât hâmiline ait olmak üzere muharrer bulunacaktır.

Sekizinci Madde: Hisse senetleri şirket nazarında kabil-i inkisâm değildir ve şirket her hisse için bir sahip tanır. Bir hissedarın varis veya dâyinleri hiçbir vesile ile şirketin emvâl ve emlâkının taht-ı hacze vaz'ını talep ve şirketin umur-ı idaresine hiçbir vecihle müdahale edemezler ve istifa-

yı hukuk için şirketin sene-i muhasebe defâtiri ile heyet-i umûmiyenin kararlarını kabule mecburdurlar.

Dokuzuncu Madde: Evkât-ı muayyenede tekasıtı tediye olunmayan hisse senedâtının sahiplerinden te'hirat-ı vak'adan dolayı ihtar-ı keyfiyete hâcet kalmaksızın taksitin hulûlü gününden itibaren senevî yüzde dokuz hesabıyla faiz ahz olunacaktır.

Onuncu Madde: Şirketin taksitleri vaktiyle tediye edilmeyen senedât ashâbı aleyhine ikame-i dava etmeğe ve hisseleri dahi satmağa salahiyeti olacaktır ve bu makûle satılması lazım gelen hisse senedâtının numaraları gazeteler marifetiyle neşir ve ilan olunarak tarih-i ilandan on beş gün sonra şirket hiçbir gûna ihtar ve muâmelât-ı adliyeye mecbur olmamak ve zarar ve ziyânı sahibine ait olmak üzere Dersâdet'te müzayede tarikiyle hisseleri sattıracaktır. Bu vecihle fûruht olunan senedât iptal olunacak ve müşterilere eski senetlerin numaralarını hâvi olmak üzere yeni senedât îtâ kılınacaktır. Satılan senedin esmân-ı hâsilası hissedarın şirkete olan deynine hasr ve tahsis olunur ve noksanı ondan talep olunacağı gibi fazlası varsa ona îtâ olunur.

ÜÇÜNCÜ FASIL

ŞİRKETİN İDÂRE-İ DÂHİLİYESİ BEYANINDADIR

On Birinci Madde: Şirketin umûr-ı mesâlihi heyet-i umûmiyye tarafından mansub ve laakal nısfı tebaa-i Osmanîye'den olmak üzere beşten yediye kadar azadan mürekkep bir meclis-i idareye ihale olunur ve şu kadar ki ilk defa teşkil olunan meclis-i idare heyeti Sinyosoğlu Aleko ve Sinusoğlu Miltiyadi ve Arvanitidi Yorgi ve Arvanitidi Lionidas efendilerle Mösyö Lionidas Zarifi ve Mösyö Nikola Zarkali'den müteşekkildir. Bunların memuriyetleri heyet-i umûmiyyenin tasdikine muallak olmayıp beşinci senenin hesabâtı hakkında karar verilmek üzere ictimâ edecek olan heyet-i umûmiyyenin ictimâına değin devam edecektir.

On ikinci Madde: Beş sene müddet için tayin olunan azanın müddet-i memuriyetleri hitâm bulduktan sonra meclis-i idareye intihâb olunacak azanın ilk teceddüdünde kura ile ve ondan sonra kıdem itibariyle her sene bir veya ikisi çıkarılarak yerlerine ahiri intihâb ve tayin kılınacaktır. Şu kadar ki çıkan azanın tekrar intihabı câiz olacaktır.

On Üçüncü Madde: Meclis-i idarenin ictimâi icab-ı maslahata tâbi olacak ise de ayda bir defa şirket merkezinde toplanması lâbüddür. Müzakerâtın müteber olması lâakal nısfından ziyade azanın bizzat huzuruna menuttur. Meclis-i idarenin kararları hazır bulunan azanın ekseriyet-i arasıyla müteber olur. Tesâvî-i ârâ vukûunda keyfiyet ictimâ-i âtîye ta'lik edilir ve onda dahi tesâvî-i ârâ vukû bulursa mevzubahis olan teklif red edilir.

On Dördüncü Madde: Meclis-i İdare'nin müzakerâtı zabıt defterine kaydolunur ve ziri reis ile hazır-ı bil-meclis bulunan aza tarafından imza edilir. Zabtın sureti veya bir fıkra-i muhrecesi müteber olmak için reis veya vekili tarafından imza olunmak lazım gelir.

On Beşinci Madde: İdare meclisi azasından her biri şirketin laakal yüz adet hisse senedâtına malik olması lazım gelir. Senedât-ı mezkûre şirketin sandığına tevdi olunacak ve müddet-i memuriyetleri zarfında satılamayacaktır. Bunların üzerine fûruhtı câiz olmadığını mübeyyin bir damga vurulacaktır.

On Altıncı Madde: Meclis-i idare azasından bir veya birkaçının vefatı veya istifası vukuundan veya sair bir sebepten dolayı bir veya birkaç aza yeri münhal kalır ise meclis-i idare onların yerine muvakkaten aza tayin eyleyecek ve intihâb-ı kat'î gelecek heyet-i umûmiyye tarafından icrâ olunacaktır.

On Yedinci Madde: Meclis-i idare her sene içlerinden birini reis intihâb eder ve reisin gıyâbında vekâlet etmek üzere azadan birini tayin eyleyler.

On Sekizinci Madde: Azadan memâlik-i ecnebiyyede ikamet edenler veya muvakkaten gaybûbet edenler esna-yı müzakerâtta kendilerine vekâlet etmek üzere refiklerinden azadan birini tayin edebilirler. Şu kadar ki vekâlet edecek azanın kendi re'yi dahil olduğu halde ikiden ziyade re'yi olamayacaktır.

On Dokuzuncu Madde: Meclis-i idare, Şirketin umûr ve emvâlinin idaresi için iktidar-ı tamı haizdir ve hatta sulh olmak ve hüküm tayin etmek salâhiyetine dahi maliktir ve heyet-i umûmiyyeye arz olunacak hesabâtı tanzim ile tevzî olunacak temettüün miktarını teklif eder. Meclis-i idarenin reisi gerek müddeî ve gerek müddeî-aleyh sıfatıyla huzur-u mehâkimde bizzat veya bi'l-vekalet vekalet eyleyler.

Yirminci Madde: Meclis-i İdare mevâdd-ı mahsûsa ve bir müddet-i muayyene için hâiz olduğu iktidarı kısmen veyahud tamamen azasından bir veya birkaç zata bâ-vekâlet-i mahsûsa ihale edeceği misillü, mesâlih-i câriyenin rü'yet ve tesviyesi için hariçten dahi bir veya birkaç zatı tevkil eyleyebilir.

Yirmi Birinci Madde: Meclis-i idare azası hasılat-ı safiyeden kendilerine tahsis kılınacak hisseden başka mecliste hazır bulunacakları günler için hissedâran heyet-i umûmiyyesince takdir ve tayin edilecek bir ücret dahi ahz edeceklerdir.

DÖRDÜNCÜ FASIL

HEYET-İ UMÛMİYYE BEYANINDADIR

Yirmi İkinci Madde: Suret-i muntazamada akd-i ictimâ eden heyet-i umûmiyye umûm hissedarânın heyet-i mecmûası makamında bulunur.

Yirmi Üçüncü Madde: Heyet-i umûmiyye her sene Mart ayı zarfında şirketin merkezinde, veya memâlik-i Osmânîyye dahilinde meclis-i idare tarafından tayin olunacak mahalde suret-i âdiyede akd-i ictimâ eder. Bundan başka meclis-i idare icap eyledikçe suret-i fevkalâdede olarak heyet-i umûmiyyeyi davet edebilir.

Yirmi Dördüncü Madde: Heyet-i umûmiyye vekâleten veya asâleten lâakal elli hisseye malik olan hissedarândan mürekkep olacaktır. Heyet-i umûmiyyede gerek asâleten ve gerek vekâleten hazır bulunan hissedarânın her elli hisse için bir re'yi olacak ve her bir hissedarın beşten ziyade re'yi olamayacaktır.

Yirmi Beşinci Madde: Davetnâmeler yevm-i ictimâdan lâakal bir mah evvel altıncı maddede beyan edildiği vecihle gazeteler ile ilan olunacaktır.

Yirmi Altıncı Madde: Heyet-i umûmiyye gerek asâleten ve gerek vekâleten Şirket sermayesinin nisfina müsâvî hisse senedâtına malik hissedarlar hazır bulunur ise teşkil etmiş addolunur. Heyet-i umûmiyyede hazır bulunacak hissedarânın mutasarrıf oldukları hisselerin

sâlifü'z zikr nisfina müsâvî olup olmadığı anlaşılacak üzere hisse senetlerini on gün zarfında meclis-i idare tarafından irâe olunacak mahalle teslim etmeleri davetnâmelerde ihtar olunacaktır. İşbu heyet-i umûmiyyenin defa-i ûlâ ictimâında hazır bulunan hissedarânın asâleten ve vekâleten hâmil oldukları hisse senedâtının miktarı derece-i kifâyede olmadığı halde heyet-i umûmiyye ikinci defa olarak ictimâa davet edilir. İşbu ikinci ictimâda hazır bulunan hissedarân hisselerinin miktarı ne olursa olsun birinci ictimâda müzakere olunmasına karar verilmiş olan husûsat hakkında icrâ-yı müzakerât edeceklerdir ve bu vechile cereyan eden müzakerât mer'î ve mûteber olacaktır. Birinci ictimâ ile ikinci ictimâ beynindeki müddet bir mahdan ziyade olmayacak ve ikinci ictimân davetnâmeleri yirmi gün evvel icab edenlere gönderilecektir.

Yirmi Yedinci Madde: Heyet-i umûmiyyede meclis-i idare reisi riyâset eder ve reis mevcud olmadığı halde meclis-i idare azası içlerinden birini reis vekâletine intihâb ederler. Heyet-i umûmiyyede hazır olup en ziyade hisseye malik olanlardan iki hissedar re'y toplamak hizmetini ifâ eder. Heyet-i umûmiyye kâtibi, reis ile re'y toplamaya memur olanlar tarafından tayin olunur.

Yirmi Sekizinci Madde: Heyet-i umûmiyyede müzakere olunan husûsâta ekseriyet-i ârâ ile karar verilir. Müzakere olunacak mevâddın cetveli meclis-i idare tarafından tanzim edilir. İşbu cetvele dahil olacak mevâdd, meclis-i idarenin teklifâtıyla heyet-i umûmiyye azasından olup hâmil oldukları hisselerin bedeli şirket sermayesinin lâakal yüzde yirmisine bâliğ olan hissedarân tarafından yevm-i ictimâdan lâakal yirmi gün evvel tahriren vukû bulacak teklifâtan ibaret olacaktır. İşbu cetvele dahil olmayan husûsat heyet-i umûmiyyede müzakere olunamaz.

Yirmi Dokuzuncu Madde: Heyet-i umûmiyye bi'l-cümle hesabâtın tedkiki için gerek hissedarândan ve gerek hariçten bir veya müteaddid müfettiş tayin eder.

Otuzuncu Madde: Beher sene akd-ı ictimâ edecek olan heyet-i umûmiyye, Şirketin umûr ve mesâlihine dair her sene meclis-i idare tarafından takdim olunan layiha ile hesabâta dair müfettiş tarafından verilen raportun kıraatını istimâ ve hesabâtı lede'l- müzakere ya kabul veya red eder ve hisse-i temettüü tayin eyler. Tebeddülü iktiza eden meclis-i idare azasının yerlerine diğerlerini nasb eder. Ve şirketin bi'l-cümle umûr ve husûsatı hakkında bil-müzakere karar-ı kati îtâ ve meclis-i idarenin icab ederse iktidarını tevsi' eder. Fakat heyet-i umûmiyyede asâleten ve vekâleten şirket sermayesinin lâakal sülûsânına müsâvî hisseler ashâbının ekseriyet-i ârâsı olmadıkça sermayenin tezyidine karar verilemez.

Otuz Birinci Madde: Heyet-i umûmiyyenin zabt olunan müzakerâtı bir defter-i mahsûsa kayıt ve zîri heyet-i umûmiyye reisi ile re'y toplamaya memur olanlar ve katip tarafından imza edilir. Heyet-i umûmiyyenin her ictimâında hazır bulunan hissedarânın esâmîsi ile ikametgâhını ve her birinin hâmil olduğu hisselerin miktarını mübeyyin bir cetvel tanzim ile mevcut olanlar tarafından imza edilip zabıt defterinin o günkü varakasına rabt ve talep vukûunda alâkadarâne tebliğ olunur.

Otuz İkinci Madde: Lace'l-ihticâc ibraz olunacak heyet-i umûmiyyenin zabıt sureti veya fikarât-ı mustahrecesi, meclis-i idare reis veya vekili tarafından imza edilir.

Otuz Üçüncü Madde: Heyet-i umûmiyye tarafından işbu nizamnâme ahkâmına tevfikân verilecek kararların kabulü kaybolan veya muhalif re'yde bulunan hissedarân için dahi mecburi'ül-icrâdır.

BEŞİNCİ FASIL

HESABÂT-I SENEVİYYE VE MÜFREDÂT DEFTERİ BEYANINDADIR

Otuz Dördüncü Madde: Şirket'in sene-i maliyesi Mart ibdidasından bed'en ile Şubat'ın son günü hitâm bulur. Fakat birinci sene-i maliye müstesna olarak Şirketin suret-i katiyyede teşkili tarihiyle ertesini Şubat'ın son günü beynindeki müddeti Őâmil olacaktır. Meclis-i idare her sene nihayetinde Şirketin matlûbat ve düyunatını hâvi bir defter-i umûmî tanzim ve işbu defter ile muvazene defterini ve hesabâtı heyet-i umûmiyyenin⁸⁵ ictimâından kırk gün evvel müfettişlere irâe edecek ve heyet-i umûmiyyenin hin-i ictimâında ona takdim eyleyecektir. Heyet-i umûmiyyeye dahil olmak salâhiyetini haiz olan her hissedar mezkûr defterleri ve hesabâtı mütâlaa ve muayene edebilmeleri zımında müfettişler tarafından yevm-i içtimadan on gün evvel nazar-ı mütalaalarına amade bulundurulacaktır.

ALTINCI FASIL

TEMETTÜATIN SURET-İ TAKSİMİ BEYANINDADIR

Otuz Beşinci Madde: Şirket'in temettuat-ı safiye-i seneviyyesinden evvela bilâ-istisna hisselerin cümlesine faiz olarak yüzde altı ve saniyen ihtiyat akçesini teşkil etmek üzere yüzde beş ve salisen yüzde on beş meclis-i idareye ifrâz olunduktan sonra yüzde otuzu müessis hisselerine ve yüzde yetmiŐi hisse-i temettü' namıyla hissedarâna tevzî edilir.

YEDİNCİ FASIL

İHTİYAT AKÇESİ BEYANINDADIR

Otuz Altıncı Madde: İhtiyat akçesi otuz beşinci madde mucibince temettuat-ı seneviyyeden müfrez mebâliğin terâkümünden teşekkül edecek ve masârif-i fevkalâde ve gayr-i melhûzaya karşılık tutulacak ve işbu akçenin miktarı Şirket sermayesinin humsuna müsâvî bir raddeye bâliğ oldukça ihtiyat akçesi ifrâz olunmayacaktır.

Otuz Yedinci Madde: Hasılat-ı seneviyye hisse başına yüzde altı faiz itasına kifâyet etmediğ i takdirde noksanı ihtiyat akçesinden ikmâl edilebilecektir.

Otuz Sekizinci Madde: Şirketin inkızâ-yı müddetinde veya bi'l-cümle taahhüdatı ifâ olunduktan sonra ihtiyat akçesi bi'l- cümle hissedarân beyninde taksim olunacaktır.

SEKİZİNCİ FASIL

ŞİRKETİN TEMDİD-İ MÜDDETİ VE FESHİ VE KAT'-I MUÂMELÂTI BEYANINDADIR

Otuz Dokuzuncu Madde: Meclis-i idare her ne vakit ve her ne sebeple olursa olsun heyet-i umûmiyyeyi ictimâa davetle Şirketin müddetinin temdidini veya feshiyle kat'-ı muamelâtını veyahut sair Şirket ile birleşmesini teklif edebilir. Şu kadar ki temdid-i müddet edilmesi veya icab ederse Şirketin sair Şirket ile birleŐmesi ve işbu nizamnâme ahkâmının tebdil edilmesi maddeleri her halde hükümet-i seniyyenin ruhsatına mütevakkıftır.

⁸⁵ Tayy edilmiştir.

Kırkıncı Madde: Meclis-i idare şirket sermayesinin üç rub'u zayi olduğu halde Şirketin feshine veya devamına karar verilmek üzere heyet-i umûmiyyeyi davet eder.

Kırk Birinci Madde: Şirketin müddeti münkaziyye oldukça veya müddeti teknil olmaksızın fesih olundukta ictimâ eden heyet-i umûmiyye Şirketin suret-i kat'-ı muamelât ve hesabâtına karar verecek ve kat'-ı hesap için bir veya birkaç memur tayin edecektir. Heyet-i umûmiyye Şirketin mevcut olduğu zamanlarda olduğu gibi kat'-ı muamelât esnasında dahi iktidar ve salâhiyetini istimâle devam edecektir. Kat'-i muhasebe memurları heyet-i umûmiyyenin kararı ve Hükümet-i Seniyye'nin müsaadesi ile Şirket-i mefsûhanın hukuk ve senedât ve taahhüdâtını diğer bir şirkete veya ahir bir kimseye devr ve ferâğ edebileceklerdir.

Kırk İkinci Madde: İşbu faslın hâvi olduğu maddelerde gösterilen husûsâta karar vermek üzere suret-i fevkalâdede davet edilecek heyet-i umûmiyyede Şirket sermayesinin lâakaal nısfına müsâvî hisse senedâtını hâmil hissedarân hazır olmadıkça cereyan edecek müzakerât makbûl ve mûteber olamaz.

LÂHİKA

Her sene heyet-i umumiyyede meclis-i idare ve muhasebe müfettişleri tarafından kıraat olunan raporlar ile meclisin suret-i in'ikadını mübeyyin zabtnâmelerden ve senelik bilanço ve meclis mukarrerâtından dört nüshası heyet-i umumiyyenin in'ikadının akabinde Ticaret Nezâreti'ne itâ olunacağı gibi meclis mukarrerâtı ve ilk senelik bilanço sureti Dersaadet'ten biri Türkçe olmak üzere lâakal iki nüshasıyla neşr edilecektir.

Her sene heyet-i umumiyyenin içtimâ nihayet yirmi gün akdem tehiren Ticaret Nezâreti'ne ihbar olunacak ve bunda hazır bulunmak üzere Nezâret erkânından bir komiser talep edilecektir. Komiser zabtnâmeye imza edecektir.

Şirketin memûrini ekseriyetle tebaa-i Osmaniyye'den olacak ve muhâberât ve muâmelât Türkçe cereyan edecektir. İstatistik İdaresince itâ olunacak numunesine tevfikân her sene muâmelâta dair bir istatistik cetveli tanzim ve nezârete takdim olunacaktır.

İşbu nizamnâme-i dahilî sureti şirketin teşkiline alelusûl hükümetçe müsaade buyurulduktan ? bir ay sonra Dersaadet'te takdim ve tâbi ve diğer bir muteber gazete ile aynen veya icmâlen neşr olunacaktır.

Şirket muâmelâtı veya şubât idaresi olan yerlerin cerâid-i resmiyyesi ile dahi nizamnâme-i dâhilîsi icmâlini ve her sene heyet-i umumiyye mukarrerâtını ilana mecburdur.

Nizamnâme-i dahilide hükümetin müsaadesiyle vuku bulacak her gûne tadilât iki gazete ile ilan olunacaktır.

Aslına mutabıktır Fî 19 Cemaziyülevvel Sene 1328 ve Fî 15 Mayıs Sene (1)326

İşbu nizamnâme-i dahilî şeref-vârîd olan 25 Cemaziyülevvel Sene (1)328 ve 22 Mayıs Sene (1)326 tarihli ve yüz yetmiş bir numaralı tezkire-i samiye ile tebliğ buyurulan irade-i seniye-i hazret-i padişahiye tevfikân tanzim kılınmıştır".

Ek-4

Hâmız-ı Karbon İmaline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi'nin Nizamnâme Layihasının Sadaret Makamına Gönderildiğine ve İlgili Kısımlarının Ticaret İdaresince Düzeltildiğine Dair Belge.⁸⁶

“Ticaret ve Nafia Nezâreti
Ticaret Daire-i Umûmiyyesi
Adet
33

Huzûr-ı Sâmi-i Cenâb-ı Sadâret-Penâhîye

Hülâsa: Hâmız-ı Karbon İmaline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dâhilîsi Layihasının Takdim Kalındığına Dair

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

Merkezi Dersaadet'te olmak ve hâmız-ı karbon fabrikası inşa ve tesis ile işletmek ve ileride de mütevellidül-hâmız ve asitler ve maden suları imâl ve fûruht edebilmek üzere elli sene müddet ve on beş bin Osmanlı lirası sermaye ile “ Hâmız-ı Karbon İmâlîne Mahsus Osmanlı Anonm Şirketi” unvanı altında teşkil edeceği Osmanlı Anonim Şirketi nizamnâme-i dâhilîsi layihasının rabtıyla iktizasının ifâsı Galata'da Azaryan Hanı'nda mukim tebaa-i devlet-i aliyyeden ve tüccardan Miltiyadi Sinyosoğlu tarafından verilen arzuhalde istida edilmiş ve mezkûr nizamnâme layihasının icap eden mahalleri Ticaret İdaresince tadil ve tashih olunarak nüsha-i mübeyyizesi leffen takdim-i huzûr-ı dâver-i efhâmileri kılınmış olmağla îfâ-yı muktezâsı merhûn-ı müsâade-i celîle-i cenâb-ı sadâret-penâhîleridir. Ol bâbda emr u fermân hazret-i veliyü'l- emrindir.

Fî 11 Rebiyülahir Sene (1)328 ve Fî 8 Nisan Sene (1)326
Ticaret ve Nafia Nazırı Namına
Ticaret Müdür-i Umûmîsi
imza”

Ek-5

Hâmız-ı Karbon İmaline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi'nin Nizamnâme-i Dâhilîsinin Yirmi Üçüncü Maddesinin Değiştirildiğine Dair Belge.⁸⁷

“Ticaret ve Ziraat Nezâreti
Ticaret Müdüriyet-i Umûmiyyesi
Umûmî ...
Husûsî 47

⁸⁶ BOA, ŞD, 1230/21,1.

⁸⁷ BOA, A.D/VN.MKL., 58-A/49,6.

Huzur-ı Sâmi-i Cenâb-ı Sadaret-Penâhîye

Hülasa: Hâmız-ı Karbon İmâline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dâhilîsinden Tadili İcrâ Edilen Maddenin Bi'l-Tescil Takdim Kılındığına Dair

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir.

“Hâmız-ı Karbon İmâline Mahsus Osmanlı Anonim Şirketi” nizamnâme-i dahilîsinden tadili icrâ edilen yirmi üçüncü maddeyi havi iki nüsha Dersaadet Katib-i Adillîği'ne tescil ettirilerek bunlardan birisi şirket-i mezkûreye tesyîr diğeri de alelusul Divân-ı Hümâyûn Kalemî'nde hıfz olunmak üzere leffen takdim kılınmış olmağla ol bâbda emr u ferman hazret-i veliyü'l- emrindir.

Fî 8 Şaban Sene 1332 ve Fî 18 Haziran Sene (1)330

Ticaret ve Ziraat Nazırı

Süleyman Elbistanî”

Ek-6

Hâmız-ı Karbon İmaline Mahsus Anonim Şirketi'nin Ominyom Şark Sanayi Anonim Şirketi'ne Devir ve Ferağına Dair Belge.⁸⁸

“TİCARET VE ZİRAAT NEZÂRETİ TİCARET MÜDÜRİYET-İ UMÛMÎYYESİ 56/17

Hülasa: Hâmız-ı Karbon Şirketi'nin? Hakkında

Huzûr-ı Sâmi-i Cenâb-ı Sadaret-Penahîye

Mâruz-ı çâker-i kemîneleridir

Hâmız-ı Karbon İmâline Mahsûs Osmanlı Anonim Şirketi'nin 15 Teşrinisani Sene (1)336 tarihinde in'ikad eden hissedaran heyet-i umûmîyyesince hal-i tasfiyeye vaz'ıyla kaffe-i düyûn ve mevcûdâtının “Omniyom Şark Sınâi Anonim Şirketi” nam Osmanlı şirketine devr ve ferâğı karargîr olmasına ve devr-i vâki Omniyom Şirketi'nin 22 Teşrinisani Sene (1)336 tarihinde toplanan hissedaran heyet-i umûmîyyesince de kabul edilmesine binaen nizamnâme-i dâhilîsinin kırk birinci maddesi mucibince muamele-i devr ve ferâğın icrâ ve itmâmına nezâret-i acizîce müsaade edilmiş ve Hâmız-ı Karbon Şirketi elyevm münfesih bulunmuş olmağla Divan-ı Hümâyunca kaydına ona göre işaret edilmek üzere arz ve beyan-ı keyfiyete ibtidar kılındı ol bâbda ve her halde emr u fermân hazret-i veliyü'l- emrindir.

Fî 25 Recep Sene (1)339 Fî 3 Nisan (1)337

Ticaret ve Ziraat Nazırı Namına

Müsteşar

İmza”.

⁸⁸ BOA, *BEO*, 4681/351043,2.

Osmanlı Devleti'nin Şam Hac Kafilesinin Güvenliğini Sağlamaya Yönelik İcraatlarını Gözden Geçirmesi (1700-1725) ve Güney Şam Sancakları Yöneticileri

Review of the Ottoman Empire's Actions to Ensure The Security of the Damascus Hajj Caravan (1700-1725) and the Governors of Southern Damascus Sanjaks

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi

Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

Abdelqader Steih

Ramallah Türk Kültür Merkezi
qadersteih@gmail.com

Başvuru/Submitted:

3 Mart 2024

Kabul/Accepted:

31 Mayıs 2024

DOI: [10.21021/osmed.1446534](https://doi.org/10.21021/osmed.1446534)

Atıf/Citation:

Steih, Abdelqader. "Osmanlı Devleti'nin Şam Hac Kafilesinin Güvenliğini Sağlamaya Yönelik İcraatlarını Gözden Geçirmesi (1700-1725) ve Güney Şam Sancakları Yöneticileri", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 22 (2024): 316-332.

Benzerlik / Similarity: 4

Öz

17. yüzyılın son çeyreği, Bedevi kabilelerinin Şam Hac kafilesine yaptıkları birçok saldırıya tanık olmuştur. Osmanlı devletiyle Hicaz şehirleri arasındaki manevi ilişkilere zarar veren bu saldırılar, Osmanlı devletini, kafilenin güvenliğini sağlama noktasındaki icraatlarını gözden geçirmeye sevk etmiştir.

Bu çalışma, 1700-1725 yılları arasında; devletin Şam Hac kafilesinin güvenliğini sağlamaya yönelik icraatlarını, bunu yapmaya iten nedenleri ve bunların güney Şam sancak yöneticileri üzerindeki sonuçlarını izlemeyi amaçlamaktadır.

Çalışma, Hac kafilesinin güvenliğini sağlamak için alınan en önemli tedbirin, Hac emirliğini görevini sürekli olarak Şam valilerine tahsis etmek ve Güney Şam sancaklarının yöneticilerinin ise yalnızca cerdeyi yönetmesi için görevlendirmek olduğu sonucuna varmıştır. Bu nedenle, güney Şam sancaklarının (Kudüs, Gazze, Nablus, Aclun ve Leccun) yöneticileri, merkez bürokrasisi nezdinde kendilerini öne çıkaran Hac emirliği görevinden mahrum kaldılar. Aynı zamanda bu sancaklar idari olarak Şam valiliğine kesin olarak bağlandı. Şam valileri tarafından sancak idarecisi olarak atanan mütesellimlerin mali ve askeri kabiliyetleri görece zayıftı. Sancak mütesellimlerinin Şam valileri tarafından atanıyor olması ve idari anlamda valilere olan sıkı bağlılıkları, Hac mevsiminde sancaklarda asayişin bozulmasına, şehirlerde aileler arasında rekabete, taşrada ise nahiye şeyhleri arasında çatışmaya yol açtı.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Şam Hac Kafilesi, Güney Şam sancakları.

Abstract

The final quarter of the 17th century witnessed numerous attacks by Bedouin tribes on the Damascus Hajj caravan. These assaults, which jeopardized the spiritual relations between the Ottoman state and the Hijaz cities, prompted the Ottoman government to reassess its efforts to ensure the security of the caravan.

This study aims to trace the measures taken by the state between 1700 and 1725 to secure the Damascus Hajj caravan, the reasons behind these measures, and their consequences on the administrators of southern Damascus sanjaks.

The study concludes that the most significant measure taken to secure the caravan was the continuous assignment of the Hajj emirate to the governors of Damascus, while the administrators of southern Damascus sanjaks were tasked solely to administer the Jarda. Consequently, the administrators of the southern Damascus sanjaks (Jerusalem, Gaza, Nablus, Ajloun, and Lajjun) were deprived of the prestigious Hajj emirate position that distinguished them within the central bureaucracy. Additionally, these sanjaks were administratively subordinated to the Damascus governorate. The financial and military capabilities of the sanjak administrators appointed by the Damascus governors, known as *mutasallims*, were relatively weak. The appointment of sanjak *mutasallims* by Damascus governors and their strict allegiance to the governors led to disturbances in public order during the Hajj season, competition among families in cities, and conflicts among village sheikhs in rural areas.

Keywords: Ottoman Empire, Damascus Hajj caravan, Sanjaks of southern Damascus.

Giriş

Osmanlı Devleti, 1517 yılında Hicaz'ı ilhak ettikten sonra, Haremeyn'e gitmekte olan Hac kabilelerinin güvenliğini sağlama konusunda yegâne otorite haline gelmiştir. Müslümanları Hicaz'a taşıyan çok sayıdaki kabile arasında ise Şam Hac kafilesi ön plana çıkmıştır.

Osmanlı Devleti'nin bölgeye gelişinden sonra kafilenin emniyet ve asayişini sağlamaya yönelik çabaları sonucunda Şam-Hac güzergâhında görece bir istikrar hâli hâkim olmuştur. Ancak bu istikrar hâli, 1670'lerden itibaren bozulmaya başlamıştır. Bu durum, 18. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'ni, kabile işlerindeki idari, askeri ve mali usullerini yeniden gözden geçirmeye ve kabile emiri ile karşılama birliği (cerde) başbuğunun atanmasına ilişkin birçok yeni kararlar almaya sevk etmiştir. Bu konuda Güney Şam sancak yöneticileri¹ görevlendirilmiştir. Bu görevler, Güney Şam sancaklarındaki (Kudüs, Gazze, Nablus, Aclun ve Leccun) yöneticilere verilen en önemli görevler arasında olmuştur.

Çalışma, Osmanlı arşiv belgeleri, şeriye sicilleri, yerel kaynaklar ve seyahatnamelerin yanı sıra daha önce Şam Hac kafilesi hakkında yapılan akademik çalışmalara dayanmaktadır. Bu çalışmayla 1700-1725 yılları arasında Şam Hac yolunun istikrarı ve güvenliğini sağlamak üzere revize edilen devlet politikalarıyla, bunların hangi bağlamlarda yapıldığı ve Güney Şam sancaklarının yöneticileri üzerinde ne tür yansımaları olduğuyla ilgili sorular cevaplanmaya çalışılmıştır.

1. Güney Şam Sancaklarının Yöneticileri ve Şam Hac Kafilesi

Osmanlı Devleti, 1517 yılında Hicaz'ı topraklarına kattığında Müslümanların kutsal şehirleri olan ve Haremeyn olarak isimlendirilen Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevvere'nin idaresini de üstlenmiş oldu. Böylece bu yerlerin korunması, hacıların bu bölgeye ulaşımının sağlanması ve Hac farızasını eda etmek üzere Müslümanları Hicaz topraklarına taşıyan ana Hac kabilelerinin denetimi tamamen Osmanlı Devleti'nin sorumluluğuna geçmiş oldu. Bu dönemden sonra Şam Hac kafilesi yalnızca Şam ve civarındaki hacıların katıldığı değil, Halep ve Anadolu'daki kabilelerin de birleşerek oluşturduğu daha büyük bir kabile haline geldi. Daha sonra ise uzun bir dönem boyunca Acem ve Irak kabileleriyle Hindistanlı Müslümanların kabileleri de Şam Hac kafilesine katılmıştır.²

Osmanlı Devleti bölgeye geldikten sonra, çoğunlukla Şam Hac kafilesini idare etmek üzere Hac emirliği ismiyle çevredeki sancak yöneticilerini görevlendirmiştir.³ Bu dönemde Şam valileri ise ihtiyaç duyulması hâlinde Hac emirine askeri destek sağlamaktaydı.⁴ Hac emiri olarak genellikle Halep, Trablus ve Şam sancaklarının yöneticileri seçilmekteydi.⁵ Güney Şam sancaklarıyla Hac kafilesi arasındaki yakın ilişki, kabile emirliğine atanacak sancak yöneticilerinin seçiminde etkili olmuştur. Çünkü Güney Şam sancakları, Hac kafilesinin toplandığı Şam vilayetinin sancaklarından

¹ Bu görevlilerin sancak yöneticileri şeklinde ifade edilmesi onların mutasarrıf ve mütesellim gibi farklı unvanlar taşımalarından dolayıdır. Bazı zamanlarda bu yöneticiler Şam valisine bağlı mütesellimlerken bazı dönemler İstanbul'dan atanan mutasarrıflardır. Bu sebeple her iki durumu da karşılaması için bu görevliler için sancak yöneticileri ifadesi kullanılmıştır.

² Abdulkadir El-Ceziri, *Ed-Durar el-Feraidelmunezme fi Ahber El-Hac ve Mekke Mukerme*, II, Thk, Muhammed İsmail (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 529, 563, 597, 625, 727; Faruk Doğan, "18 ve 19. Yüzyıllarda Şam Hac yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu", *Tarih Okulu Dergisi* XV, (2013), 128 Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac 1517-1638*, Çev. Ebu Bekir Bakadır (Beyrut: El-Merkez El-Düveli lilhadamat, 2010), 218.

³ El-Ceziri, *a.g.e.*, 609.

⁴ Abdülkerim Râfik, "Filistin fi El-Ahd El-Osmani" *el-Mevsuâtu'l-Filistiniye, el-Kısım es-Sani* (Beyrut: Hey'etü'l Mevsuâtu'l-Filistiniye 1990), 704; Faroqhi, *a.g.e.*, 91.

⁵ Abdülkerim Râfik, *Kâfiletü'l-Hacci's-Şâmî ve Ehemmiyyetühâ fi'l-'Ahdî'l-'Usmânî* (Dimişk: Câmi'atü Dimişk, 1981), 7.

olup kabile güzergahına en yakın idari birimlerdir. Devlet, bölgeden sağlanan mali gelirlerin önemli bir bölümünü kabileye tahsis etmiş, kabileyi korumak için askeri birlikler görevlendirmiştir.⁶ Dönemin kaynakları incelendiğinde kabileyi koruma görevinin, devletin bölgeyi ilhakının akabinde tevdi edilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda, Hac emiri olarak 1520 yılında Gazze mutasarrıfı Canpolat el-Çerkezî,⁷ 1530 yılında Nablus ve Safed mutasarrıfı Hami Bey er-Rûmî⁸ ve 1538 yılında ise Aclun mutasarrıfı Hasan Bey er-Rûmî seçilmiştir.⁹

Osmanlı Devleti, Memlûk Devleti'ndeki usullerin bir benzeri olarak, Hac kfilesini karşılamak ve korumak için *cerde*¹⁰ olarak bilinen askeri bir birlik oluşturmuştur.¹¹ Bu birlik aynı zamanda, hacıların dönüş yolunda ihtiyaç duyulan malzemeleri taşımaktaydı. Her yıl bu birliği toparlayacak ve idare edecek olan yöneticiler de *cerde* başbuğu unvanıyla atanmaktaydı. Kabaca 18. yüzyılın başına kadar Hac emiri, Şam valisi ve *cerde* yöneticileri birbirinden farklı kişilerdi. Bu dönemden itibaren Hac emirliği görevini Şam valileri üstlenmeye başlamışken *cerde* askerinin sevk ve idaresi ise Güney Şam sancaklarının yöneticilerine tevdi edilmeye başlanmıştır. Uzun yıllar bu görev Güney Şam sancakları yöneticilerinden birine tevdi edilmeye devam etmiştir.¹² Bu görevin sancak yöneticilerine tevdi edilmesinde en büyük etken ise karşılama birliğinin Hac kfilesi gibi Şam'dan hareket etmeyip, çevre sancaklardan toparlanması ayrı bir güzargahta hareket etmesiydi.¹³ Devlet, Hac kfilesinin yol güvenliğini sağladıkları için Aclun ve Leccun sancaklarında bulunan askerleri ise savaşlara katılmaktan muaf tutmuştur.¹⁴

Şam Hac yolculuğu yaklaşık dört ay sürmekte, her yıl Şevval ayının ortasında Şam'dan ayrılan kabile, genellikle bir sonraki yılın Safer ayının ortasında geri dönmekteydi. Kabile Şam'dan ayrıldıktan sonra, Medine'ye ulaşana kadar büyük şehirlerden geçmezdi. Hac yolunun büyük bir kısmı, yalnızca göçebe bedevi kabilelerinin yaşadığı, çöl bölgelerinden oluşuyordu. Dolayısıyla kabileyi olası saldırılardan korumak için bu kabilelerin hoşnut edilmesi gerekiyordu. Bu nedenle devlet, bu aşiretlerin liderlerine "*Surretü'l-'Urbân (Arapların Kesesi)*" adı verilen belli ödenekler göndermekteydi.¹⁵

Şam Hac kfilesi emiri, padişah tarafından bu göreve atandıktan sonra kabile giderleri vergilerinin tahsili, kabileye eşlik eden birliklerin donatılması, Hac yolu üzerindeki kalelere taşınacak erzakın temin edilmesi gibi bir dizi görevleri üstlenmekteydi. Bu görevler dışında, kalelere

⁶ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatname*, haz., Seyit Ali Kahraman, IX kitap, II (İstanbul: YKY, 2011), 571-572.

⁷ El-Ceziri, *a.g.e.*, 502; Ahmed Bin Tolon, *Müfâkehâtü'l-hillân fî havâdisi'z-zemân*, II (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 121.

⁸ El-Ceziri, *a.g.e.*, 511.

⁹ *A.g.e.*, II, 529.

¹⁰ Şam hac kfilesini karşılayan, erzak ve lojistik destek sağlayarak onunla birlikte hareket eden bir kabileydi. Muhtemelen hacı olmadıkları halde hacı gibi kendilerini elbiselerden tecrit edip ihrama girdikleri için "cerde" ismini almışlardı. Cerde, 1571 yılı içerisinde kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Bkz: Ahmed Ridâ, *Mu'cemu Metni'l-Luga*, I (Beyrut: Mektebetü'l-Hayât, 1958), 503; Zekerîya Kurşun, "Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri," *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, IX (İstanbul, 2017): 289.

¹¹ El-Ceziri, *a.g.e.*, II, 75.

¹² Mehmet İpşirli, "Cerde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VII (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), s. 392-393.

¹³ Muhammed El-Halili, *Tarihi'l-Kudsve'l-Halil*, thk. Muhammed el-Bahit (Londra: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 2004), 183; Doğan, *a.g.m.*, 131.

¹⁴ Çelebi, *a.g.e.*, II, 557.

¹⁵ "Surre"ye, Osmanlı hükümeti nezdinde bedevilerin Hac kfilesine verdiği hizmetlerin karşılığı olarak bakılıyordu. Ancak bedeviler, haklarının kendilerine eksik verildiğini hissettiklerinde kabileye saldırıyorlardı. Bu nedenle Surre'yi, hacıları bedevi saldırılarından korumanın bir yolu olarak düşünmek mümkündür. Ahmed El-Bediri, *Havadis Dimâşk el-Yavmiye* (Kahire: Matba'atü'l-Bayan, 1959), 51-52; Râfik, "Filistin ...," *a.g.e.*, 702; Faroqhi, *a.g.e.*, 94.

gerekli erzakı taşımak için deve ve at temin etmek amacıyla bedevi aşiretlerinin reisleriyle anlaşma yapmak, devletin tahsis ettiği surreyi aşiret reislerine ödemek gibi görevleri de vardı.¹⁶

Osmanlı Devleti, bu önemli görev için bedevi kabilelere karşı Hac kafilesinin güvenliğini sağlama ve onlarla anlaşmaya varma kabiliyetine sahip olanları seçmiştir. Bu tercihini de 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Leccun sancağında Tarabay ailesi, Nablus sancağında Ferruh ailesi ve Gazze sancağında Rıdvan ailesi gibi yerel kökenleri olan Güney Şam sancaklarının yöneticilerinden yana kullanmıştır.¹⁷ Bu dönemde Hac emirliği ve cerde başbuğluğu görevini üstlenmek Nablus ve Kudüs sancakları mutasarrıfı Muhammed b. Ferruh,¹⁸ Leccun mutasarrıfı Ahmed Tarabay,¹⁹ Gazze sancak mutasarrıfı Ahmed Rıdvan²⁰ ve Aclun sancak mutasarrıfı Kansu el-Gazzâvî'yi²¹ gibi isimlere prestij katmıştı. Bu gibi isimler, Hac kafilesine erzak sağlamak için yaptıkları ticari anlaşmalardan ve Hac emirinin sahip olduğu sosyal statüden yararlanmanın yanı sıra pek çok fayda daha sağlamışlardır.²²

Osmanlı askeri kuvvetlerinin yoğun bir şekilde konuşlandırılması; Hac yolu üzerinde surlar ve kaleler inşa edilmesi, bedevi aşiretlerinin liderleriyle yapılan anlaşma ve yıllık mali yardımların onlara düzenli olarak ödenmesi, bölgede görelî bir istikrar hâlinin tesis edilmesine katkıda bulunmuştur.²³ Yerel kaynaklarda, kafiye için sonuçları önemsiz olan iki vaka dışında, Osmanlıların gelişinden 1670 yılına kadar Bedevi kabilelerinin Şam Hac kafilesine saldırdığına dair bir bilgiye rastlanmamaktadır.²⁴ 17. yüzyılın son çeyreğinde kafiye yapılan üç saldırıdan söz edilmektedir. 1674 yılında bedevi kabileleri, kafiye saldırdığında birçok hacıyı öldürmüş ve Hac kafilesini yağmalamışlardır.²⁵ 1690 yılında Kudüs mutasarrıfı Yahya b. Mekki'nin önderliğindeki kafilenin üçte birini öldürmüşlerdir.²⁶ 1698 yılında karşılama kafilesini yağmalayarak Şam ağalarından Muhammed Ağa'yı öldürmüşlerdir.²⁷

On yedinci yüzyılın sonlarında Avusturya'ya karşı yapılan savaşın, devletin mali kaynakları üzerinde ciddi bir baskı oluşturması, hac ile ilgili masrafların azaltılması girişimlerini beraberinde

¹⁶ Abdülkerim Râfik, *el-'Arabu ve'l-'Usmâniyyûn 1516-1916* (Dimaşk: Matâbi'u Elif Bâ' el-Edib 1993), 87; Abdülkerim Rafik, "Filistin ...," 702-703. Abdulkadir Özcan, "Hac-Osmanlı Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIV (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), s. 400-408.

¹⁷ El-Budiri, *a.g.e.*, 168; Abdülkerim Râfik, *The Province of Damascus 1723-1783* (Beirut: khayyat 1966), 65-68; Münir Atalar, "Emir-i Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XI (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), s. 131-133.

¹⁸ Muhammed El-Muhibbi, *Hulasatu'l-Esar fi Ayan el-Karn el-Hadi Aşera*, III (Beirut: Dârsader, 1966), 271; Hasan El-Bûrîni, *Terâcimu'l-A'yân min Ebnâi'z-Zemân*. thk. Salâduddîn el-Müncid, II (Dimaşk: el-Macm'a el-İlmiye el-Arapıye, 1966), 273.

¹⁹ El-Muhibbi, *a.g.e.*, I, 221-223; El-Bûrîni, *a.g.e.*, II, 273-274.

²⁰ El-Bûrîni, *a.g.e.*, I, 191-192.

²¹ Necmüddîn el-Gazzî, *El-Kevâkibü's-Sâira bi'A'yâni'l-Mi'eti'l-'Âşira*, III, thk. Halil Mansûr (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 201-202.

²² Râfik, *Kâfileti'l-hacci's-Şâmî ...*, *a.g.e.*, 7-8; Faroqhi, *a.g.e.*, 104-105.

²³ Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Kurşun, "a.g.m.", s. 287-290; Rafik, "Filistin ...," 702-703.

²⁴ İbrâhîm Eş-Şir'A, "Mevkifu'l-Kabâil'i-Bedeviyyeti min Kâfileti'l-Hacci's-Şâmî fi'l-Karneyn es-Sâbi' 'Aşer ve's-Sâmin 'Aşer el-Milâdiyyeyn," *Mecelletü Dirâsâti'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye* 29/2 (Ürdün Üniversitesi, 2002): 323, 327; Burada kafiye yönelik saldırıların sıklığına da belirtmek gerekmektedir. Ancak ölü ve yaralı sayıları sınırlı olduğundan bu saldıranlardan söz edilmemiş; dönemin tarihçileri bunun yerine sadece önemli sayılabilecek büyük olaylardan söz etmişlerdir: Faroqhi, *a.g.e.*, 110-111.

²⁵ Haydar Eş-Şihâbi, *Târîhu'l-Emir Haydar*, I (Kahire: Matba'atü'l-'Selam, 190), 737; Abdülkerim Râfik, *Bilâdü's-Şâmî ve Misra mine'l-fethi'l-'Usmâni ilâ hamleti Napolyon Bunapart* (Dimaşk: Mektebetü'l-Mühtedîn 1967), 228.

²⁶ Muhammed El-Makar, "El-Başat ve'l-Kudat fi Dimaşk," *Vülatü Dimaşk fi'l-Ahdi'l-Osmâniyye* thk. Salâheddin El-Müncid, (Dimaşk: yy., 1949), 47.

²⁷ Muhammed Es-Sâlihî, *El-Mevakibü'l-İslamiyye fi'l-Memalik ve'l-Mehasin Eş-Şamiyye*, I (Dimaşk: Vizerat el-Sakafa, 1993), 65; Muhammed Es-Sâlihî, *Yevmiyyâtü's-Şâmîyye* (Dimaşk: yy.), 80.

getirmiş; bunun neticesinde 1683'ten sonra Hac kabile giderlerinin eskisi gibi düzenli olarak ödenmesi imkansız hale gelmiştir.²⁸ Yerel kaynaklar, bedevi kabileleriyle yapılan anlaşmaya uymayıp dönüş yolunda Araplara ödenen paranın bir kısmını kendilerine saklamaya çalışmaları²⁹ ve devletle bedevi aşiretleri arasındaki ilişkilerin bozulmasına yol açmaları sebebiyle bu saldırılardan Hac kabilelerinin yöneticilerini sorumlu tutmaktadır. Bu ailelerin Maanoğlu Fahreddin ile aralarındaki anlaşmazlıktan sonra siyaset sahnesinden çekilmeleri sonucunda devletin, o dönemde kabile emirliğinde yerel kökenlere sahip olan Güney Şam sancak yöneticilerine olan itimadının azaldığı bilinmektedir. 1669 yılında Hac emirliğini üstlenen Assaf b. Ferruh, yerel sancak idarecileri arasından Hac emiri olan son kişiydi.³⁰ Devlet, bundan sonra kabile emirliğini yeniçerilerin ileri gelenlerine, Osmanlı bürokratlarına ve Trablus, Cidde, Habeşistan ve Şam gibi vilayetlerin valilerine emanet etmiştir.³¹ Cerde başbuğluğu konusunda ise Şam'daki yeniçeri liderlerine güvenme eğilimi öne çıkmıştı gözlenmektedir.³²

17. yüzyılın ikinci yarısında küçük kabilelerin yerini almak ve yolun güvenliğini tehlikeye atmamak karşılığında maddi kazanç talep etmek üzere Aneze gibi bazı büyük bedevi aşiretlerinin Hicaz'daki çölün göbeğinden kuraklık nedeniyle Şam Hac yoluna yakın bölgelere göç ettikleri de anlaşılmaktadır. Ancak bu durum Şam Hac güzergâhında bulunan nüfuz sahibi güçlerin dağılımında orantısızlığa sebep olan bir değişikliğe yol açmıştır.³³

Müslümanlar nezdinde otoritesini meşrulaştırmadaki önemi nedeniyle Hicaz'a ayrı bir önem gösteren devlet, Hac yolunda meydana gelen karışıklıklara tepkisiz kalamamıştır. Ancak 1683'te Viyana kuşatmasının başlamasıyla uzun sürecek bir savaş sürecine girilmiştir. Bu sebeple, mali kaynaklarını kabile saldırılarını durdurmak için kullanamamış, bölgeye düzen ve istikrar sağlamak için askeri takviye gönderememiştir. Bu yüzden Güney Şam sancaklarında bulunan askeri güçlerini Avrupa cephelerine yönlendirmiş,³⁴ Hac kfilesinin sorunlarına yönelik tedbirler almak için doğru zamanı beklemek zorunda kalmıştır.

2. Osmanlı Devleti'nin Şam Hac Kfilesinin Güvenliğini Sağlamaya Yönelik İcraatlarını Gözden Geçirmesi

1699 yılında Osmanlı Devleti, Karlofça Antlaşması'nı imzalamış; bu da Osmanlı Devleti'nin yoğun şekilde maruz kaldığı iç sorunları çözmek için sert önlemler almasına sebep olmuştur³⁵ Bu gelişmeler, Debis öncülüğündeki bedevi kabilelerin 1700 yılında Şam Hac kfilesine, kabile emirinin onlara surreyi ödemeyi reddetmesi nedeniyle başlattığı büyük çaplı bir saldırı ile aynı zamana denk gelmiştir. Bu saldırı, Osmanlı Devleti'nin bölgeye gelişinden bu yana en şiddetli

²⁸ Faroqhi, *a.g.e.*, 150.

²⁹ Es-Sâlihî, *Elmevakib el-İslamiye*, *a.g.e.*, II, 43, 52; El-Makar, *a.g.e.*, 48-52.

³⁰ El-Muhibbi, *a.g.e.*, I, 442.

³¹ Rafik, *el-Arab*, *a.g.e.*, 199, 203; Karl Barbir, *Ottoman Rule in Damascus 1708-1757*, (New Jersey: Princeton University Press, 1980), 47.

³² Selda Güner, "On Sekizinci Yüzyılı Şam'ına Dair Bazı Gözlemler," *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28/1, 8.

³³ Abdülgani En-Nâbulî, *El-Hakikatü ve'l-Mecâz fi'rRihleti ilâ Bilâdi'ş-Şâmi ve Misrâ ve'l-Hicâz* (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, 1986), s. 408; Barbir, *a.g.e.*, 103; Doğan, *a.g.e.*, 130.

³⁴ Kudüs Şer'iyye Sicili, -buna daha sonra "K.Ş.S." şeklinde işaret edilecektir-, no. 183, s. 280;

³⁵ Donald Quataert, *ed-Devletü'l-Osmaniyye 1700-1922*, çev. Eymen Ermenazi (Riyad: Mektebetü'l-Lebikan, 2004), 28; Faroqhi, *a.g.e.*, 92.

saldırıydı. Bazı yerel kaynaklar, bu saldırı neticesinde otuz bin kişinin öldüğünü³⁶ ve bunun da Hac kafilesinin sorunlarının çözülmesini devlet için birinci öncelik hâline getirdiğini nakletmiştir.

18. yüzyılın başında devlet, Hac kafilesinin güvenliği için Şam ve çevresine büyük askeri kuvvetler göndermiştir. Bu birliklerin önemli bir kısmı Hac yolu üzerinde restore edilen kalelere konuşlandırmıştır.³⁷ Kaynaklar, 1703 yılında kafilenin korunmasına katılan asker sayısının üç bin olduğunu,³⁸ 1707 yılında ise bu sayının altı bine ulaştığını³⁹ bildirmektedir. Bedevi aşiretlerin sık sık saldırısına uğrayan Hac kafilesinin dönüş yolunda korunmasına katkı sağladığı için devlet, cerde birliğine eşlik eden asker sayısını da arttırmıştır. Her yıl bu kafiyele eşlik eden asgari asker sayısı Şam, Sayda ve Trablus vilayetlerine eşit olarak dağıtılan 1500 kişiden oluşmuştur. Âdet olduğu üzere Şam vilayeti adına tımar sahipleri ve beyleri arasından Leccun ve Aclun sancağı 300, Gazze sancağı ise 200 asker çıkarmıştır.⁴⁰

Osmanlı Devleti, kafiyele saldırılarını engellemek için bedevi kabilelerine tahsis edilen surrenin miktarını arttırmıştır. Fransız konsolosu, 1700 yılından önce devletin Hac yolundaki bedevi kabilelerini yatıştırmak amacıyla Hac emirine 250 kese, 1701 yılında ise Hac emirine 600 kese verdiğini anlatmaktadır.⁴¹ Devlet, Aneze ve Benî Sahr kabileleriyle iletişimini güçlendirmeye çalışmış, kafilenin güvenliğini sağlamaları karşılığında onlara yüklü miktarda para ödemiştir.⁴² Alınan bu tedbirler sonucunda Hac kafilesine ayrılan bütçelerin hacmi artmıştır.⁴³ Bu nedenle devlet, Hac kafilesinin hazırlanmasında Şam'a komşu vilayetlerden (Trablus ve Sayda) gelen mali katkıyı arttırmak zorunda kalmıştır.

Cerde birliğinin hazırlanması devletin ana meselelerinden biri hâline gelmiş, Güney Şam sancaklarından elde edilen mali gelirler bunun için tahsis edilmiştir.⁴⁴ Bu nedenle cerdenin hazırlanmasında karışıklık olmaması için bu paraların sancaklardan toplanmasına karar verilmiş, bu durum da yöneticiler üzerindeki baskıyı arttırmıştır. Bu, birçok nedenden dolayı sancaklardan elde edilen mali gelirlerde önemli bir düşüşe sebep olmuştur. Bunların en önemlisi, bedevi aşiretlerinin çiftçiler üzerindeki tehditleriydi. Devlet bu tehdidi ortadan kaldırmak için sancaklara takviye kuvvetler göndererek yöneticilere bu konuda yardımcı olma yoluna gitmiştir.⁴⁵ Devlet, yöneticilerin bunu başaramayacaklarını gördüğünde, gelirleri toplama görevini Şam valisine tevdi etmiştir. Şam valisi de 1708 yılından başlayarak her yıl Recep ayında Hac için yola çıkmadan önce sancakları dolaşarak cerde parasını toplamıştır.⁴⁶

³⁶ Bu sayının mübalağalı olduğu düşünülmektedir. bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emîrleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985), 112.

³⁷ Es-Sâlihî, *El-Mevakib El-İslamiye*, a.g.e, I, 64; El-Makar, a.g.e., 52; Barbir, a.g.e., 97.

³⁸ Es-Sâlihî, *Havâdis*, a.g.e., I, 65.

³⁹ A.g.e., 66; Mehmed Raşid, *Tarih-i Raşid*, II (İstanbul: yy...), 202-203.

⁴⁰ BOA, *C.AS*, 54329; BOA, *A.DVNS.MHM.d*, 114-1/ 191, h. 944,945; BOA, *A.DVNS.NŞN.d*, 2/45; Doğan, a.g.m., 133; Cerdeye refakat eden askerlerin sayısı ile ilgili detaylı bilgi için bkz: Mustafa Güler, "XVIII. Asırda Hac Yolunun Güvenliği Mes'elesinde Cerde Başbuğluğu," *Osmanlı Yönetiminde Arap Coğrafyası: Sosyal, Siyasî ve İdarî Yapı Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 04-06 Kasım 2015*, haz. İsmail Kurt-Seyit Ali Tüz (İstanbul: Ensar Neşriyat Tic. A.Ş., 2016), 475-477.

⁴¹ BOA, *C.DH*, 5613; Munir İsmail ve Adil İsmail, *Tarihi Lübnan el-Hadi* (Beyrut: Darü'l Beşir, 1990), 50-57.

⁴² Eş-Şir'a, a.g.m., 325-326.

⁴³ Doğan, a.g.m., 138-139.

⁴⁴ BOA, *C.AS*, 943/40932; BOA, *AE.SAMD III*, 207/20015; BOA, *C.EV*, 515/26008.

⁴⁵ BOA, *Eİ.TCT*, 8/999; S.Ş.K. no: 200, s. 226; Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 23.

⁴⁶ Rafik, "Filistin ...", a.g.e., 701; Karl Barbir, a.g.e., 169-170.

Tablo 1. Hac Emirleri ve Cerde Yöneticileri 1700-1725

Yıl (Hicri/Miladi)	Şam Valisi	Hac Emiri	Cerde Başbuğu	Açıklamalar
1110/1698 ⁴⁷	Muhammed Paşa Ebû Şeneb	Ahmed Paşa b. Arab Salih Paşa	Şam yeniçerilerinden Muhammed Ağa b. Sûrî	Bedevi kabileleri Cerde emirini öldürüp kafileyi yağmaladılar
1111/1699 ⁴⁸	Hasan Paşa Silahtar Çerkez	Anadolu'nun önde gelen katiplerinden Muhammed Efendi	Aclun Mutasarrıfı Hasan Paşa b. El- Kavvâs	
1112/1700 ⁴⁹	Hasan Paşa Silahtar Çerkez	Şam valisi Hasan Paşa	?	Bedevi kabileleri, Hac emirinin kendilerine surreyi ödemeyi reddetmesi nedeniyle Debis yönetimindeki Hac kafilesine saldırarak 30.000 hacıyı öldürdü.
1113/1701 ⁵⁰	Arslan Paşa el- Matrakçı	Şam valisi Arslan Paşa	Nablus, Cebel Aclûn ve Leccun mutasarrıfı Hasan Paşa b. el-Kavvâs	
1114/1702 ⁵¹	Muhammed Paşa Bayram	Şam valisi Muhammed Paşa Bayram	Cebel Aclûn ve Leccun Mutasarrıfı Hasan Paşa b. El- Kavvâs	
1115/1703 ⁵²	Mustafa Paşa	Şam Valisi Mustafa Paşa	Cebel Aclûn ve Leccun Mutasarrıfı Hasan Paşa b. El- Kavvâs	Devlet, kabile emirliğini önce Arslan Paşa'ya vermiş; onun, Ramazan ayında ani ölümü nedeniyle Mustafa Paşa'ya tevdî etmiştir.
1116/1704 ⁵³	Hüseyin Paşa el- Ferârî el-Bosnî	Kürt Mustafa Paşa Bayram	Kudüs, Nablus ve Gazze mutasarrıfı İslam Paşa Kethüda Arslan Paşa el- Matrakçı	Küleyb komutasındaki bedevi kabileler, cerde ile birlikte hacıları karşılamaya çıkan Şam valisi ve çok sayıda askeri öldürdüler.
1117/1705 ⁵⁴	Muhammed Paşa Bayram	Şam valisi Muhammed Paşa'nın kız kardeşinin oğlu Abdurrahman	Rakka Valisi Vezir Yusuf Paşa	Bedevi kabileleri el-Ula yakınlarında cerdeyi yağmaladılar.

⁴⁷ Raşid, *a.g.e.*, II, 478-479; Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, *a.g.e.*, 5; Es-Sâlihî, *Mevâkib*, *a.g.e.*, I 65; El-Makar, *a.g.e.*, 50.

⁴⁸ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, *a.g.e.*, 5, 17; El-Makar, *a.g.e.*, 50.

⁴⁹ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, *a.g.e.*, 21, 24-25; El-Makar, *a.g.e.*, 50; Raşid, *a.g.e.*, II, 521.

⁵⁰ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, *a.g.e.*, 28-29; El-Makar, *a.g.e.*, 50; Raşid, *a.g.e.*, II, 523.

⁵¹ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, *a.g.e.*, 36, 39; El-Makar, *a.g.e.*, 50; Raşid, *a.g.e.*, III, 27.

⁵² Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, *a.g.e.*, 52; El-Makar, *a.g.e.*, 50; K.Ş.S., no: 202, s. 116.

⁵³ BOA, *A.RSK*, 1560, s. 72; Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, *a.g.e.*, 53-54; El-Makar, *a.g.e.*, 50; Raşid, *a.g.e.*, III, 125, 140; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, haz. Nuri Akbayar, IV (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 1205.

⁵⁴ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, *a.g.e.*, 62-63; El-Makar, *a.g.e.*, 50-51.

1118/1706 ⁵⁵	Süleyman Paşa Baltacı	Şam Valisi Süleyman Paşa	Muhammed Paşa Bayram
1119/1707 ⁵⁶	Yusuf Paşa el-Kubtân	Gazze mutasarrıfı Hasan Paşa b. El-Kavvâs	Kudüs mutasarrıfı İslam Paşa
1120/1708 ⁵⁷	Nasuh Paşa b. Osman	Şam valisi Nasuh Paşa	Kudüs mutasarrıfı Abdulkadir Paşa
1121/1709 ⁵⁸	Nasuh Paşa b. Osman	Şam valisi Nasuh Paşa	Aclun mutasarrıfı Salih Paşa
1122/1710 ⁵⁹	Nasuh Paşa b. Osman	Şam valisi Nasuh Paşa	Hacı Ali
1123/1711 ⁶⁰	Nasuh Paşa b. Osman	Şam valisi Nasuh Paşa	
1124/1712 ⁶¹	Nasuh Paşa b. Osman	Şam valisi Nasuh Paşa	
1125/1713 ⁶²	Nasuh Paşa b. Osman	Şam valisi Nasuh Paşa	Nablus ve Kudüs mutasarrıfı Ali Paşa
1126/1714 ⁶³	Çerkez Muhammed Paşa	Şam valisi Çerkez Muhammed Paşa	Kudüs mutasarrıfı Receb Paşa
1127/1715 ⁶⁴	Yusuf Paşa	Şam valisi Yusuf Paşa	Nablus mutasarrıfı Muhammed Paşa Cerde Komutanı Muhammed Paşa vefat etti ve Tebük'te defnedildi. Yerine Kudüs Mutasarrıfı Receb Paşa atandı.
1128/1716 ⁶⁵	İbrahim Paşa	Şam valisi İbrahim Paşa	Kudüs mutasarrıfı Abdullah Paşa el-Köprülü Bedevi kabileleri Hidyeye yakınlarında kabileye saldırdılar.
1129/1717 ⁶⁶	Abdullah Paşa el-Köprülü	Şam valisi Abdullah Paşa el-Köprülü	Gazze mutasarrıfı Muhammed Paşa et-Tabbâl
1130/1718 ⁶⁷	Receb Paşa	Şam valisi Receb Paşa	Gazze mutasarrıfı Kürt İbrahim Paşa
1131/1719 ⁶⁸	Osman Paşa Ebû Tavk	Şam valisi Osman Paşa Ebû Tavk	Gazze mutasarrıfı Muhammed Paşa
1132/1720 ⁶⁹	Osman Paşa Topal	Şam valisi Osman Paşa	Gazze mutasarrıfı Kürt İbrahim Paşa

⁵⁵ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 66; El-Makar, a.g.e., 50-51; Raşid, a.g.e., III, 226.

⁵⁶ BOA, *İE. TCT*, 21, 2293; BOA, *DVNSMHHM.*, d. 114. s. 129, h.685; Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, 68-69; El-Makar, a.g.e., 51-52.

⁵⁷ BOA, *A.DVNS.MHM.d*, 116. s. 3, h.7; El-Makar, a.g.e., 52; Raşid, a.g.e., III, 248-249.

⁵⁸ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 77; Muhammed El-Makar. a.g.e., s. 52.

⁵⁹ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 77; El-Makar, a.g.e., 52.

⁶⁰ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 77; El-Makar, a.g.e., 52.

⁶¹ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 77; El-Makar, a.g.e., 52.

⁶² BOA, *C.DH*, 28/ 1394; BOA, *A.DVNS.MHM.d*, 119 /1971; Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 119; El-Makar, a.g.e., 52-54; Süreyya, a.g.e., IV, 1231.

⁶³ BOA, *AE.SAMD.III*, 60/6031; BOA, *C.DH*, 1377; Süreyya, III, 1366; El-Makar, a.g.e., 55; el-Halîlî, a.g.e., 197; K.Ş.S., no: 209, 177.

⁶⁴ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 132, 145-146; El-Makar, a.g.e., 55.

⁶⁵ BOA, *A.RSK*, 1573/ 2; BOA, *A.RSK*, 1572/ 2; Süreyya, a.g.e., I, 81; Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 153, 156-157.

⁶⁶ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 163; El-Makar, a.g.e., 57.

⁶⁷ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 172; El-Makar, a.g.e., 56.

⁶⁸ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 184; El-Makar, a.g.e., 56.

⁶⁹ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 194; El-Makar, a.g.e., 56.

1133/1721 ⁷⁰	Osman Paşa Topal	Şam valisi Osman Paşa	Gazze mutasarrıfı İbrahim Paşa	Kürt	Bedevi kabileler, Hac emirinin surre / keseyi ödememesi sebebiyle el-Ula yakınlarında cerdeye saldırarak tüm kabileyi yağmaladılar.
1134/1722 ⁷¹	Ali Paşa Maktuloğlu	Şam valisi Ali Paşa	Halep Receb Paşa	valisi	
1135/1723 ⁷²	Osman Paşa Ebû Tavk üçüncü kez	Şam valisi Osman Paşa Ebû Tavk	Trablus İbrahim Kürt	valisi	
1136/1724 ⁷³	Osman Paşa Ebû Tavk	Şam valisi Osman Paşa Ebû Tavk	Sayda İsmail Paşa b. El- Azm	valisi	Cerde saldırıya uğramış; ancak İsmail Paşa bu saldırıyı püskürtmeyi başarınca devlet onu Şam valiliğine atamıştır.

18. yüzyılın başlarında devletin Hac emirliği görevini, büyük askeri ve mali imkânlarla sahip Şam valilerine devretmeye karar verdiği, bu uygulamanın süreç içinde yerleştiği Tablo 1'den anlaşılmaktadır. 1708 yılında Şam valiliği ile kabile emirliğinin bağlanmasıyla süreç tamamlanmıştır. Şam valisinin görevinde kalması ise Hac kafilesini yönetme ve kabile güvenliğini sağlamasındaki başarısına bağlıydı.⁷⁴ Bu durum devletin iki makamı ayırmaya ve “Hac muhafızı/valisi” olarak bilinen yeni bir makam ihdas etmeye karar verdiği 1871 yılına kadar devam etti.⁷⁵ Hac emirliği görevi devlet tarafından en son 1707 yılında Güney Şam sancak yöneticilerinden mutasarrıf Hasan B. El-Kavvâs'a verildi.⁷⁶

Tablo 1'de görüldüğü gibi, devlet, Şam yeniçeri ağasını, kendi iç çatışmalarından ve genel olarak yeniçerilerin devlet içindeki zayıflığından dolayı 18. yüzyılın başlarında cerde yöneticiliğinden muaf tuttu. Bu dönemden itibaren cerde yönetimi genellikle Güney Şam sancaklarının yöneticilerine tevdi edildi. Recep Paşa, Köprülü Abdullah Paşa ve Muhammed Bayram Paşa gibi simaların bu görevi ifa ettikten sonra, Şam valiliği ve Hac emirliği olmak üzere önemli mevkiler elde ettikleri görülmektedir. Bu da Şam valilerini, oğullarını bu sancaklara yönetici olarak atama noktasında cesaretlendirmiştir. Bu bağlamda Şam valisi Nasuh Paşa, oğlu Ali'yi Kudüs ve Nablus mutasarrıfı,⁷⁷ Küçük Osman Paşa, oğlu Ali'yi Kudüs mutasarrıfı,⁷⁸ Şam valisi Arslan Paşa el-Matrakçı ise Kethüda İslam Paşa'yı Kudüs, Nablus ve Gazze mutasarrıfı olarak atamıştır.⁷⁹

Osmanlı Devleti, 1704 yılında Şam valisi ve Hac emiri Arslan Paşa'nın yaptığı bir teklife dayanarak Cerde yöneticilerinden, Hac kafilesini Tebük Kalesi yerine Gânim Kalesi'nde karşılamalarını istemiştir.⁸⁰ Ayrıca onlardan Şam valisi ve Hac emiri Nasuh Paşa'nın teklifine

⁷⁰ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 197-199, 201; El-Makar, a.g.e., 58-59; Süreyya, a.g.e., C: IV, 1366-1367.

⁷¹ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 205-207; El-Makar, a.g.e., 59-60.

⁷² BOA, KK., mükerrer 523/ 129; Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 214; Muhammed El-Makar. a.g.e., 59.

⁷³ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 218; Muhammed El-Makar, a.g.e., 60; Muhammed Kürd Ali, *Hutâtu'ş-Şâm*, I (Dimâşk: Mektebetü'n-Nûri, 1983), 256.

⁷⁴ Barbir, , a.g.e., 171.

⁷⁵ Reslan El-Kârî, el-Vüzerâ', *Vülatü Dimaşk fi'l-Ahdi'l Osmaniye*, thk. Salahaddin el-Müncid (Dimâşk: y.y., 1949), 93.

⁷⁶ Es-Sâlihî, *Yevmiyyât ...*, a.g.e., 68-69; Muhammed El-Makar, a.g.e., 51-52.

⁷⁷ BOA, C.DH, 218/10865; BOA, C.DH, 28/1394; Süreyya, a.g.e., IV, 1231; Nablus Şer'iyeye sicili, -ileride “N.Ş.S.” şeklinde zikredilecektir-, no: 4/ 23.

⁷⁸ BOA, KK., mükerrer 523/ 40; Süreyya, a.g.e., I, 284.

⁷⁹ BOA, A.RSK, 1560/ 72; K.Ş.S., no: 202/ 16,78.

⁸⁰ BOA, A.DVNS.MHM.d, 114-1/481, h. 2197; en-Nâbulî, a.g.e., 172, 484-486.

istinaden 1710 yılında Medine-i Münevvere yakınlarında bulunan ve bizzat Nasuh Paşa tarafından inşa edilen Hidye Kalesi'ne ilerlemelerini istemiştir.⁸¹ Bunun neticesinde cerdedeki hareket noktasından erken saatlerde ayrılma ve karşılama kafilesinin mali ödeneklerini arttırma noktasında bir karar çıktı. Ancak bölgedeki gelir kaynakları bu artışı finanse etmeye yetmemiş, Güney Şam sancak yöneticileri de bu parayı temin etmekte güçlük çekmiştir.

Devlet, yeni icraatlarında tam bir başarı kaydedememiş, Hac kafilesi başka saldırılara maruz kalmaya devam etmiştir. Bu saldırıların en önemlisi 1705 yılında bedevi aşiretlerinin, Hasan Paşa b. el-Kavvâs yönetimindeki Hac kafilesine saldırıp Şam valisi Hüseyin Paşa el-Bosnî'yi öldürmeleridir.⁸² Bedevi kabileler 1720'de ise el-Ulâ yakınlarındaki cerdeye saldırarak yıkıp yağmalamıştır.⁸³ Bu olaydan sonra devlet, sancak beylerini cerde yöneticiliğinden muaf tutup bu bölgenin yönetimini valilere vermiştir. Devlet, bu görev için çoğunlukla Sayda ve Trablus valilerini, bazen de Halep valisini seçmiştir.⁸⁴ Belki de bu konuda Fransız konsolosunun, padişahant; her yıl Kudüs'e gelen Hıristiyan ziyaretçileri daha iyi himaye etmesi için Kudüs mutasarrıfının cerde yöneticiliğine atamaması yönündeki talebi etkili olmuştur.⁸⁵

1722 yılında devlet, sancakları valiler aracılığıyla yönetmeyi öngören genel politikası doğrultusunda bu sancakları valilere bağlamıştır.⁸⁶ Güney Şam sancaklarının hâkimiyetini cerdeyi yöneten valiye tevdi etmiştir. Bu sancakların Trablus ve Halep valilerinin her birine ilhak edilmesi için devletten art arda dört fermanın gelmesi, bunlardan birinin cerdeye yöneticilik yapması için verilen emirdeki farklılıktan kaynaklanmaktadır.⁸⁷ Ancak Hac emirliğinin Şam vilayetine devamlı bağlanması gibi Cerde emirliğinin tek bir vilayete bağlı kalmaması, ertesi yıl bu sancakların kalıcı olarak Şam valisine ilhak edilmesine neden olmuştur. Ancak bu sancakların, mali ve askerî açıdan cerdeye tahsisi devam etmiştir.

3. İcraatların Tekrar Gözden Geçirilmesinin Akabinde Güney Şam Sancak Yöneticileri

Osmanlı Devleti'nin Şam Hac kafilesinin güvenliğini sağlama noktasındaki icraatlarında yaptığı bir dizi revizyon, 1708 yılında Şam vilayeti ile Hac emirliğini birbirine bağlama kararından sonra Güney Şam sancak yöneticilerinin Hac kafilesinin emirliğini üstlenmekten mahrum bırakılmasıyla sona ermiştir. Ayrıca 1721 yılında bu göreve sadece valilerin atanması, sancak idarecilerini cerde yöneticiliğini üstlenmekten de mahrum bırakmıştır. Bu tarihten sonra Güney Şam sancak yöneticileri için çıkarılan atama kararnameleleri, Hac kalelerine giden erzak sevkiyatını denetlemek,⁸⁸ Kudüs Hac alayının güvenli bir şekilde Hac kafilesine ilhakını sağlamak için bedevi kabilelerine para ödemek⁸⁹ ve bölgedeki Bedevi aşiretler tarafından satılan çalıntı malları müsadere

⁸¹ BOA, *A.DVNS.MHM.d*, 114-1/ 481, h. 2197; BOA, *A.DVNS.MHM.d*, 114-1/ 481, h. 2197; d. 114-1/ 686, h. 3094; Doğan, a.g.m., 130.

⁸² Es-Sâlihî, el-Mevakib. *a.g.e.*, 1, 67-68.

⁸³ Es-Sâlihî, el-Mevakib. *a.g.e.*, 68; Aşiretlerin kafileye saldırısı hakkında daha fazla bilgi için bkz. İbrahim eş-Şer'a, *a.g.e.*, 341; Barbir, *a.g.e.*, 173.

⁸⁴ BOA, *C.AS*, 13734; Barbir, *a.g.e.*, 171-172.

⁸⁵ Eray Akçay, "İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdeti NR. O. 34'te Kayıtlı Fransa'nın İstanbul Elçisi Marquis de Bonnac'ın Osmanlı bürokrasisi ile yazışmalarını ihtiva eden bir mecmua (1716-1724)." (Yüksek lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014), 215.

⁸⁶ Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*, (Ankara: Türk tarih kurumu yayımları, 1997), 2.

⁸⁷ *A.g.e.*, 102; Devletin tedbirine rağmen Hac yolunda hacılara yönelik bedevi baskınlarının sayısı artmıştır. 1700 ile 1756 yılları arasındaki dönemde on dokuz baskının yapıldığı tahmin edilmektedir. Daha fazla bilgi için bkz: Barbir, *a.g.e.*, 173.

⁸⁸ N.Ş.S., no: 4/ 94.

⁸⁹ K.Ş.S., no: 217/ 23.

ederek sahiplerine iade etmek gibi işlerle sınırlı kalmıştır.⁹⁰ Ancak bu durum yöneticilerin lehine değildi. Çünkü Hac emirliğine ve cerde yöneticiliğine atanmaları onlara, padişah nezdinde öne çıkacak hizmetler sunma ve Şam valiliği gibi önemli mevkilere aday olma fırsatı vermekteydi. Bu revizyon dizisi, Osmanlı Devleti'nin Şam valisini görevlendirme kararı almasının ardından Güney Şam sancak yöneticilerinin, sancaklar içindeki mali gelirleri toplamadaki rollerinin azalmasına neden olmuştur.⁹¹ Sancak yöneticileri, bu revizyonlara bağlı olarak Şam valisine karşı görece bağımsızlıklarını da kaybetmişler, başkentle iletişim kuramayacak duruma gelmişlerdir. Bu durum Tanzimat dönemine kadar devam etmiştir. Bu dönemde sancaklardaki yöneticilik görevinin, valilerin ve devletteki nüfuzlu kişilerin ilgi odağı olmaktan çıktığı ve artık yöneticilerden yakınlarını sancak idarecisi olarak tayin etmeye çalışan kimsenin kalmadığı görülmektedir. Onlar, bunun yerine Sayda veya Trablus valiliğine atanmak için çabalamışlardır. Azm ailesine mensup Şam valileri bu şekilde kariyer basamaklarını tırmanan idarecilerdendi.⁹² Bu bağlamda 1789 yılında Şam yeniçeri ağası Ahmed Ağa, Şam valisinin kendisine teklif ettiği Şam mütesellimliği görevini kabul etmemiştir.⁹³ Batılı ülkelerle ticaretin geliştiği Akka ve çevresi ise yeni gelişen olayların merkezi olmuş; Zâhir el-Ömer gibi güçlü mültezimlerin ve Ahmed Paşa el-Cezzâr gibi otoritelerini genişletmek isteyen yöneticilerin ilgi odağı hâline gelmiştir.

Şam valileri, devletin bu sancakları kendi yetkilerine katma kararından sonra sancak yöneticisi olarak mütesellim adı verilen kişileri atamaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren bu sancakların idaresinde "Mütesellim" terimi yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Sancak idarecisi olarak merkezden gönderilen ve doğrudan merkeze karşı sorumlu olan kişilere mutasarrıf denirken, valiler tarafından atanan ve valilere karşı sorumlu olan mütesellimler paşa rütbesinde değil, sadece bir sancaktan sorumlu olan ağa veya bey rütbesine sahip olabilmekteydi. Sancakların vali gibi üst bir yöneticinin otoritesi altında toplanması, sancaklar arasındaki bağın kopmasına neden olmuştur.⁹⁴

Şam valileri, bu sancaklarda mütesellimlik görevini icra edecek kişileri yerel kökenli güçler arasından seçmişlerdir. Aralarında Gazze sancağındaki Mekkîzâde ailesi⁹⁵ ile Nablus sancağındaki Tukan ve Nemr ailelerinin⁹⁶ olduğu pek çok aile, mütesellimlik makamına ulaşmayı başarmıştır. Bu aileler bu makamı işgal etmek için birbirleriyle yarışmışlardır. Bu da Şam valilerinin bu güçlerin çalışmalarını devletin izin verdiği sınırlar içinde tutarak hizmetlerini sunmak için hazır alternatiflere güvenmelerini sağlamıştır. Bu yerel güçlerin sancaklarda iktidara gelişi, 1726 yılında yerel halkın bölgelerin işlerini yönetmesine izin veren kanunun çıkarılmasıyla aynı zamana denk gelmiştir.⁹⁷

Şam valileri, Baravna ve Ebû Şeneb aileleri⁹⁸ gibi Şamlı ailelerden veya Tukan, Nemir ve ancak 18. yüzyıl sonlarına kadar mütesellimlik makamına gelebilen Kudüs sancağındaki Mekkîzâde ailesi⁹⁹ gibi komşu sancaklardan devlet hizmetinde çalışan ailelere mensup mütesellimlere görev

⁹⁰ K.Ş.S., no: 201/ 39; K.Ş.S., no: 307/53.

⁹¹ N.Ş.S., no: 4/ 272.

⁹² Es-Sâlihî, *Yevmiyyât*, a.g.e., 240, 245, 259; El-Büdeyrî, a.g.e., 49, 63.

⁹³ El-Kârî, a.g.e., 87.

⁹⁴ Abdalqader Steih, *Osmanlı Kudüs'ü (1700-1757)*, (İstanbul: Taş Mektep Yayın Atölyesi, 2017), 58-60.

⁹⁵ Hâlid Sâfi, "Huseyn Paşa Mekkî." *Mecelletü'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye (silsiletü'd-dirâsâti'l-insâniyye)*, 13/2, (Gaza, 2005), 38.

⁹⁶ Rafik, *el-Arab*, a.g.e., 239.

⁹⁷ Rafik, "Filistin ...," a.g.e., 703.

⁹⁸ K.Ş.S., no: 228/ 103; K.Ş.S., no: 231/ 266; El-Büdeyrî, a.g.e., 2.

⁹⁹ El-Büdeyrî, a.g.e., 233.

vermiştir. 18. yüzyılın ilk yarısında yerel yeniçeriler ile kapıkulu güçleri arasında meydana gelen çatışmalar,¹⁰⁰ Kudüslü yerel güçlerin zayıflamasına yol açmıştır.

Osmanlı Devleti, mütesellimlik görevini yürüten Güney Şam sancak yöneticilerine 20-100 bin akçe arasında geliri olan bir yönetim modeli imkanı tanımıştır.¹⁰¹ Bu miktar, ihtiyaç duyduklarında onlara yardım edecek güçleri oluşturmak için yeterli değildi. Bu nedenle bazı önemli işleri Şam valisine başvurmadan yürütemediler. Şam valisinin sürekli olarak Hac meseleleriyle meşgul olması ve her yıl dört aylık süre boyunca vilayetten uzak kalması, vilayet merkeziyle sancaklarında siyasi ve askeri boşluk bırakarak buradaki rakip güçler arasında çatışmalara yol açmıştır.¹⁰² Yerel üslere sahip olan güçlerin statüsü giderek artmış; bunun etkileri 18. yüzyılın ikinci yarısında görülmeye başlamıştır. Kudüs sancağındaki Ebu Gûş ailesi, Nablus sancağındaki Cerrâr el-Ahmed ve Abdülhâdî aileleri ve Gazze sancağındaki el-Vahîdî ailesine mensup Arap şeyhleri gibi birçok bölge şeyhi ortaya çıkmıştır. Taşrada etkili bir hegemonya kuran bu şeyhler, bölge tarihinde önemli bir rol oynadılar. Çiftçiler ve Bedevi aşiretler de dâhil olmak üzere nüfusun çeşitli kesimlerinin katıldığı ve bu şeyhlerin de müdahil olduğu Kaysî-Yemenî çatışmasından tüm bölge etkilenmiştir.¹⁰³

Mütesellimlerin merkezden değil de valiler tarafından atanması ve valilerle irtibatla olması sebebiyle imparatorluk genelinde herhangi bir nüfuzları veya bağlantıları bulunmuyordu. Bir başka deyişle, mütesellimler valilere tabiydiler. Dolayısıyla hudut içerisinde yetkileri ve tesirleri alelumum kısıtlıydı. Ancak bazı yerlerde bu kişiler önemli aileler arasından seçildiği için sancak ve kazalarda oldukça etkin kişiler olabiliyordu. Nitekim o dönemlerde birçok mütesellim adını duyurmayı başarmıştı.

Sonuç

Çalışma, Şam Hac kabile yolunun 17. yüzyılın son otuz yılında bazı Hac emirlerinin Bedevi aşiret reisleri ile yapılan anlaşmalara uymamaları ve bazı Bedevi aşiretlerinin Hac yolu yakınlarına yerleşerek istikrarı sağlama karşılığında maddi kazanç talep etmelerinden kaynaklanan kargaşa hâline ışık tutmaktadır. Çalışma, o dönemde devletin savaşla meşgul olması nedeniyle mali ve askeri imkânlarını bölgeye yönlendiremediğini ve bunu ancak 1699 yılında Karlofça Antlaşması'nı imzaladıktan sonra yapabildiğini göstermektedir.

Çalışma, Hac yolundaki bedevi aşiretlere yönelik mali ödeneklerin yükseltilmesi, Hac ve cerde birliklerine eşlik eden asker sayısının artırılması, 1708'den itibaren Şam valisinin sürekli olarak Hac emirliğinde tutulması, cerde yöneticiliğinin 1721 yılından itibaren Trablus ve Sayda bazen de Halep valisine tevdi edilmesi ve 1722 yılında Güney Şam sancak yöneticilerinin cerde hizmetinden koparılman Şam valiliğine bağlanması gibi bir dizi tedbiri ortaya koymuştur.

Osmanlı Devleti'nin Şam Hac kafilesindeki icraatlarını gözden geçirmesi sonucunda, Güney Şam sancak yöneticilerinin, başkentin saray koridorlarında kendilerini öne çıkaran önemli mevkilerden mahrum bırakılarak bu sancaklarda atama yapma yetkisine sahip olan Şam valisine doğrudan tabi oldukları ve Şam valisinin de bu bağlamda bu sancaklara yerel güçlerden kendisini

¹⁰⁰ Steih, *a.g.e.*, 85-87.

¹⁰¹ Amnon Cohen, *Palestine in the 18th Century: Patterns of Government and Administration* (Jerusalem: Magnes Press, Hebrew University 1973), 177.

¹⁰² Râfik. *Bilâdü'ş-Şâmi*, *a.g.e.*, 229-230.

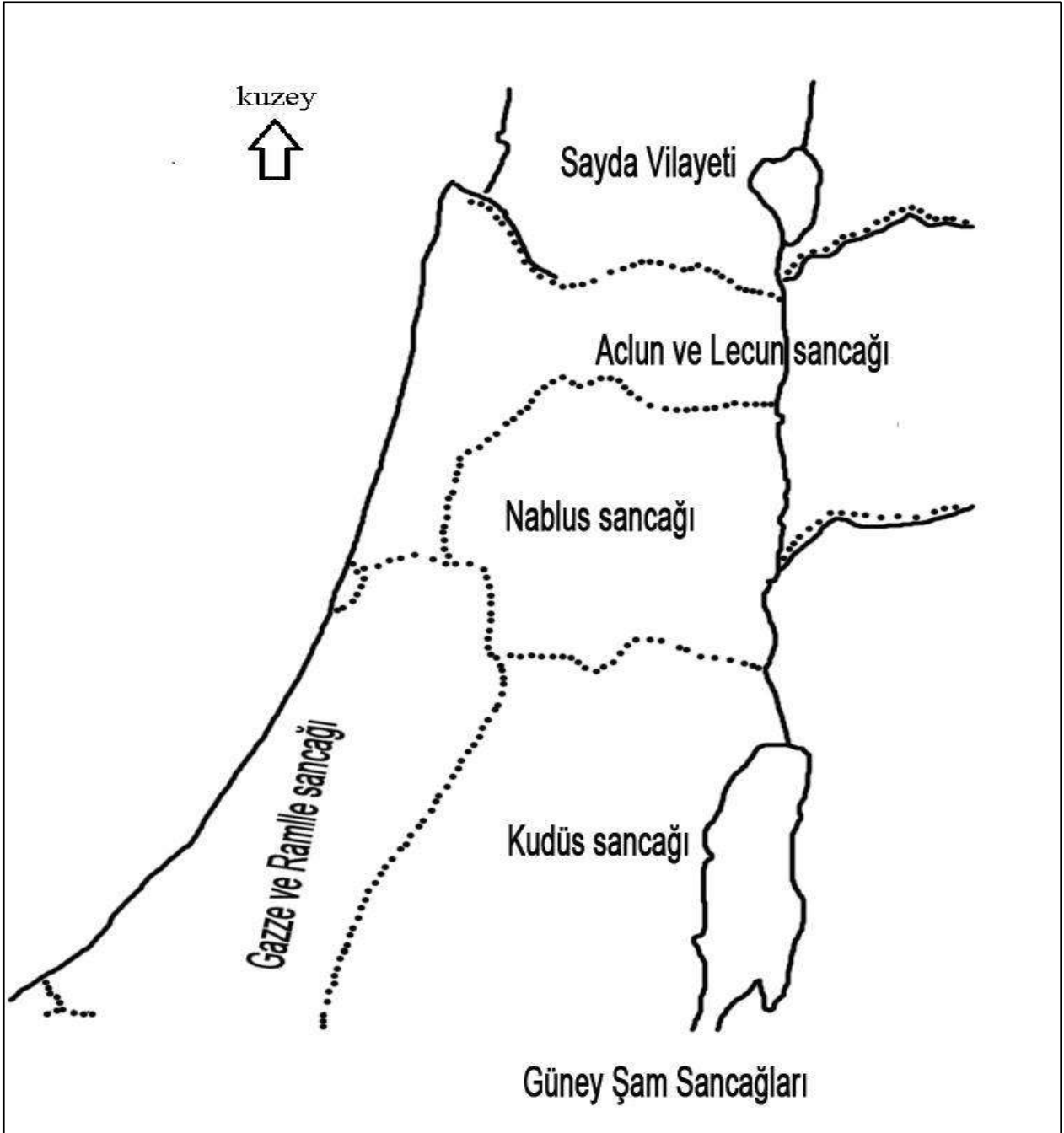
¹⁰³ Ahmed FETHİ, *Târihu'r-Rîfi'l-Filastîni fi'l-'Ahdî'l-'Usmâni Mintakatü Benî Zeyd Nemûzecen* (Ramallah: el-Matba'atü'l-'Arabiyyetü'l-Hadîse, 1992), 236-240; Rafik, "Filistin ...," *a.g.e.*, 895-905.

temsil edecek birilerini atadığı görölmektedir. Ancak mütesellimlerin mali ve askeri imkânlarının zayıflığı, onları, her yıl dört ay Hac kafilisiyle dışarı çıkmakla meşgul olan Şam valisine sığınmaya sevk etmiş, bu da yerel ailelerin şehirdeki idari pozisyonlar için rekabet etmelerine, bölge şeyhleri arasında Kaysi-Yemen çatışması gibi nüfuz genişletme amaçlı çatışmaların artmasına sebep olmuştur. Ayrıca dikkatlerin Batılı ülkelerle ticaretin hareketli olduğu Akka sancağına çevrildiği ve Akka'nın da bölge tarihindeki olayların merkezi hâline geldiği görölmüştür.

Çalışma, bu sancaklardaki olayların Şam Hac kafilisinin yanı sıra devletin başkenti ve vilayet tarafından verilen kararlarla ne ölçüde ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Çalışma ayrıca bölge tarihini ve genel olarak Osmanlı tarihini daha iyi anlayabilmemiz için Osmanlı arşiv belgelerini yerel kaynaklarla birleştiren daha fazla çalışmaya ihtiyaç olduğunu da göstermiştir.

Ekler

Ek 1: Güney Şam Sancakları

Kaynakça

I. Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri (AE): 207/20015, 60/6031.

Cevdet (C): 54329, 218/10865, 28/1394, 5613, 943/40932, 515/26008, 28, 1377, 13734.

Kamil Kepeci (KK): 523/ 129, 523/ 40.

Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d) 114-1/ 481, 114-1/ 686, 114-1/ 191, 114/ 129, 116/ 3, 119/1971, 114-1/481, 114-1/ 686.

II. Şer‘iyye Sicilleri

Kudüs Şer‘iyye Sicilleri (K.Ş.S): 183/ 280, 202/ 116, 209/ 177, 202/ 16, 217/ 23, 307/53, 231/ 266, 201/ 39, 228/ 103.

Nablus Şer‘iyye Sicilleri (N.Ş.S): 4/ 23, 4/ 94, 4/ 272.

III. Diğer Kaynaklar

Akçay, Eray. “İBB Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdeti NR. O. 34’te Kayıtlı Fransa’nın İstanbul Elçisi Marquis De Bonnac’ın Osmanlı Bürokrasisi ile Yazışmalarını İhtiva Eden Bir Mecmua (1716-1724).” Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014.

Atalar, Münir. “Emîr-i Hac”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XI (İstanbul 1995),

Barbir, Karl. *Ottoman Rule in Damascus 1708-1757*. New Jersey: Princeton University Press, 1980.

Başar, Fahameddin. *Osmanlı Eyalet Tevcihatı (1717-1730)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.

Bin Tolon, Ahmed. *Müfâkehetü’l-hillân fi havâdisi’z-zemân*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998.

Cohen, Amnon. *Palestine in the 18th Century: Patterns of Government and Administration*. Jerusalem: Magnes Press, Hebrew University, 1973.

Doğan, Faruk. “18 ve 19. Yüzyıllarda Şam Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu.” *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, XV, (2013): 127-157.

El-Bediri, Ahmed. *Havadis Dimaşk el-Yavmiye*. Kahire: Matba‘atü’l-‘Bayan, 1959.

El-Bûrînî, Hasan. *Terâcimu’l-A’yân min Ebnâi’z-Zemân*. Thk. Salâduddîn el-Müncid. Dimaşk: el-Macm’a el-İlmiye el-Arapiye, 1966.

El-Ceziri, Abdulkadir. *Ed-Durar el-Feraidelmunezme fi Ahber El-Hac ve Mekke Mukerme Cilt: II*. thk. Muhammed İsmail. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2002.

El-Gazzî, Necmüddîn. *El-Kevâkibü’s-Sâira bi’A’yâni’l-Mi’eti’l-‘Âşira*. Thk. Halîl Mansûr. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1997.

- El-Halili, Muhammed. *Tarihi'l-Kudsve'l-Halil*. Thk. Muhammed el-Bahit. Londra: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 2004.
- El-Kârî, Reslan. “el-Vüzerâ” Thk. Salahaddin el-Müncid. *Vülatü Dimaşk fi'l-Ahdi'l Osmaniye*. Dimaşk: y.y., 1949.
- El-Makar, Muhammed. “el-Başat ve'l-Kudat fi Dimaşk.” *Vülatü Dimaşk fi'l-Ahdi'l Osmaniye*. Thk. Salaheddin El-Müncid. Dimaşk: y.y., 1949.
- El-Muhibbi, Muhammed. *Hulasatu'l-Esar fi Ayan el-Karn el-Hadi Aşera. III*. Beyrut: Dârsader, 1966.
- En-Nâbulî, Abdulgan. *El-Hakikatü ve'l-Mecâz fi'rRihleti ilâ Bilâdi's-Şâmi ve Misrâ ve'l-Hicâz*. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kitâb, 1986.
- Es-Sâlihî, Muhammed. *Yevmiyyâtü's-Şâmiyye*. Dimaşk: y.y.
- Es-Sâlihî, Muhammed. *El-Mevakibü'l-İslamiyye fi'l-Memalik ve'l-Mehasin Eş-Şamiyye*. Dimaşk: Vizerat el-Sakafa, 1993.
- Eş-Şihâbî, Haydar. *Târîhu'l-Emir Haydar I*. Kahire: Matba'atü'l-'Selam, 1900.
- Eş-Şir'A, İbrâhîm: “Mevkifu'l-Kabâilî'l-Bedeviyyeti min Kâfileti'l-Hacci's-Şâmî fi'l-Karneyn es-Sâbi' 'Aşer ve's-Sâmin 'Aşer el-Milâdiyyeyn.” *Mecelletü Dirâsâti'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye ve'l-İctimâ'iyye* 29/2, (Ürdün Üniversitesi 2002): 319-348.
- Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. (IX kitap, II,) haz: Seyit Ali Kahraman. İstanbul: YKY, 2011.
- Faroqhi, Suraiya. *Hacılar ve Sultanlar, Osmanlı Döneminde Hac 1517-1638*, Çev. Ebu Bekir BakadırBekir Bakadır. Beyrut: El-merkez El-Düveli Lilhadamat, 2010.
- Fethi, Ahmed. *Târîhu'r-Rîfi'l-Filastînî fi'l-'Ahdi'l-'Usmânî Mintakatü Benî Zeyd Nemûzecen*. Ramallah: el-Matba'atü'l-'Arabiyyetü'l-Hadîse, 1992.
- Güler, Mustafa. “XVIII. Asırda Hac Yolunun Güvenliği Mes'elesinde Cerde Başbuğluğu”. *Osmanlı Yönetiminde Arap Coğrafyası: Sosyal, Siyasî ve İdarî Yapı Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 04-06 Kasım 2015*. haz. İsmail Kurt-Seyit Ali Tüz. İstanbul: Ensar Neşriyat Tic. A.Ş., 2016.
- Güner, Selda: “On Sekizinci Yüzyılı Şam'ına Dair Bazı Gözlemler”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28/1, (Ankara): 131-148.
- İpşirli, Mehmet. “Cerde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VII (İstanbul 1993), ss. 392-393.
- İsmail, Munir ve İsmail, Adil. *Tarihi Lübnan el-Hadis*. Beyrut: Darü'l Beşir, 1990.
- Kurşun, Zekeriya. “Hac ve İktidar: Haremeyn'de Erken Dönem Osmanlı İmar Faaliyetleri” *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 6 (İstanbul 2017): 287-290.
- Kürd Alî, Muhammed. *Hutâtu's-Şâm*. Dimaşk: Mektebetü'n-Nürî, 1983.
- Özcan, Abdulkadir, “Hac-Osmanlı Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XIV (İstanbul 1996), ss. 400-408.

- Quataert, Donald. *ed-Devletü'l-Osmaniyye 1700-1922*. çev. Eymen Ermenazi. Riyad: Mektebetü'l Lebikan, 2004.
- Râfik, Abdulkerîm. *Bilâdü'ş-Şâmi ve Misra mine'l-fethi'l-'Usmânî ilâ hamleti Napolyon Bunapart*. Dimaşk: Mektebetü'l-Mühtedîn, 1967.
- Râfik, Abdulkerîm. *el-'Arabu ve'l-'Usmâniyyûn 1516-1916*. Dimaşk: Matâbi'u Elif Bâ' el-Edîb, 1993.
- Râfik, Abdülkerim. *Kâfiletü'l-Hacci'ş-Şâmî ve Ehemmiyyetühâ fi'l-'Ahdi'l-'Usmânî*. Dimaşk: Câmi'atü Dimaşk, 1981.
- Râfik, Abdülkerim. *The Province of Damascus 1723-1783*. Beirut: Khayat, 1966.ss. 131-133.
- Râfik, Abdülkerim: "Filistin fi El-Ahd El-Osmani." *el-Mevsuâtu'l-Filistiniye, el-Kısım es-Sani*. Beyrut: Hey'etü'l Mevsuâtu'l-Filistiniye, 1990.
- Raşid, Mehmed. *Tarih-i Raşid II*. İstanbul. y.y.
- Ridâ, Ahmed. *Mu'cemu Metni'l-Luga*. Beyrut: Mektebetü'l-Hayât, 1958.
- Sâfi, Hâlid. "Huseyn Paşa Mekkî" *Mecelletü'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye (silsiletü'd-dirâsâti'l-insâniyye)* 13/2 (Gaza 2005): 35-57.
- Steih, Abdalqader. *Osmanlı Kudüs'ü (1700-1757)*. İstanbul: Taş Mektep Yayın Atölyesi, 2017.
- Süreyya, Mehmed. *Sicill-i Osmani*. haz. Nuri Akbayar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Mekke-i Mükerrreme Emîrleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985.

II. Abdülhamid Döneminde Türkçe Öğretimi

Turkish Language Education during the Abdulhamid II Era

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Ali Fuat Arıcı

Yıldız Teknik Üniversitesi
aricialifuat@gmail.com

Yusuf Günaydın

Gazi Üniversitesi
yusuf.gunaydin@hotmail.com

Başvuru / Submitted:
25 Şubat 2024

Kabul / Accepted:
4 Mayıs 2024

DOI: [10.21021/osmed.1442849](https://doi.org/10.21021/osmed.1442849)

Atıf / Citation:

Arıcı, A. F; Günaydın, Y. "II. Abdülhamid Döneminde Türkçe Öğretimi", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 22 (2024): 333-349.

Benzerlik / Similarity: 18

Öz

Dünyanın en eski dillerinden biri olan Türkçenin öğretim tarihi, tespit edildiği kadarıyla oldukça yenidir. Yaklaşık iki asır öncesine kadar Türk çocuklarının aileden veya çevreden öğrendikleri düzeyde Türkçe okuma, konuşma ve dil bilgisi becerisine sahip olduğu görülmektedir. Türkçe öğretimi alanında 1850'li yıllara kadar yazılan eserlere bakıldığı zaman bu eserlerin büyük ölçüde yabancılara Türkçe öğretmek amacıyla kaleme alındığı görülmektedir. Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla anayasayı (Kanun-ı Esasi) teşkil etme çalışmalarının başlaması dil sorununun, bir kez daha resmî çevrelere tartışılmasını sağlamıştır. Anayasanın 18. maddesinde, Osmanlı Devleti'nin resmî dilinin Türkçe olduğu ve devlet hizmetine girecekler için bu dilin bilinmesi gerektiğine dair hüküm (1876), Tanzimat döneminden önce ve Tanzimat döneminde Sarayın ve aydınların dil üzerine yapmaya çalıştıkları bazı reformlara resmîyet kazandırmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in devletin resmî dilini Türkçe yapması Türkçe öğretimi sürecinin seyrini değiştirmiştir. Türkçenin resmî dil kabul edilmesi, Türkçe ile ilgili gramer kitaplarının sayısının artması ve okullarda Türkçenin müfredatta yerini alması hem Türklerin kendi ana dillerini öğrenmesini hem de yabancıların Türkçeyi önemsemesini sağlamıştır. Bu çalışmada, Sultan II. Abdülhamid döneminde Türk çocuklarına Türkçe öğretimi konusu ele alınmıştır. Çalışmanın kapsamı dolayısıyla azınlık okullarındaki Türkçe öğretimi çalışmaları ile yabancıların kendi topluluklarına Türkçe öğretme faaliyetlerine yer verilmemiştir. 1876-1909 yılları arasında kapsayan süreçte ana dili olarak Türkçe öğretimi alanında yaşanan gelişmeler ve kaydedilen ilerlemeler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Türkçe öğretimi, Kanun-ı Esasi.

Abstract

The history of teaching Turkish, one of the oldest languages of the world, is quite recent as far as it has been determined. Until about two centuries ago, Turkish children could reach to a level of Turkish language reading, speaking and grammar proficiency as much as they could acquire from their families or social surroundings. Having a closer look at the works of Turkish language education published until 1850s, it is found out that most of the works were written with the aim of teaching Turkish to foreigners. Sultan Abdulhamid II's acceding to the throne and attempts on creating a constitution (The Ottoman Basic Law) raised the Turkish language question back to the agenda to be discussed by the officials. In the article 18 of the Ottoman Law, it was stated that Turkish is the official language of the Ottoman Empire and the officials serving the government must be proficient in Turkish (1876). These provisions were formalized before and during the Tanzimat Era by the chamber and intellectual's efforts on reforming the Turkish language. Sultan Abdulhamid II declared Turkish as the official language of the government, which changed the course of the Turkish language in history. The fact that Turkish was accepted as the official language, Turkish grammar books were published, and Turkish language lessons were integrated in the curriculum at schools, motivated Turkish people to learn their mother tongue and foreigners to give more importance to Turkish as a foreign language. In this paper, teaching Turkish-to-Turkish children during Sultan Abdulhamid II Era is discussed. Since the duration of the presentation is limited, practices of teaching Turkish at minority schools and practices of teaching Turkish by foreigners in their own communities are not included.

Keywords: Abdulhamid II, Turkish language teaching, the Ottoman basic law.

Giriş

10. yüzyılda doğmaya başlayan Oğuz Türkçesi, başka bir ifadeyle güney Türklerinin dili ilk önce 11. yüzyıldan 13. yüzyılın sonlarına kadar Selçuklu Devleti'nde, daha sonra Osmanlı'da ve Akkoyunlu, Karakoyunlu gibi çeşitli Türkmen devletlerinde tam anlamıyla Anadolu Türklerinin dili hâline gelmiştir.¹ Osmanlı Devleti'nin ilerlediği yönde karşılaştığı beyliklerin ve grupların da Türkçe konuşuyor olması Türkçenin özellikle batıya ve güneye doğru yayılmasını kolaylaştırmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Arap dünyasıyla ilk büyük karşılaşması 16. yüzyılın başında meydana gelmiştir.² Osmanlı'nın Müslüman olan Araplarla karşılaşmasının ve daha sonra Mekke, Medine ve Kudüs gibi kutsal toprakların Osmanlıların eline geçmesinin Türkçe üzerinde olumlu etkisi olmuştur. Bu durum Türkçenin aslî yapısını bozmadan biraz daha ilerlemesine ve zenginleşmesine zemin hazırlamıştır. Nitekim İstiklal Marşı Derneği'nin³ çalışmasında 3197 kelimenin Kur'an-ı Kerim'den Türkçeye geçtiği, yine Parlar'ın çalışmasında⁴ ise Hadis-i Şeriflerde geçen 7574 kelimenin Türkçede yer aldığı tespit edilmiştir. Türkçeye yeni giren kelimelerin halk ve eğitilmiş çevreler tarafından kullanılması aynı anda tecelli etmediği için eğitim, bilim ve edebiyat diliyle konuşma dili arasındaki fark belirginleşmeye başlamıştır.

Osmanlı döneminde Türkçe, Balkanlar'dan Afrika'ya oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.⁵ Böylece her grubun kendi dilini kullanması ve bunun sonucu olarak dilini geliştirmesinin yolu açılmıştır. Bu durum imparatorluk içinde dil zenginliğini koruyup geliştirmeye katkı sağlarken Türkçenin öğrenilmesi ve öğretilmesini sekteye uğratmıştır. Mezkûr vaziyet halk ile üst sınıfların (eğitim, bilim ve sanat ehlinin) kullandığı dilde farklılaşmalar meydana getirmiştir. Nitekim Osmanlı döneminde okutulan kitaplar Arapça olduğu için medreselerde ağırlıklı olarak bu dille eğitim yapılıyor ancak ders anlatımlarında Türkçe tercih ediliyordu.⁶ Özellikle İstanbul'un fethinden sonra İstanbul ve çevresinde oluşan dil ile Osmanlı devletinin diğer yerlerinde konuşulan dil arasında farklılıklar oluşmuştur. İstanbul'da konuşulan Türkçe, Anadolu'daki Türkçeden hayli farklıdır. Kelime hazinesinin zenginliği ve söyleyiş bakımından İstanbul'da gelişen Türkçe daha ince bir dildir.⁷

Tanzimat aydınları, bu durumun farkına varmış ve meselenin çözümü adına dil konusunda yapmaya çalıştıkları, II. Abdülhamid döneminde hayata geçirmeye başlamıştır. Özellikle Türkçe gramer kitabının yazılması, Türkçenin ders olarak okutulması, Türkçenin resmî dil olarak kabul edilmesi, gazetelerin sayısının artırılması ve gazetelerin toplumun her kesimi tarafından okunmasına yönelik gayretler, Tanzimat ve II. Abdülhamid döneminde Türkçenin yeniden ayağa kalkışında etkili olmuştur. Bu gelişmeler Osmanlı eğitim sisteminde Türkçenin yer almasına, azınlık okullarında Türkçe eğitimin zorunluluğuna ve denetimine ayrıca yabancıların kendi milletlerine Türkçeyi öğretmek için Türkçe gramer kitaplarını kaleme almalarına zemin hazırlamıştır. Nitekim

¹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Edebiyat ve Toplum* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009): 247.

² Karpat, *a.g.e.*, 254.

³ İstiklal Marşı Derneği, *Türk'ün Dili Kur'an Sözü* (İstanbul: TİYO Yayınları, 201), VIII.

⁴ Muammer Parlar, *Rasulü Ekrem Söyledi İşiten Türk Oldu* (İstanbul: TİYO Yayınları, 2015)

⁵ Hayati Develi, *Osmanlı'nın Dili* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2008): 9.

⁶ Selim Hilmi Özkan, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Dil Eğitimi", *Turkish Studies*, 5/3 (2010): 1785.

⁷ Develi, *a.g.e.*, 54.

1903 yılına ait bir arşiv belgesinde⁸ Cebel-i Lübnan mekteplerinde Türkçe dersi verilebilmesi için gerekli kitap ve risalelerin gönderilmesine ilişkin resmî bir belge tespit edilmiştir.

Türkçe öğretimiyle ilgili günümüze kadar ulaşan ilk kitaplar incelendiğinde bu kitapların, büyük ölçüde yabancılara Türkçe öğretmek, Türkçe ile başka bir dili mukayese etmek veya dinî içerikli metinleri aktarabilmek için kaleme alındığı görülmektedir. Tanzimat dönemine kadar sadece ana dili öğretimini amaçlayarak kaleme alınan ilk eser Bergamalı Kadri'nin Türkçe dil bilgisi kitabı olan Müyessiret'ül-Ulûm'dur.⁹ Bu eserden sonra da yaklaşık üç asır boyunca ana dili öğretimiyle ilgili bir eser vücuda getirilmemiştir.

Dil üzerine kafa yoran Tanzimat aydınları kendilerince belli bir yol haritası çizmiş, bu yolla halkı aydınlatmaya, onları edebiyatın içine çekmeye ve dil konusunda bilinçlendirmeye çalışmıştır. Sultan Abdülmecit'in izniyle açılan akademinin ilk çalışmaları, Türkçe bir gramer kitabının hazırlanıp basılması, herkesin anlayabileceği bir dil ile Türk tarihinin yazılması ve Türkçe bir sözlüğün hazırlanması yönünde olmuştur. Alınan bu kararlar bu dönemden önce Türkçe ile ilgili çalışmaların yapılmadığının delili mahiyetindedir. Ayrıca bu dönemde açılan okulların müfredatlarında Türkçe dersinin yer alması Türkçe adına önemli bir gelişme olsa da Türkçe öğretecek öğretmenlerin elinde bu alanla ilgili sağlam bir kaynağın olmayışı da ayrı bir sorunu beraberinde getirmiştir. Türkiye'nin ilk çağdaş eğitim bilimcisi olarak kabul edilen Selim Sabit Efendi'nin kaleme aldığı "Rehnümâ-yı Muallimin" adlı eserde Türkçe okuma-yazma öğretimine önemli bir yer verilmiştir.¹⁰ Bu kitap hem Türkçe öğretim yöntemlerine yer vermesi hem de ilk Türkçe öğretim programı olması açısından önemlidir.

1. Sultan II. Abdülhamid Devrinde Eğitim Hassasiyeti

Dünya ölçeğinde olduğu gibi Sultan II. Abdülhamid devrinde (1876-1909) de Osmanlı'da büyük değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Bu dönem içerisinde yaşanan olayların Osmanlı tarihine damgasını vurduğu belirtilmektedir.¹¹ İktimai, iktisadi, siyasi ve tarihî kırılma anlarını içinde barındıran bir dönem olan II. Abdülhamid devri, tarihçilerin yanı sıra edebiyat, sanat, ekonomi, siyaset, eğitim gibi birçok sahadan araştırmacının dikkatini cezbetmektedir. Mezkûr sultanın hakkındaki ön yargılar ve karalama kampanyaları neticesinde oluşan mevcut kabuller, yeni incelemeler ile birlikte yerini daha nesnel değerlendirmelere bırakmaktadır. Bu duruma somut bir örnek verilecek olursa; Nihal Atsız'ın 1956 yılında kaleme aldığı makaledeki şu değerlendirme son derece dikkat çekicidir:

"Kendisinden önceki devirlerin ağır yükünü omuzlarında taşıyan, en güvенеbileceği adamların ihanetine uğrayan ve dağılmak üzere olan içi ve dışı düşman dolu bir imparatorluğu 33 yıl sırf zekâ ve hamiyet ile ayakta tutan bu büyük Padişah; kâtil, kanlı, müstebit, kızıl sultan, cahil ve korkak olarak tanıtılmış, daima aleyhinde işleyen bu propagandanın tesiriyle de böyle tanınmış talihsiz bir insandır."¹²

⁸ BOA, Y., *MTY*, 252/19

⁹ Yavuz Özmakas, "Bir Kitabın Peşinde: Bir Kültür Dedektifliğinin Öyküsü", *Belleten*, 5 (1994): 36-37

¹⁰ İhsan Kalenderoğlu ve Selçuk Dağdelen, *Yenilikçi Eğitimin Mimarı: Selim Sabit Efendi*. Ed. A. F. Arıcı. Büyük Eğitimciler içinde. (Ankara: Pegem Kültür Yayınları, 2020), 135-146.

¹¹ Sefa Dirgen, *II. Abdülhamid Dönemi Muhafız Taburu: Ertuğrul Süvari Alayı* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021): 6

¹² Hüseyin Nihal Atsız, *Türk Tarihinde Meseleler* (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2018): 101.

622 senelik Osmanlı tarihinin en tartışmalı karakterlerinden biri olarak addedilen Sultan II. Abdülhamid ve dönemi; tarihî, siyasi ve ideolojik kavğalar dolayısıyla uzun bir süre objektif bir gözle değerlendirilememiştir.¹³ Osmanlı tarihinin en çok konuşulan ve tartışılan bu dönemin aynı oranda çalışılmadığı ve araştırmalara konu edilmediği de ifade edilmiştir.¹⁴ Son yıllarda ise II. Abdülhamid'in şahsının, idare tarzının ve döneminin daha iyi anlaşılması için birçok bilimsel çalışma yürütülmektedir. Tüm bu çalışmalar, 33 yıllık kritik dönemi, Osmanlı'nın modernleşme gayretlerini ve Türkiye'nin doğuş serüvenini idrak etmede araştırmacılara yol göstermektedir.

Osmanlı devlet tarihinde uzun bir sürece tekabül eden çağdaşlaşma serüveninde II. Abdülhamid devrinin çok mühim bir yeri bulunmaktadır. Oldukça çalkantılı bir ortamda tahta çıkan padişah, iktidarını güçlendirip idare kuvvetini eline aldıktan sonra yenileşme hareketlerine hız vermiştir. İmar, ulaşım, sağlık ve en önemlisi eğitim sahalarında yoğun çabalar harcanmıştır. Bu çabalar neticesinde payitaht içinde ve dışında eğitim-öğretim faaliyetleri yaygınlaşmış, çok geniş halk kitlelerine eğitim imkânı ulaştırılmıştır. 1876 tarihli Kanun-ı Esasi adlı anayasa metninin 114. maddesinde "Osmanlı efradının kâffesince tahsil-i maârifin birinci mertebesi mecburi olacak ve bunun derecâtı ve teferruatı nizâm-ı mahsus ile tayin kılınacaktır." ibaresine yer verilerek ilköğretimin zorunlu olduğu belirtilmiştir.¹⁵ Bu madde kapsamında sadece erkek çocukların değil, aynı zamanda kız çocuklarının da eğitime eşit oranda erişiminin yolu açılmıştır. Ortaöğretim seviyesi için idadi ve rüştiyeler açılmış, yükseköğretim alanında Darülfünun tesis edilmiştir. Böylelikle sadece ilköğretim değil, ortaöğretim ve yükseköğretim kademelerine dair atılımlar da gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Aşiret Mektepleri gibi daha önce eşine benzerine rastlanmamış özgün eğitim kurumları tasarlanarak hayata geçirilmiştir. Devrin zorlu koşulları, dönemin siyasi, ekonomik ve sosyal meseleleri dikkate alındığında böylesi çalkantılı bir zamanda eğitime bu denli ehemmiyet verilmesi ve bütçe ayrılması, ayrıca işlenmesi gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶

Osmanlı modernleşme sürecinde eğitim yenilikleri önemli bir yer kaplamaktadır. Bu güncellemelerle Osmanlı devleti eski şanlı günlerine döndürülmek istenmiştir. Girişilen faaliyetler, askerî ve mali sahada Batının gerisinde kalan imparatorluğu kurtarma çabaları olarak da telakki edilmiştir.¹⁷ Osmanlı son dönem eğitim tarihi incelenirken Tanzimat devrinde yapılan hamlelerin Batıyı taklitten öteye geçemediği, diğer yandan II. Abdülhamid döneminde hızlı ve etkili reform hareketleri yapıldığı belirtilmektedir.¹⁸

Batılı ülkelerin yakalamış olduğu teknolojik gelişmelerin hızına ayak uydurmak ve bilimsel ilerlemeleri takip etmek amacıyla II. Abdülhamid döneminde eğitim kurumları üzerinde hassasiyetle durulmuştur. Hızlı bir şekilde okullaşma yoluna gidilmesi ve okulların plan-program

¹³ Necmettin Alkan, *Türkiye'de Siyasi Hesaplaşma Aracı Olarak Sultan II. Abdülhamid: Kızıl Sultan'dan Ulu Hakan'lığa Dönüşen Algı*. Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi içinde (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2022): 81.

¹⁴ Taner Hafızoğlu, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Müfredat*. (Şanlıurfa Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014): 108.

¹⁵ Nurcan Çevik, *II. Abdülhamid Dönemi Eğitimdeki Gelişmeler: Kastamonu Örneği* (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021): 10.

¹⁶ Ahmet Vurgun, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2018): 46.

¹⁷ Aziz Kaynak, *Emperyal Modernlik ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Reformları* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012): 290.

¹⁸ Kaynak, *a.g.e.*, 95.

ve yöntem bakımından düzenlenmesi, bu dönemin karakteristik bir özelliğidir.¹⁹ Mevcut okulların iyileştirilmesi ve yeni mekteplerin açılması ile eğitime ivme kazandırılmak istenmiştir. Osmanlı tarihinin en önemli eğitim hamlelerinin yapıldığı mezkûr dönemin daha fazla irdelenmesi gerekmektedir.²⁰

II. Abdülhamid dönemi, her seviyeden okulun ve okullu sayısının en fazla artış gösterdiği dönem olarak tarihe geçmiştir.²¹ Mevcut eğitim kurumları ıslah edilirken çok sayıda yeni okul açılmıştır. Yasal düzenlemelerle eğitimde çığır açacak bir dönemin kapıları aralanmıştır. Öte yandan, maddi imkânsızlıklar, öğretmen eksikliği ve halkın eğitime yeterince ilgi göstermemesi gibi sebeplerden ötürü eğitimde hedeflenen başarının yakalanamadığı da ifade edilen hususlardan biridir.²² Dönemin eğitim politikası, Batı dünyasıyla rekabet edebilmek amacıyla başta Avrupa olmak üzere Batı'dan araç-gereçlerin ve pedagojik tekniklerin seçici bir şekilde alınması üzerine kuruludur.²³ Batılı tekniklerle güncellenen ve yeni açılan okullar vasıtasıyla imparatorluğun genç nüfusuna hitap edilerek yönetim kademelerinde vazife alacak memurların yetiştirilmesinin yanı sıra devletin geleceğine katkı sunulmak amaçlanmıştır.²⁴ Eğitime verilen destekler aynı zamanda devlete bürokrat yetiştirme anlamına geldiği için önemsenmektedir. İmparatorluğun eski ihtişamlı günlerine dönme çabaları olarak da değerlendirilen yenileşme çabaları, bir devlet politikası hâlinde titizlikle uygulanmıştır. Nitekim II. Abdülhamid devrinde yetişmiş nesil, Cumhuriyet'in kurucu kadrolarını teşkil etmektedir.²⁵ Cumhuriyeti kuran kadroların yetiştiği dönem olan Abdülhamid devresini anlamının Cumhuriyetin kuruluş serüvenini ve günümüzü anlamlandırma bakımından gerekli olduğu söylenebilir.

1869 yılında kabul edilen Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, eğitim reformlarına şekil veren hukuki bir çerçeve metnidir. Yıllardır ihmal edilen eğitim alanındaki bu girişimler bir seferberlik hüviyetindedir. Bu kanun ile birlikte ülkenin birçok yerine modern eğitim kurumları açılmaya başlanır, Darülfünun kurulur.²⁶ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, her köy ve mahallede bir sıbyan mektebi açılmasını öngörmekteydi.

2. Türkçenin Ana Dili Olarak Öğretimi

Türk dilinin tarihi çok eskilere dayansa da ana dili olarak öğretimiyle ilgili eserlerin tarihi çok eski değildir. Osmanlı eğitim sisteminde, eğitim dili elbette ki Türkçedir. Ancak Türkçe dersi ayrı bir ders olarak verilmemekte, kural ve kaideleriyle öğretilmemektedir. Bu durumun temel sebeplerinden biri de gramer kitaplarının olmamasıdır. Osmanlı döneminde (16. yüzyıl) Türklere ana dillerini öğretebilmek amacıyla kaleme alınan ilk eser Bergamalı Kadri'nin Türkçe dil bilgisi kitabı Müyessiret'ül-Ulûm'dür. Müyessiret'ül-Ulûm, Batı Türkçesiyle yazılan ve Türkiye Türkçesi

¹⁹ Gülmisal Emiroğlu, 2. *Abdülhamid Dönemi Layihalarında Eğitim ve Öğretim Meseleleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996): 6.

²⁰ Hafizoğlu, *a.g.e.*, iv.

²¹ Kaynak, *a.g.e.*, 117.

²² Hafizoğlu, *a.g.e.*, 68-69.

²³ Mustafa Gündüz, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Tarihçiliğinde Yöntem ve İdeoloji*. Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi içinde (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2022): 279.

²⁴ Benjamin Fortna, *Mekteb-i Hümayun "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005): 294.

²⁵ Tuncer Baykara, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurucularının Yetiştirdiği Bir Dönem Olarak Sultan II. Abdülhamid Çağı*. Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi içinde (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2022): 58.

²⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2002): 237.

kurallarıyla yazılan ilk gramer kitabı olması yönüyle oldukça değerli olsa da bugünkü anlamda bilimsel bir gramer kitabı olarak kabul görmemiştir. 1851 yılında hazırlanıp Encümen-i Daniş'in açılışında Sultan Abdülaziz'e sunulan Kavâid-i Osmaniye²⁷ adlı eser, Türkçenin kurallarını bir ders kitabı hüviyetiyle öğreten ilk dil bilgisi kitabı²⁸ olarak kayıtlara geçmiştir. "Ahmet Cevdet Paşa, Kavâ'id-i Osmaniye'nin yeni başlayanlara öğretilmesinde ve anlatılmasında zorluklar görüldüğünden onun bir özeti mahiyetinde olan "Medhal-i Kavâ'id" adlı eseri yazmış ve bir sene sonra (1268/1852) o da rüştiye mekteplerinde okunmak üzere basılmıştır. Cevdet Paşa daha sonra ilk maarif nazırlığı sırasında ilk baskısı 1288/1871'de yapılan Kavâ'id-i Türkiye adlı kitabı sıbyan mektepleri için kaleme almıştır."²⁹

II. Mahmut "ilk mektep" zorunlu hâle getirilmesiyle birlikte, okuma yazma konusunu geniş olarak ele alan bir ferman yayımlamıştır.³⁰ Yine Sultan II. Mahmut'un Türkçenin açık ibare ile yazılmasının savunucusu olduğu bilinmektedir. Kendisine sunulan kitap ve risaleler münasebetiyle ilgililere herkesin anlayabileceği biçimde ve imkânların elverdiği ölçüde Türkçe kelimeler kullanılmasını önermiştir. Tanzimat devrinde ortaya çıkan bu gelişmeler bu yeni bir anlayışın ürünüdür.³¹

Tanzimat döneminde 1826 yılında, Türkçenin ders olarak okullarda öğretiminin planlı bir şekilde hayata geçirilmesi gerçekleşmiştir. 1826'da açılan Tıp Mektebinin hazırlık kısmına yabancı dil yanında Türkçe dil bilgisi ve imla dersleri konmuş fakat öğretim Fransızca yapılmıştır.³² Daha sonra öğretim dili Türkçeleştirilmiştir. Tanzimat-ı Hayriye (1839) dönemlerinde medreselerden ayrı açılan Avrupai tarzdaki mekteplerde Türkçe okutulmuştur. 1850-1923 arasındaki 70 yıllık süre içinde yirmi küsur kavâid ve sarf isimleriyle dil bilgisi kitapları yazılmıştır.³³ Son dönemlerde yapılan araştırmalar dikkate alındığında ise bu sayının yirminin çok üstünde olduğu görülmektedir.

Özellikle Tanzimat'tan sonra Avrupa ile ilişkilerin artması, Türk aydınlarının Avrupa ziyaretleri ve Avrupa'daki eğitim imkânlarını yerinde görmeleri; bilim, sanayi ve teknoloji alanlarındaki gelişmeler ve bu gelişmelerin neticesi olarak yeni kelime bulma sorunu, gazetelerin yavaş yavaş çoğalması, alfabe sorunu ve özellikle 1. Meclis'te mebusların Türkçe konuşarak anlaşamaması dil sorununun ele alınmasını, dil eğitiminin zorunlu hâle getirilmesini sağlamıştır. Böylece yıllarca ihmal edilen Türkçe, okullarda zorunlu dil hâline getirilmiş ve Türkçe bir ders olarak müfredatta yerini almıştır.

Tanzimat Fermanı'nda birçok alanda reformlar yapılması istendiği hâlde eğitime değinilmemiştir. Ancak Ferman'da eğitimle ilgili bir maddenin olmaması Tanzimatçıları eğitimle ilgilenmekten alıkoymamıştır. Tanzimat aydınının tasarladığı yeniliklerin gerçekleştirilebilmesi için

²⁷ Kavâid-i Osmâniyye: Türkçede yayımlanan ilk gramer kitabı olarak önem taşıdığı gibi Cevdet Paşa'nın hayatının sonuna kadar ilgileneceği dil konusundaki çalışmalarının da ilk adımını teşkil eder. Kitabın ilk tertibi (İstanbul 1281) Cevdet Paşa ile Keçecizâde Fuad Paşa'ya aittir. Ancak daha sonra Cevdet Paşa eseri Tertib-i Cedid Kavâid-i Osmâniyye adıyla yenilemiş ve kendi ismiyle bastırılmıştır (İstanbul 1303). Kitap Cevdet Paşa tarafından ayrıca muhtasar olarak tertip edilmiş ve değişik adlarla otuzdan fazla baskısı yapılmıştır. (TDV, 1993: 449)

²⁸ Nazım Hikmet Polat, "Ahmet Cevdet Paşa ve Türkçenin Öğretimi", *TÜBAR XIII* (2003), 447-454.

²⁹ Mustafa Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa* (Ankara: Doğubatı Yayınları, 2015): 154.

³⁰ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi* (Ankara: Pegem Yayınları, 2016): 152.

³¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)*. Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001): 7-96.

³² Rekin Ertem, *Dil Öğretimi*, (Ed. E. Erverdi, M. Kutlu ve İ. Kara) Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi 2, (İstanbul, Dergâh Yayınları, 1977): 300-305.

³³ Ertem, *a.g.e.* 300-305.

ihtiyaç duyulan nitelikli insanların yetiştirilebilmesi için farklı alanlarda eğitim veren kurumları açmışlardır. Eğitim reformu diğer alanlarda yapılmak istenen reformlardan ayrı tutulmamıştır.³⁴

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eğitimde gerçekleştirdiği reformlarla Türkçe öğretiminde yeni bir safhaya geçmiştir. Öğretmenlerinin Türkçeyi dahi tam anlamıyla bilemediği bir dönemden reform sürecine ve bununla bağlantılı olarak eğitimde kurumsallaşmaya dönüşen sistem kurgusu; Türk dilinin grameri, yazımı, okuması gibi dilin temel bileşenlerinin öğretiminde merkezden taşraya yayılan bir seferberlik ortaya çıkarmıştır.³⁵

Nihayet Sultan II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde, modern eğitim sisteminin bütün kademelerinde Tanzimat döneminde başlatılan reform girişimlerinin ciddi biçimde devam ettirildiği, eğitim sisteminin daha da merkezileştirilerek kontrolün artırıldığı görülür. Nitekim 1876 Anayasası, zorunlu ve parasız temel eğitimi, bir dereceye kadar modernize olmuş ve merkezileşmiş eğitim sistemi modelini teyit etmektedir.³⁶ Bu dönemde okuma-yazma oranı bir önceki döneme göre üç kat artmış, ortaöğretimde birçok alanda okullar açılmıştır. Yine bu devirde Türkçeyi ortak dil hâline getirme çabaları gözlemlenmektedir. Müslüman olan ve olmayan tebaanın çocuklarının aynı okullarda eğitim görüp Türkçe öğrenmesinin, öğrencilerde ve ailelerde ortaklıkları artırması ve aynı devlet çatısı altında yaşama bilinci kazandırması hedeflenmiştir. İptidailerde Türkçenin birleştirici gücünden istifade edilerek imparatorluk ruhuna katkı sunulmak istenmiştir. Milliyetçilik akımlarının hız kazandığı bir dönemde parçalanma tehlikesine karşın siyasi birliği kuvvetlendirmek gerekmektedir. İşte bu noktada taşrada ilköğretimin önemi fark edilmiş ve bu yönde yatırımlar yapılmıştır.³⁷

II. Abdülhamid dönemi, önceki dönemlerde yazılı metinlerle kurulmaya çalışılan eğitim sisteminin uygulanma safhası olarak değerlendirilebilir. Nitekim 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde öngörülen birçok çalışma bu dönemde hayata geçirilmiştir. Sözelimi iptidai, rüştiye, idadi, sultani gibi daha önceden kurulan okulların çoğalması ve yaygınlaşması, özellikle elifba öğretiminde ve bazı öğretim anlayışlarında teklif edilen ve genel olarak usul-i cedide olarak adlandırılan yeniliklerin okullara girmesi, farklı amaçlara hizmet eden çok çeşitli meslek okullarının açılması hep bu dönemde meydana gelmiştir.³⁸

Sultan II. Abdülhamid dönemi eğitimde tam manasıyla bir çığır açma dönemi olarak nitelenmektedir. Sultan Abdülhamid'in eğitime atfettiği ehemmiyetin yanı sıra bu dönemi daha önceki dönemlerden ayıran başlıca özelliğin taşra eğitimine verilen değer olduğu ifade edilmektedir.³⁹ Yine bu dönemde devlet bir taraftan özellikle eğitimde genişleme ve yayılmaya öncelik verirken diğer taraftan bölünmekte olan imparatorluğu da yine bu yolla toparlama gayreti sarf etmiştir. Bu gayretler, "Her köye bir cami ve bir mekteb" cümlesinin Abdülhamid'e

³⁴ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977): 1752.

³⁵ Eralp Yaşar Azap, "Osmanlı Okullarında Türkçenin Öğretimine Genel Bir Bakış." *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 20 (2024): 242-265.

³⁶ Ahmet Cihan, *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı* (İstanbul: Tan Matbaası, 2004): 216.

³⁷ Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988): 78.

³⁸ Ersoy Topuzkanamış, "Osmanlı Dönemi İlk Modern İdadi Programlarında Türkçe Eğitimi: 1892 Yılı Örneği, Tarihin Peşinde". *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19 (2018b): 185-226.

³⁹ Büşra Karateşer, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Hakkında Bir Değerlendirme", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 57 (2017): 425.

atfedilmesine⁴⁰ ve padişahın “Maarifperver Sultan” olarak betimlenmesine⁴¹ kapı aralamıştır. Nitekim mezkûr dönemde hazırlanan okul müfredatları (1880, 1891-92, 1901, 1904) incelendiğinde bu durum kendini göstermektedir. Çünkü eğitim aracılığıyla dinî kimliğin kuvvetlendirilmesi ve milletin fertlerini bu kimlik etrafında toparlama düşüncesi, sayıları artan okullar sayesinde çok geniş bir kitleye ulaşacaktı. Daha önceki dönemlerde İslam’ın genel kaideleri öğretilmeye çalışılırken II. Abdülhamid döneminde konunun daha geniş bir şekilde ele alınarak müfredatların “İslam Toplumu” anlayışının da yerleştirilmeye gayret sarf edildiği anlaşılmaktadır.

1631 senesinde Koçi Bey’in yazdığı risaleyle birlikte bağlayan layiha geleneği, II. Abdülhamid döneminde de devam etmiştir. Layihalar, başta iktisadi, içtimai ve siyasi olaylar olmak üzere yaşanan gelişmelerin kaydedildiği bir tür rapor olarak görülebilir. II. Abdülhamid devrinin layihalarında eğitim konusunun çokça işlenmesi, dikkat çekicidir.

Sultan Abdülhamid’in Türkçe konusundaki hassasiyeti, padişahın saltanatının başlangıcından itibaren gözlemlenen bir özelliktir. 1876 tarihli Kanun-i Esasi adlı anayasal metinde devletin resmî dilinin Türkçe olduğunun belirtilmesi, ayrıca Türkçe bilmenin milletvekili ve devlet memuru seçilebilmek için şart addedilmesi, devletin tüm kurumlarında Türkçe kullanımının yaygınlaşması, dilimize verilen ehemmiyet ve gösterilen özenin somut göstergeleridir.⁴² Devletin açtığı resmî okulların yanı sıra gayrimüslim okullarında da Türkçenin okutulması yönünde hassasiyet gösterilmiştir. Dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid’in hususi bir itina ile Türkçe öğretimi konusunda kesin bir kararlılık gösterdiği söylenebilir. Ancak bir arşiv belgesinde⁴³ Rum mekteplerinde talimat gereği Türkçe dersi okutulması üzerine bu mekteplerdeki müdürlerin istifalarının engellenemediği ifade edilmektedir. Başka bir belgede⁴⁴ ise yabancı okul müdürlerinin Türkçenin okutulmasıyla ilgili talimatın bir yıl ertelenmesini istedikleri belirtilmektedir.

2.1. Sıbyan Mektepleri ve İptidailerde Türkçe Öğretimi

Sultan II. Abdülhamid devrinde yapılan eğitim reformlarına ilköğretimden başlanmıştır. Eğitimde nitelik ve niceliği artırmanın yolunun en temel eğitim kademesi olan ilköğretimden itibaren ele alınması gerekliliği göz önüne alınmıştır. Bu minvalde ilköğretime büyük önem verilmiş, okullaşma faaliyetlerine hız verilmiştir. Böylelikle maarif seferberliğinin sağlam temeller üzerine inşa edilmek istendiği görülmektedir. Mevcut okulların yenilenmesi ve yeni okullar açılması suretiyle girilen okullaşma sürecinde ilköğretim düzeyinde başarılı olunmuştur. Akyüz’ün⁴⁵ de belirttiği üzere payitahtta ve taşrada 37 yıllık Tanzimat sürecine kıyasla bu dönemde, ciddi bir gelişim gözlenmiştir.

İslahat ve yenilenme döneminde klasik dönemin yeniden şekil verilen eğitim ve öğretim müesseselerinden birisi de İptidai mektepleridir. Tanzimat’ta faaliyetine devam eden sıbyan mektepleri, 1279/1862’de mekteplere dönüştürülmüş ve mevcut 360 sıbyan mektebinden 36’sı ibtidâi mektep hâline getirilerek yeni usulde eğitim ve öğretime başlanmıştır. 1288/1871’de sıbyan

⁴⁰ Gökhan Çetinsaya, “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi”, *Osmanlı Araştırmaları*, 47 (2016): 380.

⁴¹ Ahmet Vurgun, *II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2018): 54-55.

⁴² Vurgun, a.g.e., 76; Vahdettin Engin ve Ahmet Vurgun, *19. yüzyıldan 20. yüzyıla Osmanlılık-Türkçülük Algısı ve 19. Yüzyılın Başlarında Modernleşme Çabası Türkler Uzun Bir Serüvenden Kısa Notlar* (İstanbul: Arvana Yayınları, 2014): 185-186.

⁴³ BOA, HR SYS, 2388/29

⁴⁴ BOA, MF MKT, 1207/17

⁴⁵ Akyüz, a.g.e., 251.

mektepleri ıslahatı daha genişleyerek devam etmiştir. Ancak sıbyan mektepleri tamamen ortadan kalkmamıştır. Bir taraftan sıbyan mektepleri kendi içinde ıslahata tabi tutulurken diğer taraftan da ibtidaiye programları geliştirilmiştir.

1891'de şehirlerdeki ibtidaiyeler 3 yıl, köylerdeki 4 yıl eğitim vermektedir. Şehir ibtidaiyelerinin ders dağıtım cetvelleri şu şekildedir.

Tablo 1. *Şehir ibtidaiyelerinin ders dağıtım cetveli*⁴⁶

Dersler	1. yıl	2. yıl	3. yıl
Elifbâ	12	-	-
Kur'an-ı Azimüşşan	12	6	5
Tecvid	-	2	2
İlm-i Hâl	2	3	3
Sarf-i Osmanî	-	-	2
Hüsn-i hat	1	2	2
Ahlâk	-	2	2
İmlâ	3	3	3
Kıraat	3	2	1
Tarih	-	-	1
Coğrafya	-	2	2
Hesap	1	2	2
Yekün	22	22	25

Tablo 2. *Taşra köy iptidaiyeleri ders dağıtım cetveli*⁴⁷

Dersler	1. yıl	2. yıl	3. yıl	4. yıl
Elifbâ-i Osmanî	12	-	-	-
Hesap-ı Zihnî	6	2	-	-
Kur'an-ı Kerim	-	6	5	5
İlm-i Hâl	-	3	3	3
Kıraat	-	3	3	3
Hatt ve İmlâ	-	2	2	2
Hesap	-	-	3	3
Ecza-yı Şerife	12	-	-	-
Yekün	30	16	16	16

Sıbyan mektepleri medreseler ekseninde eğitim yapan, genellikle de medrese mezunu hocaların ders verdiği kurumlardır. İptidai mekteplerinin öğretim elamanı ihtiyacını karşılamak için “Dârü'l-Mu'allimîn-i Sıbyan” isimli modern bir okul açılmıştır. Bunun yanında bu okullar müfettişler tarafından denetime tabi tutulmuştur. İleriki yıllarda eğitim politikası gereği Osmanlı Devleti, iptidai mekteplerinden yana tavır alınca, sıbyan mektepleri toplum nazarında gözden düşmüştür.⁴⁸

⁴⁶ Cahit Baltacı, *Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim*. (Ed. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca) Türkler, C.11 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 2002) 446-462.

⁴⁷ Baltacı, *a.g.e.*, 446-462.

⁴⁸ Umut Başar, *Yüzbaşı İhsan'ın Kavâ'id-i İmla ve Tahrir'inin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014): 129-131.

1880 senesinde Amasya'dan gönderilen bir layihada, devlet-i âliye sınırları içerisinde Müslümanların maarif bakımından geri kalmış olduğu belirtilmektedir.⁴⁹ İdadiler yerine daha fazla ihtiyaç duyulan nahiye ve köylerde iptidai mekteplerin açılması gerekliliğine dikkat çekilmektedir. Böylelikle Türkçe ve dört işlem gibi temel becerilerin ilköğretim düzeyinde öğrencilere kazandırılması hedeflenmektedir.

Türkçe öğretiminin ilköğretimde nasıl yapıldığı konusuna gelince; hiç kuşkusuz ki bu mekteplerin eğitim dilinin Türkçe olması, göze çarpan ilk husustur. Kur'ân-ı Kerim ile Elifba dersleri verilmiş ve çocuklara okuma öğretilmiştir. II. Mahmut'tan itibaren ders programlarına yazma becerisinin de girdiği görülmektedir. 1847 yılında sıbyan mektepleriyle alakalı ilk resmî ıslahat çalışması yapılmış, daha sonraları sıbyan mekteplerinin resmî programlarına "Sarf-ı Osmani" ve "Kavâ'id-i imlâ" gibi dil bilgisi dersleri girmiş ve okuma ile yazma dersleri belli bir düzene sokulmuştur.

İptidai mekteplerinin ortaya çıkışı büyük ölçüde, Avrupa'da eğitim sistemini inceleyen Selim Sabit'in çalışmalarıyla olmuştur. Selim Sabit, ilk okuma-yazma öğretimiyle ilgili olarak eski yöntemin aksine yeni yöntemler savunarak kendinden sonra birçok eğitimciye örnek teşkil etmiştir. 1892 yılında iptidai mektepleriyle ilgili yapılan iki çalışma ile bu okulların öğretim programları İstanbul ve taşra okulları olarak iki ayrı çerçevede çizilmiştir. Sarf-ı Osmani, imla, kıraat ve hat derslerinin saatleri sınıflara göre ayrılarak düzenlenmiştir. Ders programlarıyla ilgili son çalışma ise 1904 yılında Münif Paşa tarafından bütün iptidai okulları için ortak bir programın hazırlanmasıyla neticelenmiştir. 1904 tarihli program da önceki programlarla hemen hemen aynı içeriğe sahiptir.⁵⁰

Türkçe derslerinin tüm dersler içinde yüzdelik ağırlığı incelenecek olursa; 1. sınıf düzeyinde %33, 2. sınıf düzeyinde %25, 3. ve 4. sınıflar düzeyinde %8,5, 5. sınıf düzeyinde %12, 6. ve 7. sınıflar düzeyinde %8, tüm bu sınıf düzeylerinde ortalama %13 oranında olduğu tespit edilmiştir.⁵¹ Türkçe dersleri içerisinde yapılan incelemelerde ise okuma alanının ağırlıklı olarak yer kapladığı, bu alanı yazma ve konuşma alanlarının takip ettiği saptanmaktadır.⁵² Günümüzün Türkçe eğitimi bünyesinde alanların dağılımı düşünülecek olursa Sultan II. Abdülhamid devrindeki Türkçe eğitiminin benzer bir yapıda olduğu sonucuna ulaşılabilir. Ayrıca; 3. sınıf düzeyinden itibaren kıraat eğitiminin ahlaki metinlerle verilmeye çalışılması, okuma eğitimi ile değerler eğitimi arasında irtibat kurmak maksadını taşımaktadır. Böylelikle öğrencilerin okuma alanında gelişmeleri sağlanırken ahlaki gelişimleri desteklenmiştir. Bu husus, günümüze ışık tutacak türden bir eğitsel özellik olarak görülebilir.

2.2. Rüştîyelerde Türkçe Öğretimi

Sıbyan mekteplerinin programlarına yapılan takviyelerle meydana gelen orta seviyedeki okullar, "rüştîye" adıyla anılmaktadır. 1939 yılında II. Mahmut tarafından açılan bu okullar bugünkü ortaokulların karşılığı olarak düşünülebilir. Sıbyan mekteplerinden sonra öğrencilerin devam etmesi için açılmak istenen "sınıf-ı sâni" ismi değiştirilerek "Rüşdiye" adını almıştır. Bunun için de Mekatib-i Rüşdiye Nezareti kurulmuştur. Eğitim süresi dört yıl olarak açılan Rüşdiyeler 1850

⁴⁹ Emiroğlu, *a.g.e.*, 86.

⁵⁰ Başar, *a.g.e.*, 99.

⁵¹ Topuzkanamış, *a.g.e.*, 196.

⁵² Topuzkanamış, *a.g.e.*, 196.

yılında altı yıla çıkarılmışsa da 1863'te beş, 1869'da ise tekrar dört yıla düşürülmüştür.⁵³ Rüşdiyeler erkek, kız, karma, özel ve askerî rüşdiyeler olarak ülkenin hemen her tarafına yayılmıştır. Bu mekteplerin müfredatları okul türüne göre değişiklik göstermiştir. Örneğin Tablo 3'teki Şam Rüşdiyesi'nin 3. sınıfında 2 saat nahiv ve 1 saat kıraat ve imla adı altında toplam 3 saat Türkçe dersi yer alırken 1903 tarihli bir arşiv belgesinde⁵⁴ Türkçe dersinin 4 saat olduğundan söz edilmektedir.

Rüştiyelerin eğitim tarihimizde önemli bir yeri vardır. Rüştiyelere Türkçeyle ilgili dersler konulmuştur. İptidai mekteplerde Türkçe okuma ile Kur'an-ı Kerim ve dinî ilimler okutulup rüştiye mekteplerinde öğrencilerin ana dili ve devletin resmî dili olan Türkçenin dil bilgisini gereken şekilde öğrenmesi önemli görülmüştür. Çocukların kendi dillerini öğrenmeden diğer dilleri öğrenemeyeceği düşünüldüğünden Türk çocuklarının diğer dillerden önce Türkçe öğrenmeleri şart koşulmuştur.⁵⁵

1893'te yapılan müfredat değişikliğiyle erkek ve kız rüştiyelerin derslerine birtakım yenilikler getirilmiştir. Bu yenilikler, Türkçe öğretimi açısından önemlidir çünkü bunlar sayesinde Türkçe derslerinin sayısı artırılmıştır.⁵⁶ Nitekim bir arşiv belgesine⁵⁷ göre 1881'de rüştiye mekteplerinin birinci sınıfından Fransızca dersinin kaldırılmasından ve Türkçenin ön plana çıkarılmasından bahsedilmektedir.

1883-1884 ders yılında Şam Rüştiyesinin Türkçe eğitimine yönelik ders dağıtım cetveli şu şekildedir:

Tablo 3. Rüşdiye ders dağıtım cetveli⁵⁸

Ders	1. s	2. s	3. s.	4. s.	5. s.	6. s.	7. s.	Toplam
Kavaid	2	2		1				5
Kıraat-ı Türkiyye	2							2
Lügat ve İmla	2							2
Kıraat		1						1
İmla		1						1
Nahiv			2					2
Kıraat ve İmla			1					1
Kıraat ve Ezber				1				1
Usul-i Kitabet					1			1
Edebiyat						1		2
Usul-i Tahrir ve İnşa							1	1
Kitabet-i Resmîyye						1	1	2
Toplam	20/6	21/4	24/3	24/2	25/1	24/2	24/2	162/21

⁵³ Baltacı, a.g.e., 446-462.

⁵⁴ BOA, MF İBT, 152/11

⁵⁵ Ayşegül Altınova, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010)

⁵⁶ Başar, a.g.e., 104.

⁵⁷ BOA, MF MKT, 68/15

⁵⁸ Ersoy Topuzkanamış, "Osmanlı Dönemi İlk Modern İptidaiye ve Rüştiye Programlarında Türkçe Eğitimi: 1891 Yılı Örneği", *OTAM*, 43 (2018a): 247-280.

2.3. İdadilerde Türkçe Öğretimi

İdadiler, 1869'da orta öğretimin ikinci kademesi olarak açılan okullardır. Klasik dönemde Fatih Sultan Mehmet, "Sahn-ı Seman"⁵⁹ için hazırlayıcı anlamında "Tetimmeleri"⁶⁰ açmıştır. Daha sonraki dönemlerde de birçok mektebin idadi veya ihzari sınıfları açılmıştır. Bütün bunlar, o müesseselerin hazırlık sınıflarıdır. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, "İdadi" adıyla bu okulların açılmasını sağlamıştır. Nizamname kapsamında nüfusu 1000 haneyi geçen yerleşim yerlerinde açılması öngörülen idadiler ile orta öğretimin taşrada yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. 1900'lerin başında imparatorlukta toplam idadi sayısının 109'a ulaştığı tespit edilmiştir.⁶¹

1892 senesinde idadilere yönelik üç farklı programın hazırlandığı görülmektedir. Bu programların ilki, Vilayat-ı Şahanede Bulunan Leyli ve Nehari Mekatib-i İdadiyeye Mahsus Olarak Bu Kere Maarif Nezaretince Tadilen Kaleme Alınan Ders Programı başlığını taşır. İkinci program ise Vilayet-i Şahane ile Liva Merkezlerinde Bulunan Leyli ve Nehari Mekatib-i İdadiyenin Maarif Nezaret-i Celilesince Tadilen Kaleme Alınan Ders Programları adını taşır. Son programın adı ise Umum Mekatib-i Rüşdiye ve İdadiyede Beher Hafta Okunacak Ulum ve Fünunun Haftalık Aded-i Dürusunu Mübeyyin Tanzim Olunan Cetvel'dir.

Hazırlanan müfredatlar incelendiğinde ilk iki program kapsamında kıraat, imla, lügat, inşa, kavaid gibi alanların yer aldığı görülür. Daha sonraki programlarda Türkçe üst başlığının altında yazma, okuma, edebî metinler ve dil bilgisi kurallarına yer verilmektedir.⁶² Ayrıca Arapça edebiyat derslerinde Arapçadan Türkçeye, Türkçeden Arapçaya tercüme yöntemlerinin ve uygulamalarının yapılmasının uygun görüldüğüne dair 1887 tarihli bir arşiv belgesine⁶³ rast gelinmiştir.

Tablo 4. İdadi yıllık ders dağıtım cetveli⁶⁴

Dersler	1. s.	2. s.	3. s.	4. s.	5. s.	6. s.	7. s.	Toplam
Türkçe Kıraat	4	2						6
Lügat ve İmla	2							2
Kavaid-i Osmaniye		2						2
Kavaid-i Osmaniye ve Kıraat			2					2
Usul-i İnşa ve Kitabet				2	3			5
Belagat						2		2
Edebiyat ve Ahlak							2	2
Toplam	18/6	20/4	24/2	25/2	25/3	25/2	23/2	160/21

Dört yıllık rüşdiyeler üzerine 3 yıl olarak açılan idadiler, bugünkü lise karşılığı okullardır. Nizamname, bu okulları rüşdiyelerin üstünde ve sultanilerin altında göstermektedir. Bu okullarda dil bilgisi konuları Türkçe derslerinin içinde düşünülmüştür. Programlara Türkçenin bir ders adı olarak girmesi dikkate değer bir gelişmedir. 17 Zilkade 1309/13 Mayıs 1892'de Maarif Nazırı

⁵⁹ Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'da kurulan yüksek dereceli medrese.

⁶⁰ Tetimme medreseleri Sahn medreselerinin arka planında onlardan dar bir sokakla ayrılan, paralel dizilmiş, Sahn medreseleri gibi dörderden sekiz medrese hâlinindedir. Bunlar Sahn medreselerini tamamlar nitelikte olup derece itibarıyla daha alttaydı ve Sahn'da okuyacak talebeyi hazırlamaktaydı. Süheyl Ünver bunları lise gibi mütalaa ederse de aslında birer mahreç medresesiydi ve hepsi müstakil medrese durumundaydı. Tetimmelerin diğer adı olan Musile-i Sahn "Sahn'a götürün, ulaştırın" demektir. Sahn medreseleri yüksek dereceli olduğuna göre retimmeler orta seviyede medreseler sayılabilir. (Unan, 2008: 533)

⁶¹ Hafızoğlu, a.g.e., 84-85.

⁶² Topuzkanamış, a.g.e., 247-280.

⁶³ BOA. Y. MTV. 25/52

⁶⁴ Topuzkanamış, a.g.e., 247-280.

Ahmed Rüştü Paşa başkanlığında oluşturulan komisyonun Rüşdiye de dâhil yıllık idadiler ders dağıtım cetveli şu şekildedir:

İdadilerde Türkçe derslerini okutmakla görevli öğretmenlerin gerekli bilgi ve birikime sahip olmalarına yönelik gerekli hassasiyetin gösterildiğine dair önemli ipuçları bulunmaktadır. Örneğin 1905 tarihli bir arşiv belgesinde⁶⁵ Kudüs Mekteb-i İdadisi'nin Türkçe öğretmeninin değiştirilmesine; 1906 tarihli belgede⁶⁶ ise Lefkoşe Mekteb-i İdadisi Türkçe öğretmeninin değiştirilmesine yer verilmiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin resmî dili Türkçedir ve sarayda her zaman Türkçe konuşulmuştur. Hanedan veya kurucu çekirdek kadro ana dillerini terk etmemiştir. Bu da Osmanlı aidiyetinin özünü oluşturmaktadır. Osmanlı'da yeknesak bir kimlik / aidiyet yoktur. Müslüman halk Hristiyan halka göre Osmanlı kimliğine daha çok sahip çıkmıştır. Bununla birlikte merkezin patronajında şekillenen kültür kendi kimliğini de oluşturmuş, bu kimliğin taşıyıcısı da esasen Türkçe olmuştur.⁶⁷ Osmanlı'da Türkçe, devlet dili olmakla beraber devletin bünyesinde yer alan diğer milletlere karşı bir baskı aracına dönüştürülmemiştir. Şüphesiz bu bilinçli bir şekilde yapılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti gibi çok uluslu devletler milliyetçilik akımından olumsuz şekilde etkilenirken, yaşadıkları ortam, diğer milletler gibi dil politikası oluşturmalarına engel olmuştur. Çünkü çok uluslu toplulukların tümünü bir arada tutacak dil politikası oluşturmak için ya asimilasyon sistemini ya bölgesel dilsel özerkliği ya da tüm bunların üzerinde hepsini kucaklayacak ve din birliği ile desteklenecek ilahi yönü olan bir dili ve onun politikasını ön plana çıkarmak gerekecekti.⁶⁸ Osmanlı için dil politikası geliştirmede başka bir meseleyi Ungan⁶⁹ şöyle dile getirir:

Dinin toplumu yönlendirmede çok etkili olduğu bu dönemde özellikle çok dilli topluluklarda fazla bir sorun yaşanmamış, o dinin indiği dil (dinin dili) herkes tarafından kutsal kabul edildiği için devleti idare edenler, bir dil politikası oluşturma gereği hissetmemişlerdir. Çünkü toplumların bunu talep edecek bir zihinsel yapıları henüz daha oluşmamıştı. Ancak imparatorluğun son dönemlerinde çeşitli alanlarda (askerî, ilmî vb.) eksikler Batı karşısında eğitimde reform yapma ihtiyacını gerektirmiş, hayata geçirilemeyince de zaruri hâle getirmiştir.

II. Mahmut döneminde başlayan eğitim reformları Tanzimat döneminde kendini daha bilimsel yöntemlerle hissettirmeye başlamıştır. Tanzimat döneminde özellikle Avrupa'yla yakınlaşmamız, gazetelerin çıkarılması, roman ve hikâye gibi türlerin neşredilmeye başlanması eğitimi ve özellikle dil konusunu ön plana çıkarmıştır. Tanzimat Fermanı'nda eğitimle veya dille ilgili herhangi bir maddenin olmamasına karşın fermana yer alan maddelerin gerçekleştirilebilmesi eğitim ve dil gerçeğiyle devleti karşı karşıya bırakmıştır. Neşredilen gazeteler hangi dille neşredilecekti, halka hangi dille hitap edilecekti, neşredilen romanları kim okuyabilecekti, gazetenin asıl amacı olan halkı aydınlatmak ve bilgilendirmek nasıl gerçekleşecekti? Çünkü neredeyse ortak bir dilden bahsetmek bu dönemde oldukça güçlü. Öyle ki 1876 yılında açılan 1. mecliste yer alan mebuslar Türkçe

⁶⁵ BOA, MF MKT, 898/50

⁶⁶ BOA, A.MTZ KB, 3/18

⁶⁷ Develi, *a.g.e.*, 51-68.

⁶⁸ Suat Ungan, *Türkçenin Türklerden Çektikleri* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2015): 5.

⁶⁹ Ungan, *a.g.e.*, 4.

konusarak birbirleriyle anlaşamamışlardır.⁷⁰ Eğitim ve dil sorunu gerçeğinin farkına bu dönemde varılmıştır. Bu gerçeğin farkına varılması neticesinde ilk Türk akademisi olan “Encümen-i Daniş” kurulmuştur. Bu akademi dil, eğitim, kùltür gibi alanlarda gerekli çalışmaları yapmak, Batı’daki fennî çalışmaları takip etmek ve gerekli gördüklerini tercüme yoluyla halka ulaştırmak gibi bir görev üstlenmiştir. Bu ve benzeri gelişmelerin neticesinde dilin sadeleştirilmesi, alfabe sorunu, azınlık veya gayrimüslim eğitimi, Türkçe gramer kitabı eksikliği gibi konular konuşulmaya başlanmış ve neticede Türk dilbilimci Bergamalı Kadri’den yaklaşık üç yüz yıl sonra Türkçe bir gramer kitabı vücut bulmuştur.

Ortaylı (2016) tarafından "modern Türkiye'nin oluştuğu dönem" diye tanımlanan Sultan II. Abdülhamid dönemi, Osmanlının Tanzimat öncesinden başlayıp Tanzimat’la devam eden yenilik, değişim ve dönüşümlerinin hayata geçirilme imkânı bulduğu zaman dilimidir. Özellikle Tanzimat döneminde yapılmak istenen ana dili öğretimi, okullaşma ve eğitim alanlarındaki çalışmalar II. Abdülhamid döneminde gerçekteşirilmiiştir. Türkçenin resmî dil olarak kabul edilmesi, Türkçe gramer kitaplarının yaygınlaşması, okullaşma oranının artması, yabancı okullarda eğitimin Türkçe yapılması ve teftişi, Türkçe adını taşıyan ilk dersin okullarda yerini alması, ilköğretimin zorunlu hâle getirilmesi II. Abdülhamid döneminde gerçekteşmiştir. Bu dönemde gerek ilköğretim okullarının açılıp yaygınlaştırılması gerekse de orta öğretim düzeyinde okulların kurulmasıyla eğitimde kademeli yapı anlayışının yerleşmesini sağlamıştır. Eğitimin her kademesinde Türkçe eğitimine verilen önem artmıştır. Bu önemi dönemin öğretim programlarından ve öğretmenlere yönelik kitaplardan takip etmek mümkündür. Günümüz modern eğitim sisteminin yerleşmesi, günümüz Türkçe öğretim programını oluşturan dört temel becerinin ve dil bilgisi öğrenme alanının temellerinin yine bu dönemde atıldığı gör÷lmektedir. Alfabe kitaplarında Elifba-i Osmani adıyla birlikte ilk kez Elifba-i Türki ismi de yine bu dönemde kullanılmıştır.

Son olarak II. Abdülhamid’in açtığı okullarda Batı ile her konuda yarışabilecek bir nesil yetiştirilmiş, günümüzdeki birçok kurumun temeli atılmış ve en önemlisi kurduğu sistemde yetişen öğrencilerin çoğu tarihe adlarını yazdırmışlardır. Cumhuriyet, II. Abdülhamid’in özel olarak açtığı okullarda eğitim alan öğrencilerle kurulmuştur. Bu okullarda yetişen her öğrenci ileri düzeyde bir Türkçe bilgisine ve bilincine sahip olmuştur. Netice itibariyle II. Abdülhamid döneminde Türkçe öğretimi açasından olumlu gelişmelerin yaşandığı ve ciddi ilerlemelerin kaydedildiği hükmüne ulaşılabilir.

⁷⁰ Enver Ziya Karal, *Tanzimat’tan Sonra Türk Dili Sorunu* (Ed. M. Belge), Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Cumhuriyeti Ansiklopedisi C. II (İstanbul: İletiişim Yayınları, 1985): 314-333.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Y. MTY, 252/19.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), MF MKT, 68/15.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), HR SYS, 2388/29.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), MF MKT, 1207/17.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Y. MTV. 25/52.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), MF MKT, 898/50.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), A)MTZ KB, 3/18.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), MF İBT, 152/11.

Diğer Kaynaklar

Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi (MÖ 1000 MS 2016)*. Ankara: Pegem Yayınları, 2016.

Alkan, Necmettin. Türkiye’de Siyasi Hesaplaşma Aracı Olarak Sultan II. Abdülhamid: Kızıl Sultan’dan Ulu Hakan’lığa Dönüşen Algı. Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi içinde. s. 61-85. İstanbul: Bağcılar Belediyesi. (2022)

Altınova, Ayşegül. “Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri.” Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 2010.

Atsız, Hüseyin Nihal. *Türk Tarihinde Meseleler*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2018.

Azap, Eralp Yaşar. “Osmanlı Okullarında Türkçenin Öğretimine Genel Bir Bakış.” *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 20 (2024): 242-265.

Baltacı, Cahit. *Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim*. (Ed. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca) Türkler, C.11, 446-462, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Başar, Umut. “Yüzbaşı İhsan’ın Kavâ'id-i İmla ve Tahrir’inin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi.” Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Baykara, Tuncer. “Türkiye Cumhuriyeti’nin Kurucularının Yetiştigi Bir Dönem Olarak Sultan II. Abdülhamid Çağı.” *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi* içinde. s. 55-61. İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2022.

Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2002.

Cihan, Ahmet. *Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı*. İstanbul: Tan Matbaası, 2004.

Çetinsaya, Gökhan. “II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi.” *Osmanlı Araştırmaları*. 47 (2016): 353-409.

Çevik, Nurcan. “II. Abdülhamid Dönemi Eğitimdeki Gelişmeler: Kastamonu Örneği.” Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.

- Develi, Hayati. *Osmanlı Türkçesi Kılavuzu-1*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2008.
- Develi, Hayati. *Osmanlı'nın Dili*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2009.
- Dirgen, Sefa. "II. Abdülhamid Dönemi Muhafız Taburu: Ertuğrul Süvari Alayı." Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Emiroğlu, Gülmisal. "2. Abdülhamid Dönemi Layihalarında Eğitim ve Öğretim Meseleleri." Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- Engin, Vahdettin ve Vurgun, Ahmet. *19. yüzyıldan 20. yüzyıla Osmanlılık-Türkçülük Algısı ve 19. Yüzyılın Başlarında Modernleşme Çabası, Türkler Uzun Bir Serüvenden Kısa Notlar*. İstanbul: Arvana Yayınları, 2014.
- Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Matbaası, 1997.
- Ertem, Rekin. *Dil Öğretimi* (Ed. E. Erverdi, M. Kutlu ve İ. Kara) Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C.2, s.300-305, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1997.
- Fortna, Benjamin C. *Mekteb-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*. Çev., Pelin Siral. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Gündüz, Mustafa. *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*. Ankara: Doğubatı Yayınları, 2015.
- Gündüz, Mustafa. "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Tarihçiliğinde Yöntem ve İdeoloji." *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı Modernleşmesi* içinde. s. 269-281. İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2022.
- Gürel, Zeki & Aksoy, Tarık. "Türkçe İlk Alfabe Kitabı Nuhbetü'l-Etfâl'de Türkçe Öğretim Metodu ve Günümüzdeki Bazı Uygulamalar." *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2/17 (2008): 1-29.
- Hafızoğlu, Taner. "II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Müfredat." Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- İstiklal Marşı Derneği. *Türk'ün Dili Kur'an Sözü*. İstanbul: TİYO Yayınları, 2016.
- Kalenderoğlu, İhsan ve Dağdelen, Selçuk. "Yenilikçi Eğitimin Mimarı: Selim Sabit Efendi." Ed. A. F. Arıcı. *Büyük Eğitimciler* içinde. s.135-146. Ankara: Pegem Kültür Yayınları, 2020.
- Karal, Enver Ziya. "Tanzimat'tan Sonra Türk Dili Sorunu", (Ed. M. Belge), *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Cumhuriyeti Ansiklopedisi* C. II, s. 314-333. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Karal, Enver Ziya. "Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu (Tarih Açısından Bir Açıklama)." *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- Karataşer, Büşra. "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikası Hakkında Bir Değerlendirme." *The Journal of Academic Social Science Studies*, 57 (2017): 423-434.
- Karpat, Kemal. H. *Osmanlıdan Günümüze Edebiyat ve Toplum*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Kaynak, Aziz. "Emperyal Modernlik ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Reformları." Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

- Kodaman, Bayram. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlıya Bakmak Osmanlı Çağdaşlaşması*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2016.
- Özkan, Selim Hilmi. “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Dil Eğitimi.” *Turkish Studies* 5, 3 (2010): 1783- 1800.
- Özmkas, Yavuz. “Bir Kitabın Peşinde: Bir Kültür Dedektifliğinin Öyküsü”, *Bellekten*, 5 (1994): 36-37
- Parlar, Muammer. *Rasulü Ekrem Söyledi İşiten Türk Oldu*. İstanbul: TIYO Yayınları, 2015.
- Polat, Nazım Hikmet. “Ahmet Cevdet Paşa ve Türkçenin Öğretimi.” *TÜBAR-XIII* (2003): 447-454.
- Topuzkanamış, Ersoy. “Osmanlı Dönemi İlk Modern İptidaiye ve Rüştüye Programlarında Türkçe Eğitimi: 1891 Yılı Örneği”, *OTAM*, 43 (2018a): 247-280.
- Topuzkanamış, Ersoy. “Osmanlı Dönemi İlk Modern İdadi Programlarında Türkçe Eğitimi: 1892 Yılı Örneği”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19, (2018b): 185-226.
- Unan, Fahri. “Sahn-ı Seman” *İslam Ansiklopedisi*, (35. cilt), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.
- Ungan, Suat. *Türkçenin Türklerden Çektikleri*, Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2015.
- Vurgun, Ahmet. “II. Abdülhamid Döneminde Bursa’da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri.” Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2018.

Studies on Ottoman Sherbets from the Past to Present

Geçmişten Günümüze Osmanlı Şerbetleri Üzerine Yapılan Çalışmalar

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Derleme Compilation

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Hasan Cankurt
Kayseri Üniversitesi
hcankurt@kayseri.edu.tr

Başvuru/Submitted:
14 Mayıs 2024

Kabul/Accepted:
2 Temmuz 2024

DOI: [10.21021/osmed.1483995](https://doi.org/10.21021/osmed.1483995)

Atıf/Citation:

Cankurt, H. "Studies on Ottoman Sherbets from the Past to Present", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 22 (2024): 350-371.

Benzerlik / Similarity: 16

Abstract

Sherbet, a beverage with a rich historical significance in Turkish culinary culture, traces its origins to the Turks of Central Asia. However, its popularity experienced a significant decline during the 1960s with the rise of the beverage industry. This traditional drink, once widely consumed in the Ottoman Empire, has since been overshadowed by carbonated beverages and tea. Factors such as the enhanced refreshing sensation of carbonated beverages, their constant availability, extended shelf life, and consistent flavor contribute to this shift. This study underscores the ancient origins of sherbet and its considerable impact on cultural life, particularly during the Ottoman Empire. Additionally, it examines sherbets made during the Ottoman period from a food technology perspective, incorporating production recipes for 25 different sherbets for potential contemporary commercial use. Moreover, the study compiles recent scientific investigations on newly produced sherbets, including their production techniques and bioactive properties. The primary aim of this study is to contribute to reproducing the most popular sherbets consumed during the Ottoman period using modern production and preservation techniques, making them accessible to the public.

Keywords: Ottoman, sherbet, food technology, culinary culture, tea.

Öz

Türklerin yemek kültürü içerisinde, Orta Asya Türklerine kadar uzun bir geçmişe sahip olan ve gıda teknolojisi açısından önemli bir çeşitliliği ve ticaret hacmi olan şerbet, 1960'lı yıllarda içecek sanayisinin kurulup genişlemesiyle revaçtaki yerini kaybetmiştir. Özellikle Osmanlı döneminde fazlaca tüketilen bu kültür içeceği, günümüzde gazlı içecekler ve çaya yenik düşmüştür. Bunun arka planında gazlı içeceklerin ferahlatıcı etkisinin daha yüksek olması, her an bulunabiliyor olması, uzun ömürlü olması ve standart lezzette olması gibi faktörler sayılabilir. Bu çalışmada aslında şerbetin kadim bir geçmişinin olduğu, özellikle Osmanlı döneminde bir tüketim maddesi olmakla birlikte yaşam kültürü üzerinde ne kadar derin izler bıraktığı vurgulanmıştır. Bundan ayrı olarak Osmanlı döneminde üretilen şerbetlere gıda teknolojisi açısından bakılmış ve günümüzde de ticarete konu edilmesi amacıyla 25 tanesinin üretim tariflerine yer verilmiştir. Ayrıca yeni geliştirilen şerbetler, şerbet üretim prosesleri ve şerbetin biyoaktif özelliklerini konu alan güncel bazı bilimsel çalışmalar derlenmiştir. Bu çalışma ile özellikle Osmanlı döneminde en çok tüketilen şerbetlerin günümüz üretim ve muhafaza teknolojisi ile yeniden üretilip halkın beğenisine sunulmasına katkı verilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, şerbet, gıda teknolojisi, mutfak kültürü, çay.

Introduction

This chapter offers a historical overview of the beverage and sherbet culture of the Turks, followed by a discussion of the sherbet culture throughout the Ottoman period. The discussion focuses on various aspects of sherbet production and consumption by the public and the palace. These aspects include the sourcing of raw materials, the presentation styles of the sherbets, and the methods employed for their preservation.

1. Drink and Sherbet Culture in Turks from a Historical Perspective

In this section, the sherbet production and consumption culture among the Central Asian Turks and during the Seljuk period, before the Ottoman era, is discussed to provide a historical perspective on sherbet production. Subsequently, specific literature related to the Ottoman period is presented.

The tradition of sherbet, which dates back to Central Asia, has consistently been an essential symbol in Turkish beverage culture. Furthermore, examining the Central Asian, Seljuk, and Ottoman regions reveals the existence and richness of a wide range of food and beverages, encompassing various food groups, soups, desserts, and beverages.¹

The drinks accompanying the nomadic lifestyle of the Turks include koumiss, ayran, beer, boza, fuka², mîzab³, cüleybin⁴, gülâp/cülab⁵, süçik/çakır/wine/fruit juice, kızıl süçik⁶, ugut⁷, agartgu⁸, begni⁹, buhum¹⁰, kumlak¹¹, uhak¹², çifşeng çakır¹³, vinegar, and syrup. Among these beverages, koumiss, and ayran particularly stand out. Ice-cold ayran, which is preferred to quench thirst on hot summer days or during horseback expeditions, is the preferred beverage for Turks. Koumiss is a sour, watery drink obtained by fermenting mare's milk.¹⁴

Usually consumed by the wealthy, koumiss is also considered a sign of power. With the adoption of Islam, the consumption of koumiss has decreased because, according to Islam, alcoholic beverages are considered haram. The Turks of Central Asia consumed animal-based beverages such as milk, mare's milk, and wine. Additionally, their beverage culture included ugut, agartgu, begni,

¹ Seher Çelik, "19. ve 20. Yüzyılın Türk Kültür Hayatında Şerbet" (yüksek lisans tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, 2020), 180.

² Arpa suyu. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev., Ayşegül Çakan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019). 348.

³ Sofra suyu. Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, 348.

⁴ Bal şerbeti. Yusuf Has Hacib, *a.g.e.*, 348.

⁵ Gül suyu ile yapılan şeker şerbeti. M. Zeki Oral, *Selçuklu Devri Yemekleri ve Ekmekleri*, Yemek kitabı tarih- halkbilimi-edebiyat. haz., M. Sabri Koz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2002). 31.

⁶ Kırmızı şarap. Reşat Genç, *XI. Yüzyılda Türk Mutfağı*. Yemek kitabı tarih-halkbilimi-edebiyat., haz., M. Sabri Koz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2002). 15.

⁷ Hamurdan elde edilen şarap. Genç, *a.g.e.*, 15.

⁸ Buğdaydan elde edilen şarap. Genç, *a.g.e.*, 15.

⁹ Bir tür bozaya benzeyen ve buğday, darı ve arpadan elde edilen içecek. Genç, *a.g.e.*, 15.

¹⁰ Darıdan elde edilen ve bir tür biraya benzeyen içecek. Genç, *a.g.e.*, 15.

¹¹ Kumlak bitkisinin bal ile karıştırılmasıyla elde edilen şarap. Genç, *a.g.e.*, 15.

¹² Kayısı suyundan elde edilen meyve suyu/içecek. Genç, *a.g.e.*, 16.

¹³ Ekşi meyve suyu. Genç, *a.g.e.*, 16.

¹⁴ Çelik, *a.g.e.*, 180.

buhsum, kumlak, boza, beer, vinegar, and fruit juices or musts made from various fruits. Grape juice and must were among the most consumed fruit juices.¹⁵

Drinks such as sherbet¹⁶, ayran, hoşaf, boza/bezni, sirkencübin, grape wine, date wine, pomegranate wine, and araki/rakı were among the most popular beverages of this period. Sherbets were particularly preferred with or after meals. The recognition of honey as an essential source of health made honey sherbet a frequently chosen drink. Sherbets made from rose water, pomegranate, figs, and grapes were among the most popular. These sherbets were often enriched with various spices. Sherbets sold in glasses on the streets could also be found in sherbet shops.

The origins of the sherbet culture in the streets, frequently mentioned during the Ottoman period, are believed to be traced back to the Seljuks and were likely a legacy passed from the Seljuks to the Ottomans. These drinks were typically served in containers, with ice from surrounding lakes used to cool them. Sherbet held particular importance for Mevlâna, who is said to have emphasized its significance by stating, “We have chosen three things in the world: semai, sherbet, and hammam.”¹⁷ Apart from sherbet, other standard drinks included ayran and hoşaf. Additionally, boza/bezni, made from millet, wheat, and barley, was a popular drink. Boza was kept in a jug to ripen, and when ready, it was poured from the jug and consumed. Another of Mevlâna's favorites was sirkencübin¹⁸, which is made by mixing honey and vinegar in equal proportions. It was also a popular beverage.

“As vinegar increases its sourness, sugar should increase. Kahır (feeling deep sorrow about a subject) is like vinegar, and favor is like honey. The basis of sirkencübin is these two. If the honey is less than the vinegar, the sirkencübin will not be good.”¹⁹ Wine, consumed in Central Asia and whose consumption decreased with the adoption of Islam, remained a popular beverage around the palace and among the people. Grape wine was especially favored due to the abundance of vineyards. However, date and pomegranate wines, known for their sharper flavors, were less commonly consumed. Wine drinking was frowned upon in Sufi circles. Date wine is typically referred to as 'nebiz.'

In some menakıpnamas, wine is also depicted as a symbol of the drinking Sufi's power. For instance, in the story of Geyikli Baba, it is narrated that he transformed the raki and wine sent by Orhangazi into oil and honey. Similarly, Abdal Musa is said to have converted the tulum wine brought by a non-Muslim into strained honey, leading to the non-Muslim's conversion to Islam.²⁰

¹⁵ Genç, *a.g.e.*, 16.

¹⁶ Genç, *a.g.e.*, 16.

¹⁷ Haşim Şahin, *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi Mutfağı, Türk Mutfağı*, haz., A. Bilgin - Ö. Samancı (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008). 51.

¹⁸ Nevin Halıcı, *Selçuklu Dönemi Mutfağı*, (Konya: Selçuklu Belediyesi Kültür Yayınları, 2015). 216.

¹⁹ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevi, Cilt: 1,2,3,4,5,6*, haz., V. İzbudak - A. Gölpınarlı (İstanbul: Şark İslam Klasikleri, 1990). 4.

²⁰ Şahin, *a.g.e.*, 55.

When examining the beverages of the Seljuk period, we observe that new beverages emerged alongside those such as ayran and wine, consumed in Central Asia. Seljuk rulers mainly consumed wine made from dates, pomegranates, and grapes. Ibn-i Bibi notes that there was a winery in the palace and that garlic tutmac was consumed to alleviate intoxication. Up to this point, the beverage culture among the Central Asian Turks and the Turks of the Seljuk period has been briefly explained. Following this, the sherbet culture during the Ottoman period will be examined in more detail. In the subsequent sections of this study, production recipes for 25 types of sherbet known and produced since the Ottoman period will be presented from a food technology perspective. The final section will include a review of scientific studies and theses conducted on sherbet from the recent past to the present.²¹

In the 15th century, popular beverages included sherbet, boza, ayran, wine, koumiss, and water, consumed with meals. Sherbets made from dates, pomegranates, apples, pears, quince, citrus, lemon, and lotus were particularly popular during this period. Sirkencübin, which was also consumed during the Seljuk period, remained favored. The Turks had been consuming koumiss since their time in Central Asia, and it was widely consumed in the early Ottoman period. However, its consumption decreased over time.²² With the spread of Islam, the consumption of koumiss, due to its intoxicating properties, understandably declined.

Boza was preferred as a nutritious drink for soldiers during this period, as it contains ample vitamins, proteins, minerals, and other nutritional elements. Simultaneously, it was also a popular beverage within the palace circles. Due to its alcohol content, two different types of boza were consumed: sweet boza, which has a low alcohol content, and sour boza, which has a high alcohol content.²³ Another alcoholic beverage of the period was wine. Wine, especially preferred by Jews and Christians, was also consumed to a lesser extent by Muslims.²⁴

Among beverages such as sugar molasses (mi'ad sugar), coffee, salep, sherbet, and water, sherbet was a favorite drink consumed by the people in the 16th century. Honey sherbet, in particular, was the most frequently consumed among these drinks. Additionally, there were sherbets made from ribas, amberbaris, rose-lemon, hummas (citron), lotus, tamarind, cherry, and other seasonal fruits.²⁵ Coffee was first brought to Istanbul around 1550 and gained a significant place in the Ottoman beverage repertoire.²⁶

Quickly adapted to Ottoman daily life, coffee became a favorite beverage. After breakfast, the first meal of the day, drinking a cup of coffee became a tradition. Coffee became so popular that gathering places called coffeehouses emerged. These establishments were venues for people to chat, play games, and exchange ideas. However, coffeehouses were banned in the 16th and 17th centuries

²¹ Priscilla Mary Işın, *Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019). 207.

²² Işın, *a.g.e.*, 207.

²³ Muhammed bin Mahmûd Şirvani, *15. Yüzyıl Osmanlı Mutfağı*, haz., M. Argunşah - M. Çakır (İstanbul: Gökkuşbu Yayinevi, 2018). 142.

²⁴ Işın, *a.g.e.*, 243.

²⁵ Arif Bilgin, *Seçkin Mekânda Seçkin Damaklar: Osmanlı Sarayında Beslenme Alışkanlıkları (15.-17. Yüzyıl)*, Yemek Kitabı Tarih-Halkbilim-Edebiyat, haz., M. S. Koz (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2002).

²⁶ Ahmet Yaşar, *Kahvehane*, *TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 2*, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2016). 3-5.

due to the belief that they caused people to move away from religious life and were seen as a threat to the sultan because they facilitated the organization of dissenting ideas. Despite these measures, coffee remained a popular and widely consumed beverage. Compared to previous centuries, the tea tradition, which began in the 18th century, continued into the 19th century.²⁷

The beverage culture of the Ottoman period has been discussed until this section. The following section will focus specifically on sherbet culture during the Ottoman period.

2. Sherbet Culture in the Ottoman Period

In the Ottoman period, the production of sherbets, prepared by sherbet makers under the direction of the sherbet maker, took place in the Helvahane.²⁸ Established in the first quarter of the 16th century, the Helvahane was administratively subordinate to the Matbah-ı Âmire. Here, the palace household's sweet and sour foods and beverages were produced. In addition to culinary dishes, various foods including jams, halvahs, marmalades (murabbâ, rubb), sherbets and syrups, pleasantries, jellies, pickles, and multiple confectioneries were produced. Sherbets, which held a special place among these, were under the supervision and responsibility of the sherbet maker.²⁹

In the 19th-century Ottoman palace cuisine, dried and fresh fruits were used for sherbets and pleasantries. Fresh fruits were used in their season, while dried fruits were used mainly in winter when fresh fruits were unavailable.³⁰

Sherbet, originating from Central Asia, along with sour-tasting vegetable juices, boiled plant juices generally used for medicinal purposes, and milk-based beverages, can be counted among the oldest pleasure drinks consumed during the Ottoman period. However, the most commonly consumed beverage with meals and at other times was sherbet, which consisted of fruit and water as its main ingredients. It was enhanced with sugar, rose water, spices, and other flavored substances according to taste.³¹

Since there were no soft drinks such as soda and cola in Ottoman society and alcoholic drinks were considered haram, sherbet held great importance. Sherbet, which occupied a significant place in the Ottoman palace, was always prepared to be available. Due to its short shelf life, durable versions were made or quickly prepared from dried fruits.³²

Sometimes, hard candies flavored with fruits were produced for use in sherbet production, which was made by diluting these candies when necessary. Friedrich Unger, a famous confectioner in the 1830s, mentioned these hard candies and reported that confectioners in Istanbul made hard candies for sherbet using flavors such as orange, cinnamon, rose, lemon, vanilla, salep, pistachio,

²⁷ Ahmet Yaşar, *a.g.e.*, 3-5.

²⁸ Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004). 64-65.

²⁹ Bilgin, *a.g.e.*, 61.

³⁰ Özge Samancı, *İmparatorluğu'nun Son Döneminde İstanbul ve Osmanlı Saray Mutfak Kültürü*. Türk Mutfağı. haz., Arif Bilgin-Özge Samancı (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008).

³¹ Kemalettin Kuzucu, *Osmanlı İçecek Kültüründe Yeni Bir Tat Olarak Çay*, Türk Mutfağı, haz., A. Bilgin - Ö. Samancı (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008). 243.

³² Priscilla Mary Işın, *Gülbeşeker Türk Tatlıları Tarihi*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008). 111.

bitter almond, violet, jasmine, lovage flower, opium, amberbaris, strawberry, pineapple, cherry, pomegranate, coruk, apricot, peach, plum, date, and chocolate.³³

Lemon juice, which is similar to lemonade and perhaps one of the most common sherbet drinks today, could be prepared in the Ottoman palace kitchen, or it could be imported from Kos Island, Chios Island, or Alanya, which were important citrus cultivation centers of that period.³⁴ It is also known that oranges and pineapples used in the production of sherbets are products of the 19th century.³⁵

We learn about the shopkeepers and pedestrian sherbet artisans in the Ottoman Empire from Evliya Çelebi. Evliya Çelebi reported that the number of people working in the sherbet business in Istanbul in the 1600s was 500, spread across 300 shops. When those who sold rose water on foot (cüllâb), and those who sold spicy hot sherbet were included, this number reached 1100. The significant number of people engaged in the sherbet business at that time, solely in Istanbul, indicates that the sherbet culture in Ottoman society was highly developed. So much so that sherbet makers were included under the name 'şerbetçiyan' in Ahi unions. Sherbets were produced year-round, served cold in summer and hot in winter. In winter, the sherbet makers kept a fire burning underneath the barrels to ensure that the sherbet always stayed hot, making hot and spicy sherbets widely consumed. In summer, sherbets and pleasantries were cooled with snow in places where it was accessible.³⁶

In the Ottoman Empire, confectioners were found on nearly every street corner, and each confectioner also sold sherbet. It can be compared to today's fizzy drink culture and market to describe that period's sherbet culture and market. However, it is imperative to state that the sherbets of that period were more natural and healthier than today's fizzy drinks. During the Ottoman period, sherbets were especially consumed to cool down. They were cooled with ice and snow and were usually consumed in glass bottles or dispensers. It is known that the best sherbets of that period were produced at the Hacıbekir establishment in Bahçekapı, Istanbul.³⁷

During the Ottoman period, legal regulations were made to prevent the public from buying products at fraudulent and exorbitant prices. One law stated that "sherbet sellers will be monitored; when an ounce of grapes is bought for one akça, two ounces of sherbet will be bought for one akça. It must be musky and rose-scented, not sour and not too watery. The sherbets should be made of snow and ice, and their bowls and pouches should be clean." This regulation aimed to protect both sherbet shopkeepers and the public. In 1755, it was reported that there were a total of 182-foot vendors in Istanbul, 91 of whom were Muslims, 71 Christians, and 19 Jews, selling honey, grape sherbet, and melon seed sorbet (sübye) in bowls and cups. Necessary precautions were taken to prevent others from infiltrating among them. In another instance, during the reign of Selim III, the

³³ Friedrich Unger, *Doğu'da Tatlıcılık*, haz., F. Halıcı (Konya: Konya Kültür ve Turizm Derneği, 1987). 91-92.

³⁴ Arif Bilgin, *Klasik Dönem Osmanlı Saray Mutfağı*, Türk Mutfağı, haz., A. Bilgin – Ö. Samancı (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008). 90.

³⁵ Arif Bilgin, *Osmanlılarda Şerbet Kültürü ve Tatlîhâne-i Amire'de Üretilen Şerbetler*, *Yemek ve Kültür Dergisi*, (İstanbul: Çiya Yayınları, Yaz, 2012). 51.

³⁶ Özge Samancı, Kar, Şerbet ve Dondurma, *Yemek ve Kültür Dergisi*, (İstanbul: Çiya Yayınları, 2007). 146-150.

³⁷ Çelik, *a.g.e.*, 180.

kadi of Istanbul issued a fatwa, and the Ottoman administration allocated all the sugar in the possession of the sugar sellers to the sherbet sellers based on this fatwa.³⁸

Sherbet, which held an essential place in the Ottoman palace, was also widely produced at home and served to guests. The ranks of the guests and visitors to the palace could often be inferred from the type of sherbet served. Sherbet, indispensable at palace tables, was also served at every table during banqueting ceremonies.³⁹ There is information about this in the 1675, 1720, and 1834 surnâmes. Surnâmes are written works about Ottoman palace ceremonies. These surnâmes indicate that guests were served rose sugar, sherbet, various desserts, and coffee before the banquet.⁴⁰

The Helvahane served in the Ottoman Palace until the 19th century, producing all the palace sherbets, jams, and pleasantries. Almost all fruits were used in their production. However, in the 19th century, the Helvahane was replaced by the newly established Tatlıhane for sherbet production.⁴¹

Regarding the variety of sherbets produced during the relevant period, Seher Çelik's master's thesis, based on the state archives of the Presidency of the Republic, provides valuable information. According to her research, the syrups produced in the palace dessert house on 1 March 1919 included pineapple, bergamot, poppy flower, violet, fulia, pomegranate, mandarin, cranberry, strawberry, sour cherry, black cherry, rose, orange, blackberry, blackcurrant, and tree strawberry.⁴²

Some of the flowers and fruits used in the sherbets made in the newly established dessert house were grown in the gardens of the Ottoman Palace, while others were procured from abroad. Fruits were a source of sugar, sourness, and flavor, while flowers were primarily used to color the sherbets. Foreigners who came for official services such as embassies and touristic visits were favorably impressed by the sherbet offered to them.⁴³ The indispensable duo of the Ottoman banquets were pleasantries and sherbets. Western observers who attended these banquets reported that sherbet was served to high-ranking pashas and important guests.⁴⁴

In the 19th and 20th centuries, Turks consumed coffee and sherbets the most. For example, in 1893, Georgina Max Müller, the wife of a British MP, visited her son, who was serving at the British Embassy in Istanbul. During her visit to Topkapı Palace, she was offered sherbet and coffee. When presented to the Chief Cabinet Secretary, she was again offered coffee and iced almond sherbet. She also reported drinking the same iced almond sherbet in the house of a Turkish officer, noting that it was similar to those made in Sweden.⁴⁵

³⁸ Çelik, *a.g.e.*, 180.

³⁹ Artun Ünsal, *Siyasi Güç, Statü, Meşruiyet, İtaat ve Otorite Mücadelesinin Göstergesi Olarak Yemeğin Sembolizmi*. Türk Mutfağı. haz., A. Bilgin-Ö. Samancı (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008).

⁴⁰ Çelik, *a.g.e.*, 180.

⁴¹ Bilgin, *a.g.e.*, 62.

⁴² Çelik, *a.g.e.*, 180.

⁴³ Çelik, *a.g.e.*, 180.

⁴⁴ Marianna Yerasimos, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Yemek Kültürü Yorumlar ve Sistematik Dizin*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019). 202.

⁴⁵ M. Bülent Varlık, Kadınların Gözüyle İstanbul Sofraları. *Yemek ve Kültür Dergisi*, (İstanbul: Çiya Yayınları, sayı: 37, 2014). 70.

Important Western personalities who visited the Ottoman Empire at various times were fond of the sherbets served to them. Among these visitors were Miss Julia Pardoe, 16th-century British Ambassador Sir Edward Barton, traveler Hans Bernschwam, 16th-century British Ambassador William Harborn, Roman-Germanic Embassy Secretary Adam Werner, Seyüzyılah Güneş Moryson, Ambassador Baron W. Wratislaw, the Parisian traveler French Ubucini, Father John Covell, the Spaniard Seyüzyılah Sanz, Seyüzyılah Henry Christmast, 18th-century Swedish Ambassador M. D'Ohsson, and 19th-century British Consul Fenny Blunt.⁴⁶ M. D'Ohsson, the 18th-century Swedish Ambassador, provided detailed accounts of the sherbet culture. He noted that Muslims were sensitive about what they drank as well as what they ate. The wealthy drank an elaborate sweet drink called sherbet, while middling people drank simpler versions. Simple sherbet contained only honey or sugar, whereas elaborate sherbet included ingredients like lemon or orange juice, citron, violet, rose, saffron, linden juice, and more. Important personalities had people preparing various sherbets kept in crystal jugs. According to his testimony, these concentrated sherbets were diluted with water and enhanced with multiple scented substances such as musk, amber, and sarisabır. They were consumed throughout the day, especially in summer, and after meals, particularly with pastries.⁴⁷

3. Ottoman Sherbets Preparation Recipes

This section presents recipes for sherbets produced during the Ottoman period. Due to the limited preservation methods, packaging technology, and logistics facilities of that time, these sherbets were produced in quantities sufficient for immediate consumption rather than intercity trade. Consequently, the recipes below are based on sufficient amounts for a few people. There are more than seventy sherbet recipes, all of which can be found in Seher Çelik's master's thesis titled "Sherbet in Turkish Cultural Life of the 19th and 20th Century." However, 25 of today's most popular and frequently produced sherbets are included here.

Woodberry (Raspberry) Sherbet

To make this syrup, 1.5 kg of raspberries, 2.1 kg of sugar, and four tablespoons of lemon juice are used. Raspberries are separated from the stems, bruised berries are removed, and they are washed and cleaned. The berries are then crushed by hand in a pot, the pulp is removed by straining, and the juice is transferred back to the pot. After adding sugar and lemon juice to this juice, it is heated over an intense fire and left to cool after boiling for 7-8 minutes. This syrup, dense in sugar and fruit juice, is then transferred into bottles to be mixed with water when desired for consumption.⁴⁸

Acacia Sherbet

To make this syrup, 10 kg of acacia flowers in bunches, 2.5 kg of locally filtered acacia honey, 15 liters of water, and six lemons are used. Place the acacia flower clusters into a large container and add the honey and sliced lemons. After adding the specified amount of water, mix well with a

⁴⁶ Çelik, *a.g.e.*, 180.

⁴⁷ Çelik, *a.g.e.*, 180.

⁴⁸ Ayşe Fahriye, *Ev Kadını 1883*, haz., T. Kut (İstanbul: Çiya Yayınları, 2018).

wooden spoon and cover with acacia branches and flowers. The recipe can be adjusted according to personal preference. It can be consumed after waiting for two days.⁴⁹

Honey Sherbet

To make this syrup, 6 cups of water and four teaspoons of pure honey are used. The honey, filtered from pollen and honeycombs and not subjected to high temperatures, is mixed with water until dissolved and then kept in a cool place. It can be consumed when desired.⁵⁰

Honey Milk Sherbet

In producing honey milk sherbet, 4 cups of milk and four teaspoons of honey are used. As in honey sherbet, pure honey filtered from honeycomb and pollen is added to the milk. The mixture is stirred well until the honey is fully dissolved. It is then kept cold until consumed. Due to its milk content, this sherbet has no long shelf life and should be consumed quickly.⁵¹

Blackberry Sherbet

Crushed blackberries, sugar, and water are used to make this syrup. For this purpose, one cup of crushed blackberries, one cup of sugar, and four cups of water are mixed. After thoroughly dissolving the sugar, the mixture is filtered through a cheesecloth-like material. It is then kept in a cold place until consumed. The quantities of the ingredients in all sherbets can be adjusted according to the consumer's preferences.⁵²

Strawberry Sherbet

The preparation of this sherbet is similar to that of modern strawberry marmalade. First, the strawberries are hulled and thoroughly washed, and any bruised parts are removed. The strawberries are then crushed thoroughly in a container and filtered. Sugar and lemon juice are added to the strained juice. After the mixture boils, it is kept on the fire for an additional 7-8 minutes before it cools down. It can be consumed when desired by diluting it with the required water. To prevent spoilage by mold and yeast, the prepared sherbet should not be left open. For this sherbet, 1.5 kg of strawberries, 2.1 kg of sugar, and four tablespoons of lemon juice are used.⁵³

Tamarind Sherbet

Tamarind is a sweet and sour fruit belonging to the legume family. This syrup is made with 1 kg of tamarind, 1.5 kg of sugar, and 3 liters of water. The skins and seeds of the tamarind fruit are separated. The fruit is then crushed in a mortar with sugar until it becomes a paste. Water is added, and the mixture is shaken for a while, similar to the process of making buttermilk. Other flavoring substances can be added to diversify the aroma. After being filtered through cheesecloth three times, the syrup is cooled and ready for consumption.⁵⁴

⁴⁹ Musa Dağdeviren, Unutulmuş Halk Yemeklerinden Yedi Tarif. *Yemek ve Kültür Dergisi*, (İstanbul: Çiya Yayınları, İlkbahar sayı: 40, 2015). 45.

⁵⁰ Nevin Halıcı, *Mevlevi Mutfağı* (İstanbul: Metro Kültür Yayınları, 2007). 192.

⁵¹ Halıcı, *a.g.e.*, 193.

⁵² Nevin Halıcı, *Türk Mutfağı* (İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 2009). 290.

⁵³ Çelik, *a.g.e.*, 180.

⁵⁴ Çelik, *a.g.e.*, 180.

Plum Sherbet

The main ingredients of this sherbet are damson plums and red plums. Approximately 20 damson plums and four red plums are used, along with ten cinnamon sticks, 15 cardamom pods, 200 g of sugar, 1 liter of water, and two lemons. Flower water and nuts such as almonds and hazelnuts can be added for additional flavor. The fruits and peeled lemons are chopped and placed in a pot, along with the other ingredients and water. The mixture is brought to a boil. Once the fruits soften, the mixture is strained through a sieve. This sherbet can be consumed either cold or hot.⁵⁵

Blackcurrant Sherbet

To make this syrup, 1.5 kg of blackcurrants, 2.1 kg of sugar, and four tablespoons of lemon juice are used. The stems and any bruised parts are removed from the blackcurrants. The fruit is then washed and crushed well in a pot. After straining, lemon juice and sugar are added. The mixture is boiled for 7-8 minutes over an intense fire, then allowed to cool. The syrup can be diluted to taste and consumed.⁵⁶

Rose Sherbet

To make this syrup, 1 kg of pink roses not exposed to sunlight, 2 kg of granulated sugar, three lemons, and 5 liters of water are used. If present, the stems and any whiteness on the tips of the roses are removed by hand. The petals are washed with cold water to remove dust, soil, and similar substances without damaging the roses. The washed rose petals are then kneaded with sliced lemons, which should be seedless but retain their rinds. Leave this mixture covered for a day. Afterward, add the sugar and let it sit for another day. Finally, add 5 liters of water to this mixture and strain it several times through cheesecloth. The syrup is then cooled and ready to be consumed.⁵⁷

Hardaliye Sherbet

Although the mustard used in the production of this sherbet gives it its name, the primary raw material is grapes. This recipe uses 5 kg of fresh white grapes, 5 kg of fresh black grapes, 250 g of barley, and 100 g of mustard herb, placed in cheesecloth. The grapes, washed with their stems intact, are placed in a large pot along with the barley and mustard. Enough water is added to cover the grapes, and the pot is then covered with grape leaves. The pot is buried in a hole in the shade of a tree to keep the hardaliye cool. Depending on the grape variety, it is kept there for 3 to 10 days. This process, known as "establishing" or "keeping the hardaliye," varies in duration. It becomes tangy if it waits a little; it turns bitter if it waits too long. Foaming in the product indicates the formation of alcohol, meaning the hardaliye has failed and can be turned into vinegar.⁵⁸

Carob Sherbet

1 kg of carob and 3 liters of water are used to prepare this molasses. The carob seeds are removed, and the pods are chopped and crushed in a mortar. Water is added, and the mixture is

⁵⁵ Çelik, *a.g.e.*, 180.

⁵⁶ Çelik, *a.g.e.*, 180.

⁵⁷ Çelik, *a.g.e.*, 180.

⁵⁸ Musa Dağdeviren, Unutulmuş Halk Yemeklerinden Yedi Tarif. *Yemek ve Kültür Dergisi*, (İstanbul: Çiya Yayınları, Sonbahar sayı: 3, 2005). 30.

boiled. It is then strained, and the remaining juice from the pulp is squeezed and added to the molasses. When approximately one-third of the water evaporates, boiling is stopped, and the mixture is cooled. It can be diluted and consumed as desired.⁵⁹

Quince Sherbet

To make this sherbet, 5 kg of cleaned quince, including the peels and seeds, are crushed. Fifteen liters of water are added, and the mixture is boiled in a copper cauldron for about one and a half hours. Any foam formed during this process is removed. A pinch of saffron or dried rose petals is added and mixed with a wooden spoon. The mixture is then left to cool slightly to retain the natural properties of the added honey. Afterward, 3 kg of strained flower honey and 1 liter of homemade apple cider vinegar are added and mixed. The sherbet can be stored in a glazed container, and it is advisable to consume approximately one week later.⁶⁰

Fig Sherbet

To prepare fig sherbet, 4 figs are boiled with 4 cups of water for 30-40 minutes. Four teaspoons of sugar are then added and boiled. The mixture is strained through a sieve. If the liquid has reduced, it is topped up with water and boiled again. Half a tea glass of molasses is added and boiled once more. The sherbet is cooled and served.⁶¹

Koruk Sherbet

The main ingredient in making koruk sherbet is unripe grapes (sumac). This recipe uses 5 kg of unripe grapes, 8 liters of water, and 2 kg of sugar. The unripe grapes are washed and crushed using a sumac millstone with the seeds. Half of the water is added, and the mixture is boiled. It is then strained, and the liquid is set aside. Sugar is added to the remaining pulp and rubbed for about half an hour. The remaining water is added and mixed well, then strained. Both strains are mixed and boiled again. Any foam formed on the surface is removed. The sherbet is strained and stored for about two days. During this time, the presence of sumac stone prevents it from turning into wine or vinegar. It can be consumed afterward.⁶²

Raisin Sherbet

In making this sherbet, 1.5 kg of raisins, 7.5 liters of water, and 200-250 g of molasses soil are used. The raisins are quickly washed to remove dust, as prolonged washing can cause them to lose sugar. They are then crushed into a paste in a mortar, with molasses soil added during the crushing process. The resulting paste is kept for 5-10 days. Afterward, it is mixed with water three times, each 5-10 hours, and then filtered. All filtrates can be combined and offered for consumption.⁶³

⁵⁹ Çelik, *a.g.e.*, 180.

⁶⁰ Musa Dağdeviren, Unutulmuş Halk Yemeklerinden Yedi Tarif. *Yemek ve Kültür Dergisi*. (İstanbul: Çiya Yayınları, Sonbahar sayı: 45, 2016). 121.

⁶¹ Nevin Halıcı, *Selçuklu Dönemi Mutfağı*, (Konya: Selçuklu Belediyesi Kültür Yayınları, 2015). 208.

⁶² Çelik, *a.g.e.*, 180.

⁶³ Ayşe Fahriye, *a.g.e.*, 164.

Likapa (Blueberry) Sherbet

Although the main ingredient of this sherbet is likapa (blueberries), 1 kg of tangerines, 1.5 kg of lemons, 5 liters of water, and 750 g of honey are also used for 5 kg of likapa. The likapas are washed and placed in a bowl along with the seeded and chopped tangerines and lemons, including their peels. All ingredients are kneaded together. Boiling water is then added to the mixture, followed by honey. The mixture is stirred well, and the lemon and tangerine peels are separated at this stage. The sherbet is poured into a jar without straining and kept in a cool place. It can be consumed with or without straining after about three days.⁶⁴

Lemon Sherbet (Lemonade)

For this sherbet, commonly known as lemonade, one glass of lemon juice, four glasses of water, one glass of sugar, and five lemon peels are used. Bergamot zest can be used instead of lemon peel, and a few fresh mint leaves can also be added if in season. The water, sugar, lemon juice, and grated lemon peel are mixed and allowed to sit for half an hour. Afterwards, the mixture is filtered and consumed. If not filtered or the peel and fibers remain in the syrup for a long time, the lemonade will taste bitter.⁶⁵

Licorice Sherbet

This sherbet is made with fresh licorice root. For this recipe, 2 kg of licorice root is washed, pounded, and made into fibers. Two liters of water are added to the fibers, then covered and left to sit for 10 hours. Afterward, the mixture is tossed in a bowl, similar to buttermilk, for about an hour. The sherbet's color will range from black to dark brown. An additional 3 liters of water is added, and the mixture is filtered five times through cheesecloth. The taste will be sweet and slightly bitter. Lastly, three cloves are added, and the sherbet is allowed to cool. It must be consumed on the same day, as it will develop an unpleasant taste if left for longer.⁶⁶

Mishmish Sherbet

Apricots are used in the preparation of this sherbet. The apricots are halved, their seeds removed and placed in a container with the cut sides facing up. Sprinkle one-fourth of the sugar over the apricots and let them sit in a sunny place for two days. Then, mix water equal to the total amount of apricots with a quarter of the sugar and boil. Pour this mixture over the apricots and let it sit for another day. During this period, the apricots will absorb the water. The apricots are then kneaded, squeezed through cheesecloth, placed in bottles, kept in a sunny place for five days, and finally cooled and consumed.⁶⁷

⁶⁴ Musa Dağdeviren, Unutulmuş Halk Yemeklerinden Yedi Tarif. *Yemek ve Kültür Dergisi*, (İstanbul: Çiya Yayınları, Sonbahar sayı: 38, 2014). 33.

⁶⁵ Çelik, *a.g.e.*, 180.

⁶⁶ Musa Dağdeviren, Unutulmuş Halk Yemeklerinden Yedi Tarif. *Yemek ve Kültür Dergisi*, (İstanbul: Çiya Yayınları, Yaz sayı: 17, 2009). 30.

⁶⁷ Musa Dağdeviren, Unutulmuş Halk Yemeklerinden Yedi Tarif. *Yemek ve Kültür Dergisi*, (İstanbul: Çiya Yayınları, Yaz sayı: 21, 2010). 46.

Mint Sherbet

Although snow is traditionally used in the production of this sherbet, ice can be substituted as snow is not always available. To make mint sherbet, boil two liters of water, then add 250 g of honey and mix until dissolved. Once cooled, add the juice of 6 lemons. Two bunches of mint leaves, separated from their branches, are crushed into a paste with ice/snow in a mortar. Add this paste to the water with honey and lemon. Mix well, strain, and serve. It is reported that a more delicious sherbet is obtained by letting the mixture sit for a day without straining it and then straining it before serving.⁶⁸

Pomegranate Sherbet

To make pomegranate sherbet, use 3 kg of granulated tart pomegranates, one teaspoon of powdered ginger, one glass of pomegranate vinegar, and two glasses of flower honey. The amount of water needed is 2 liters. Boil the prepared water in a pot with the lid covered. Add the pomegranate seeds, ginger, and honey, then mix. Finally, add the vinegar and keep the lid closed for a day. The next day, crush the pomegranate seeds by hand. If vinegar is not used, extending this period to two days is recommended. After filtering through cheesecloth, cool and consume the sherbet.⁶⁹

Orange Sherbet

To make orange sherbet, use 5 kg of oranges, five lemons, 1 kg of granulated sugar, 10 g of powdered ginger, and a tea glass of orange flower hydrosol (orange flower water). The amount of water added is 5 liters. Peel the oranges and lemons and extract their juice. Grate the peels. Add sugar and ginger to the grated peels, knead for 5 minutes, and leave for a day. Add the orange juice, lemon juice, and orange flower water, then mix well. After filtering the mixture through cheesecloth, keep it in bottles in a sunny place for a week. The resulting syrup is mixed with 5 liters of previously boiled and cooled water and consumed cold.⁷⁰

Basil Sherbet

Place 2 bunches of basil, 1 cup of sugar, and a teaspoon of lemon salt (citric acid) into a deep bowl. Add 6 cups of boiling water and let it steep. Once it has cooled, strain the mixture. The prepared sherbet can be cooled and served with basil leaves. The amount of basil used in the production of this sherbet can be adjusted according to consumer preference.⁷¹

Sour Cherry Sherbet

5 kg of local cherries are cleaned and placed in a basin to prepare sour cherry sherbet. One lemon is chopped with its peel and seeds removed and kneaded together with the cherries. Add 2 kg of granulated sugar and four cinnamon sticks to the mixture, and knead it at least four times every half hour, similar to kneading raw meatballs. The pits of the cherries are left intact. Add water equal

⁶⁸ Musa Dağdeviren, Unutulmuş Halk Yemeklerinden Yedi Tarif. *Yemek ve Kültür Dergisi*, (İstanbul: Çiya Yayınları, Kış sayı: 50, 2018). 107.

⁶⁹ Çelik, *a.g.e.*, 180.

⁷⁰ Musa Dağdeviren, Unutulmuş Halk Yemeklerinden Yedi Tarif. *Yemek ve Kültür Dergisi*, (İstanbul: Çiya Yayınları, Yaz sayı: 52, 2018). 71.

⁷¹ Muhammed Ömür Akkor – Alper Tuğrul Ünlütürk, *Zennup 1844*. (İstanbul: Pelikan Basım, 2020). 240.

to the mixture and leave it unfiltered in a sunny place for approximately 20 days. After this period, the mixture can be filtered and consumed.⁷²

4. Studies on Ottoman Sherbets

This section includes studies on sherbet. After providing information about the title, subject, and purpose of these studies, the data obtained are briefly summarized.

The bioactive and physicochemical properties of some traditional sherbets (rose, cherry, evil eye, nevrüz, engagement, and sirkencubin) and their concentrates (62±1° Brix in an open boiler) were determined by Kafadar (2016). This thesis study was carried out in two separate parts. First, it investigated the physicochemical, color, bioactive, and sensory properties of sherbet samples in their natural Brix. Additionally, phenolic contents were determined using the LC-MS/MS (High-Performance Liquid and Chromatography and Mass Spectrometry) method. The study reported that the highest total phenolic substance content (649.39 mg gallic acid equivalent/liter (GAE/L)) and antiradical activity (93.92%) were found in grapevine sherbet. Regarding antioxidant activity, engagement sherbet had the highest amount (31.19 mg ascorbic acid equivalent/litre(AAE/L)). It was noted that no anthocyanins were detected in the sherbets of koruk, nazar, nevrüz, and sirkencubin.

LC-MS/MS analysis revealed that the most common compound in nevrüz, rose, vinegar, and evil eye sherbets, as well as in concentrated sherbets, was quinic acid. In contrast, malic acid was the most common compound in grapevine and engagement sherbets, as well as their concentrates. The same sherbets were concentrated by heat treatment in an open boiler and stored at temperatures (4, 20, and 37°C) for 90 days. During this period, the bioactivity and color properties of the concentrated sherbets were analyzed. Rose sherbet exhibited the highest phenolic substance content and antioxidant activity, with 3790.91 mg GAE/kg and 134.57 mg AAE/kg, respectively, while grape sherbet had the highest antiradical activity, with 95.78%. The study concluded that the phenolic substance, antioxidant, and antiradical activity properties tend to decrease with storage. It was also reported that increasing storage temperature and prolonging storage time negatively affect concentrated sherbets' bioactivity and color properties. Therefore, it is recommended that sherbet concentrates be stored at low temperatures. Bioactivity refers to the positive effects of naturally occurring or added biologically active food compounds on human health. Antioxidant activity refers to the properties of compounds present in or added to foods that prevent cellular damage by reducing oxidative stress.⁷³

In his master's thesis, Kaya (2023) investigated the properties of five Ottoman sherbets produced using different sweeteners. The sherbets of rose, grapefruit, black mulberry, carob, and lavender were made with various sweeteners, including sucrose, stevia, agave syrup, maple syrup, and honey. The chemical and sensory properties of the resulting sherbets were examined. After the analysis, it was reported that the color, smell, aroma, sweetness rate, and general taste level of the sherbets aroused a desire to purchase. The sherbets' total phenolic substance content and antioxidant capacity were chemically tested. The results indicated that the highest antioxidant capacity and

⁷² Çelik, *a.g.e.*, 180.

⁷³ Affet Demet Kafadar, "Bazı Geleneksel Şerbetlerimizin ve Konsantrelerinin Biyoaktif ve Fizikokimyasal Özelliklerinin Belirlenmesi" (yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2016), 183.

phenolic substance amount were found in rose sherbet, with values of 17.16 ± 1.56 (TE= Trolox equivalent)/0.1 mL sample and 15.11 ± 1.21 (GAE)/0.1 mL sample, respectively.⁷⁴

In a study investigating the optimization and bioactive components of poppy sherbet, a sherbet widely produced in the Ottoman Empire (Aydoğdu, 2023), the best poppy sherbet was found to contain 0.26 g of dried poppy flower, 4.29 g of sucrose, and 0.15 g of citric acid. However, the amount of water used was not reported. It was noted that sensory values weaken with storage. The evaluation of TPC (Total Phenolic Content), TFC (Total Flavonoid Content), DPPH (2,2-Diphenyl-1-picrylhydrazyl), CUPRAC (Cupric Reducing and Antioxidant Capacity), and TAC (Total Antioxidant Capacity) values indicated a decrease with increasing storage time.⁷⁵

Ünal (2023) analyzed the sensory acceptability and some physicochemical properties of sherbets produced from cucumber, pumpkin, and purple carrot peels with the addition of honey, molasses, and sugar. The study reported that the average dry matter value of the sherbets was 6.03%, the L* value was 48.82, the a* value was 19.45, and the average b* value was 16.9. The average pH (acidity indicator) value of the sherbets was found to be 5.80. Sensory evaluation concluded that the most liked samples were Purple Carrot Sherbet with Honey, Pumpkin Sherbet with Sugar, Pumpkin Sherbet with Honey, and Purple Carrot Sherbet with Sugar.⁷⁶

Salkım (2022), in his study on the usability of cuttlefish sübye (melon seed sherbet) in kefir production, produced kefir by mixing pure cow milk, pure cuttlefish sübye, and cow milk with cuttlefish sübye in different proportions as an alternative to milk. He stored the kefir at refrigerator temperature for 14 days and analyzed them at one-week intervals. On analysis days, pH, dry matter, moisture, protein, serum separation, and water retention capacity were tested. Sensory testing was also conducted on the kefir samples. The study found that the highest serum separation occurred in kefir made from pure cuttlefish sübye. The product with the highest water retention capacity was kefir made from pure milk, while the lowest capacity was measured in kefir made from pure cuttlefish sübye. Sensory tests indicated that sensory acceptability decreased as the proportion of cuttlefish sübye in the composition increased.⁷⁷

Özaltın (2016), in his master's thesis, concentrated tamarind sherbet using different methods and determined its bioactivities. He prepared the sherbet using an appropriate recipe and concentrated it in an open cauldron, in the microwave, and under vacuum. The sherbet was preserved at different temperatures (4, 20, and 37 °C) for three months and analyzed monthly. Total phenolic substance, total flavonoid, antiradical, and antioxidant activities, which are bioactivity properties, were measured. The main components of tamarind syrup were quinic acid, malic acid, and vanillin. Sherbet concentrates produced by the vacuum method had a higher composition of phenolic compounds than those made by other methods, even with the same recipe. The amount of

⁷⁴ Semran Kaya, "Kültürel Özellikleriyle Beş Osmanlı Şerbetinin Araştırılması, Farklı Tatlandırıcılarla Hazırlanarak Duyusal ve Antioksidan Özelliklerinin İncelenmesi" (yüksek lisans tezi, İstanbul Okan Üniversitesi, 2023), 88.

⁷⁵ Behiye İncü Aydoğdu, "Gelincik Şerbetinin Tüketici Beğenilirliğinin Optimizasyonu ve Biyoaktif Bileşenlerinin Belirlenmesi" (yüksek lisans tezi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, 2023), 71.

⁷⁶ Dilara Ceren Ünal, "Sürdürülebilir Gastronomi Kapsamında Gıda Atıklarından Şerbet Üretimi" (yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, 2023), 65.

⁷⁷ Osman Salkım, "Kavun Çekirdeği Şerbetinin (Sübye) Kefir Yapımında Kullanım Olanaklarının Araştırılması" (yüksek lisans tezi, Hamdullah Emin Paşa Üniversitesi, 2022), 102.

phenolic substances was found to be 1384.85 mg GAE/kg in the vacuum method, 1354.55 mg GAE/kg in the microwave method, and 1300 mg GAE/kg in the open boiler method. The highest antioxidant activity value was obtained in the vacuum method, while the highest antiradical activity was obtained in the microwave-concentrated method. It was reported that bioactivity values generally decreased with storage, but the vacuum method was the most suitable for overall bioactivity values.⁷⁸

In a study (Tanrıverdi, 2022) investigating the effects of pulsed electric field and ultraviolet processes on extending the shelf life of licorice sherbet, whose consumption is limited due to sensory damage caused by heat treatment, it was found that these processes did not cause significant changes in the physical, chemical, and sensory properties of licorice sherbet. The study reported a reduction of approximately 3 log cfu/ml in the number of total mesophilic aerobic bacteria and total yeast and mold. It was noted that samples treated with pulsed electric field and ultraviolet light, when stored at cold temperatures (4°C), started deteriorating after the 40th day. In comparison, those stored at room temperature (22°C) began deteriorating after the 30th day. According to these results, these procedures can be successfully applied to extend the shelf life of licorice sherbet.⁷⁹

In a doctoral thesis study conducted by Aday (2018) on licorice sherbet, attempts were made to improve its sensory properties and increase its shelf life through acidification and high-pressure applications. The study concluded that acidification and high-pressure applications significantly reduced microbial load, did not considerably affect bioactivity values, and resulted in sensory values similar to control samples. It was reported that high-pressure application preserves both licorice sherbets and acidified sherbets for four weeks at refrigerator temperature.⁸⁰

Gürlek (2021) investigated the microbiological quality of licorice sherbet offered for consumption in Şanlıurfa regarding public health. It was determined that most of the samples had a microbial load that would threaten public health, including Coliform group bacteria, Salmonella, S. aureus, and aerobic spore-forming bacteria.⁸¹

In another study on licorice sherbet, Başyigit (2017) produced microencapsulated instant licorice sherbet and examined the effect of storage on quality. The study reported no significant decrease in the bioactive properties of the instant sherbets during a six-month storage period, and even after this period, the instant sherbets produced had high sensory values.⁸²

In a study on the production possibilities of Arapgir purple basil tea and sherbet (Yigitvar, 2017), quality analyses of the sherbet and teas were obtained after optimization studies. The study

⁷⁸ Behiye Özaltın, “Farklı Yöntemlerle Konsantre Edilen Demirhindi Şerbetinin Biyoaktivitesinin Belirlenmesi” (yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2016), 120.

⁷⁹ Hakan Tanrıverdi, “Atımlı Elektrik Alanı ve Ultraviyole Proseslerinin Meyan Kökü Şerbetinde Kalite Özellikleri, Mikrobiyel İnaktivasyon ve Raf Ömrü Üzerine Etkisi” (Yüksek lisans tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2022), 200.

⁸⁰ Serpil Aday, “Meyan Kökü (*Glycyrrhiza glabra* L.) Şerbetinin Asitlendirme ve Yüksek Basınç Teknolojisi ile Raf Ömrünün Arttırılması” (doktora tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2018), 122.

⁸¹ Hava Gürlek, “Şanlıurfa’da Tüketime Sunulan Meyan Şerbeti’nin Mikrobiyolojik Kalitesinin Araştırılması” (yüksek lisans tezi, Harran Üniversitesi, 2021), 81.

⁸² Bülent Başyigit, “Mikroenkapsüle Meyan Kökü (*Glycyrrhiza glabra* L.) Şerbeti (Çayı) Üretimi ve Depolamanın Kalite Üzerine Etkisi” (yüksek lisans tezi, Harran Üniversitesi, 2017), 86.

reported that while the drying process negatively affected the color values, it positively influenced the polyphenol content and volatile component profile. Basil sherbet was superior to basil tea in color and polyphenol content. After sensory evaluations, it was reported that most of the prepared basil teas and sherbets were well-liked. The most famous example was basil tea containing pomegranate flowers and cloves, with increased acidity using lemon salt (citric acid). The researcher concluded that basil tea from dried basil and basil sherbet from fresh basil can be transferred to the industry and produced commercially.⁸³

Güdü (2024) aimed to make Ottoman sherbets more attractive by producing them using the spherification technique, a method from molecular gastronomy. He analyzed the sensory aspects of the products he created. The panelists rated all sherbets with at least 6 points or above, indicating that they found them at least good in terms of overall appreciation. Güdü concluded that spherification, one of the molecular gastronomy techniques, enhances the attractiveness of the products.⁸⁴

Alparslan (2021) investigated the approaches of food and beverage businesses in Istanbul towards Ottoman palace cuisine. The study evaluated the impact of COVID-19 before and after the pandemic through interviews and menu analysis. The study considered whether the dishes on the menus were authentic palace dishes from the Ottoman period. The data obtained were compared with the food and beverages from the Ottoman palace cuisine. The research observed that food and beverage establishments in Istanbul tried to imitate Ottoman palace cuisine and were willing to adapt and popularize it in contemporary times. Some establishments were found to reflect recipes used during the Ottoman period in their dishes.⁸⁵

Toprak (2019) studied the production of probiotic sherbets and their functional properties. For this purpose, carob sherbet and Ramadan sherbet were produced and divided into two groups, with probiotic bacteria added to one group. *L. rhamnosus* GG was added as probiotic bacteria at 1×10^8 cfu/mL concentration. Those without added probiotic bacteria served as the control group. The sherbets were stored at refrigerator temperature for 28 days. The physicochemical, bioactive properties and probiotic bacteria count were measured weekly. The study found that the phenolic substance content of Ramadan sherbets was higher than that of carob sherbets. In both groups, the values of probiotic sherbets were lower than the control samples in terms of flavonoid and anthocyanin content, though anthocyanins were not detected in carob sherbets. The addition of *L. rhamnosus* GG increased antiradical activity in the samples but showed the opposite effect on antioxidant capacity measurements. It was observed that the *L. rhamnosus* GG count in carob sherbets decreased below 10^6 cfu/mL after one week but did not fall below this level during storage

⁸³ İsra Yiğitvar, "Arapgir Mor Reyhan Çayı ve Şerbetinin Üretim Olanaklarının Araştırılması" (yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi, 2017), 85.

⁸⁴ Halime Güdü, "Osmanlı Şerbetlerinin Moleküler Mutfak Sentezi ile Yenilikçi Uygulamaları" (yüksek lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2024), 104.

⁸⁵ Aslı Alparslan, "Osmanlı Saray Mutfağı ve Yiyecek-İçecek İşletmelerindeki Uygulamalarına Yönelik Bir Araştırma İstanbul Örneğı" (yüksek lisans tezi, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, 2021), 98.

in Ramadan sherbets, indicating that Ramadan sherbets preserved their probiotic properties throughout the storage period.⁸⁶

In his thesis study, Acaroğlu (2017) discussed the production of Ravanda sherbet and analyzed the properties of the sherbets obtained. Ravanda is a food product derived from overripe but intact grapes that remain on the Ravanda branch. These grape grains are filtered and poured into cloth bags to separate the water, which is then concentrated in the sun for two days. Before consumption, it is diluted. This drink, unique to Kahramanmaraş, is enjoyed by the local population. The researcher produced Ravanda from the bubble grape variety and measured the ash, dry matter and sugar ratio, pH, HMF (hydroxymethylfurfural), mineral content, and titratable acidity values. Thus, scientific data about Ravanda were generated for the literature. The data obtained can be accessed in the relevant thesis.⁸⁷

Öztürk (2019), in his study measuring the effect of thermosensation on the quality of licorice sherbet, aimed to extend the shelf life of this sherbet. He determined and applied the appropriate time and temperature norms to the sherbets. At the end of the storage period, it was found that the thermosensation process (combination of low temperature and ultrasound) did not adversely affect the physicochemical properties except for turbidity. Additionally, there was no loss of bioactive substance content. This study revealed that thermosensation can be applied alongside heat treatment to produce longer-lasting licorice sherbet.⁸⁸

Bakay (2019) explored the use of ultrasonication and high hydrostatic pressure applications in his study, examining the effect of innovative process technologies on pasteurization and shelf life in the production of licorice sherbet. He analyzed the physicochemical, microbiological, and sensory properties of the samples. Both applications significantly decreased the samples' total mesophilic bacteria count and the total yeast mold count. It was observed that all untreated sherbets ceased to be consumable on the 15th day, while ultrasonicated samples stored at 4°C began to deteriorate on the 17th day. In contrast, samples treated with high hydrostatic pressure and stored at 4°C remained sensory acceptable even on the 20th day.⁸⁹

⁸⁶ Tuğba Toprak, "Probiyotik Şerbet Üretimi ve Bazı Fonksiyonel Özelliklerinin Belirlenmesi" (yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2019), 112.

⁸⁷ Serap Acaroğlu, "Geleneksel Bir Gıda olan Ravanda Şerbetinin Bazı Özelliklerinin Belirlenmesi" (yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2017), 48.

⁸⁸ Metin Öztürk, "Termosonikasyon Uygulamasının Meyan Kökü Şerbetinin Kalitesi Üzerine Etkisi" (yüksek lisans tezi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, 2019), 72.

⁸⁹ Şahin Bakay, "Yenilikçi Proses Teknolojilerinin Meyan Kökü Şerbetinin Pastörizasyonu ve Raf Ömrü Üzerine Etkisi" (yüksek lisans tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2019), 319.

Conclusion

It has been understood that sherbet held an important place in Ottoman culinary culture with its dozens of varieties and thousands of years of history. It was often consumed as a medicine, and syrups and hard candies were prepared to be consumed in all seasons. Nearly a hundred registered varieties were actively prepared and consumed during the Ottoman period. However, in recent times, the emergence of carbonated drinks has replaced sherbets due to their year-round availability, relative affordability, standard properties, and long shelf life. Sherbets produced during the Ottoman period were made on small scales using home methods, were not transported from city to city, and were produced according to seasonally available materials as desired by the consumer. Consequently, the recipes provided in this study are all homemade. When examining contemporary scientific studies, it is evident that most research aims to standardize the sherbet production method and extend the shelf life of sherbet, with a significant focus on licorice sherbet. Another area of research is the bioactive properties of sherbets. However, there is a lack of studies on how to increase the production and consumption of Ottoman sherbets, which is one of the aims of this study. For Ottoman sherbets to regain popularity over carbonated drinks, scientific studies, and promotional activities are needed to reduce costs, extend shelf life, and increase their appeal.

References

- Acaroğlu, Serap. “Geleneksel Bir Gıda olan Ravanda şerbetinin Bazı Özelliklerinin Belirlenmesi.” Yüksek lisans tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, 2017.
- Aday, Serpil. “Meyan Kökü (*Glycyrrhiza glabra* L.) şerbetinin Asitlendirme ve Yüksek Basınç Teknolojisi ile Raf Ömrünün Arttırılması.” Doktora tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2018
- Akkor, M. Ö.- A.T. Ünlütürk. *Zennup 1844*. İstanbul: Pelikan Basım, 2020.
- Alparıslan, Aslı. “Osmanlı Saray Mutfağı ve Yiyecek-İçecek İşletmelerindeki Uygulamalarına Yönelik Bir Araştırma İstanbul Örneği.” Yüksek lisans tezi, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, 2021.
- Aydoğdu, Behiye İncisu. “Gelincik şerbetinin Tüketici Beğenilirliğinin Optimizasyonu ve Biyoaktif Bileşenlerinin Belirlenmesi.” Yüksek lisans tezi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, 2023.
- Fahriye, Ayşe. *Ev Kadını 1883*. Haz., T. Kut, İstanbul: Çiya Yayınları, 2018.
- Bakay, şahin, “Yenilikçi Proses Teknolojilerinin Meyan Kökü şerbetinin Pastörizasyonu ve Raf Ömrü Üzerine Etkisi.” Yüksek lisans tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2019.
- Başıyđıt, Bülent. “Mikroenkapsüle Meyan Kökü (*Glycyrrhiza glabra* L.) şerbeti (Çayı) Üretimi ve Depolamanın Kalite Üzerine Etkisi.” Yüksek lisans tezi, Harran Üniversitesi, 2017.
- Bilgin, Akif. *Seçkin Mekânda Seçkin Damaklar: Osmanlı Sarayında Beslenme Alışkanlıkları (15.-17. Yüzyıl)*. Yemek Kitabı Tarih-Halkbilim-Edebiyat, Haz., M. S. Koz, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2002.
- Bilgin, Arif. *Osmanlı Saray Mutfağı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004

-
- Bilgin, Arif. *Klasik Dönem Osmanlı Saray Mutfağı*. Türk Mutfağı. Haz., A. Bilgin – Ö. Samancı. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008.
- Bilgin, Arif. Osmanlılarda Şerbet Kültürü ve Tatlıhâne-i Amire’de Üretilen Şerbetler, *Yemek ve Kültür Dergisi*, İstanbul: Çiya Yayınları, Sayı:29, Yaz 2012.
- Çelik, Seher. “19.ve 20. Yüzyılın Türk Kültür Hayatında Şerbet” Yüksek lisans tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, 2020.
- Dağdeviren, Musa. Unutulmuş Halk Yemeklerinde Yedi Tarif, *Yemek ve Kültür Dergisi*, İstanbul: Çiya Yayınları, Sayı: 3. Sonbahar, 2005.
- Dağdeviren, Musa. Unutulmuş Halk Yemeklerinde Yedi Tarif, *Yemek ve Kültür Dergisi*, İstanbul: Çiya Yayınları, Sayı: 17, Yaz 2009.
- Dağdeviren, Musa. Unutulmuş Halk Yemeklerinde Yedi Tarif, *Yemek ve Kültür Dergisi*, İstanbul: Çiya Yayınları, Sayı: 21, Yaz 2010.
- Dağdeviren, Musa. Unutulmuş Halk Yemeklerinde Yedi Tarif, *Yemek ve Kültür Dergisi*, İstanbul: Çiya Yayınları, Sayı: 38, Sonbahar 2014.
- Dağdeviren, Musa. Unutulmuş Halk Yemeklerinde Yedi Tarif, *Yemek ve Kültür Dergisi*, İstanbul: Çiya Yayınları, Sayı: 40, İlkbahar 2015.
- Dağdeviren, Musa. Unutulmuş Halk Yemeklerinde Yedi Tarif, *Yemek ve Kültür Dergisi*, İstanbul: Çiya Yayınları, Sayı: 45, Sonbahar 2016.
- Dağdeviren, Musa. Unutulmuş Halk Yemeklerinde Yedi Tarif, *Yemek ve Kültür Dergisi*, İstanbul: Çiya Yayınları, Sayı: 52, Yaz 2018.
- Dağdeviren, Musa. Unutulmuş Halk Yemeklerinde Yedi Tarif, *Yemek ve Kültür Dergisi*, İstanbul: Çiya Yayınları, Sayı: 50, Kış 2018.
- Genç, R. (2002), XI. Yüzyılda Türk Mutfağı, *Yemek Kitabı Tarih-Halkbilimi-Edebiyat*, (Haz. M. Sabri Koz), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Güdül, Halime. “Osmanlı Şerbetlerinin Moleküler Mutfak Sentezi ile Yenilikçi Uygulamaları.” Yüksek lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi, 2024.
- Gürlek, Hava. “Şanlıurfa’da Tüketime Sunulan Meyan Şerbeti’nin Mikrobiyolojik Kalitesinin Araştırılması.” Yüksek lisans tezi, Harran Üniversitesi, 2021.
- Halıcı, Nevin. *Mevlevi Mutfağı*. İstanbul: Metro Kültür Yayınları, 2007.
- Halıcı, Nevin. *Türk Mutfağı*. İstanbul: Oğlak Yayıncılık. 2009.
- Halıcı, Nevin. *Selçuklu Dönemi Mutfağı*. Konya: Selçuklu Belediyesi Kültür Yayınları, 2015.
- Halıcı, Nevin. *Zaman İçinde 2*. Ankara: Gürler Matbaacılık, 2015.
- Işın, Priscilla Mary. *Gülbeşeker Türk Tatlıları Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Işın, Priscilla Mary. *Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
-

- Kafadar, Affet Demet. “Bazı Geleneksel şerbetlerimizin ve Konsantrelerinin Biyoaktif ve Fizikokimsal Özelliklerinin Belirlenmesi.” Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2016.
- Kaya, Semran. “Kültürel Özellikleri ile Beş Osmanlı şerbetinin Araştırılması, Farklı Tatlandırıcılarla Hazırlanarak Duyusal ve Antioksidan Özelliklerinin İncelenmesi.” Yüksek lisans tezi, İstanbul Okan Üniversitesi, 2023.
- Kuzucu, Kemalettin. *Osmanlı İçecek Kültüründe Yeni Bir Tat Olarak ay*. Türk Mutfağı, Haz., A. Bilgin- Ö. Samancı. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008.
- Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî. *Mesnevi, Cilt: 1,2,3,4,5,6*. Haz., V. İzbudak-A. Gölpinarlı. İstanbul: Şark İslam Klasikleri, 1990.
- Oral, M. Zeki. *Selçuklu Devri Yemekleri ve Ekmekleri*. Yemek Kitabı Tarih-Halkbilimi-Edebiyat. Haz., M. S. Koz. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2002.
- Özaltın, Behiye. “Farklı Yöntemlerle Konsantre Edilen Demirhindi şerbetinin Biyoaktivitesinin Belirlenmesi.” Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2016.
- Öztürk, Metin. “Termosonikasyon Uygulamasının Meyan Kökü şerbetinin Kalitesi Üzerine Etkisi.” Yüksek lisans tezi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, 2019.
- Salkım, Osman. “Kavun ekirdeğı şerbetinin (Sübye) Kefir Yapımında Kullanım Olanaklarının Araştırılması.” Yüksek lisans tezi, Hamdullah Emin Paşa Üniversitesi, 2022.
- Samancı, Özge. Kar, şerbet ve Dondurma. *Yemek ve Kültür Dergisi*, İstanbul: iya Yayınları, Sayı: 9, 2007.
- Samancı, Özge. *İmparatorluğu'nun Son Döneminde İstanbul ve Osmanlı Saray Mutfak Kültürü*. Türk Mutfağı. Haz., Akif Bilgin – Özge Samancı. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008.
- Şahin, Haşim. *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Dönemi Mutfağı*. Türk Mutfağı. Haz., Akif Bilgin- Özge Samancı. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008.
- Şirvani, Muhammed bin Mahmud. *15.Yüzyıl Osmanlı Mutfağı*. Haz., M. Argunşah-M. akır. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2018.
- Tanrıverdi, Hakan. “Atımlı Elektrik Alanı ve Ultraviyole Proseslerinin Meyan Kökü şerbetinde Kalite Özellikleri, Mikrobiyel İnaktivasyon ve Raf Ömrü Üzerine Etkisi.” Yüksek lisans tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2022.
- Toprak, Tuğba. “Probiyotik şerbet Üretimi ve Bazı Fonksiyonel Özelliklerinin Belirlenmesi.” Yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi, 2019.
- Unger, Friedrich. *Doğu'da Tathcılık*. Haz., F. Halıcı. Konya: Konya Kültür ve Turizm Derneğı, 1987.
- Ünal, Dilara Ceren. “Sürdürülebilir Gastronomi Kapsamında Gıda Atıklarından şerbet Üretimi.” Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, 2023.
- Ünsal, Artun. *Siyasi Güç, Statü, Meşruiyet, İtaat ve Otorite Mücadelesinin Göstergesi Olarak Yemeğın Sembolizmi*. Türk Mutfağı. Haz., Akif Bilgin - Özge Samancı. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2008.

- Varlık, M. Bülent. Kadınların Gözüyle İstanbul Sofraları, *Yemek ve Kültür Dergisi*, İstanbul: Çiya Yayınları, Sayı: 37, Yaz 2014.
- Yaşar, Ahmet. *Kahvehane*, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 2, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2016.
- Yerasimos, Marianna. *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Yemek Kültürü Yorumlar ve Sistematik Dizin*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Yiğitvar, İsra. “Arapgir Mor Reyhan Çayı ve Şerbetinin Üretim Olanaklarının Araştırılması.” Yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi, 2017.
- Yusuf Has Hacib. *Kutadgu Bilig*. Çev., A. Çakan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Benedek Péri, [Haydar H̄ārizmī, “Maḥzan-al-asrār”- The Treasury of Secrets], Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest 2020.

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Kitap incelemeesi
Book Review

Sorumlu yazar:
Corresponding author:

Ayşe Hilal Kalkandelen

Atatürk Üniversitesi
ahilal@atauni.edu.tr

Başvuru / Submitted:
11 Haziran 2024

Kabul / Accepted:
6 Temmuz 2024

DOI: [10.21021/osmed.1499893](https://doi.org/10.21021/osmed.1499893)

Atıf / Citation:

Kalkandelen A. H. “Benedek Péri, [Haydar H̄ārizmī, “Maḥzan-al-asrār”- The Treasury of Secrets], Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest 2020”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 21 (2024): 372-378.

Benzerlik / Similarity: 2

Öz

Şairler, etkisinde kaldıkları mümtaz şairlere olan hayranlıklarını, onların şiirlerinin tavrını, edasını, veznini ve kafiyesini kullanarak göstermişlerdir. Bir şairin şiirini başka bir şairin aynı konu, vezin, kafiye veya redifle yazması işine “nazire” veya “tanzîr” adı verilir. Türk ve Fars edebiyatında 12. yüzyıldan itibaren görülen nazire, şairlerin yetişmesine öncülük ederken nazire mecmualarının oluşmasını da sağlamıştır. 16. yüzyıldan itibaren bu mecmuaların yaygınlaştığı görülmektedir. Pek çok şair Nizâmî-i Gencevî'nin (582/1186-602/1209) *Maḥzenü'l-esrâr* isimli eserine nazire yazmıştır. Bu nazirelerden biri de Mîr Haydar/Haydar Tilbe olarak da bilinen 14-15. asır şairi Haydar H̄ārizmî'nin (d.?? - ö. ??) *Maḥzenü'l-esrâr*'ıdır. Türk şairleri arasında gelenek hâline gelmiş ve özellikle Gencevî'nin *Maḥzenü'l-esrâr* mesnevisine yapılan nazirelerden biri olan *Maḥzenü'l-esrâr* üzerine de Benedek Péri tarafından bir çalışma yapılmıştır. *Maḥzenü'l-esrâr*'ı aynı adla yazan Péri, H̄ārizmî'nin hayatını ve eserini tanıttuktan sonra eserin Budapeşte nüshasını esas alarak metni transkribe etmiş ve İngilizce çevirisini yapmıştır. Bu çalışmada, “Benedek Péri, [Haydar H̄ārizmī, “Maḥzan-al-asrār”- The Treasury of Secrets], Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest 2020” adlı eserin tanıtımı yapılacaktır.

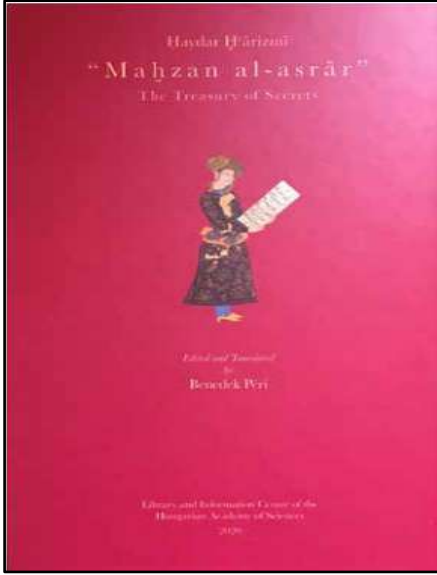
Anahtar Kelimeler: Türk Edebiyatı, Osmanlı, Nazire, Mesnevi, Şiir.

Abstract

Poets have shown their admiration for the distinguished poets that they have influenced by using the attitude, tone, meter, and rhyme of their poems. Writing a poem by another poet with the same subject, meter, rhyme, or redif is called "nazire" or "tanzir". Nazire, which has been seen in Turkish and Persian literature since the 12th century, pioneered the development of poets and led to the formation of nazire magazines. From the 16th century onwards, it is seen that these magazines have become widespread. Many poets made naziras to the *Maḥzenü'l-esrâr* of Nizâmî-i Gencevî's (582/1186-602/1209). One of these naziras was *Maḥzenü'l-esrâr* by the 14th-15th century poet Haydar H̄ārizmī, (d.?? - ö. ??) also known as Mîr Haydar/Haydar Tilbe. A study was also made by Benedek Péri about *Maḥzenü'l-esrâr*, which has become a tradition among Turkish poets and is one of the naziras made especially to the *Maḥzenü'l-esrâr* masnavi of Gencevî. Péri, who wrote the work named *Maḥzenü'l-esrâr* with the same name, introduced the life and work of H̄ārizmī, then transcribed the text based on the Budapest copy of the work and translated it into English. In this study, the work named “Benedek Péri, [Haydar H̄ārizmī, “Maḥzan-al-asrār”- The Treasury of Secrets], Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest 2020” will be introduced.

Keywords: Turkish Literature, Ottoman, Nazire, Masnavi, Poem.

Benedek Péri, [Haydar Ḥārizmī, “Maḥzan-al-asrār”- The Treasury of Secrets], Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest 2020

Nizāmī-i Gencevī'nin *Ḥamse*'sine nazire yazmak, Türk şairleri arasında gelenek hâline gelmiş ve özellikle *Maḥzenu'l-esrār* mesnevisine Çağatay ve Osmanlı sahasında pek çok nazire yazılmıştır. Ali Şîr Nevāī'nin (1441-1501) *Ḥayretü'l-ibrār*, Bursalı Rahmī'nin (d. ?/? - ö. 975/1567/68) *Gül-i şadberg*, Bursalı Cinānī'nin (d. ?/? - ö. 1004/1595) *Riyāzü'l-cinān*, Nev'î-zāde Atāyī'nin (d. ?/? - ö. 1045/1635) *Nefḥatü'l-ezhār*, Taşlıcalı Yahya'nın (ö. 990/1582) *Gülşen-i envār*, Gelibolulu Ālī'nin (d. 948/1541 - ö. 1008/1600) *Tuḥfetü'l-uşşāk*, Derviş Hayālī'nin (d. ?/? - ö. ?/?) *Ravzatü'l-envār*, Ahmed Rıdvan'ın (?) *Maḥzenu'l-esrār*, Azerî İbrahim Çelebi'nin (ö. 993/1585) *Naḳş-ı ḥayāl* isimli eserleri ile Haydar Ḥārizmī'nin *Maḥzenu'l-esrār* isimli eseri Nizāmī -i

Gencevī'nin aynı adlı eserine yazılan nazirelerdendir.¹

Maḥzenu'l-esrār hakkında Ayet Abdülaziz Goca'nın *Haydar Tilbe'nin Mahzenü'l-Esrâr Mesnevisi* adında bir doktora; Hayrullah Acar'ın *Nizâmî-i Gencevî'nin Mahzenü'l-Esrâr Mesnevisine Osmanlı Sahasında Yazılmış Türkçe Nazireler* adında bir Yüksek Lisans; Sara Behzad'ın *Şem'î Şem'ullah ve Şerh-i Mahzenü'l-Esrâr (İnceleme-tenkitli metin-özel isimler sözlüğü)* adında bir doktora ve Seyhan Karakütük'ün *Şemsî-yi Bağdâdî'nin Manzar-i Ebrâr Mesnevisi ve Nizâmî'nin Mahzenü'l-Esrâr'ı ile Karşılaştırması* adında bir Yüksek Lisans çalışması bulunmaktadır. Bu konuda İ. Hakkı Aksoyak “Mahzenü'l-Esrâr geleneğine Bağlı Mesnevilerdeki Ortak Hikayeler”; Mahmut Kaplan “Nizâmî'nin Mahzenü'l-Esrârına Osmanlı Coğrafyasında Türkçe Yazılan Nazire ve Cevaplara Dair”; Şeyma Benli “Bir Metin Yeniden Yazılırken Neler Değiştirilir: Dâfi'ü'l-Hüzn ve Mahzenü'l-Esrâr Örneği”; Mutlu Melis Özgeriş “Mahzenü'l-Esrâr Silsilesinin Son Halkalarından Biri: Genc-i Edeb”; Tahmine Bedelova “Nizâmî Gencevî'nin Mahzenü'l-Esrâr Mesnevisinde Tarihi Şahsiyetler” ve Serkan Çakmak “Mahzenü'l-Esrâr'ın Uygur Harfli Ali Şah Bahşı Nüshası” başlıklı makaleleri yazmışlardır. I. Uluslararası Türk-İran Dil ve Edebiyat İlişkileri Sempozyumu'nda Esra Çakar Yördem “Nizâmî-i Gencevî'nin Mahzenü'l-Esrâr'ı ile Medfihî'nin Cennet-i Ahrâr'ının Mukayesesi” adında bir bildiri sunmuştur. Hasan Kaya-Hacı İbrahim Demirkazık tarafından yazılmış *Mahzenü'l-Esrâr (İnceleme-Metin) Behiştî Ahmed* isimli bir kitap mevcuttur. Mahzenü'l-esrâr (Ahmed-i Rıdvan) maddesi de *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*'ne Mahmut Kaplan tarafından yazılmıştır.

Makalede Haydar Ḥārizmī'nin *Maḥzenu'l-esrār* adlı naziresi üzerine Prof. Dr. Benedek Péri tarafından yazılmış olan eser incelenmiştir. Eser, 224 sayfadan oluşmaktadır; kitabın yazarı, Macaristan'ın köklü kurumlarından Budapeşte'deki Eötvös Loránd Üniversitesi'nde Doğu Araştırmaları Enstitüsü Müdürü ve Türk Çalışmaları Anabilim Dalı Başkanıdır. Edebiyat ve Dilbilim konularında uzmanlaşan akademisyen; Türk Halk Edebiyatı, Osmanlı Edebiyatı ve Orta

¹ Benedek Péri, “Haydar Ḥārizmī's “Maḥzan-al-asrār” and a Peculiarity of the “Maḥzan-al-asrār” Manuscript Tradition”, *Altaiic and Chagatay Lectures, Studies in Honour of Éva Kincses-Nagy* (Szeged: University of Szeged, 2021), 317-327.

Asya Türk Edebiyatı'nın yanısıra Klasik Türk Edebiyat Tarihi, Türk-Fars Edebi İlişkileri ile Hindistan'da Türk Dili ve Edebiyatı sahalarında önemli eserler vermektedir, "Ali şîr Nevaî Eserlerinin Yabancı Dillere Çevrilmesi ve Eserlerinin Eğitim Kurumlarında Öğretimi" adlı uluslararası projenin de resmi ortağıdır. Yazar, kitabına İngilizce, Çağatayca (Özbek Türkçesi) ve Türkçe üç Önsöz ile başlamaktadır. Önsözler şu başlıklar altındadır:

1. Macaristan'da Türkoloji ve Özbekistan Kültürel Mirasının Haritalanması
2. Macaristan Bilimler Akademisi Kütüphanesi ile Özbekistan'ın Kültürel Mirasını Yansıtan El Yazmaları
3. Haydar H̄ārizmī
4. Haydar H̄ārizmī'nin "Maḥzenü'l-Esrār" Adlı Eseri
 - 4.1. Eserin Adı
 - 4.2. Eserin Yazım Tarihi
 - 4.3. Haydar'ın "Maḥzenü'l-Esrār" Mesnevisinin Muhteviyâtı
 - 4.4. Metnin Önceki Baskıları
 - 4.5. Budapeşte Nüshası (ss. 37-50)²

Macaristan'da Türkoloji ve Özbekistan Kültürel Mirasının Haritalanması başlığı altında yazar, Macaristan ve Türk dünyası arasındaki kopmaz bağılardan, Çağatay araştırmaları yapan Macar bilim adamları Ármin Vámbéry (1832- 1913), József Thúry (1861-1906), János Eckmann (1905-1971) ve András Bodrogligeti'den (1925-2017) bahsetmektedir. 1980'lerden sonra da bu kürsü István Vásáry (d. 1945), Benedek Péri (d. 1966), Ferenc Csirkés (d. 1972) ve András Czertnár (d. 1989) ile devam etmektedir ve Türk edebiyatı sahasında *Čagataische Sprachstudien*, *řeybānī-nāme*, *A közép-ázsiai török irodalom (Orta Asya Türk Edebiyatı)*, *Behcetü'l-Lugāt*, *Chagatay Manual (Çağatayca El Kitabı)*, *Grammar of Chagatay (Çağatay Dilbilgisi)*, *Modern Literary Uzbek (Çağdaş Özbek Edebî Dili)*, *Az indiai timuridák és a török nyelv. A török írás- és szóbeliség a Mogul-kori Indiában ("Hindistan'daki Timurular ve Türk Dili. Bâbüir İmparatorluğu'nda Türk Dili ve Edebiyatı")*³ gibi çalışmalar yapılmıştır (ss.38-41).

Macaristan Bilimler Akademisi Kütüphanesi ile Özbekistan'ın Kültürel Mirasını Yansıtan El Yazmaları başlığında Macar Bilimler Akademisi Kütüphanesi'ne bağışlanan Çağatayca ve Farsça el yazmaları tanıtılmıştır.⁴ Kütüphane Kont Jozsef Teleki (1790-1855) tarafından 1826 yılında kurulmuştur. İlk el yazmaları koleksiyona 1876'da eklenmiştir. Câmî'nin eserleri,

² Benedek Péri, *Haydar H̄ārizmī "Maḥzan-al-asrār"*, *The Treasury of Secrets* (Budapest: Library and Information Centre of Hungarian Academy of Sciences, 2020), 37-50.

³ Ayrıntı için bk. Benedek Péri, *Az indiai timuridák és a török nyelv. A török írás- és szóbeliség a Mogul-kori Indiában* (Indian Timurids and Turkic language. Turkic Language and Literature in Mughal India) (Piliscsapa: Avicenna Közel-Kelet Kutatószervezet, 2005).

⁴ El yazması ve Türkçe metinlerin açıklamaları için bk. Benedek Péri, 'Turki Language and Literature in Late Mughal India as Reflected in a Unique Collection of Texts,' in A.C.S Peacock and Richard Piran McClary (eds.), *Turkish History and Culture in India* (Leiden: Brill, 2020), 367-387.

Fuzûlî'nin divanı, Türkçe-Farsça sözlükler ve Özbek hükümdarının seçilmiş birkaç şiiri de bu koleksiyonda muhafaza edilmektedir (s. 43).

Haydar Harezmî başlığı ile yazar, Timur dönemi şairi Haydar H̄'arizmî'den bahseden eserlerden söz etmektedir. Yazarın ifadesine göre Haydar H̄'arizmî, Harezm asıllıdır ve eserini Şiraz hükümdarı İskender'e ithaf ettiği için Şiraz'da yaşamış olması muhtemeldir. Mesnevisinde ilk üç halifeden bahsetmeyip sadece Hz. Ali'yi övmesi, Haydar H̄'arizmî'nin Şî' olduğunu göstermektedir (s.45).

Haydar H̄'arizmî'nin "Maḥzenü'l-Esrâr" Adlı Eseri başlığı altında yazar, eseri; adı, yazım tarihi, muhtevası ve baskıları ile tanıtmıştır.

Eserin Adı başlığı altında metinde başlığın bulunmadığı ifade edilmiştir. Babür'e göre eserin adı Gülşenü'l- Ebrâr (Fazîletlilerin Gül Bahçesi)'dir. Fakat yazar eserini *Maḥzenü'l-Esrâr* olarak isimlendirmesinin sebebini 16. yüzyılın şiirsel düşüncesinde *maḥzenü'l-esrâr* ifadesinin bir türü belirlemesine ve dolayısıyla Nizâmî'nin meşhur mesnevisi üzerine modellenen tüm mesnevilerin *Maḥzenü'l-Esrâr* olarak adlandırılabilceğine dayandırmaktadır (s. 46).

Eserin Yazım Tarihi başlığında metinde eserin yazım tarihinin bulunmadığı belirtilmiştir. Fakat Haydar H̄'arizmî, İskender'i kendi adına hutbe okutan ve sikke bastıran bir padişah olarak ifade etmektedir. H̄'arizmî'nin eserini, İskender'in bağımsızlık ilanı ile ölümü arasındaki dönemde yazdığı düşünülerek *Maḥzenü'l-Esrâr* 1412 ile 1415 yılları arasında tarihlendirilmektedir.

Haydar'ın "Maḥzenü'l-Esrâr" Mesnevisinin Muhteviyâtı başlığı altında eser yapı bakımından değerlendirilmiştir. Eser, Nizâmî'nin *Maḥzenü'l-Esrâr*'ı ile aynı vezin ve kafiyledir, konu ve üslûp bakımından da aynı özellikleri taşımaktadır. Geleneksel şekilde besmele ile başlar, münacat, na't ile devam eder. Hz. Ali'yi ve İskender bin Ömer Şeyh Mîrzâ'yı metheder. Mesnevinin ana bölümü alt bölümlerden meydana gelir, alt bölümler beyitler ve hikâyelerden oluşmaktadır. Zira Nizâmî'nin eserinden farkı, her makaleden sonra bir hikâyenin anlatılmış olmasıdır. Metin, sekiz hikâyeden oluşmaktadır: 1. Çarşıda Sikkelerini Kaybeden Gencin Hikâyesi; 2. Emir Timur ve Karıncanın Hikâyesi; 3. Yakup Peygamber'in Hikâyesi; 4. Hârûn er-Reşîd ve Behlül'ün Hikâyesi (mevcut nüshada eksik); 5. Yaşlı Kadın ve Kumaş Tüccarının Hikâyesi; 6. Kervan ve Hâtim et-Tâî Türbesi'nin Hikâyesi; 7. Hükümdar-Peygamber Süleyman ve Kûp; 8. Gazneli Mahmud ve Derviş (s. 48). Çeşitli el yazmalarında hikâyelerin sıralanışında değişiklikler olduğu da ifade edilmektedir.

Metnin Önceki Baskıları başlığında metnin ilk eleştirel basımının 2008 yılında Avni Gözütok tarafından yayımlandığı ifade edilmektedir. Yazar, neşredilen eserler ve nüshalarından bahsedip Batı kütüphanelerindeki el yazmalarının tümünün kullanılmadığı ve yeni bir eleştirel basımın yakın gelecekte planlandığını belirtmektedir. *Önsöz*'den sonra besmele ile başlayan ilk sayfasından sonra eserin ciltli hali resmedilmiştir.

Budapeşte nüshası başlığında Perzsa O. 81 arşiv numarasıyla kayıtlı nüshanın, bünyesinde iki mesnevi içeren derleme bir cilt olduğu belirtilmiştir. İlk metin, edebiyat tarihçileri tarafından kaybolduğu düşünülen Farsça bir nüshadır. Elfiyye ve Şalfiyye adlı mesnevi, Ezrakî Herevî (ö. 11. yüzyıl sonları) tarafından yazılmıştır. Aynı kâtip tarafından istinsâh edilen ikinci metin ise H̄'arizmî'nin yazmış olduğu *Maḥzenü'l-Esrâr* mesnevisidir. Azerbaycan Türkçesine çok benzeyen birkaç fonetik özelliği, ana dili Oğuz Türkçesi olan bir müstensih tarafından istinsâh edilmiştir. Nüshada, sonradan eklenecek olan minyatürler için boş bırakılan iki sayfa

bulunmaktadır. Bunlardan biri, Yaşlı Kadın ve Kumaş Tüccarının Hikayesi'ni, diğeri ise Kervan ve Hâtim et-Tâî Türbesi'nin Hikayesi'ni tasvir etmek için ayrılmıştır (s.49).

Budapeşte el yazması yayımı iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm, nüshanın minyatürü ve metnin bir transkripsiyonunu içermektedir. Trankripsiyonlu metin, 20b, 21a sayfasıyla ve onların transkripsiyonuyla verilmiştir. Bu bölümde yer alan yaprakların sırası, nüshanın mevcut durumunu yansıtmaktadır. İkinci bölüm Haydar *H'ārizmī'nin Maḥzenü'l-Esrār* adlı mesnevisinin Péri tarafından nazım şeklinde hazırlanmış İngilizce çevirisini içermektedir. Çeviri;

*In the name of the most merciful and benign Lord,
For its shining glory and splendor is this verse adored.
Say out loud the name of Truth, He's generous and kind,
Only then begin your work and success you will ind!*

şekliyle başlamaktadır. Aralarda minyatürlü sayfalar yer almaktadır. Bu bölümde metin, orijinal yaprakların sırasını yansıtacak şekilde düzenlenmiştir. Nüshanın bir yaprağı eksiktir, boşluk, çeviri metinde belirtilmiştir. Kitap, içindekiler kısmıyla sona ermektedir.

Benedek Péri'nin Budapeşte nüshasını esas alarak İngilizce'ye çevirdiği metin Çağatayca orijinal metinle karşılaştırıldığında, Çağatayca metin,

*Bismillah al-rahman al-rahīm
Fath u zafar āyatidīr ay ḥakīm (s. 56)*

“Ey hakīm, Bismillahirrahmanirrahim fetih ve zafer ayetidir” diye başlamaktadır, yazarın yaptığı İngilizce çeviri:

*In the name of the most merciful and benign Lord,
For its shining glory and splendour is this verse adored (s. 165)*

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla, Parlayan görkemi ve ihtişamından dolayı bu ayete hayran kalına” şeklindedir.

*Başlasang her işni buni naqş bil
Tangri ati birlā anī ḥatm qil (s. 56)*

“Her işe bununla başlamayı adet haline getir, Allah adıyla başla onunla da bitir” anlamındaki Çağatayca (Özbek Türkçesi) ifade İngilizceye,

*Say out loud the name of Truth, He's generous and kind,
Only then begin your work and success you will find! (s.165)*

“Hakkın adını yüksek sesle söyle, O cömert ve naziktir, ancak o zaman çalışmalarına başla ve başarıya ulaş!” şeklinde çevrilmiştir.

İncelenen şiirlerden anlaşıldığına göre, yapılan İngilizce çeviriler çok kuvvetli bir kalemle ve ince bir ruhla yazılmıştır. Zira çeviriler orijinal metnin manasını korumakla kalmayıp şiirin ahengini de çevrilen şiir dili içerisinde sağlamayı başarmıştır.

*Bir nečega tāj-i risālat berip
Bir nečega nūr-i hidāyat berip (s. 59)*

“Bazılarına peygamberlik tacı verip, bazılarına da hidayet nuru verip” anlamına gelen dizeler,

*Chosen ones received from Him the crown of prophethood,
Some received the light to see the road towards what's good. (s. 166)*

“Seçilmiş kimseler O’ndan peygamberlik tacını aldılar, bazıları ondan iyiye giden yolu görmeye yarayacak ışığı aldılar” şeklinde çevrilmiştir. Bu ve benzeri dizelerde yazar şiirin ifâ ettiği anlamı da güzelleştirmiştir.

*Bizga bolmasa andaq şaft’
Bozğay idi bizni hişāl-i šanī’ (s. 59)*

“Eğer bize onun gibi şefaât eden olmasaydı, bizi kötü huylar bozacaktı” ifadesi, çeviride:

*If we weren't cared for by such a loving friend,
Our nature would have led us all to a bitter end. (s. 166)*

“Eğer bu kadar sevgi dolu bir arkadaşı bizimle ilgilenmeseydi, doğamız bizi acı bir sona sürükleyecekti” şekliyle orijinal anlamı bozmadan kafiye için “bitter end” (acı son) tamlamasıyla kullanılmıştır. Péri, çeviri yaptığı şiirlerinde ahengi sağlarken yalnızca kafiye dikkat etmekle kalmamış, aliterasyon sanatına da yer vermiştir:

*Band u balā dunyāda erga tüşar
Munča balā erkişiga ne tüşar (s. 68)*

“Dünyada engel ve bela er kişiye düşer, bunca bela er kişiye niye düşer?” ifadesi,

*A man is forced to face trouble every now and then,
No one can tell why it comes, no one can say when (s.171)*

“Bir adam arasına belayla karşılaşmak zorunda kalır, hiçkimse anlatamaz neden geldiğini veya ne zaman geleceğini” şekliyle tercüme edilirken, “forced”, “face”deki “f” sesleri ile “man”, “now” “then”, “no”, “one”, “can”, “when”deki “n” sesleriyle aliterasyon yapılmıştır. Müellif eserini;

*Tükandi Maḥzan al-asrār
Tammat (s.156)*

“Tamamlandı Mahzenü’l Esrār, bitti” sözüyle bitirirken, yazar da aynı anlamla:

*The “Maḥzan al-asrār” is finished
The end (s. 214)*

“Mahzenü’l Esrār bitti, son” şeklinde bitirmiştir.

Sonuç olarak bu çalışma, Osmanlı sahasında çalışma yapacaklar için önemli kaynak eserlerden biridir. Titizlikle incelendikten sonra el yazması bir nüshanın transkribe edilip İngilizceye çevrilmiş olması, çalışmanın en güçlü ve önemli özelliklerindedir. Bu eserle yeni çalışma alanları açılabilir, Osmanlı sahasında yapılan çalışmalar, Batı dillerine çevrilerek yeni fikirlere zemin hazırlanabilir.

Kaynakça

- Péri, Benedek. *Haydar H̄ārizmī “Maḥzan-al-asrār”, The Treasury of Secrets*. Budapest: Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences, 2020.
- Péri, Benedek. *Az indiai timuridák és a török nyelv. A török írás- és szóbeliség a Mogul-kori Indiában (Indian Timurids and Turkic language. Turkic Language and Literature in Mughal India)*. Piliscsaba: Avicenna Közeli-Kelet Kutatások Intézete, 2005.
- Péri, Benedek. “Turki Language and Literature in Late Mughal India as Reflected in a Unique Collection of Texts,” A.C.S Peacock ve Richard Piran McClary (ed.), *Turkish History and Culture in India*. Leiden: Brill, 2020, 367-387.
- Péri, Benedek. “Haydar H̄ārizmī’s “*Maḥzan-al-asrār*” and a Peculiarity of the “*Maḥzan-al-asrār*” Manuscript Tradition”, István Zimonyi (ed.), *Altaic and Chagatay Lectures, Studies in Honour of Éva Kincses-Nagy*. Szeged: University of Szeged, 2021, 317-327.